

શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સભા પ્રથાવસિ ૧૬

આચાર્ય હેમચંદ્રચિત્ર પ્રાકૃત

દસીસદસંગ હો

[રચનાવલી]

દેશીશબ્દસંગ્રહ

[રત્નાવલી]

પ્રથમ ભાગ

અનુવાદ અને રિખાખ સહિત

સર્વોત્તમ અનુવાદક

અધ્યાપક એચદાસ જીવરાજ દાશી

પ્રકાશક શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સભા, મુંબઈ

શ્રી શંકરપ્રસાદ છ. દાવલ. સંલગ્ન મંત્રી

મૂલ્ય રૂ. ૫

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૬૩૮૮ કિંમત ૫-૦-૦

ગ્રંથનામ દેવનાગરી સંસ્કૃત

વર્ગીક નંબર : ૪૨

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા મંથાવણિ ૧૬

આચાર્ય હેમચંદ્રચિત્ર પ્રાકૃત

સૈસિદ્ધસંગ્રહ

[ચળાવણી]

દેશીશબ્દસંગ્રહ

[રત્નાવલી]

પ્રથમ ભાગ

અનુવાદ અને ટિપ્પણ સહિત

સંશોધક અને સંપાદક

અધ્યાપક બેચરદાસ જીવરાજ દોશી

પ્રકાશક શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ

શ્રી. શંકરપ્રસાદ જી. રાવણ, સહાયક મંત્રી

મૂલ્ય રૂ. ૫

આવૃત્તિ ૧ લી
પ્રત ૩૦૦

વિ. સ. ૧૯૪૭
૫. સ. ૧૯૪૭

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પ્રશાસન
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંઘ

૨૬૩૮૮

પ્રકાશક: શ્રી. શંકરપ્રસાદ છ. રાવલ,
સહાયક મંત્રી, શ્રી કાર્યસ ગુજરાતી સભા,
શ્રી કાર્યસ ગુજરાતી સભામંદિર,
૩૬૫, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ રોડ, મુંબઈ (૪)

(સર્વ હકક પ્રકાશકોને સ્વાધીન છે)

મુદ્રક: શ્રી. મણિલાલ પુ. મીસ્ત્રો,
આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ

બે બોલ

શ્રી કાર્પાસ ગુજરાતી સભાના સાહિત્યપ્રચારનો એક ઉદ્દેશ ગુજરાતનાં ઇતિહાસ, ભાષા અને સાહિત્યને લગતા વિષયો સંબંધી ગ્રંથો અને વ્યાખ્યાનો પ્રસિધ્ધ કરવાં એ છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથ પ્રાકૃત દેસીસહસ્રગ્નો-દેશી-શબ્દસંગ્રહમાં આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રે સંસ્કૃત પછીના એમના યુગના ગુજરાતમાં પ્રચલિત પ્રાકૃત ભાષાના શબ્દોનો સંગ્રહ કર્યો છે. ગુજરાતી ભાષાના દેશ્ય શબ્દોનાં સ્વરૂપ અને સિધ્ધિનું નિરૂપણ કરવામાં ઉપકારક આ ભાષાવિષયક ગ્રંથ એક ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ધરાવે છે. આ ગ્રંથનાં સંશોધન, અનુવાદ અને સંપાદન વિદ્વાન અધ્યાપક શ્રી. ખેચરદાસ જીવરાજ દોશીએ કર્યાં છે. હવે પછી પ્રસિદ્ધ થનાર બાકીના ગ્રંથવિભાગમાં એઓશ્રી તરફથી પ્રસ્તાવના તથા સૂચિ આપવામાં આવશે.

૧૯૩૭ ના વર્ષથી પુસ્તક છાપખાનામાં હતું. વચમાં છ વર્ષનું જગદ્-વ્યાપક વિશ્વયુદ્ધ આવ્યું તેની અસરે પ્રકાશનમાં વર્ષોની અક્ષમ્ય ઢીલ કરાવી. મયે વર્ષે નામદાર સરકારે ગંથનો આ અર્ધો ભાગ પ્રસિધ્ધ કરવાની પરવાનગી આપી તેથી આ વર્ષે આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થાય છે.

માધ સુદ
વસંતપંચમી
૧૪. સં. ૨૦૦૩

શંકરપ્રસાદ જીવનલાલ રાવલ
સહાયક મંત્રી, શ્રી કાર્પાસ ગુજરાતી સભા

देसीस. संगहो

[एणावलो]

[મજ્જલમ્]

દેશી દુઃસંદર્ભા પ્રાયઃ સંદર્ભિતાપિ દુર્બોધા ।

આચાર્યહેમચન્દ્રસ્તત્ તાં સંદર્ભતિ વિભજતિ ચ ॥

સમગ્રશબ્દાનામનુશાસને ચિકીર્ષિતે સંસ્કૃતાદિભાષાણાં ષણ્ણાં શબ્દાનુ-
શાસને સિદ્ધહેમચન્દ્રનામ્નિ સિદ્ધિરુપનિવદ્ધા ।

· હિદાર્નો લોપ—આગમ—વર્ણવિકારાદિના ક્રમેણ પૂર્વેરસાધિતપૂર્વા દેશ્યાઃ
શબ્દા અવશિષ્યન્તે । તત્સંગ્રહાર્થમયમારમ્ભઃ ।

તત્રાદૌ “ શિષ્ટસમયઃ ” [] હ્યધિકૃતદેવતા નમસ્ક્રિયતે ।

દેશી પ્રાકૃતના શબ્દોનો સંગ્રહ કરવો લગભગ કઠણ છે અને સંગ્રહ કરેલા
ય દેશી શબ્દો સમજવા અઘરા પડે છે ।

તેથી કરીને આચાર્ય હેમચન્દ્ર એ દેશી પ્રાકૃતના શબ્દોનો સંગ્રહ કરે છે
અને તે શબ્દોને અકારાદિ વિભાગ પ્રમાણે ગોઠવી બતાવે છે ॥

સમગ્ર શબ્દોનું એક શાસ્ત્ર—વ્યાકરણ બનાવિયે એવી ઇચ્છા થતાં અમે સંસ્કૃત
વગેરે છ ભાષાઓને લગતું સિદ્ધહેમચન્દ્ર નામનું એક વ્યાકરણ બનાવ્યું અને તેમાં
તે છ એ ભાષાઓના શબ્દોની સિદ્ધિનું નિરૂપણ કર્યું.

પહેલાંના આચાર્યોએ લોપ આગમ કે વર્ણવિકાર વગેરે ક્રમિક પદ્ધતિનો
આશ્રય કરી દેશી શબ્દોની સાધનિકા નથી બતાવી. એવા નહિ સધાએલા દેશી
શબ્દો હમણાં બાકી રહી ગયેલા જણાય છે તેમનો સંગ્રહ કરવા આ પ્રયાસ છે.

“કોઈ પણ પ્રવૃત્તિની શરૂઆત કરતાં પહેલાં તે પ્રવૃત્તિ નિર્વિપ્ને પૂરી થાય
એ માટે વિધિવિનાયક યોગ્ય દેવોને નમસ્કાર કરવો” એવો શિષ્ટ લોકોનો નિયમ
છે. તે નિયમ પ્રમાણે અહીં આરંભમાં યોગ્ય દેવોને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે;

ગમ-નય-પ્રમાણગમીરા સહિયયહિયયહિયયંગમરહસ્તા ।

જયઈ જિણિંદાણ અસેસભાસપરિણામિણી વાળી ॥૧॥

ગમાસ્તાપર્યમેદિનઃ સદશપાઠાઃ ।

નયા વસ્ત્વેકદેશપ્રાહિણઃ સ્યાદ્વાદાવિરોધિનોઽભિપ્રાયવિશેષા નૈગમ-સંપ્રહ-
વ્યવહાર-ઋજુસૂત્ર-શબ્દ-સમભિરૂઢ-એવંભૂત-અભિધાનાઃ સત્ ।

પ્રમાણાનિ સ્યાદ્વાદગોચરાણિ પ્રત્યક્ષાદીનિ ।

તૈર્ગમીરા મન્દબુદ્ધીનામસ્તાષા । અથ ચ સહદયં સચેતનં હૃદયં યેષાં
તેષાં હૃદયંગમરહસ્યા । અતઃ એવ જયતિ નિઃશેષતીર્થિકભાષોત્કર્ષેણ વર્તેતે ।
'જયતિ' અર્થેન ચ નમસ્કાર આક્ષિપ્યતે ।

ગમ-નય-પ્રમાણગમીરા સહદયહૃદયહૃદયંગમરહસ્યા ।

જયતિ જિનેન્દ્રાણામ્ અશેષભાષાપરિણામિણી વાળી ॥૧॥

ગમ નય અને પ્રમાણોને લીધે જે-ગમીર-છંદી છે, જેના રહસ્યને સચેતન
હૃદયવાળા લોકો હૃદયગત કરી શકે છે ।

અને જે, સર્વ ભાષારૂપે પરિણમનારી છે એવી જિનેન્દ્રોની વાળી જયવંતી
વર્તે છે ॥

ગમ એટલે ભિન્ન ભિન્ન તાત્પર્યવાળા સરસા પાઠ.

નય એટલે વસ્તુની અનેક બાજુઓમાંથી ફક્ત એક બાજુને રજુ કરનારા
સ્યાદ્વાદાવિરોધી જુદા જુદા સાત અભિપ્રાયોઃ નૈગમ સંપ્રહ વ્યવહાર ઋજુસૂત્ર શબ્દ
સમભિરૂઢ અને એવંભૂત.

પ્રમાણ એટલે સ્યાદ્વાદને વિષય કરનારા પ્રત્યક્ષ વગેરે નિર્ણયો.

ગમ નય અને પ્રમાણ-સાપેક્ષ વિપુલ ચર્ચાવાળી હોવાથી જે જૈની વાળી
વિશેષ ગમીર છે એટલે મંદ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો એ વાળીનો તાગ લઈ શકતા
નથી પરંતુ સહદયોનું જ હૃદય એ વાળીનું રહસ્ય સમક્ષી શકે છે. માટે જ જૈની
વાળી જયવંતી વર્તે છે.

'જયવંતી વર્તે છે' એટલે વીજા થયા ય તીર્થપ્રવર્તકોની ભાષા કરતાં જિનેન્દ્રોની
વાળી સર્વોત્કૃષ્ટ છે.

એ રીતે તે વાળીનો વિજય બતાવીને 'જયતિ' ક્રિયાદ્વારા પ્રંથકાર આચાર્યે
અહીં આરંભિક નમસ્કારનું સૂચન કરેલું છે.

અયમપર ઉત્કર્ષઃ યદ્-અશેષભાષારૂપત્વેન પરિણમતે । યદાહ-

“ દેવા દૈવીં નરા નારીં શબરાશ્વાપિ શાબરીમ્ ।

તિર્યચ્છોઽપિ હિ તૈરર્શીં મેનિરે ભગવદ્રિમ્ ॥ []

‘સૈવંભૂતા જિનેન્દ્રાણામર્હતાં વાળી જયતિ-इति संबन्धः ॥ ૧ ॥

વ્યુત્પત્તિપ્રવૃત્તયે અભિધેય-પ્રયોજને આહ ।

[અભિધેય-પ્રયોજનાદિકમ્]

णीसेसदंसिपरिमलपल्लवियकुऊहलालसेण ।

विरइज्जइ देसीसहसंगहो वण्णकमसुहओ ॥ ૨ ॥

देशीशब्देन देशीशास्त्राण्युच्यन्ते । निःशेषदेशीशास्त्राणां परिमलनेन परि-
शीलनेन पल्लवितं प्रादुर्भूतं कचित् अर्थासमर्पकत्वेन कचित् वर्णानुपूर्वाभिधेय-
भावेन कचित् पूर्वदेशाविसंवादेन कचित् गतानुगतिकैतया निबद्धशब्दार्थतया
यत् कुतूहलं तेन यद्-आकुलत्वम्-‘आः !! कथमयमपभ्रष्टशब्दपङ्कमग्नो

આ ઉપરાંત જિનેન્દ્રાની ત વાળીનો આ પળ વીજા ઉત્કર્ષ છેઃ એ વાળી,
સર્વ ભાષારૂપે પરિણમનારી છે એટલે કે કોઈ પણ ભાષા જાણનારો તે જૈનાં વાળીને
સમજી શકે છે ત્યારે વીજા તિર્યંચવર્તકોની ભાષાને સર્વ કોઈ સમજી શકતા નથી.

આ વાચકનો સવાલ આ પ્રમાણે છેઃ

“ ભગવાનની વાળીને દેવો દૈવી માનતા હતા, મનુષ્યો માનુષી માનતા
હતા, શબરો શાબરી માનતા હતા અને તિર્યંચો તૈરશ્વી માનતા હતા.”

તે એવા પ્રકારની જિનેન્દ્રાની-અર્હતોની-વાળી જયવંતી વર્તે છે એવો અર્થ-
સંબંધ છે. (૧)

આ સમગ્રના અધ્યયન તરફ વ્યુત્પત્તિના જિજ્ઞાસુઓની પ્રવૃત્તિ થાય એ માટે
સંગ્રહપ્રશ્નનો વાચ્યાર્થ અને આ સમગ્ર નિર્માણનું પ્રયોજન જણાવે છેઃ

निःशेषदेशीपरिमलपल्लवितकुतूहलाकुलत्वेन ।

विरच्यते देशीशब्दसंग्रहो वर्णक्रमसुखदः ॥ ૨ ॥

देशी प्राकृतेन जगतां वधां शास्त्रोतुं परिशीलन कर्तुं, तेषां कुतूहल साधे
आकुलता वर्ह ।

જન: સમુદ્ધરણીય:’ इति परोपचिकीर्षारभसस्तेन हेतुना देशीरूपाणां शब्दानां संग्रहो विरच्यते । ‘अस्माभिः’ इति शेषः ।

પાદલિપ્ત—આચાર્યાદિવિરચિત્તેદેશીશાસ્ત્રેષુ સત્ત્વવ્યસ્યારમ્મે પ્રયોજનં વિશેષણદ્વારેણાહ—વર્ણ—इति । वर्णा अकारादयो हकारावसानाः प्राकृत-प्रयोगयोग्याः तेषां पदादिभूतानां सुखग्रहणधारणनिमित्तं क्रमः—परिपाटिः— तेन वर्णक्रमेण द्व्यक्षर—त्र्यक्षर—चतुरक्षरादिपदक्रमेण च सुखदः सुभगो वा ।

ए कारणेने लीधे देशी शब्दोना संग्रहनी रचना वर्णना क्रमवडे सुखेयी ग्रहण करी शक्या एवी करवामां आवे छे ॥

देशी प्राकृतने लगतां बधां शास्त्रोनुं परिशीलन करतां एम मालूम पड्युं के, ए शास्त्रोमां केटलेक स्थळे शब्दोना अर्थो बराबर न हता अथवा अस्पष्ट हता, केटलेक स्थळे शब्दनी वर्णानुपूर्वी अनिश्चित हती, केटलेक स्थळे प्राचीन देशी शास्त्रो साथे शब्दार्थना संबंधमां विसंबाद हतो अने केटलेक स्थळे तो मात्र गतानुगतिकता प्रमाणे शब्दो अने अर्थो नोधेला हता.

आ बहु जोईने एम थयु के ‘अरे!! चोक्स व्यवस्था विनानां आ जातनां देशी प्राकृतनां शास्त्रोने जोईने—वांकीने—भणीने अपभ्रष्ट शब्दना किञ्चमां खुचेलो जन शी रीतें उद्धार पामे अर्थात् ए अशुद्ध शब्दना किञ्चमांयी नीकळी, शुद्ध शब्दना मार्ग ऊपर शी रीतें आवे?’ एवी कुनूहलमयी मानसिक आकुलता थवाने लीधे देशी शब्दोना एक सारां एबो संग्रह करीने परोपकार करवानी उतावळी वृत्ति थी. ए वृत्ति द्वारा अमे वर्णानुक्रमवाळा शुद्ध देशी शब्दोना आ संग्रहनी रचना करिय छिये.

शं०—**पादलिप** वगैरे अनेक पूर्वाचार्योए ते देशी प्राकृतने लगतां शास्त्रो-संग्रहो वगैरे करेलां ज छे छतां तमे आ नवा संग्रहनी रचना शा माटे करो छे ?

स०—पूर्वाचार्योए करेला ए संग्रहोमां शब्दोनी अकारादि क्रमवडे योजना नथी तेम ‘पहेलां बे अक्षरना पछी त्रण अक्षरना पछी चार अक्षरना’ एवी पण विभागवार गोठवणी नथी तेथी शब्दशोधकने एक पण शब्द सहेलाईथी जडी शकतो नथी. विद्यार्थिओंनी ए जातनी आकरी अगवड दूर करवाने माटे अमे आ नवो संग्रह चनाविये छिये अने एमां ‘पहेलां बे अक्षरना पछी त्रण अक्षरना’ ए प्रमाणे सख्यावार वर्गीकरण करी देशी शब्दोने, प्राकृत भाषामां जेमनो व्यवहार छे एवा अकारादि वर्णक्रमवडे गोठवी बताविये छिये. एटले अमारा आ नवा संग्रहथी कोई पण शब्द घणी ज सरळताथी अने झडपथी जडी शके छे.

વર્ણક્રમેણ હિ નિર્દિષ્ટાઃ શબ્દા અર્થવિશેષસંશયે સતિ સુખેનૈવ સ્મર્યન્તે
અવધાર્યન્તે ચ । વર્ણક્રમાતિક્રમેણ ચ નિર્દિશ્યમાના ન સુખેનાવધારયિતું
શક્યન્તે इत्यर्थवान् वर्णक्रमनिर्देशः ॥ ૨ ॥

પુનર્-इतरदेशीय्यो वैलक्षण्यमाह--

जे लक्षणे ण सिद्धा न प्रसिद्धा सक्रयाहिहाणेषु ।

न य गउण-लक्षणासत्तिसंभवा ते इह णिबद्धा ॥૩॥

લક્ષણે શબ્દશાસ્ત્રે સિદ્ધહેમચન્દ્રનામ્નિ યે ન સિદ્ધાઃ પ્રકૃતિ-પ્રત્યયા-
દિવિભાગેન ન નિષ્પન્નાઃ તેઽત્ર નિબદ્ધાઃ । યે તુ વજ્રર-પજ્રર-ઉપ્પાલ-
પિમ્પુળ-સંઘ-બોલ્લ-ચવ-જંપ-સીસ-સાહાદયઃ ‘કથિ’-આદીનામાદેશત્વેન
સાધિતાઃ [સિદ્ધહે ૦ ૮-૪-૨] તે અન્યૈર્દેશીષુ પરિગૃહીતા અપ્યસ્માભિર્ને
નિબદ્ધાઃ ।

વઢી, કોઈ સ્થલે અમુક અર્થ સંબંધે સંશય થતાં, વર્ણક્રમ વિનાના એ પ્રાચીન
સંપ્રદાના અભ્યાસિને એક પળ શબ્દ સુખપૂર્વક મઢી શકતો નથી ત્યારે વર્ણાનુ-
ક્રમશઃ આ નવા સંપ્રદાનો ઉપયોગ કરનાર ગમે તે શબ્દને સહેલાઈથી અવધારી
શકે છે અને યાદ પળ કરી શકે છે. પ્રાચીન સંપ્રદા અને અમારા આ નવા
સંપ્રદાની એ જ વિશેષતા છે તથા એ વિશેષતામાં જ આ નવા સંપ્રદાની સફલતા છે. (૨)

વઢી, બીજા પ્રાચીન દેશી સંપ્રદા કરતાં આ સંપ્રદાની બીજી પળ વિશેષતા
જતાવે છે:

ये लक्षणे न सिद्धाः न प्रसिद्धाः संस्कृताभिधानेषु ।

न च गौण-लक्षणा-शक्तिसंभवाः ते इह निबद्धाः ॥૩॥

લક્ષણમાં એટલે શબ્દશાસ્ત્રમાં-વ્યાકરણમાં ‘અમુક મૂલ પ્રકૃતિ અને અમુક
પ્રત્યય’ એવા અને બીજા પળ તેવા વ્યુત્પત્તિદર્શક વિભાગો દ્વારા જે શબ્દોનું પૃથક્કરણ
કરવામાં નથી આવ્યું ૧. વઢી; વ્યુત્પત્તિદર્શક તે તે વિભાગો દ્વારા પૃથક્કરણ કરી
શકાય એમ હોય છતાં જે શબ્દોની સંસ્કૃતનામકોશોમાં પ્રસિદ્ધિ નથી ૨. ।

તથા ગૌણી અને લક્ષણા શક્તિ દ્વારા ય જે શબ્દોના અર્થની ઉપપત્તિ બની
શકતી નથી ૩. એવા ત્રણે પ્રકારના શબ્દોને આ સંપ્રદામાં દેશી તરીકે નોંધેલા છે ॥

સિદ્ધહેમચન્દ્ર વ્યાકરણના આઠમા અધ્યાય સાથે આ સંપ્રદાનો સંબંધ છે
અને તે વ્યાકરણ તથા આ સંપ્રદા એ બન્નેનો કર્તા એક છે માટે અહીંનો વ્યાપક
પણે ય ‘લક્ષણ’ શબ્દ સિદ્ધહેમચન્દ્ર નામના વ્યાકરણનો સ્તોતક છે.

યે ચ સત્વામપિ પ્રકૃતિ-પ્રત્યયાદિવિભાગેન સિદ્ધૌ સંસ્કૃતાભિધાનકોશેષુ
ન પ્રસિદ્ધાસ્તેऽપ્યત્ર નિબદ્ધાઃ । યથા—અમૃતનિર્ગમ-છિન્નોદ્ભવા-મહાનટ-
આદયઃ ચન્દ્ર-દૂર્વા-હર-આદિષ્વર્થેષુ ।

યે ચ સંસ્કૃતાભિધાનકોશેષ્વપ્રસિદ્ધા અપિ ગોળ્યા લક્ષણયા વા અલંકાર-
ચૂદામણિપ્રતિપાદિતયા શક્ત્યા સંભવન્તિ । યથા—મૂર્તેં 'બહલ્લો' । ગજ્ઞાતટે
'ગજ્ઞાશબ્દઃ' । તે इह देशीશब्दसंग्रहे न निबद्धाः ॥ ૩ ॥

'વજ્જર' 'પજ્જર' 'ઉપ્પાલ' 'પિયુળ' 'સંઘ' 'બોલ્લ' 'ચવ' 'જંપ' 'સીસ' અને
'સાહ' વગેરે શબ્દોને વીજા દેશીસંગ્રહકારોએ દેશીસંગ્રહમાં નોંધેલા છે ત્યારે એ શબ્દોને
'કથ' વગેરેના આદેશ તરીકે અમે સિદ્ધહેમચંદ્રવ્યાકરણમાં [૮-૪-૨] સાધી
જતાવ્યા છે તેથી આ સંગ્રહમાં એવા વ્યાકરણદર્શિત કોઈ પણ શબ્દોની નોંધ નથી કરી.

'અમૃતનિર્ગમ' 'છિન્નોદ્ભવા' અને 'મહાનટ' વગેરે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ જતાવી
શકાય છે અર્થાત્ 'જેમાંથી અમૃત નીકળે છે તે અમૃતનિર્ગમ-ચંદ્ર.' 'છેથા પછી
પણ ફરી વાર જે ઝગે-ઉઝવ પામે તે છિન્નોદ્ભવા-દૂર્વા-ધરો,' 'જેણે તાંબવનૃત્ય જેવું
મહાનૃત્ય કરી જતાવ્યું છે તે મોટો નટ મહાનટ-મહાદેવ' એ રીતે અમૃતનિર્ગમ
વગેરે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ સાધી શકાય એમ છે તો પણ એ શબ્દો જે અર્થમાં
વપરાય છે તે અર્થમાં સંસ્કૃતનામકોશોમાં પ્રચલિત નથી માટે નામકોશોમાં
અપ્રસિદ્ધ એવા વ્યુત્પત્તિવાળા શબ્દોને પણ અહીં દેશીસંગ્રહમાં સંગ્રહેલા છે.

'બહલ્લ'—'બલીવર્દ'—'બહલ્લ'—નો 'મૂર્ત્ત' અર્થ પણ થાય છે, 'ગંગા'નો અર્થ
'ગંગાનો કાંઠો' પણ થાય છે છતાં 'મૂર્ત્ત' અર્થવાળો 'બહલ્લ'—'બલીવર્દ'—શબ્દ અને
'ગંગાનો કાંઠો' અર્થવાળો 'ગંગા' શબ્દ સંસ્કૃતકોશોમાં પ્રસિદ્ધ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે
સંસ્કૃતનામકોશોમાં 'બલીવર્દ'—'બહલ્લ'—અને 'ગંગા' એ બન્ને શબ્દો પ્રસિદ્ધ છે છતાં તેમનો
અહીં જણાવેલો એ અર્થ કોઈ કોશમાં પ્રસિદ્ધ નથી તેથી તેવા શબ્દોને પણ આ
દેશીસંગ્રહમાં સંગ્રહવા જોઈએ ને ? વાત સ્પષ્ટ છે પણ ગોળી કે લક્ષણા શક્તિ દ્વારા
'બહલ્લ'—'બલીવર્દ'—નો 'મૂર્ત્ત' અર્થ અને 'ગંગા'નો 'ગંગાનો કાંઠો' અર્થ ઉપપન્ન થઈ શકે
છે માટે જ તેવા શબ્દોને આ સંગ્રહમાં સંગ્રહવાની જરૂર નથી. તાત્પર્ય એ છે કે જે
શબ્દોનો અર્થ સંસ્કૃતનામકોશોમાં મળે અપ્રસિદ્ધ હોય પણ જો એ અપ્રસિદ્ધ
અર્થની ઉપપત્તિ લક્ષણા વગેરે દ્વારા થઈ શકતી હોય તો તે શબ્દોને આ સંગ્રહમાં
સ્થાન આપવાની જરૂર નથી. પરંતુ જેમના એવા અપ્રસિદ્ધ અર્થોની ઉપપત્તિ લક્ષણા
વગેરે દ્વારા પણ ન થઈ શકતી હોય તેવા શબ્દોને તો આ સંગ્રહમાં જતાવેલા જ છે.

શબ્દના અર્થની ઉપપત્તિ માટે જે ગોળી કે લક્ષણા શક્તિની અહીં સૂચના
કરી છે તે સંબંધે અલંકાર-ચૂદામણિમાં સવિસ્તર સમજૂતી આપેલી છે. (૩)

[દેશીલક્ષણમ્—]

હદાર્નો નાનાદેશપ્રસિદ્ધભાષાસુ અતિવ્યાપ્તિપરિહારાર્થ દેશીલક્ષણમાહ—
દેસવિસેસપસિદ્ધીહ ભણ્ણમાણ અણંતયા હુંતિ ।

તમ્હા અણાહપાહયપયદ્ધમાસાવિસેસઓ દેસી ॥૪॥

દેશવિશેષા મહારાષ્ટ્ર-વિદર્ભ-આમીર-આદયઃ તેપુ પ્રસિદ્ધાઃ—

મગ્ગા-પશ્ચાત્ ।

હિંગો-જારઃ ।

નિકહ્ણા-જિતઃ ।

વિહુ-પ્રપન્નઃ ।

ઉક્કુહ્ણુચિઓ-ઉક્ષિપ્તઃ ।

દદમૂઢો-મૂર્ખઃ—એકપ્રાહી ।

પ્રેયંઢો-ધૂર્તઃ ।

‘દેશી’ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ ‘અનેક દેશોની પ્રસિદ્ધ ભાષાઓ’ થાય છે પણ તે અતિવ્યાપ્ત અર્થ અહીં વિવક્ષિત નથી તેથી દેશી પ્રાકૃતનો વિશુદ્ધ અર્થ સમભાવવા સારુ હવે તેનું લક્ષણ-સ્વરૂપ—કહી બતાવે છે:

દેશવિશેષપ્રસિદ્ધયા ભણ્યમાના અનન્તકા ભવન્તિ ।

તસ્માદ્ અનાદિપ્રાકૃતપ્રવૃત્તભાષાવિશેષકો દેશી ॥ ૪ ॥

‘અમુક શબ્દ અમુક દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે માટે તે દેશી છે’ એમ ધારીને એ રીતે ભિન્ન ભિન્ન દેશપ્રસિદ્ધ તેવા શબ્દોનો સંગ્રહ કરવા જઈએ તો એ તો થઈ જ ન શકે, કારણ કે એવા શબ્દો તો અનંત છે ।

માટે અનાદિકાઢથી ચાલી આવેલી વિશેષ પ્રકારનો પ્રાકૃત ભાષાને અહીં વેશી પ્રાકૃત તરીકે ઓઢ્ઢસવાની છે ॥

શૃ—‘દેશી’ શબ્દનો અર્થ જે પ્રસિદ્ધ છે તેને અહીં દેશી પ્રાકૃત તરીકે શા માટે સ્થાન નથી ?

સૃ—‘દેશી’નો શબ્દાર્થ જુદા જુદા દેશોની પ્રસિદ્ધ ભાષાઓ છે, મહારાષ્ટ્ર વિદર્ભ અને આમીર વગેરે દેશો ઘણા છે, તેમની ભાષાઓ પાર વિનાની છે અને તેમના શબ્દો તો અનંત છે—

આ વાચતનુ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં સંગ્રહકારે જુદા જુદા સાત શબ્દો આ પ્રમાણે જણાવેલા છે:

૧ મગ્ગા-પશ્ચાત્-પછી.

૪ પ્રેયંઢ-ધૂર્ત-ધૂતારો.

૨ નિકહ્ણા-જિત-જિતેલો.

૫ હિંગ-જાર-જાર કર્મ કરનાર.

૩ ઉક્કુહ્ણુચિઓ-ઉક્ષિપ્ત-ઝપર
ફેંકેલો.

૬ વિહુ-પ્રપન્ન-છલ્લકપટ.

૭ દદમૂઢ-મૂર્ખ-એકપ્રાહી-હઠી.

—ઇત્યેવમાદયઃ શબ્દા યદિ ઉચ્ચેરંસ્તદા દેશવિશેષાણામાનન્સ્યાત્ પુરુષા-
યુષેણાપિ ન સર્વસંગ્રહઃ સ્યાત્ । તસ્માત્ અનાદિપ્રવૃત્તપ્રાકૃતભાષાવિશેષ એવાં
દેશીશબ્દેનોચ્યત્ત્વમ્મિતિ નાતિવ્યાપ્તિઃ । યદાહ—

“વાચસ્પતેરપિ મતિર્ન પ્રભવતિ દિવ્યયુગસહસ્રેણ ।

દેશેષુ યે પ્રસિદ્ધાસ્તાન્ શબ્દાન્ સર્વતઃ સમુચ્ચેતુમ્” [] ॥૪॥

તે અત્ર અકારાદયો દ્વચક્ષરાઃ શબ્દાઃ સંગૃહ્યન્તે—

અજ્ઞો જિણમ્મિ, અહ્લં દિઅહમ્મિ, અણૂ અ સાલિભેયમ્મિ ।

અંકો ણિયઢે, અહ્લા અઘ્વા અમ્મા ય અંબા ॥૫॥

અજ્ઞો જિનઃ—અર્હન્ બુદ્ધશ્વ । યદાહુઃ “અર્હન્તં પ્રતિ દેવજ્ઞો” ।

—હવે જો દેશીનો ઠપર પ્રમાણેનો સાધારણ અર્થ કહીએ તો જન્મારો પૂરો
થતાં ય એ અનંત શબ્દોનો સર્વ સંગ્રહ કરી શકાય એમ નથી.

આ નાવત મીઝા કોઈએ કહ્યું પળ છે:

“જુદા જુદા દેશોમાં જે શબ્દો પ્રસિદ્ધ છે તે બધા શબ્દોનો સર્વસંગ્રહ
કરવા સારુ દિવ્ય એવાં હજાર યુગ જેટલો સમય હોય અને એ સંગ્રહ કરનાર
વાચસ્પતિ પોતે હોય તો પળ એ શબ્દોનો સર્વસંગ્રહ થઈ શકે એમ નથી.”

માટે સંગ્રહ કરવાની દૃષ્ટિએ દેશીનો ઢલ શબ્દાર્થ અહીં ન ભેવો પરંતુ અનાદિકાલથી
ચાલી આવેલી વિશેષ પ્રકારની પ્રાકૃત ભાષાને જ અહીં ‘દેશી પ્રાકૃત’ તરીકે સમજાવી.

દેશીનો આ પ્રદર્શિત અર્થ કરવાથી તેના શબ્દોનો સંગ્રહ સુલેખી કરી શકાય
એમ છે અને દેશીના એ જાતના લક્ષણમાં કોઈ પ્રકારની અતિવ્યાપ્તિ નથી આવતી. (૪)

હવે અહીં તે બધા શબ્દોનો સંગ્રહ આપિયે છિયે, તેમાં પેઠા બે અક્ષરવાળા, પછી
ત્રણ અક્ષરવાળા એ જાતનો ક્રમ રાખ્યો છે અને અકારાદિ અનુક્રમની પળ યોજના કરી છે:

અજ્ઞો જિને, અહ્લં દિવસે, અણૂ ચ સાલિભેદે ।

અંકો નિકટે, અહ્લા અઘ્વા અમ્મા ચ અમ્બાયાઃ ॥ ૫ ॥

અજ્ઞ—જિન—અર્હન્ અને બુદ્ધ.

અણૂ—એક પ્રકારની સાલ—

મીઝા ચોઝા.

અહ્લ—દિન—દિવસ.

અંક—નિકટ—પાસે.

અહ્લા
અઘ્વા
અમ્મા

} —અંબા—માતા—જનની.

યદિ તુ સ્વામિપર્યાય-અર્થ-શબ્દસમુદ્રવોડયં તદા મજ્જાચર્થમસ્યોપા-
દાનમ્ । “અજ્ઞા ગૌરી” [] હિતિ કેચિત્ સંગ્રહન્તિ । તદ અયુક્તમ્ ।
તસ્ય સંસ્કૃત-આર્યા-શબ્દાદેવ સિદ્ધેઃ । યદાહ-“ આર્યા અમ્બિકા મૃદાની ”
[હલા ૦ ૧, ૧૧] હિતિ ।

અજ્ઞ

‘અજ્ઞ’ શબ્દ ‘જિન’ અર્થનો વાચક છે. ‘અર્હત’ માટે ‘દેવજ્ઞ’ શબ્દ જૈન સાહિત્યમાં અનેક સ્થળે આવેલો છે: તે તે સ્થળે એવાં વચન છે કે “અર્હત એટલે દેવજ્ઞ”.

સંગ્રહકારે સૂચવેલા ‘અજ્ઞ’ શબ્દની સાથે ફક્ત વર્ણવિકારની દૃષ્ટિએ સરસ્વામી શકાય એવાં બે પદો સંસ્કૃત ભાષામાં (સાહિત્ય અને કોશમાં) પ્રસિદ્ધ છે: એક ‘આર્ય’ અને બીજું અર્ચ. ‘આર્ય’ શબ્દનો ‘જિન’ કે ‘બુદ્ધ’ અર્થ સંસ્કૃતસાહિત્યમાં જાણીતો નથી એથી અર્થદૃષ્ટિએ જોતાં ‘જિન’ કે ‘બુદ્ધ’ સૂચક ‘અજ્ઞ’ પદની સરસ્વામી સંસ્કૃત ‘આર્ય’ સાથે ન કરી શકાય. ‘અજ્ઞ’ અને ‘આર્ય’માં વર્ણવિકારની દૃષ્ટિએ ભલે સમાનતા જણાતી હોય પરંતુ અર્થદૃષ્ટિએ વિશેષ વૈષમ્ય છે માટે જ સંગ્રહકારે ‘જિન’ કે ‘બુદ્ધ’ અર્થના ‘અજ્ઞ’ પદને દેડ્ય તરીકે નોંધ્યું છે.

‘આળવેદુ અજ્ઞો’ વગેરે વાક્યોમાં વપરાયેલો ‘અજ્ઞ’ શબ્દ ‘સ્વામી’ અર્થનો યોગ્ય છે, તેની સરસ્વામી ‘સ્વામી’વાચક સંસ્કૃત ‘અર્ચ’ શબ્દ સાથે કરી શકાય એમ છે. એ રીતે જોતાં તો ‘સ્વામી’સૂચક ‘અજ્ઞ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જાણી શકાય એવી છે અને તે શબ્દ વ્યાકરણ અને કોશોમાં પ્રસિદ્ધ પણ છે એટલે ‘સ્વામી’અર્થના ‘અજ્ઞ’પદને દેડ્ય તરીકે ન ગણી શકાય.

ઉપર્યુક્ત રીતે ‘સ્વામી’વાચક ‘અજ્ઞ’ પદને ‘દેડ્ય’ ન કહી શકાય એ સ્વરૂપ પરંતુ મૂળગાથામાં ‘અજ્ઞો જિને’ એવો નિર્દેશ છે એથી અહીં ‘સ્વામી’સૂચક ‘અજ્ઞ’ પદનો સંભવ જ ક્યાં છે ? મૂળમાં ‘અજ્ઞો સામિએ’ એવો પાઠ હોત તો ઉક્ત કલ્પનાનો સંભવ સ્વરૂપ.

મૂળમાં ‘અજ્ઞો જિને’ પાઠ છે. છતાં ‘જિન’ પદ અર્હત, બુદ્ધ અને વિષ્ણુ-કૃષ્ણ એ ત્રણ અર્થનું યોગ્ય છે. સમગ્ર ભારતવર્ષમાં પ્રસાર પામેલી સંસ્કૃતિને લક્ષ્યમાં લઈએ તો એ ત્રણ વ્યક્તિઓ ભારતીય સંસ્કૃતિની ‘સ્વામી’રૂપ છે. એ રીતે ‘અજ્ઞો જિને’ પાઠના ‘જિન’ શબ્દને ‘સ્વામી’ અર્થમાં પણ લઈ શકાય એમ છે.

‘સ્વામી’સૂચક ‘અજ્ઞ’ પદ સંબંધે શબ્દ અને અર્થ-બંનેની અપેક્ષાએ ઉક્ત હકીકત સ્વરૂપ છે છતાં આ સ્થળે ઉક્ત રીતે ‘જિન’નો ‘સ્વામી’ અર્થ કરી ‘અજ્ઞ’નો પણ

અહં દિનમ્ ।

અણૂ શાલિભેદઃ ।

અંકો નિકટમ્ ।

અહ્યા અઘ્વા અમ્મા ચ અમ્મા-

જનની-હૃત્યર્થઃ ।

યથા—

વીરઅજ્જરવી અહં વિરઅંતો । મેઘમોતિમિરોહો ।

અણુગોવિગિજ્જમાણો ગિરિઅંકે જયહ વિહરંતો ॥૧॥

જગઅઘ્વઅંબિયાણ પાણ દંસેસિ જહ ણ ઉજ્જિતે ।

તો તુહ અહં ણ ધૂયા અહે ! અમ્મા તુમં પિ ણ હુ મજ્જ ॥૨॥(૬)

‘સ્વામી’ અર્થ જ લેવાનો હોય તો તેને સંગ્રહકારે અહીં ‘દેશ્ય પદ’ તરીકે નથી જણાવ્યું પરંતુ માત્ર મંગલ માટે સૂચવ્યું છે, એમ સમજવાનું છે.

વીજા કેટલાક દેશી સંગ્રહકારો ‘અજા’ શબ્દને દેશી તરીકે જણાવે છે અને તેનો અર્થ ‘ગૌરી-પાર્વતી’ બતાવે છે. તો તમે પણ એમ શા માટે ન કર્યું ?

‘ગૌરી’ના અર્થમાં સંસ્કૃતમાં ‘આર્યા’ શબ્દ સુપ્રતીત છે. સંસ્કૃતકોશનું એક વચન છે કે—“આર્યા અમ્બિકા મૃડાની” [હલાયુધ ૧, ૧૫] અર્થાત્ ‘આર્યા’ ‘અમ્બિકા’ અને ‘મૃડાની’ એ ત્રણે શબ્દો ‘પાર્વતી’ના વાચક છે. એ ‘આર્યા’ શબ્દનું પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ ‘અજા’ એવું થાય છે અને એ રીતે ‘અજા’ શબ્દ વ્યાકરણ અને કોશમાં પ્રસિદ્ધ હોવા સાથે વ્યુત્પત્તિવાળો પણ છે માટે દેશીસંગ્રહમાં તેને સ્થાન આપવાની જરૂર નથી. જે સંગ્રહકારોએ ઉક્ત ‘અજા’ શબ્દને દેશી તરીકે જણાવેલો છે તે તેમની ભૂલ કહેવાય.

એ ‘અજ’ વગરે શબ્દો ક્યાં કેવી રીતે વપરાયા છે તે બતાવવા ગાથાઓ કહે છે:

વીરઅજ્જરવિઃ અહં વિરચયન્ ભિન્નમોહતિમિરૌઘઃ ।

અણુગોપીનાંચમાનઃ ગિરિઅંકે જયતિ વિહરન્ ॥૧॥

જગદ્અઘ્વઅંબિકાયાઃ પાદાન્ દર્શયસિ યદિ ન ઉજ્જયન્તે ।

તતઃ તથ અહં ન દુહિતા અહે ! અમ્મા ત્વમપિ ન સ્ખલુ મમ ॥૨॥

જેમણે મોહરૂપ અંધકારના સમૂહને મેદી નાણ્યો છે, ક્રોધના ચોગ્વાની રક્ષવાળી કરનાર ગોપીઓ જેમનાં ગાન ગાય છે એવા વીર જિનરૂપ કે વીર સ્વામીરૂપ સૂર્ય, દિવસને વિરચતા, ગિરિ-પટ્ટાઈની પાસે વિહરતા જયવંતા બને છે. (૧)

જો જગનની માતારૂપ અંબિકાદેવીના ચરણોને ગિરનાર પર્વતમાં તું ન દેલાઈ તો હું માતા ! હું તારી લીકરી નહીં અને તું પણ મારી મા-અમ્મા-નહીં. (૨)

અક્રો દૂત, અક્રા બહિણી, અપ્પો પિઝ, અહં દુઃખે ।

અંગુઢી અવગુંઠનં, અગય-અયક-અયગા દણુ ॥૬॥

અક્રો દૂતઃ ।

અક્રા ભગિની ।

અમ્વાર્યસ્તુ સંસ્કૃતસમઃ । યત્ કાલાપાઃ—“હે અક્ર !” [કા ૦ ૨।૧।૪૦]

અપ્પો પિતા ।

અહં દુઃખમ્ ।

। ઇતિ દ્વચક્ષરાઃ ।

[અથ ત્ર્યક્ષરાઃ]

ત્ર્યક્ષરપ્રસ્તાવાત્ ‘અંગુઢી’ इत्यनुवाद्यम् ‘અવગુંઠનમ્’ ત્વર્થનિર્દેશઃ
ઇતિ સામાનાધિકરણ્યેऽપિ ન વિધ્યનુવાદસંદેહઃ ।

અંગુઢો અવગુંઠનમ્—શિરોઽવગુંઠનમ્—ઇતિ યાવત્ ।

અક્રો દૂતે, અક્રા ભગિની, અપ્પો પિતા, અહં દુઃખે ।

અંગુઢી અવગુંઠનમ્, અગય-અયક-અયગા દનુજે ॥૬॥

અક્ર-દૂત.

અક્રા-બહેન.

અપ્પ-આપા-પિતા .

અહ-દુઃખ.

અંગુઢી-માથાને ઢાંકવું—

અગય

અયક

અયગ

} -દનુજ-રાક્ષસ-

અગ-દાનવ.

લાજ કાઢવી .

અક્રા

અહીંનો ‘અક્રા’ શબ્દ ‘બહેન’ અર્થનો વાચક છે ત્યારે એક બીજો ‘માતા’ અર્થનો દ્યોતક પણ ‘અક્રા’ શબ્દ છે પરંતુ તે માતાવાચી ‘અક્રા’ શબ્દ અહીં ન લેવો. કારણ કે ‘માતા’વાચક ‘અક્રા’ શબ્દ સંસ્કૃતસમ છે અને વ્યાકરણમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. કલાપ વ્યાકરણમાં વળું છે કે—“હે અક્રા ! એટલે હે માતા !” [કાતન્ત્ર ૨-૧-૪૦]

। ઇતિ દ્વચક્ષર શબ્દો ।

[હવે ત્ર્યક્ષર શબ્દો]

‘અંગુઢી’ શબ્દથી ત્રણ અક્ષરના શબ્દો શરૂ થાય છે:

શબ્દ અને તેનો અર્થ બતાવતાં ‘અમુક શબ્દ અમુક અર્થમાં છે’ એવી રચના-વાલી પદ્ધતિ આગલી ગાથામાં અને હવે પછીની ગાથામાં પણ રાખેલી છે છતાં ‘અંગુઢી’

અગયો અયક્કો અયગો ઇતિ ત્રયો દાનવાર્થાઃ ।

યથા—

કયઅંગુઢી ! અકે ! અયગ-અયક્ક-અરિ-અપ્પં અહરરણં ।
જમઅક્કસમે કમઢ-અગયે વિ કરુણાપરં નમસુ પાસં ॥૩॥

અત્ર ચ—

અહ-અસો ।

અઢો-કૂપઃ ।

અણં-ઋણમ્ ।

અણ-નજથે ।

અહ-સંભાવને ।

एते शब्दानुशासन एवास्माभिः साधिता इति अन्यैरिव नोपात्ताः ॥६॥

શબ્દનો અર્થે વતાવતાં 'અંગુઢી' પ્રથમા વિભક્તિમાં છે અને 'અવગુણ્ઠ' જે ઉક્ત પદ્ધતિએ સસમી વિભક્તિમાં આવવું જોઈએ તે પળ પ્રથમા વિભક્તિમાં છે એટલે વાચક અને વાચ્ય બંનેનું સામાનાધિકરણ્ય-સમવિભક્તિકતા-છે છતાં કોઈ પ્રકારના સંદેહને અવકાશ નથી. કારણ કે 'અંગુઢી' શબ્દથી ત્રણ અક્ષરના શબ્દો શરૂ થાય છે માટે એ 'અંગુઢી' શબ્દ ઉદ્દેશરૂપ છે અને તેનો 'અવગુણ્ઠ' એ અર્થનિર્દેશ વિધિરૂપ છે. જ્યાં બીજે સ્થળે આવું શબ્દ અને અર્થનું સામાનાધિકરણ્ય આવે ત્યાં પણ આમ જ સમાધાન કરી લેવું.

અહ-‘અસો’ એટલે ‘આ’.

અઢ-કૂવો.

અણ-ઋણ-રણ-દેવું-કરજ.

અણ-નહિ-નિષેધ.

અહ-સંભાવના.

ए पांचे शब्दोने अमे अमारा सिद्धहेमशब्दानुशासनमां ज माधित करेला छे एही बीजाओनी पेटे आ संग्रहमां संग्रहा नथी अर्थात् बीजा संग्रहकारोण तो ए शब्दोने पोताना संग्रहमां संग्रहेला छे.

उदाहरण—

કુતઅંગુઢી ! અકે ! અયગઅયક્કઅરિઅપ્પં અહરરણમ્ ।

યમઅક્કસમે કમઢઅગયેઽપિ કરુણાપરં નમ પાર્શ્વમ્ ॥૩॥

લાજ કાઢેલી છે એવી હે બહેન ! જમના દૂત જેવો કમઠ દાનવ દુઃખ દેવા આવ્યો છતાં તેના પ્રત્યે કરુણા દાઃખવનાર, દુઃખને હરનારા અને દાનવના દાનવ-શત્રુ એટલે દેવ તેનો શત્રુ અસુર તેના અર્થાત્ અસુરેન્દ્રના-ધરણેન્દ્રના-આપા-પિતા-જેવા પાર્શ્વનાથ ભગવાનને નમન કર. (૩)

અંકેલી અ અસોં 'અજ્ઞેલી દુહિય જ્ઞધેનુ' ।

અંબેટ્ટી મુટ્ટિજૂં, અજ્ઞાણં વિવાહવધૂદાને ॥૭॥

અંકેલી અશોકતરુઃ ।

અજ્ઞેલી દુગ્ધદોહ્યા ધેનુઃ—યા

પુનઃ પુનર્દુહ્યતે ।

અંબેટ્ટી મુટ્ટિધૂતમ્ ।

અજ્ઞાણં વિવાહવધૂદાનમ્—વિવાહકાલે

વધૌ યદ્ દીયતે યદ્વા વિવાહાર્થે

વધ્વા એવ વરાય યદ્ દાનમ્ ।

મૌર્ત્યવાચકસ્તુ 'અજ્ઞાણ' શબ્દઃ 'અજ્ઞાન'શબ્દભવ એવ ।

યથા—

અંકેલિતલાસીણો મા રમ અંબેટ્ટિઆઈ પુત્ત ! તુમં ।

અજ્ઞ તપ્ દાયવ્વા અજ્ઞેલી વહિણિઅજ્ઞાણે ॥૪॥ (૭)

અંકેલી ચ અશોકે, અજ્ઞેલી દુગ્ધદોહ્યધેનૌ ।

અંબેટ્ટી મુટ્ટિધૂતે, અજ્ઞાણં વિવાહવધૂદાને ॥ ૭ ॥

અંકેલિ—અશોકતરુ ધૃક્ષ—

આસોપાલવતું જ્ઞાઠ.

અંબેટ્ટિ—મુટ્ટિવેડે રમાતું જગડું—

એકીબેકીનો જુગાર.

અજ્ઞેલિ—વારંવાર દોહવા લાયક ગાય—

એકવાર દોહ્યા પછી ફરીફરીને

દોહવા દે એવી ગાય—કામધેનુ.

અજ્ઞાણ—વિવાહને વચ્ચે વહૂને દાનરૂપે

જે આપવાનું હોય તે—દાયજો—

કરિયાવર અથવા વિવાહ માટે

વરને વહૂનું દાન કરવું તે—

કન્યાદાન.

અજ્ઞાણ

એક ધીજો 'અજ્ઞાણ' શબ્દ જ્ઞાનના અભાવનો—મૂર્ખપણાનો—વાચક છે પરંતુ તેને આ દેશીસંપ્રદામાં નોંધવાની જરૂર નથી. કારણ કે સંસ્કૃત 'અજ્ઞાન' પ્રાકૃત 'અજ્ઞાણ' એ રીતે જ તેની વ્યુત્પત્તિ છે અને તે વ્યાકરણ તથા શબ્દકોશમાં પ્રતીત પણ છે.

ઉદાહરણ—

અંકેલિતલાસીનઃ મા રમસ્થ અંબેટ્ટિઆઈ પુત્ત ! ત્વમ્ ।

અથ ત્વયા વાતવ્યા અજ્ઞેલી ભગિનીઅજ્ઞાણે ॥ (૪)

હે પુત્ર ! અશોકવૃક્ષને તલે બેઠેલો તું એકીબેકીના જુગારે ન રમ. આજે

અદ્વંતો પેરંતે, અરુણં કમલે, અકાસિ પજ્જસે ।

અગ્ધાઢો અવમગ્ગે, અવેસિ અંવેસિ ઘરફલહે ॥૮॥

અદ્વંતો પર્યંતઃ ।

અરુણં કમલમ્ ।

અકાસિ પર્યાપ્તં કૃતમ્—અલમિતિ

યાવત્ ।

‘અવેસિ—અમ્વેસિ’ઈતિ હૃત્વિભત્તયન્તૌ સમાહારો વા ।

યથા—

અંવેસિપપ્પસઠિયા અગ્ધાઢઅવેસિલગ્ગવત્થમિસા ।

પણ્યણઅરુણઅદ્વંતેણ ણિયસિ જં તં અકાસિ લજ્જાઈ ॥૫॥ (૮)

બહેનના કન્યાદાનને પ્રસંગે તારે ણ્વી ગાય આપવાની છે કે જે એકવાર દોહી લીધા પછી ફરીફરીને પણ દોહી શકાય. (૪)

અદ્વંતો પર્યંતે, અરુણં કમલે, અકાસિ પર્યાપ્તે ।

અગ્ધાઢો અપામાર્ગે, અવેસિ-અંવેસિ ગૃહફલહે ॥ ૮ ॥

અદ્વંત-પર્યંત-છેડો.

અકાસિ-પર્યાપ્ત-પૂરતું-કર્યું-સંયું.

અવેસિ } ઘરના બારણાનો ફલહક-

અંવેસિ } ભોગલ-આગલિયો

અંવેસિ

અરુણ-કમલ.

અગ્ધાઢ-અધેડાનું ડાઢ.

શં-કોઈ પણ દ્વંતરાંત શબ્દનું પ્રથમાવિભક્તિવાલું રૂપ લીધે દેકારાંત થાય છે એવો પ્રાકૃત વ્યાકરણનો નિયમ છે છતાં અહીં ‘અવેસિ-અંવેસિ’માં પાછલા શબ્દનો અન્ય ‘ઈ’ હ્રસ્વ કેમ છે ?

સં-‘અવેસિ’ અને ‘અંવેસિ’ એ બંને શબ્દોને દ્વંત્ર સમાહારમાં મૂકેલા છે માટે જ ‘અવેસિ’ એ હ્રસ્વાંત છે અથવા એ બંને શબ્દોને જુદા જુદા પણ લોપાણી વિભક્તિવાળા સમસ્યવા. એમ હોવાથી એ બંનેનો અન્ય સ્વર હ્રસ્વ છે.

ઉદાહરણ—

અંવેસિપ્પદેશસ્થિતા અગ્ધાઢઅવેસિલગ્ગવત્થમિષાત્ ।

નયનઅરુણઅદ્વંતેણ પણ્યસિ યત્તદ્ અકાસિ લજ્જયા ॥ (૫)

અધેડાના ભોગલમાં ભરાણ વાળું બાનું કરીને ઘરના બારણાના ભોગલ પાસે ઊમેલી તું જેને નયનરૂપકમલના છેડા-છૂણા-વહે-ગ્રાંસી આંસુવહે-ગૂંપ છે તો [તે બાબત હવે] લાજ-શરમ-થી સર્થુ અર્થાત્ શક્તિમાનની જરૂર નથી.

अंकारो अत्थारो साहिजे, अत्थुडं लहुए ।

अकंतं च प्रवृद्धे, अंबोची पुष्पलावणे ॥९॥

अंकारो तथा अत्थारो साहाय्यम् ।

अंबोची पुष्पलावी ।

अत्थुडं लघु ।

यदा आम्नपुष्पाण्येवोच्चिनोति तदा

अकंतं प्रवृद्धम् ।

न देशी ।

यथा —

कुसुमाउहअंकारं अंबोचीणं च कुणइ अत्थारं ।

मलयसमीरो अइअत्थुडो वि काही किं अकंतो ? ॥६॥ (९)

धणवंतम्मि अहेल्लो, अवियं मणिण, गयम्मि अट्टो ।

अज्झत्थो आगयए, अइणं गिरियडं, अणंतं ओमाले ॥१०॥

अंकारो अत्थारो साहाय्ये, अत्थुडं लघुके ।

अकंतं च प्रवृद्धे, अंबोची पुष्पलाव्याम् ॥ ९ ॥

अंकार
अत्थार } -सहायता.

अत्थुड-लघु-हळवुं-नानुं-थोडुं.

अकंत-प्रवृद्ध-वधारे वधेलुं-फेलाएलुं.

अंबोची-फूलोने लणनारी-चूटनारी.

अंबोची

‘आम्न-अंब+उर्चा=अंबोची’ आवी व्युत्पत्ति होय तो ‘अंबोची’ शब्दने देशी न समझवो. परंतु एवी व्युत्पत्ति करता ‘अंबोची’ नो अर्थ ‘आंबानां फूलोने ज चूटनारी’ समझवानो. अर्थात् ‘फूलमात्रने चूटनारी’ना अर्थमां ‘अंबोची’ शब्द देशी छे अने ‘आंबानां फूलोने ज चूटनारी’ना अर्थमां ए शब्द व्युत्पन्न छे अर्थात् देशी नबी.

कुसुमायुधअंकारं अंबोचीणं च करोति अत्थारं ।

मलयसमीरः अतिअत्थुडोऽपि अकार्षीत् किम् अकंतो ? ॥ (६)

अतिशय हळवो एवो पण मलयनो पवन कामदेवने सहायता करे छे अने फूलोने चूटनारीओने य सहायता करे छे परंतु जो ए पवन वधेलो होत तो शुं करत ? अर्थात् मलयना साधारण पवनबी पण कामदेव अने मलयनो ए बजे उत्तेजित भयां तो पछी जो ए पवन वधारे होत तो तो शुं थात ?

धनवति अहेल्लो, अवियं मणिते, गते अट्टो ।

अज्झत्थो आगतके, अइणं गिरितटम्, अणंतं अबमाल्ये ॥१०॥

અદ્વૈતો દૈશ્વરઃ ।

અવિયં ઉક્તમ્ ।

અદ્વૈતો યાતઃ ।

અજ્ઞાત્યો આગતઃ ।

યદ્યપ્યેતે ત્રયોઽપિ

ક્રિયાવાચિનસ્તથાપિ

અદ્વૈતં ચિત્તિસ્ય ।

અનંતં મિર્માણ્યમ્ ।

ત્યાદિષુ પ્રયોગાદર્શનાદ્વાત્વાદેશેષુ અસ્માભિર્ન પઠિતા इति अत्र निबद्धाः ।

एवमन्यत्राप्युक्तम् ।

यथा—

अज्ઞાત્યો અદ્વૈતો સ કિં અદ્વૈતો ચિ ઇય યદ અવિયં ।

અદ્વૈતે ચિ નસ્સ રણો સિરે અનંતં વ ચુક્રમદ આઘા ॥૭॥ (૧૦)

અદ્વૈત-ધનવાન.

અદ્વૈત-ગમ્યો-ગયેલો.

અદ્વૈત-ગિરિનો તટ-

પર્વતની નીચેનો ખાળ.

અવિય-અજ્ઞ-અજ્ઞ.

અજ્ઞાત્ય-આવ્યો-આવેલો.

અનંત-મિર્માણ્ય-દેવને ચઢેલી વસ્તુ.

અવિય-અદ્વૈત-અજ્ઞાત્ય

શં-આ ત્રણે શબ્દો ક્રિયાવાચક ભૂતકૃદંત જેવા જણાય છે માટે આ શબ્દોના મૂળ ધાતુઓને યજ્ઞ આઘ્યાના ચોથા પાદમાં બીજા ઘણા ધાત્વાદેશો જણાવેલા છે ત્યાં સાથે જ જણાવી દીધા હોત તો કેમ? આમ કરવાથી પ્રંથલાઘવ તો જરૂર થાત.

સં-એ ત્રણે શબ્દો ક્રિયાવાચક ભૂતકૃદંત જેવા છે એ ચર્ચ અને તેના મૂળ ધાતુઓ બીજા ધાતુઓ સાથે જણાવાય એવા પણ ચર્ચ પરંતુ એ શબ્દોના મૂળ ધાતુઓનો ક્રિયાપદ તરીકેનો પ્રયોગ અમારા જોવામાં આવ્યો નથી તેથી અમે વ્યાકરણમાં ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં તેમના મૂળ ધાતુઓનો નિર્દેશ કર્યો નથી. કિંતુ એ શબ્દોનો જેવો પ્રયોગ અમને મળ્યો છે તેવો તે આ સંપ્રદર્શ સંપ્રદર્શો છે.

બીજે પણ યજ્ઞ આવી શંકા ઉદ્ભવે ત્યાં બધે આ જાતનું સમાધાન સમજાવું.

ઉદાહરણ—

અજ્ઞાત્યો અદ્વૈતો સઃ કિં અદ્વૈતોઽપિ इति मया अवियं ।

અદ્વૈતેઽપિ यस्य राज्ञः शिरसि अनंतं व चक्रते आघा ॥ (७)

જે રાજાની આજ પર્વતકાંઠે પણ શિવનિર્માણની જેમ માથે વઢાય-ચઢાવાય-છે તે ધનવાન પણ રાજા શું આવ્યો અને ગયો?—અર્થાત્ એવા સત્તાધારી રાજાઓ પણ નાશાંત છે—એ પ્રમાણે મેં કહ્યું. (૧૦)

આલે અલગી, અલિણો વિંધુઅ, અંબુસુ સરહે ।

અકુદું 'અજ્ઞાસિય' અંકિય-અવરંહિયા અ પરિરંમે ॥૧૧॥

અલગી કલકારોપ ।

અકુદું અધ્યાસિતમ્ ।

અલિણો વૃથિકે ।

અંકિયં તથા અવરંહિયં પરિરંમ્ ।

અંબુસુ શરમઃ ।

‘અવરંહિય’ શબ્દસ્ય પચ્ચાક્ષરસ્યાપ્યર્થાનુરોધાત્ ત્ર્યક્ષરેષુ પાઠઃ અન્વયાદિરર્થકીર્તનં સ્યાત્ ।

અયં ચ યદપિ ક્રિયાશબ્દઃ-‘અવરંહિય’ ‘અવરંહિજ્ઞિય’ ‘અવરંહિઝ્ઞિય’ इत्यादिप्रयोगयोग्यश्च-तथापि पूर्वाचार्यैर्धात्वादेशेषु न पठितः इत्यस्माभिरपि तदनुरोधात् तत्रापठित्वेह निबद्धः ।

यथा—

આલે અલગગં, અલિણો વૃથિકે, અંબુસુ શરમે ।

અકુદું અધ્યાસિતમ્, અંકિય-અવરંહિયા ચ પરિરંમે ॥ ૧૧ ॥

અલગ-આલ-કલકારોપ.

અલિણ-બીંછી.

અંબુસુ-શરમ-એક પ્રકારનો વનસ્પાપદ.

અકુદું-અધ્યાસિત.

અંકિય
અવરંહિય } પરિરંમ-આલિંગન.

અવરંહિય

શંકા-આ, પાંચ અક્ષરનો શબ્દ છે છતાં ત્રણ અક્ષરવાળા શબ્દો સાથે શા માટે કહ્યો ?

સ-ત્રણ અક્ષરવાળો ‘અંકિય’ અને પાંચ અક્ષરવાળો ‘અવરંહિય’ એ બન્ને શબ્દો સમાન અર્થવાળા છે માટે સાથે કહેતાં ઠીક પડે એમ છે. જુદા જુદા કહેવા જોઈએ તો જે અર્થ અહીં એકવાર કહેવાઈ ગયો તેને બીજીવાર-ફરીવાર-કહેવો પડે અને એમ અર્થકથનનું ગૌરવ થાય.

‘અવરંહિય’ શબ્દ ક્રિયાસૂચક છે માટે ‘અવરંહિય’ ‘અવરંહિજ્ઞિય’ ‘અવરંહિઝ્ઞિય’ એવા તેના ક્રિયાવર્ણી અનેક પ્રયોગો હોય છે. ‘અવરંહિય’માં મૂળ ધાતુ ‘અવરંહિ’ જણાય છે એથી એને ધાત્વાદિષો સાથે જણાવવો જોઈએ છતાં પૂર્ણાદેશી સંગ્રહકારોએ એ ‘અવરંહિ’ને ધાત્વાદિષરૂપે નોંધેલો નથી માટે અમે પણ એને ધાત્વાદિષરૂપે નથી જણાવ્યો અને આ સંગ્રહમાં મુક્યો છે.

અકુટ્ટકોવઅંબુસુ-અલિણાણ ભયમ્મિ કેવલં અલગ્ગં ।
 મહિલાઽવરંહિયાઓ વીરંતિ વિવેઅંકિયા મુણિણો ॥૮॥ (૧૧)
 સ્વગ્ગમ્મિ અણપ્પો, અલ્હઓ પરિચિ, પસુમ્મિ અક્કોહો ।
 કયલીહ અસારા, આવણે અવારો અવારી ચ ॥૧૨॥

અણપ્પો સ્વઙ્ગુઃ ।

અલ્હઓ પરિચિતઃ ।

અક્કોહો છાગઃ ।

અસારા કદલી ।

અવારો તથા અવારી આપણઃ ।

યથા—

ણિવ ! મા અક્કોહ-અસાર-અલ્હયં કુણ અણપ્પં ઇમિણા હિ ।
 મરિઆ અરિકરિમુક્તાહિં દિસિ અવારા વિદિસિ અવારીઓ ॥૯॥ (૧૨)

ઉદાહરણ—

અકુટ્ટકોપઅંબુસુ-અલિણાણ ભયે કેવલમ્ અલગ્ગં ।
 મહિલાઅવરંહિયાઓ વિચ્યતિ વિવેકઅંકિયા મુનયઃ ॥ (૮)
 કોપયુક્ત શરભ અને વીછીઓથી વીવામાં માત્ર (ડગ્ગોકપણાનું) કલંક છે (ત્યારે)
 સ્ત્રીના આલિંગનથી વિવેકવાળા મુનિઓ (પણ) ભય પામે છે.

સ્વઙ્ગુ અણપ્પો, અલ્હઓ પરિચિતે, પશ્ચૈ અક્કોહો ।

કદલ્યામ્ અસારા, આપણે અવારો અવારી ચ ॥ ૧૨ ॥

અણપ્પ-સ્વઙ્ગુ-સ્વાંડુ-તરવાર.

અક્કોહ-પશુ-બકરો.

અવાર }
 અવારી } -આપણ-વજાર.

અલ્હ-પરિચિત-પરિચયવાળો-ઓછાચીતો.

અસાર-કેલ.

ઉદાહરણ—

નૃપ ! મા અક્કોહ-અસાર-અલ્હયં કુરુ અણપ્પં અનેન હિ ।
 ભૃતા અરિકરિમુક્તાભિઃ દિશિ અવારા વિદિશિ અવારીઓ ॥ (૯)
 હે રાજા ! તારા સ્વાંડાને વોકડાનું અને કેલનું પરિચિત ન કર, કારણ કે એ
 સ્વાંડાએ શત્રુઓના હાથીઓને મારીને તેમાંથી મેલવેલા મોતીઓથી દિશાની વજારો
 અને વિદિશાની વજારો ભરી નાણી છે. અર્થાત્ હાથીઓને હળનારં એવું તારં સ્વાંડું
 વોકડા કે કેલ ઉપર ન ચલાવ.

मोरे अल्लो, 'कुकुडे अलंपो, अआलि दुदिणए ।

निस्नेहम्मि अअंखो, अज्झस्सं सविं, अक्खए अणहं ॥ १३ ॥

अल्लो मयूरः ।

अलंपो कुकुटः ।

अआली दुर्दिनम् ।

'अआलि' इति इकारान्तो लुप्तविभ-

क्त्यन्तो निर्देशः ।

अअंखो निःस्नेहः ।

अज्झस्सं आकुष्ठम् ।

अयं धात्वादेशः—'अज्झस्सइ' 'अज्झ-

सियं' इत्यादिप्रयोगदर्शनात्

—पूर्वाचार्यानुरोधात् त्विह निबद्धः ।

अणहं अक्षतम् ।

यथा—

अणहो अआलिमत्त—अल्लेसु वि तं अअंख ! पियपासं ।

गंतुमसहो अलंपो व्व अप्पं अज्झस्सइ त्ति पहियजणो ॥ १० ॥ (१३)

मोरे अल्लो, कुकुटे अलंपो, अआलि दुर्दिनके ।

निःस्नेहे अअंखो, अज्झस्सं शपितम्, अक्षते अणहं ॥ १३ ॥

अल्ल—मोरे—मयूर.

अआलि—दुर्दिन—ऐंली.

अज्झस्स—आक्रोश—शाप.

अआलि

अलंप—कुकुटो.

अअंख—स्नेह विनानो.

अणह—अक्षत—आखुं.

आ, ह्रस्व इकारान्त शब्द छे अने विभक्तिनो लोप करीने अहीं तेने बतावेले छे. विभक्ति साथे बनावेले होत तो 'अआली' एवो निर्देश थात.

अज्झस्स

'अज्झस्सइ' 'अज्झसियं' एवा अनेक प्रयोगो देखाय छे ए ऊपरशी एम जणाय छे के 'अज्झस्स' ए धात्वादेश छे परंतु प्राचीन देशीसंग्रहकारोए 'अज्झस्स'ने धात्वादेश तरीके जणावेलो नथी, तदनुसार अमे पण तेने धात्वादेश तरीके न जणावतां आ संग्रहमां लीधेलो छे.

उदाहरण—

अणहो अआलिमत्त—अल्लेसु अपि त्वम् अअंख ! प्रियापार्थ्वम् ।

गंतुमसहः अलंपो इव आत्मानम् अज्झस्सइ इति पथिकजनः ॥ (१०)

'हे निःस्नेह ! ऐंलीने लीधे मोरो मत्त थया छतां तुं आखो छे अर्थात् तने कशी असर नथी थई' (पोतानी) प्रिया पासे जवाने अशक्त एवो प्रवासी, ए प्रमाणे कूकडानी पेटे पोतानी जात ऊपर आक्रोश करे छे.

१ कुकुटो अ—पा० ।

અંજસં હજ્જુ, અદાઓ મુકુરે, અંછિયં ચ કટ્ટિઅય ।
અસિયં દાસે, સવસે અપ્પજ્ઞો, અનવસરે અત્થકં ॥ ૧૪ ॥

અંજસં ઋજુ ।

અદાઓ દર્પણઃ ।

અંછિયં આકૃષ્ટમ્

અસિયં દાત્રમ્ ।

અપ્પજ્ઞો આત્મવશઃ ।

અત્થકં અનવસરઃ ।

અથા—

અદાયકરાય તુમં અંજસમહ ! અસિયવંકભૂમયાય ।
અંછિયહિયઓ તમ્મસિ કિં અત્થકે અણ્-અપ્પજ્ઞો ॥ ૧૧ ॥ (૧૪)
અકંદો આરવ્થે, અંબ-કડવ્થેસુ અંબિર-અવંગા ।
અંદે અમય-અમયણિગમા, ચ અદ્દણ્ણ-અદ્દણા વિધુરે ॥ ૧૫ ॥

અંજસં ઋજુ, અદાઓ મુકુરે, અંછિયં ચ કૃષ્ટકે ।
અસિયં દાત્રે, સ્વવશે અપ્પજ્ઞો, અનવસરે અત્થકં ॥ ૧૪ ॥

અંજસ-ઋજુ-સરઠ.

અંછિય-લેવેલું-આંબકેલું.

અપ્પજ્ઞ-સ્વવશ-સ્વતંત્ર.

અદાઅ-દર્પણ-મોહું જોવાનો કાચ.

અસિય-દાત્રરડું.

અત્થક-અનવસર-અવસર નહિ, અવસર
વિનાનું.

ઉદાહરણ—

અદાયકરયા ત્વમ્ અંજસમતે ! અસિયવંકભુવા ।
અંછિયહિયઃ તામ્યસિ કિં અત્થકે અન્-અપ્પજ્ઞો ॥ (૧૧)

સરઠ મતિવાઠા હે ! હાથમાં દર્પણવાઠી અને દાત્રરડાની પેઠે વાંકાં ભવાંવાઠી
(સ્ત્રી) વઢે લેવાળલ હૃદયવાઠો તું અનવસરે પરવશ થઈને શા માટે લેદ કરે છે ?

અકંદો આરવ્થે, આન્ન-ફટાક્ષેષુ અંબિર-અવંગા ।
અંદે અમય-અમયણિગમા, ચ અદ્દણ્ણ-અદ્દણા વિધુરે ॥ ૧૫ ॥

અમયો પરિવ્રાજા ।

અંબિરં આશ્રમ્ ।

અવંગો કટાક્ષઃ ।

યથા ---

અંબિરઅકંદાણ મયણઽહણ ! અમયણિગમમુદીણ ।

અમયગમમ્મિ સ્થેલસુ તરલઅવંગચ્છડાઈ અહણ્ણા ! ॥ ૧૨ ॥ (૧૫)

અમયમ્મિ અંદઓ, અહરો આયુત્તમ્મિ, અંબહો કઠિણે ।

અલયં વિદુમં, અહણી મગ્ગે, અલિયા-અત્થયારિઆ ચ સહી ॥ ૧૬ ॥

અંદઓ મત્તયઃ ।

અહરો આયુત્તો પ્રામેશાદિઃ ।

અંબહો કઠિનઃ ।

અમયો તથા અમયણિગમ્મો ચન્દ્રઃ ।

‘અમયણિગમ’ શબ્દસ્ય ‘અમુક્તાનિર્ગ-

મો યસ્ય’ इति व्युत्पत्તौ सत्यामपि

સંસ્કૃતેષ્વપ્રસિદ્ધેર્દેશોત્ત્વસ

અહણ્ણો તથા અહણો આકુલઃ ।

અલયં વિદુમઃ ।

કુટિલકેશવાચકસ્તુ અલકશબ્દભવ એવા

અકંદ-રસવાલ.

અંબિર-આંબો.

અવંગ-કટાક્ષ.

અમય } -અમૃતરૂપ છે,
અમયણિગમ } જેમાંથી અમૃત નિર્ગમ છે-
નીકળે છે તે-ચંદ્રઅહણ } -વિધુર-આકુલ.
અહણ }

અમયણિગમ

‘જેમાંથી અમૃત નીકળે છે તે અમૃતનિર્ગમ અર્થાત્ ચંદ્ર’ એ રીતે ‘અમયણિગમ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરી શકાય એમ છે છતાં એ જાતનો-‘અમૃતનિર્ગમ’નો ‘ચંદ્ર’-અર્થ સંસ્કૃતનોમાં-સંસ્કૃતકોશોમાં પ્રસિદ્ધ નથી માટે એને અહીં દેશી તરીકે લેવાવેલો છે.

ઉદાહરણ—

અંબિરઅકંદાણ મદ્દનઅહણ ! અમયણિગમમુદીણ ।

અમયગમમ્મિ સ્થેલસુ તરલઅવંગચ્છડયા અહણ્ણા ! ॥ (૧૨)

કામથી વ્યાકુલ થઈને અને ચપલ કટાક્ષની છટાથી આકુલ થઈને (દે માલવ !)

હું, ચંદ્રસમાન મુલવાળી તથા આંબાને સાષવનારી-આંબાની રસવાળણ સાથે ચંદ્ર ઉપરે ચીલ.

મત્તયે અંદઓ, અહરો આયુત્તે, અંબહો કઠિને ।

અલયં વિદુમમ્, અહણી મગ્ગે, અલિયા-અત્થયારિઆ ચ સહી ॥ ૧૬ ॥

અંદઅ-માછલું.

અંબહ-કઠળ.

અહર-આયુત્ત-પ્રામેશ-ગામનો મુઠ્ઠી-

ગામનો અધિકારી વગેરે.

અલય-વિદુમ-પરવાહ.

અહળી માર્ગઃ ।

અલિયા તથા અત્થયારિઆ સહી ।

યથા—

કુળ અંહઅચ્છ ! મળિયાઈ અત્થયારીણ અંબડા કિમસિ ? ।

કામા-અહરા કિં અલિય ! કિં અહળીય સ તુમ્હ અહઝઢિ ! ॥૧૩॥

અહરો અશ્વમે, અજુઓ સત્તચ્છદ, અજ્ઞઓ સહજ્ઞમ્મિ ।

અવગળનાય અગિલા-અવળ-અળ્લત્તિ-અગ્ગહના ॥૧૭॥

અહરો અસમર્થઃ ।

અજ્ઞઓ પ્રાતિવેશિકઃ ।

અજુઓ સત્તચ્છદઃ ।

અવગળના-અવજ્ઞા તસ્યામ્ અગિલા,

અયમ્ 'અયુક્' શબ્દમય इति न
वाच्यम् । संस्कृते 'अयुक्पूर्णः' इति
दृष्टम् । यदि च पदैकदेशेन
प्रयोगस्तदा सद्वयाः प्रमाणम् ।

અવળ્લ, અળત્તો, અગ્ગહાં
इति चत्वारि पदानि ।

અહળી-માર્ગ,

અલિયા
અત્થયારિઆ } ળી—સહી-મિત્ર.

અલય

જેનો અર્થ 'વાંકડિયા વાલ' છે એ 'અલય' શબ્દ તો સંસ્કૃત 'અલક' ઉપરથી
સાધી શકાય એમ છે માટે કેશવાર્ચી એ 'અલય' શબ્દને દેશી ન સમજાવો.

ઉદાહરણ—

કુરુ અંહઅ-અક્ષિ ! મળિતાનિ અત્થયારીણ અંબડા કિમસિ ? ।

કામા-અહરા કિમ્-અલિય ! કિં અહળીય સ તવ અલય-ઓઢિ ! ॥૧૩॥

હે મીનાક્ષિ ! તું સહીઓનાં કહેવાં કર, કટણ શા માટે થાય છે ? હે અલી !
શું ગામના મુખીઓ કામદેવ જેવા રૂપાલા છે ? હે પ્રવાલમમાન હોઠવાળી ! માર્ગમાં
(માર્ગ ઉપર જો જાય છે) તે શું નારો છે ?

અહરો અશ્વમે, અજુઓ સત્તચ્છદે, અજ્ઞઓ સહજ્ઞમ્મિ ।

અવગળનાયામ્ અગિલા-અવળ-અળ્લત્તિ-અગ્ગહના ॥૧૭॥

અહર-અસમર્થ.

અજ્ઞ-પાઠોશી.

અજુ-સાદહનું વૃક્ષ.

અગિલા

અવળ

અળ્લત્તિ

અગ્ગહના

} —અવગળના-અવજ્ઞા-તિરસ્કાર.

અજુઅ

શંઃ—સાદહના વૃક્ષને સાત માત્ર પાદહાનું ક્રમશઃ હોય છે માટે તેનું
પ્રસિદ્ધ નામ સત્તચ્છદ (સત-સાત+છદ-પાંદહું) છે. એ 'સત્તચ્છદ' માટે સંસ્કૃતકોશોમાં

યથા—

અજુઅકુસુમે વ્વ કમલે અગિલા તીએ વિઓઅઅહરાપ ।

અજ્ઞઅ ! ણ્હાણે અવળ્ણં અસણે અળ્ણત્તી સહીસુ અગ્ગહણં ॥૧૪॥(૧૭)

અયહો અંધંધૂ કૂવે, અળહ-અળાહ-અવિળયવરા જારે ।

અવિળયવર્હા અહયા તહા અહન્વા અહયણા ચ ॥૧૮॥

અયહો તથા અંધંધૂ કૂપઃ ।

‘અયુક્’ શબ્દ પ્રચલિત છે તો એ ‘અયુક્’ શબ્દ ડપરથી આ ‘અજુઅ’ શબ્દ ન નીપજાવી શકાય ?

સમા-‘સપ્તચ્છદ’ માટે સંસ્કૃત કોશોમાં ‘અયુક્’ નહિ પણ ‘અયુક્પર્ણ’ શબ્દ પ્રચલિત છે. ‘અયુક્’ ડપરથી ‘અજુઅ’ને સાધી તો શકાય પરંતુ એવલા ‘અયુક્’ ડપરથી સાધિત થયલા ‘અજુઅ’ શબ્દમાં ‘અયુક્પર્ણ’નો ભાવ કેવી રીતે આવે ? હવે જેમ આશ્વા પદને બદલે અહધા પદથી પણ કામ ચાલે છે અર્થાત્ ‘સત્પમામા’ માટે ‘મામા’ શબ્દનો પણ પ્રયોગ પંડિતો કરે છે એ રીતે ‘અયુક્પર્ણ’ માટે પણ ‘અયુક્’ શબ્દનો પ્રયોગ પંડિતો કરતા હોય તો ‘અયુક્’ ડપરથી ‘અજુઅ’ શબ્દ આવી શકે અને એનો અર્થ પણ જલવાઈ રહે. પરંતુ આ નિર્ણય માટે તો પંડિતો પ્રમાણરૂપ છે, સંપ્રહકારો નહિ.

ડદાહરણ—

અજુઅકુસુમે ઇવ કમલે અગિલા તસ્યાઃ વિયોગઅહરાપ ।

અજ્ઞઅ ! સ્નાને અવળ્ણમ્-અશને અળ્ણત્તી સહીસુ અગ્ગહણં ॥(૧૪)

હે પાહોશી ! વિયોગને લીધે અસમર્થ બનેલી તે(છત્રી)ને જાણે કે સાદહનું ફૂલ ન હોય એમ કમલ તરફ અળગમો છે, સ્નાન તરફ અરુચિ છે, સ્વાવામાં ભાવ નથી અને સહીઓ તરફ પણ તિરસ્કાર છે.

અયહો અંધંધૂ કૂપે, અળહ-અળાહ-અવિળયવરા જારે ।

અવિનયવત્યામ્ અહયા તથા અહન્વા અહયણા ચ ॥૧૮॥

અયહ
અંધંધૂ } કૂવો.

અળહ
અળાહ
અવિળયવર } -જાર-વ્યભિચારી-પુરુષ.

અહયા
અહન્વા
અહયણા } -અવિનયવતી-અસતી-હત્રી.

‘અન્ધશ્વાસો અન્ધુશ્વ’ इति विग्रहे शब्दभ्रमः—अंधंधुशब्दः केवलं सः
अन्धकूपवाची । अयं तु कूपमात्रवाची इतीह निबद्धः ।

ये त्वौणादिकम्—‘अन्धन्धु’शब्दमिच्छन्ति तैरपि संस्कृते प्रयोगादर्श-
नादयं संप्राप्त एव ।

‘अण्डो अणाडो अविणयवरो त्रयोऽप्यमी जारार्थाः ।

‘अविणयवई’ [] इति द्रोणः ।

‘अविनयवर’ इत्यस्य व्युत्पत्तौ सत्यामपि संस्कृतेष्वप्रसिद्धेर्वેશીત્વम् ।

અંધંધુ

શં૦—સંસ્કૃતકોશોમાં ‘કૂવા’ અર્થનો સૂચક ‘અન્ધુ’ શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે એ ‘અન્ધુ’ પદને ‘અન્ધ’નું વિશેષણ લગાડીએ તો અન્ધ+અન્ધુ=‘અન્ધાન્ધુ’ શબ્દ બને અને તે ઊપરથી અહીંનો ‘અંધંધુ’ શબ્દ ન નીવડી શકે ?

સ૦—એ રીતે ‘અંધંધુ’ શબ્દને નીપજાવી તો શકાય પરંતુ એ ‘અંધંધુ’નો અર્થ માત્ર ‘કૂવો’ નહીં થાય કિંતુ ‘આંધળો કૂવો’ થાય ત્યારે અહીંનો ‘અંધંધુ’ તો માત્ર ‘કૂવા’ના અર્થનો સૂચક છે અને એ જ અર્થમાં તે દેશી તરીકે આ સંગ્રહમાં નોંધેલો છે.

વઢી, જે સંગ્રહકારો ‘અંધંધુ’ શબ્દને ‘અન્ધ’ અને ‘અન્ધુ’ના સમાસ દ્વારા નથી સાધતા પરંતુ એને એક અલગ શબ્દ તરીકે ઔણાદિક સમજે છે અને તેનો અર્થ ‘કૂવો’ વતાવે છે તેઓએ પણ ‘કૂવા’ અર્થવાળા એ ઔણાદિક ‘અંધંધુ’ને દેશી-સંગ્રહમાં જ મૂકવો જોડે, કારણ કે એ જાતના ‘અંધંધુ’ શબ્દનો પ્રયોગ સંસ્કૃતમાં કયાંય દેખાતો નથી.

અવિનયવર

દ્રોણ નામનો દેશી સંગ્રહકાર ‘અવિણયવર’ને બદલે ‘અવિણયવઈ’ શબ્દ માને છે.

શં૦—સંસ્કૃત ‘અવિનયવર’ શબ્દ ઊપરથી આ ‘અવિણયવર’ શબ્દ સહજ રીતે લઈ શકાય એમ છે છતાં તેને આ સંગ્રહમાં કેમ નોંધ્યો છે ? વઢી, ‘અવિણયવર’ને એ રીતે સાધતાં અર્થના પણ જાણી નથી આવતી. કારણ કે ‘અવિનય’નો બહુવ્રીહિ સમાસ કરતાં તેનો અર્થ ‘વિનય વિનાનો’ થાય અને જે માણસ, વિનયહીન માણસોમાં ‘વર’—શ્રેષ્ઠ હોય તે ‘અવિનયવર’ કહેવાય અર્થાત્ ‘અવિનયવર’ ઊપરથી ઊતરેલો ‘અવિણયવર’ શબ્દ જાર—વ્યભિચારી—અર્થનો વાચક જરૂર થઈ શકે.

સ૦—વાત વરાવર છે પરંતુ સંસ્કૃતકોશોમાં ‘અવિનયવર’ શબ્દની એ રીતે પ્રસિદ્ધિ જ નથી માટે તેને દેશીસંગ્રહમાં લેવો પડ્યો છે.

एवं वक्ष्यमाणे अगुञ्जहर-अचिरजुवइ-इत्यादावपि वाच्यम् ।
अयं च षडक्षरोऽप्यर्थानुरोधात् त्र्यक्षरेषूपपत्तः । एवम् अडयणा-
अण्णइय-अक्कसाल-अणुदवि-अणोलय-अणुअल्ल-आदिष्वपि वाच्यम् ।
अडया अह्वा अडयणा त्रयोऽप्येते असतीवाचकाः ।

यथा—

अडए ! सुणाहि अयडे अणाड-अडयणपिए सरसि काले ।
अंधंधुं अविणयवर-अह्वाठाणं तमित्थ अणडो ! किं ? ॥१५॥ (१८)
अग्घाणो अण्णइओ तित्तम्मि, ह्ठे अडाड-अणुवा य ।
गोसम्मि अणिल्लं तह् अणोलय-अणुदवि-अणुअल्ला ॥१९॥

‘अगुञ्जहर’ अने ‘अचिरजुवइ’ वगैरे हवै पछी आवनारा शब्दोमां पण
आ ज प्रकारनुं समाधान समझनुं एटले के—

अ - (नहीं) + गुञ्ज - (छानुं) + धर - (जोग्वनार) - अगुञ्जधर ऊपरथी
अगुञ्जहर एटले छानी वातने धरी-जोग्वनी-न शक्नार अर्थात् छानी वातने कही देनार.

अ - (नहीं) + चिर - (लांबा समयनी) - युवति (जुवान स्त्री) - अचिरयुवति
ऊपरथी ‘अचिरजुवइ’ एटले ताजी युवति-नवी स्त्री.

ए प्रकारे ‘अगुञ्जहर’ अने ‘अचिरजुवइ’ वगैरे शब्दो उक्त संस्कृत शब्दो-
द्वारा साक्षी शक्य एम छे छानां ते ते अर्थमां ते ते शब्दो संस्कृतकोशादिकमां
प्रसिद्ध नथी माटे ज तेमने अही देखी तरिके गणाववा पडया छे.

‘अविणयवर’ शब्द छ अक्षरवाळो छे तो पण समान अर्थना प्रसंगने लीधे
तेने अही त्रण अक्षरना शब्दो साथे गणावळो छे.

‘अडयणा’ ‘अण्णइय’ ‘अक्कसाल’ ‘अणुदवि’ ‘अणोलय’ अने ‘अणुअल्ल’ वगैरे शब्दो
संबंधे पण आ प्रकारनुं ज समाधान जाणवुं. अर्थात् ए बधा चार अक्षरवाळो शब्दो छे
तो पण समान अर्थना कारणने लीधे तेमने अही त्रण अक्षरना शब्दो साथे नोधला छे.

उदाहरण—

अडए ! ऋणु अयडे अणाड-अडयणप्रियान् स्मरसि काले ।
अंधंधुं अविणयवर-अह्वास्थानं त्वमत्र अणडो ! किम् ? ॥ (१५)

हे असति ! सांभळ, तूं बखत आव्ये, व्यभिचारी पुरुष अने व्यभिचारिणी
स्त्रीओने प्रिय एबा कूवाओने याद करे छे. हे व्यभिचारी पुरुष ! जारपुरुष अने
असतीओना स्थानरूप कूवाने तूं अही शा माटे याद करे छे ?

अग्घाणो अण्णइओ त्मे, ह्ठे अडाड-अणुवा च ।

गोसे अणिल्लं तथा अणोलय-अणुदवि-अणुअल्ला ॥१९॥

અઘાણ—અળાઈશબ્દો તૃપ્તાર્થો ।
અળાઈઓ દર્શનાદાવપિ તૃપ્ત ઉચ્ચતે
તેન 'અન્નચિત્તઃ' ઇતિ વ્યુત્પત્તિના-
નુયોક્તવ્યા ।

અઢાઢો તથા અળુવો બલાત્કારઃ ।
અળિહ્લં, અળોહ્યં, અળુદવિ, અળુ-
અહ્લં, એતે ચત્ત્વારઃ પ્રભાતવાચકાઃ ।

યથા—

મળં અળુવેળ હરંતો અળુદવિફુલ્લારવિન્દમયરંદં ।

પરિમલપાણ—અઘાણુ વ્વ અળિહ્લસમીરણો સ્તિવહ ॥૧૬॥

રવિણો અઢાઢસ્વંડિયતમરિહ્ણો દંસણામય—અળાઈઆ ।

અલ્હિનાઈ કમલિની ગાઈ વ્વ અળોહ્લ સુઅળુઅહ્લં ॥૧૭॥ (૧૯)

અઘાણ } —તૃપ્ત—ધરાણો.

અઢાઢ } —હઠ—બલાત્કાર.

અળિહ્લ }
અળોહ્ય } —પ્રભાત—સવારનો વસ્ત્ર.

અળાઈઅ

સંસ્કૃત અન્ન+ચિત્ત—'અન્નચિત્ત' શબ્દ ऊपरથી 'અળાઈઅ' શબ્દ નીપજાવી શકાય જો પરંતુ એ રીતે અને નીપજાવીએ તો એનો અર્થ 'અન્નથી પુષ્ટ' એટલો જ થાય ત્યારે અહીં સંપ્રદેહો 'અળાઈઅ' શબ્દ તો 'દેશવાથી તૃપ્ત' 'સ્વાવાથી તૃપ્ત' 'સુધવાથી તૃપ્ત' એ રીતે તૃપ્તિમાત્રને સૂચવે છે અને તેનો એવો અર્થ છે તેથી તેને અહીં દેશી તરીકે બતાવેલો છે.

ઉદાહરણ—

મનઃ અળુવેળ હરન્ અળુદવિફુલ્લારવિન્દમકરન્દમ્ ।

પરિમલપાણઅઘાણ ઇવ અળિહ્લસમીરણઃ ક્ષિપતિ ॥ (૧૬)

રવેઃ અઢાઢસ્વાપેહસ્તમરિહ્ણોઃ દર્શનાન્તઅળાઈઆ ।

અલ્હિનાઈઃ કમલિની ગાયતિ ઇવ અળોહ્લ સુઅળુઅહ્લં ॥ (૧૭)

બલાત્કારે મનને હરતો અને જાણ કે પરિમલના પાનથી તૃપ્ત થાણો હોય એવો પ્રભાતસમયનો પવન, સવારના લીલેલા કમલના મકરંદને ફેંકે છે.

અંધકારશત્રુને બલાત્કારથી હણનાર એવા સૂર્યના દર્શનરૂપ અમૃતથી તૃપ્ત થાણી કમલિની, જાણે કે ભમરાઓના ગુંજારવોને બાને પ્રભાતને સમયે સુપ્રભાતને ગાતી કેમ ન હોય ?

अप्फुण्णं अहिसायं आपुण्णे, अवडओ य तिणपुरिसे ।

अवगूढं विलिए, खणरिए अवरिक-अणरिका ॥२०॥

अप्फुण्णं तथा अहिसायं पूर्णम् ।

आक्रान्तवाचकस्तु 'अप्फुण्ण'शब्दः "क्तेन अप्फुण्णादयः" [सिद्धहे०
८-४-२५८] इति सिद्धः ।

अत्र च त्र्यक्षरप्रकरणेऽन्यैरन्येऽपि शब्दा उपात्ताः । ते चास्माभिः
शब्दानुशासन एव साधिता इति नेह संगृहीताः ।

तथाहि-

'अच्छलं' अनपराध इति संस्कृतसमः । "अलाहि निवारणे" [सिद्धहे०
'अलसी' क्षुमा-इति 'अतसी'शब्द- ८-२-१८९] इति निपातेषूक्तः ।
भवः ।

तथा-

अग्घइ राजते ।

अण्हइ भुङ्क्ते ।

अहेसि आसीत् ।

अप्फुण्णं अहिसायं आपूर्णे, अवडओ च तृणपुरुषे ।

अवगूढं व्यछीके, णणरहिते अवरिक-अणरिका ॥२०॥

अप्फुण्ण }
अहिसाय } -आपूर्ण-भरपूर.
अवगूढ-अपराध.

अवडअ-घासनो पुरुष-ओडुं ।
अवरिक } -क्षणरहित-अनवसर-जेने
अणरिक } समय नशी एवो प्रवृत्तिभी
भरेलो.

अप्फुण्ण

एक बीजो 'अप्फुण्ण' शब्द 'आक्रान्त' अर्थमां छे पण ते शब्दने तो अमे
अमारा सिद्धहेम व्याकरणमां "क्तेन अप्फुण्णादयः" [८ । ४ । २५८] ए सूत्र
द्वारा साधी बतावेलो छे.

शं०-आ त्रण अक्षरवाळा शब्दोना प्रकरणमां बीजा देखीसंग्रहकारोण नीचे
जणावेळा बीजा पण शब्दो नोंधी बताव्या छे:

अच्छल-अपराध नहि ते ।

अलाहि-सूर्य-थयुं ।

अलसी-क्षुमा-अलसी ।

अग्घइ-राजते-शोमे छे । अण्हइ-भुङ्क्ते-जमे छे । अहेसि-आसीत्-हयुं ।

અટ્ટઈ કથતિ ।

અઈઈ ગચ્છતિ ।

અંચઈ કર્ષતિ ।

ઈત્યાદયો ધાન્વાદેશેષૃક્તા ઇતિ ।

અથ 'અહિસાય'શબ્દાદારમ્ય ચતુરક્ષરાઃ-

અવઢઓ તૃણપુરુષઃ ।

અંવરિક્કો તથા અળરિક્કો ક્ષણરહિતઃ

અવગૂઢં વ્યલીકસ્-અપરાધઃ-

નિરવસરઃ-ઈતિ યાવત્ ।

ઈત્યર્થઃ ।

અટ્ટઈ-કવચતિ-કઢે છે-ઉકાલે છે-કાઢો કરે છે ।

અઈઈ-ગચ્છતિ-જાય છે ।

અંચઈ-કર્ષતિ-ઁવેં છે ।

તો તમે આ શબ્દોને કેમ ન નોંધી બતાવ્યા ?

સ૦-બીજા દેશીસંગ્રહકારોએ નોંધેલા ઉક્ત શબ્દો અમે અમારા વ્યાકરણમાં જ બીજી રીતે સાધી બતાવ્યા છે માટે જ અમે તેમને આ સંગ્રહમાં લીધા નથી. જેમકે;

'અચ્છલ' શબ્દ 'સંસ્કૃતસમ છે. 'છલ' ઇટલે અપરાધ અને અ+છલ-ઇટલે અનપરાધ. આ રીતે 'અચ્છલ' શબ્દ નીપજાવી શકાય એમ છે.

'અલસી' શબ્દ સંસ્કૃત 'અતસી' ઉપરથી લાવી શકાય એમ છે. એને અમે આઠ્ઠા અધ્યાયમાં ["અતસી-સાતવાહને લઃ" ૮ । ૧ । ૨૧૧] સાધી બતાવ્યો છે.

અલાહિ [" અલાહિ નિવારણે " ૮ । ૨ । ૧૮૯] એને નિપાતોમાં કહી બતાવ્યો છે.

'અગ્ઘ' વગેરે ક્રિયાપદોમાં આવેલા અગ્ઘ, અઘ્ઘ, અટ્ટ, અઈ અને અંચ વગેરે ધાતુઓ આઠ્ઠા અધ્યાયમાં ધાન્વાદેશોની સાથે ગણી બતાવ્યા છે અને 'અહેસિ' એવું આશુ ક્રિયાપદ જ બીજા ગણના 'અસ્' ધાતુ ઉપરથી સાધી બતાવ્યું છે.

[અહેસિ માટે જૂઓ - ૮ । ૩ । ૧૬૪]

[અગ્ઘ ,, ,, ૮ । ૪ । ૧૦૦]

[અઘ્ઘ ,, ,, ૮ । ૪ । ૧૧૦]

[અટ્ટ ,, ,, ૮ । ૪ । ૧૧૯]

[અઈ ,, ,, ૮ । ૪ । ૧૬૨]

[અંચ ,, ,, ૮ । ૪ । ૧૮૭]

અહિસાય

પ્રસ્તુત ગાથામાં આવેલા 'અહિસાય' શબ્દથી ચાર અક્ષરબાળા શબ્દોની શબ્દભાત થાય છે.

યથા—

ધનઅપ્કુળ્લો કલઅહિસાઓ અવડહ વ્વ સાવગૂદો સો ।
તા તસ્સ કહમ્મ મં સહિ ! અણરિક્કં અણ્-અવરિક્કં પિ ॥૧૮॥ (૨૦)
અણ્હેઅઓ ય ભંતે, સ્વિન્નમ્મિ અવડિયં, અણુહઓ ચળપ્પ ।
અંતોહુત્તં અધોમુલ્લં, 'અહિદ્વાળં વળ્લણાપ્પ ય ॥૨૧॥

અણ્હેઅઓ ભ્રાન્તઃ ।

અવડિયં સ્વિન્નમ્ ।

અણુહઓ ચળકઃ ।

અંતોહુત્તં અધોમુલ્લમ્ ।

^૧અહિદ્વાળં વર્ણના ।

યદ્યપિ 'અભિધાન' શબ્દઃ સંસ્કૃતેઽપિ
દશ્યતે, તથાપિ સંસ્કૃતાનભિજ્ઞ-
પ્રાકૃતજ્ઞમન્યદુર્વિદગ્ધજનાઽઽવર્જ-
નાર્થં સંગૃહીતઃ ।

એવમન્યત્રાપિ સંસ્કૃતભવશબ્દસંગ્રહે
ન્યાયોઽભ્યૂહ્યઃ ।

ઉદાહરણ—

ધનઅપ્કુળ્લો કલ-અહિસાઓ અવડહ વ્વ સાવગૂદો સઃ ।
તાવત્ તસ્ય કથય માં સલ્લિ ! અણરિક્કં અન્-અવરિક્કમપિ ॥ (૧૮)

ધનથી પૂર્ણ અને મધુર ધ્વનિ અથવા કલાઓથી પૂર્ણ તે (પુરુષ), ઓડાની માફક
સાપરાધ છે તો હે સલ્લિ ! તું મને તેના અવકાશની અને નિરવકાશની વાત કહેજે.

અણ્હેઅઓ ચ ભ્રાન્તે, સ્વિન્ને અવડિયં, અણુહઓ ચળકઃ ।
અંતોહુત્તં અધોમુલ્લમ્, અહિદ્વાળં વર્ણનાયાં ચ ॥૨૧॥

અણ્હેઅ-ભ્રાન્ત.

અણુહ- 'ચળો' નામનું ધાન્ય.

અહિદ્વાળ-વર્ણના-પ્રશંસા.

અહિદ્વાળ

અવડિય-સ્વિન્ન

અંતોહુત્ત-અધોમુલ્લ-નીચું મોં.

નીચા મુલ્લવાળો.

શં-સંસ્કૃત 'અભિધાન' ऊपरથી આ 'અહિદ્વાળ' પદ કતરી શકે છે, અને
અર્થમાં પણ કશો વાંધો નથી આવતો છતાં આને અહીં દેશીસંપ્રદામાં શા માટે લીધું !

સ-જેઓ સંસ્કૃત નથી જાણતા છતાં પોતે 'પ્રાકૃતજ્ઞ' છે એવો જાણે રાખે
છે એવા દોડહાણા પંક્તિજનોને ખુશ કરવા અહીં સંસ્કૃતદ્વારા નીપજાવી શકાય એવા
'અહિદ્વાળ' શબ્દને પણ નોંધ્યો છે.

બીજે સ્થળે પણ જ્યાં આશું આવે ત્યાં આ સમાધાન સમજી લેવાયું છે.

યથા—

અંતોદુતો ચિંતસિ અહિદ્વાણં તીઠ વણિયુત્ત ! સયા ।
અણુદયવિક્રયણે અવહિઓ ય અણ્હેઅઓ તઓ તુમયં ॥૧૯॥ (૨૧)
અવહેયં અણુકંપે, અવત્થરા પાયધા મ્મિ ।
અવલિયં અસત્થં, અરિહ્દ ણૂણં, અમ્માઈયા ય અણુગાણ ॥૨૨॥

અવહેયં અનુકમ્પ્યમ્ ।

અવલિયં અસત્થમ્ ।

અવત્થરા પાદઘાતઃ ।

અરિહ્દ 'નૂનમ્' इत्यर्थे ।

“અવહત્થરા” [] इत्यन्ये ।

અમ્માઈયા અનુમાર્ગગામિની ।

યથા—

અમ્માઈયાઈ દિશ્મા-અવહેય ! તુહ રે ! અવત્થરા અરિહ્દ ।
'જ-અવલિયં જં જાવયરસેણ તં કિસલ્લિઓ અસોડ વ્વ ॥૨૦॥ (૨૨)

ઉદાહરણ—

અંતોદુતો ચિન્તયસિ અહિદ્વાણં તસ્યા વણિકપુત્ર ! સદા ।
અણુદયવિક્રયણે અવહિઓ ચ અણ્હેઅઓ તતસ્સ્વકમ્ ॥ (૧૯)
હે વણિકપુત્ર ! તું તેણીની વર્ણનાને નીચે મોંએ સદા ચિંતધ્યા કરે છે તેથી
તું ચળા વેચવામાં સ્થિત થયો છે અને પ્રાંતિવાલો થયો છે.
અવહેયં અનુકમ્પ્યે, અવત્થરા પાદઘાતે ।
અવલિયં અસત્થમ્, અરિહ્દ નૂનમ્, અમ્માઈયા ચ અણુગાયામ્ ॥૨૨॥

અવહેય-અવધેય-અનુકંપાપાત્ર-અનુકંપ્ય.

અવત્થરા-પાદઘાત-પગનો ઘા-પાદ.

અવલિય-અસત્થ-અવલું.

અરિહ્દ-નૂનમ્-ચોક્કસ.

અમ્માઈયા-અણુગા-પાછલ પાછલ ચાલનારી.

અવત્થરા

બોજા કોઈ દેશીસંગ્રહકાર આ શબ્દને બદલે 'અવહત્થરા' શબ્દ નોંધે છે.

ઉદાહરણ

અમ્માઈયાઈ દક્ષા અવહેય ! તવ રે ! અવત્થરા અરિહ્દ ।
ન અવલિયં યત્ યાવકરસેન ત્વં કિસલ્લિતઃ અશોક ઇવ ॥ (૨૦)

હે દયાપાત્ર-ગરીબ બિચારા ! પાછલ ચાલનારીએ તને સ્વરેશ્વર પાદ્મ સ્ત્રીથી
-મારી-છે અને તેથી તું અલતાના રમ વહે (હાલ રંગથી) એવો રંગાઈ ગયો છે કે
કેમ જાણે નવાં પાંદડાંવાલો અશોક દો ? એ સ્વોદું નથી.

अथुवडं भल्लाए, छीरे जालेयातं, अवलयं गेहे ।

अवहट्टो गवितके, अणुसूया णियडपसवाए ॥२३॥

अथुवडं भल्लातकम् ।

अलियारं दुरधम् ।

अवलयं गृहम् ।

अवहट्टो गर्वितः ।

अणुसूया आसनप्रसवा ।

यथा—

जइ अलियारं वंछसि ता—अवलए रक्ख धेणुमणुसूयं ।

अवहट्ट ! अण्णहा सा मरिही अथुवडसंकुले रण्णे ॥२१॥ (२३)

अरिअल्ली सद्दूले, कड्डणरज्जुम्मि अवयाणं ।

सिरिअत्तपट्टियाए अणराहो, अइणियं च आणीए ॥२४॥

अरिअल्ली व्याघ्रः ।

अवयाणं आकर्षणरज्जुः ।

अणराहो शिरसि चित्रपट्टिका ।

अइणियं आनीतम् ॥

अथुवडं भल्लातके, क्षीरे अलियारं, अवलयं गेहे ।

अवहट्टो गर्वितके, अणुसूया निकटप्रसवायाम् ॥२३॥

अथुवड—भिल्लामुं.

अवलय—घर.

अणुसूया—अनुसूता—तरतमां प्रसवनार—
विंयानार.

अलियार—क्षीर—दूध.

अवहट्ट—अपहृष्ट—गर्वित—अभिमानि.

उदाहरण—

यदि अलियारं वाञ्छसि तावत् अवलए रक्ख धेणुमणुसूयं ।

अवहट्ट ! अन्यथा सा मरिष्यति अथुवडसंकुले अरण्ये ॥ (२१)

हे गर्विष्ठ ! जो तुं दूधनी वांछा करतो हो तो तरतमां विंआय एवी गायने
घरमां राख, नहीं तो भिलामाओथी गीच एवा अरण्यमां ते मरी जशे.

अरिअल्ली शार्दूले, कर्षणरज्जौ अवयाणं ।

सिरिअत्तपट्टिकायां अणराहो, अइणियं च आनीते ॥२४॥

अरिअलि—शार्दूल—वाघ.

अणराह—माथा ऊपरनी चित्रपट्टिका—
माथा ऊपर राखवानी चित्रनी पट्टी.

अवयाण—खेचवानुं दोरड्ड.

अइणिय—आणेलुं—लावेलुं.

१—हट्टो ग—पा० । २—हट्टमण्ण—पा० ।

યથા—

ચાલુક ! તમવગ્ગણઈ સિઅગરાહિઅજસાપ સાયં જીં ।

નરઅરિઅહિ ! સકંઠે અવયાણં અણિયં તેણ ॥૨૨૧॥ (૨૪)

અહિવિણ્ણા કયસાવત્તા, દુદંતોસે અલમલો વ ։

અણુસુત્તી અણુકૂલે, અહોરણં ઉત્તી જામ્મિ ॥૨૫॥

અહિવિણ્ણા કૃતસાપત્ત્યા ।

અલમલો દુદાન્તવૃષભઃ ।

“અલમલવસહો ઇતિ સપ્તાશ્વરં નામ”

[] ઇતિ ગોપાલઃ ।

અણુસુત્તી અનુકૂલઃ ।

અહોરણં ઉત્તરીયમ્ ।

‘અવસ્થિ’ શબ્દસ્તુ ઉત્તરીયમ્ ։

શબ્દાનુસાસને સાધિત ફરીફ નોકઃ ।

ઉદાહરણ—

ચાલુક્ય ! ત્વામ્ અવગ્ગણયતિ દિશાઅગરાહિઅ-વચ્ચા-રાણં વ ։

નરઅરિઅહિ ! સ્વકંઠે અવયાણં અણિયં તેણ ॥ (૨૨)

હે ચાલુક્ય ! હે પુરુષવ્યાગ્ર ! દિશાઓના માથા ઝમર ચિત્રપટ્ટી જેવા યશોડનુરાગને ધરાવનાર ત્રણ તારી જે કોઈ અવગ્ગણના કરે છે તેણે પોતાના ગઢમાં સંચવાનું દોરડું આણેલું છે અર્થાત્ તે, પોતાની મેઠે ગઢામાંસો જાવ છે.

અહિવિણ્ણા કૃતસાપત્ત્યા, દુદાન્તવૃષભે અલમલો વ ։

અણુસુત્તી અનુકૂલે, અહોરણં ઉત્તરીયે ॥૨૫॥

અહિવિણ્ણા—શોક્ય.

અણુસુત્તિ—અનુકૂલ.

અલમલ—ફાટેલો બઢદ—

ઑકેલો મસ્ત સાંઢ.

અહોરણ—ઑઢણું—ઉત્તરીય વસ્ત્ર.

અલમલ

આને વડેલે ‘અલમલવસહ’ ણ્યું તાત અક્ષરવાલું નામ છે એવો ગોપાલકૃતો મત છે.

અહોરણ

‘ઑઢણ’ અર્થમાં ણ્ક વીજો ‘અવસ્થિ’ શબ્દ છે પરંતુ આ શબ્દને અમે શબ્દાનુસામનમાં [ઉપરેઃ સંવ્યાને-૮ । ૨ । ૧૬૬ ।] સાધી લખાવ્યો છે અને અહીં નથી લખ્યો.

૧-વિજ્ઞા ક-પા૦ ।

યથા—

અનુસુતી ! અનુસુતી કથં તુમં, મુંચ મન્ન અવરિહં ।

મૂઢ ! ત્વયા પરિહિતં અહિવિષ્ણાહ અદ્ધોરણં ઇમં તીષ ॥૨૩॥(૨૫)

અવદુઅ-અવઅળ્લા ઉદ્ધવલે, ચીરીઈ અ લાયા ।

અઈરિમ્પો કથાવન્ધે, કક્ષાવત્થમ્મિ અવઅચ્છં ॥૨૬॥

અવદુઅ તથા અવઅળ્ણો ઉદ્ધવલમ્ ।

‘અવઅળ્ણ’-આવળ્ણ તૃતીયાક્ષરં હકારં

કેચિત્ પઠન્તિ ।

અરલાયા ચીરી ।

અઈરિમ્પ્ ઇતિ મકાર-પકારસંયોગા-

ન્તઃ કથાવન્ધાર્થઃ ।

લિપિદોષાપન્નઘાન્તુ પકારદ્વયસંયોગં

કેચિત્ પઠન્તિ ।

અવઅચ્છં કક્ષાવલ્લમ્ ।

“કક્ષા” [] ઇત્યન્યે ।

ઉદાહરણ—

અલમલસમ ! અનુસુતી કથં ત્વમ્, મુન્ન મમ ઉપરિતનમ્ ।

મૂઢ ! ત્વયા પરિહિતં અહિવિષ્ણાહ અદ્ધોરણં ઇદં તયા ॥(૨૩)

હે ફાટેલા બલ્લદ જેવા ! તું કેવી રીતે અનુકૂલ થા, મારું ઓઢણું મૂક-
દોડ, હે મૂઢ ! તેં પહેર્યું છે શોક્યનું ઓઢણું અને તેનીએ આ ઓઢણું પહેર્યું છે.

અવદુઅ-અવઅળ્ણા ઉદ્ધવલે, ચીરીમ્ અરલાયા ।

અઈરિમ્પો કથાવન્ધે, કક્ષાવલ્લે અવઅચ્છં ॥૨૬॥

અવદુઅ }
અવઅળ્ણ } અલ્લો.

અરલાયા-ચીરી-એક પ્રકારનું ચાર દ્વિત્રિયવાક્યું
ક્ષીણું જીવદું-જે રાત્રીમાં ગણગણ કરે
છે પણ દેખાતું નથી.

અઈરિમ્પ-અવઅચ્છ-અવઅચ્છની ગુંથણી.

અવઅચ્છ-અવઅચ્છ-અવઅચ્છ-અવઅચ્છ-અવઅચ્છ-
અવઅચ્છ.

અવઅચ્છ

જાને બદલે કોઈ સીજા દેસીસંપ્રદાયો ‘અવઅચ્છ’ શબ્દ બતાવે છે એટલે

૧-અળ્ણા ઉ-પા. ૨-અળ્ણો ઉ-પા. ૩-અળ્ણ-પા. ।

યથા—

અવઅળ્ળઘટનં અવહુઅકઠનં અવઅચ્છમિત્તપરિહાનં ।
અરલાયગુંજિરણિઝઞ્જવસનં ઇય તુહ રિઝનં અહરિમ્પો ॥૨૪॥(૨૬)
અક્ષલિયં પહિફલિએ, અલીસઓ નાગરુક્ષમ્મિ ।
અહિરીઓ વિચ્છાએ, અગ્ગક્ષંધો રણગ્ગધુરા ॥૨૭॥

અક્ષલિયં પ્રતિફલિતમ્ ।

અહિરીઓ વિચ્છાયઃ ।

અલીસઓ શાકવૃક્ષઃ ।

અગ્ગક્ષંધો રણમુલ્લમ્ ।

‘અવઅળ્ળ’માં ત્રીજો અક્ષર ‘અ’ નથી પણ ‘હ’ છે એમ તેઓ કહે છે.

અહરિમ્પ

‘કથાબંધ’ અર્થવાળા આ શબ્દમાં છેડે ‘મ્’ અને ‘પ’ નો સંયોગ છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. લિપિના દોષને લીધે શુદ્ધ વાચનમાં ઘટતા પામેલા કેટલાક તો ‘અહરિમ્પ’ ને વદલે ‘અહરિપ્પ’ નોંધે છે. અર્થાત્ છેડે બે ‘પ’ નો સંયોગ બતાવે છે.

અવઅચ્છ

બીજા દેશીસંગ્રહકારો આનો અર્થ ‘વક્ષા’ બતાવે છે.

ઉદાહરણ—

અવઅળ્ળઘટનમ્ અવહુઅકઠનમ્ અવઅચ્છમાત્રપરિધાનમ્ ।
અરલાયગુંજનશીલનિકુઞ્જવસનમ્ ઇતિ તથ રિપૂણાં અહરિમ્પો ॥(૨૪)

તારા શત્રુઓની રહેણીકરણી સંબંધી હકીકતની કથા આ પ્રમાણે છેઃ ઝૂલ્લા ઘડવા-બનાવવા, ઝૂલ્લામાં ધાંધળું, માત્ર કાછડો પહેરવો અને ચીરીઓથી ગુંજાયમાન કુંજમાં રહેવું.

અક્ષલિયં પ્રતિફલિતે, અલીસઓ શાકવૃક્ષે ।

અહિરીઓ વિચ્છાએ, અગ્ગક્ષંધો રણગ્ગધુરા ॥૨૭॥

અક્ષલિય—આસ્થલિત—પ્રતિફલિત—
પ્રતિવિંબિત—પડછંદો.

અહિરીઅ—અટ્ટીક—વિચ્છાય—
કાંતિરહિત—નિસ્તેજ.

અલીસઅ—સાગનું શાક.

અગ્ગક્ષંધ—અગ્રસ્થ—રણમુલ્લ—

યુદ્ધસ્થળનો આગલો ભાગ.

यथा—

अगवखंधपलायनअहिरीया कुमारवाल ! तुह रिउणो ।

ओ बीहन्ति अलीसयणिउंजअकखलियअप्पसहे वि ॥२५॥(२७)

अण्णमयं पुनरुत्ते, अंगालियं उच्छुसयलम्मि ।

अवरोहो अवराहो अ कडीह, अवाल्या सिके ॥२८॥

अण्णमयं पुनरुत्तम् ।

अवरोहो तथा अवराहो कटी ।

अंगालियं इक्षुखण्डम् ।

अवाल्या सूकः ओष्ठपर्यन्तः ।

यथा—

अण्णमयं अंगालियरसणेण अवाल्या फुडं फुडइ ।

इय अवराहिणि ! अहरं अवरोहठिया तुह पियामो ॥२६॥(२८)

उदाहरण—

अगवखंधपलायनअहिरीया कुमारपाल ! तव रिपवः ।

उत बिभ्यति अलीसयनिकुञ्जअकखलियअप्पशब्देऽपि ॥(२५)

हे कुमारपाल ! तू जो, युद्धस्थळने मोखरेथी पलायन करी गयेला माटे ज निस्तेज थयेला एवा तारा शत्रुओ, सागना निकुंजमां पडतो पडछंदानो थोडो शब्द यतां पण डरे छे.

अण्णमयं पुनरुत्ते, अंगालियं इक्षुशकले ।

अवरोहो अवराहो च कट्याम्, अवाल्या सूके ॥२८॥

अण्णमय—पुनरुत्त-वारंवार.

अंगालिय—शेरडीनी कटको-शेरडीनी कातळी.

अवरोह } -कटी-केड.
अवराह }

अवाल्या—सूक-बन्ने होयना अंदरना छेडाना भाग-अवाळ.

उदाहरण—

अण्णमयं अंगालियरसनेन अवाल्या स्फुटं स्फुटति ।

इति अवराहिणि ! अधरं अवरोहस्थिताः तव पित्रामः ॥(२६)

शेरडीनी कातळीने वारंवार चूसवाथी अवाळो स्फुटपणे फूले छे-दुस्सा आवे छे-माटे कडवाळी हे । तारी केड ऊपर बेठेला अमे तारा अधरने पिए छिए-चूसिए छिए.

પૂરમ્મિ અગ્ગવેઓ, અહિયારો લોગજત્તાણ ।

ચોરે અદંસણો, કપિકચ્છુ અપ્પગુત્તા ય ॥૨૯॥

અગ્ગવેઓ નદીપૂરઃ ।

અદંસણો ચોરઃ ।

અહિયારો લોકયાત્રા ।

અપ્પગુત્તા કપિકચ્છુઃ ।

અગ્ગા—

સરિયાણ અગ્ગવેઓ અદંસણા તદ્દ ય અપ્પગુત્તા ય ।

દૂમન્તિ જ્ઞતિ છોયં અહિયારવિરોહિણો હિ સ્વલા ॥૨૭॥(૨૯)

અવગદં ઉરુમ્મિ, દિટ્ઠે અજ્ઞાસિયં, ચંચલે અણેકજ્ઞો ।

ગદ્ધમયરુણે અહિસિયં, અવદુસં ઉદ્ધસલાદૈમ્મિ ॥૩૦॥

અવગદં વિસ્તોર્ણમ્ ।

અહિસિયં પ્રહશઙ્કારુદિતમ્ ।

અજ્ઞાસિયં દૃષ્ટમ્ ।

અવદુસં ઉદ્ધસલાદિ શૂર્પપ્રાયમુપક-

અણેકજ્ઞો ચન્ચલઃ ।

રણજાતમ્ ।

પૂરે અગ્ગવેઓ, અહિયારો છોકયાત્રાયામ્ ।

ચૌરે અદંસણો, કપિકચ્છુવામ્ અપ્પગુત્તા ચ ॥૨૯॥

અગ્ગવેઓ—અગ્રવેગ—પૂર—નદીનું પૂર.

અહિયાર—અધિકાર—લોકયાત્રા—લોકભ્યવસ્થા.

અદંસણ—અદર્શન—ચોર.

અપ્પગુત્તા—આત્મગુપ્તા—કપિકચ્છુ—કૌવચ.

ઉદાહરણ—

સરિતામ્ અગ્ગવેઓ અદંસણા તથા ચ અપ્પગુત્તા ચ ।

દૂયન્તે જ્ઞાતિતિ લોકમ્ અહિયારવિરોહિણો હિ સ્વલાઃ ॥(૨૭)

નદીઓનું ધ્યક્ષમસતું પૂર, ચોરલોકો અને કૌવચનો છોડ ન બધા, લોકને જાણે છે—દૂમે છે—દુઃખી કરે છે. કારણ કે સ્વલ લોકો, લોકયાત્રાના વિરોધી હોય છે.

અવગદં ઉરૌ, દૃષ્ટે અજ્ઞાસિયં, ચન્ચલે અણેકજ્ઞો ।

ગદ્ધમયરુદિતે અહિસિયં, અવદુસં ઉદ્ધસલાદૌ ॥૩૦॥

અવગદ—વિસ્તારવાળું—પહોળું.

અજ્ઞાસિય—દેખેલું.

અણેકજ્ઞ—અનેકધ્ય—ચંચલ—ચપલ.

અહિસિય—પ્રહના મયથી રોવું—ગદ્ધ કેટલું વગેરે પ્રહોની શંકાથી રોવું.

અવદુસ—ઝલ્લો મૂપડું વગેરે અને ઘની જેવું વીજું ઉપકરણ—ચાલણી મુંઝવેલો કથરોટ વગેરે ઉપકરણ.

યથા—

ચદ્યે અવદુસકર્મ્મ કામગ્રહઅહિસિયં કુળંતીષ ।

અજ્ઞસિયં અજેકજ્ઞં અવગદનયણાદ સંભરિમો ॥૨૮॥(૩૦)

અભાયત્તો પદ્માગયસ્મિ, અભવસ્વળં અજસે ।

કાવાલિણ અગહ્ણો, અંગુથ્થલં અંગુલીયસ્મિ ॥૩૧॥

અભાયત્તો પ્રત્યાગતઃ ।

અભવસ્વળં અકીર્તિઃ ।

“અભાયત્તો પદ્માદગતઃ” []ઈતિ

અગહ્ણો કાપાલિકઃ ।

તુ ગોપાલઃ ।

અંગુથ્થલં અંગુલીયમ્ ।

યથા—

અભવસ્વળં અગળંતા વિમુક્કઅંગુથ્થલાદિઆહરણા ।

અગહ્ણવેસા રણઓ અભાયત્તા ભ્રમંતિ તુહ રિણો ॥૨૯॥(૩૧)

ઉદાહરણ—

ત્યક્ત્વા અવદુસકર્મ કામગ્રહઅહિસિયં કુર્વત્યા ।

અજ્ઞસિયં અજેકજ્ઞં અવગદનયનયા સંસ્મરગમઃ ॥(૨૮)

અહીં સૂપડું વગેરેના કરવાના કામને છોડીને કામદેવરૂપગ્રહની આશંકાથી રોકવલ્લ કરતી અને પહેલી આંગ્રીવાળી એવી તેણી જોણા કોઈ એક ચંચલ પુરુષને અમે સંભારિણ છિણ.

અભાયત્તો પ્રત્યાગતે, અભવસ્વળં અજ્ઞસિ ।

કાપાલિકે અગહ્ણો, અંગુથ્થલં અંગુલીયે ॥૩૧॥

અભાયત્ત—અધ્યાત્મ—પાછો વહેલો.

અભવસ્વળ—અધ્યાત્મવાન—અજ્ઞ—અકીર્તિ.

અગહ્ણ—અગ્રહણ—કાપાલિક—વામમાર્ગી.

અંગુથ્થલ—અંગુલ—આંગળીની વીંટી.

અભાયત્ત

‘અભાયત્ત’ શબ્દનો અર્થ ‘પાછો ગળો’ છે એમ ગોપાલનો મત છે.

ઉદાહરણ—

અભવસ્વળં અગળયન્તઃ વિમુક્તઅંગુથ્થલાદિઆહરણાઃ ।

અગહ્ણવેષાઃ રણતઃ અભાયત્તા ભ્રમન્તિ તવ રિપવઃ ॥(૨૯)

રણથી પાછા વહેલા એવા તારા શત્રુઓ પોતાની અકીર્તિને નહિ ગણકારતા, વીંટી વગેરે આહરણોને તજી વીધેલા અને વામમાર્ગીનો વેષ ધારણ કરતા ભ્રમ્યા કરે છે.

૧-દયમ્બ-પા૦ ।

ઉચ્છ્રુયદંતવળ્લણે અવયારો, અવહહં મુસલે ।

અંગુલિણી ફલિન્યામ્, અહિસંધી પુનઃપુનઃકરણે ॥૩૨॥

અવયારો માધ્યામુસવવિશેષો યસ્મિન્

અંગુલિણી પ્રિયઙ્ગુઃ ।

ઇશ્વદન્તધાવનાચાચારઃ ક્રિયતે ।

અહિસંધી પૌનઃપુન્યમ્ ।

અવહહં મુસલમ્ ।

યથા—

અંગુલિણિસામલેહિં અવહહદસણેહિં કુંજરિંદેહિં ।

અહિસંધિઉચ્છ્રુઅસણે કો અવયારે વિ કુણઈ મહિસિદ્ધિ ॥૩૦॥(૩૨)

અહિવળ્લણં પિંજરણ, પાયન્તાણમ્મિ અદ્વજંઘા ય ।

અંકાભરણે મોત્તિયરયણા અઙ્ગોલ્લિયા નામ ॥૩૩॥

અહિવળ્લણં પીતરક્તમ્ ।

અઙ્ગોલ્લિયા કોડાભરણે મોત્તિક-

અદ્વજંઘા મોચકાર્ણ્યં પાદત્રાણમ્ ।

રચના ।

ઇશ્વકદન્તપવનસણે અવયારો, અવહહં મુસલે ।

અંગુલિણી ફલિન્યામ્, અહિસંધી પુનઃપુનઃકરણે ॥૩૨॥

અવયાર—માધી પૂનમનો એક ઉત્સવ

અવહહ—મુસલ—સાંબેલું.

કે જેમાં શેરડી દ્વારા દાતણ

અંગુલિની—ફલિની—પ્રિયંગુ—કાંગ.

કરવાનો અને એવો બોજો

અહિસંધિ—અભિસન્ધિ—વારંવાર કરવું—

આચાર કરવામાં આવે છે.

ફરી ફરીને કરવું.

ઉદાહરણ—

અંગુલિણિશ્યામલૈઃ અવહહદશનૈઃ કુઞ્જરેન્દ્રૈઃ ।

અહિસંધિઇશ્વઅશને કઃ અવયારેપિ કરોતિ પ્રતિસિદ્ધિમ્ ॥(૩૦)

કાંગના છોડ જેવા શ્યામ અને મુસલ જેવા લાંબા દાંતવાળા ગર્જેન્દ્રોની સાથે—મોટા મોટા હાથીઓની સાથે જ્યારે શેરડીને બારંવાર ચાવવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે એટલે માધીપૂનમના ઉત્સવને પ્રસંગે પણ, વારંવાર શેરડી ચાવામાં કોણ સ્પર્ધા કરે ?

અહિવળ્લણં પિંજરકે, પાદત્રાણે અદ્વજંઘા ચ ।

અંકાભરણે મૌત્તિકરચના અઙ્ગોલ્લિયા નામ ॥૩૩॥

અહિવળ્લણ—અધિવર્ણ—લાલપીઠું—દરનાલના

અદ્વજંઘા—અર્ધજઘ્ના—મોચક—મોજાં

રંગ જેવું.

નામનું પગરત્નું—પગનું રક્ષકસાધન.

અઙ્ગોલ્લિયા—કોડ—ચોલા—ના આભરણ

ઊપર મોતિઓની વિશેષ પ્રકારની રચના.

યથા—

ધુસિનાદિવિવિણિયાઓ અજ્ઞોહિયભૂસિયાડ જાડ પુરા ।
 તુહ રિવવહૂડ તોઓ ભર્મતિ ચડિયડજંઘિયાડ વને ॥૩૧॥(૩૨)
 અહહારા વિડજૂ, સણિયં અદ્ધવિસ્વયં, અસંગયં વત્થે ।
 અદ્ધવસ્થળં પાઠિવસ્થળં, અવત્તયં તહ વિસંઘુલયં ॥૩૪॥

અહહારા વિઘુત્ ।

અદ્ધવસ્થળં પ્રતીક્ષણમ્ ।

અહરાહા ઇતિ તુ ‘અચિરામા’શબ્દભવઃ ।

“પરીક્ષણમ્” [] ઇતિ કેચિત્ ।

અદ્ધવિસ્વયં સંજ્ઞાકરણમ્ ।

અવત્તયં વિસંઘુલમ્ ।

અસંગયં વત્થમ્ ।

ઉદાહરણ—

ધુસ્ટણઅદિવિવિણિયાઓ અજ્ઞોહિયભૂષિતાઃ યાઃ પુરા ।

તથ રિપુવધ્વઃ તા ધ્રમન્તિ ત્યક્તઅદ્ધજંઘિયાડ વને ॥ (૩૧)

તારા શત્રુઓની વહૂઓ જેઓ પહેલાં કેગર ચોપડીને લાલપીઠી ચડે શોભતી હતી અને જેમનાં શ્વાલ્કા ઉપર પહેરવાનાં આભરણોમાં મોતિઓની ધ્રુવ પ્રકારની રક્ષના કરવામાં આવતી હતી તેઓ પગરખાં-પમનાં રક્ષક-મોજાં-છોડી દઈને બાજકાલ વનમાં રહે છે.

અહહારા વિઘુત્, સંજ્ઞિતમ્ અદ્ધવિસ્વયં, અસંગયં વત્થે ।

અદ્ધવસ્થળં પ્રતીક્ષણમ્, અવત્તયં તથા વિસંઘુલકમ્ ॥૩૪॥

અહહારા—વીજળી.

અદ્ધવિસ્વય—અર્થાલ્યાત—સાન કરવી—
 સંકેત કરવો—નિશાન કરી
 સમજાવવું.

અસંગય—અંશુક—વત્થ.

અવત્તય—અધ્યક્ત—ચરાચર નહિ—આડું
 અવલું.

અદ્ધવસ્થળ—અર્થક્ષણ—વાટ જોવી—પ્રતીક્ષા
 કરવી.

અહહારા

અને વલ્કે ‘વીજળી’ અર્થમાં એક વીજો ‘અહરાહા’ શબ્દ છે. સંસ્કૃત ‘અચિરામા’ ઉપરથી તેની વ્યુત્પત્તિ થઈ શકે એમ છે. અચિર+(લાંબા વચ્ચે સુધી ન ટકે એવી) આમા—કાંતિ જેની છે તે અચિરામા અર્થાત્ વીજળી; માટે અહીં ‘અહરાહા’ને નોંધ્યો નથી.

અદ્ધવસ્થળ

કેટલાક સંગ્રહકારો આ શબ્દનો અર્થ ‘પરીક્ષણ—પારખવું’ કરે છે.

૧—યાડ અ-પા૦ । ૨ તાડ મ-પા૦ ।

યથા—

અહ્હારુજ્ઞો ણં કસ્સ વિ અદ્ધક્ષિણ ચલ્હિયા સિ ।

સહિ ! કુણ અદ્ધક્ષણયં અવત્તયં અસંગયં ચ સંઠવસુ ॥૩૨॥(૩૪)

કંઘીહ અંતરિજ્ઞં, અહિક્ષણં તહ ઉવાલંભે ।

અંતીહરી અ દૂઈહ, દિસાણ અક્ષવાયા વિ ॥૩૫॥

અંતરિજ્ઞં કટીસૂત્રમ્ ।

અંતીહરી દૂતી ।

અહિક્ષણં ઉપાલમ્ભઃ ।

અક્ષવાયા દિક્ ।

“અમીક્ષણમ્” [] इत्यन्ये ।

યથા—

આહિ ! ગલ્હિયંતરિજ્ઞે ! અહિક્ષણં તસ્સ મે કહંતીણ ।

ઉવગરિયં અંતીહરિ ! કિં અક્ષવાયા પુલ્લોણસિ ? ॥૩૩॥(૩૫)

उदाहरण—

અહ્હારોબુદ્યોતે કસ્યાપિ અદ્ધક્ષિણ ચલિતાઽસિ ।

સહિ ! કુરુ અદ્ધક્ષણયં અવત્તયં અસંગયં ચ સંસ્થાપય ॥ (૩૨)

તું વીજળીના પ્રકાશમાં કોઈના પળ સંકેતથી ચાલી નીકળી છે. હે સહિ ! તું વાટ જો અને તારા આઢાઅવળા બચ્ચને ઠીક કર.

કાઞ્ચયાં અંતરિજ્ઞં, અહિક્ષણં તથા ઉપાલમ્ભે ।

અંતીહરી ચ દૂત્યામ્, દિશાયાં અક્ષવાયા અપિ ॥૩૫॥

અંતરિજ્ઞ—અંતરીય—કટીસૂત્ર—કળદોરો
—કંદોરો.

અહિક્ષણ—ઉપાલંભ—ઓઢંભો—ઠપકો.

અક્ષવાયા—દિશા.

અંતીહરી—અંતિકહરી—દૂતી—સંદેશો લઈ
જનારી.

અહિક્ષણ

બીજા સંપ્રહકારો આ શબ્દનો અર્થ ‘અમીક્ષણ’ અર્થાત્ ‘વારંવાર’ કરે છે.

उदाहरण—

આહિ ! ગલિતાન્તરિજ્ઞે ! અહિક્ષણં તસ્ય મમ કથયન્ત્યા ।

ઉપકૃતં અંતીહરિ ! કિમ્—અક્ષવાયા પ્રલોકયસિ ? ॥ (૩૩)

સરી પડેલા કંદોરાવાળી હે સહિ ! તેને ઠપકાનું બચન કહેતી એવી તો, મારો ઉપકાર કર્યો. હે દૂતિ ! તું દિશાઓ તરફ શું જૂણ છે ?

अवरिज्जो अदुइज्जे, कोवे अहियलं अवलुया य ।

अवठंभो तंबोले, विरहे अवहाय-अवयोरिया ॥३६॥

अवरिज्जो अद्वितीयः ।

अवहाओ तथा अवयोरिओ विरहः ।

अहियलं अवलुया च कोपः ।

अयं च पञ्चाक्षरोऽप्यर्थानुरोषाच्चतुर-

अवठंभो ताम्बूलम् ।

क्षरेषु निबद्धः । एवमुत्तरत्रापि ।

यथा—

अवठंभे अहियलो कमलेऽवलुया तीइ इवइ अवहाए ।

सुइयावरिज्ज ! तुइ पुण अवयरिए होइ किंति ण हु मुणिमो ॥३४॥ (३६)

अंजणिआ अंजणईसं अंजणइसिया य ताविच्छे ।

अंबसमी-अवसमिया तिम्मिअपरिउसियकणिकाए ॥३७॥

अवरिज्जो अद्वितीये, कोपे अहियलं अवलुया च ।

अवठंभो ताम्बूले, विरहे अवहाय-अवयोरिया ॥३६॥

अवरिज्ज—अपरीय—अद्वितीय.

अहियल
अवलुया } —कोप—चीड.

अवठंभ—तंबोळ—नागरवेलनुं पान.

अवहाय
अवयोरिअ } —विरह—वियोग.

अवयोरिय

आ शब्द पांच अक्षरनो छे छतांय अर्थनी समानताने लीधे चार अक्षर-
बाळा 'अवहाय' शब्दनी साथे बतावेलो छे.

उदाहरण—

अवठंभे अहियलो कमले अवलुया तस्या भवति अवहाए ।

सुभगअवरिज्ज ! तव पुनः अवयरिए भवति किमिति न खलु मन्यामहे (३४)

विरह होय छे त्यारे तेणीने तंबोळ तरफ कोप थाय छे अने कमळ तरफ
चीड थाय छे. हे अद्वितीय सुभग ! विरह होय छे त्यारे वळी तने शुं थाय छे
ए अमे जाणता ज नथी. अथवा तने शुं नथी थतुं ए अमे ज जाणिए छिए.

अंजणिआ अंजणईसं अंजणइसिया च तापिच्छे ।

अंबसमी-अवसमिया स्तीमितर्पुषितकणिकायाम् ॥३७॥

અંજણિયા અંજણઈસં અંજણઈસિયા
ચ તાપિચ્છમ્ ।

અંબસમી તથા અવસમિયા સ્તીમિત-
ચર્યુષિતકેણિકા ।

‘અંબસમી’ इत्यत्र सकार-मकारयो-
र्न्यत्यये ‘अंबसमी’ इति केचित्
पठन्ति । तत्र केषांचिद् भ्रमोऽभ्रमो
वेति बहुदृशवान एव प्रमाणम् ।

યથા—

અંજણિયરુહં કળહં અંજણઈસિયાલયાહરે દટ્ટું ।

મુચ્ચઈ ગોવવહૂણ અંબસમી અદ્ધપિક્કા વિ ॥ ૩૫ ॥

વિચલંતવાહકજ્જલકલુસિયઅવસમિયપિંડયં પડ્ણો ।

અંજણઈસસવર્ણં પાહિજ્જં કિજ્જઈ વહૂણ ॥ ૩૬ ॥

અત્ર કેચિત્—

અંજણિયા
અંજણઈસ
અંજણઈસિયા

}—તમાલનું શાક.

અંબસમી
અવસમિયા

}—પલ્લેલી અને વાસી-
તાજી વહિ-કળક-
લોટ-આટો.

અંબસમી

કેટલાક સંપ્રદાયકારો ‘અંબસમી’ને બદલે ‘સ’ અને ‘મ’ ને ઉલટા કરીને
‘અંબમસી’ એવું નોંધે છે. ‘અંબસમી’ અને ‘અંબમસી’ બંનેને નોંધનારાઓમાં
કોનું નોંધેલું સ્વરૂં છે અને કોનું જોડું છે તે માટે બહુદ્રષ્ટાઓ જ પ્રમાણ ગણાય.

ઉદાહરણ—

અંજણિયરુહિં કળ્હં અંજણઈસિયાલયાહરે દટ્ટા ।

મુચ્ચયે ગોપવહ્વા અંબસમી અર્ધપક્ષા અપિ ॥ (૩૫)

વિમલદુર્ભાગ્યયાજ્જલકલુષિત-અવસમિયપિંડકં પત્યુઃ ।

અંજણઈસસવર્ણં પાથેયં ક્રિયતે વહ્વા ॥ (૩૬)

તમાલલતાના બનેલા ઘરમાં તમાલ જેવી કાંતિવાલા કળ્હને જોડેને ગોપની
છી-ગોપી, પલ્લેલી અને વાસી કળ્હને અડધી પાકેલી છે તો પણ છોડી દે છે.

વહુ પોતાના પતિ-ધર્મી-માટે, (તેનો વિરહ થવાનો હોવાથી) ગલતા આંસુઓના
કાજલથી મેલા થયેલા એવા તથા પલ્લેલી અને વાસી કળ્હના પીંડામાંથી તમાલ જેવા
વર્ણવાલું-કાલું-ભાતું કરે છે.

શં૦-કેટલાક સંપ્રદાયકારો, આ ચાર અક્ષરવાળા શબ્દોની નોંધમાં નીચે
જણાવેલા આ શબ્દો, બધારે નોંધે છે:

૧-કળિકા-પાઠ ।

“અચ્છોહણં મૃગયા ।
અર્હિજરં કુણ્ડમ્ ।
અમિલાયં કુરંટકકુસુમમ્ ।
અચ્છમલ્લો રુક્ષઃ” [] इत्यपि

तथा—
अइच्छइ, अकुसइ-गच्छति ।
अवक्खइ-परयति ।
अप्पाहइ-संदिशति ।
अक्खोडइ-असिं कोशात् कर्षति ।
अच्चिडइ-संगच्छते ।
अग्घाडइ, अग्घवइ, अंगुमइ-पूर्यते ।

संगृह्णन्ति । तत् संस्कृतमवत्वाद-
स्माभिर्नोक्तम् । यस्तु “अचछमल्लो
रुक्षः” [] इत्याह तद् बहुभिर-
नुक्तत्वादस्माभिरुपेक्षितम् ।

अङ्कुक्खइ-क्षिपति ।
अवहेइ-रचयति ।
अवुकइ-विज्ञपयति ।
अणच्छइ, अयंछइ-कर्षति ।
अल्लत्थइ-उत्क्षिपति ।
एते धात्वादेशेषु शब्दानुशासनेऽस्मा-
भिरुक्ता इति नेहोपात्ताः ।

અચ્છોહણ—મૃગયા—શિકાર.

અર્હિજર—કુંડં.

અમિલાય—કુરંટકતું ફૂલ.

અચ્છમલ્લ—રીઠ.

અચ્છમલ્લ

કોઈ સંપ્રહકાર ‘અચ્છમલ્લ’નો અર્થ ‘રુક્ષ’ વતાવે છે પણ તે અર્થ, ઘણા સંપ્રહકારોએ નથી વાળ્યો તેથી અમે તેને જતો કર્યો છે.

ધાતુ—

અइच्छइ-अइच्छइ }-गच्छति-जाय છે.
अकुसइ-अकुसइ }
अक्खोडइ-अक्खोडइ-असिं कोशात् कर्षति
-म्यानमांशी तरवार खेंचे છે.
अच्चिडइ-अच्चिडइ-संगच्छते-समागम
करे છે-મેટે છે.

अङ्कुक्खइ-अङ्कुक्खइ-क्षिपति-फेंके છે.

अवहेइ-अवहेइ-रचयति-रचे છે.

अवुकइ-अवुकइ-विज्ञपयति-वीनवे છે.

अवक्खइ-अवक्खइ-परयति-जूए છે.
अप्पाहइ-अप्पाहइ-संदिशति-संदेशो दे છે.
अग्घाडइ-अग्घाडइ }
अग्घवइ-अग्घवइ }-पूरयति-पूरे છે.
अंगुमइ-अंगुमइ }

अणच्छइ-अणच्छइ }-कर्षति-खेंचे છે.
अयंछइ-अयंछइ }
अल्लत्थइ-अल्लत्थइ-उत्क्षिपति-उंचे फेंके
છે-उલાકે છે.

આ શબ્દો આ સંપ્રહમાં કેમ નથી આવ્યા ?

સં—આમાંના પેલાં ચાર નામો તો સંસ્કૃત ડગરથી ઉપજાવી શકાય એમ છે મારે અહીં લેની નોંધ કરવી જરૂરી નથી. એ પછીનાં ત્રણ ક્રિયાપદો છે અને તેમાં ડગર દર્શાવેલા જે જે મૂળ ધાતુ વપરાયા છે તે દરેકની નોંધ અમે અગ્રણ્ય શબ્દાનુશાસનમાં કરેલી છે. એમકે;

૧ બહુભિરુપેક્ષિ-પા૦ ।

ન ચ ધાત્વાદેશાનાં દેશીષુ સંગ્રહો યુક્તઃ । સિદ્ધાર્થશબ્દાનુવાદપરા હિ દેશી, સાધ્યાર્થપરાશ્ચ ધાત્વાદેશાઃ । તે ચ ત્યાદિ-તુમ્-તવ્યાદિપ્રત્યયૈર્બહુરૂપાઃ સંગ્રહીતુમશક્યા ઇતિ ।

અશ્ચ	}	[૮ । ૪ । ૧૬૨ ।]	અશ્ચક્ત	[૮ । ૪ । ૧૪૩ ।]
અશ્ચુસ			અવહ	[૮ । ૪ । ૧૪ ।]
અવક્ત		[૮ । ૪ । ૧૮૧ ।]	અવુક્ત	[૮ । ૪ । ૩૮ ।]
અપ્પાહ		[૮ । ૪ । ૧૮૦ ।]	અણચ્છ } [૮ । ૪ । ૧૮૭ ।]	
અવસોડ		[૮ । ૪ । ૧૮૮ ।]		
અચ્ચિમ્		[૮ । ૪ । ૧૬૪ ।]	અયંચ્છ	
અગ્ધાડ	}	[૮ । ૪ । ૧૬૧ ।]	અભ્રત્ય	[૮ । ૪ । ૧૪૪ ।]
અગધવ				
અંગુમ				

આ કારણથી આ ધાતુઓને અહીં ફરી નોંધવાની જરૂર નથી.

ઘડી, અહીં દેશીશબ્દોના સંગ્રહમાં ધાતુઓના આદેશોનો સંગ્રહ કરવો ઉચિત નથી. દેશીસંગ્રહમાં તો તે જ શબ્દો નોંધવાના હોય જેઓનો અર્થ સિદ્ધરૂપ હોય અર્થાત્ જેમનો અર્થ અનાદિપ્રવૃત્તસંકેત સિદ્ધ જ હોય અને જેમની વ્યુત્પત્તિનો તો પત્તો જ ન લાગતો હોય એવા સિદ્ધ અર્થવાચી શબ્દો જ આ સંગ્રહમાં આવવા યોગ્ય છે.

તથા, વર્તમાન વગેરે ભિન્ન ભિન્ન કાલના અને કૃદંતના પ્રત્યયો લાગતાં એક જ ધાતુનાં જુદાં જુદાં રૂપો થાય છે અને તેમાં અર્થવિશેષતા પણ આવે છે. જેમનો અર્થ સિદ્ધરૂપ-એકરૂપ-જ હોય તેમાં એવી રૂપવિશેષતા અને અર્થવિશેષતા ન આવી શકે તેથી ધાતુઓના આદેશો સિદ્ધરૂપ નથી પરંતુ સાધ્યરૂપ છે-ભિન્ન ભિન્ન પ્રત્યયો દ્વારા તેમનો અર્થ ભિન્ન ભિન્ન રીતે સાધી શકાય છે તેથી સિદ્ધ શબ્દોના પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં ધાત્વાદેશોનો સંગ્રહ કરવો યોગ્ય નથી. એથી જ આ આજના સંગ્રહમાં અમે ધાતુના એવા એક પણ આદેશને લીધો નથી.

ઘડી વીજું એ કે, એવા આદેશરૂપ ધાતુનાં રૂપો પણ પાર વિનાનાં થાય-દશ લક્ષ્યનાં જુદાં જુદાં રૂપો, ભૂતકૃદંત, હૈત્વર્થકૃદંત, વિધ્યર્થકૃદંત, કર્તરિકૃદંત વગેરે-એ બધાંનો સંગ્રહ કરવો અશક્ય છે એ દૃષ્ટિએ પણ દેશીસંગ્રહમાં ધાત્વાદેશો નોંધવા ન ઘટે.

તથા 'અવજ્ઞાઓ ઉપાધ્યાયઃ' હિતિ 'ઉપાધ્યાય'શબ્દસ્ય પ્રાકૃતમપ્રત્ય-
ભિવ રૂપમિતિ નેહોપાત્તમ્ (૩૭)

। અથ 'અવસમિયા'શબ્દાદારમ્ય પશ્ચાસરાઃ ।

અવકીરિયં વિરહિય, અંકુસઇયં અંકુસાયારે ।

અવલાવમ્મિ અવલ્લાવઓ ચ, અળહારઓ સ્વલ્લે ॥૩૮॥

અવકીરિયં વિરહિતમ્ ।

અંકુસઇયં અંકુસાકારમ્ ।

અવલ્લાવઓ—'ક'પ્રત્યયાભાવે—અવ-

લ્લાવો અપલાપઃ ।

અળહારઓ સ્વલ્લમ્—નિન્નમધ્યમિત્યર્થઃ ।

યથા—

કિં કુળસિ અવલ્લાવં માલે અંકુસઇઆ ણહા તુજ્ઞ ।

અળહારગંડ ! જીએ તં મા અવકીરિયં કુળ સ્વળં પિ ॥૩૭॥(૩૮)

અવજ્ઞાઅ

'અવજ્ઞાઅ'નો અર્થ 'ઉપાધ્યાય' છે અને તે શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, સંસ્કૃત-
ઉપાધ્યાય—પ્રાકૃત—અવજ્ઞાય—ઝપરથી લઈ શકાય એમ છે. આ 'અવજ્ઞાઅ' તે પ્રાકૃત
'અવજ્ઞાય'નું કેમ જાણે અપ્રત્યય રૂપ ન હોય. તાત્પર્ય એ કે 'અવજ્ઞાઅ'ની વ્યુત્પત્તિ
મઠી શકે એમ છે માટે તેને આ ચાર અક્ષરવાળા શબ્દોમાં લીધો નથી.

અવસમિઆ

આ શબ્દથી પાંચ અક્ષરવાળા શબ્દોની શરૂઆત થાય છે.

અવકીરિયં વિરહિતે, અંકુસઇયં અંકુસાકારે ।

અપલાપે અવલ્લાવઓ ચ, અળહારઓ સ્વલ્લે ॥૩૮॥

અવકીરિય—વિરહયુક્ત—વિરહવાલું.

અવલાવ { —અપલાપ—ના મકર જવું—

અવલ્લાવ { ઓલ્લવું.

અંકુસઇય—અંકુશકિત—અંકુશ જેવા

આકારવાલું.

અળહારઅ—વચ્ચે નીચું—વચ્ચે ચાલાવાલું.

અવલ્લાવઅ

'અવલ્લાવ' ને 'ક' પ્રત્યય લગાડ્યો હોય ત્યારે 'અવલ્લાવઅ' અને 'ક' પ્રત્યય
ન લગાડ્યો હોય ત્યારે 'અવલ્લાવ' સમજવો. એ જ પ્રમાણે 'અળહાર' અને 'અળહારઅ'નો
સુલાસો સમજવાનો છે અને વચ્ચે આવા શબ્દોમાં આ જાતનું સમાધાન સમજી લેવાનું છે.

ઉદાહરણ—

કિં કરોષિ અવલ્લાવં માલે અંકુસઇઆ નસ્યાઃ તવ ।

અળહારગંડ ! યસ્યાઃ તં મા અવકીરિયં કુળ ક્ષણમપિ ॥ (૩૭)

अवपुसिभो संघटितः, अवचलुरणं क्रोधभङ्गिभणियम्मि ।

अच्छिवडणं निमीलणं, अन्नोसरियं अइच्छते ॥३९॥

अवपुसिभो संघटितः ।

अवचलुरणं क्रोधे सति भङ्ग्या भणितम् ।

अच्छिवडणं निमीलनम् ।

यद्यपि 'अक्षिपतन'शब्दस्येदं रूपं

संभवति तथापि संस्कृते तदप्रसि-

द्धमितोह निबद्धम् ।

अन्नोसरियं अतिक्रान्तम् ।

यथा—

पसिय सहि ! किमिह जुत्तं चिरअवपुसिए पियम्मि अवचलुरणं ? ।

कायव्वं अच्छिवडणं अन्नोसरियावराहस्स ॥३८॥(३९)

हे बच्चे साडो पडता गालवाळ पुरुष ! तारा कपाळ्या जेणीना नखो द्वारा
अंजुश जेवा आकरो जणाय छे तेनो तुं अपलाप शा माटे करे छे ? (जेणीना
नखो द्वारा एवं थयुं छे) तेणीने क्षण पण विरहित न कर.

अवपुसिभो संघटिते, अवचलुरणं क्रोधभङ्गिभणिते ।

अच्छिवडणं निमीलनम्, अन्नोसरियं अतिक्रान्ते ॥३९॥

अवपुसिभ—संघटित—प्राप्त—मळेळुं.

अच्छिवडण—अक्षिपतन—निमीलन—आंख
मीचवी—आंख मीचामणां करवां—उपेक्षा
करवी.

अवचलुरण—क्रोध यतां नीकळुं वचन—

क्रोध बताववानी पदसिक्खुं वचन.

अन्नोसरिय—अतिक्रान्त—थई गणुं—
वीति गणुं.

अच्छिवडण

आ शब्द तो संस्कृत 'अक्षिपतन'—प्राकृत—'अच्छिवडण' ए रीते उपजावी
शक्य एम छे परंतु संस्कृतमां 'अक्षिपतन' शब्द अप्रसिद्ध छे माटे तेने अही
देखीमां लेवो पडयो छे.

उदाहरण—

प्रसीद सखि !, किमिह युत्तं चिरअवपुसिए प्रिये अवचलुरणं ? ।

कर्तव्यं अच्छिवडणं अन्नोसरियाऽपराधस्य ॥ (३८)

हे सखि ! प्रसन्न था, अही लांबा काळे संघटित—प्राप्त—थयेला प्रिय तरफ
क्रोधनां वचन कहेवां शुं युक्त छे ? जेना अपराधो वीती गया छे—पुराणा थया छे—
एना प्रिय तरफ तो आंखमीचामणां—उपेक्षा—करवां ठीक छे.

१ अण्णोस—या० ।

અવઅક્ષિઅં અવઅચ્છિઅં અજ્ઞવસિઅં અપિ

નિવાહ્ય-હામે ।

અસરાસઓ સ્વરહિયણ, અગંડિગેહો ય જોઘવણુમ્મસે ॥૪૦॥

અવઅક્ષિઅં તથા અવઅચ્છિઅં તથા | અસરાસઓ સ્વરહદયઃ ।

અજ્ઞવસિઅં નિવાપિતં મુક્તમ્ । અગંડિગેહો યૌવનોન્મત્તઃ ।

યથા—

તં અગંડિગેહં અસરાસયં ચ અવઅક્ષિણ દિંદંતં ।

અજ્ઞવસિણ કિં સેહિ ! ભરેસિ અવઅચ્છિણ પુકરિમો ॥૩૯॥(૪૦)

અચ્છિહરુલ્લો વેસે, અચ્છિવિયચ્છી પરોપ્પરાયઢી ।

પ્રતિજાગરિણ અહસ્મિયં ચ અણુવજ્જિયં તહ ય ॥૪૧॥

અચ્છિહરુલ્લો દ્વેષ્યો વેષો યા 'વેસ'- કેચિત્ હસ્થાને ધં પઠન્તિ—“અચ્છિ-
શબ્દસ્યોભયાર્થવાત્ । ઘરુલ્લો” []

અવઅક્ષિઅં અવઅચ્છિઅં અજ્ઞવસિઅં અપિ નિવાપિતમુત્તે ।

અસરાસઓ સ્વરહદયે, અગંડિગેહો ચ યૌવનોન્મત્તે ॥૪૦॥

અવઅક્ષિઅં
અવઅચ્છિઅં
અજ્ઞવસિઅં

—નિવાપિત મુક્ત-મું-
ડિત મુક્ત.

અસરાસઅ—કળા હૃદયવાલો.

અગંડિગેહ—જુવાનીથી છકેલો.

ઉદાહરણ—

તં અગંડિગેહં અસરાસયં ચ અવઅક્ષિણ દિણ્ડમાનમ્ ।

અજ્ઞવસિણ કિં સલ્લિ ! સ્મરસિ અવઅચ્છિણ પૂત્તુર્મઃ ॥(૩૯)

હે સલ્લિ ! જુવાનીથી છકેલા, કળા હૃદયવાળા અને નિવાપિત-મુંડિત-મુક્ત
હૈને હિંદતા એવા તેને તું નિવાપિત-મુંડિત-મુક્ત વડે શું યાદ કરે છે ? અમે (તો)
નિવાપિત-મુંડિત-મુક્ત દ્વારા પોફ મૂકીએ છીએ.

અચ્છિહરુલ્લો દ્વેષ્યે(વેષે), અચ્છિવિયચ્છી પરસ્પરાકૃષ્ટિઃ ।

પ્રતિજાગરિતે અહસ્મિયં ચ અણુવજ્જિયં તથા ચ ॥૪૧॥

અચ્છિહરુલ્લ—દ્વેષપાત્ર-અગમતો-શત્રુ
અથવા વેષ.

અચ્છિવિયચ્છિ—આમ તેમ સ્વેચ્છું-
પરસ્પર સ્વેચ્છું.

કેચિત્ રેફમિકારાન્તં પઠન્તિ-
 “અચ્છિહરણો” [] તદેવં પ્રન્થ-
 દ્વિપ્રતિપત્તાં બહુજ્ઞાઃ પ્રમાણમ્ ।
 અચ્છિવિયચ્છી પરસ્પરમાકર્ષણમ્ ।

અડસ્વમ્મિયં તથા અણુવજ્જિયં પ્રતિ-
 જાગરિતમ્ ।
 ‘અણુવેજ્જિયં ગતમ્’ હિતિ તુ ગમિ-
 ધાત્વાદેશસિદ્ધમ્ ।

અથા—

અચ્છિવિયચ્છીદુહિયા અચ્છિહરણા તપ કયપહારા ।
 પિયઅણુવજ્જણરહિયા અડસ્વમ્મિજ્જંતિ સવરિયાહિં વણે ॥૪૦॥(૪૧)

અડસ્વમ્મિય } -પ્રતિજાગરિત-શોધવું-
 અણુવજ્જિય } ગોતવું-ભાઠ કાઢવી.

અચ્છિહરણ

મૂળ ગાથામાં આ શબ્દનો ‘વેસ’ અર્થ બતાવ્યો છે. ‘વેસ’ એ પ્રાકૃત શબ્દ છે. તેની સંસ્કૃત વ્યુત્પત્તિ ‘દ્રેષ્ય’ અને ‘વેષ’ એ વજ્જે શબ્દો ઋપરથી કરી શકાય એમ છે માટે તે ‘અચ્છિહરણ’ના એ વજ્જે અર્થો અહીં જણાવ્યા છે.

કેટલાક સંપ્રહકારો ‘અચ્છિષરણ’ શબ્દ નોંધે છે અને કેટલાક બીજા બહી ‘અચ્છિહરણ’ શબ્દ બતાવે છે. આ પ્રમાણે સંપ્રહકાર ગ્રંથકારોમાં મતભેદ છે તેથી જે લોકો બહુશ્રુત-બહુજ્ઞ-છે તેઓ કહે તે પ્રમાણરૂપ સમજવું.

અણુવેજ્જય

આ શબ્દનો અર્થ ‘ગણતું’ પણ થાય છે. અને એ અર્થમાં તો એની સિદ્ધિ વ્યાકરણમાં [૮ । ૪ । ૧૬૨ ।] કરેલી છે માટે ‘પ્રતિજાગરિત’ અર્થમાં જ એ શબ્દને દેશી સમજવો.

ઉદાહરણ—

અચ્છિવિયચ્છીદુઃખિતા અચ્છિહરણા ત્વયા કૃતપ્રહારાઃ ।
 પ્રિયાઅણુવજ્જણરહિતાઃ અડસ્વમ્મિજ્જંતિ શવરિકામિઃ વણે ॥ (૪૦)

પરસ્પર સ્નેહાલેખ કરવાથી-આમ તેમ સ્નેહાવાથી-દુઃખી થયેલા, તે પ્રહારો કરી ઘાયલ કરેલા અને પ્રિયાની ભાઠ વિનાના એવા શત્રુઓને વનમાં મીલકીઓ શોધે છે.

અન્મપિસાઓ રાહુ, અન્બુદ્ધસિરી અચિત્તફલપત્તી ।

પુરિસાહયં અહઙ્ગિજ્ઞયં, અંગવલિજ્જં ચ તણ્ણવલણં ॥૪૨॥

અન્મપિસાઓ રાહુ: ।

અહઙ્ગિજ્ઞયં પુરુષાયિતમ્ વિપરીતર-

અન્બુદ્ધસિરી મનોરથાધિકફલપ્રાપ્તિ: ।

તમિતિ યાવત્ ।

અંગવલિજ્જં અન્નવલનમ્ ।

યથા—

અહઙ્ગિજ્ઞયં અંગવલિજ્જં દૂરે અ ઇહ વત્તણં પિ કિર ।

અન્મપિસાયવહૂણં અન્બુદ્ધસિરી સિરીણાહ ! ॥૪૧॥(૪૨)

અદ્ધવિયારં મંડણં, અપારમગ્ગો અ વીસામો ।

અપહિચ્છિરો જડમઈ, રહસ્સમેઈ અગુજ્ઞહરો ॥૪૩॥

અદ્ધવિયારં મળ્ડનમ્ ।

અપારમગ્ગો વિશ્રામ: ।

કથિત્ “અદ્ધવિયારં મળ્ડનમ્” []

ઇત્યાહ ।

અન્મપિસાઓ રાહુ:, અન્બુદ્ધસિરી અચિન્ત્યફલપ્રાપ્તિ: ।

પુરુષાયિતં અહઙ્ગિજ્ઞયં, અંગવલિજ્જં ચ તણ્ણવલનમ્ ॥૪૨॥

અન્મપિસાઅ—અપ્રપિશાચ—રાહુ.

અન્બુદ્ધસિરી—જેટલો મનોરથ કર્યો

અહઙ્ગિજ્ઞય—પુરુષવત્ આચરણ—વિપરીત

હોય તેના કરતાં વિશેષ ફલની પ્રાપ્તિ—

રત—સંભોગ બચતે સ્ત્રીનું પુરુષવત્

અદ્ભુતશ્રી—ધાર્યા કરતાં વધારે

આચરણ.

ફલનો લાભ.

અંગવલિજ્જ—અંગનું વલન—અંગનો

વળાંક—શરીરનું વળવું.

ઉદાહરણ—

અહઙ્ગિજ્ઞયં અંગવલિજ્જં દૂરે ચ ઇહ વર્તનમપિ કિલ્લ ।

અન્મપિસાયવધૂનાં અન્બુદ્ધસિરી ધ્રીનાથ ! ॥ (૪૧)

હે લક્ષ્મીનાથ ! રાહુની વધૂઓળ પટલે તારા શત્રુઓની સ્ત્રીઓ ધાર્યા કરતાં વધારે ફલ મેળવ્યું છે, તેમનું વિપરીત રત અને અંગનો વળાંક તો દૂર રહ્યો, તેમનું અહીં રહેવું પણ દૂર છે.

અદ્ધવિયારં મળ્ડનમ્, અપારમગ્ગો ચ વિશ્રામ: ।

અપહિચ્છિરો જડમતિ:, રહસ્યમેદી અગુજ્ઞહરો ॥૪૩॥

અદ્ધવિયાર—મંડન—ભૂષણ—શોભા કરતી.] અપહિચ્છિર—જડમતિ—મૂઢ.

अपडिच्छिरो जडमतिः ।

अगुज्झहरो रहस्यमेदी ।

अस्य 'अगुहाघर'शब्दभवत्वे युक्ति-
रुक्ता ।

यथा—

मा कुण अद्धवियारं अक्किवे ! अपडिच्छिरे ! अगुज्झहरे ! ।

जं सो तइ णाणुणिओ अपारमग्गो महच्छीणं ॥४२॥ (४३)

अवअणिओ असंमिलिए, रित्तम्मि पुडे अभिन्नपुडो ।

हिकाए अणुबंधियं, अणच्छियारं च अच्छिन्ने ॥४४॥

अवअणिओ असंघटितः ।

अभिन्नपुडो रिक्तः पुटः—शिशुभिः

क्रीडया जनप्रलोभनार्थं विपणिमार्गे

रिक्ता पुटिका या क्षिप्यते सैवमुच्यते ।

अपारमग—विभ्राम—विसामो.

अगुज्झहर—अगुहाघर—रहस्यने प्रकाशित
करनार—गुह्य वातने पेटमां न संघरी
शकनार.

अद्धवियार

कोई संग्रहकार आनो अर्थ 'मंडल—मांडलु' नोंधे छे.

अगुज्झहर

'अगुज्झहर' शब्दनी व्युत्पत्ति संबंधी युक्ति बतावी दीधी छे. जुओ गाथा
अडारमी—अविणयवर कपरनु कलाण—'अगुज्झहर'. (पृ० २७ टिप्पण)

उदाहरण—

मा कुरु अद्धवियारं अकूपे ! अपडिच्छिरे ! अगुज्झहरे ! ।

यत् स त्वया नानुनीतः अपारमग्गो मम अक्ष्णाम् ॥ (४२)

हे कृपा विनानी, मूढ अने गुह्य वातने पेटमां न संघरी शकनारी—ओछा
पेटवाळी ! तूं शोभा न कर, कारण के मारी आंखोना विसामारूप तेने तैं
मनाब्यो नथी.

अवअणिओ असंमिलिते, रिक्ते पुटे अभिन्नपुडो ।

हिकायां अणुबंधियं, अणच्छियारं च अच्छिन्ने ॥४४॥

अवअणिअ—असंमिलित—नहि मळेलुं.

अभिन्नपुड—अभिन्नपुट—खाली पडिबो—
पडो—वाळको पडानी रक्त रंगे छे, ए

અણછિયારં અછિત્તમ્ ।

અણબંધિયં હિકા ।

યથા—

અવરણિઅવલ્લહાણં વેરીણં અભિન્નપુટ્યસુમાણં ।

તુહ શ્વસિ ણામકિત્તણં અણછિઆરાણુવંધિયં હરહ ॥૪૩॥(૪૪)

અવરત્તય-અજરાતર-અરવિંદરં અણુસઅ-ઉણ-દીહમ્મિ ।

અણરામયં અરઈ, અટુઅકલી તહ ય કટિહસ્થે ॥૪૫॥

અવરત્તઓ પશ્ચાત્તાપઃ ।

અરવિંદરં દીર્ઘમ્ ।

“અવરત્તેયં” इति गोपालः ।

उभयत्र समाहारद्वन्द्वः ।

અવહ—“અવરત્તેયં પશ્ચાત્તાપેડપિ પ્રો-

ચ્યતે તજ્ઞૈઃ” []

અણરામઓ અરતિઃ ।

અજરાતરં ઉણમ્ ।

અટુઅકલી કટ્યાં હસ્તનિવેશઃ ॥

અણછિયાર-ઝેદ્યા વિનાનું-કાથા વિનાનું-
અલ્લહ-નિરંતર ચાલતું.

રમત રમતાં લોકોને લલચાવવા માટે
વજાહ રસ્તા ઉપર સ્ત્રી પડો ફેંકે
છે. એવા સ્ત્રી પડાનું કાન ‘અમિ-
ન્નપુટ’ છે.

અણબંધિય-અનુબંધિત-હેડકી.

ઉદાહરણ—

અવરણિઅવલ્લહાણં વૈરિણાં અભિન્નપુટ્યશૂન્યાનામ્ ।

તથ શ્વસિ નામકીર્તનં અણછિઆર-અણુવંધિયં હરતિ ॥ (૪૩)

જેમને પોતાની વલ્લભાઓ મળેલી નથી અને જેઓ (વનમાં રહ્યા છે તેથી)

‘અભિન્નપુટ્ય’ નામની પડિયાની રમતથી વંચિત છે એવા તારા શત્રુઓની પાસે
તારું નામકીર્તન કરતાં જ તેમની નિરંતર ચાલતી હેડકી સીધી ચાલી જાય છે.

અવરત્તય-અજરાતર-અરવિંદરં અણુસઅ-ઉણ-દીર્ઘે ।

અણરામયં અરતિઃ, અટુઅકલી તથા ચ કટિહસ્થે ॥૪૫॥

અવરત્તય—અપરત્તક-પશ્ચાત્તાપ-પસ્તાવો
—ઓરતો.

અરવિંદર—લાંબું.

અણરામય—અરતિ-દુઃખ-ચેન ન પહે
તે—અસ્વાસ્થ્ય.

અજરાતર—ઝડું.

અટુઅકલી—કદ ઉપર હાથ લેવો-અલ્લહનું.

જો રત્તય

ગોપાલ કહે છે કે-“અવરત્તેય” કાન્દ છે. “અવરત્તેયં પશ્ચાત્તાપેડપિ

યથા—

અરવિંદર-અજરાઝરણીસાસં તં કઅ-અઢૂઅકલિયા ! ।

અગણંતો અવરત્તય-અણરામયદુસ્થિઓ હવસિ તં પિ ॥૪૪॥(૪૫)

સીહુમ્મિ અવક્રસો, અવયઙ્ગિયં આજિહરિયમ્મિ ।

અવયાસિણી ય નાસારજ્જુ, અલમંજુલો અલસે ॥૪૬॥

અવક્રસો સરકઃ ।

અલમંજુલો આલસ્યવાન્ ।

અવયઙ્ગિઅં રણહતમ્ ।

કેચિત્ “અલમંજુલયં અલસં” []

અવયાસિણી નાસારજ્જુઃ ।

આચક્ષતે । તદયુક્તમ્ । ‘ક’ પ્રત્યયસ્થ

પ્રોચ્યતે તજ્ઞૈઃ” અર્થાત્ “શબ્દવિદો કહે છે કે ‘પશ્ચાતાપ’ અર્થમાં પણ ‘અવરત્તય’ શબ્દ છે”.

અવરત્તય-અજરાઝર-અરવિંદરં

અપ્ સંડુહદોહમ્મિ

આ ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં ઉક્ત બન્ને પદોમાં સમાહાર દ્વંદ્વ સમાસ છે.

ઉદાહરણ—

અરવિંદરઅજરાઝરનિઃશ્વાસાં તાં કૃતઅઢૂઅકલિયા ! ।

અગણયન્ અવરત્તયઅણરામયદુઃસ્થિતો ભવસિ ત્વમપિ ॥ (૪૪)

હે કહ ઉપર હાથ દર્દને ઝમેલા ! લાંબા અને ઝના નીસાસા નાચતી તેને નહીં ગણતો તું ય-ઓરતાની બેચેનેથી-ઓરતાના દુઃસ્થિ-દુઃસ્થિ થાય છે.

સીધૌ અવક્રસો, અવયઙ્ગિયં આજિહતે ।

અવયાસિણી ચ નાસારજ્જુઃ, અલમંજુલો અલસે ॥૪૬॥

અવક્રસ—સરકો-દાઠ.

અવયઙ્ગિય—રણમાં હરેલું-રણમાં પકડેલું.

અવયાસિણી—નાકની દોરી-નાથ.

અલમંજુલ—આલસુ.

અલમંજુલ

શૃંગ—કેટલાક સંગ્રહકારો અને બદલે ‘અલમંજુલય’ શબ્દ નોંધે છે તો તે તમે કેમ નર્થા વતામ્યો ?

સામ—‘અલમંજુલય’ શબ્દ, સાસ કોઈ જુદો શબ્દ નથી પરંતુ ‘અલમંજુલ’ શબ્દને સ્વાર્થિક ‘ક’ પ્રત્યય લગાડીને તો તેનું ‘અલમંજુલય’ એવું બીજું રૂપ બને છે અને ‘અલમંજુલય’માં મૂળ પ્રકૃતિ ‘અલમંજુલ’જ છે એથી ‘અલમંજુલય’ ને પૃથક્ નોંધવાની જરૂર નથી. વળી, સ્વાર્થિક ‘ક’ પ્રત્યય તો લગાડવો જ જોઈએ એવો નિયમ નથી, કોઈ કોઈ ઠેકાણે ઉદની પૂર્તિ માટે કશિઓ તેનો પ્રયોગ કરે

અતન્ત્રવાત્ । કવયો હિ છન્દઃપૂરણાર્થં કાદાચિકં 'ક'પ્રત્યયં પ્રયુજ્યતે ।
અતઃ પવાસ્માભિરયં પશ્ચાક્ષરેષુ નિવદ્ધઃ

યથા—

અવયદ્વિઆ મહેર્હિ ઘલ્લિય અવયાસિર્ણિ ણઙિજ્જંતા ।

મુયમયઅવક્કરસફલં અરિણો અલમંજુલા તુહ લહંતિ ॥૪૫॥(૪૬)

અવઢાહિયં ઉત્કુદ્દે, પવાયણિહા અવઢક્કિઓ તહ ય ।

રોગમ્મિ અંગવટ્ટુણં, અયતંચિયં ઉવચિએ ચેય ॥૪૭॥

અવઢાહિયં ઉત્કુદ્દમ્ ।

અંગવટ્ટુણં રોગઃ ।

પ્રપાતઃ કૂપાદિસ્તત્ર નિહતો અવઢક્કિઓ ।

અન્યે તુ “અવઢાહિયં અવઢક્કિયં” [] इत्यन्योन्यपर्यायशब्दावुक्त्वा
गजनिमीलिकया गताः । अस्माभिस्तु सारतरदेशीनिरीक्षणेन विविकः कृतः ।

છે સરા. આ વધું જોતાં અમે અહીં પાંચ અક્ષરોવાળા શબ્દોનાં સાથે ‘અલમંજુલ’
એ મૂળ શબ્દને જ નોંધ્યો છે. ‘અલમંજુલ’ને નોંધ્યો હોત તો તેમાં મૂળ પ્રકૃતિનો
નિર્ણય ન થઈ શકત અને છ અક્ષરવાળો જ ‘એ’ શબ્દ મૂળ પ્રકૃતિ છે એવો
અમ કઠત.

ઉદાહરણ—

અવયદ્વિઆ મહેઃ ઘલ્લિય અવયાસિર્ણિ નટયમાનાઃ ।

મુજમદઅવક્કરસફલં અરયઃ અલમંજુલા તચ લમન્તે ॥ (૪૫)

મટો દ્વારા રણસંગ્રામમાં હરેલા—પકડાયેલા અને તેથી નાકમાં નાથ ઘાલીને
નચાવાતા એવા તારા આલસુ શત્રુઓ મુજાના મદને લીધે મથરસપાનના પઢને—
છાકટાપણાને—પામે છે. અર્થાત્ બાન પકડેલા શત્રુઓ આમથી તેમ ઉછાઝા મારે
છે અને તેથી તેઓ પીંધેલ જેવા લાગે છે.

અવઢાહિયં ઉત્કુદ્દે, પ્રપાતનિહતે અવઢક્કિઓ તથા ચ ।

રોગે અંગવટ્ટુણં, અયતંચિયં ઉપચિતે ચૈવ ॥૪૭॥

અવઢાહિય—ઉત્કુદ્દ—શાપિત—શાપ દેવો.

અંગવટ્ટુણ—અંગવર્ધન—રોગ.

અવઢક્કિય—કૂવામાં પડીને મરી ગયેલો—

અયતંચિય—અતિતથિત—ઉપચિત—પુષ્ટ—

હળાયેલો.

મરાવદાર—માંસલ—ઉપસેલું.

અવઢા. ય

બીજા સંપ્રહકારોએ તો ‘અવઢાહિય’ અને ‘અવઢક્કિય’ એ બન્ને શબ્દોને

અયતંચિયં ઉપચિત્તમ્—માંસલભિત્યર્થઃ ।

“અવઅશ્ચિયં” [] इति केचित् पठन्ति । तत्र केषां लिपिभ्रमः केषां नेति न विद्यः नियामकाभावात् । वर्णानुपूर्वीविज्ञानं तु प्रकृत्यादिविभागमन्तरेणाशक्यक्रियम् । बहुतरपुस्तकप्रामाण्यमात्रं नियते बार्मेनि प्रवृत्ताः स्म इत्येकं बहुभाषितया ।

यथा—

अवडाहेमि दुरासय ! परिणिय पवसंतएण जं तुमए ।

अयतंचियविसमसर—अंगवट्टुणा सा अवडक्किया बाला ॥४६॥(४७)

एक बीजाना पर्याय बताव्या છે અને એમ કરીને તેઓએ એક પ્રકારે खरी इकीकृत तरफ आंखमीं-आमणां ज कर्यां છે ત્યારે અમે તો देशी शब्दोना वषारे सारा संग्रहोने बराबर तपासीने पृथक्करणपूर्वक संग्रह कर्यों છે, તેથી જ અહીં ‘અવડક્કિય’ શબ્દને जुदो पाही तेनो विविक्त—जुदो-अर्थ करी बताव्यो છે.

અયતંચિય

કેટલાક સંગ્રહકારો આને બદલે ‘અવઅશ્ચિય’ શબ્દ बतावे છે. તેમાં કોનો લિપિભ્રમ છે અને કોનો નથી એ પ્રકારનો નિર્ણય અમે કરી શકતા નથી. મૂળ શબ્દમાં क्या क्रमे अक्षरो છે ? એ જાણવું હોય તો મૂળ શબ્દની મૂળ પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય વગેરે વિભાગો જાણવા જોઈએ પરંતુ આ देशी शब्दोમાં એ જાતના નિષામક વિભાગો જાણી શકાતા નથી તેથી જ देशी शब्दोનો अक्षरक्रम नकी कई शकतो નથી. પરંતુ અમારે જણાવી દેવું જરૂરી છે કે અમે ઘણાં ઘણાં પુસ્તકોને તપાસી, તેમનો વિશેષ સંવાદ મેલ્લી અમુક ચોક્કસ માર્ગમાં ચાલિયે છીએ. આ બાબત આર્થા વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી.

उदाहरण—

अवडाहेमि दुराशय ! परिणीय प्रवसता यत् त्वया ।

अयतंचियविसमसरअंगवट्टुणा सा अवडक्किया बाला ॥४६॥

हे दुराशय !—दुष्ट अभिप्रायवाळा ! तनं हुं शाप दउं छुं; कारण के, तें परणीने प्रवास करतां पुष्ट कामदेवना रोगवाळी ते बालाने कूवामी नाखीने हुंकी नाखी છે.

॥ અથ 'અહરંજુવઈ'શબ્દા-તરન્ય પદ્ધત્તરાઃ ॥

અણુવહુયા અહરંજુવઈ, અણહપ્પણયં અણદ્વમ્મિ ।

અણુચલવળ્લા અમ્મિલિયા, અલ્લટ્પલટ્ઠં અંગપિ વત્તે ॥૪૮॥

અણુવહુયા નવવધૂઃ ।

સામાનાધિકરણ્યનિર્દેશોઽન્યોન્ય વિ-

ધ્યનુવાદાર્થઃ । તેન અહરંજુવઈ

અણુવહુયા इत्यप्यर्थः संगृहीतः ।

અત્ર

અણહપ્પણયં અનદ્વમ્ ।

અજુચલવળ્લા અમ્મિકાવૃક્ષઃ ।

'અજુચલવળ્ણો સત્ત્વદ્ધઃ' इति तु

'અયુગલપર્ણ'શબ્દભવઃ ।

અલ્લટ્પલટ્ઠં પાર્શ્વપરિવર્તનમ્ ।

અવજ્જસઈ-ગચ્છતિ ।

અવઅક્સવહ, અવઅજ્ઞહ-પર્યતિ ।

અહિરેમહ-પૂર્યતે ।

‘અહરંજુવઈ’

‘અહરંજુવઈ’ શબ્દથી છ અક્ષરવાળા શબ્દોનો પ્રારંભ થાય છે.

અણુવહુયા અહરંજુવઈ, અણહપ્પણયં અનદ્વે ।

અજુચલવળ્લા અમ્મિકા, અલ્લટ્પલટ્ઠં અક્ષપરિવર્તે ॥૪૮॥

અણુવહુયા-અનુવધૂકા-નવી વહૂ.

અણહપ્પણય-અનદ્વ-નાશરહિત.

અજુચલવળ્લા-અયુગલપર્ણા-આંબલીનું ફાલ.

અલ્લટ્પલટ્ઠ-પડલાં ફેરવવાં.

અણુવહુયા

આ શબ્દ દેશી છે તેમ ‘અહરંજુવઈ’ શબ્દ પણ દેશી છે. તેવું બતાવવા માટે એ બન્ને શબ્દોને સરસી વિભક્તિદ્વારા બતાવેલા છે. ‘અણુવહુયા’ એટલે ‘અહરંજુવઈ’ અને ‘અહરંજુવઈ’ એટલે ‘અણુવહુયા’ એમ એ બન્ને શબ્દોને પર્યાયરૂપ સમજાવવાના છે. ‘અહરંજુવઈ’ માટે જુઓ ગાથા અઢારમી અધિણયચર ડપરનું લક્ષણ-(૫૦ ૨૭)

નીચે જણાવેલા ધાતુઓ, અમે આઠમા અધ્યાયના ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં સાધી બતાવ્યા છે તેથી અહીં સંપ્રહ્યા નથી:

મૂળધાતુ—

અવજ્ઞસ્-અવજ્ઞસઈ-ગચ્છતિ-જાય છે [૮ । ૪ । ૧૬૨]

અવઅક્સ-અવઅક્સવહ }-પર્યતિ-જુએ છે [૮ । ૪ । ૧૮૧]

અવઅજ્ઞ-અવઅજ્ઞહ }

અહિરેમ્-અહિરેમહ-પૂર્યતે-પૂરે છે [૮ । ૪ । ૧૬૧]

૧-રજ્જુવ-પા૦ । ૨-રયુવ-પા૦ ।

અહિઝલ્હ-દહતિ ।

અવહેઢહ-મુશ્ચતિ ।

અવહાવેહ-કૃપાં કરોતિ ।

અહિલંસહ, અહિલંવહ-કાંક્ષતિ ।

હત્વાહનો વાત્વાહે-સંભવતિ ।

સાંખિયાં હતિ નેહ સંગ્રહીત્વઃ ।

યથા—

અણહૃષ્ણયચ્છાણ અજુયલવળ્ણાયલ્લમ્મિં પથિકસ્સ ।

અણુવહુસંભરણેણ અલ્લટ્ટપલ્લટ્ટયં પિચ્છ ॥ ૪૭ ॥ (૪૮)

અણનામ્ણે અમ્મણ્યંચિયં અહિપચ્ચુદ્ધયં ચ ણાયવ્યં ।

અમ્મણ્યંચિયં તથા અહિપચ્ચુદ્ધયં અનુગમનમ્ ।

અહિઝલ્હ-અહિઝલ્હ-દહતિ-બહે છે [૮ । ૪ । ૨૦૮]

અવહેઢ-અવહેઢહ-મુશ્ચતિ-મૂકે છે [૮ । ૪ । ૧૧]

અવહાવ-અવહાવેહ-કૃપાં કરોતિ-કૃપા કરે છે [૮ । ૪ । ૧૫૧]

અહિલંસહ-અહિલંસહ } કાંક્ષા કરે છે- [૮ । ૪ । ૧૧૨]

અહિલંવહ-અહિલંવહ } - ઇચ્છે છે.

અજુયલવળ્ણા

પ્રાકૃતમાં એક વીજો 'અજુયલવળ્ણ' શબ્દ છે તે તો સંસ્કૃત 'અજુગલ્લપર્ણ' શબ્દ કપરથી ઝપડે છે અને તેનો અર્થ 'સાદડ'નું જ્ઞાન થાય છે. અર્થાત્ એ 'અજુયલવળ્ણ' શબ્દ અને આ 'આંબલી' અર્થનો સૂચક 'અજુયલવળ્ણા' શબ્દ જાણે જુદા છે અને પરસ્પર સંબંધ વિનાના છે.

ઉદાહરણ—

અણહૃષ્ણયચ્છાણે અજુયલવળ્ણાતલે પથિકસ્સ ।

અણુવહુસંસ્મરણેણ અલ્લટ્ટપલ્લટ્ટયં પ્રેક્ષસ્થ ॥ (૪૭)

અન્ય છાયાવાળા આંબલીના જ્ઞાનની તલે (સતેલો) પથિક, નવી વહુ સાંભરવાથી પડ્યાં ફેરવ ફેરવ કરે છે તે જો.

અનુગમને અમ્મણ્યંચિયં અહિપચ્ચુદ્ધયં જ્ઞાતંવ્યમ્ ।

અમ્મણ્યંચિય }
અહિપચ્ચુદ્ધય } -અનુગમન-પાછલ જવું.

વથા—

તૂં અમ્મણુઅંચસિ યસ્ય કૃતે મગિનિ ! ચંદ્રવિમ્બમુલ્લિ !

તં કિં ન પશ્યસિ મુઘે ! દયિતં અન્યા-અહિપચ્ચદયં ॥૪૮॥

॥ અથ દ્વ્યક્ષરાદિકમેણ અકારાદયોનેકાર્થાઃ ॥

[દ્વ્યક્ષરાઃ—]

અહસય-દુણ્ણુ અચ્છં, તઅ-આદરેણિજ્ઞ-ચ્છિ, દુણ્ણુ અઅં ॥૪૯॥

અચ્છં અત્યર્થમ્ શીઘ્રં ચ ।

અઅં વિસ્તારિતમ્ આદરણીયમ્

ત્યક્તં ચેતિ ત્ર્યર્થમ્ ।

હહ અનેકાર્થેષુ શબ્દેષુ વૈષમ્યાચ્છિબ્યમતિવ્યામોહો મા ભૂત-હ્યુદાહર-
ણાનિ નોપવર્ણયિષ્યન્તે ॥૪૯॥

ઉદાહરણ—

તૂતીં અમ્મણુઅંચસિ યસ્ય કૃતે મગિનિ ! ચંદ્રવિમ્બમુલ્લિ !

તં કિં ન પશ્યસિ મુઘે ! દયિતં અન્યા-અહિપચ્ચદયં ॥ (૪૮)

હે ચંદ્રમુલ્લિ વહેન ! જેને સારું તું તૂતીનાં પાછળ જાય છે તે તારો દક્ષિત-
વહ્વાલો-હે મુઘે ! બીજીની પાછળ ગયેલો છે એ શું તું જોતી નથી ?

હવે અહીંથી અકારાદિ ક્રમપ્રમાણે અનેક અર્થવાળા શબ્દો આપવાના છે.
તેમની નોંધ પણ પેલા 'બે અક્ષરવાળા પછી ત્રણ અક્ષરવાળા' એ જ ક્રમ પ્રમાણે
આપી છે.

બે અક્ષરવાળા અનેકાર્થક શબ્દો:

અતિશય-દ્રુતેષુ અચ્છમ્, તત-આદરણીય-છર્દિતેષુ અઅં ॥૪૯॥

અચ્છ—૧ અતિશય-વધારે પડતું

અઅ—૧ વિસ્તારવાલું ૨ આદરવા લેમ્ય

૨ સ્ત્રીઘ્ર-જલ્દી ।

૩ છાંહેલું ।

જેમ આગળ દરેક શબ્દના ઉપયોગને સમજાવવા માટે ગાથાઓ દ્વારા ઉદાહરણો
બતાવેલાં છે તેમ અહીં અનેકાર્થક શબ્દોની નોંધ, ઉદાહરણો સાથે નથી આપવાની,
તેમ કરતાં વિદ્યાર્થીઓને મુંઝવણ થાય એવું છે અને તેનું કારણ અર્થની દૃષ્ટિએ
અનેકાર્થક શબ્દોનું પરસ્પર વૈષમ્ય છે. એટલે કે 'એક જ શબ્દના તદ્દન વિરોધી એવા
પણ અર્થો થાય છે' એ છે.

અસહ-સુહા-ગવવધુયા-તરુણીસુ હમાહ તહ અજ્ઞા ।

કિસ-ગુરુ-સુગ-સુહ-ઘટ્ટ-અલસેસુ સદે અસચ્ચ અટ્ટ ॥૫૦॥

‘અજ્ઞા’શબ્દો અસતી શુભા નવવધુઃ

તરુણી એષા ચેતિ પદ્ધાર્થઃ ।

‘એષા’ઈતિ સર્વનામવાચ્યા યા કા-

ચિત્ પ્રત્યક્ષનિર્દેશ્યા ।

“અજ્ઞો એષઃ” [] ઇતિ દ્રોણઃ ।

અટ્ટં ઇતિ અષ્ટાસ્વર્થેષુ-કૃશો દુર્બલઃ ।

ગુરુર્મહાન્ । શુકઃ પક્ષી । સુલ્લ-

સૌલ્યમ્ । ધૃષ્ટો વિયાતઃ । અલસઃ

શીતકઃ । શબ્દો ધ્વનિઃ ।

અસત્યમ્ અનૃતમ્ ॥૫૦॥

અળ્ળી અ યેરાળી-પદ્ધહિણિ-પિઝ્છિયાસું ચ ।

માહ-પિઝ્છા-સાસુ-સહીસુ અત્તા, ણિહે મુહે અણિહં ॥૫૧॥

અળ્ળી ત્રયર્થઃ-કપ્રત્યયે ‘અણિયા’

શબ્દશ્ચ-દેવરાળી દેવરમાર્યા ।

પતિભગિની નનાન્દા । પિઝ્છિયા

પિતૃષ્વસા ।

અત્તા ચતુર્થઃ-માતા જનની ।

પિઝ્છા પિતૃષ્વસા । સ્વશ્રૂઃ

સ્વશુરમાર્યા । સસી વયસ્યા ।

અસતી-શુભા-નવવધુકા-તરુણીષુ અસ્યાં તથા અજ્ઞા ।

કૃશ-ગુરુ-શુક-સુલ્લ-ઘટ્ટ-અલસેષુ શબ્દે અસત્યકે અટ્ટં ॥૫૦॥

અજ્ઞા-૧ અસતી ૨ સારી ૩ નવી
વહૂ ૪ તરુણ સ્ત્રી ૫ આ-
ગમ તે કોઈ પ્રત્યક્ષ હોય
એ સ્ત્રી ।

અટ્ટ-૧ કૃશ-દૂબલું ૨ મોટું-ગુરુ-ભારે
૩ પોપટ ૪ સુલ્લ ૫ ધીઠ-નિર્લજ્જ
૬ આલસુ-ઠંડો ૭ શબ્દ-સાદ
૮ અસત્ય વચન ।

અજ્ઞ

‘દ્રોણ’ નામનો સંગ્રહકાર ‘અજ્ઞા’ને બદલે ‘અજ્ઞ’ પદને નોંધે છે. અને કહે છે કે ‘અજ્ઞ’ એટલે ‘એ’-ગમે તે પ્રત્યક્ષ હોય તે પુરુષ.

અળ્ળી ચ દેવરાળી-પતિભગિની-પિતૃષ્વસુકાસુ ચ ।

માતૃ-પિતૃષ્વસુ-સ્વશ્રૂ-સસીષુ અત્તા, નિમે મુલે અણિહં ॥૫૧॥

અળ્ળી-૧ દેરાળી ૨ નળંદ ૩ ફઈ । | અત્તા-૧ માતા ૨ ફઈ ૩ સાસુ ૪ સસી ।

અળ્ળી

‘અણિયા’ અને ‘અળ્ળી’ બન્ને સમાનાર્થક છે. ‘અળ્ળી’ શબ્દને સ્વાર્થિક ‘ક’ પ્રત્યય લાગતાં ‘અણિયા’ શબ્દ બને છે.

૧ શુકપક્ષી-પા૦ ।

‘અબ્બો’શબ્દ: સૂચનાદિષ્વેકાદશસ્ત્વર્થેષુ શબ્દાનુશાસને ષઠિત્વેતીદ્ર
નોપાત્ત: ।

[ત્ર્યક્ષરા:-]

અણિહં સદશમ્ મુલ્લં ચ ॥૫૧॥

ચીરિ-મસણસુ અરલં, અલસં સિત્થય-કુસુમ્મરક્તેસું ।

પસુ-કઠિણેસુ અવિલો, અણુઓ આયાર-ધન્યમેણસુ ॥૫૨॥

અરલં ચીરી મૈશકથ ।

અણુઓ આકૃતિ: ધાન્યવિશેષશ્ચેતિ

અલસં સિવથકમ્ કુસુમ્મરક્તં ચેતિ

દ્વચર્ચ: ।

દ્વચર્ચમ્ ।

“અણુઆ યષ્ટિ:” [] હત્યન્યે

અવિલો પશુ: કઠિનશ્ચ ।

॥૫૨॥

ધર-ઉત્ત-પચ્છિમંગણ-ણિટ્ટુર-વિરસેસુ અચલં ચ ।

અબહો કૂવ-આરામેસુ, અગ્નિઓ ઇન્દ્રગોવ-મંદેસુ ॥૫૩॥

અબ્બો

‘અબ્બો’ શબ્દ અવ્યય છે અને તેના ‘સૂચન’ વગેરે અગ્યાર અર્થો છે. એ શબ્દને અમે અમારા વ્યાકરણમાં અવ્યયના પ્રકરણમાં [૮ । ૨ । ૨૦૪] નોંધેલો છે. માટે અહીં ફરી નોંધ્યો નથી.

ત્રણ અક્ષરવાળા શબ્દો:

અણિહ—૧ સરલું ૨ મુલ્લ ।

ચીરિ-મસકયો: અરલં, અલસં સિવથક-કુસુમ્મરક્તયો: ।

પશુ-કઠિનયો: અવિલો, અણુઓ આકાર-ધાન્યમેદયો: ॥૫૨॥

અરલ—૧ ચીરિ (જુઓ ‘અરલાયા’-ગાથા) અલસ—૧ સિવથક-મીણ અથવા ખાતની

૨૬મી પૃષ્ઠ ૩૫) ૨ મચ્છર ।

કળી ૨ કસુબે રંગેલું ।

અવિલ—૧ પશુ ૨ કઠણ ।

અણુઅ—૧ આકાર ૨ એક પ્રકારનું અનાજ—

ધાન્ય । (જુઓ ‘અણુ’-ગા. ૫ પૃષ્ઠ ૧૦)

અણુઆ

બીજા સંગ્રહકારો ધાનો અર્થ યષ્ટિ-લાકડી-બતાવે છે.

યુદ્ધ-ઉત્ત-પશ્ચિમાક્ષણ-ણિટ્ટુર-વિરસેસુ અચલં ચ ।

અબહો કૂવ-આરામયો:, અગ્નિઓ ઇન્દ્રગોપ-મંદયો: ॥૫૩॥

अवल्लः पञ्चार्थः—घरं गृहम् ।
उत्तं उक्तम् । पच्छिमंगणं गृह-
पश्चिमप्रदेशः । णिटुरो निष्ठुरः ।
विरसो नीरसः ।

अवडो कूपः आरामश्च । कप्रत्यये
'अवडओ' इत्यपि ।
अगिओ इन्द्रगोपकीटः मन्दश्चेति
द्वयार्थः ॥५३॥

अत्थग्घं अत्थाहं अगाह-आयाम-ठाणेसु ।

सुरस-गुरेटेसुं अज्जओ, जलह-अंगदेसु अल्लत्थं ॥५४॥

अत्थग्घं अत्थाहं इति च प्रत्येकम्—
असाधादिषु त्रिषु ।

अज्जओ सुरस-गुरेटयोस्तृणमेव्योः ।
अल्लत्थं जलार्द्रा केयूरं च ॥५४॥

अवणो बह-घरफलहेसु, अण्णओ तरुण-धुत्त-दियरेसु ।

अंतेल्ली मज्झ-उअर-लहरीसु, असंगिओ हय-चलेसु ॥५५॥

अवल—१ घर २ उक्त-कहेलु ३ घरनो
पाळळनो भाग ४ निष्ठुर-नठोर
५ नीरस-रस विनाशु ।

अवड—१ कूपो २ आराम-बगीचो ।
अगिअ—१ इन्द्रगोप नाम्नो त्रण इन्द्रि-
यवाळो नानो कीटो-भागिओ ।
२ मंद-मांदो-नबळो ।

अवड

आने ज स्वार्थिक 'क' प्रत्यय लगाडवाशी 'अवडअ' रूप पण थाय छे अने
तेनो अर्थ 'अवड'नी पेठे समझवानो छे.

अत्थग्घं अत्थाहं अगाध-आयाम-स्थानेषु ।

सुरस-गुरेटयोः अज्जओ, जलार्द्र-अङ्गदयोः अल्लत्थं ॥५४॥

अत्थग्घ } १ अस्ताध-अगाध-ऊंडुं
अत्थाह } २ लंबाई ३ स्थान-थाणुं
—खाली जग्गा अथवा
अवकाश ।

अज्जअ—१ सुरस २ गुरेट ए बने
एक प्रकारनां तृण छे ।
अल्लत्थ—१ जलार्द्रा-पाणीयी मीनी (?)
२ अंगद-बाजुबंध ।

अवणो बह-गृहफलहकयोः, अण्णओ तरुण-धूर्त-देवरेषु ।

अंतेल्ली मध्य-उअर-लहरीषु, असंगिओ हय-चल्लयोः ॥५५॥

अवणो परीवाहः गृहफलहकश्चेति
इत्यर्थः ।

अवणो तरुणः धूर्तः देवश्चेति
इत्यर्थः ।

अंतेहो यधम् वधम् तद्वर्धेति
इत्यर्थः ।

[चतुरक्षराः—]

असंगिओ अश्वः अनवस्थितश्च ॥५५॥

गय-भावि-वासरेसुं दिवसारंभे य अवरज्जो ।

कटि-कठिणेषु अवज्जसं, अलिअल्ली मियमए य वग्घे य ॥५६॥

अवरज्जो अतिक्रान्तम् भविष्यच्च
दिनम् दिनमुखं चेति इत्यर्थः ।

अवज्जसं कटो कठिनं च ।

अलिअल्ली कस्तूरिका व्याघ्रश्च ॥५६॥

देवल-रप्फेसुं अहिहरं, अहिलियं अभिभवे य कोवे य ॥

अप्राणपच्छभागे समागए अइगयं पविट्ठे य ॥५७॥

अहिहरं देवकुलम् वल्मीकश्च ।

अइगयं मार्गपश्चाद्भागः समागतम्

अहिलियं अभिभवः कोपश्च ।

प्रविष्टं चेति इत्यर्थम् ॥५७॥

अवण—१ पाणीना प्रवाहने नीकळ्वानो
मार्ग-गटर वा नालुं २ घरनो
फलहक ।

अण्ण, अण्णअ—१ तरुण-जुवान २
धूर्त-ठग ३ देव-देवणीनो वर
(जुओ 'अण्णी'-भा० ५१ पृ० ६०)
अंतेहो—१ वच्चे २ जठर-पेट ३ तरंग ।

अक्षरवाळा शब्दो :

असंगिअ—१ अश्व-घोडो २ चंचल ।

गत-भावि-वासरेषु दिवसारम्भे च अवरज्जो ।

कटि-कठिनयोः अवज्जसं, अलिअल्ली मृगमदे च व्याघ्रे च ॥५६॥

अवरज्ज—१ वीती गयेलो दिवस, २
थनारो-आवनारो दिवस ३
दिवसनो प्रारंभ ।

अवज्जसं—१ कट २ कठण ।
अलिअल्ली—१ कस्तूरी २ वाघ ।

देवकुल-वल्मीकयोः अहिहरं, अहिलियं अभिभवे च कोपे च ।

अध्वपश्चाद्भागे समागते अइगयं पविट्ठे च ॥५७॥

अहिहर-अहिगृह—१ देवल २ राफडो ।
अहिलिय—१ अभिभव-पराजय करवो-
जित्तुं २ कोप ।

अइगय—१ मार्गनो पाछको भाग २ आवी
मळेळुं-समागत ३ प्रविष्ट-पेटेलुं ।

અ રાણાં ઇંદ્રાણીઃ તત્ત્વચાસેવિની / ચ ।

છળ-ણિયમેઃ અવસહં, હઠ-ઈસેમત્તાર અક્સાલા વિ ॥૫૮॥

અદ્રાણી ઇન્દ્રાણી સૌભાગ્યાર્થમ્ ઇન્દ્રા-

જોત્રતાસેવિની ચ સ્ત્રી ।

અવસહં ઉત્સવઃ નિયમશ્ચ ।

અત્ર ચ

અક્સાલા બલાત્કારઃ ઇષન્મત્તા ચ

સ્ત્રીતિ દ્વચર્થા ।

અબ્મુત્તહ-સ્નાતિ પ્રદીપ્યતે ચ ।

અલ્લિયહ-આલીયતે ઉપસર્પતિ ચ ।

એતૌ દ્વાવપિ દ્વચર્થૌ ધાત્વાદેશેષ્વસ્માભિરુક્તાવિતિ નોચ્યેતે ॥૫૮॥

[પચ્ચાક્ષરાઃ-]

અવિરત-દિક્કાસું અણુસંધિયં, અવિહાવિયં ચ દીનમ્મિ ।

અણઅ લવણે તં ચિય, અક્ષ્ણવેલં રત-પ્પઓસેસુ ॥૫૯॥

અદ્રાણી ઇન્દ્રાણ્યામ્, તત્ત્વચાસેવિન્યાં ચ ।

છળ-નિયમયોઃ અવસહં, હઠ-ઈષન્મત્તયોઃ અક્સાલા અપિ ॥૫૮॥

અદ્રાણી—૧ ઇન્દ્રાણી ૨ સૌભાગ્ય

મેઢ્ઢવા સારુ ઇન્દ્રાણીનું

વ્રત કરનારી સ્ત્રી ।

અવસહ—૧ ઉત્સવ ૨ નિયમ ।

અક્સાલા—૧ હઠ-બલાત્કાર ૨ થોડી

ઉન્મત્ત-ગાંઢી-સ્ત્રી ।

અબ્મુત્ત-૧ અબ્મુત્તહ-સ્નાન કરે છે [૮ । ૪ । ૧૪]

૨ અબ્મુત્તહ-દીપે છે [૮ । ૪ । ૧૫૨]

અલ્લિય-૧ અલ્લિયહ-લીન થાય છે [૮ । ૪ । ૫૪]

૨ અલ્લિયહ-પાસે જાય છે [૮ । ૪ । ૧૩૧]

બન્ને અર્થવાળા એ બન્ને ધાતુઓને અમે ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધેલા છે
એટલે અહીં ફરી લખ્યા નથી.

પાંચ અક્ષરવાળા શબ્દો :

અવિરત-દિક્કયોઃ અણુસંધિયં, અવિહાવિયં ચ દીને ।

અન્નાલ્લપ્પ તદેવ, અક્ષ્ણવેલં રત-પ્પદોષયોઃ ॥૫૯॥

अणुसंधियं अविरतम् हिक्का च ।
अविहावियं दीनम् अनालपनेऽपि
छेद्वेति द्वयर्थम् ।

अत्र च
अवअच्छइ ह्यादते, ह्यादयति,
पश्यति च ।

अवआसइ पश्यति श्लिष्यति च ।

[षडक्षरादयः—]

अणिओ अकंडतलिमो निःस्नेह-अकयविवाहेसु ।

अनालपनीइ असत्वे दाणम्मि य अवरिहट्टपुसणं ति ॥६०॥

अणुसंधिय—१ अविरत-विरामरहित-निरंतर २ हेडकी ।

अविहाविय—१ दीन २ आलपनरहित-बोल्या विनालुं ।

अक्खणवेल—१ सुरत २ प्रदोषनो समय

१ अवअच्छ-अवअच्छइ-खुश थाय छे, खुश करे छे [८ । ४ । १२२]

२ अवअच्छ-अवअच्छइ-जुए छे [८ । ४ । १८१] ।

१ अवआस्-अवआसइ-जुए छे [८ । ४ । १८१] ।

२ अवआस्-अवआसइ-बोटे छे-भेटे छे [८ । ४ । १९०] ।

१ अवसेह-अवसेहइ-जाय छे [८ । ४ । १६२] ।

२ अवसेह-अवसेहइ-नाश पामे छे [८ । ४ । १७८] ।

१ अवहर-अवहरइ-जाय छे [८ । ४ । १६२] ।

२ अवहर-अवहरइ-नाश पामे छे [८ । ४ । १७८] ।

आ बधा अनेकार्थक धातुओने अमे धात्वादेशना प्रकरणमां बतावी गया छिए
तेबी तेम्ने अही फरीवार संप्रदा नथी.

[छ अने आठ अक्षरवाळा शब्दो :]

अणितः अकंडतलिमो निःस्नेह-अकृतविवाहयोः ।

अपकीर्त्याम्-असत्ये दाने च अवरिहट्टपुसणं इति ॥६०॥

અકંઠતલિમો નિઃસ્નેહઃ અકૃતવિ-
વાહથ ।

અવરિહેદ્વપુસણં અકીર્તિઃ અસત્યન્
દાનં ચેતિ ઋચ્યમ્ ।

અત્ર ચ અહિપચ્ચુઅહ ગૃહ્ણાતિ આગચ્છતિ ચેતિ ધાત્વાદેશોચૂક
इति नोक्तः ॥ ૬૦ ॥

[इति एकार्थाः अनेकार्थाश्च अकारादिशब्दाः]

॥ अथ आकारादयः शब्दा द्व्यक्षरादिक्रमेण प्रस्तूयन्ते ॥

આહૂ ઘૂએ, આઝ સલિલે, તહ વિંચુઅમ્મિ આલાસો ।

આણિકં તંસરણ, આઅણી શાઢમેયમ્મિ ॥ ૬૧ ॥

‘આહુ’ इत्युकारान्तः उद्धकवाची ।

आणिकं तिर्यक्सुरतम् ।

आऊ सल्लिम् ।

आअली श्राडभेदः ।

आलासो वृश्चिकः ।

અકંઠતલિમ—૧ સ્નેહ વિનાનો ૨ વાંઠો—વિવાહ નહિ કરેલો

અવરિહેદ્વપુસણ—૧ અપકીર્તિ ૨ અસત્ય ૩ દાન

અહિપચ્ચુઅ—૧ અહિપચ્ચુઅહ—પ્રહણ કરે છે [૮ । ૪ । ૨૦૧] ।

૨ અહિપચ્ચુઅહ—આવે છે [૮ । ૪ । ૧૬૩] ।

આ ધાતુને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલો છે.

[૧ પ્રમાણે એક અર્થવાળા અને અનેક અર્થવાળા અકારાદિ શબ્દો પૂરા થયા.]

હવે, ‘પહેલાં બે સ્વરવાળા પછી ત્રણ સ્વરવાળા’ ૫ ક્રમઘટે
આકારાદિ શબ્દોનો પ્રારંભ થાય છે.

આહૂ ઘૂએ, આઝ સલિલે, તથા વૃશ્ચિકે આલાસો ।

આણિકં ત્યસરતે, આઅણી શ્રાટમેદે ॥ ૬૧ ॥

આહુ—ઘૂવડ—ઉલ્લ પક્ષી.

આઝ—આપ—પાણી.

આલાસ—વીંછી.

આણિક—તિર્યક્ સુરત.

આઅણિ—એક પ્રકારનું શ્રાટ—આવઠ.

આહુ

આ શબ્દ હ્રસ્વ ઉકારાંત છે.

वधा—

आअल्लिया-आहु-आलाससंकुलं अटमटति सो मुमो ।

आपोडजाणि ! तुह कारणेण आउरहिअगिरिसरिअं ॥४९॥(६१)

आहच्चं अत्यथे, मुहं आणुअं, आउलं रण्णे ।

आवंगो अपामार्गे, जूडे आमोड-आमेला ॥६२॥

आहच्चं अत्यर्थम् ।

आवंगो अपामार्गः ।

आणुअं मुखम् ।

आमोडो तथा आमेलो जूटः ।

“आकारः” [] इत्यन्ये ।

शेखरवाचकस्तु आमेलो ‘आपीड’-

आउलं अरण्यम् ।

शब्दभवः ।

उदाहरण—

आअल्लिया-आहु-आलाससंकुलाम्-अटवीमटति स शून्यः ।

आणि-जानि ! तव कारणेन आउरहितगिरिस्सितम् ॥ (४९)

हे तिर्यक्सुरतवाली कुलस्त्री ! शून्य एवो ते तारा कारणेन लीधे-तारे माटे-आवळो, घूवडो अने बीछीओधी भरेली तथा पाणी विनानी पहाडी नवीओ-वाळी एवी अटवीमां भांटा मारे छे.

आहच्चं अत्यर्थे, मुखं आणुअं, आउलं अरण्ये ।

आवंगो अपामार्गे, जूटे आमोड-आमेला ॥६२॥

आहच्च—आहत्य-अत्यर्थ-हृदयी वधारे.

आमोड } -जूट-जूडो-अंबोडो-वाळनो
आमेल } एक प्रकारनो जूडो-वाळने

आणुअ—आनन-मुख-मोहं.

आउल—अरण्य-जंगल-बगडो.

बांधवानी एक पद्धति.

आवंग—अपामार्ग-अघेडातुं साह.

आणुअ

आनो अर्थ ‘आकार’ छे एम बीजा संग्रहकारो कहे छे.

आमेल

‘छोतुं’ अर्थमां एक बीजो ‘आमेल’ शब्द छे पण तेनी व्युत्पत्ति ‘आपीड’ ऊपरवी लेखानी छे [जुओ “नीपापीडे मो वा”-८ । १ । २३४ । तथा ८ । १ । १०५ ।]

મથા—

લહસિય-આરોહણ-આણુઆણ તુર રિપુવધૂન આમેલો ।
આહચં આડલમહીલુહિઆણ-આવંગમંજરી કિઅઈ ॥૫૦॥(૬૨)
આરિહો આરા, આરોહો અ ધળમ્મિ, આફરો જૂએ ।
આગત્તી કૂપતુલા, આસંઘા ઇચ્છાઈ, સિસં આવિદં ॥૬૩॥

આરિહો અર્વાક્ અર્વાક્કાલોત્પન્ન
इत्यर्थः ।
आरोहो स्तनः ।
नितम्बवाची तु आरोहशब्दः संस्कृत-
तेसमः ।

આફરો ઘૂતમ્ ।
આગત્તી કૂપતુલા ।
આસંઘા ઇચ્છા ।
“આસ્થા” [] इत्यन्ये ।
आविदं प्रेरितम् ॥

ઉદાહરણ—

અસ્તઆમોડમ્લાનઆણુઆણ તવ રિપુવધૂનાં આમેલો ।

આહચં આડલમહીલુહિઆણ-આવંગમંજરીઃ લાતિ ॥(૫૦)

દીલા પહેલા અંબોડાને લીધે કરમાયેલ મુલ્લવાળી અને જંગલની જમીન ઉપર
હૃદયી વધારે ઢાળોડતી એવી તારા શત્રુઓની સ્ત્રીઓનો અંબોડો અધેડાની મંજ-
રીઓને લે છે.

આરિહો આરાત્, આરોહો ચ સ્તને, આફરો ઘૂતે ।

આગત્તી કૂપતુલા, આસંઘા ઇચ્છાયા, સિસમ્ આવિદં ॥૬૩॥

આરિહ—અર્વાક્—તાજો ઉત્પન્ન થયેલ.
આરોહ—સ્તન—ધાન—માતાનો બાલકોને
દૂધ દેનારો શારીરિક અવયવ.
આફર—ઘૂત—જુગટું—જુગાર.

આગત્તી—કૂવાની તુલા.

આસંઘા—ઇચ્છા.

આવિદ—ક્ષિપ્ત—પ્રેરિત—ફેંકેલ.

આરોહ

एक बीजो ‘आरोह’ शब्द છે, एनो अर्थ ‘नितम्ब’-‘कूलो’ याव છે एण
ए ‘कूला’ अर्थनो सूचक ‘आरोह’ शब्द तो संस्कृत છે.

આસંઘા

बीजा केटलांक संग्रहकारो भानो अर्थ ‘आस्था’ बतावे છે.

વથા—

આરિલ્લમયળ ! આગત્તીદિદ્દમુજ ! મુજ આપરં સુહમ ! ।

મરંદ તુહ—આસંઘાપ કામ—આવિદ્દા વર—આરોહા ॥૫૧॥(૬૩)

આળાઈ સડલી, આળૂવો સવચ્ચે, હઠમ્મિ આડાડા ।

આયટ્ટી—આમોઅ—આલંબા વિત્થાર—હરિસ—મૂછત્તા ॥૬૪॥

આળાઈ શકુનિકાલ્પયઃ પક્ષી ।

આમોઓ હર્ષઃ ।

આળૂવો શ્વપચઃ ।

પરિમલ્લવાચકસ્તુ 'આમોદ'શબ્દમયઃ ।

આડાડા બલાત્કારઃ ।

આલંબં ભૂમિચ્છત્રમ્ યદ્ વર્ષામ્

આયટ્ટી વિસ્તારઃ ।

પ્રરોહતિ ।

ઉદાહરણ—

આરિલ્લમદન ! આગત્તીદિદ્દમુજ ! મુજ આપરં સુમળ ! ।

અનિયતે તથા આસંઘાપ કામ—આવિદ્દા વર—આરોહા ॥(૫૧)

હે તાજા ઉત્પન્ન થયેલ કામવાળા, કૂવાની તુલા જેવા મજબૂત મુખા—હાથ-વાળા અને હે સુમળ ! તું જુગારને મૂકી દે. કારણ કે ઉત્તમ સ્તનવાળી, કમમ્બી આવિદ્દા—પ્રેરિત—થયેલી એવી તે તારી હચ્છાને લીધે—તને પામવાની હચ્છાને કારણે મરે છે.

આળાઈ શકુની, આળૂવો શ્વપચે, હઠે આડાડા ।

આયટ્ટી—આમોઅ—આલંબા વિસ્તાર—હર્ષ—મૂછત્રાઃ ॥૬૪॥

આળાઈ—સમઠી.

આમોઅ—આમોદ—હર્ષ—આનંદ.

આળૂવ—શ્વપચ—ચંડાઠ.

આલંબ—આલમ્બ—ભૂમિચ્છત્ર—વરસાદની

આડાડા—બલાત્કાર—હઠ.

મોસમમાં જે છત્રીની પેટે ડળે છે—

આયટ્ટી—વિસ્તાર—ફેલાવ.

બિલાડીના ડોપ.

આમોઅ

‘પરિમલ્લ’ અર્થનો સૂચક એક બીજો ‘આમોઅ’ શબ્દ છે પણ તેની સ્તુત્પત્તિ સંસ્કૃત ‘આમોદ’ કપરથી કરવાની છે. અર્થાત્ ‘પરિમલ્લ’સૂચક ‘આમોઅ’ શબ્દ વેણી નથી.

યથા—

જેજન પડત્યજનં આણાફુલં વ રહ્યઆઢાહો ।
 આલંબ-આયદ્ધિમિસા આમોઆ હસઈ પાડસ-આણૂવો ॥૫૨॥(૬૪)
 આલત્યો મોરે, આસયં આસન્ને, બલમ્મિ આયામો ।
 આલીલં ણિયડમ્પ, આડરં આજિમ્મિ, આડસં કૂચે ॥૬૫॥

આલ્લથો મયૂરઃ ।

આલીલં નિકટમયમ્ ।

આસયં નિકટમ્ ।

આડરં સંપ્રામઃ ।

આયામો બલમ્ ।

આડસં કૂર્ચમ્ ।

“દીર્ઘઃ” [] હત્યન્યે ।

યથા—

સ-આયામ-આસયસેન્નં તુહ પેચ્છિય જાય-આડર-આલીલા ।
 આલત્યંપિચ્છચ્છત્તે છદ્ધિય રિડ્ડણો અણ-આડસા જંતિ ॥૬૩॥(૬૫)

ઉદાહરણ—

હત્વા પ્રોષિતજનં આણાફુલમ્ ઇવ રચિતઆઢાહો ।

આલંબમાર્યાદ્ધિમિષાત્ આમોઆ હસતિ પ્રાવૃષ્-આણૂવો ॥(૫૨)

સમઢીના કુલની જેમ પ્રવાસિજનોને હળીને હઠે વહેલો ચોમાસારૂપ વંશાઢ
 હવેને લીધે બિલાહીના ટોપના વિસ્તારને બાને હમે છે-હસી રણો છે.

આલત્યો મયૂરે, આસયં આસન્ને, બલે આયામો ।

આલીલં નિકટમયે, આડરં આજૌ, આડસં કૂર્ચે ॥૬૫॥

આલ્લથ—મોર.

આસય—આસન્ન-પાસે, પાસેનું,

આયામ—બઢ.

આલીલ—પાસેની બીક.

આડર—સંપ્રામ-લઢાઈ.

આડસ—કૂર્ચ-બે ભવાં વચ્ચેના વાઢ.

આયામ

બીજા સંપ્રહકારો આમો અર્થ ‘લંબું’ બતાવે છે.

ઉદાહરણ—

સ-આયામઆસયસૈન્યં તવ પ્રેક્ષ્ય જાતઆડરઆલીલા ।

આલત્યંપિચ્છચ્છત્તે છદ્ધિત્વા રિપવઃ અણ-આડસા યાન્તિ ॥(૫૩)

તારં વઢવાલું પાસે આવેલું સૈન્ય જોઈને રણસંપ્રામથી નિકટની બીક પામેલા
 ઇવા તારા શત્રુઓ મોરનાં પીછાનાં છત્રોને છોડીને કૂર્ચ વિનાના થઈને જાય છે.

આસંગો આસવળં આલયળં વાસગેહમ્મિ ।

આમોરઓ વિસેસળ્ણઅમ્મિ, આહુરુરો વાલે ॥૬૬॥

આસંગ-આદયસ્ત્રયો વાસગૃહાર્થાઃ ।
અત્ર ચ 'આલિદ્ધ'શબ્દ આલિષ્ટ-
શબ્દભવઃ ।

આહૃ કાઙ્ક્ષતિ-ઈતિ ધાત્વાદેશેષુ
-ઉક્ત ઇતિ નોપાત્તઃ ।

આમોરઓ વિશેષજ્ઞઃ ।

આહુરુરો વાલઃ ।

"આહુરુરુ વાલઃ" [] ઇત્યન્યે ।

યથા —

આમોરય ! સિરિઆસંગ ! તથા આહુરુરા કરિ-હરીણ ।

મિત્ર-આસવળ-અમિત્ર-આલયળદુવારેસુ સંઘટ્ટિયા ॥૬૪॥(૬૬)

આસંગો આસવળં આલયળં વાસગેહે ।

આમોરઓ વિશેષજ્ઞકે, આહુરુરો વાલે ॥૬૬॥

આસંગ }
આસવળ } -વાસગૃહ-રહેવાણું ટેકાણું.
આલયળ }

આમોરઅ—વિશેષજ્ઞ-વિશેષ જ્ઞાણનાર.

આહુરુર—વાલ-વાલક.

આહુરુર

બીજા સંપ્રહકારો આને બદલે 'આહુરુરુ' શબ્દ વતાવે છે.

આલિદ્ધ-આહૃ

આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, 'આલિષ્ટ' ઉપરથી થઈ શકે એમ છે. [જુઓ "આલિષ્ટે
લ-ધૌ" ૮ । ૨ । ૪૯] તેથી 'આલિદ્ધ' શબ્દને દેશીસંપ્રદર્શન ગણ્યો નથી.

આહૃ—આહૃ-કાઙ્ક્ષા કરે છે-ઇચ્છે છે. આ ધાતુને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં
નોંધેલો છે [જુઓ ૮ । ૪ । ૧૯૨] તેથી તેને અહીં ફરી લખી વતાવ્યો નથી.

ઉદાહરણ—

આમોરય ! શ્રીઆસંગ ! ત્વયા આહુરુરા કરિ-હરીણામ્ ।

મિત્રઆસવળ-અમિત્રઆલયળદ્વારેષુ સંઘટ્ટિતાઃ ॥(૫૪)

હે શ્રીના વાસગૃહ-રહેઠાણ-રૂપ ! વિશેષજ્ઞ !-ફલાચતુર ! તં મિત્રોના ઘરને
બારણે દ્વારોનાં બધાં સરસ રીતે ઘડી આપેલાં છે અને અમિત્ર-શત્રુ-ના ઘરને બારણે
બાંધરાનાં કે સિંહનાં બધાં સરસ રીતે ઘડી આપેલાં છે.

આસિયઓ આરનાલ, આસિયઓ લોહઘડિયમ્મિ ।

આસિયઓ સિરિય, આમલયં યદ્દામ્મિ ॥૧૭॥

આરનાલ કમલમ્ । કાશ્ચિકે આરનાલ
સંસ્કૃતભવમ્ ।

આસિયઓ લોહમયઃ ।

કેચિત્ “અયસા નિર્વૃત્તઃ આયસિકઃ

તદપભ્રંશઃ ‘આસિયઓ’ []

ઇત્યાહુઃ ।

આસિક્ષઓ-‘શ્રીઃ’ ઇતિ વદતીતિ

-શ્રીવદઃ-પ્રશસ્તઃ પક્ષિવિશેષઃ ।

આમલયં નૂપુરગૃહમ્ ।

યથા—

છીલા-આરનાલ-આમલય-કેલિ-આસિક્ષપ્ત ઇમે તીર્થ ।

જં વિરહમ્મિ ણિઅંતં હિ અય ! ણ ફુદ્દસિ તં સિ આસિયયં ॥૫૫॥(૧૭)

કમલે આરનાલ, આસિયઓ લોહઘડિતે ।

આસિક્ષઓ શ્રીવદે, આમલયં નૂપુરગૃહે ॥૧૭॥

આરનાલ—કમલ.

આસિક્ષઓ—‘શ્રી’ એ પ્રમાણે બોલનારું

શ્રીવદ નામનું કુંદર પક્ષી.

આસિયઓ—આયસિક-લોહામાંથી ઘડેલું

-છોટાની બનાવટ.

આમલય—સાંકારનું ઘર-સાંકાર રાત્ર-
વાનું ઘર.

આરનાલ

એક નીજો ‘આરનાલ’ શબ્દ છે, એનો અર્થ ‘કાંજી’ છે પણ એ ‘કાંજી’
અર્થનો વાચક ‘આરનાલ’ તો સંસ્કૃત ‘આરનાલ’ ઉપરથી કતરી શકે છે અર્થાત્
‘કાંજી’ અર્થવાળો એ ‘આરનાલ’ શબ્દ, દેશી નથી. [સં-આરનાલ પ્રા० આરનાલ]

આસિયઓ

“સંસ્કૃત ‘અયસ્’ ણ્ટલે લોહું, તે દ્વારા જે નીપજે તે ‘આયસિક’ અને
તેનું અપભ્રંશ રૂપ તે ‘આસિયઓ’ ” કેટલાક સંપ્રદાયકારો ‘આસિયઓ’ શબ્દની
વ્યુત્પત્તિ, ઉક્ત રીતે બતાવે છે.

ઉદાહરણ—

છીલાઆરનાલ-આમલય-કેલિ-આસિક્ષપ્ત ઇમાન્ તસ્યાઃ ।

અય્ ચિરહે પદ્યત્ હૃદય ! ન ફુદ્દસિ તદ્(ત્વમ્)અસિ આસિયયં ॥૫૫॥

રમવાનું કમલ, સાંકારનું ઘર અને રમવાનું શ્રીવદ પક્ષી; એ બધી તેણીની
બસ્તુઓને હે હૃદય ! તું જુએ છે તો સ્વર્ગ છતાં તેણીના વિરહમાં ફુટી-પાટી-જડું
નથી તેથી એમ જણાય છે કે તું બોધાનું બનેલું છે.

આઅઙિયં પરવશચલિતે, આઙ્કિયં ચ છૂતપણે ।

આલંકિયં ચ સ્વજીકૃતમ્, આમંદણં મંહે ॥૬૮॥

આઅઙિયં પરવશચલિતમ્ ।

યસ્તુ “વ્યાપ્રેરાયઙ્કુઃ” [સિ૦ હે૦ ૮।

૪।૮૧] ઇત્યાદેશોઽસ્માભિરુક્તઃ

સ વ્યાપારમાત્રાર્થઃ ।

આઙ્કિયં છૂતપણઃ ।

આલંકિયં સ્વજીકૃતમ્ ।

આમંદણં માંદમ્ ।

યથા—

રયણ-આમંદણં અવર્ણિ જો સહિ ! આઙ્કિયં ત્વણે કુણઈ ।

સો આઅઙિય-આલંકિયહિ કહ અહિસરેઅવ્વો ? ॥૫૬॥(૬૮)

આરોગિય-આસીવય-આહુડિયા મુક્ત-મુદ્ધય-પડિયેત્ ।

મીસસં આહુઆલી, આસરિઓ સંમુહાઆપ ॥૬૯॥

આઅઙિયં પરવશચલિતે, આઙ્કિયં ચ છૂતપણે ।

આલંકિયં ચ સ્વજીકૃતે, આમંદણં માંદે ॥૬૮॥

આઅઙિય—પરવશપણે ચાલતું.

આઙ્કિય—જુગારની શરત-હોડ-રવદ.

આલંકિય—સ્વજીકૃત—જે કોઈ સ્વજ-

આમંદણ—માંદ-પાત્ર.

ત્વણે-ન હોય તેને સ્વજ કરવો તે.

આઅઙિય

ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં અમે એક ‘આયઙ્કુ’ ધાતુ જણાવેલો છે—[“વ્યાપ્રેરાયઙ્કુઃ” ૮।૪।૮૧] પરંતુ તેનો માત્ર ‘વ્યાપાર-વાવરણું’ અર્થ છે, એથી એ ધાતુ સાથે પ્રસ્તુત ‘આઅઙિય’ શબ્દનો કશો સંબંધ નથી.

ઉદાહરણ—

રત્નઆમંદણં અવર્ણિ યઃ સત્તિ ! આઙ્કિયં ક્ષણે કરોતિ ।

સ આઅઙિય-આલંકિયહિ કથં અભિસર્તવ્યઃ ॥(૫૬)

હે સત્તિ ! રત્નના પાત્ર જેવી પૃથ્વીને જે ક્ષણવારમાં જુગારની હોડમાં મૂકે છે તેને પરવશચલિતપણે અને સ્વજીકૃતપણે શી રીતે અભિસરાય ?

આરોગિય-આસીવય-આહુડિયા મુક્ત-મુ(સૌ)ચિક-પતિતેષુ ।

મિશ્રત્વમ્ આહુઆલી, આસરિઓ સંમુત્થાઽઽયાતે ॥૬૯॥

આરોગ્યમ્ ભુક્તમ્ ।
આસીવઓ સૂચીવકઃ ।
આહુદિયં નિપતિતમ્ ।

આહુઆલી મિત્રીભાવઃ ।
આસરિઓ સંતુસ્થાગતઃ ।

વથા—

આરોગ્ય-આહુઆલિઅસત્તૂણં તુહ ણરિંદ ! સત્તૂણં ।

આહુદિયાણં અરણ્ણે પત્તપુટ-આસીવઅત્તં આસરિયં ॥૫૭॥

ઇહ ચ આયઙ્ગ-આઝડ-આરોગ્ગ-આહુઆલ-આહુદ-પ્રમૃતીનિ ધાત્વા-
દેશપ્રતિરૂપકાણિ નામાનિ । તેષાં કરોત્યર્થે ણિચિ નામધાતુત્વમપિ । તેન
આઅઙ્ગહ । આઝડહ । આરોગ્ગહ । આહુઆલહ । આહુદહ ઇત્યાદિપિ સિદ્ધમ્ ।

આરોગ્ય-આરોગ્ય-આરોગ્ય-આહુ
-જમવું.
આહુદિય-નિપતિત-પહેલું-નીચે પહવું.
આસરિઅ-આસુત-સામું આવેલ-સામું
આવવું.

આસીવ-આસેવક-સોયવતી આજી-
વિકા કરનાર-સર્ક-કપડાં સીકનાર.
આહુઆલિ-મિત્રપણું-સેલમેલ.

ઉદાહરણ—

આરોગ્યમ્ આહુઆલિઅસત્તૂણં તવ નરેન્દ્ર ! શત્રુજામ્ ।

આહુદિયાણમ્-અરણ્યે પત્તપુટ-આસીવઅત્તં આસરિયં ॥(૫૭)

હે નરેન્દ્ર ! સેલમેલવાળા સાથવાને ધાતુના અને નીચે પહેલા-હારી ગથેલ-
એવા તારા શત્રુઓની સામે જંગલમાં પાંદડાના પડિયા સીવવાનું અર્થાત્ પડિયાના
સર્કે ધવાનું આવી પહવું છે.

આ ગાથામાં અને ઊપલી ગાથામાં ‘આઅઙ્ગ’ ‘આઝડિય’ ‘આરોગ્ય’
‘આહુઆલિઅ’ ‘આહુદિય’ વગેરે પ્રયોગો જણાવેલા છે. તે વથા ભૂતકૃદંત જેવા જણાય
છે. એ વથાના મૂલમાં અનુક્રમે ‘આઅઙ્ગ’ ‘આઝડ’ ‘આરોગ્ગ’ ‘આહુઆલ’ ‘આહુદ’
વગેરે ધાતુ જેવા જણાતાં દેશી નામો છે અર્થાત્ ‘આઅઙ્ગ’ વગેરે દેશી નામો
ઊપરથી ‘આઅઙ્ગિય’ વગેરે દેશી ભૂતકૃદંતો નીપજેલાં છે. એ ‘આઅઙ્ગ’ વગેરે દેશી-
નામો ઊપરથી તેના નામધાતુઓ પળ વની શકે છે, નામ ઊપરથી ધાતુ બનાવતાં
તેને ‘કરવાના’ અર્થનો સૂચક ‘ણિ’ પ્રત્યય [હૈમવ્યા. ૩-૪-૪૨] લગાડવાનો
હોય છે. ‘આઅઙ્ગ કરોતિ ઇતિ આઅઙ્ગહ’ એ જ રીતે ‘આઝડ કરોતિ-આઝડહ’, ‘આરોગ્ગ
કરોતિ આરોગ્ગહ’, ‘આહુઆલિ કરોતિ આહુઆલહ’ આહુદ કરોતિ-આહુદહ વગેરેમાં

એવં સર્વત્ર ક્રિયાવાચિણુ યોજનીયમ્ ॥૬૯॥

આયાવલો ય બાલાયવમ્મિ, આવાલયં ચ જલણિયહે ।

આટોલિયં ચ આરોસિયમ્મિ, આરાઈયં મહિણ ॥૭૦॥

આયાવલો બાલાતપઃ ।

આટોવિયં આરોષિતમ્ ।

આવાલયં જલ્લનિકટમ્, કપ્રત્યયાભાવે

આરાઈયં ગૃહીતમ્ ।

‘આવાલં’ इत्यपि ।

“આસાદિતમ્” [] इत्यन्ये ।

યથા—

આયાવલે પસરિણ કિં આટોવસિ રહંગ ! ણિયદઈયં ।

આરાઈયવિસકંદો આવાલેઠિયં પસાણસુ ॥૫૮॥(૭૦)

સમસવાનું છે. આમ નામોને ધાતુ બનાવી તે દ્વારા બીજાં વર્ધાં ભૂતકૃદંત વગેરે ક્રિયાવાચક શબ્દો બનાવી લેવાનાં છે અને આ રીત ક્રિયાવાચક વર્ધા દેશી શબ્દોમાં લાગુ પાડવાની છે.

આયાવલો ચ બાલાતપે, આવાલયં ચ જલ્લનિકટે ।

આટોવિયં ચ આરોષિતે, આરાઈયં ગૃહીતે ॥૭૦॥

આયાવલ—આતાપલવ—થોડો તડકો—
બાલ આતપ.

આવાલ } —આવાલ—પાણીની પાસે.
આવાલય }

આટોવિય—આટોપિત—આરોષિત—રોષ-
યુક્ત—આટોપયુક્ત.

આરાઈય—આરાત—પ્રહણ કરેલું.

આવાલ—આવાલય

‘ક’ પ્રત્યય लागेलો હોય ત્યારે ‘આવાલય’ બને છે અને ‘ક’ પ્રત્યય ન लागेलો હોય ત્યારે ‘આવાલ’ રહે જ.

આરાઈય

બીજા સંપ્રદ્યકારો આનો અર્થ ‘આસાદિત’—‘પ્રાપ્ત કરેલું’ બતાવે છે.
ઉદાહરણ—

આયાવલે પ્રસુતે કિં આટોવસિ રથાક્ક ! નિજવયિતામ્ ।

આવાલસ્થિતાં પ્રસાદય ॥(૫૮)

હે વ્રજવાક ! સૂર્યનો બાલ આતપ ફેલાતાં—સૂર્યનો ઉદય થતાં—તું પોતાની જાં ઉપર શા માટે રોષે ભરાય છે ? વિસકંદનું પ્રહણ કરેલો તું, પાણીની પાસે બેઠેલી એવી તેને પ્રસન્ન કર.

માલાયારે આરંભિઓ ય, આહસણં ડજ્ઞિસયણ ।

આલીવણં પલિસે, કરિયાણ આચરેહયા ચેવ ॥૭૧॥

આરંભિઓ માલાકાર : ।

આલીવણં પ્રવીતમ્-પ્રવીપનકમિત્તર્થઃ ।

આહસણં ડજ્ઞિતમ્ ।

અત્ર ચ— આહમ્મિયં—આગતમ્—इति 'आह्'पूर्वस्य हम्मेः सिद्धम् ।

આહ્ઘહ્ આજિગ્રતિ ।

આહ્ઘહ્ મજ્ઞતિ ।

આહોહ્ઠહ્ ટાડયતિ ।

આરોહ્ઠહ્ પુજ્ઞયતિ ।

આસંઘહ્ સંભાવયતિ ।

આયંબહ્, આયજ્ઞહ્ વેપતે ।

આઅહ્ઘહ્ વ્યાપ્રિયતે ।

આઢવહ્ આરમ્ભતે ।

માલાકારે આરંભિઓ ચ આહસણં ડજ્ઞિતકે ।

આલીવણં પ્રવીપ્તે, કરિકાયાં આવરેહયા ચેવ ॥૭૧॥

આરંભિઓ—માલાકાર—માલા કરનાર—

આહસણ—આદિશન—ડજ્ઞિત—છોડેલું,

માલી.

છોડેલું—ફેંકી દેલું.

આલીવણ—આવીપન—પ્રવીપ—સલ્લગેલું,

આવરેહયા—કરિકા—મથ પીરસવાનું

સલ્લગેલું—આગ.

પાત્ર.

આહમ્મિય

આનો અર્થ 'આવેલું' થાય છે. 'જવા' અર્થમાં 'હમ્મ્' ધાતુ છે. [અમ દ્રમ હમ્મ x x x ગમ્લું ગતૌ—ધાતુપારા ૦ ૧ ગણ, ધાતુઅઢ્ઘ ૩૧૨] તેનું 'આ' ઉપસર્ગ સાથેનું ભૂતકૃદંત 'આહમ્મિત' થાય અને તેનું પ્રાકૃતરૂપાંતર 'આહમ્મિય' થાય. એ રીતે ઉક્ત 'આહમ્મિય'ની વ્યુત્પત્તિ સમજવાની છે અર્થાત્ એ શબ્દ દેશીસંપ્રદાનો નથી.

આહ્ઘ—આહ્ઘહ્—આજિગ્રતિ—સૂંઘે છે.

આહ્ઘ—આહ્ઘહ્—મજ્ઞતિ—ઘૂંટે છે.

[૮૧૪૧૧૩]

[૮૧૪૧૧૦૧]

આહોહ્ઠ—આહોહ્ઠહ્—ટાડયતિ—મારે છે.

આરોહ્ઠ—આરોહ્ઠહ્—પુજયતિ—પૂજ કરે.

[૮૧૪૧૨૭]

છે—ઢગલો કરે છે. [૮૧૪૧૧૦૨]

આસંઘ—આસંઘહ્—સંભાવયતિ—સંભાવના કરે છે. [૮૧૪૧૩૫]

આયંબ—આયંબહ્ } વેપતે—કંપે છે—
આયજ્ઞ—આયજ્ઞહ્ } ધીરે ધીરે હલે છે. [૮૧૪૧૧૪૭]

આઅહ્ઘ—આઅહ્ઘહ્—વ્યાપ્રિયતે—વાવરે છે—

આઢવ—આઢવહ્—આરમ્ભતે—આરંભ કરે

પ્રવૃત્તિ કરે છે, [૮૧૪૧૮૧]

છે—શક્ક કરે છે. [૮૧૪૧૧૫૫]

આલિહ્ સ્પૃશતિ ।

આરોઅહ ઉલ્લસતિ ।

આયંછહ કર્ષતિ ।

આઢપ્હ આરમ્યતે ।

હત્યાદયો ધાત્વાદેશેષૂક્તા ઇતિ નોચ્યન્તે ।

આરાલિઓ સૂપકાર:—ઇતિ 'આરા-
લિક' શબ્દભવવાનોક: ।

આવરેડયા કરિકા મઘપરિવેષણમા-
પઢમ્ ।

યથા—

કસસ વ વિઓઅઆલીવણમ્મિ આરંભિણ ! તુમં પડિયા ।

જં મડિરાવિમુહીણ આહસણં આવરેડયાહ કયં ॥૫૧॥(૭૧)

આયાસલલો ણીહે, આયાસતલં ચ હમ્મપુટ્ટમ્મિ ।

આણંદવહો પઢમે વહ્હુહ રુહિરારુણે વત્થે ॥૭૨॥

આલિહ્—આલિહ્—સ્પૃશતિ—સ્પર્શ કરે
છે—અહંકે છે. [૮૧૪૧૧૮૨]

આરોઅ—આરોઅહ—ઉલ્લસતિ—ઉલ્લસે છે.
[૮૧૪૧૨૦૨]

આયંછ—આયંછહ—કર્ષતિ—લેવે છે.
[૮૧૪૧૧૮૦]

આઢપ્—આઢપ્હ—આરમ્યતે—આરંભ
કરવો—શરૂ કરવું. [૮૧૪૧૨૫૪]

ઉક્ત ધાતુઓ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધેલા છે તેથી અહીં ફરી
નોંધ્યા નથી.

આરાલિઅ

આ શબ્દનો અર્થ 'રસોયો' થાય છે. સં. 'આરાલિક' શબ્દ ઉપરથી પ્રા.
'આરાલિઅ' શબ્દ ઊતરે છે. એથી 'આરાલિઅ' શબ્દને દેશીસંપ્રદામાં નોંધ્યો નથી.

ઉદાહરણ—

કસ્ય વા વિયોગઆલીવણે આરંભિએ ! ત્વં પતિતા ।

યદ્ મદિરાવિમુહ્યા આહસણં આવરેડયાહ કૃતમ્ ॥(૫૧)

હે માલણ ! તું કોના વિયોગરૂપ આગમાં પડી છે કે મદિરાથી વિમુક્ત
બેલી તૈં મઘ પીરસવાના વાસણને ફેંકી દેવાનું કર્યું છે.

આયાસલલો નીહે, આયાસતલં ચ હમ્મપૂઠ્ઠે ।

આણંદવહો પઢમે વહ્હુ રુહિરારુણે વત્થે ॥૭૨॥

આયાસલવો પક્ષિગૃહમ્ ।

આયાસતલં હર્મ્યપૃષ્ઠમ્ ।

આણંદવડો વધ્વાઃ પ્રથમં રુધિરાસ-
ણિતં વલ્લમ્—પ્રથમપરિણયે મત્રા
કૌમારે ગૃહીતે યત્ તત્પરિમલ્લરુ-
ધિરરક્ષિતં વલ્લં બાન્ધવાન્ આન-
ન્દયતિ તત્ ‘આણંદવડ’ આસ્ત્રમ્ ।

અથા—

આયાસતલોવરિ વલ્લહસ્સ ચરિયં વયંસિ ! નિન્દવસુ ।

આણંદવડો આયાસલવઠિયા સારિયા ય તં કહઈ ॥૬૦॥

અત્ર ચ—

“આવિલુંપિયં—અભિલષિતમ્” ઇતિ યદન્યૈરુક્તં તત્ કાઢક્ષેઃ આદેશઃ ।

આયાસલવ—આકાશાલવ—પક્ષિનું ઘર—માલો. । આયાસતલ—આકાશતલ—ઘરની
પીઠ—અગાસી.

આણંદવડ—આનન્દપટ—વહૂનું પહેલી વારનું લોહીથી લાલ થયેલું વલ્લ—પ્રથમ સંલગ્ન
અર્થાત્ યર, વહૂનું કુંવારાપણું હરી લે છે. તે પ્રસંગે વહૂનું મર્દન થાય છે,
એ મર્દનદ્વારા વહૂને જે રુધિર નીકળે છે તે રુધિરદ્વારા રંગાયેલું વલ્લ
બાંધવોને આનન્દ આપે છે માટે એનું નામ ‘આણંદવડ’ છે.

ઉદાહરણ—

આયાસતલોપરિ વલ્લભસ્ય ચરિતં વયસ્યે ! નિન્દવસુ ।

આણંદવડો આયાસલવસ્થિતા સારિકા ચ તત્ કથયતિ ॥(૬૦)

હે સત્ત્વિ ! વાલમ્સુ અગાસી ઉપરનું—અગાસી ઉપર થયેલું—ચરિત્ર તું છૂપું
શલ્ય છે ? પણ તે ચરિત્રની હકીકત તો માલમાં બેઠેલી મેના અને લોહીથી પ્રથમ
જ રંગાયેલું વલ્લ જ કહી બતાવે છે.

આવિલુંપિય

આ સ્થલે ઘોઝા સંપ્રદાયકારોપ ‘આવિલુંપિય’ શબ્દને નોંધ્યો છે પણ અમે
તેને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં બતાવી ગયા છીએ માટે અહીં નોંધતા નથી. જુઓ—
[૮ । ૪ । ૧૧૨] ‘ક્રંદ’ ધાતુને બદલે તેના અર્થમાં પ્રાકૃતમાં ‘વિલુંપ’ ધાતુ
વપરાય છે. તે ‘વિલુંપ’ની સાથે ‘આ’ જોડવાથી તેનું ભૂતકૃદંતનું રૂપ ‘આવિલુંપિવ’
થાય. ‘આવિલુંપિય’ એટલે ‘અભિલષિત—ઈચ્છેલું’.

‘आसेअणय’शब्दश्च अवितृप्तदर्शनार्थः ‘आसेचनक’शब्दश्च इति नोक्तो ॥ (७२)

॥ अथ अनेकार्थाः ॥

प्रसवदुःख-निष्ठ-दिष्टेषु आवि, आलं बहोल-मउएसु ।
अवस्थ-दीर्घ-विषमेसु लोह-मुसलेसु तह आअं ॥७३॥

‘आवि’शब्दः प्रसवदुःखे, नित्ये,
दृष्टे चेति त्र्यर्थः ।

आलं अल्पस्रोतः मृदु च ।
आअं अत्यर्थम् दीर्घम् विषमम् लोहम्
मुसलं चेति पैश्चार्यम् ॥७३॥

आणिं आदियं इष्टे गणणिज्जे अप्पमत्त-गाढेसु ।
सीत्कारे पणिए आहुडं, आयरं उक्खले कुचे ॥७४॥

आसेअणय

आनो अर्थ ‘अवितृप्त दर्शन’-अर्थात् जेने जोबाधी जोनारो तुत्त न थाब-
जोनारानी आंख वगैरे इष्टियो धराय नहीं-एवी सुंदरतम वस्तुने ‘आसेअणय’
कहेवाच. ते ‘आसेअणय’नी व्युत्पत्ति संस्कृत ‘आसेचनक’ ऊपरधी ऊतरे छे तेथी
एने आ संग्रहमां उमेथीं नथी.

अनेक अर्थवाळा आकारावि शब्दो

प्रसवदुःख-नित्य-दृष्टेषु आवि, आलं बह-मृदुकयोः ।
अत्यर्थ-दीर्घ-विषमेसु लोह-मुसलयोः तथा आअं ॥७३॥

आवि—१ प्रसवनी पीडा २ नित्य ३ दीठेलुं के जावुं.

आल—१ बहेलो २ मृदु-आलुं-कोमल.

आअ—१ इद बहार-वधारे २ आयन-लांबुं ३ विषम ४ आयस-कोडुं ५ मुसल-साबेलुं.

आणियं आदियं इष्टे गणनीये अप्पमत्त-गाढयोः ।

सीत्कारे पणिते आहुडं, आयरं उक्खले कूचे ॥७४॥

१-मुसलं-पा० । २-चार्यः-पा० । ३ उक्खले-पा० ।

આગિયં આદિયં ચ ઇષ્ટમ્ ગણની-
યમ્ અપ્રમત્તમ્ ગાદં ચેતિ પ્રત્યેકં
દ્વાવપિ ચતુરથૌ ।

આહુડં સીત્કારઃ પણિસં ચ ।
આઅરં ઉદ્વલ્લમ્ કૂર્ચં ચ ॥૭૪॥

આઅલ્લો રોગ-ચલેસુ, વિલલિપિ ચિત્રિણ અ આરાડી ।
આરદ્ધં ચ પવુદ્ધે સયણ્-ગેહાગણસું ચ ॥૭૫॥

આઅલ્લો રોગઃ ચલશ્ચ ।

આરદ્ધં પ્રવૃદ્ધમ્ સતૃષ્ણમ્ ગૃહે આ-
ગતં ચેતિ ત્રયર્થમ્ ॥૭૫॥

આરાડી વિલપિતમ્ ચિત્રયુતં ચ ।

“આરદ્ધિયં” [] હત્યન્યે । યદાહ-
“ચિત્તલયં વિલલિયં ચ આરદ્ધિયં” []

આરણં અઘર-ફરેસું, આવિયં ઇંદોચ-મહિય-પોણસુ ।
આઝરં અહસય-ઉણ્હેસુ, ચલિય-કુલિય-આઢલેસુ
આહિત્યો ॥૭૬॥

આગિય } -૧ ઇષ્ટ-મન ગમતું ૨ ગણવા જેવું ૩ પ્રમાદ વિનાતું ૪ ગાદ.
આદિય } -૧ સીત્કાર કરતો-સીમકારવું-ચીસ પાડવી ૨ પણિત-સ્તવેલું-સ્તુતિ અથવા
જુગારની શરત.

આહુડ-૧ સીત્કાર કરતો-સીમકારવું-ચીસ પાડવી ૨ પણિત-સ્તવેલું-સ્તુતિ અથવા
જુગારની શરત.

આઅર-૧ ઉલ્લસ ૨ કૂર્ચ-બે ભવાંની વચ્ચેના વાલ-ચરાચર નાકની ઉપર આવેલા
અને વચ્ચે ભવાંને જોડી દેતા વાલ.

આઅલ્લો રોગ-ચલયોઃ વિલપિતે ચિત્રિતે ચ આરાડી ।
આરદ્ધં ચ પ્રવૃદ્ધે સતૃષ્ણ-ગેહાગણસુ ચ ॥૭૫॥

આઅલ્લ-૧ રોગ ૨ ચંચલ.

આરાડિ-૧ આરાટિ-વિલાપ કરવો ૨ ચિત્રિત-ચિત્રવાલું.

આરદ્ધ-૧ આક્રમ-વિશેષ વધેલું ૨ તૃષ્ણાવાલું ૩ ઘેર આવેલું.

આરદ્ધિય

બીજા સપ્રહકારો ‘આરદ્ધિ’ને બદલે ‘આરદ્ધિય’-(આરદ્ધિ) શબ્દ બતાવે છે
જે તેના ઉક્ત બે અર્થો પણ સૂચવે છે. તેઓ કહે છે કે: ‘ચિત્તલયં વિલલિયં
ચ આરદ્ધિયં’ [“ચિત્તલયં વિલપિતં ચ આરદ્ધિયં”]

આરણં અઘર-ફલયોઃ, આવિયં ઇન્દ્રગોપ-મથિત-મોતેષુ ।
આઝરં અતિશય-ઉણ્ણયોઃ ચલિત-કુપિત-આકુલેષુ આહિત્યો ॥૭૬॥

आरणं अधरः फलकश्च ।

आविष्य इन्द्रगोपः मथितम् प्रोतं
चेति व्यर्थम् ।

आरेइयं मडलिए मुक्के भंते सरोमंचे ।

नववधू-परतन्त्रां आवडिय-आविअज्झाओ ॥७७॥

आरेइयं मुकुलितम् मुक्तम् भ्रान्तम्
सरोमाञ्चं चेति चतुर्थम् ।

आउरं अतिशयम् उष्णं च ।

आहित्यो चलितः कुपितः आकुल-
श्चेति व्यर्थः ॥७६॥

आविडिया तथा आविअज्झा नववधूः
परतन्त्रा चेति प्रत्येकं द्वयर्थौ ॥७७॥

आइप्पणं च पिट्टे छणघरमंडणच्छुहाछडाए य ।

अविबिस-संकडे आरंदरं, आवडियं अम्भिडिय-सारं ॥७८॥

आइप्पणं पिष्टम् उत्सवे गृहमण्ड-
नार्थं सुधाच्छटा च ।

“तन्दुलपिष्टक्षीरं गृहमण्डनम् आइ-
प्पणं” [] इत्यन्ये ।

आरंदरं अनेकान्तम् संकटं च ।

‘अविबिस-संकडे’ इति समाहारः ।

आविडियं संगतम् सारं च ।

अम्भिडियं संगतं “समा अम्भिडः”

[सि० हे० ८।४।१६४] इत्या-

देशात् । अत्रापि समाहारः ।

अत्र आलुंखइ-दहति, स्पृशति चेति धाःवादेशेषूक्त इति नोक्तः ॥७८॥

आरण—१ अधर—होट २ फलुं—डाल.

आविष्य—१ इन्द्रगोप नाम्नो नानो कीडो

२ मथित—मथेलुं—बलोवेलुं ३ परोवेलुं.

आउर—१ अतिशय २ ऊर्जु.

आहित्य—१ चलित—चळेलुं २ कोपेलुं

३ आकुल.

आरेइयं मुकुलिते मुक्ते भ्रान्ते सरोमाञ्चे ।

नववधू-परतन्त्रयोः आवडिय-आविअज्झाओ ॥७७॥

आरेइय—१ मुकुलित—मोकळुं थयेलुं—

खीलेलुं २ मुक्त—छुट्टो

३ भ्रान्त ४ रोमांचवालुं.

आविडिया }—१ नवी वधू २ परतन्त्र स्त्री.
आविअज्झा }

आइप्पणं च पिट्टे छणघरमंडनसुधाच्छटायां च ।

अविबिस-संकटे आरंदरं, आवडियं संगत-सारं ॥७८॥

आइप्पण—१ पिष्ट—पीठ—चोखाना

लोट—नो पूडलो

२ उत्सवने प्रसंगे घरने शणगारवा

पुनानुं छंटणुं.

आरंदर—१ एकांत नहि ते—बस्तीवालुं

२ सांकडुं.

आविडिय—१ संगत—संगमवालुं २ साहं.

। અથ ઇકારાદયો દ્વચસરાદિક્રમેણૈવ ઉચ્યન્તે ।

ઇગ્ગો ધીએ, ઇન્મો વણિએ, ઉચ્ચ સયલમ્મિ ઇંગાલી ।

ઇક્કુસં ઉપ્પલં, ઇરિણં કણયં, ઇંદિંદિરમ્મિ ઇહંડો ॥૭૯॥

ઇગ્ગો ધીતઃ ।

ઇન્મો વણિક્ ।

“ઇણં
ઇણમો } એતત્ ।

ઇણિંદ્દિ ઇદાનીમ્ ।

ઇર કિલાર્થે ।”

એતે શબ્દાનુશાસન એવોક્તા ઇતીહ
નોચ્યન્તે ।

ઇંગાલી ઇક્કુસખંડમ્ ।

ઇક્કુસં સામાન્યાભિધાનેઽપિ નીલો-
ત્પલમ્ ।

ઇરિણં કનકમ્ ।

ઇહંડો ભ્રમરઃ ।

કૈશ્ચિત્ ‘ઇંદિંદિર’શબ્દોઽપિ દેશ્ય
ઉક્તઃ । અસ્માભિસ્તુ સંસ્કૃતેઽપિ
દર્શનાત્ અનયા મજ્જાચા નિબદ્ધઃ ।

આહપ્પણ

આ શબ્દનો બીજા સંગ્રહકારો જુદો અર્થ બતાવે છેઃ આહપ્પણ એટલે ૧
ચોંચાના પીઠનું-પીસેલા ચોંચાનું-દૂધ અને ૨ ઘરનું ભૂષણ.

અવિવિત્ત-સંકહે । અભ્મિઙ્ગિય-સારે

મૂલના આ વજ્રે શબ્દો, સમાહાર દ્વંદ્વ સમાસમાં મૂકેલા છે.

અભ્મિઙ્ગિય—

પ્રાકૃતમાં ‘સમ્’ ઉપસર્ગ સાથેના ‘ગમ્’ ધાતુના સ્થાનમાં ‘અભ્મિઙ્’ ધાતુ
વપરાય છેઃ [“સમા અભ્મિઙ્ઃ-” ૮ । ૪ । ૧૬૪] અને તેનું ભૂતકૃદંતનું રૂપ
‘અભ્મિઙ્ગિય’ થાય છે માટે અહીં ‘અભ્મિઙ્ગિય’નો ‘સંગત’ અર્થ બતાવેલો છે.

આલુંચ—

આલુંચ—આલુંચઈ-દહતિ-ચંકં છે.

આલુંચ—આલુંચઈ-સ્પૃશનિ-સ્પર્શ કરે છે.

આ વજ્રે ‘આલુંચ’ ધાતુઓને બંને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં [૮ । ૪ । ૨૦૮ ।
તથા ૮ । ૪ । ૧૮૨] નોંધેલા છે માટે અહીં એને ફરી લખ્યા નથી.

હથે ‘પેલા બે સ્વરવાળા પછી ત્રણ સ્વરવાળા’ એ જ પૂર્વક્રમ

વડે ઇકારાદિ શબ્દોને કહેવામાં આવે છેઃ

ઇગ્ગો ધીતે, ઇન્મો વણિજિ, ઇક્કુસકલે ઇંગાલી ।

ઇક્કુસં ઉત્પલમ્, ઇરિણં કનકમ્, ઇંદિંદિરે ઇહંડો ॥૭૯॥

ઇગ્ગ—ધીત-મય પામેલો.

ઇંગાલી—શેરડીની કાતળી.

ઇરિણ—હિરણ્ય-કનક-સોનું.

ઇન્મ—ઇન્મ-વાણિયો.

ઇક્કુસ—નીલ ઉત્પલ-કમળ.

ઇહંડ—ભ્રમરો.

यथा—

इम्भाणं इरिणं इकुसं इहंडाणं गयाण इंगाळी ।

इग्गाण य 'मामसी'सदो हरिसं समुव्वहइ ॥६१॥ (७९)

इक्कण-इराव-इग्घिय-इरिया चोर-करि-भच्छिय-कुडीसु ।

ओसिधियम्मि इंधियं, इंदग्गि-इंदग्गिधूमं आवि तुहिणे ॥८०॥

इक्कणो चोरः ।

इरावो गजः ।

नीचे जणावेला शब्दोनी साधनिका, आठमा अध्यायमां बतावेली छे तेथी ते शब्दोने अमे अही फरी नोंधी बताव्या नथी.

इणम् }—एतत्-ए [८ । ३ । ८५ ।]

इण्ढि—इदानीम्-हमणां [८ । २ । १३४ ।]

इर—क्रिल-नक्की [८ । २ । १८६ ।]

इकुस

मूळ गाथामां आ शब्दोनी साधारण 'उत्पल' अर्थ जणाव्यो छे तो पण तेनो अर्थ 'नील उत्पल'—'नीलु उत्पल-कमल' समझवानो छे.

इंदिदिर

केटलाक संग्रहकारो आ शब्दोने पण देशी संग्रहमां नोंधे छे, परंतु अमे तो आ शब्दोने संस्कृत नाम्मालामां दीठो छे माटे देशीसंग्रहमां स्पष्टपणे नोंध्यो नथी तो पण अर्थ बताववानी आ रीतने वाने अमे 'इंदिदिर' शब्दोनी नोंध आ संग्रहमां लीधी तो छे ज.

उदाहरण—

इम्भाणं इरिणं, इकुसं इहंडाणं, गजानां इंगाळी ।

इग्गाण च 'मा मैयीः' शब्दो हर्षं समुव्वहति ॥(६१)

वाणिज्याओने सोनु, भमराओने नीलु कमळ, हाथीओने शेरबीनी कातळीओ अने भय पामेलाओने 'तुं न डर' एवो शब्द हरख ऊपजावे छे.

इक्कण-इराव-इग्घिय-इरिया चौर-करि-भर्त्सित-कुटीषु ।

अवघ्राते इंधियं, इंदग्गि-इंदग्गिधूमं अपि तुहिने ॥८०॥

इक्कण—चोर.

इग्घिय—भर्त्सना पामेलुं-बखोडेलुं.

હરિયં ભર્તિતમ્ ।

હરિયા કુટી ।

હરિયં આગ્રાતમ્ ।

હરમંદિરો તથા હરમંદિરમ્ તુલિતમ્ ।

યથા—

મનહરણ ! બલહરિયયદરાવ ! પળહરિયાઠિયા મુળિણો ।

હરમંદિરને હરમંદિરમધ્યવલં જમં તુહ—હરિયતિ ॥૬૨॥ (૮૦)

કોમારે હરમંદિરો, હરમંદિરો ય હરમંદિરે ।

કીટ્ટેસુ હરમંદિરે જુએસુ, હરમંદિરો કરહે ॥૮૧॥

હરમંદિરો કોમાર:—કુમાર્યાં ભવ: ઇતિ વ્યુત્પત્તે: ।

“હરમંદિરં કોમારમ્” [] ઇતિ અવન્તિસુન્દરી । યદુદાહરતિ સ્મ—

હરિય—સુધેલું.

દરાવ—હાથી.

હરિયા—કોટડી.

હરમંદિર

હરમંદિરમ્

}—હિમ—બરફ.

ઉદાહરણ—

મનહરણ ! બલહરિયયદરાવ ! પ્રજ્ઞાહરિયાસ્થિતા મુનય: ।

હરમંદિરને હરમંદિરમધ્યવલં યથા: તવ જિઘ્રન્તિ ॥૬૨॥

બલથી હાથીને મોઝો પાઠી દેનાર હે મનહર ! હિમાલય ઉપર બુદ્ધિની
ઓરડીમાં બેઠેલા મુનિઓ તારા હિમ જેવા ધવલ યશને સુધે છે.

કોમારે હરમંદિરો, હરમંદિરો ચ હરમંદિરે ।

કીટ્ટેસુ હરમંદિરે યુતેસુ, હરમંદિરો કરમે ॥૮૧॥

હરમંદિર—કોમાર—કાર્તિકેય.

હરમંદિર—ત્રે જોડિયા કીટ્ટા—ઉપરાઉપર

ચહેલા જે બે કીટ્ટા સાથે ભમે છે—

રહે છે.

હરમંદિર—હરમંદિર નામનો નાનો કીટ્ટો.

હરમંદિર—કંટ.

હરમંદિર

અવન્તિસુન્દરી નામે કોશકાર ‘હરમંદિર’ને બદલે ‘હરમંદિર’ નોંધે છે અને તેમ કરી ‘હરમંદિર’ શબ્દની નાન્યતર જાતિ સૂચવે છે. તથા તેનો અર્થ જતાવતાં એ કોશકાર ‘હરમંદિર કોમારમ્’ એવો ઉલ્લેખ કરે છે. આ ઉલ્લેખમાં આવેલો ‘કોમાર’ શબ્દ, ‘કુમારી સંબંધી’ અર્થાત્ ‘કુમારીતું’ એવો ભાવ જતાવે છે. તાત્પર્ય એ કે ‘હરમંદિર’ એટલે ‘કુમારીતું’ અર્થાત્ ‘કોમાર’—‘કુમારાવસ્થા સંબંધી’—કુમારાવસ્થા—અસ્પૃશ્ય—અનુપશુક—યૌવન. આ અર્થને સ્પષ્ટ કરવા એ અવન્તિસુન્દરી, નીચેની ગાથા ઉદાહરણરૂપે જતાવે છે:

“ઉવહસ્યે પરાણિં હિંદો હિંદીવરચ્છિ ! એતાહે ।

હિંદમહપ્રેચ્છિય ! તુહ મુહસ્સ સોહં ણિયચ્છંતો” ॥ []

હિંદોવત્તો હિન્દ્રગોપકઃ ।

હિરમન્દિરો કરમઃ ।

હિંદગાર્હિ યુતાઃ કીટાઃ—યે કીટાઃ

સંલભ્યા ભ્રમન્તિ ।

યથા —

હિરમંદિર—હિંદગાર્હિ—હિંદોવત્ત—આજંતુણો વિ વરં ।

હિંદમહો પુન પૂર્ણં લક્ષ્મં હાસં ચ જળજ જળે ॥૬૩॥ (૮૧)

હિંદુલ્લખણે હિંદુલ્લખણે, હિંદમહકામુઓ સાળે ।

હિંદુલ્લખણે હિન્દોત્થાપનમ્ ।

હિંદમહકામુઓ સ્વા ।

ઉપહસતિ હિન્દ્રાણીમ્ હિન્દ્રઃ હિન્દીવરચ્છિ ! હિંદાનીમ્ ।

હિન્દમહપ્રેચ્છિતે ! તવ મુખસ્ય શોભાં નિપદયન્ ॥ અર્થાન્

હે કમલ સમાન આંખ વાલી અને કુવારાપણમાં નજરે ચડેલી ! હમણાં તારા મુખની શોભાને ધ્યાનપૂર્વક જોતો હિન્દ્ર, હિન્દ્રાણીનો ઉપહાસ કરે છે.

ઉક્ત ગાથામાં આવેલો ‘હિંદમહ’ શબ્દ ‘કુમારાવસ્થા’ને સૂચવે છે એમ અર્થાન્તિ હિન્દ્રીનો અભિપ્રાય છે.

કૌમાર

પ્રસ્તુત ગ્રંથકારે ‘કૌમાર’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવતાં જણાવેલું છે કે—
“કુમાર્યાં ભવેતિ વ્યુત્પન્ને” અર્થાન્તિ કુમારીમાં પેદા થયેલો તે કૌમાર એટલે કુમારી—પાર્વતી—નો પુત્ર તે કૌમાર અર્થાન્તિ કાર્તિકેય—સ્કંદ, હિંદમહ એટલે કાર્તિકેય.
ઉદાહરણ—

હિરમંદિર—હિંદગાર્હિ—હિંદોવત્ત—આજંતુણોઽપિ વરમ્ ।

હિંદમહો પુનઃ નૂનં લક્ષ્મં હાસં ચ જનયતિ જને ॥૬૩॥

કંટ, ઉપરાઉપરા ચઢી સાથે ભમનારા બે જોડિયા કીડા અને હિન્દ્રગોપ નામનો કીડો વગેરે જંતુઓ તો ઠીક; પણ હિંદમહ—કાર્તિકેય—તો ચરેચર માણસમાં લાજ અને હાંસી જ ઉપજાવે છે.

હિન્દોત્થાપને હિંદુલ્લખણે, હિંદમહકામુઓ શ્વાને ।

હિંદુલ્લખણ—હિન્દુનું ઉત્થાપન કરવું—
હિંદની મૂર્તિને પાણીમાં પથરાવવી.

હિંદમહકામુઓ—હિન્દમહકામુક—કૂતરો.

यथा—

इंददलओ सरए पयाणचलिअ-इभगजिणिं तए ।

रइओ रिऊहिं रण्णे सहअरइंदमहकामुअरेवेहिं ॥६४॥

अथ अनेकार्थाः—

इल्लो दरिद-कोमल-पडिहार-लविस्स-कसिणेसु ॥८२॥

इल्लो दरिद्रः कोमलः प्रतीहारः लवित्रम् कृष्णवर्णश्चेति पञ्चार्थः ॥८२॥

सइल-सीह-बुट्टीणिवारणेसुं तहा इल्ली ।

बिसि-बुट्टिरक्खणेसुं गहदुवारे य इल्लीरं ॥८३॥

इल्ली शार्दूलः सिंहः वर्षत्राणं चेति इल्लीरं वृषो वृष्टिवारणम् गृहद्वारं चेति
व्यर्थः । व्यर्थम् ॥८३॥

उदाहरण—

इंददलओ शरदि प्रयाणचलित-इभगजितैः त्वया ।

रचितः रिपुभिः अरण्ये सहचरइंदमहकामुअरवैः ॥६४॥

शरदक्रतुर्मा इन्द्रोत्थापननो उत्सव तैः प्रयाणमां चालता हाथीओनी गर्जना
साथे ऊजव्यो त्वारे जंगलमां रहेता तारा शत्रुओए ते उत्सव, साथे रहेता कृत-
राओना भसवावडे ऊजव्यो.

इवे अनेक अर्थवाळा इकारादि शब्दोनी नोंध छे:

इल्लो दरिद्र-कोमल-प्रतीहार-लवित्र-कृष्णेषु ॥८२॥

इल्ल—१ दरिद्र २ कोमल ३ प्रतीहार-द्वारपाळ ४ कापवानुं साधन-
दातरडुं-५ काळुं-काळा रंगनुं.

शार्दूल-सिंह-वृष्टिनिवारणेषु तथा इल्ली ।

वृषी-वृष्टिरक्षणयोः गृहद्वारे च इल्लीरं ॥८३॥

इल्लि—१ व्याघ्र २ सिंह ३ माथे पडता वरसादने रोकवानुं साधन-छत्री.

इल्लीर—१ वृषी-ऋषिओने बेसवानुं आसन २ वृष्टिथी बचवानुं साधन-
छत्री ३ घरनो दरवाजो.

अथ ईकारादयः—

ईसं कीले, रोज्झम्मि ईसओ, ईसरो मयणे ।

ईसं कोलकः ।

ईसरो मन्मथः ।

ईसओ 'रोज्झ' आह्वयो मृगः ।

यथा—

सुक्कईसरेहिं णिब्बं मयिरेहिं ईसएहिं व चुलुक ! ।

दलभोजणेहिं ईसीकया तुहाऽरीहिं पत्तदुमा ॥६५॥

अथ अनेकार्थाः—

सबरशिरपण्णपुडयम्मि ईसियं तह वसाइयण ॥८४॥

ईसियं शबरशिरःपत्रपुटम् वशायितं चेति द्वयर्थम् । (८४)

हवे आदिमां दीर्घ ईकारवाळा शब्दोः

ईसं कीले, रोज्झे ईसओ, ईसरो मदने ।

ईस—खीलो.

ईसअ—ऋश्यक—'रोज्झ' नामनो मृग.

ईसर—ईश्वर—कामदेव.

उदाहरण—

सुक्कईसरेहिं नित्यं भ्रमणशीलैः ईसएहिं इव चौलुक्य ! ।

दलभोजनैः ईसीकृताः तव अरिभिः पत्रपुटमाः ॥(६५)

हे चौलुक्य ! रोहडाणां जेम नित्यं भ्रम्या करता अने जेमनो कामदेव सुकाई गयेलो छे अर्थात् जेओ कामवृत्तिने लीधं व्याकुल बनेला छे एवा तारा शत्रुओए पांढां खाई खाईने पांढांवाळां झाडोने खीला जेवा करी मुक्या छे.

अनेक अर्थवाळा ईकारादि शब्दोः

सबरशिरःपर्णपुटके ईसियं तथा वशायितके ॥८४॥

ईसियं—१ शबर—भील—ना माथा ऊपरतु पत्रपुट—पांढाडानो पडियो, २

वशायित—वश रहेवा जेवुं करवुं—परवशपण.

અથ ઉકારાદય:—

ઉંડં ગહિરે, ઉચ્છૂ વાણે, ઉકં ચ પાડવણે ।

ઉચ્છો અંતાવરણે, ઉકો કૂવાઈલ્લણયમ્મિ ॥૮૫॥

ઉંડં ગમ્ભીરમ્ ।

ઉચ્છૂ વાત: । ઇક્ષુવાચકસ્તુ સંસ્કૃત-

ભવ એવ ।

ઉકં પાદપતનમ્ ।

યથા—

ઉચ્છો અન્ત્રાવરણમ્—‘ઓજ્જરી’ ઇતિ

પ્રસિદ્ધ: ।

ઉકો કૂપાદિલ્લનક: ।

ઉચ્છૂ ઉળ્હો લ્લણિયા ઉકેઈ કૂવયા ય અઈંડા ।

ઉચ્છં દહઈ ય તળ્હા ઉકં ઇણં તુજ્જ મરુથલિ ! એ ! ॥૬૬॥(૮૫)

ઉરં આરંભે, ઉચ્ચં ણાહિતલે, બંધણે ઉંબા ।

તિણપરિવારણયં ઉકુ, ઉંબી ઉળ પિક્કગોહૂમે ॥૮૬॥

હવે આદિમાં ઉકારવાળા શબ્દો:

ઉંડં ગમ્ભીરે, ઉચ્છૂ વાતે, ઉકં ચ પાદપતને ।

ઉચ્છો અન્ત્રાવરણે, ઉકો કૂપાદિલ્લનકે ॥૮૫॥

ઉંડ—ઉંડું—ગમ્ભીર.

ઉચ્છુ—વાત—વા.

ઉક—પગે પડવું—પાથલાગણું.

ઉચ્છ—આંતરડાંનું આવરણ—ઓજ્જરી—

ઉકુ—ઓડ—જે કૂવા વગેરે લોદે છે તે જાત.

હોમ્મરી.

ઉદાહરણ—

ઉચ્છૂ ઉળ્લ: લ્લાતા: ઉકેઈ કૂપકાશ્ચ અતિંડા ।

ઉચ્છં દહતિ ચ તૃષ્ણા, ઉકં રદં તલ મરુથલિ ! એ ! ॥(૬૬)

કનનો પવન અને ઓડ લોકોળ લોદેલા અતિ-ઉંડા કૂવા તથા હોમ્મરીને ઘાળી નાલ્લે પગી તરસ (આ બધું જોતાં) એ ! મારવાડની થલી ! તને આ (અમારું) પાથલાગણું છે.

ઉરં આરંભે, ઉચ્ચં નાહિતલે, બન્ધને ઉંબા ।

તૃણપરિવારણકં ઉકુ, ઉંબી પુન: પલ્લગોધૂમે ॥૮૬॥

ઉરં આરમ્ભઃ ।
ઉચ્ચં નાભિતલમ્ ।
ઉંબા બન્ધનમ્ ।

ઉડૂ તૃણપરિવારણમ્—તૃણાવશ્કાદનમ્
इत्यर्थः ।
ઉંબી પકગોધૂમઃ ।

યથા—

કુંતલડુ—છણે—જં જળનયણમિગાણ ઉંબસ્વાયં વ ।

મયણેજ ઉરે રફયં તુહ ઉચ્ચં ઉંબિગૌરમ્મિ ॥૬૭॥

અત્ર ચ—

“ઉચ્ચં ઊર્ધ્વમ્ ।

ઉચ્ચમે યૂયમ્ ।

ઉઅ પશ્ય” ।

एते शब्दानुशासने साधिता इति
नोक्ताः ।

‘ઉસ્સા’ શબ્દસ્તુ ધેનુપર્યાય—‘ઉંબી’
શબ્દભવઃ (૮૬)

ઉર—આરંભ—શરૂઆત.

ઉંબા—બંધન—બાંધવાનું સાધન.

ઉંબિ—પાકવા આવેલા ઘઉં.

ઉદાહરણ—

ઉચ્ચ—નાભિતલ—નાભિની નીચેનો ભાગ.

ઉડુ—ઘાસનું બનેલું ઢાંકણ—જેનાથી

ઢાંકી શકાય એવું ઘાસનું ઢાંકણ.

કુંતલડુ—છણે—જળનયણમિગાણાં ઉંબસ્વાતમ્ इव ।

મદનેન ઉરે રચિતં તથ ઉચ્ચં ઉંબિગૌરે ॥૬૭॥

(હે યુવતિ !) વાઠરૂપ ઘાસના ઢાંકણાથી ઢંકાયેલા અંનં પાકા ઘઉં જેવા ગૌર—ધોળા—ઘવા (તારા નાભિના) આરંભસ્થલમાં—જ્યાંથી નાભિની શરૂઆત થાય છે તે સ્થલ ઉપર—કામદેવે મનુષ્યોનાં નયનરૂપ મૃગોને પાસલા સમાન—બંધનરૂપ સોદેલા સ્વાડા જેવું—તારું નાભિતલ રચેલું છે.

અમારા બ્યાકરણના આઠમા અધ્યાયમાં નીચેના શબ્દો સાધી બતાવેલા છે માટે એ શબ્દોને અહીં ફરી વાર નોંધ્યા નથી.

ઉચ્ચ—ઊર્ધ્વમ્—ઉચ્ચં—ઉંચું । [“ચા ઊર્ધ્વે” ૮ । ૨ । ૫૯]

ઉચ્ચમે—યૂયમ્—તમે । [“મે તુચ્ચમે” इत्यादि-૮ । ૩ । ૧૧]

ઉઅ—પશ્ય—જો—દેશ [“ઉઅ પશ્ય” ૮ । ૨ । ૨૧૧]

ઉસ્સા

આ શબ્દનો અર્થ ‘ધેનુ—ગાય’ થાય છે અને તેની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત ‘ઉસા’ શબ્દ ઉપરથી સમજવાની છે માટે ઘવા વ્યુત્પત્તિ ‘ઉસ્સા’ શબ્દને અહીં નોંધ્યો નથી.

ઉક્તા-ઉકંદી કૂપતુલા, ચુલ્લીઈ ઉલ્લિ-ઉદાણા ।

ઉવ્વા-ઉવ્વર-ઉવ્વાહા ઉકોલો ય ઘમ્મમ્મિ ॥૮૭॥

ઉક્તા તથા ઉકંદી કૂપતુલા ।

ઉલ્લી તથા ઉદાણા ચુલ્લી ।

“ઉકંતી કૂપતુલા” [] इत्यन्ये ।

ઉવ્વા-ઉવ્વર-ઉવ્વાહ-ઉકોલા

चत्वारोऽपि धर्मार्थाः ।

વથા—

જલિય-અગિઉલ્લિઉવ્વાસંતત્તા ઉપ્પયાલઉકોલે ।

કાસયધૂયા વચ્ચઈ ઓ ! ઉક્કાકદ્દિયજલમ્મિ ॥૬૮॥

ઉદાણં વ સમુદ્દં લંઘઈ વડવાણલઉવ્વરં જિણઈ ।

કસ્સ ઉવ્વાહં ન જણઈ ઉકંદિધુઓ પઈ મઝ્જ ॥૬૯॥(૮૭)

ઉક્તા ઉકંદી કૂપતુલા, ચુલ્લયાં ઉલ્લિ-ઉદાણા ।

ઉવ્વા-ઉવ્વર-ઉવ્વાહા ઉકોલો ચ ધર્મે ॥૮૭॥

ઉક્તા } —કૂવાની તુલા.
ઉકંદિ }
ઉલ્લિ } —અવચુલ્લિ-ચૂલો-ઓલો.
ઉદાણ }

ઉવ્વા }
ઉવ્વર } —ઝામા-ધામ-ગરમી-
ઉવ્વાહ } —ઉકલાટ.
ઉકોલ }

ઉકંતી

बीजा केटलाक संग्रहकारो 'उकंदि'ने बदले 'उकंति' नोंधे छे.

ઉદાહરણ—

જ્વલિતઅગ્નિઉલ્લિઉવ્વાસંતત્તા ઉપ્પકાલઉકોલે ।

કર્ષકદુહિતા વ્રજતિ ઉ ! ઉક્કાકર્ષિતજલે ॥(૬૮)

ઉદાણં ઇવ સમુદ્રં લલ્લતે વડવાણલઉવ્વરં જયતિ ।

કસ્ય ઉવ્વાહં ન જનયતિ ઉકંદિધુજઃ પતિઃ મમ ॥ (૬૯)

ઓ ! ઝનાઝના ઝકલાટમાં ઓલા ચૂલામાં ધગતી ધાગના ઝકલાટથી તપી મથેલી જ્વેહ્વતની છોકરી કૂપતુલા દ્વાગ મેંચી કાઢેલા પાણીમાં ચાલે છે.

ઓલા ચૂલાની પેટે સમુદ્રને લંઘી-ટપી-જાય છે, વડવાણલના ઝકલાટને જીતી લે છે એવી અને કૂપતુલા જેવી દૃઢ વા લાંબી મુજાવાલો મારો પતિ, કોને ઝકલાટ ડપજાવતો નથી ?

उररी पद्मि, किसराइ उण्हिया, उण्णमो समुन्नतए ।
उलियं निक्कूणियच्छे, उअअं उज्जुम्मि, उक्खली पिठरे ॥८८॥

उररी पद्मः ।

उलियं निक्कूणिताक्षम् ।

उण्हिया कूसरा ।

उअअं ऋजु ।

उण्णमो समुन्नतः ।

उक्खली पिठरम् ।

यथा—

उअअ—उण्णमदेहलिं उल्लंघिय बाहिं उलियं णियच्छंती ।
उक्खलि-उण्हियं उररी उअ ! रोगघरम्मि उल्लिहइ ॥७०॥ (८८)
उल्लुट्टं मिच्छाए, उवियं सिग्घम्मि, दूसणे उमुओ ।
धत्तूरे उम्मत्तो, उलित्तं उच्चट्टिए कूवे ॥८९॥

उररी पद्मौ, कूसरायां उण्हिया, उण्णमो समुन्नतके ।
उलियं निक्कूणिताक्षे, उअअं ऋजौ, उक्खली पिठरे ॥८८॥

उररि—पद्म.

उण्हिया—उण्हिका—खीचडी.

उण्णम—उन्नम—समुन्नत—उन्नति पामेलं
—ऊंचु.

उलिय—निक्कूणित अक्ष—त्रांसी आंख—
वळली आंख.

उअअ—ऋजु—सरल—सीधुं.

उक्खलि—उखा—पिठर—स्थाली—धाळी.

उदाहरण—

उअअ—उण्णमदेहलीम् उल्लङ्घ्य बाहिः उलियं निपद्यस्ती ।
उक्खलि-उण्हियं उररी उअ ! रोगगृहे उल्लेहि ॥७०॥

बहार त्रांसी आंखे जोतुं पद्म, सीधी ऊंची डेलीने टपी जईने राकमा
घरमां धाळीमां काढली खीचडीने चाटी जाय छे. जो—देख—नअर कर.

उल्लुट्टं मिथ्यायां, उवियं व्रीघ्रम्, दूषणे उमुओ ।
धत्तूरे उम्मत्तो, उलित्तं उच्चस्थिते कूपे ॥८९॥

उल्लुट्टं मिथ्या ।

उवियं शीघ्रम् ।

उसुभो दूषणम् ।

यथा—

उम्मतो घत्तूरकः ।

“एरण्डः” [] इत्यन्ये ।

उलितं उच्चस्थितः कूपः ।

उल्लुट्टं जं कणयं पेच्छसि उम्मत-उसुअविधुरो सि ।

ता रे ! पयपाणकए वज उवियं उलितकण्ठदेसम्मि ॥७१॥ (८९)

उग्घट्टि-उयालीओ अवतंसे, फालिए उरत्तं च ।

बहुयम्मि उंवरं, उच्छुरं अविणसिरे, खलम्मि उप्फालो ॥९०॥

उंवरं तथा उयाली अवतंसः ।

उंवरं बहु ।

उरत्तं स्फाटितम् ।

यस्तु ‘देहली’ अर्थः उंवरशब्दः स
उदुम्बरशब्दभवः ।

उल्लुट्ट—मिथ्या—ऊलटुं—विपरीत—खोटुं
—ऊंउं.

उसुअ—दूषण—दोष.

उलित—ऊँच रहेलो कूबो—ऊंचाणमां
आवेलो कूबो.

उविय—शीघ्र—झट—चोंपथी.

उम्मत—उन्मत—धत्तूरा—उन्माद करे
ए धत्तूरो.

उम्मत

बीजा संप्रहकारो ‘उम्मत’नो अर्थ एरण्डो-‘एरण्डो’ बतावे छे.

उदाहरण—

उल्लुट्टं यत् कनकं प्रेक्षसे उम्मत-उसुअविधुरोऽसि ।

तस्मात् रे ! पयःपाणकृते व्रज उवियं उलितकण्ठदेशे ॥ (७१)

तुं धत्तूराना दोषथी विधुर-रहित-थयेलो छे माटे सोनाने मिथ्या—ऊलटुं-
देखे छे—माने छे (एटले सोनाने माटी समान गणे छे) तो पाणी पीवा माटे
ऊंचाणमां आवेला कूबाने कांठे चोंपथी जा रे !

उग्घट्टि-उयालीओ अवतंसे, स्फाटिते उरत्तं च ।

बहुके उंवरं, उच्छुरं अविनश्वरे, खले उप्फालो ॥९०॥

उग्घट्टि } —अवतंस—छोटुं.
उयालि }

उंवर—घण्टुं—बहु.

उरत्त—अपरक—फाडुं—ऊतरबहुं—सी-
वेळुं फाडी नाखलुं.

અપ્પુરં અવિનશ્વરમ્ ।

| અપ્પાલો દુર્જનઃ ।

યથા—

રે અપ્પાલ ! ઊરત્તે પિમ્મે સુરવદુડયાલિજોગેહિં ।

કિં નામ અંબર-અચ્છુર-નવકુસુમેહિં પિ અગ્ગટ્ટી ? ॥૭૨॥(૧૦)

અટ્ટલ-અટ્ટલા અલ્લાસે, તહ અમ્મલં થીળે ।

અકુંડો મત્તે, અગ્ગમમ્મિ અઙ્ગાઅ-અપ્પોઆ ॥૧૧॥

અટ્ટલો તથા અટ્ટલો અલ્લાસઃ ।

અકુંડો મત્તઃ ।

અમ્મલં સ્થાનમ્ ।

અઙ્ગાઓ તથા અપ્પોઓ અદ્ગમઃ ।

અચ્છુર—અવિનાશવંત—નાશ ન પામે તેવું. | અપ્પાલ—દુર્જન—સહ—હુઓ.

અંબર

એક થીજો 'અંબર' શબ્દ છે, એનો અર્થ 'હેલી'—'અંબરો' થાય છે. એ 'હેલી' અર્થવાળા 'અંબર' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત 'ઔદુમ્બર' ઉપરથી નીપજાવવાની છે. કારણત્ 'હેલી' અર્થનો 'અંબર' શબ્દ દેવ્ય નથી. ઔદુમ્બર—ઓદુંબર—ઓઅંબર—અંબર—ભાષામાં—ઝમ્મરો.

અદાહરણ—

રે અપ્પાલ ! ઊરત્તે પ્રેમિણ સુરવધૂડયાલિયોગ્યૈઃ ।

કિં નામ અંબર-અચ્છુર-નવકુસુમૈઃ અપિ અગ્ગટ્ટી ? ॥૭૨॥

રે દુર્જન ! પ્રેમ ઊતરડાઈ ગયા પછી—તુટી ગયા પછી—તું દેવાંગનાઓને છોગામાં નાખવા યોગ્ય એવાં ઘણાં—નાશ નહિ પામેલાં—નહિ કરમાયેલાં—તાણાં અને નવાં ફૂલોથી પણ છોગું કરે તો ય શું ?

અટ્ટલ-અટ્ટલા અલ્લાસે, તથા અમ્મલં સ્થાને ।

અકુંડો મત્તે, અદ્ગમે અઙ્ગાઅ-અપ્પોઆ ॥૧૧॥

અટ્ટલ } —ઝલસવું—અલ્લાસમાં આવવું—
અટ્ટલ } સીલવું.

અકુંડ —મત્ત—માતેલો—અન્મત્ત.

અમ્મલ—થીળું.

અઙ્ગાઅ } —અદ્ગમ—અગવું—ઝગી
અપ્પોઅ } નીકળવું.

यथा—

।तेणउप्फाअ-उक्कुंडवसह-उट्टल-उक्खायउम्मल-उप्पंके ।

सरए तुह वैरीहिं मुक्का उड्ढायउट्टल्ला ॥७३॥(९१)

उक्कोडा उक्कंडा लंवाए, तुट्टयम्मि उल्लुकं ।

उप्पुण्णं आउण्णे, उच्छाहो सुत्तंतुम्मि ॥९२॥

उक्कोडा तथा उक्कंडा लञ्चा ।

उप्पुण्णं आपूर्णम् ।

उल्लुकं त्रुटितम् ।

उच्छाहो सूत्रतन्तुः ।

यथा—

विरह-उप्पुण्णे ! उक्कोडअणिउणे ! देसु तस्स उक्कंडं ।

उच्छाहेहि ण मुदे ! संधिज्जइ पेम्मं उल्लुकं ॥७४॥(९२)

उदाहरण—

।तेणउप्फाअ-उक्कुंडवसह-उट्टलउत्खातउम्मल-उत्पंके ।

शरदि तव वैरिभिः मुक्ता उड्ढायउट्टल्ला ॥(७३)

घासना ऊगवाने लीधे माती गयेला सांढि उल्लाममां आवी जईने धीजी गयेलो-जामी गयेलो-कादव ज्यारे ऊखेडी नाह्यो एवी शरद ऋतुमां तारा वैरिओए-वात्रुओए (पोताना)-ऊगवाना-खीलवाना-उल्लासो-कोडो-मूकी-छोडी-बीधा छे.

उक्कोडा उक्कंडा लञ्चायाम्, त्रुटिते उल्लुकं ।

उप्पुण्णं आपूर्णे, उच्छाहो सूत्रतन्तो ॥९२॥

उक्कोडा } —उक्कोडा-लांच-लालच.

उल्लुकं—तूटेलं-भांगी गयेलं.

उक्कंडा }

उच्छाह—सूत्रनो तंतु-सूतरनो तांतणो.

उप्पुण्ण-उत्पूर्ण-आपूर्ण-छलंछल भरेलं.

उदाहरण—

विरह-उप्पुण्णे ! उक्कोडअनिपुणे ! देहि तस्य उक्कंडं ।

उच्छाहेहि न मुग्धे ! संधीयते प्रेम उल्लुकं ॥(७४)

हे विरहधी भरेली ! लांच देवामां अनिपुण ! तूं तेने लांच आप, हे मुग्धे ! तूटेलो प्रेम, सूतरना तांतणाओधी संधातो नथी.

संमद उत्थग्घो, हेदामुहयम्मि उम्मत्थं ।

परिवत्तणम्मि उत्थल्ला, उवदेहीइ उदेही ॥९३॥

उत्थग्घो संमदः ।

उत्थल्ला परिवर्तनम् ।

उम्मत्थं अधोमुखम्—विपरीतम् इति । उदेही उपदेहिता ।

यावत् ।

यथा—

जणउत्थग्घे उत्थल्लिऊण मा पेच्छ वारि उम्मत्था ! ।

उदेहितिक्खतुंडं किं अणुइति ण पेक्खसे महिलं ? ॥७७॥(९३)

उक्कोडी पडिसदे, बिसे उसीरं, डरम्मि उप्फेसो ।

उम्मल्ला तण्हाए, अतटे कूबम्मि उत्तूहो ॥९४॥

उक्कोडी प्रतिशब्दः ।

उप्फेसो त्रासः ।

उसीरं विसम् ।

अपवादाथैऽप्ययं लक्ष्येषु दृश्यते । यथा—

“असरिसजणउप्फेसया ण हु सहि-
यन्वा कुले पसूएण” []

संमदं उत्थग्घो, अधस्तनमुखके उम्मत्थं ।

परिवर्तने उत्थल्ला, उपदेहां उदेही ॥९३॥

उत्थग्घ—संमद—भीस.

उम्मत्थ—उन्मत्त—नीचुं मुख—ऊंचे

उत्थल्ला—परिवर्तन—फेरफार—पाछा फरवुं

माथे—विपरीत—ऊंधुं.

—ऊयलो.

उदेही—ऊधई.

उदाहरण—

जन-उत्थग्घे उत्थल्लिऊण मा प्रेक्षस्व वारि उम्मत्था ! ।

उदेहितिक्षणतुण्डां किं अनुयतीं न प्रेक्षसे महिलाम् ॥७५॥

माणसोनी भीसमां पाछा फरीने ऊंधा थयेला—वांका वळेला हे ! तुं पाणी तरफ नजर न कर, पाछळ आवती अने ऊधई जेवा अणीदार मोटावाळी स्त्रीने शुं तुं ओतो नवी ?

उक्कोडी प्रतिशब्दे, बिसे उसीरं, दरे उप्फेसो ।

उम्मल्ला तण्णायाम्, अतटे कूपे उत्तूहो ॥९४॥

उक्कोडी—प्रतिशब्द—पडछंदो.

उप्फेस—उत्प्रेष—डर—भय—त्रास.

उसीर—उसीर—विसंतु—कमळतुं नाळ.

ઉમ્મલા તૃણા ।

ઉત્તૂહો અતટઃ કૂપઃ ।

યથા—

તુહ હયહેસા-ઉકોડીઉપ્ફેસા વૈરિણો ગયા રણે ।

ઉમ્મલાઈ ઉસીરં અસંતિ પડસંતિ ઉત્તૂહં ॥૭૬॥(૧૪)

ઉજ્જમ-ગુંઠિય-છિદ્રેસુ ઉજ્જસ-ઉન્નમગ-ઉચ્છિલ્લા ।

ઉચ્છુઅ-ઉમ્મર-ઉન્નમંતા મયચૌરિય-દેહલી-ગિલાળા ॥૭૬॥

‘ઉજ્જસ’પ્રમૃતસત્ત્વયો યથાસંલ્લમુથ-

ઉન્નમગો ગુણિતઃ ।

માધર્થા:—

ઉજ્જસો ઉદ્યમઃ ।

ઉમ્મલા-ઉમ્મલાઓ-તૃણા-તરસ-પ્રવલ રૂચ્છા.

ઉત્તૂહ—ઉત્તીર્થ-કાંઠો બાંધ્યા બિનાનો કૂવો.

ઉપ્ફેસ

ઉદાહરણોમાં ‘ઉપ્ફેસ’ શબ્દનો ‘અપવાદ’ અર્થ પણ જોવામાં આવે છે: “અસરિ-સજ્જનઉપ્ફેસયા ણ હુ સહિયલ્લા કુલ્લે પસૂણ” [] [અસદ્દશજનઉપ્ફે-સયા ન સ્વલુ સોદલ્લા: કુલ્લે પ્રસૂતેન] અર્થાત્ “કુલીન મનુષ્યે, પોતાની સરસ્વામ-ળીમાં ન આવી શકે એટલે જોયો પોતાની ફરોલના ન હોય એવા અસમાન માણ-સના અપવાદો સહન કરવાના નથી.”

ઉદાહરણ—

તવ હયહેસા-ઉકોડીઉપ્ફેસા વૈરિણઃ ગતાઃ અરણ્યે ।

ઉમ્મલાઈ ઉસીરં અદ્વન્તિ પ્રવિશન્તિ ઉત્તૂહં ॥૭૬॥

તારા ઘોડાના ફળદળાટના પડછંદાથી મય પામેલા વૈરિણો અરણ્યમાં ચાલ્યા ગયા અને ત્યાં ઉમ્મલાઓ અથવા તરસ ભાગતાં તેઓ ફરોલના નાલ્લે ચાલે છે અને કાંઠા બિનાના કૂવામાં પેસી જાય છે.

ઉદ્યમ-ગુણિત-છિદ્રેષુ ઉજ્જસ-ઉન્નમગ-ઉચ્છિલ્લા ।

ઉચ્છુઅ-ઉમ્મર-ઉન્નમંતા મયચૌર્ય-દેહલી-ગિલાળા: ॥૭૬॥

ઉજ્જસ—ઉદ્યમ.

ઉન્નમગ—ગુણિત-દાંતેલ-ફકાથેલ.

ઉચ્છિલ્લા—છિદ્ર-છેદ-છીડું.

ઉચ્છુઅ—મયમી જોડી કરમી.

અચ્છિદ્રં છિદ્રમ્ ।

इह 'छिद्र'शब्दश्चिद्रार्थो (वर्ग ३, गा० ३५) वक्ष्यते तस्य 'उत्'—पूर्वकस्येदं रूपमिति न शङ्कनीयम् 'छिद्र'—
'अच्छिद्र'शब्दयोः स्वतन्त्रत्वात् ।
न हि देशीशब्दानामुपसर्गसंबन्धो भवति । एवं 'फेस'—'उफेस'
—आदिष्वपि वाच्यम् ।

‘उच्छुअ’—આદયોઽપિ ત્રયો યથા-

સંસ્યં મયચૌર્યાધર્થાઃ—

અચ્છુઅં મયચૌર્યમ્ ।

અમ્મરો ગૃહદેહલી ।

અમ્મંતો ગ્લાનઃ ।

યથા—

તિમિર-અમ્મગણિસાણ અમ્મરઅચ્છિદ્રસ્વલણઅમ્મંતા ।

અચ્છુઅ-રયઅમ્મસઓ અઅ અસર્ઈ વિસઈ સ્વંદેવઅલં ॥૭૭॥(૧૫)

અમ્મર—અદુમ્બર-અંબરો-ધરની ઢેલી.

અમ્મંત—ગ્લાન-ક્ષીણતા થાલો-માંદો-અસ્વસ્થ.

અચ્છિદ્ર

શં૦—છકાર આદિવાલ્લા શબ્દોની નોંધના પ્રકરણમાં (વર્ગ ૩ ગાથા ૩૫) ‘છેદ’ અર્થવાલો ‘છિલ્લ’ શબ્દ હવે પછી આવવાનો છે. તે ‘છિલ્લ’ શબ્દને ‘અત્’ ઉપસર્ગ જોડાય તો ‘અચ્છિલ્લ’ શબ્દ નીપજી જાય છે, અર્થમાં પણ કશો વાંધો નથી છતાં અહીં ‘અચ્છિલ્લ’ને શા માટે નોંધ્યો ?

સ૦—અહીંનો ‘અચ્છિલ્લ’, ‘અત્+છિલ્લ’ એ રીતે નીપજે છે એ શંકા જ બરાબર નથી. કારણ કે દેશી શબ્દોમાં ઉપસર્ગનો સંબંધ નથી હોતો. પરંતુ જેમ ‘છિલ્લ’ શબ્દ સ્વતંત્ર છે તેમ ‘અચ્છિલ્લ’ શબ્દ પણ સ્વતંત્ર છે. તાત્પર્ય એ કે દેશી શબ્દોમાં ‘અમુક ઉપસર્ગ’ અને ‘અમુક મૂળ શબ્દ’ એવો વિભાગ નથી થઈ શકતો. આ જ પ્રમાણે ‘ફેસ’ ‘અફેસ’ બંને શબ્દો પણ તદ્દન જુદા જુદા છે અને પરસ્પર સંબંધ વિનાના—એક બીજાથી સ્વતંત્ર છે, નહિ કે ‘અત્-અ+ફેસ’—‘અફેસ’. આ જાતના બધા શબ્દોમાં આવું સમાધાન સમજી લેવાનું છે.

અદાહરણ—

તિમિરઅમ્મગણિસાયાં અમ્મરઅચ્છુઅસ્વલણઅમ્મંતા ।

અચ્છુઅ-રતઅમ્મસઓ અઅ અસતી વિશતિ સ્વંદેવઅલમ્ ॥૭૭॥

જો-નજર કર, અંધકારથી ટંકાયેલી રાત્રીમાં મય સાથેની છૂપી ચોરીથી રમણ કરવાના ઉશ્મને કારણે અંબરના છેદ સાથે અથડાવાથી અસ્વસ્થ થયેલી અસતી સ્ત્રી, સંબેર જેવા દેવળમાં પેસે છે.

સુઘ્ને ઉજ્જડં ઉકેરો અ બલી, ઉડુસો અ મક્કુણા ।
સંતમ્મિ ય ઉબ્બાઓ, ઉદ્ધત્થો વિપ્પલલ્લદ્ધે ય ॥૧૬॥

ઉજ્જડં ઉદ્ધસમ્ ।

ઉડુસો મક્કુણઃ ।

ઉકેરો ઉપહારઃ । સમૂહવાચકસ્તુ

ઉબ્બાઓ શાન્તઃ ।

‘ઉકેર’શબ્દઃ ‘ઉત્કર’શબ્દભવ એવ ।

ઉદ્ધત્થો વિપ્રલબ્ધઃ ।

યથા—

બોલંતિ તુજ્ઞ રિઉળો સ-ઉડુસસયણે ણિસં પિ ઉદ્ધત્થા ।
ઉબ્બાયા દિયહં કયઉજ્જડદેવઉલ્લદેવઉકેરા ॥૭૮॥(૧૬)

ઉજ્જલ્લા ઉમ્મહ્ઠા હઠમ્મિ, વિપ્પલ્લમ્મિ ઉચ્ચારો ।

વિઉલે ઉચ્ચાહો, પયડે ઉચ્ચેવો, હઠમ્મિ ઉચ્ચત્થો ॥૧૭॥

શૂન્યે ઉજ્જડં, ઉકેરો ચ બલિઃ, ઉડુસો ચ મક્કુણકે ।

શાન્તે ચ ઉબ્બાઓ, ઉદ્ધત્થો વિપ્રલબ્ધે ચ ॥૧૬॥

ઉજ્જડ—ઉજ્જન—ઝજડ—શૂન્ય—વેરાન જેવું.

ઉકેર—ઉત્કર—બલિ—નિવેદ—દેવને બડા-

ઉડુસ—ઉદ્દશ—માકડ—માંકડ.

વવાની મેટ.

ઉદ્ધત્થ—વિપ્રલબ્ધ—ઠગાયેલ—છેતરાયેલ.

ઉબ્બાઅ—શાંત.

ઉકેર—

‘સમૂહ’ અર્થનો વાચક એક બીજો ‘ઉકેર’ શબ્દ છે પરંતુ તેની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત ‘ઉત્કર’ ઉપરથી ઉપજાવવાની છે અર્થાત્ ‘સમૂહ’ વાચક ‘ઉકેર’ શબ્દ દેશી નથી.

ઉદાહરણ—

ગમયન્તિ તવ રિપવઃ સ-ઉડુસશયને નિશામપિ ઉદ્ધત્થા ।

ઉબ્બાયા દિવસં કૃતઉજ્જડદેવકુલદેવઉકેરા ॥૭૮॥

હારી જવાથી શાંત થયેલા અને દિવસે ઝજડ દેવલમાં દેવોને મેટ ચઢાવનારા
એવા છેતરાયેલા તારા શત્રુઓ રાત્રીને પણ માકડવાલી પંચારીમાં વીતાવે છે.

ઉજ્જલ્લા ઉમ્મહ્ઠા હઠે, વિપ્પલે ઉચ્ચારો ।

વિપુલે ઉચ્ચાહો, પ્રકટે ઉચ્ચેવો, હઠે ઉચ્ચત્થો ॥૧૭॥

उज्जला तथा उम्मङ्गा बलात्कारः ।	उच्चाडो विपुलः ।
उच्चारो विमलः ।	उच्चेवो प्रकटः ।
	उच्चथो दृढः ।

यथा—

उच्चारं उच्चेवे उच्चाडकरे ससिम्भि जं कामो ।

उज्जला-उच्चत्यबलो ता उम्मङ्गाए रमसु इमं ॥७९॥(९७)

‘उअह’सि ‘पेच्छह’-अत्थे, उडिदो मासम्मि, साइणी उअरी ।

उल्लोचो य वियाणे, छिम्पयकारुम्मि उच्छओ होइ ॥९८॥

उअह पश्यत ।	उल्लोचो वितानम् ।
उडिदो माषधान्यम् ।	उच्छओ छिम्पकाख्यः कारुविशेषः ।
उअरी शाकिनी ।	

उज्जला } —दृढ-बलात्कार-पराणे करवुं.	उच्चार —विमल-पवित्र.
उम्मङ्गा } —दृढ-बलात्कार-पराणे करवुं.	उच्चेव —प्रकट-स्पष्ट-खुल्लुं.
उच्चाड —विपुल-पहोळुं-चोडुं.	उच्चथ —दृढ-मजबूत.

उदाहरण—

उच्चारं उच्चेवे उच्चाडकरे शशिनि यत् कामः ।

उज्जला-उच्चत्यबलः तावत् उम्मङ्गाइ रमयस्व इमाम् ॥७९॥

निर्मल, प्रकट अने विपुल किरणोवाळो चंद्र होय छे न्यारे काम—(नो उदय होय छे)—वासना-जागे छे तो ते वग्नते बलात्कारमां दृढ बलवाळो तुं बलात्कारशी आने रमाड.

‘उअह’ इति ‘प्रेक्षध्वम्’ अर्थे, उडिदो माषे, शाकिनी उअरी ।

उल्लोचो च विताने, छिम्पककारौ उच्छओ भवति ॥९८॥

उअह—जुओ.	उडिद—अडद.
उअरी—डाकण.	उल्लोच—उलोच—चंद्रवो.
उच्छअ—छीपो-छीपो-कपडां छापनार—	
रंगरेज—रंगनार कारीगर.	

યથા—

હંછયવાટે મજ્જારીરૂપયાઓ મમંતિ ઉમરીઓ ।

અમહ ઉદ્દિદસામાઓ તમિસ્સહ્લોચિષ ગગને ॥૮૦॥(૧૮)

અડ્ડાસો સંતાવે, અગ્ધુદ્ધં પુંસિયં, અરિમ્મિ હ્લોલો ।

દરિણ ઉત્તુણ-અમ્મુહ-અચ્ચુચ-અચ્છુચ્છુ-અત્તુરિદ્ધીઓ ॥૯૧॥

અડ્ડાસો સંતાપઃ ।

અગ્ધુદ્ધં પુંસિતમ્ ।

‘અગ્ધુદ્ધ’શબ્દસ્ય ‘અદ્ધુદ્ધ’ इति सत्यां

व्युपत्तौ विशेषार्थरूढेरिह पाठः ।

હ્લોલો શત્રુઃ ।

અત્તુણો અમ્મુહો અચ્ચુંવો અચ્છુચ્છુ

અત્તુરિદ્ધી એતે પદ્મ શબ્દા દર્શાર્થાઃ ।

“અત્તુરિદ્ધી ગર્વઃ [] इत्यन्ये ।

ઉદાહરણ—

હંછયવાટે માર્જારીરૂપકાઃ ભ્રમન્તિ ઉમરીઓ ।

અમહ ઉદ્દિદશ્યામાઃ તમિસ્સહ્લોચિષ ગગને ॥૮૦॥

છોપાવાડમાં અંધારાના ચંદરવાવાલું આકાશ ઘાય છે ત્યારે અહ્મદ જેવી કાઠી ઢાકળો મીંદડીના રૂપમાં ભમે છે, જુઓ.

અડ્ડાસો સંતાપે, અગ્ધુદ્ધં પુંસિતમ્, અરો હ્લોલો ।

દેસે ઉત્તુણ-અમ્મુહ-અચ્ચુચ-અચ્છુચ્છુ-અત્તુરિદ્ધીઓ ॥૯૧॥

અડ્ડાસ—સંતાપ.

હ્લોલ—શત્રુ-વેરી.

અગ્ધુદ્ધ—પુંસિત-પુરુષ જેવું થવું-શૂરતા.

ઉત્તુણ

અમ્મુહ

અચ્ચુચ

અચ્છુચ્છુ

અત્તુરિદ્ધિ

} —દસ-દર્પવાલું-ગર્વિષ્ઠ-મત્ત-માતેલું.

અગ્ધુદ્ધ

સં.—‘અદ્ધ+ધુદ્ધ’-પ્રા० ‘અગ્ધુદ્ધ’ એ રીતે ‘અગ્ધુદ્ધ’ શબ્દની ધ્યુત્પત્તિ સાધી શકાય એમ છે છતાં પ્રસ્તુત ‘અગ્ધુદ્ધ’ શબ્દ વિશેષ અર્થમાં એટલે ‘પુંસિત’ અર્થમાં જ રૂઢ છે, એ હેતુથી અહીં તેને ‘વેશી’ તરીકે નોંધેલો છે.

સંસ્કૃતિ

બીજા સંગ્રહકારો આ એક શબ્દનો અર્થ ‘ગર્વ’ બતાવે છે.

યથા—

વિજાત્ચુલ્લુ-કુલઉમ્મુહ-વયઉચ્ચ-સિરિઉત્તુરિદીણં ।

ઉગ્ધુટં ઉત્તુણસં ઉલ્લોલાણં તથ કયઉકાસં ॥૮૧॥(૯૯)

આરુઢે ઉલ્લૂઢો ઉચ્ચપ્પ-ઉચ્ચુપ્પિયા તથ ય ।

ઉવ્વીઢં ઉદરિયં ઉમ્મરિયં ચેય ઉત્ત્વાપ ॥૧૦૦॥

ઉલ્લૂઢો ઉચ્ચપ્પો ઉચ્ચુપ્પિઓ ત્રયોડ- પ્યેતે આરુઢાર્થાઃ । “ઉલ્લૂઢો અકુરિતઃ” [] इत्यन्ये ।	ઉવ્વીઢં ઉદરિયં ઉમ્મરિયં ચેતિ ત્ર- યોડપ્યેતે ઉત્ત્વાતાર્થાઃ ।
--	---

યથા—

ઉવ્વીઢસ્વગઉમ્મરિયસત્તુણિવહો ગુણેષુ ઉલ્લૂઢો ।

ઉદરિયઉચ્ચપ્પસ્વલો ઉચ્ચુપ્પિ તિહુયણં પિ ચાલુક્યો ॥૮૨॥(૧૦૦)

ઉદાહરણ—

વિજાત્ચુલ્લુ-કુલઉમ્મુહ-વયઉચ્ચ-શ્રીઉત્તુરિદીણં ।

ઉગ્ધુટં ઉત્તુણસં ઉલ્લોલાણં તથ કૃતઉકાસં ॥૮૧॥

વિદ્યાથી મત્ત, કુલથી મત્ત, ઉમરથી મત્ત અને ધનથી મત્ત થયેલા (તારા)
શત્રુઓને તારું ગર્વ ભરેલું શરાતન સંતાપ કરે ણવું છે.

આરુઢે ઉલ્લૂઢો ઉચ્ચપ્પ-ઉચ્ચુપ્પિયા તથા ચ ।

ઉવ્વીઢં ઉદરિયં ઉમ્મરિયં ચૈવ ઉત્ત્વાપે ॥૧૦૦॥

ઉલ્લૂઢ ઉચ્ચપ્પ ઉચ્ચુપ્પિઅ	}—આરુઢ-ચહેલું.	ઉવ્વીઢ ઉદરિય ઉમ્મરિય	}—ઉત્ત્વાત-હોદેલું-ઉગા- મેલું-લેહેલું.

ઉલ્લૂઢ

બીજા સંપ્રદાયારો આ એક શબ્દનો અર્થ ‘અંકુરિત-અંકુરાવાહું-ઝોલું’
એવો બતાવે છે.

ઉદાહરણ—

ઉદરિયઉચ્ચપ્પસ્વલઃ ઉચ્ચુપ્પિ ત્રિભુવનમપિ ચાલુક્યઃ ॥૮૨॥

ઉગામેલ તરવાર વડે શત્રુના સમૂહને કસેલી નાસનાર, ગુણોમાં ચહેલો અને
ચહેલા-ફાટી ગયેલા-દુષ્ટોને કસેલી નાસનાર ચાલુક્ય રાજા ત્રિભુવન ઉપર પણ
આરુઢ થયેલો છે.

ઉચ્છટ્ટો ઉઢુહણો ચોરે, દુઅચોરિયાહ ઉચ્છંટો ।

ઉત્તાર-ઉવ્વેત્તારા અચ્છિન્નાઽઽરાવરુદ્ધિમ્મિ ॥૧૦૧॥

ઉચ્છટ્ટો । “ઓત્ સંયોગે” [સિ૦ હે૦
૮।૧।૧૧૬] ઇતિ ઉત ઓતિ
ઓચ્છટ્ટો તથા ઉઢુહણો દ્વાવપ્યેતૌ
ચોરાથૌ ।

ઉચ્છંટો દ્રુતચૌર્યમ્ ।

ઉત્તારં ઉવ્વેત્તારં દ્વાવપ્યેતૌ નિરન્ત-
રસ્વરુદિતે ।

ઉદ્ધતાર્થવાચી તુ ‘ઉત્તાર’શબ્દઃ સમ-
સંસ્કૃત એવ ।

યથા—

ગુણિગુણહિયયઉચ્છટ્ટય ! ઉઢુહણઉચ્છંટમીસિયા રણે ।

પયડિયેઙ્ગાઢ-ઉત્તારં ઉવ્વેત્તારંતિ તુઙ્ગ રિઉવહુયા ॥૮૩॥ (૧૦૧)

ઉચ્છટ્ટો ઉઢુહણો ચૌરે, દ્રુતચોરિકાયાં ઉચ્છંટો ।

ઉત્તાર-ઉવ્વેત્તારા અચ્છિન્નાઽઽરાવરુદિતે ॥૧૦૧॥

ઉચ્છટ્ટ
ઉઢુહણ } —ચોર.

ઉચ્છંટ —જલદી જલદી ચોરી કરવી.
ઉત્તાર } —જેમાં સ્વર અઁઙ્ઙ ચાલ્યા
ઉવ્વેત્તાર } કરે છે એવું રુદન-રોણું.

ઉચ્છટ્ટ

આને વદલે ‘ઓચ્છટ્ટ’ પળ વપરાય છે. જુઓ “ઓત્ સંયોગે”—[૮।૧।૧૧૬]

ઉત્તાર

આ શબ્દનો એક બીજો અર્થ ‘ઉદ્ધત’ થાય છે પરંતુ એ અર્થમાં એની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત ‘ઉત્તાર’ ઉપરથી લેવાની છે એટલે ‘ઉદ્ધત’ અર્થનો ‘ઉત્તાર’ વેશી નથી.

ઉદાહરણ—

ગુણિગણહૃદયઉચ્છટ્ટય ! ઉઢુહણઉચ્છંટમીપિતાઃ અરણ્યે ।

પ્રકટિતઙ્ગાટઉત્તારં ઉવ્વેત્તારંતિ તવ રિપુવધુકાઃ ॥૮૩॥

ગુણિના સમૂહના હૃદયને ચોરનાર હે ! ચોરની જલદી જલદી ચોરી કરવાની બીકથી અરણ્યમાં મય પામેલી તારા શત્રુઓની વહુઓ, ઙ્ગાઓને નિરંતર રોડું આવે એ રીતે નિરંતર રાગવાદું રોયા કરે છે.

खिन्ने उव्वाअ-उत्तंपिया य, हासम्मि उल्लेवो ।

उम्भुग्ग-उप्फंदोला चलम्मि, मूढम्मि उम्भइयं ॥१०२॥

उव्वाओ तथा उत्तंपिओ खिनः । उम्भुग्गो उप्फंदोलो द्रावप्येतौ चछार्थौ ।

“उत्तम्मिअं खिनम्” [] इत्यन्ये । उम्भइयं मूढम् ।

उल्लेवो हासः । स्वार्थे के उल्लेवओ

इत्यपि ।

यथा —

उव्वायमणा उम्भुग्गलोयणा चइयचारुल्लेवा ।

उप्फंदोला उत्तंपइ तुज्झ कए सा विओअउम्भइया ॥८४॥ (१०२)

खिन्ने उव्वाअ-उत्तंपिआ च, हासे उल्लेवो ।

उम्भुग्ग-उप्फंदोला चले, मूढे उम्भइअं ॥१०२॥

उव्वाअ } — खिन्न-खेद पामेल.
उत्तंपिअ }

उम्भुग्ग } — चंचल.
उप्फंदोल }

उल्लेव } — हास-हसवुं.
उल्लेवअ }

उम्भइअ — मूढ-उन्माद वालुं.

उत्तम्मिअ

बीजा संग्रहकारो ‘उत्तंपिअ’ ने बदले ‘उत्तम्मिअ’ कहे छे-अने ‘उत्तम्मिअ’ ए रीते नपुंसक लिंगमां ‘उत्तम्मिअ’ शब्दने बतावे छे.

उदाहरण—

उव्वायमना उम्भुग्गलोचना त्यक्तचारुल्लेवा ।

उप्फंदोला उत्तंपइ तव कृते सा वियोगउम्भइआ ॥८४॥

खिन्न मनवाळी, चंचल नेत्रवाळी, सुंदर हासने तजनारी-छोड़नारी, चंचल अने वियोगने लीधे मूढ थयेली एवी ते, तारा माटे खिन्न थाय छे.

नीचे जणावेलां नामो अने धातुओ बीजा संग्रहकारो देशीसंग्रहमां नोंधी बताव्यां छे तो पण अमे तेम्मे अही नोंध्या नथी. कारण के, ते ते नामो अने धातुओनी साधनिका अमे व्युत्पत्तिवाळी रीत द्वारा करी बतावी छे.

उत्थार एटले उत्साह. ‘उत्थार’ शब्द ‘उत्साह’ उपरधी आवी शके एम छे

जुओ—“वा उत्साहे थो ह १:”—८ । २ । ४८ ।

અત્ર ચ—

“ઉત્થારો ઉત્સાહઃ, ઉચ્છુણ્ણં વિમર્દિતમ્
—ઈતિ ઉત્સાહ—ઉચ્છુણ્ણશબ્દપ્રભવો ।
ઉન્દુર—ઉચ્ચયશબ્દો આલુ—નીવીવા-
ચકો સંસ્કૃતસમો ” ।

“ ઉંઘઈ નિદ્રાતિ ।

ઉગ્ગઈ ઉદ્ઘાટયતિ ” ।

एतौ धात्वादेशोभूकौ इति ।

एते अन्यैरुक्ता अपि नोक्ताः ॥(१०२)

ઉબ્માલણં ઉત્પણ્ણે, પલાયનત્તમ્મિ ઉજ્જમણં ।

ઉચ્છવિયં સયણીએ, ઉંત્તણં ઉત્તજ્જિમ્મિ ॥૧૦૩॥

ઉબ્માલણં શૂર્પાદિના ઉત્પવનમ્ ।

ઉચ્છવિયં શયનીયમ્ ।

“ઉબ્માલણં અર્પવમ્” [] इति
केचित् । उत ओति ओब्मालणं
इत्यपि ।

ઉંત્તણં ઉત્તરીયમ્ ।

ઉજ્જમણં પલાયનમ્ । ઉત ઓતિ

ઓજ્જમણં इत्यपि ।

उच्छुण्ण—विमर्दित—वधारे पडतुं मसळेलुं. संस्कृत ‘उच्छुण्ण’ द्वारा ‘उच्छुण्ण’
नीपजावी शकाय एम छे.

उन्दुर—उंदर—‘उन्दुर’ शब्द ज संस्कृत छे.

उच्चय—नीवी—नाडीनी गांठ. आ ‘उच्चय’ शब्द पण संस्कृत छे.

उंघ—उंघइ—निद्राति—ऊंघे छे. [८ । ४ । १२]

उग्ग—उग्गइ—उद्घाटयति—उघाडे छे [८ । ४ । ३३]

उक्त ‘उंघ’ અને ‘उग्ग’ ए वज्जे धातुओ धात्वादेशना प्रकरणमां नोधી
बताव्या छे.

ઉબ્માલણં ઉત્પવને, પલાયનાર્થે ઉજ્જમણં ।

ઉચ્છવિયં શયનીયે, ઉંત્તણં ઉત્તરીયે ॥૧૦૩॥

ઉબ્માલણ } —ઠપણવું—સૂપડા વગેરે
ઓબ્માલણ } વહે ઝપણવું.

ઉજ્જમણ } —પલાયન કરવું.
ઓજ્જમણ }

ઉચ્છવિય—શયનીય—પથારી.

ઉંત્તણ—ઉત્તરીય વજ્જ.

यथा—

वियल्लियउत्तणाए सुणं उम्भालणं कुणंतीए ।

तह पुल्लइयं उल्लखियं जह काउं सक्किमो ण उज्झमणं ॥८५॥ (१०३)

उल्लिखं चिदिलिठिहाम्मे, णिउणगगियम्मि उग्गाहयं ।

उल्लेहडो य लोले रहजोग्गे तह य उवसेरं ॥१०४॥

उल्लिखं शिथिलस्थितौ ।

उल्लेहडो लम्पटः ।

उग्गहियं निपुणगृहीतम् ।

उवसेरं रतियोग्यम् ।

उग्गहियं रचितम्—इति तु 'रचि-'

धात्वादेशसिद्धम् ।

उम्भालण

केटलाक संग्रहकारो आनो अर्थ 'अपूर्व' बतावे छे.

उदाहरण—

विगलितउत्तणाए शून्यं उम्भालणं कुर्वत्याः ।

तथा प्रलोकितं उल्लिखियं यथा कर्तुं शक्नुमो न उज्झमणं ॥८५॥

उत्तरीय बल्ल सरी पडयुं छे अने शून्यमने ऊपणी रहो छे एवी तेणीनी पयारी ते रीते जोवाई के जेथी अमे पलायन नथी करी शकता.

उल्लिखं शिथिलस्थितौ, निपुणगृहीते उग्गहियं ।

उल्लेहडो च लोले, रतियोग्ये तथा च उवसेरं ॥१०४॥

उल्लिख्य—शिथिल स्थितिवाहुं—ढोलं.

उग्गहिय—निपुण रीते ग्रहण करेलुं.

उल्लेहड—लोल—लम्पट—चंचल.

उवसेर—रति करवाने योग्य—रमण

करवा लायक.

उग्गाहिअ

आनो अर्थ 'रचित'—'रचेलु' होय स्यारे आ शब्द, देशी नथी. 'रचित' अर्थवाळा 'उग्गहिअ' शब्दने 'रच्' धातुना 'उग्गह्' आदेश द्वारा साधी बताव्यो छे:

[८ । ४ । ९४]

यथा—

उल्ललियदोसतुस ! तह उग्गहिया कुमरवाल ! तह लच्छी ।

उल्लेहडा वि जह सा ण मन्नए अन्नं उवसेरं ॥८६॥ (१०४)

उल्लुरुहो लहुसंखे, तत्तोच्छलियम्मि उब्भुयाणं तु ।

उंदुरओ दीहाहे, उक्खोडिययम्मि उत्तुहियं ॥१०५॥

उल्लुरुहो लघुशङ्खः ।

उब्भुयाणं यद्-अग्न्यादिना तप्तं

दुग्धादि भाजनाद् उच्छलति ।

उंदुरओ दीर्घम् अहः ।

उत्तुहियं उत्खोटितम् ।

तकारसंयोगस्थाने डकारसंयोगं केचित्

पठन्ति, स च लिपिभ्रम एव—इति—

अनेकदेशीपरिशीलनेन निश्चित-

मस्माभिः ।

उदाहरण—

उल्ललिअदोषतुष ! तथा उग्गहिआ कुमारपाल ! त्वया लक्ष्मीः ।

उल्लेहडा अपि यथा सा न मन्यते अन्यं उवसेरं ॥८६॥

दोषरूप फोफाने दीलां करी नाखनार हे कुमारपाल ! तें एवी निपुण रीते लक्ष्मीने ग्रहण करेली—पकडेली—छे के जेथी ते लंपट होबा छतां पोतानी साथे कोई बीजाने रमवा योग्य नथी मानती.

उल्लुरुहो लघुशङ्खे, तत्तोच्छलिते उब्भुआणं तु ।

उंदुरओ दीर्घाहनि, उत्खोटितके उत्तुहियं ॥१०५॥

उल्लुरुह—नानो शंख-शंखलुं.

उंदुरअ—लांबो दिवस.

उत्तुहिय—उत्खोटित—ऊखडी गयेलुं—
छेदायेलुं.

उब्भुआण—ऊभराई जवुं—अग्नि वगेरेनी

गरमीने लीधे वासणमाथी तपी गयेलो

दूध वगेरेनुं ऊछळलुं.

उत्तुहिय

केटलाक संग्रहकारो आ शब्दने बदले 'उड्डुहिय' एवो शब्द नोथे छे अर्थात् डबल 'त'ने बदले डबल 'ड' वालो पाठ स्वीकारे छे.

अमे तो अनेक देशीसंग्रहोनुं परिशीलन करीने डबल 'त' वालो पाठ निश्चित करेलो छे. माटे अम कही शकीए के डबल 'ड' वाला पाठने स्वीकार-नाराओ लिपिभ्रममां ज पड्या छे.

यथा—

उत्तुहियजीवियासाइ उल्लुरुहकण्ठ ! तीइ तुह विरहे ।

अइउम्भुयाइयरई उंदुरया हुंति सिसिरे वि ॥८७॥ (१०५)

उद्धरणं उच्छिष्टे, उवदीवं अन्नदीवम्मि ।

उद्धवअ-उच्चङ्गिय-उत्ताहिय-उच्चाहिया य उत्तिस्ससे ॥१०६॥

उद्धरणं उच्छिष्टम् ।

उद्धवओ उच्चङ्गिओ उत्ताहिओ उच्चा-

उवदीवं अन्यद्वीपम् ।

हिओ इत्येते चत्वार उत्क्षिप्तार्थाः ।

यथा—

उच्चाहियभुअ ! उच्चङ्गिय-असि ! उत्ताहिअ-उवदीव-ईस !

हरिणो व्व लिहंति विगा उद्धवयकरा णिवा तुह-उद्धरणं ॥८८॥ (१०६)

उदाहरण—

उत्तुहिअजीविताशया उल्लुरुहकण्ठ ! तस्याः तव विरहे ।

अतिउम्भुआइअरतयः उंदुरया भवन्ति शिशिरेऽपि ॥८८॥

हे नाना शंख समान कंठवाळा ! तारा विरहमां जीवितनी आशा उल्लुखी गयेली छे एवी तेणीना शियाळाना टुंका दिवसो पण-जेमां रति अतिऊभरायेली छे एवा-मोटा थई जाय छे.

उद्धरणं उच्छिष्टे, उवदीवं अन्यद्वीपे ।

उद्धवअ-उच्चङ्गिअ-उत्ताहिअ-उच्चाहिआ च उत्तिस्ससे ॥१०६॥

उद्धरण—उच्छिष्ट-एहुं-जुहुं-खातां वा-

परतां वधेलं-नाखी देवा जेवुं.

उवदीव-उपद्वीप-अन्यद्वीप-बीजो बेट.

उद्धवअ

उच्चङ्गिअ

उत्ताहिअ

उच्चाहिअ

—उत्क्षिप्त-ऊंचे फेंकेल-ऊछाळेल.

उदाहरण—

उच्चाहियभुज ! उच्चङ्गिअअसे ! उत्ताहिअउवदीवईश ! ।

हरयः इव लिहन्ति वृकान् उद्धवयकराः नृपाः तव उद्धरणं ॥८९॥

हे ऊछाळेल भुजावाळा ! ऊछाळेल तरवारवाळा ! बीजा द्वीपना ईशोने ऊछाळनारा ! ताराखी पराजय पामेला बीजा राजाओ तारं एहुं, सिंहो जेम वरुओने बाटे छे तेम ऊंचे हाये बाटे छे.

ઉદ્ધવિયં અગ્નિય, ઉવલુયં સલજ્જ, ઘરમ્મિ ઉત્થલિયં ।

ઉલુલ્લંડો અ અલાય, ઉઅક્કિય-ઉચ્છંગિયા પુરોઠાપિતે ॥૧૦૭

ઉદ્ધવિયં અર્ધિતમ્ ।

ઉવલુયં સલજ્જમ્ ।

ઉત્થલિયં ગૃહમ્ । “ઉત્થલિયં ઉન્મુ-

સ્વગતમ્” []ઇત્યન્યે ।

ઉલુલ્લંડો ઉન્મુક્કમ્ ।

ઉઅક્કિયં ઉચ્છંગિયં દ્રાવપ્યેતો પુર-

સ્કતાર્થો ।

યથા—

ઉત્થલિયવર્ધ ઉચ્છંગિયવિણઓ તાં ઉઅક્ક સહિ ! વિણયં ।

અલં ઉલુલ્લંડપ્રહારેહિ ઉવલુયા ઇવિય અપ્પં ઉદ્ધવસુ ॥૮૯॥(૧૦૭)

ઉરુમિલ્લં ઉરુસોલ્લં ચ પેરિય, અવગા અ ઉઅચિત્તો ।

ઉવઉજ્જો ઉવયારે, દોહણહારીહ ઉઅહારી ॥૧૦૮॥

ઉદ્ધવિયં અર્ધિતે, ઉવલુઅં સલજ્જે, ગૃહે ઉત્થલિયં ।

ઉલુલ્લંડો ચ અલાતે, ઉઅક્કિય-ઉચ્છંગિયા પુરઃસ્થાપિતે ॥૧૦૭

ઉદ્ધવિય—અર્ધિત-પૂજવું, મૂલવવું.

ઉઅક્કિય } —આગલ કરવું-આગલ
ઉચ્છંગિય } રાખવું.

ઉવલુઅ—લાજવાલું-શરમાલ.

ઉત્થલિય—ઘર.

ઉલુલ્લંડ—અલાત-ઉન્મુક્ક-ઉન્માદિયું.

ઉત્થલિય

બીજા સંપ્રદાકારો આનો અર્થ ‘ઉન્મુસ્વગત’-‘ઉંચે મોઢે જવું’ અથવા ‘પરાહ્મુલ્લ થઈને જવું-મુલ્લ ફેરવીને જવું’-વતાવે છે.

ઉદાહરણ—

ઉત્થાલિયપતિઃ ઉચ્છંગિયવિનયઃ તસ્માત્ ઉઅક્ક સલ્લિ ! વિનયમ્ ।

મલં ઉલુલ્લંડપ્રહારૈઃ ઉવલુયા ભૂત્વા આત્માનં ઉદ્ધવસુ ॥૧૦॥

હે સલ્લિ ! એ ગૃહપતિ છે અને વિનયનો પુરસ્કર્તા છે-વિનયને આગલ કરનાર છે-તેથી તું વિનયને આગલ કર-નમ્ર થા. ઉન્માદિયાના પ્રહારોથી સર્થ, શરમવાળી થઈને તું આત્માનું મૂલ કર.

ઉરુમિલ્લં ઉરુસોલ્લં ચ પેરિતે, અવગતે ચ ઉઅચિત્તો ।

ઉવઉજ્જો ઉપકારે, દોહનકારિણ્યાં ઉઅહારી ॥૧૦૮॥

उरुमिच्छं उरुसोल्लं च द्वावप्येतौ

प्रेरिताथै ।

उअचित्तो अपगतः ।

उवउज्जो उपकारः ।

उअहारी दोम्भी ।

यथा—

उअचित्ताणं उअहारीणं मग्न-उरुमिल्ल-णयणाणं ।

उरुसोल्लउरुवसनो पवणो तरुणाण कुणइ उवउज्जं ॥१०॥ (१०८)

संचुणिणयम्मि उल्लुटियं च, कागम्मि उल्लुहंतो ।

नेमीए उंचहिया, उत्पेक्खिययम्मि उद्दिसियं ॥१०९॥

उल्लुटियं संचूर्णितम् ।

उंचहिया चक्रधारा ।

उल्लुहंतो काकः ।

उद्दिसियं उत्प्रेक्षितम् ।

उरुमिल्ल } — प्रेरित-प्रेरयुं.
उरुसोल्ल }

उवउज्ज—उपकार,

उअचित्त—अपगत-पाछुं फरवुं.

उअहारी—दोनारी—दोहन करनारी.

उदाहरण—

उअचित्ताणं उअहारीणं मार्गउरुमिल्लनयनानां ।

उरुसोल्लउरुवसनः पवनः तरुणानां करोति उवउज्जं ॥१०॥

मार्गमां अथवा पाछळ आंखोने आमतेम फेरवती अने पाछी फरती दोनारी-ओतुं साथळ ऊपरतुं वल्ल ऊडाडतो पवन युवानोनो उपकार करे छे.

संचूर्णिते उल्लुटियं, च काके उल्लुहंतो ।

नेम्यां उंचहिया, उत्पेक्षितके उद्दिसियं ॥१०९॥

उल्लुटिय—संचूर्णित-छुंदलुं-छुंशी नाखलुं.

उंचहिया—चकनी धार-पैडानी धार.

उल्लुहंत—उल्लुहन्ता—जैने उल्लुह हणे छे—कागडो.

उद्दिसिय—उत्प्रेक्षित—उत्प्रेक्षवुं—ऊंचे ओतुं—उत्प्रेक्षा करवी—सरसावतुं.

યથા—

અસુરેહિં ઉપરિપરિભ્રમંતુલ્લુહંતવિરસરોલેહિં ।

હરિચક્રાંચહિયુલ્લુંટિયં ઉદ્દિસિયં અપ્પબલં ॥૧૧॥(૧૦૯)

ઉઘ્માસુયં વિસોહે, ગરુયાવેસમ્મિ ઉવ્વહણં ।

ઉલ્લરયં ચ કવહુહરણે, રાસિમ્મિ ઉકુરુડી ॥૧૧૦॥

ઉઘ્માસુયં ગતશોભમ્ ।

ઉવ્વહણં મહાન્-આવેશઃ ।

ઉલ્લરયં કપર્દામરણમ્ ।

ઉકુરુડી અવકરરાશિઃ । ઉકુરુહો
રત્નાદીનામપિ રાશિઃ ।

યથા—

ઉઘ્માસુય ! સા મેલ્લઇ ઉવ્વહણં તા સુ અગ્ગઓ તીણ ।

ઉલ્લરયભૂસણો જઇ રે ! ણચ્ચસિ ચડિય ઉકુરુડિં ॥૧૨॥(૧૧૦)

ઉદાહરણ—

અસુરૈઃ ઉપરિપરિભ્રમત્-ઉલ્લુહંતવિરસરોલેહિં ।

હરિચક્રાંચહિયુલ્લુંટિયં ઉદ્દિસિયં આત્મબલમ્ ॥૧૧॥

હરિના ચક્રની ધારથી છુંદાઈ ગયેલું અસુરોનું પોતાનું વલ્લ વા સૈન્ય, ઉપર
ભમતા અને વિરસ અવાજ કરતા-કાકા કરતા-કાગડાઓની સાથે સરસાવાયું છે.

ઉઘ્માસુઅં વિશોમે, ગુરુકાવેશે ઉવ્વહણં ।

ઉલ્લરયં ચ કપર્દામરણે, રાશૌ ઉકુરુડી ॥૧૧૦॥

ઉઘ્માસુઅ-વિશોમ-શોમા વિનાનું.

ઉલ્લરય-કોડીઓનું ઘરેણું.

ઉવ્વહણ-મોટો આવેશ.

ઉકુરુડી-ઉકરડી-ઢગલો-કચરાનો
ઢગલો.

ઉકુરુહ

આ શબ્દનો 'રત્નોનો ઢગલો' એવો અર્થ પણ છે.

ઉદાહરણ—

ઉઘ્માસુય ! સા મુશ્ચતિ ઉવ્વહણં તસ્માત્ સ્થલુ અપ્રતસ્તસ્યાઃ ।

ઉલ્લરયભૂષણઃ યદિ રે ! નૃત્યસિ ચટિત્થા ઉકુરુડિં ॥૧૨॥

હે શોમા વિનાના ! કોડીઓનું ઘરેણું પહેરીને અને ઉકરડી ઉપર ચઢીને
જો તું તેણીની આગલ નાચ કર તો તે, મોટા આવેશને છોડી દે.

उच्छ्रियं उक्खोडियतजम्मि, उब्बिबलं जले कलुसे ।

उद्धच्छियं णिसिद्धे, वक्कीभूयम्मि उज्जणियं ॥१११॥

उच्छ्रियं छिन्नत्वक् ।

उद्धच्छियं निषिद्धम् ।

उब्बिबलं कलुषजलम् ।

उज्जणियं वक्कीभूतम् ।

यथा—

उब्बिबला णईओ तरुणो उच्छ्रिया य दंतीहि ।

उज्जणियचावउद्धच्छियअरिमण्डल ! कहंति तुह सिविरं ॥१३॥(१११)

णिग्गमच्छियम्मि उज्जीरियं च, उज्जूरियं क्षीणे ।

उक्खंडियं अकान्ते, चोरियवत्थुम्मि उच्छ्रियं ॥११२॥

उज्जीरियं निर्भर्त्सितम् ।

उक्खंडियं आक्रान्तम् । उत ओति

उज्जूरियं क्षीणम् । “शुष्कम्” []

‘ओक्खंडियं’ इत्यपि ।

इत्यन्ये ।

उच्छ्रियं चोरितं वस्तु ।

उच्छ्रियं उत्खोटितत्वचि, उब्बिबलं जले कलुषे ।

उद्धच्छियं निषिद्धे, वक्कीभूते उज्जणियं ॥१११॥

उच्छ्रिय—छोलेलुं—छेदायेल छाल—

उब्बिबल—डोलुं पाणी.

चामडी—वाळुं.

उज्जणिय—वांकुं—वांकुं थयेलुं.

उद्धच्छिय—निषेधेलुं—अटकावेलुं.

उदाहरण—

उब्बिबला नद्यः तरवः उच्छ्रल्लिया च दन्तिभिः ।

उज्जणियचावउद्धच्छियअरिमण्डल ! कथयन्ति तव शिविरम् ॥१३॥

वांका वंकेला धनुष द्वारा शत्रुधोना समूहने अटकमां राखनार हे । हाबीओ बडे थयेनी डोळा पाणीवाळी नदीओ अने छोलाई गयेला वृक्षो कहे छे के आट-लामां तारो पडाव पडथो छे.

निर्भर्त्सिते उज्जीरियं च, उज्जूरियं क्षीणे ।

उक्खंडियं आक्रान्ते, चोरितवस्तुनि उच्छ्रियं ॥११२॥

उज्जीरिय—तिरस्कारपात्र—धिक्कारवा योग्य.

उज्जूरिय—क्षीण—क्षय पामेलुं.

उक्खंडिय } —आक्रमेलुं—धरी दबावेलुं.

उच्छ्रिय—चोरली चीज.

યથા—

તુહ જનહજ્જાહેવવના વિરહ-ઉજ્જૂરિયસ્ય અ તણુઅંતી ।
ઉજ્જીરેહ સહીઓ કુમુદસર-ઉક્ષંહિયા કપ તુજ્જ ॥૧૪॥(૧૧૨)

નીચં દ્વિત્વમિ ઉજ્જા ણયં, ઉવસગ્ગો ય મંદમ્મિ ।

ઉપ્પુંદિયં અત્થુરિય, ઉજ્જગુજ્જં અકલુસમ્મિ ॥૧૧૩॥

ઉજ્જાણિયં નિમ્નીકૃતમ્ ।

ઉપ્પુંદિયં આસ્તૃતમ્ ।

ઉવસગ્ગો મન્દઃ ।

ઉજ્જગુજ્જં સ્વચ્છમ્ ।

યથા—

અણઉવસગ્ગપથાવયઉજ્જાણિયરિહ ! કુમારવાલ ! ણિવ ! ।

ઉપ્પુંદિયા તિહુઅણે ઉજ્જગુજ્જા રમેહ તુહ કિત્તી ॥૧૫॥(૧૧૩)

ઉજ્જૂરિય

બીજા સંગ્રહકારો આનો અર્થ 'શુષ્ક-સૂકું' બતાવે છે.

ઉદાહરણ—

તવ ગુણઉચ્છદિયમનાઃ વિરહઉજ્જૂરિયતનુઃ ચ તન્વક્તી ।

ઉજ્જીરેહ સહીઃ કુમુદસરઉક્ષંહિયા કૃતે તવ ॥૧૪॥

તારા ગુણોદ્ધારા ચોરાયેલ ચિત્તવાળી, તારા વિરહે ક્ષીણ શરીરવાલી અને
કામદેવના આક્રમણથી દબાયેલી એવી તન્વંગી તારે સાદા સહીઓને ધિકારે છે.

નીચીકૃતે ઉજ્જાણિયં, ઉવસગ્ગો ચ મન્દે ।

ઉપ્પુંદિયં આસ્તૃતે, ઉજ્જગુજ્જં અકલુષે ॥૧૧૩॥

ઉજ્જાણિય—નીચું કરેલું.

ઉવસગ્ગ—મંદ.

ઉપ્પુંદિય—પથરાયેલ-ફેલાયેલ.

ઉજ્જગુજ્જ—સ્વચ્છ-ચોકઠું.

ઉદાહરણ—

અન્-ઉવસગ્ગપ્રતાપકઉજ્જાણિયરિપો ! કુમારપાલ ! નૃપ ! ।

ઉપ્પુંદિયા ત્રિભુવને ઉજ્જગુજ્જા રમતાં તવ કીર્તિઃ ॥૧૫॥

અમંદ પ્રતાપ દ્વારા શત્રુઓને નીચા કરનાર હે રાજા કુમારપાલ ! સ્વચ્છ અને
સર્વત્ર પથરાયેલી-ફેલાયેલી તારી કીર્તિ ત્રણ જગતમાં રમણ કરો-સ્વચ્છંદે વિહરો.

૧ ઉપ્પુંદિયં-મુ. ૦ ।

उद्बलित विसंवाहयमि, उप्फुंकिया य रजकीए ।

तह उद्बलित उक्कासियं च, उच्चारियं गहिए ॥११४॥

उद्बलित विसंवादितः ।

उक्कासियं उत्थितम् ।

उप्फुंकिया रजकी ।

उच्चारियं गृहीतम् ।

यथा—

उक्कासइ उप्फुंकियघरमि वत्थाण घल्लणमिसेण ।

उच्चारियअणउद्बलितविसंकेयं बहू सरिउं ॥११५॥ (११४)

कण्डियए उक्खणिगं, संछन्ने उच्छुआरं च ।

उज्जोमिया य रस्सीए, उल्लसियं च उल्लुक्सियं ॥११५॥

उक्खणिगं कण्डितम् ।

उज्जोमिया रस्मिः ।

उच्छुआरं संछन्नम् । उच्छुआरियं—

उल्लसियं उल्लुक्सियं द्वावप्येसौ पुच्छकि-

छादितम्—इति तु अनेनैव णिज-

तार्थै अन्योन्यपर्यायत्वेन निबद्धौ ।

न्तेन सिद्धम् ।

‘उद्भुसिय’ शब्दस्तु ‘उद्भुषित’ शब्दभेदः ।

उद्बलित विसंवादिते, उप्फुंकिया च रजक्याम् ।

तथा उत्थिते उक्कासियं च, उच्चारियं गृहीते ॥११४॥

उद्बलित—विसंवादित—विवादप्रस्त-

उप्फुंकिया—धोषण.

जेनी चोखवट नथी थयेली एवी
हकीकत.

उक्कासिय—उत्थित—ऊठेलुं.

उच्चारिय—गृहीत—ग्रहण करेलुं.

उदाहरण—

उक्कासइ उप्फुंकियगृहे वत्थाणां घल्लनमिसेण ।

उच्चारिय-अन्-उद्बलितविसंकेतं वधूः स्मृत्वा ॥११६॥

ग्रहण करेला अने विवाद विनाना संकेतने संभारोने धोषणने घरे कपडां
नाखवा जवाने बाने बहू ऊमी थाब छे.

कण्डितके उक्खणिगं, संछन्ने उच्छुआरं च ।

उज्जोमिया च रस्मौ, उल्लसियं च उल्लुक्सियं ॥११५॥

उक्खणिग—खांडेलुं—खांडवुं.

उच्छुआर—सारी रीते ठांकेल.

उज्जोमिया—राश—बळद वगेरेने हांकावा
माटे वपराती राश—दोरडी.

उल्लसिय } —उल्लसित—उल्लसवालुं—
उल्लुक्सिय } रोमांचवालुं—पुष्किल.

યથા—

ઉજ્જોમીઈ વિવદ્દં નિસિ ઉલ્લસિયં પિઅં સહિ ! મરંતી ।

ઉક્ત્ત્વણવાવદા વિ હુ ઉલુકસિયત્તં કહ-ઉચ્છુઆરેમિ? ॥૧૭॥૧૧૬)

ઉચ્છેવણં ઘણ, ઉચ્છંપિયં ઉવજંગલં ચ દીહમ્મિ ।

ઉપ્પેહ-ઉલ્લસિયા ઉમ્મચ્છવિયં ચ ઉદ્ધમટ્ટે ॥૧૧૬॥

ઉચ્છેવણં ઘૃતમ્ ।

ઉપ્પેહડં ઉલ્લસિયં ઉમ્મચ્છવિયં

ઉચ્છંપિયં ઉવજંગલં દ્વાવપ્યેતો દીર્ઘાથો ।

ત્રયોડપ્યેતે ઉદ્ધમટ્ટાર્થાઃ ।

યથા—

ઉચ્છંપિયઉપ્પેહહધુયજુયં ! ઉવજંગલચ્છ ! ઉલ્લસિયા ।

ઉમ્મચ્છવિયપયાવાણલમ્મિ ઉચ્છેવણં વ તુહ રિઉળો ॥૧૮॥(૧૧૬)

ઉચ્છુઆરિય

મૂળ 'ઉચ્છુઆર' ઉપરથી 'ઉચ્છુઆરિય' એવું પ્રેરક મૂલકદંત બને છે અર્થાત્ 'ઉચ્છુઆરિય' એ જુદો શબ્દ નથી.

ઉદ્ધુસિય

આ શબ્દ સંસ્કૃત 'ઉદ્ધુષિત' ઉપરથી ઝતરી શકે છે અર્થાત્ એ ક્ષય નથી. ઉદ્ધુષિત-રોમાંચિત.

ઉદાહરણ—

ઉજ્જોમીઈ વિવદ્દં નિશિ ઉલ્લસિયં પ્રિયં સલ્લિ ! સ્મરંતી ।

ઉક્ત્ત્વણવ્યાપૃતા અપિ સ્વલુ ઉલુકસિયત્તં કથં ઉચ્છુઆરેમિ ? ॥૧૭॥

હે સલ્લિ ! રાત્રે દોરડીથી કસીને વાંધેલા અને રોમાંચિત થયેલા પ્રિયને સંભારતી એવી હું. શાંડવામાં રોકાયેલી છું તો પણ મને થયેલા રોમાંચને કેમ ઢાંકી દઉં-ઢાંકી શકું ?

ઉચ્છેવણં ઘૃતે, ઉચ્છંપિયં ઉવજંગલં ચ દીર્ઘે ।

ઉપ્પેહડ-ઉલ્લસિયા ઉમ્મચ્છવિયં ચ ઉદ્ધમટ્ટે ॥૧૧૬॥

ઉચ્છેવણ—ધી.

ઉચ્છંપિય } —લાંબું.
ઉવજંગલ }

ઉપ્પેહડ

ઉલ્લસિય

ઉમ્મચ્છવિય

} —ઉદ્ધટ-આકરં-ઉગ્ર.

ઉદાહરણ—

ઉચ્છંપિયઉપ્પેહહધુયજુયં ! ઉવજંગલઅક્ષ ! ઉલ્લસિયા ।

ઉમ્મચ્છવિયપ્રતાપાનલે ઉચ્છેવણં ઇવ તવ રિપવઃ ॥૧૮॥

લાંબા અને ઉગ્ર હાથવાળા, લાંબી આંખવાળા હે ! તારા ઉદ્ધટ શત્રુઓ તારા ઉગ્ર પ્રતાપની આગમાં ધી જેવા છે.

उज्जगिरं ओन्निहे उच्छुरण-उच्छुअरणा इ उच्छुवणे ।

उम्हाविय-उवललया सुरए, तिसिरहियाम्म उल्लहलिओ ॥११७

उज्जगिरं औनिद्रयम् ।

उच्छुरणं उच्छुअरणं च इक्षुवाटः ।

“उच्छुरणं इक्षुः” [] इति केचित् ।

उम्हावियं उवललयं च सुरतम् ।

उम्हावियं-सुरतम्-इति तु रमेः

‘उम्भाव’ आदेशसिद्धम् ।

उल्लहलिओ तृप्तिरहितः-यः कदापि
तृप्तिं न जानाति ।

अत्र च—

उप्फालइ-कथयति ।

उव्वेल्लइ-प्रसर्गति ।

उम्भुत्तइ-उत्क्षिपति ।

उल्लुंङइ-विरेचयति ।

उम्मच्छइ-वञ्चति ।

उत्थारइ-आक्रामति ।

उल्लालइ ।

उग्घुसइ-मार्ष्टि ।

उकुसइ-गच्छति ।

उप्पेलइ ।

उल्लरइ तुडति ।

उम्मत्थइ-अभ्यागच्छति ।

उद्दुमाइ-पूर्यते ।

इत्यादयो धात्वादेशेष्वस्माभिरुक्ता इति नोच्यन्ते ।

उज्जगिरं औनिद्रये, उच्छुरण-उच्छुअरणा इ इक्षुवणे ।

उम्हाविय-उवललया सुरते, तृप्तिरहिते उल्लहलिओ ॥११७॥

उज्जगिर—ऊजागरो-ऊंघ न आवे
तेवो रोग.

उच्छुरण } —शेरहीनो वाढ-शेरहीनुं
उच्छुअरण } वन-इक्षुनुं वन.

उम्हाविय } —सुरत-रतिक्रीडा.
उवललय }

उल्लहलिअ—तृप्ति रहित-धराय नहि
तेवो.

उच्छुरण

केटलाक संग्रहकारो ‘उच्छुरण’ शब्दको ‘इक्षु-शेरही’ अर्थ नोंधे छे.

उम्हाविय

‘सुरत’ अर्थको वाचक आ शब्द ‘रम’ धातुना ‘उम्भाव’ आदेश—[जुओ
८।४।१६८]—ऊपरधी नीपजाववानो छे. तेथी तेने देखी तरीके गणवानो नथी.

नीचेना धातुओने पण धात्वादेशना प्रकरणमां साधी बताव्या छे तेथी तेमने
अही फरी नोंधी बताव्या नथी.

उप्फाल्—उप्फालइ-कथयति-कहे छे [८।४।१]

उल्लुंङ्—उल्लुंङइ-विरेचयति-बहार नीकळे छे-भारे छे-सवे छे-जुं दुं थाय छे
[८।४।२६]

યથા—

અમ્હાવિયડલુહલિયય ! કયંસ ! માણેસુ તત્થ નૈતુણ ।
 ઉચ્છુરણે સ-ઉજ્જાગરઉચ્છુરણગોવિયાઇ ઉવલલ્લયં ॥૧૧॥ (૧૧૭)
 િયયરસોચ્છલણે અગુલુંછિયા ય, ઉવણ્ણયા કરિયા ।
 મુસલિમ્મિ ઉસણસેણો, તહ ઉપ્પિંગાલિયા કરુચ્છંમે ॥૧૧૮॥

અગુલુંછિયા હૃદયરસોચ્છલનમ્ ।	ઉસણસેણો બલભદ્રઃ ।
ઉવણ્ણયા મધપરિવેષણમાણડમ્ ।	ઉપ્પિંગાલિયા કરોત્સન્નઃ ।

ઉચ્છાલ-ઉચ્છાલઈ } —ઉચ્છમયતિ-નમી જાય છે-વાંકુ વળે છે [૮ । ૪ । ૩૬]
 ઉપ્પેલ-ઉપ્પેલઈ }
 ઉવ્વેલ્લ-ઉવ્વેલ્લઈ-પ્રસરતિ-પ્રસરે છે-ફેલાય છે [૮ । ૪ । ૪૭]
 ઉમ્મચ્છ-ઉમ્મચ્છઈ-વચ્છતિ-વાંચે છે-ઠમે છે-છેતરે છે [૮ । ૪ । ૧૩]
 ઉગ્ધુસ્-ઉગ્ધુસઈ-માઠ્ઠિ-ઘસે છે-સાફ કરે છે [૮ । ૪ । ૧૦૫]
 ઉલ્લુર-ઉલ્લુરઈ-તુલ્લતિ-લીરા કરે છે-તોડે છે [૮ । ૪ । ૧૧૬]
 ઉબ્બુત્-ઉબ્બુત્તઈ-ઉત્તિપતિ-ઉંચે કરે છે-ઉછાલે છે [૮ । ૪ । ૧૪૪]
 ઉત્થાર-ઉત્થારઈ-આક્રામતિ-આક્રમે છે-દબાવે છે [૮ । ૪ । ૧૬૦]
 ઉક્કુસ્-ઉક્કુસઈ-ગચ્છતિ-જાય છે [૮ । ૪ । ૧૬૨]
 ઉમ્મત્થ-ઉમ્મત્થઈ-અભ્યાગચ્છતિ-સામે આવે છે [૮ । ૪ । ૧૬૫]
 ઉદ્દુમા-ઉદ્દુમાઈ-પૂર્યતે-પૂરે છે-ભરે છે [૮ । ૪ । ૧૬૯]

ઉદાહરણ—

અમ્હાવિયડલુહલિયય ! વયસ્ય ! માનય તત્ર ગત્થા ।

ઉચ્છુરણે સ-ઉજ્જગિર-ઉચ્છુરણગોપિકાયા ઉવલલ્લયં ॥૧૧॥

હે સુરતની ક્રીડાઘી નહિ ધરાતા મિત્ર ! ત્યાં શેરહીના વાલમાં જઈને
 ઝાઝાગાર કરતી-શેરહીના વાલની-રખેવાલ્કીની સુરતક્રીડાને માળ-માન-સ્વીકાર.

હૃદયરસોચ્છલણે અગુલુંછિયા ચ, ઉવણ્ણયા કરિકા ।

મુસલિમ્મિ ઉસણસેણો, તથા ઉપ્પિંગાલિયા કરોત્સન્ને ॥૧૧૮॥

અગુલુંછિયા—હૃદયના રસનું ઝલ્લકવું.

ઉસણસેણ—બલભદ્ર.

ઉવણ્ણયા—કરિકા-શાલ પીરસવાનું
 વાસણ.

ઉપ્પિંગાલિયા—કરોત્સંગ-હાથકપ લોહી.

यथा—

जं जस्स रोअए किर ण हु तस्स तं उग्गुलुंछियं कुणइ ? ।

उअ उप्पिगालियठियं उवएइयं उसणसेणस्स ॥१००॥ (११४)

उवकय—उद्धच्छवियं सज्जियं, उत्तलहओ विटपे ।

उलुउंडियं प्रलुठे, उंवरउप्फं अभूअअभ्युदए ॥११९॥

‘उवकय—उद्धच्छवियं’ इति समाहारद्वन्द्वः ।

उवकययं—कप्रत्ययाभावे—उवकयं

तथा उद्धच्छवियं सज्जितम् ।

यस्तु ‘उवहत्थिय’शब्दः सज्जितार्थः

स समारचयतेरादेश इतीह नोक्तः ।

उत्तलहओ विटपः ।

उत ओति ‘ओत्तलहओ’ इत्यपि ।

उलुउंडियं प्रलुण्ठितम्—विरेचितम्

—इति यावत् ।

उंवरउप्फं अभूताभ्युदयः ।

उदाहरण—

यद् यस्य रोचते किल न खलु तस्य तद् उग्गुलुंछियं करोति ? ।

उत उप्पिगालियस्थितां उवएइयं उसणसेणस्स ॥१००॥

जेने जे रुचे ते, तेना हृदयना रसने ऊछाळी शकतुं नही ? बलभदना हाथमां रहेला मय पीरसवाना वासणने ज जुओने.

उवकय—उद्धच्छवियं सज्जितम्, उत्तलहओ विटपे ।

उलुउंडियं प्रलुठिते, उंवरउप्फं अभूताभ्युदये ॥११९॥

उवकय }
उवकयय } —सज्जित—सज्ज थयेलुं.
उद्धच्छविय }

उलुउंडिय—प्रलुठित—लुठवुं—आळोटवुं—
सवुं. विरेचित—बहार नीकलवुं—
झरवुं.

उत्तलहओ } —विटप—बीड—वृक्ष—
ओत्तलहओ } झाड.

उंवरउप्फ—कोईवार नहि थयेको अ-
भ्युदय—कोईवार नहि बबेला
अभ्युदयतुं थवुं—कोईवार नही मलेको
लाभ मेलवो.

उवकय

आ शब्दने ‘क’ प्रत्यय लाने त्पारे ‘उवकयक’ आय अने ‘क’ प्रत्यय न लगावीए त्पारे ‘उवकय’ आय.

उवहत्थिय

‘सज्ज थयेल’ अर्थवाळा आ शब्दनी उत्पत्ति ‘सम्+आ+रच्’ वातुना

યથા—

ઉલ્લચ્ચવિઉત્તલ્લહયતલમ્મિ ઉલ્લુઉંડિઅ-ઉરુપિમ્માણં ।

રહિવકયાણ મિહુણાણ ઉંબરઉપ્પં વ સંગમો માઈ ॥૧૦૧॥(૧૧૯)

વલણ્ણુ ઉવલભત્તા ઉવલયભગ્ગા ય ણાયન્ના ।

અલિ-એરંડેસુ ઉપ્પહોદયમંડ-ઉત્તાણપત્તયા ચૈવ ॥૧૨૦॥

ઉવલભત્તા તથા ઉવલયભગ્ગા વલયાનિ ।

અલિ-એરંડયોર્યથાસંલ્યેન દ્વૌ શબ્દૌ-ઉપ્પહોદયમંડો ભ્રમરઃ । યસ્તુ 'ઉપ્પહો-
દયમંડ'શબ્દઃ પિઠરવાચી કૈશ્વિન્નિબદ્ધઃ સોઽસ્માભિઃ સંસ્કૃતભવત્વાદુપેક્ષિતઃ ।

ઉત્તાણપત્તયં એરંડમ્-એરંડસ્યેદમ્ એરંડમ્-પત્રપ્રાયમ્ ।

[જુઓ-૮ । ૪ । ૯૫] આદેશ ઉપરથી સમજાવતી છે માટે તેને અહીં નોંધેલો નથી.

ઉદાહરણ—

ઉલ્લચ્ચવિઉત્તલ્લહયતલે ઉલ્લુઉંડિઅ-ઉરુપ્રેમ્મામ્ ।

રતિઉવકયાણ મિથુનાનાં ઉંબરપુપ્પં ઇવ સમાગમો માતિ ॥૧૦૧॥

સર્જિત-સુશોભિત-જ્ઞાઠ તલ્લે આલોટતાં અથવા ક્ષરતા વિશાલ પ્રેમવાલ્લં
અને રતિનિમિત્તે સર્જ થયેલાં એવાં જોડલાંઓનો સમાગમ અમૂતપૂર્વે અનુદય
જેવો જણાય છે.

વલયેષુ ઉવલભત્તા ઉવલયભગ્ગા ચ જ્ઞાતવ્યાઃ ।

અલિ-એરંડયોઃ ઉપ્પહોદયમંડ-ઉત્તાણપત્તયા ચૈવ ॥૧૨૦॥

ઉવલભત્તા	} —વલય-વલોયાં-હાથ- માં પહેરવાનાં કંકણ.	ઉપ્પહોદયમંડ-ભ્રમરો.
ઉવલયભગ્ગા		ઉત્તાણપત્તય—એરંડ-એરંડાનું - એરંડાનો પાન વગેરે.

ઉપ્પહોદયમંડ

કેટલાક સંગ્રહકારો આ શબ્દનો અર્થ 'પિઠર'-'થાલી' બતાવે છે અને
એને દેશી તરીકે નોંધે છે, પરંતુ 'થાલી'ના અર્થમાં એ શબ્દને દેશી કહેવો બરાબર
નથી. કારણ કે 'થાલી' અર્થમાં તો એ શબ્દની શ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત 'ઉપ્પહોદયમંડ'
ઉપરથી ઉપજી શકે નહીં.

यथा—

इदोवळभत्ताए उवलयभग्गा सहंति तुज्ज करे ।

उण्होदयभंडा कमलम्मि व उत्ताणपत्तसामळया ॥१०२॥ (१२०)

रियग्गमुक्तपुष्पं घेत्तु य पायंगुलीहिं उप्पयणं ।

तं उड्डियाहरणं, उच्छुलउल्लियं कौउअत्तुरिए ॥१२१॥

धुरिकाग्रमुक्तं पुष्पं पादाङ्गुलीभ्यां गृहीत्वा यद-उत्पतनं तद-उड्डि-
याहरणम् । यदाह—

“कुसुमं यत्रोड्डीय धुरिकाग्रालाघवेन संगृह्य ।

पादाङ्गुलीभिर्गच्छति तद्-विज्ञातव्यम्-उड्डिआहरणम्” []

उच्छुलउल्लियं कौतूहलेन त्वरितयानम् ।

यथा—

तुह धुरियग्गफुरंताऽरिमोलिकुसुम-उड्डियाहरणं ।

गिद्धा कुणंति उच्छुलउल्लियकरं खेयरवहूणं ॥१०३॥ (१२१)

उदाहरण—

इष्टउवलभत्ताए उवलयभग्गा शोभन्ते तव करे ।

उण्होदयभंडा कमले इव उत्ताणपत्तयस्यामलकाः ॥१०२॥

जेणीने बलोयां इष्ट-प्रिय-छे एवी तारा हाथमां बलोयां शोमे छे, जाणे
के कमलमां, एरंडांना पान जेबा इयाम भमरा न होय !

धुरिकाग्रमुक्तपुष्पं गृहीत्वा च पादाङ्गुलीभिः उत्पतनम् ।

तद् उड्डियाहरणं, उच्छुलउल्लियं कौतुकत्वरिते ॥१२१॥

उड्डियाहरण—छरीनी धार ऊपर मूकेलं फूल पगनी आंगळीओ वडे लईने
कूबी जवुं ते कियानुं नाम उड्डियाहरण. ‘उड्डियाहरण’नुं लक्षण बतावतां कहेलुं छे के—

“कुसुमं यत्रोड्डीय धुरिकाग्राल् लाघवेन संगृह्य ।

पादाङ्गुलीभिर्गच्छति तद् विज्ञातव्यम्-उड्डिआहरणम्” ॥ []

“लघुलाघवी कळाशी-घणी ज त्वराशी-किद्या क्यारे थई गई एनी कोईने
खबर न पडे एवी झपटशी-ऊडीने-कूडीने-लगीनी धार ऊपरनुं फूल पगनी जे
आंगळीओ वडे लईने चाळवुं-तेनु नाम उड्डिआहरण”-[]

उच्छुलउल्लिय—कुतूहलपूर्वक जलदी जवुं.

उदाहरण—

तव धुरिकाग्रस्फुरदरिमौलिकुसुमउड्डियाहरणं ।

गृद्धाः कुर्वन्ति उच्छुलउल्लियकरं खेयरवधूनाम् ॥१०३॥

પાસદુર્ણં પરિવસણમ્મિ ઉત્થલ્લપત્થલ્લા ।

ઉત્તિરિવિહિ ઉદ્ધુદ્ધે, ઉત્તરણવરંડિયા ઉડુવે ॥૧૨૨॥

ઉત્થલ્લપત્થલ્લા પાર્શ્વદ્વયેન પરિવર્તનમ્ | ઉત્તિરિવિહી ઊર્ધ્વોર્ધ્વે માળ્લાદેઃ
ઉત ઓતિ 'ઓત્થલ્લપત્થલ્લા' હત્યપિ | સ્થાપનમ્ ।

ઉત્તરણવરંડિયા ઉડુપ:-સમુદ્ર-નવાદૌ જલતરણોપકરણં પ્રવહ્નાદિ ।

યથા—

બ્રવઉત્તરણવરંડિ સંભર સંવવણું અભ્રહા તુજ્જમ્ ।

નરમ્-ઉત્તિરિવિહિમજ્જે હોહી ઉત્થલ્લપત્થલ્લા ॥૧૦૪॥(૧૨૨)

ગીધો, તારી છરીની ધાર ઉપર શત્રુઓનાં ફૂલ જેવાં સ્ફુરાયમાણ માથા-
ઓનું ઉગ્રિયાહરણ કરે છે અને તેથી આકાશમાં વિચરનારી-લેચરીઓને કૃતુહલ
સાથે આકાશમાં જલદી જલદી ચાલવું પડે છે. તાત્પર્ય એ કે છરી ઉપર શત્રુનું
માથું ધડથી જુદું થતાં જ ગીધો તેને બહુત્વરાથી ઉપાડી જાય છે અને એ ગીધોની
હડફેટમાં ન અવાય માટે લેચરની વહુઓ જલદી જલદી કડે છે.

પાર્શ્વદ્વિકેન પરિવર્તને ઉત્થલ્લપત્થલ્લા ।

ઉત્તિરિવિહિ ઊર્ધ્વોર્ધ્વે, ઉત્તરણવરંડિયા ઉડુવે ॥૧૨૨॥

ઉત્થલ્લપત્થલ્લા } —ઉત્થલપાથલ-વન્ને
ઓત્થલ્લપત્થલ્લા } પડલાંવડે ફરવું-

આમ ફરવું તેમ ફરવું-ઝંચું નીચું
કરવું.

ઉત્તિરિવિહિ-ઉત્તરેડ-ઉપર ઉપર વાસણો
ગોઠવવાં-માંડ માંડવી.

ઉત્તરણવરંડિયા—ઉત્તરણવરણિકા-વહાણ—
સમુદ્ર કે નદી વગેરેને ઉત્તરવાનું
સાધન-હોહી-વહાણ-લાપો વગેરે.

વસાહરણ—

બ્રવઉત્તરણવરંડિ સંસ્મર સર્વજ્ઞમ્ અન્યથા તવ ।

નરકઉત્તિરિવિહિમજ્જે ભવિષ્યતિ ઉત્થલ્લપત્થલ્લા ॥૧૦૪॥

સંસારને પાર કરવાને વહાણ જેવા સર્વજ્ઞ ભગવાનને તું ધ્યાન કર, ન કરીશ
તો નરકની ઉત્તરેડમાં તારું ઉત્થલપાથલ થશે એટલે નરકની માંડમાં જઈને તારે
ઝંચું નીચું થવું પડશે.

અથ અક્ષરાદિક્રમેષ્વેવ અનેકાર્થાઃ—

ઉદં જલણ -કઉહેસુ, ઉડુણો દીર્ઘ-ઉસહેસુ ।

ઉઽવુણ્ણં ઉઽઽઽગ્ગો ઉઽઽઽસો ઉઽઽઽમહે સુઽમે ॥૧૨૩॥

ઉદં જલમાનુષમ્ કકુદં ચેતિ દ્વચર્થમ્ । ઉઽવુણ્ણં ઉઽઽઽમ્ ઉઽઽઽસિક્તમ્ ઉઽઽઽમટ્મ
ઉડુણો દીર્ઘઃ વૃષભશ્ચ । શૂન્યં ચેતિ ચતુરર્થમ્ ॥ (૧૨૩)

વિસ્-લઽષપ્પણ્ણે સ્વિન્ને ણિવહે ય ઉઽઽઽઓ ।

વિધિસ્વસ્-ઉઽઽઽસ્વસ્તેસુ ઉઽઽઽસં, ઉઽઽઽમંઠં અવિ હઽ-ઉઽઽવત્તે ॥૧૨૪

ઉઽઽઽઓ વિષમોક્ષતપ્રદેશઃ શ્રાન્તઃ ઉઽઽઽસંતં વિક્ષિપ્તમ્ ઉઽઽઽસંતં ચ ।
સંઘાતશ્ચેતિ ત્ર્યર્થઃ । ઉઽઽમંઠં હઽઃ ઉઽઽત્તં ચ ।

‘હઽોઽવત્તે’ इति समाहारः ॥(૧૨૪)

‘પેલા બે અક્ષરચાલા પછી ત્રણ અક્ષરચાલા’

૬ ક્રમે ઉકારાદિ અનેકાર્થ શબ્દોઃ

ઉદં જલનર-કકુદયોઃ, ઉડુણો દીર્ઘ-વૃષભયોઃ ।

ઉઽવુણ્ણં ઉઽઽઽગ્ને ઉઽઽસિક્તે ઉઽઽમટે શૂન્યે ॥૧૨૩॥

ઉદ—૧ જલમાનસ ૨ કકુદ-બલદની ખુંધ.

ઉડુણ—૧ દીર્ઘ-લાંબુ ૨ બલદ.

ઉઽવુણ્ણ—૧ ઉઽઽમ-ઉઽઽગવાહું ૨ ઉઽઽસિક્ત ૩ ઉઽઽમટ ૪ શૂન્ય-ખાલી.

વિષમોક્ષતપ્રદેશે સ્વિન્ને નિવહે ચ ઉઽઽઽઓ ।

વિધિસ્ત-ઉઽઽસિપ્તયોઃ ઉઽઽસંતં, ઉઽઽમંઠં અપિ હઽ-ઉઽઽવત્તે ॥૧૨૪

ઉઽઽઽઓ—૧ સાહાસક્રિયાવાળો ઝંચો નીચો પ્રદેશ ૨ સ્વિન્ન-શ્રાન્ત-ધમિત ૩ સમૂહ.

ઉઽઽસંત—૧ વિક્ષિપ્ત-વિક્ષેપ વાહું ૨ ઉઽઽસિપ્ત-ઉંચે ફેંકેલ.

ઉઽઽમંઠ—૧ હઽ-દુરાગ્રહ ૨ ઉઽઽત્ત-બંધેલું-વાકીનું.

હઽોઽવત્તે

મૂલમાં ‘હઽ’ અને ‘ઉઽવત્ત’ આ બન્ને શબ્દોનો સમાહાર દ્વંદ્વ સમાસ છે.

ઉક્ત્વંડો ય અલાપ ણિયરે વત્થેગદેસે ય ।

ઉક્ત્વંડો અસંબદ્ધે ભંગીભણિયમ્મિ કોહે ય ॥૧૨૫॥

ઉક્ત્વંડો ઉત્તુકમ્ નિકરઃ વલ્લૈકદે- | ઉમ્મચ્છં અસંબદ્ધમ્ ભંગીભણિતમ્
શક્ષેતિ ત્ર્યથઃ । | ક્રોધશ્ચેતિ ત્ર્યથમ્ ॥ (૧૨૫)

ઉક્ત્વંડો ઉપ્પીલો ઉગ્ઘાઓ તહ ય ઉદ્દામો ।

સંઘાય-સ્થપુટ્ટેસું, ઉવ્વૂરો સમાહિઅત્થે ચિ ॥૧૨૬॥

ઉક્ત્વંડો ઉપ્પીલો ઉગ્ઘાઓ ઉદ્દામો | ઉવ્વૂરો અધિકાર્થઃ । ‘અપિ’શબ્દાત્
હચેતે ચત્વારોઽપિ શબ્દાઃ સંઘા- | સંઘાત-સ્થપુટાર્થશ્ચેતિ ત્ર્યથઃ,
તાર્થાઃ સ્થપુટાર્થાશ્ચ । | સ્થપુટો નિમ્નોત્તરપ્રદેશઃ ॥ (૧૨૬)

લિન્ને સુણ્ણો મીએ તહા-ઉન્મટ-ક્રાન્ત-પચ્ઠવેસેસુ ।

ઉલ્લિવં, ઉચ્છુલ્લં પુન ઉલ્લિગ્ગ-અધિરુદ્ધ-મીએસુ ॥૧૨૭॥

ઉક્ત્વંડો ચ અલાતે નિકરે વલ્લૈકદેશે ચ ।

ઉમ્મચ્છં અસંબદ્ધે ભંગીભણિતે ક્રોધે ચ ॥૧૨૫॥

ઉક્ત્વંડ—૧ ઉમાહિયું ૨ સમૂહ ૩ કપડાનો એક ભાગ-કપડાની ચાલ.

ઉમ્મચ્છ—૧ અસંબદ્ધ-સંવંધ વિનાનું-મોંમાથા વિનાનું ૨ વિશેષ પ્રકારે-કહેવાની
અમુક ઢબે-કહેલું ૩ ક્રોધ.

ઉક્ત્વંડો ઉપ્પીલો ઉગ્ઘાઓ તથા ચ ઉદ્દામો ।

સંઘાત-સ્થપુટયોઃ, ઉવ્વૂરો સમધિકાર્થેઽપિ ॥૧૨૬॥

ઉક્ત્વંડ
ઉપ્પીલ
ઉગ્ઘાઑ
ઉદ્દામ } —૧ સંઘાત-સમૂહ ૨ સ્થપુટ-નીચો ડુંચો પ્રદેશ-લાઠાસહિયાવાલો
પ્રદેશ.

ઉવ્વૂર—૧ સમધિક-વિશેષ વધારે ૨ સમૂહ ૩ નીચો ડુંચો પ્રદેશ.

ઉલ્લિવ

મૂલમાં આ શબ્દનો ‘સમધિક’ એ એક જ અર્થ બતાવેલો છે પરંતુ ‘સમ-
ધિકાર્થેઽપિ’ એમાં ‘અપિ’ શબ્દ આપેલા છે તેથી તેનો બીજો સંઘાત અને ત્રીજો
‘સ્થપુટ’ અર્થ પણ સમજાવાનો છે.

લિન્ને શૂન્યે મીતે તથા ઉદ્મટ-ક્રાન્ત-પચ્ઠવેષેષુ ।

ઉલ્લિવં, ઉચ્છુલ્લં પુનઃ ઉલ્લિગ્ગ-અધિરુદ્ધ-મીતેષુ ॥૧૨૭॥

उच्चिबं खिन्नम् शून्यम् भीतम् उद्भ-
टम् क्रान्तम् प्रकटवेधं चेति
षडर्थम् ।

उच्चुलं पुनर्-उद्विग्नम् अधिरूढम्
भीतं चेति त्र्यर्थम् ॥ (१२७)

पडिसद-कुरर-विष्टा-गव्विद्ध-मणोरहेसु उड्डाणो ।

उव्वुक्कं पलवियए संकडए तह बलक्कारे ॥१२८॥

उड्डाणो प्रतिशब्दः कुररः विष्टा गर्विष्ठः उव्वुक्कं प्रलपितम् संकटम् बलात्का-
मनोरथश्चेति पञ्चार्थः । रश्चेति त्र्यर्थम् ॥ (१२८)

मञ्च-नियरेसु उड्डलं, उप्पित्थं तट्ट-कुविय-विधुरेसु ।

णीरागे गल्लिए उव्वत्तं, उव्वाढं उरु-गयदुहेसु ॥१२९॥

उड्डलं मञ्चः निकरश्चेति द्व्यर्थम् ।

उप्पित्थं त्रस्तम् कुपितम् विधुरं चेति
त्र्यर्थम् ।

उव्वत्तं नीरागम् गलितं चेति द्व्यर्थम् ।

“उव्वड्डं टान्तम्” [] इति केचित् ।

उव्वाढं विस्तीर्णम् गतदुःखं चेति

द्व्यर्थम् । केचिद् ‘वि’पूर्वमेतं पठन्ति

“विउव्वाढं” [] इति ॥ (१२९)

उच्चिब—१ खिन्न-खेदबालुं-ध्रमबालुं २ शून्य-स्वार्ता ३ भय पामेलुं ४ उद्धट-
उग्र ५ क्रान्त-दवायेलुं ६ प्रकट-वेपबालुं.

उच्चुल—१ उद्वेगबालुं २ अधिरूढ-चडेलुं ३ भय पामेलुं.

प्रतिशब्द-कुरर-विष्टा-गर्विष्ठ-मनोरथेषु उड्डाणो ।

उव्वुक्कं प्रलपितके संकटके तथा बलात्कारे ॥१२८॥

उड्डाण—१ प्रतिशब्द-पडल्लदो २ कुरर-माल्ललो स्नानारुं ‘कुर कुर’ एवो अवाज
करनारुं एक पक्षी ३ विष्टा-विष्टा ४ अभिमानी ५ मनोरथ-तरंग.

उव्वुक्क—१ प्रलाप करवो २ सांकडुं ३ बलात्कार.

मञ्च-निकरयोः उड्डलं, उप्पित्थं त्रस्त-कुपित-विधुरेषु ।

नीरागे गल्लिते उव्वत्तं, उव्वाढं उरु-गतदुःखयोः ॥१२९॥

उड्डल—१ मञ्चो २ समूह.

उप्पित्थ—१ त्रासेलुं २ कोपेलुं ३ विधुर-निरंकुश.

उव्वत्त—१ नीराग-राग विनानुं २ गळेलुं.

उव्वाढ—१ विस्तारबालुं २ दुःख विनानुं.

उत्तप्यो गवित्त-बहुगुणेषु, नीवि-श्रमयोः उच्चोलो ।

पंक-उच्छेद-समूहेषु बहुलके तथा च उपपङ्को ॥१३०॥

उत्तप्यो गवित्त-बहुगुणेषु
शिथिलं चेति व्यर्थम् ।

उपपङ्को पङ्कः उच्छेदः समूहः बहुलं
चेति चतुर्थः ॥ (१३०)

उत ओति 'ओक्त्विज' इत्यपि ।

उत्तप्यो गवित्त-बहुगुणेषु, नीवि-श्रमयोः उच्चोलो ।

अनुवाद-श्रमयोः उच्छुद्धो, निव-घन-पीवरेषु उम्मल्लो ॥१३१॥

उत्तप्यो गवित्तः अधिकगुणश्च ।

उच्छुद्धो अनुवादः खेदश्च ।

उच्चोलो नीवि खेदश्च ।

उम्मल्लो नृपः मेघः पीवरश्चेति त्रय्यर्थः ।

"उम्मल्लो बलात्कारः" [] इति
केचित् ॥ (१३१)

उपपङ्को

केटलाक संग्रहकारो आ शब्दने बदले 'उपपङ्को' एवो वे 'ट'वालो शब्द
नोधे छे.

उच्छुद्धो

केटलाक संग्रहकारो आने बदले 'विउच्छुद्ध' शब्द बतावे छे.

उत्तप्यो गवित्त-बहुगुणेषु, नीवि-श्रमयोः उच्चोलो ।

पङ्क-उत्सेध-समूहेषु बहुलके तथा च उपपङ्को ॥१३०॥

ओक्त्विज } — १ वेरेलु-छट्ट छट्ट पडेल २ ठाकेलु ३ पडखानुं ठीलुं.
उक्त्विज

उपपङ्को—१ पङ्क-कादव २ ऊंचाई ३ समूह ४ बहुल-घट्ट.

उत्तप्यो गवित्त-बहुगुणयोः, नीवि-श्रमयोः उच्चोलो ।

अनुवाद-श्रमयोः उच्छुद्धो, निव-घन-पीवरेषु उम्मल्लो ॥१३१॥

उत्तप्य—१ गवित्त-अभिमानी २ अधिक गुणवालो.

उच्चोल—१ नीवि-गाडीनी गांठ २ श्रम-खेद.

उच्छुद्ध—१ अनुवाद-भाषांतर २ श्रम-खेद.

उम्मल्ल—१ राजा २ मेघ ३ पुष्ट.

उम्मल्लो

केटलाक संग्रहकारो आने अर्थ 'बलात्कार' बतावे छे.

उज्जुओ हुंकारे मयपुम्मुहसाणसदे य ।

अहिअ-अवच्छिअ-णिच्छिअ-ताव-अगणिएसु उज्जरिअं ॥१३२

उज्जुओ हुंकारः मगनोन्मुखस्य श्रुतः । उज्जरिअं अधिकम् अनौपस्थिकम्
शब्दश्च । निश्चितम् तावः अगणितं चेति
पञ्चार्थम् ॥ (१३२)

तावन्नाच्छिदिह-विक्षिप्त-क्षिप्त चत्तेसु उज्जरियं ।

उज्जायं पराङ्मुख-निर्मर्याद-सुरतः ॥१३३॥

उज्जरियं काणाक्षिष्टम् विक्षिप्तम् उज्जाड्यं पराङ्मुखसुरतम् निर्मर्या-
क्षितम् त्यक्तं चेति चतुर्थम् । दसुरतं च ॥ (१३३)
उक्तं भोति 'ओज्जरियं' इत्यपि ।

गीअ-आरामेसु उज्जाउलं, उरुपुल्लो अपूव-खिबेसु ।

अहियप्पमाण-वज्जियमज्जाएसुं च उज्जिडिमो ॥१३४॥

उज्जुओ हुंकारे मगनोन्मुखश्चानशब्दे च ।

अधिक-अवाच्छिअ-निश्चित-ताव-अगणितेषु उज्जरिअं ॥१३२

उज्जुओ—१ हुंकार करवो २ आकाश तरफ जोईने अवाज करता-रहता-कूतरा-
ओनो अवाज.

उज्जरिअ—१ अधिक २ अनिष्ट ३ निश्चित ४ ताव ५ अगणित-गण्यं न गणाय केहु.

काणाक्षिष्ट-विक्षिप्त-क्षिप्त-त्यक्तेषु उज्जरियं ।

उज्जाड्यं पराङ्मुख-निर्मर्यादयोः सुरतयोः ॥१३३॥

उज्जरिय } —१ त्रंसी आंले जोवुं २ विक्षेपवाळुं ३ क्षिप्त-फेकेळुं ४ तजेळुं.
ओज्जरिय }

उज्जाड्य—१ पराङ्मुख सुरत-पराङ्मुख रहीने मैथुन करवुं २ निर्मर्याद दुरत-
मर्यादा मुकीने मैथुन करवुं.

गीत-आरामयोः उज्जाउलं, उरुपुल्लो अपूप-धान्यमिश्रयोः ।

अधिकप्रमाण-वर्जितमर्यादयोश्च उज्जिडिमो ॥१३४॥

ઉચ્છાહલં ગીતમ્ ઉપવનં ચ ।

ઉચ્છિલ્લિખો અધિકપ્રમાણઃ વિમુક્તમ્-

ઉરુપુલ્લો અપૂઃ ધાન્યમિશ્રા ચ ।

ચાદશ્વેતિ દ્વચર્ચઃ ॥ (૧૩૪)

ઉચ્છુલ્લિખો સપત્તિય-હરિણસુ, ઉચ્છંગલં હઠે દીર્ઘે ।

ઉપ્પિંજલં ચ સુરણ ધૂલીણ તદ્ અકીર્ત્તિણ ॥૧૩૫॥

ઉચ્છુલ્લિખો સપત્તિયઃ-વાણાદિનાસ્તિ-

ઉચ્છંગલં બલાત્કારઃ દીર્ઘં ચ ।

વ્યથિતઃ અપદ્મતથેતિ દ્વચર્ચઃ ।

ઉપ્પિંજલં સુરતમ્ રજઃ અકીર્ત્તિથેતિ

ચર્ચમ્ ॥ (૧૩૫)

ગરણય-ઉચ્છિલ્લિખો ઉચ્છાહલં, ઉચ્છાલિયં કિસ-ઉચ્છમિણ ।

ઉચ્છેલ્લરં અચ્છેલ્લિયમ્ભૂમીણ જગરોમે ય ॥૧૩૬॥

ઉચ્છાહલં ઔસુક્યમ્ દ્રેષ્યં ચ ।

ઉચ્છેલ્લરં ચિલ્લમ્ભૂમી જઘનરોમણિ ચ ।

ઉચ્છાલિયં કૃશમ્ ઉન્નમિતં ચ ।

ઉત ઓતિ 'ઉચ્છેલ્લરં' હ્યપિ ॥૧૩૬

'કિસોન્નમિયં' ઇતિ સમાહારઃ ।

ઉચ્છાહલ—૧ ગીત-ગાયેલું ૨ આરામ-ઉપવન-વાગ.

ઉરુપુલ્લ—૧ પૂડલો ૨ સ્ત્રી-સ્ત્રીચઢી-કોઈ પણ ધાન્યના મેલવાળી સ્ત્રીચઢી.

ઉચ્છિલ્લિખ—૧ વધારે પ્રમાણમાં ૨ મર્યાદા વિનાનું.

ઉચ્છુલ્લિખો સપત્તિય-હૃતયોઃ, ઉચ્છંગલં હઠે દીર્ઘે ।

ઉપ્પિંજલં ચ સુરતે ધૂલ્યાં તથા અકીર્ત્ત્યામ્ ॥૧૩૫॥

ઉચ્છુલ્લિખ—૧ વાણ વગેરેથી વિશેષ વ્યથા પામેલો ૨ અપહરેલો-ઉઠાવી જવામાં આવેલો.

ઉચ્છંગલ—૧ બલાત્કાર-હઠ ૨ દીર્ઘ-લાંબું.

ઉપ્પિંજલ—૧ સુરતકીડા ૨ રજ-ધૂલ ૩ અકીર્ત્તિ.

ગરણય-અનિષ્ટયોઃ ઉચ્છાહલં, ઉચ્છાલિયં કૃશ-ઉન્નમિતયોઃ ।

ઉચ્છેલ્લરં અચ્છેલ્લિય-અકૃષ્ટ-ભૂમી જઘનરોમ્ણિ ચ ॥૧૩૬॥

ઉચ્છાહલ—૧ ગરણય-અનિષ્ટ-ઉત્પાદક ૨ અનિષ્ટ-ત્રેષણ.

ઉચ્છાલિય—૧ કૃશ-દૂબલું ૨ ઉન્નમિત-નમી ગયેલું.

ઉચ્છેલ્લર } —૧ નહિ સ્થેલી જમીન ૨ સાથઠનાં રોમ-રંવાંટાં.

ઉચ્છેલ્લર
અચ્છેલ્લર

મૂલના 'કિસ' અને 'ઉન્નમિય' આ બંને શબ્દોનો સમાહાર-દ્વંદ્વ સમાસ છે.

रुसिअ-आकुल्लेसु उम्मच्छियं, उडुहियं ऊढकुविय-उच्छिट्टे ।

उग्गाहियं च गहिए उक्खिस्स-पवट्टिएसुं च ॥१३७॥

उम्मच्छियं रुषितम् आकुलं च ।

उग्गाहियं गृहीतम् उक्षिप्तम् प्रवर्तितं

उडुहियं ऊढायाः कुपितम् उच्छिष्टं च ।

चेति चार्थम् ।

‘ऊढकुविय-उच्छिट्टे’ इति द्विपदः

समाहारः । प्राकृते द्वित्वमपि

तेन ‘उडुहियं’ इत्यपि ।

अत्र—

उत्सिक्कइ—मुञ्चति, उक्षिपति च ।

उत्थंघइ—रुणद्धि, उक्षिपति च ।

इति धात्वादेशेषु उक्ताविति नोक्तौ ॥ (१३७)

रुषित-आकुल्लयोः उम्मच्छियं, उडुहियं ऊढाकुपित-उच्छिष्टयोः ।

उग्गाहियं च गृहीते उत्सिक्क-प्रवर्तितयोश्च ॥१३७॥

उम्मच्छिय—१ रुषित-रोषयुक्त के धूलवाहुं ? २ आकुल.

उडुहिय } —१ परणेली स्त्रीनो कोप २ एडु.
उडुहिय }

उग्गाहिय—१ गृहीत २ उत्सिक्क ३ प्रवर्तित.

ऊढकुविय-उच्छिट्टे

मूलमां ‘ऊढकुविय’ अने ‘उच्छिट्टे’ ए बे पदोनो समाहार द्वंद्व समास छे.

उडुहिय

प्राकृतमां शब्दनी अंदरना व्यंजननो द्विर्भाव पण थाय छे. माटे ज ‘उडु-हिय’ अने ‘उडुहिय’ ए बजे शब्दो नोंधेला छे.

नीचे जणावेला धातुओ, धात्वादेशना प्रकरणमां नोंधेला छे माटे अही फरीवार बताव्या नथी.

उत्सिक्क-उत्सिक्कइ } —मुञ्चति-मूके छे [८ । ४ । ९९]

उत्सिक्क-उत्सिक्कइ } —उक्षिपति-ऊखेवे छे [८ । ४ । १४४]

उत्थंघ-उत्थंघइ } —रुणद्धि-रोधे छे-रोके छे [८ । ४ । १३३]

उत्थंघ-उत्थंघइ } —उक्षिपति-ऊखेवे छे [८ । ४ । १४४]

उक्त्वा निजो हसिहि परिसेवित-सज्जितं च ।

उल्लुङ्घितं च विनिपातयिष्ये उक्त्वा संतप्ये तथा ॥१३८॥

उक्त्वासिओ संनिहितः

उल्लुङ्घितं विनिपातितम् प्रज्ञानं

परिसेवितः सज्जितश्चेति अर्थः ।

च ॥ (१३८)

उक्त्वा संवरत्तं पास्त्यूलम् अणवस्थभ्रमणे य ।

उक्त्वा संवरत्तं पार्श्वयोः स्थूलम् असमञ्जसविवर्त्तनं च ।

अथ द्वयसरादिक्रमेणैव उक्त्वा ददः ।

ऊआ जूया, ऊलो गतिभङ्गे, ऊसणं च रणरणे ॥१३९॥

ऊआ यूका ।

ऊसणं रणरणकः ।

ऊलो गतिभङ्गः ।

वधा—

ऊआ—आउक्त्वात्याणं रिऊण गिरिभ्रमणजायऊलाणं ।

प्रियाविरहऊसणेणं तद् कुपि कथं सुखं कुमारपाल ? ॥१०५॥ (१३९)

उक्त्वासिओ संनिहिते परिसेवित-सज्जितयोश्च ।

उल्लुङ्घितं च विनिपातिते उपज्ञान्तके तथा ॥१३८॥

उक्त्वासिओ—१ पासेनो २ चारे कोरथी सेवायेलो ३ सज्जित-सज्जेलो-तैयार भयेल्लो.

उल्लुङ्घितं—१ विनिपात पामेलुं २ उपज्ञात.

उक्त्वा संवरत्तं पार्श्वस्थूले अनवस्थभ्रमणे च ।

उक्त्वा संवरत्त—१ बजे पडले जाडुं २ अनवस्थित भ्रमणं.

हवै 'पेला वे अक्षरवाळा पछी त्रण अक्षरवाळा' ए क्रमथी

ऊकारादि शब्दानो आरंभ थाय छे:

ऊआ यूका, ऊलो गतिभङ्गे, ऊसणं च रणरणके ॥१३९॥

ऊआ—यूका—जू.

ऊल—गतिभंग-अंगलुं छडाई जडुं-

ऊसण—रणरणक-उतावळ.

खाली चढवी.

उदाहरण—

ऊआ—आकुलवस्त्राणां रिपूणां गिरिभ्रमणजातऊलाणं ।

प्रियाविरहऊसणेणं त्वयि कुपिते कथं सुखं कुमारपाल ! ? ॥ १०५॥

हे कुमारपाल ! तू कुपित था त्वारे जूओथी खदबदतां कपडावाळा अंगे

उत्सारो कूसारे, उत्सयं उपहाणं, उत्सलं पीणे ।

ऊहट्टं ऊ सियम्मि, ऊरणी तह उरभम्मि ॥१४०॥

उत्सारो गर्तविशेषः ।

ऊहट्टं उपहसितम् ।

उत्सवं उपधानम्—शयने मस्तकोत्-
म्भनाय यन्निवेद्यते ।

‘ऊहसिअं’ इति तु ‘उपहसित’शब्द-
भवं रूपम् ।

उत्सलं पीनम् ।

ऊरणी उरभ्रः ।

यथा—

उत्सलउत्सयतूळिं मोत्तुं सहि ! णइतडे अहिसरंती ।

होहिसि ऊहट्टपयं पखळंती ऊरणि व्व उत्सारे ॥१०६॥(१४०)

आणंदियम्मि ऊणंदियं, उत्सलियं सरोमंचे ।

विक्खित्ते उत्साइयं, उत्सायंतो अ खेयसिदिलम्मि ॥१४१॥

पहाडीमां आयडवाने लीधे ठरडायेल गतिवाळा एवा तारा शत्रुओने पोतानी प्रियान।
विरहयी तेमने मळवानी विशेष उत्सुकता थवाने लीधे सुख कई रीते होय ?

उत्सारो कूसारे, उत्सयं उपधानम्, उत्सलं पीने ।

ऊहट्टं उपहसिते, ऊरणी तथा उरभ्रे ॥१४०॥

उत्सार—एक प्रकारको खाडी.

उत्सय—ओशीकुं—माथुं ऊंचुं राखवा

उत्सल—पुष्ट.

पथारीमां जे मूकवामां आवे छे ते.

ऊरणी—ऊरणी—घेटुं—मेंदुं.

ऊहट्ट—उपहास.

ऊहसिय

आ शब्द तो संस्कृत ‘उपहसित’ ऊपरयी उपजाववानो छे तेथी देखी नथी.
[जुओ—८ । १ । १७३ ।]

उदाहरण—

उत्सलउत्सयतूळिं मुक्त्वा सखि ! नदीतटे अभिसरन्ती ।

भविष्यसि ऊहट्टपदं प्रखलन्ती ऊरणी इव उत्सारे ॥१०६॥

हे सखि ! पुष्ट ओशीकावाळी तळाईने छोडीने नदीने कांटे अभिसार करती
तुं, खाडामां लपसता घेटानी पेठे उपहासपात्र थईश.

आनन्दिते ऊणंदियं, उत्सलियं, सरोमाञ्चे ।

विसिजे उत्साइयं, उत्सायंतो च खेयसिधिछे ॥१४१॥

ઝળંદિયં આનન્દિતમ્ ।

ઝસલિયં સરોમાશ્ચમ્ ।

ઝસલિયં-ઝલ્લસિતમ્-ઈતિ તુ 'ઝલ્લ-
સિ'ઘાત્વાદેશસિદ્ધમ્ ।

ઝસાહયં વિક્ષિતમ્ ।

“ઝસાહયં ઝત્ક્ષિતમ્” [] ઇતિ

ઘનપાલઃ ।

ઝસાયંતો સ્વેદે સતિ શિથિલઃ ।

યથા—

ઝસાયંતશરીરં ઝસાહયવલયણિવદ્ધનભયેન ।

ઝદ્ધકરં ઝસલિયં ઝળંદય સુભય ! વિરહતણું તં ॥૧૦૭॥(૧૪૧)

ઝસુક્ષ્મિયં વિમુક્તે, ઝસુક્ષ્મિયં અવહપાદયામ્મિ ।

ઝસુંમિય-ઝસુરુસુંમિયા ય રુદ્ધગલરુણમ્મિ ॥૧૪૨॥

ઝળંદિય—આનન્દિત.

ઝસાહય—વિક્ષિત-વિક્ષેપયુક્ત.

ઝસલિય—રોમાંચયુક્ત.

ઝસાયંત—સ્વેદને લીધે ઢીલું થયું-
શ્રમને લીધે થાકી જવું.

ઝસાહય

ઘનપાલ 'ઝસાહય'નો અર્થ 'ઝત્ક્ષિત' બતાવે છે.

ઝસલિય

'ઝલ્લસિત' અર્થવાઙ્કો 'ઝસલિય' શબ્દ 'ઝત્+લ્લ' ધાતુના આદેશમાંથી નીપજે છે [જુઓ-૮ । ૪ । ૨૦૨ ।] અર્થાત્ 'ઝલ્લસિત' અર્થવાઙ્કો 'ઝસલિય' શબ્દ દેશી નથી.

ઝદાહરણ—

ઝસાયંતશરીરાં ઝસાહયવલયનિપતનભયેન ।

ઝર્ધ્વકરાં ઝસલિયં ઝળંદય સુભગ ! વિરહતર્ન્વી તામ્ ॥૧૦૭॥

હે સુભગ ! વિક્ષેપયુક્ત મન હોવાથી વલયો પરી જશે એ પ્રકારના ભયને લીધે સ્વેદ થવાને કારણે જેવું શરીર ઢીલું થયું છે, હાથ ઝંચો છે, રોમાંચ થયો છે એવી અને વિરહથી દુઃખી થયેલી તેણીને તું આનન્દિત કર.

ઝસુક્ષ્મિયં વિમુક્તે, ઝસુક્ષ્મિયં ઝમયપાર્શ્વઘાતે ।

ઝસુંમિય-ઝસુરુસુંમિયા ચ રુદ્ધગલરુદિતે ॥૧૪૨॥

असुक्कियं विमुक्कम् ।

अमुत्तियं उभयपार्श्वघातः ।

असुंभियं तथा असुरुसुंभियं रुद्धगच्छं
रोदनम् ।

असुंभियं—उल्लसितम्—इति तु 'उल्ल-
सि'धात्वादेशसिद्धम् ।

यथा—

असुक्कियहासाए अमुत्तियदुत्थिताइ तुह विरहे ।

असुंभिण्ण तीए कयं असुरुसुंभियं सहीणं पि ॥१०८॥ (१४२)

अथ अनेकार्थाः

ग्रामे संघे ऊरो, जिंभिय-पज्जाउलेसु असत्थो ।

असवियं उभन्ते तहेव उद्धीकए होइ ॥१४३॥

असुक्किय—विमुक्त—छूटी गयेलुं.

अमुत्तिय—बन्ने पट्टखानो घा.

असुंभिय } — गल्लुं रुंघाय एम
असुरुसुंभिय } रोवुं—डुसकां भरवां.

असुंभिय

आ शब्दनो एक बीजो अर्थ 'उल्लसित'—'उल्लासवाळुं' छे परंतु ए अर्थमां
'असुंभिय' शब्द देशी नथी. ए अर्थवाळा 'असुंभिय' शब्दनी उत्पत्ति 'उत्+लृप्'
ना आदेश द्वारा समझवानी छे. [जुओ ८ । ४ । २०२]

उदाहरण—

असुक्कियहासाया अमुत्तियदुःस्थितायाः तव विरहे ।

असुंभिण्ण तस्याः कृतं असुरुसुंभियं सखीनामपि ॥१०८॥

तारो विरह थवाशी जेणीनुं हसवुं छूटी गयुं छे, बन्ने पट्टखामां घा थवाशी
दुःखी थई गई छे एवी तेणीना गल्लुं रुंघाय एवा रोवाने लोधे सखीजोने पण
गल्लुं रुंघाय एवुं रोवुं आवी गयुं.

'ऊकार' अनेकार्थक शब्दो—

ग्रामे संघे ऊरो, जृम्मित-पर्याकुलयोः असत्थो ।

असवियं उद्भ्रान्ते तथैव अभवति ॥१४३॥

करे ग्रामः सङ्घश्च ।

ऊस्तथो जृम्भितम् आकुञ्च्य ।

ऊसविष्यं उद्भ्रान्तम् ऊर्ध्वीकृतं च ॥

(१४३)

अथ एकारादयो द्व्यक्षरादिक्रमेण प्रस्तूयन्ते—ऋवर्ण—लृवर्णयोः
प्राकृते प्रयोगाभावात्—

एलो कुसले, एको स्नेहपरे, चन्दनम् एकंगं ।

एतोप्यं एतत्प्रभृति य, पविशति एमाणो ॥१४४॥

एलो कुशलः ।

एकंगं चन्दनम् ।

एको स्नेहपरः ।

एतोप्यं एतत्प्रभृति—इत्यर्थः ।

यस्तु “एतोप्यं एद्दमेत्तं” [] इति व्याचष्टे सः अभिमानचिह्नसूत्रं
विवृण्वन् तदभिप्रायं नावबुध्यते । यतो देश्यन्तरेष्वपि ‘एतोप्यं एतत्प्रभृति’
एतावदेव दृश्यते । उदाहृतं च अभिमानचिह्नैव स्ववृत्तौ—

ऊर—१ ग्राम २ संघः ।

ऊस्तथ—१ जृम्भित—बगासु खासु २ आकुलव्याकुलः ।

ऊसविष्य—१ उद्भ्रात—अग्न्यवस्थित २ ऊंचुं करेछं ।

प्राकृतम् ‘ऋवर्ण’ अने ‘लृवर्ण’नो प्रयोग नथी मते ऋवर्ण आदिवाळा के
लृवर्ण आदिवाळा शब्दोनो प्रयोग पण प्राकृतम् नथी तेशी, उकार आदिवाळा शब्दो पछी
हवे ‘पहेला वे अक्षरवाळा पछी त्रण अक्षरवाळा’ ए क्रमे एकार आदि-
वाळा शब्दोनो आरंभ थाय छे:

एलो कुसले, एको स्नेहपरे, चन्दने एकंगं ।

एतोप्यं एतत्प्रभृति च, पविशति एमाणो ॥१४४॥

एल—कुशल—चतुरः ।

एक—स्नेहपरायण—स्नेही ।

एकंग—एकान्न—चन्दनः ।

एतोप्य—एतत्प्रभृति—आजथी मांढीने—

एमाण—प्रवेश करतो—पेसतो ।

त्यारथी मांढीने—हवेथी मांढीने ।

एतोप्य

अभिमानचिह्न नामना देशीकोशकारनां सूत्रेषु विवरण करनारे
‘एतोप्य’नो अर्थ ‘एद्दमेत्तं’ जणावेलो छे. ‘एद्दमेत्तं’ एटले ‘एतावन्मात्र’ अर्थात्
एटछं. परंतु तेणे जणावेलो ते अर्थ बराबर नथी, कारणके ते विवरण करनार,
अभिमानचिह्नना आशय समझी शक्यो नथी.

યથા—

“દિયહં થુલુકિયમુહી જૂરહ અહાં તુમં વહુ દિયર ! ।

અમ્હં સહ કાયંદિં એતોપ્પં મા કરિઝ્જાસુ” [] ઇતિ ।

એમાણો પ્રવિશન્ ।

યથા—

એમાણમયણવાળોટ્ટિય જરેં તીહ તુઝ્જા એકાપ ।

એતોપ્પં એલાણં એકંગરસો વિ ણાહિમઓ ॥૧૦૯॥

બીજા બીજા દેશી કોશોમાં પણ “ ‘એતોપ્પ’નો અર્થ જે અમે અહીં જણાવેલો છે તે અર્થાત્ ‘એતત્પ્રમૃતિ’ ” એટલો જ જણાવેલો દેખાય છે, એટલું જ નહિ પણ અભિમાનચિહ્ને પોતે પોતાનાં સૂત્રોની શૃત્તિમાં આ બાબત ચર્ચાને જે હકીકત જણાવી છે તેથી, અમે જણાવેલા અર્થને ટેકો મળે છે.

અભિમાનચિહ્ને, એ બાબત નીચેની ગાથા નોંધેલી છે:

“દિવસં થુલુકિયમુસી જૂસતે અધસ્તાવ તવ વધૂઃ દેવર ! ।

અસ્માભિઃ સહ કાયંદિં એતોપ્પં મા કુર્યાઃ” ॥ []

ઉક્ત ગાથામાં અભિમાનચિહ્ને ‘એતોપ્પ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે અને તે, એ ‘એતોપ્પ’ શબ્દ દ્વારા અહીં ‘એતત્પ્રમૃતિ’ના આશયને વ્યક્ત કરે છે. આ ગાથામાં આવેલા ‘એતોપ્પ’નો અર્થ ‘એદ્દમેસ’-‘એટલું’ કરવામાં આવે તો તે અર્થ આ ગાથામાં સંગત થઈ શકતો નથી. ગાથાનો સઠ્ઠમ અર્થ નોંધે પ્રમાણે છે:

[“ હે દેર ! કોપને લીધં જેનું મુલ બીડાઈ ગયેલું છે એવી તારી વહુ, આજો દિવસ નીચે રહી જૂરે છે માટે તું ‘એતોપ્પ’ એટલે આજથી માંબીને અમારી સાથે પરિહાસ ન કરતો. ”]

ઉદાહરણ—

અમાણમદનવાળોટ્ટિયતે ઝવરે તસ્યાઃ તવ પક્કાપ ।

એતોપ્પં એલાણં એકંગરસોઽપિ નાભિમતઃ ॥૧૦૯॥

તારા ઊપર સ્નેહપરાયણ એવી તેણીને મદનનો પ્રવેશ થતાં મદનનાં વાળ વાગ્યાં અને તેથી ઝવર આવી ગયો, ત્યારથી માંબીને (તેણીના સ્વજન એવા) કુશલ પુછોને (તેણીની ચિંતાને લીધે) ચંદનનો રસ પણ ગમતો નથી.

अत्र च—

“एताहे—इदानीम् । एदहं—इयत् । एकारो—अयस्कारः” ।

एते शब्दानुशासने साधिता इति नोक्ताः ॥१४४॥

एकेकम् अन्नोत्ते, एकनडो तह य कहयम्मि ।

सा एमिणिया जीए सुत्तेण पमिज्ज अंगं ॥१४५॥

एकेकम् अन्योन्यम् ।

एकनडो कथकः ।

एमिणिया यस्याः स्त्रियाः सूत्रेण शरीरप्रमाणं गृहीत्वा दिक्षु प्रक्षिप्यते—
कस्मिंश्चिद् देशे आचारविशेषे—सा
एवमुच्यते ।

आ स्थले नीचेना त्रण शब्दो, व्याकरणसाधित होवाने कारणे नोंधिला नथी.

एताहे एटले इदानीम् अर्थात् हमणां—आजकाल [८-२-१३४]

एदह एटले इयत्—एटलुं [८-२-१५४]

एकार एटले अयस्कार—लोडुं करनार—छहार [८-१-१६९]

एकेकम् अन्योन्ये, एकनडो तथा च कथके ।

सा एमिणिया यस्याः सूत्रेण प्रमीयते अङ्गम् ॥१४५॥

एकेकम्—एकैक—अन्योन्य—एकएकनुं—

एकबीजानुं—परस्पर.

एकनड—कथक—कथा करनार.

एमिणिया—ए प्रमाणे मपायेली स्त्री—

सूत्ररथी स्त्रीना शरीरनुं माप

भरी पछी ते सूतरने

दिशाओमां फेंकी देवानुं

होय ए रीते मपायेली स्त्री.

आ रीते स्त्रीना शरीरनुं

माप लेवानो रिवाज, कोई

अमुक देशमां अमुक

प्रकारनी विधि करती

बखते प्रचलित छे.

यथा—

एमिणियाए तीए रुवं दट्ठण कामसरविद्धा ।
एकेकमं कहंता तरुणा जायंति एकनडा ॥११०॥

अत्र—

एकवई—रथ्या—इति ‘एकपदी’ शब्दभवत्वानोक्तम् ॥ (१४५)

एकघरिल्लो दिअरे, सहोसिए एकसाहिल्लो ।
सा एकसिबली जा सिबलिपुण्णोहिं नवहलिआ ॥१४६॥

एकघरिल्लो देवरः ।

एकसाहिल्लो एकस्थानवासी ।

एकसिबली शाल्मलीपुष्पैर्नवफलिका ।

उदाहरण—

एमिणियाए तस्याः रूपं दृष्ट्वा कामशरविद्धाः ।
एकेकमं कथयन्तः तरुणा जायन्ते एकनडा ॥११०॥

जे स्त्रीना शरीरने सुतरथी मापी पछी ते सुतरने दिशाओमां फेंकी दीधुं छे
एवी ते स्त्रीनुं रूप देखीने कामना बाणथी बिंधायेला तरुणो एकबीजा—परस्पर वातो
करतां कथा करनारा थई गया छे.

एकवई

‘एकवई’ शब्दनो अर्थ रथ्या—शेरी—छे. तेनी व्युत्पत्ति ‘एकपदी’ शब्द
ऊपरथी थई शके एम छे. एकपदी—एकवई. एक एक पगले चाली शकाय एवी
सांकडी शेरी ते एकपदी. ‘एकपदी’ शब्द, उक्त रीते व्युत्पन्न छे माटे तेने अही
नोंथ्यो नथी.

एकघरिल्लो देवरे, सहोषिते एकसाहिल्लो ।
सा एकसिबली या शाल्मलिपुष्पैः नवफलिका ॥१४६॥

एकघरिल्ल—एकगृह—एक घर—मां रहेनार । एकसाहिल्ल—एकशास्त्रीय—एक शास्त्रा ऊपर
—देवर—देर. रहेनार—एकस्थानमां साथे
रहेनार.

एकसिबली—शाल्मलिना पुष्पो साथेनी नवी फळी—नवी शिंग. शाल्मलि एटले शेमळो.

યથા—

एकघरिल्ल ! न लज्जसि किं एकसाहिल्लमाणुसणं पि ।

जं एकसिबल्लिमिसा पुणो पुणो णियसि माकारिं ॥१११(१४६)

एकल्लपुडिंगं विरलंबुकणे, एणुवासिओ भेके ।

एकल्लपुडिंगं 'विरलबिन्दुवर्षः । | एणुवासिओ भेकः ।

યથા—

सुंदर ! गोरंगीए गोरी अज्जेय तीइ सुप्रसन्ना ।

एकल्लपुडिंगहुअ-एणुवासिए आगओ सि जं काछे ॥११२॥

અત્ર—‘એકસરિય’શબ્દઃ શીઘ્રાર્થે નિપાતેષ્વસ્માભિરુક્ત ઇતિ નોતઃ ॥

उदाहरण—

एकघरिल्ल ! न लज्जसे किं एकसाहिल्लमनुष्याणामपि ।

यद् एकसिबल्लिमिषात् पुनः पुनः णियसि मालाकारीम् ? ॥१११॥

हे દેવર ! શું એક સ્થાનમાં રહેનારા મનુષ્યોથી પણ તું લાજતો નથી કે
શેમ્લાની નવી પટ્ટી-શિંગ-ના બાનાથી તું પેલી માલણ સામે વારંવાર તાક્યા કરે છે ?

एकल्लपुडिंगं विरलाम्बुकणे, एणुवासिओ भेके ।

एकल्लपुडिंग—वरसादना थोडा थोडा | एणुवासिओ—भेक—डेडको.
છાંટા પડવા-ફરફર આવવી.

उदाहरण—

सुन्दर ! गौराङ्गयां गोरी अद्यैव तस्यै सुप्रसन्ना ।

एकल्लपुडिंगधुत-एणुवासिए आगतोऽसि यत् काले ॥११२॥

હે સુંદર ! તે ગૌરાંગી ઉપર, શ્રીગૌરી-પાર્વતી-આજે જ પ્રસન્ન થયાં છે અને
તેથી જ વરસાદના છાંટાથી ડેડકાઓ નહાયા તે જ સમયે તું ભાવી પહોંચ્યો છે.

एकसरिय—

આ નિપાતરૂપ શબ્દનો અર્થ ‘શીઘ્ર’ છે અને અમે એની નોંધ વ્યાકરણમાં નિપાતો
ચળાવતાં કરેલી છે માટે તે શબ્દને અહીં ફરી જણાવ્યો નથી. [૮-૨-૨૧૩]

अथ अनेकार्थाः

एराणी इन्द्राणी पुरंधिया तद्व्रतस्था च ॥१४७॥

एराणी इन्द्राणी तद्व्रतस्था च स्त्री-इति द्वयर्था ॥ (१४७)

एलविलो धनिअ-उसहा, अधम्म-रोर-प्रियेषु एकमुहो ।

एलविलो आढयः वृषभश्च ।

एकमुहो निर्धर्मः दरिद्रः प्रियेष्वेति

त्रयर्थः ।

अथ ओकारादयः—ऐकारस्य प्राकृते प्रयोगाभावात्—

ओली कुलपरिवाडी, ओज्झं अचोक्खम्मि, विमलणे ओप्पा ॥१४८॥

ओली कुलपरिपाटी ।

ओज्झं अचोक्षम् ।

पङ्क्तिवाचकस्तु 'ओली' शब्दभवः ।

ओप्पा शाणादिना मण्वादेर्गर्जनम् ।

हचे एकारआदिवाळा अनेकार्थक शब्दोः

एराणी इन्द्राणी, पुरन्धिका तद्व्रतस्था च ॥१४७॥

एराणी—१ इन्द्राणी, २ इन्द्राणीनुं व्रत करनारी स्त्री ।

एलविलो धनिक-वृषभौ, अधर्म-रोर-प्रियेषु एकमुहो ।

एलविल-१ धनवान्-आढय २ बळद । एकमुह-१ धर्मरहित २ दरिद्र ३ प्रिय ।

प्राकृत भाषामां ऐकारनो प्रयोग नथी तेथी

इधे अनुक्रमे ओकारआदिवाळा शब्दोनी नोंध करो छेः

ओली कुलपरिपाटी, ओज्झं अचोक्षे, विमलणे ओप्पा ॥१४८॥

ओली—कुलनी परिपाटी-पेढी दर पेढी
वाली आवेली मर्यादा

ओप्पा—ओप चढाववो-विमल करवुं-
निर्मल करवुं-सराण वगेरे
द्वारा मणि वगेरेने ओप
चढाववो.

ओज्झं—चोक्खुं नहि-एहुं-अपवित्र.

ओली

'पङ्क्ति' अर्थनो सूचक एक धीजो 'ओली' शब्द छे परंतु तेनी उत्पत्ति
'ओली' शब्द ऊपरथी करवानी छे [८-१-८३] एथी 'पङ्क्ति' अर्थनो 'ओली'
शब्द देसी नथी.

યથા—

નિવમડ—ઓપ્પિયપયણહ ! કિત્તી તુજ્ઞ ધવલેઈ ઓજ્ઞં પિ ।

સસિકુલભવાણ અહવા ઓલિસહાવો અયં કુમરવાલ ! ॥૧૧૩(૧૪૮)

ઓઝં વર્તા, ઓરં રુચિરે, કરિવંધસ્વાયં ઓઝં ચ ।

ઓસાર-ઓસકા ગોવાટ-ઓસરિઆ, હિમમ્મિ ઓગ્ગીઓ ૧૪૯

ઓઝં વાર્તા ।

ઓસારો ગોવાટઃ ।

ઓરં ચારુ ।

ઓસકો અપસૃતઃ ।

ઓઝં ગજાદેર્બન્ધનાથે સ્વાતમ્ ।

ઓગ્ગીઓ નીહારઃ ।

યથા—

ચઈઆડ્ડજિઓઝઓઝં રિઉળો ઓગ્ગીયઓરજસ ! તુજ્ઞ ।

મીઆ ઓસારેસું વસંતિ સમરાડ ઓસકા ॥૧૧૪॥ (૧૪૯)

ઉદાહરણ—

નૃપમુકુટ—ઓપ્પિયપદનજ ! કીર્તિઃ તવ ધવલયતિ ઓજ્ઞં અપિ ।

શશિકુલભવાનામ્ અથવા ઓલિસ્વભાવઃ અયં કુમારપાલ ! ॥૧૧૩॥

પગના નસો, રાજાઓના મુકુટોદ્ધારા ઓપાયેલા છે એવા હે કુમારપાલ ! તારી કીર્તિ મલિન પદાર્થને પળ ઢોલ ચઢાવે છે—વિમલ બનાવે છે અથવા ચંદ્રકુલમાં—ચંદ્રવંશમાં—પેદા થયેલા લોકોની એવી જ સ્વાભાવિક કુલપરિપાટી છે કે તે, વસ્તુ-માત્રને પવિત્ર બનાવે છે.

ઓઝં વાર્તા, ઓરં રુચિરે, કરિવન્ધસ્વાતમ્ ઓઝં ચ ।

ઓસાર—ઓસકા ગોવાટ—અપસૃતૌ, હિમે ઓગ્ગીઓ ॥૧૪૯॥

ઓઝ—વાર્તા

ઓર—રુચિર—મુંદર.

ઓઝ—હાથી વગેરેને બાંધવા માટે

ઓસાર—ગાયનો વાડો.

ઘોડેલો ઘાડો

ઓસક—અપસૃત—ઓસરેલ—પાછા પડેલ.

ઓગ્ગીઓ—હિમ—શ્નાકલ.

ઉદાહરણ—

ત્યક્તઆજિ—ઓઝઓઝં રિપથઃ ઓગ્ગીઓરયશઃ ! તવ ।

મીઆઃ ઓસારેસું વસન્તિ સમરાડ્ ઓસકા ॥૧૧૪॥

શ્નાકલ જેવા સુંદર યજ્ઞવાળા હે રાજા ! મય પામેલા અને રણમેદાનેથી પાછા ફરેલા તારા શત્રુઓ રણસંબંધી અને હાથી વગેરેને બાંધવા માટેના સાધના સંબંધી બધી વાતો છોટી ટીટી થોડી એ રીતે ગાયના વાડામાં રહે છે.

केसविवरणे ओच्छियं, ओंडलं अवि केसरंफम्मि ।

ओसिअं अबले, ओणीवी णिव्वे, ओत्थरो वि उच्छा ॥१५०

ओच्छियं केशविवरणम् ।

ओंडलं केशगुम्फो धम्मिल्लप्रायः ।

ओसिओ अबलः ।

ओणीवी नीत्रम् ।

ओत्थरो उत्साहः ।

यथा—

अणओत्थर-ओसियाणं जरउडअओणीविसंगजटिलेसु ।

तुज्झ रिउणं रण्णे कइं ओच्छियं ओंडलं च केसेसु ? ॥११५(१५०)

ओग्गालो ओआलो वहोलए, ओत्थओ अ अबसस्से ।

ओक्कियं उसिए, रएके ओणिव्वो, णीवियाए ओवड्डी ॥१५१

केशविवरणे ओच्छियं, ओंडलं अपि केशगुम्फे ।

ओसिअं अबले, ओणीवी नीत्रे, ओत्थरोऽपि उत्साहे ॥१५०॥

ओच्छियं—केशविवरण-केश समारवा.

ओसिअ—ओसियाळुं-अबल-नबळुं.

ओत्थर—उत्साह.

ओंडल—केशनी गुंथणी-धम्मिल्ल जेवी

रचना.

ओणीवी—नेवुं-छापरा ऊपरतुं नेवुं.

उदाहरण—

अणओत्थर-ओसियाणं जरद-उटजओणीविसंगजटिलेसु ।

तव रिपूणाम् अरण्ये कथं ओच्छियं ओंडलं च केशेषु ? ॥११५॥

उत्साह बिनाना अने ओसियाळा एवा तारा शत्रुओना जीणं झुपडांनां नेवांना संगथी जटिल थयेला अर्थात् नेवांमां भराई जता केशोने अरण्यमां समारवातुं केम बने तेम ज ए केशोनी धम्मिल्ल करयो य श्ये बने ?

ओग्गालो ओआलो वहोलए(वहके), ओत्थओ च अबसस्से ।

ओक्कियं उचिते, रएके ओणिव्वो, नीविकायाम् ओवड्डी ॥१५१॥

ઓગાલો તથા ઓઘાલો અત્પં સ્તોતઃ । ઓગિવ્વો વત્તમોકઃ—પિપ્પીલિકોસ્લા-
 ઓત્થઓ અવસન્નઃ । તો મૃદ્રાશિસ્થિર્થઃ ।
 “ઓત્થયં પિહિતમ્” [] इत्यन्ये । ઓવૈડ્ડી પરિધાનૈકદેશઃ ।
 ઓક્કિયં ઉષિતમ્ ।
 “વાન્તમ્” [] इत्यन्ये ।
 યથા—

વાહ—ઓગાલ—ઘનઓયાલપૂરિઅ—ઓગિવ્વણિગયાહિમયા ।
 ગણિઅ—ઓવૈડ્ડી તુહ રિઉવહૂ વણે ઓત્થઅ—ઓક્કિયા લુઠ્ઠા ॥૧૧૬॥
 ઓસાઓ પ.રુજા, ઓચ્છસં દંતધાવણા ।
 ઓસીસં અવવત્તે, ઓવટ્ટો મેઘવારિસેઅમ્મિ ॥૧૫૨॥

ઓમ્મલ્લ } —વટ્ટેલો—પાણીનું નાનું	ઓત્થઅ—અવસન્ન—અવસાદ પામેલ—લેદ
ઓઘાલ } સ્ત્રણ—વહોલો.	પામેલ.
ઓક્કિય—રહેલું.	ઓગિવ્વ—રાફડો—કીઢીઓએ સ્ત્રણીને
ઓવૈડ્ડી—નીલિકા—ઘાઘરાની નાઢી—	ઝંચો કરેલો માટીનો ઢગલો.
પહેરવાના કપડાનો એક ભાગ.	

ઓત્થય

ઘીજા દેશીકોશકારો આ શબ્દનો અર્થ ‘પિહિત’—‘ઢાંકેલું’ બતાવે છે.
 ઓક્કિય

અન્ય દેશીસંગ્રહકારો આ શબ્દનો અર્થ ‘વાંત’—‘વમન’—‘ઝલડી’—
 ‘ઓકલું’ બતાવે છે.

ઉદાહરણ—

વાપ્પઓગાલ—ઘનઓયાલપૂરિઅઓગિવ્વણિર્ગતાહિમયા ।

ગલિતઓવટ્ટી તથ રિપુવધૂઃ વને ઓત્થઅ—ઓક્કિયા લુઠ્ઠતિ ॥

આંસુઓના પાણીનું નાનું સ્ત્રણ અને વરસાદનું નાનું સ્ત્રણ તે બન્ને દ્વારા
 રાફડા પૂરાઈ જવાને લીધે તેમાંથી બહાર આવેલા સર્પોથી અથ પામતી, લેદ પામતી
 રહેતી અને જેની નાઢી ગલી પડી છે એવી તારા શત્રુઓની વહૂઓ વનમાં ઓછોટે છે.

ઓસાઓ પ્રહરરુજા, ઓચ્છસં દંતધાવનકે ।

ઓસીસં અવવત્તે, ઓવટ્ટો મેઘવારિસેકે ॥૧૫૨॥

ઓસાઓ પ્રહારપીડા ।

ઓછ્છત્તં દન્તધાવનમ્ ।

યથા—

ઓસીસં અપવૃત્તમ્ ।

ઓવેટ્તો મેષજસ્રસેકઃ ।

ઓ ! ઓછ્છત્તમિસેણં પહિઓ ઓસીસિઝ્ઞ જંતો વિ ।

ળવમયળસર—ઓસાઓ મોઢઈ ઓવેટ્તજુલ્લણાદ છયં ॥૧૧૭॥(૧૫૨)

ઓહંક-ઓહટ્ટ-ઓલિપ્પા હાસે, છન્નરમણં ઓલુંકી ।

ઓલિંમા ઉદેહી, ઓચુલ્લં ચુલ્લિયગદેસમ્મિ ॥૧૫૩॥

ઓહંકો ઓહટ્ટો ઓલિપ્પં હાસઃ ।

ઓલિંમા ઉપદેહિકા ।

ઓલુંકી છન્નરમણમ્—નંટ્વા યત્ર

ઓચુલ્લં ચુલ્લ્યેકદેશઃ ।

શિશવઃ ક્રીડન્તિ ।

“ચક્ષુઃસ્થગનક્રીડા”[]હિતિ કેચિત્ ।

ઓસાઓ—પ્રહારક્રોડા—પ્રહારની પીડા—

ધાની પીડા.

ઓછ્છત્ત—દંતધાવનક—દાતળ

ઓવેટ્ત—અપવૃત્ત—મેહના પાણીનો છંટકાવ.

ઓસીસ—અપવૃત્ત—દુષ્ચરિત્ર.

ઉદાહરણ—

ઓ ! ઓછ્છત્તમિવેણં પથિકઃ ઓસીસિઝ્ઞ યામ્ અપિ ।

નચમદનશરઓસાઓ મર્દયતિ ઓવેટ્તફુલ્લનીપલતામ્ ॥૧૧૭॥

ઓ ! દાતળ કરવાના બાનાથી દુષ્ટ ચરિત્ર બતાવીને—આચરીને—જતો જતો પળ નવીન મદનના બાળના ઘાથી પીડા પામેલો પ્રવાસી, મેહના પાણીના છંટકાવથી લીલેલી નીપ-કદમ્બ—ની લતાને—વેલને—મરતો જાય છે.

ઓહંક-ઓહટ્ટ-ઓલિપ્પા હાસે, છન્નરમણં ઓલુંકી ।

ઓલિંમા ઉપદેહિકા, ઓચુલ્લં ચુલ્લિયગદેસમે ॥૧૫૩॥

ઓહંક } —હાસ—હાંસી—હસવું.
ઓહટ્ટ }
ઓલિપ્પ }

ઓલુંકી—છાની રમત—નાસી નાસીને—
સંતાઈ સંતાઈને છોકરાઓ રમે
છે તે રમત.

ઓલિંમા—ઝખઈ

ઓચુલ્લ—ઓલોચુલો—મુલ્ય ચૂલનો
એક ભાગ.

ઓલુંકી

કેટલાક સંગ્રહકારો ‘ઓલુંકી’નો અર્થ ‘આંસ ઢાંકીને રમતી રમત’ કરે છે. (આપણા દેશમાં ‘ગઢગઢ આંગઢી’ નામની રમત અથવા ‘અકરડીકરડી’ની રમતમાં આંસને ઢાંકવામાં આવે છે.)

યથા—

ઓહંકિરિ ! ઓહટું ચય ઓહુંકિં ચ સારવેસુ ઘરં ।

ઓચુલ્લે ઓહિંમં દટ્ટું ઓહિપ્પિહી તુહ ગણન્દા ॥૧૧૮॥ (૧૫૩)

બલિએ ઓજ્જલ્લો, ગજ્જિયમ્મ ઓઅંક-ઓજ્જાય ।

દીહરમ-રઘુણોએ ઓરહ્લી, ઓહ્લણી સિહરણીએ ॥૧૫૪॥

ઓજ્જલ્લો બલવાન ।

ઓરહ્લી દીર્ઘમધુરધ્વનિઃ ।

ઓઅંકો તથા ઓજ્જાઓ ગર્જિતમ્ । ઓહ્લણી માર્જિતા ।

યથા—

ઓજ્જલ્લમટ-ઓજ્જાયં કરિઓઅંકં ચ મુણિઅ સંગામે ।

ઓહ્લણિમધુર-ઓરહ્લીમુહલાં જે હુંતિ તે પુરિસા ॥૧૧૯॥ (૧૫૪)

ઉદાહરણ—

ઓહંકિરિ ! ઓહટું ત્યજ ઓહુંકિં ચ સારવેસુ ગૃહમ્ ।

ઓચુલ્લે ઓહિંમં દટ્ટા ઓહિપ્પિહી તથ નનાન્દા ॥૧૧૮॥

હે હસનારી ! હવે તું હસવું છોડ અને આ સંતાકૂકડીની રમતને ય પઢતી મૂક. તારું ઘર સમું કર. ઓલાચૂલામાં ઝપડીને જોડીને તારી નળદ તને હસશે.

બલિકે ઓજ્જલ્લો, ગર્જિતે ઓઅંક-ઓજ્જાયા ।

દીર્ઘમધુરધ્વનૌ ઓરહ્લી, ઓહ્લણી શિશ્વરિણ્યામ્ ॥૧૫૪॥

ઓજ્જલ્લ—બલવાન

ઓરહ્લી—લાંબો મીઠો ધ્વનિ.

ઓઅંક } —ગાજવું-ગર્જના.

ઓહ્લણી—શિશ્વંડ.

ઉદાહરણ—

ઓજ્જલ્લમટ-ઓજ્જાયં કરિઓઅંકં ચ શ્રુત્વા સંપ્રામે ।

ઓહ્લણિમધુર-ઓરહ્લીમુહરા યે ભવન્તિ તે પુરુષાઃ ॥૧૧૯॥

રણમેદાનમાં બલવાન સુમટોની ગર્જના અને હાથીઓનો ગર્જારબ સાંભળીને પણ જેઓ શિશ્વંડ જેવા મધુર રહે છે તથા લાંબા મીઠા ધ્વનિ સાથે મુશ્કરતા-વાચાલતા-વતાવે છે તેઓ સ્વરા પુરુષ છે.

૧ -હરિણી-મુ૦ । ૨ -ચ મુણિ-પા૦ । ૩ -અ વે હું-પા૦ ।

ઓસણં ઉઘ્વેયમ્મિ ય, ઓરિલ્હો અહ કાલમ્મિ ।

ઓઢણં ઉત્તરીય, ઓહસ્તં ઓહ્તણં ચ પરિહાણે ॥૧૫૫॥
ઓસણં ઉદ્વેગઃ । ઓહ્તણં ઉત્તરીયમ્ ।

ઓરિલ્હો અચિરકાલઃ । ઓહ્તં તથા ઓહ્તણં પરિધાનમ્ ।
યથા—

ઓરિલ્હપ્રયણવત્ત-ઓસણાહ ઓહ્તણમ્મિ લ્હસિયમ્મિ ।

પરિહિયં ઓહ્તણં ઓહ્તિયં ઓહ્તં તુઝ્ઝ દંસણતુરાણ ॥૧૨૦॥ (૧૫૫)

ઓહ્તિયં રક્તે, ઓલત્થો દલિય, ણયમ્મિ ઓહ્તો ।

ઓસણં તુહિય, ઓરુંજં 'ણત્થિ'ત્તિ મ્મણિયકીલાણ ॥૧૫૬॥
ઓહ્તિયં રક્તમ્ । ઓસણં ત્રુટિતમ્ ।

ઓલત્થો વિદારિતઃ । ઓરુંજં 'નાસ્તિ' ઇતિ મ્મણિતગર્ભા
ઓહ્તો અવનતઃ । ક્રીડા ।

ઓસણં ઉદ્વેગે, ચ ઓરિલ્હો અચિરકાલે ।

ઓહ્તણં ઉત્તરીયે, ઓહ્તં ઓહ્તણં ચ પરિધાને ॥૧૫૫॥

ઓસણ—ઉદ્વેગ. ઓરિલ્હ—લાંબા કાલનું નહિ-દુમ્મણાનું—
ઓહ્તણ—ઓહ્તણું-ઓહ્તવાનું. તાણું-નયું.
ઓહ્ત } —પહેરણ-પહેરવું-પહેરવાનું.
ઓહ્તણ }

ઉદાહરણ—

ઓરિલ્હમદનવાર્તા-ઓસણાહ ઓહ્તણમ્મિ લ્હસિયમ્મિ (ચસ્તે) ।

પરિહિતં ઓહ્તણં ઓહ્તિયં ઓહ્તં તથા દર્શનત્વરયા ॥૧૨૦॥

તાજા મદનની વાતને જાણીને ઉદ્વેગ ધરતી એવી તેણીનું પહેરવાનું
વસ્ત્ર સરી પડ્યું પછી તેણે તારા દર્શનની ઉતાવળને લીધે ઓહ્તણું હતું તે પહેર્યું
અને પહેરવાનું હતું તે ઓહ્ત્યું.

ઓહ્તિયં રક્તે, ઓલત્થો દલિયે, નતે ઓહ્તો ।

ઓસણં ત્રુટિયે, ઓરુંજં 'નાસ્તિ' ઇતિ મ્મણિતક્રીડાયામ્ ॥૧૫૬॥

ઓહ્તિયં—રક્ત-રાતું-રાગલાલું-આસક્ત. ઓલત્થ—વિદારિત-ફાડી નાલેલ-ફાડી
ઓહ્ત—નત-નમ્ર-નમ્યું. નાલ્યું.
ઓરુંજ—જે રમતમાં 'નથી નથી' એમ ઓસણ—ત્રુટિ-ત્રુટિલું-ત્રુટવું.
વારંવાર ચાલ્યું પડે તે રમત.

यथा—

अन्धा-ओहुरो दइओ तुह ओहसो बि नवजह-ओलत्थो ।
ओहंजं मुकलिओ मा मह ओसजणेहिया होसु ॥१२१॥ (१५६)
बिहलम्मि ओहुरं, ओहुरं च खिन्नम्मि, ओवरो गियरे ।
ओसुद्धं विणिबडियम्मि, ओज्झरी अंतभावरणे ॥१५७॥

ओहुरं विफलम् ।

ओहुरं खिन्नम् ।

“ओहुरं अवनत्तम् सस्तं च” [] इति अवन्तिसुन्दरी । यद्-उदा-
हरति स्म—

उदाहरण—

अन्याओहुरो दयितः तच्च ओहसोऽपि नवनख-ओलत्थो ।
ओहंजं मुकलिओ मा मम ओसजस्नेहिका भव ॥१२१॥

नम्र छातां य नवा नखोद्गारा विदारित एवो तारो वर बीजी झीमां रक्त छे
धने (‘नहि नहि’ बोलवुं पडे एवी रमतनी जेम) ‘नहि नहि’ एम कहेवाने मोकळो-
स्वतंत्र-छे तो तुं मारी साथेनो स्नेह न तोड.

बिफळे ओहुरं, ओहुरं च खिन्ने, ओवरो निकरे ।

ओसुद्धं विनिपतिते, ओज्झरी अन्नआवरणे ॥१५७॥

ओहुर—विफल-निष्फल.

ओवर
ओवरण } समूह-जत्थो

ओज्झरी—आंतरहानुं टांकण-होजरी.

ओहुर—खिन्न-खेदयुक्त-खेद.

ओसुद्ध—अपशुद्ध-विनिपात पामेलुं-
नीचे पहेलुं-भ्रष्ट ध्येलुं-
विनिपात पामबो-नीचे
पडवुं-भ्रष्ट थवुं.

ओहुर

अवन्तिसुन्दरी नामनो देवीसंग्रहकार ‘ओहुर’ शब्दना के अर्थ बतावे छे:

ओहुर-अवनत-अवनति पामेल-अवनति ।

ओहुर-कस्त-सरी गयेल-सरी जवुं ।

ए ज कोशकार ‘ओहुर’ना अर्थने स्पष्ट करवा नीचेना के उदाहरणो आपे छे:

“સ્થાનમિતકલુષિવાદ કુલિકાલયવહ્નરીસમોઘરિયં ।

મમરમર-ઓહુરયં પદ્મયં ચ મરિમો મુહં સીષ ” ॥ []

“કિં તં પિ હુ વીસરિયં ણિકિવ । જં ગુરુયણસ્સ મજ્ઞમ્મિ ।

અહિધાવિઠ્ઠા ગહિઓ તં ઓહુરઉત્તરીયાણ ?” ॥ []

ઓવરો નિકરઃ । ‘ક’પ્રત્યયે ઓવરઓ । ઓમુદ્ધં વિનિપતિતમ્ ।

ઓજ્ઞરી અન્ત્રાવરણમ્ ।

યથા—

પદ્મ-ઓમુદ્ધ-હઅ-ઓ-રિઆવરસ્થાન-ઓહુરા રણા રિવળો ।

તુહ કુમરવાહ ! ઓહુદમુઅદદા જંતિ રણેસું ॥૧૨૨॥ (૧૫૭)

ઓસિસી ઓલિસી, અહિદૂણ ઓહુઅ-ઓગિઅ-ઓણુણયા ।

ઓહ્લં આરુદે, ઓસીઅ-ઓહાહયા ચ હેદુમુહે ॥૧૫૮॥

“ક્ષણમાત્રકલુષિતાયા કુલિકાલયવહ્નરીસમોઘરિયં ।

મમરમર-ઓહુરયં પદ્મયમિત સ્મરામઃ મુલં તસ્યાઃ ” ॥ []

[“ક્ષણમાત્ર માટે કલુષિત થયેલી એવી તેણીનું, લટકતા કેસોની વેલથી ટકિંઈ મુલં, કેમ જાણે મમરમા સમૂહથી નીચું નમેલ-અવનતિ પામેલ-કમલ ન હોય એવું અમને યાદ આવે છે.”]

“કિં તદપિ સ્થલ વિસ્મૃતં નિષ્કુલ ! યદ્ ગુરુજનસ્ય મધ્યે ।

અભિધાવ્ય ગૃહીતઃ ત્વમ્ ઓહુરઉત્તરીયા” ? ॥ []

[“હે નિર્દય ! ઉત્તરીય વસ્ત્ર-ઓઢવાનું કપડું-સરી ગયેલું છતાં ચ તેણીય ગુરુજનની-વહીલોની-વધે, સામે દોઢીને તને પકડેલો છે એ વાત પણ મું તું સ્વરેસર ભૂલી ગયો ?”]

ઉદાહરણ—

પ્રહારઓમુદ્ધહઅઓહુરિઓવરસ્થાનઓહુરા રણાત્ રિવળઃ ।

તુહ કુમારવાહ ! ઓહુદ-જદ્દા યાન્તિ અરણ્યેસું ॥૧૨૨॥

હે કુમારવાહ ! તારા પ્રહારને લીધે કપાઈ ગયેલી હોજરીઓ-હોજરીનો સમૂહ-નીચે પડી ગઈ જાયે તેથી સ્થાન પામવાથી સેદ પામેલા તથા પોતાના મુજદંડોને નકામા થીવતા એવા તારા શત્રુઓ રણમેદાનમાંથી અરણ્યમાં જાય છે.

ઓસિસં ઉપસિસે, અમિથૂતે ઓહુઅ-ઓગિઅ-ઓણુણયા ।

ઓહ્લં આરુદે, ઓસીઅ-ઓહાહયા ચ અધસ્તનમુસ્ટે ॥૧૫૮॥

ઓસિતં ઉપલિતમ્ ।

ઓહુઓ ઓગિગઓ ઓણુઓ એતે
ત્રઓડપ્યમિભૂતાર્થાઃ ।

યથા—

ઓહલે ગયં ઓગિગિરિં મઅ-ઓસિતમુહં અણ-ઓસીઅં ।
તદ ઓહુઅહરિચરિણ ઓણુઅ-ઓહાહ્યા હુઆ રિણો ॥૧૨૩॥ (૧૫૮)

ઓલિત્તી ઓલિપ્પત્તી અસિદોસમ્મિ, ઓક્કણી જૂઆ ।

ઓજ્ઞાયં ઓહટ્ટિયં અનં પેલ્લિય કરેણ જં ગહિયં ॥૧૫૯॥

ઓલિત્તી તથા ઓલિપ્પત્તી સ્વડા-
દિદોષઃ ।

ઓહલ્લં આરુદમ્ ।

ઓસીઓ તથા ઓહાહ્યો અધોમુલઃ ।

ઓક્કણી યૂકા ।

ઓજ્ઞાયં તથા ઓહટ્ટિયં અનં પ્રેયં
યત્ કરેણ ગૃહીતમ્ ।

ઓસિત-ઉપલિત-સરડાયેલ-સરડાવું.

ઓહલ્લ-આરુદ-ચહેલું-ચહડું.

ઓહુઅ
ઓગિગઅ
ઓણુઅ } અભિભૂત-પરાજય પામેલ-
પરાજય પામ્મો.
ઓસીઅ
ઓહાહ્ય } અધોમુલ-નીચા મુલવાલો.

ઉદાહરણ—

ઓહલે ગજમ્ ઓગિગિરિં મદઓસિતમ્ અણ-ઓસીઅં ।

ત્વયિ ઓહુઅહરિચરિતે ઓણુઅ-ઓહાહ્યા ભૂતાઃ રિણઃ ॥૧૨૩॥

હે રાજા ! વિષ્ણુ વા ઇંદ્રના ચરિત્રને પરામવ આપે એવા ચરિત્રવાલો તું
પહાડનો પરામવ કરે એવા, મદચી સરડાયેલ મુલવાલો તથા ઝંચા મુલવાલો હાથી
ઝપર જ્યારે ચઢવો ત્યારે તારા શત્રુઓ પરાજય પામ્યા અને નીચું મોડું કરી ગયા.

ઓલિત્તી ઓલિપ્પત્તી અસિદોષે, ઓક્કણી યૂકા ।

ઓજ્ઞાયં ઓહટ્ટિયં અનં પ્રેયં કરેણ યદ્ ગૃહીતમ્ ॥૧૫૯॥

ઓલિત્તિ } —તરવાર છરી વગેરેનો
ઓલિપ્પત્તિ } —દોષ-તરવાર વગેરેનું
કટાવું-વા કૂંડું થવું.

ઓક્કણી—જૂ

ઓજ્ઞાયં } —બીજાને પ્રેરીને-બીજાને
ઓહટ્ટિયં } —જાલેશને-ધક્કો મારીને
જે કાંઈ હાથ લેવે છે
તે-બીજાને પીલીને-
દાબીને જે હાથમાં મેલ-
વેલું તે.

યથા—

છુરિઆ-ઓહિત્તી અસિઓહિત્તી ઓહળી અ નવવત્તે ।
કહઈ રિકુજ તણ જસં ઓહટ્ટિઅયં સિરિં ચ ઓહજાયં ॥૧૨૪॥(૧૬૯)
સેળે ઓહય-ઓહાવયા ચ, ફલહડગ્ગલાઈ ઓહડળી ।
ઓહયળી નવવહુયા, ઓહડળી દહયમૂયા ચ ॥૧૬૦॥

ઓહઓ તથા ઓહાવઓ ર્યેનઃ પક્ષી । “ઓહઓ અપલાપઃ” []
ઈતિ અન્યે ।

અત્ર—ઓહઈ—અવતરતિ । અયં ધાત્વાદેશેષૂક્તવાનોક્તઃ ।

ઓમાલ-ઓજ્જર-ઓસત્ત-શબ્દ । નિર્માત્ર્ય-નિર્જર-અવસત્ત-શબ્દભવા
ઈતિ નોક્તાઃ ।

ઓહડળી ફલહકાર્ગલા ।

ઓહયળી નવવધૂઃ ।

ઓહડળી દયિતીમૂતા ।

ઝડાહરણ—

છુરિકાઓહિત્તી અસિઓહિત્તી ઓહળી ચ નવવત્તે ।
કથયતિ રિપૂણાં ત્વયા યશઃ ઓહટ્ટિઅયં શ્રિયં ચ ઓહજાયં ॥૧૨૪॥

શત્રુઓની કટાયેલી છરીઓ, બૂંઠી થયેલી તરવારો અને તેમના નવા કપડામાં
પહેલી જૂ, એ બધું કહી આપે છે કે તેં શત્રુઓનો યશ તેમને પીલીને તારા હાથમાં
કરી લીધો છે અને તેમની લક્ષ્મી પણ તેમને દબાવીને તારા હાથમાં મેઢવી લીધી છે.

ર્યેને ઓહય-ઓહાવયા ચ, ફલહકાર્ગલાયાં ઓહડળી ।

ઓહયળી નવવધુકા, ઓહડળી દયિતમૂતા ચ ॥૧૬૦॥

ઓહય } —ર્યેન પક્ષી-બાજ.
ઓહાવય }
ઓહયળી—નવી વદ્ધ.

ઓહડળી—ફલહકનો આગલો-વારણું
બંધ કરવાનો મોળલ-આગ-
લિયો.

ઓહડળી—વહાલી સ્ત્રી.

ઓહઅ

સીજા સંપ્રદાકારો આ શબ્દનો ‘અપલાપ’-‘કર્યું હોય છતાં નામકર જવું’
એવો અર્થ કરે છે.

અહીં નીચેના ઓહઈ-ઓમાલ-ઓજ્જર-ઓસત્ત એ ચાર શબ્દો નથી આવ્યા,
કારણ કે તે ચારે શબ્દો વ્યાકરણસાધિત છે.

યથા—

ઓહડળી ઓહયળી રિજ્જ જોહવાન રજે સજ્જો ।

ઓહડળીધીર્ધમુજ ! તુહ મટચટઅ-જોહ, જો ક્યાયેડ ॥૧૨૫(૧૬૦)

ઓસુંસ્થિયં ચ ઉત્પ્રેક્ષિતે, અહિન્દે ઓસરિઆ ।

ઓઆવલો અ બાલાયવમ્મિ, ઓહાડળી પિ ણીપિ ॥૧૬૧॥

ઓસુંસ્થિયં ઉત્પ્રેક્ષિતમ્ ।

ઓઆવલો બાલાતપઃ ।

ઓસરિઆ અહિન્દઃ ।

ઓહાડળી પિધાની ।

ઓહડ—અવતરતિ—અવતરે છે—નીચે આવે છે—જન્મ ધારણ કરે છે.

‘ઓહડ’ ક્રિયાપદ છે, તેમાં મૂળ ધાતુ ‘ઓહ’ છે. તેની સાધના વ્યાકરણમાં બતા-

વેલી છે: [૮ । ૪ । ૮૫]

ઓમાલ—નિર્માલ્ય—દેવને ચઢેલી વસ્તુ—શિવનિર્માલ્ય.

ઓમાલ’ શબ્દને ‘નિર્માલ્ય’ શબ્દ દ્વારા સાધી બતાવ્યો છે: [૮ । ૧ । ૩૮]

ઓજ્ઞાર--જ્ઞરણં.

‘ઓજ્ઞાર’ શબ્દને ‘નિર્ઞાર’ શબ્દ દ્વારા નીપજાવેલો છે: [૮ । ૧ । ૧૮]

ઓસસ--સંવસ.

‘ઓસસ’ શબ્દની ઉત્પત્તિ ‘અવસસ’ શબ્દમાંથી કાઢી બતાવી છે: [૮ । ૧ । ૧૭૨]

ઉદાહરણ—

ઓહડળી ઓહયળી રિપૂળાં ઓહયપ્રિયે રજે સજ્ઞઃ ।

ઓહડળીધીર્ધમુજ ! તથ મટચટઅઓહાવમ્મો રોહયતિ ॥૧૨૫॥

મોગઠની જેવી લાંબી મુજાવાલ છે ! મટસ્ય ચકલાંઓનો નાશ કરવાને
બાજ જેવું તારું સજ્ઞ, શત્રુઓની વહાલી બવી બહુઓને, બાજને (સુમટોનાં મહદાંઓનું
સ્થાનું મઠ્ઠનું હોવાથી) પ્રિય એવા રણમેદાનમાં રોહરાવે છે.

ઓસુંસ્થિયં ચ ઉત્પ્રેક્ષિતે, અહિન્દે ઓસરિઆ ।

ઓઆવલો ચ બાલાતપે, ઓહાડળી પિધાન્યામ્ ॥૧૬૧॥

ઓસુંસ્થિય—ઉત્પ્રેક્ષિત—ઉત્પ્રેક્ષા—ઉત્પ્રેક્ષા

પામેલ.

ઓઆવલ—ઝગતા સૂરજનો તાપ.

ઓસરિઆ—ઓસરી—બારણા આગઠની

સપાટ ઝમીન—વરેહો.

ઓહાડળી—હાકળો—દરવાજો બંધ કર-

વાનું હાકળ.

ઓહીરિઅં અ તવિયાહસ્થે, ઓહીરિઅં ચ ઉગ્રીએ ।

સુસે ઓહીરિઅં, વિધિકયામ્મ ઓસાણિહાણં ચ ॥૧૬૩॥

ઓહીરિઅં તાપિકાહસ્તઃ ।

ઓહીરિઅં સુતઃ ।

ઓસાણિહાણં વિધિવદનુષ્ઠિતમ્ ।

ઓહીરિઅં ઉગ્રીતમ્ ।

“અવસન્નમ્” [] इत्यन्ये ।

યસ્તુ ‘ઓહીરિઅં’ શબ્દો નિદ્રાર્થઃ સ
ધાત્વાદેશેષૂક્ત ઇતિ નોક્તઃ ।

યથા—

નિસિ ઓહીરિઅં ઓસાણિહાણિઅં કિં પિ તીદ્ જં તુમએ ।

તં ચિય ઓહીરિઅં સા ઓહીરિઅંકમ્મવાવઢા વિ દિણે ॥૧૨૮॥

(કપ્પઢાને) પળ સહતી નથી અને કેટલીએ સુશામ્ત કરી તો ય સૂર્યાસ્તને સમયે પળ તેણી અશન-સાણા-ને ય સૂંઘતી નથી.

ઓહીરિઅં ચ તાપિકાહસ્તે, ઓહીરિઅં ચ ઉગ્રીતે ।

સુસે ઓહીરિઅં, વિધિકૃતે ઓસાણિહાણં ચ ॥૧૬૩॥

ઓહીરિઅં—તવીનો હાથો—તાવઢીનો હાથો. ઓહીરિઅં—ઉગ્રીત—ઝંઝે સ્વરે ગાન—ગાળું

ઓહીરિઅં—સુત—સૂઝું—સુતેલું.

કરવું—ઝંઝેથી ગાવું—ગવાયેલ.

ઓસાણિહાણ—વિધિપૂર્વકનું અનુષ્ઠાન.

ઓહીરિઅં

બીજા સંગ્રહકારો આનો અર્થ ‘અવસન્ન’—‘સ્થિત’ કરે છે.

એક બીજો આવો જ ‘નિદ્રા’ અર્થનો સૂચક ‘ઓહીરિઅં’ શબ્દ છે પરંતુ તે, ઘ્યાકરણસાધિત છે [૮-૪-૧૨] માટે દેશી નથી.

ઉદાહરણ—

નિસિ ઓહીરિઅં ઓસાણિહાણિઅં કિમપિ તયા યત્ ત્વયા ॥

તદ્ પથ ઓહીરિઅં સા ઓહીરિઅંકમ્મવાવઢાપિ દિણે ॥૧૨૮॥

રાત્રે સૂતાં પછી તેં જે કાંઈ તેણીની સાથે વિધિયુક્ત અનુષ્ઠાન કર્યું છે તે જ અનુષ્ઠાનને તેણી દિવસે તવેથી હજાવવાના કામમાં જોડાયેલી હોય તો પળ ઝંઝે સાથે ગાયા કરે છે.

અત્ર

“ઓરુમ્માઈ—ઉદ્વાતિ ।

ઓહામઈ—તોલયતિ ।

ઓલુંડઈ—વિરેચયતિ ।

ઓસુકઈ—તેજયતિ ।

ઓગાલઈ—રોમન્થયતિ ।

ઓરસઈ—અવતરતિ ।

ઓઅંદઈ } —આચ્છિનતિ ।

ઓદાલઈ } —આચ્છિનતિ ।

ઓઅગઈ—વ્યાપ્નોતિ ।

ઓહાવઈ—આક્રામતિ ।

ઓવાસઈ—અવકાશતે ।

ઓઅક્સઈ—પડયતિ ।

ઓવાહઈ—અવગાહતે” ।

એતે ધાત્વાદેશોષ્વસ્માભિરુક્તા इति નોચ્યન્તે ॥ (૧૬૩)

આ સ્થળે નીચેના ધાતુઓ વ્યાકરણમાં ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધેલા હોવાથી ફરી જળાભ્યા નથી.

ઓરુમ્મા—ઓરુમ્માઈ—ઉદ્વાતિ—સુકાય છે [૮-૪-૧૧]

ઓહામ—ઓહામઈ—તોલયતિ—તોલે છે [૮-૪-૨૫]

ઓલુંડ—ઓલુંડઈ—વિરેચયતિ—જુદું કરે છે [૮-૪-૨૬]

ઓસુક—ઓસુકઈ—તેજયતિ—તેજ કરે છે [૮-૪-૧૦૪]

ઓગાલ—ઓગાલઈ—રોમન્થયતિ—ઓગાલે છે [૮-૪-૪૩]

ઓરસ—ઓરસઈ—અવતરતિ—અવતરે છે [૮-૪-૮૫]

ઓઅંદ—ઓઅંદઈ } આચ્છિનતિ—છેદે છે [૮-૪-૧૨૫]

ઓદાલ—ઓદાલઈ } આચ્છિનતિ—છેદે છે [૮-૪-૧૨૫]

ઓઅગ—ઓઅગઈ—વ્યાપ્નોતિ—વ્યાપે છે [૮-૪-૧૪૧]

ઓહાવ—ઓહાવઈ—આક્રામતિ—આક્રમણ કરે છે [૮-૪-૧૬૦]

ઓવાસ—ઓવાસઈ—અવકાશતે—વકાસે છે [૮-૪-૧૭૯]

ઓઅક્સ—ઓઅક્સઈ—પડયતિ—જુગ છે [૮-૪-૧૮૧]

ઓવાહ—ઓવાહઈ—અવગાહતે—અવગાહે છે [૮-૪-૨૦૫]

अथ अनेकानां:

णिसिजल-हिमेषु ओसा, सेवक-अपह-अवलेषु ओलुगो ।

ओआली असिदोष-ओली, ओलुट्टं अघटमान-मिथ्या च ॥१६४

ओसा निशाजलम् हिमं चेति द्वयर्था ।

ओआली खड्गदोषः पङ्क्तिष्वेति द्वयर्था ।

ओलुगो सेवकः निश्छायः निःस्थामा

ओलुट्टं अघटमानम् मिथ्या च ॥

चेति त्र्यर्थः ।

(१६४)

ओअल्लो प्रहृत्प-प्रकंप-गोवाट-लम्बमानेषु ।

ओरत्तो वि वि-परिय-गविष्ठ-कुसुम्भरत्तेषु ॥१६५॥

ओअल्लो पर्यस्तः कम्पः गोवाटः

ओरत्तो विदारितः गर्विष्ठः कुसुम्भर-

लम्बमानश्चेति चतुर्थः ।

कश्चेति त्र्यर्थः ॥ (१६५)

हवे पेला बे स्वरवाळा पळी व्रज स्वरवाळा एवा क्रमे

अनेक अर्थवाळा ओकाराः शब्दोनी नोंध छे:

निशाजल-हिमयोः ओसा, सेवक-अपह-अवलेषु ओलुगो ।

ओआली असिदोष-ओली, ओलुट्टं अघटमान-मिथ्यायोः ॥१६४॥

ओसा—१ अवश्याय-रातनुं पाणी-झाकळ-ओस २ हिम.

ओलुगो—१ सेवक-नोकर २ कांति विनानो-मिस्तेज ३ निर्बळ.

ओआली—१ खड्गानो दोष-तरवारनुं कटाई जनुं वगेरे २ पङ्क्ति-पात-हार.

ओलुट्टं—१ अघटमान-अनुचित २ मिथ्या-उलटुं.

ओअल्लो पर्यस्त-प्रकम्प-गोवाट-लम्बमानेषु ।

ओरत्तोऽपि विदारित-गर्विष्ठ-कुसुम्भरत्तेषु ॥१६५॥

ओअल्लो—१ पर्यस्त-उलटुं २ प्रकंप-थरथराट ३ गायनो वाडो ४ लटकनुं.

ओरत्तो—१ विदारित-फाडी नाखेल-फाडी नाखडुं २ अपरक्त-अभिमानी ३
अवरक्त-कसुंवाथी रंगेलुं.

१ सरखावो वर्ग १ गा० ८९ 'उल्लुट्ट' शब्द.

२ सरखावो वर्ग १ गा० ९० 'उरत्त' शब्द.

ओहट्टो ओहट्टो अवगुण्ठन-जीवियासुं च ।

गामेस-हरिय-आण-बन्धनखाएसु ओआओ ॥१६६॥

ओहट्टो अपसृतः अवगुण्ठनम् नीवी
चेति त्र्यर्थः ।

ओआओ ग्रामाधीशः अपहृतः आज्ञा
हस्त्यादीनां बन्धनार्थं स्वातं चेति
चतुर्थः ॥ (१६६)

ओहारो कच्छवए अंतरदीवम्मि भागे य ।

ओवियं आरोविय-रुण-चाडु-मुक्केसु हरिए य ॥१६७॥

ओहारो कच्छपः नद्यादीनामन्तर्द्वीपम्
अंशश्चेति त्र्यर्थः ।

ओवियं आरोपितम् रुदितम् चाडु
मुक्तम् इतम् चेति पञ्चार्थः ॥ (१६७)

ओहित्थं च विसाए रहसम्मि विचारिए तह य ।

चंदण-सिलासु ओहंसो, ओसव्विअं असोह-सादेसु ॥१६८॥

ओहट्टो अपसृते अवगुण्ठन-नीविकयोश्च ।

ग्रामेश-हृत-आज्ञा-बन्धनखातेषु ओआओ ॥१६६॥

ओहट्ट—१ अपसृत-पाळुं हठवुं-पाळुं हठेल २ घूषट-घूमटो ३ नीवी-नाडी.

ओआओ—१ गामनो अधीश-स्वामो २ अपहरायेल-जेनुं अपहरण थई गयुं छे ते
३ आज्ञा ४ 'हाथी बगेरेने बांधवा माटेनो खाडो.

ओहारो कच्छपके, अन्तर्द्वीपे भागे च ।

ओवियं आरोपित-रुदित-चाडु-मुक्केषु इते च ॥१६७॥

ओहार—१ काचबो २ नदी बगेरेनी वच्चेनो द्वीप-स्थलभाग ३ भाग-अंश.

ओविय—१ आरोपित-चडाववुं-चडावेळुं २ रोडुं ३ चाडु-मीठी वाणी-मुखागत
४ मुक्त-छटुं थवुं-छटुं थयेल ५ हृत-हरी जवुं-हरेळुं.

ओहित्थं च विषादे रभसे विचारिते तथा च ।

चन्दन-शिलयोः ओहंसो, ओसव्विअं अन्नोम-सादेसु ॥१६८॥

ओहित्वं विषादः रभसः विचारितं
चेति त्र्यर्थम् ।

ओसव्विअं गतशोभम् अवसादयेति
द्व्यर्थम् ॥ (१६८)

ओहंसो चन्दनम् चन्दनघर्षणशिला
चेति द्व्यर्थः ।

ओसिधियम्मि चंदणघसणासिलाए य ओहरिसो ।

ओत्थरिओ अकन्ते अकममाणे य णायव्वो ॥१६९॥

ओहरिसो घ्रातः चन्दनघर्षणशिला च । ओत्थरिओ आक्रान्तः आक्रममाणश्च ।
(१६९)

ओसाअंतो जिम्भालसम्मि सीयंत-सवियणेसुं च ।

ओघसरो य अणत्थे घराण वारिप्पवाहे अ ॥१७०॥

ओसाअंतो जम्भालसः सीदन् सवेद-
धेति त्र्यर्थः ।

ओघसरो अनर्थः गृहवारिप्रवाहश्च ॥
(१७०)

हेट्टामुह-काणेच्छिअ-आकिण्णोसु च ओसरिअं ।

ओहंपियं च ओरंपियं च अकन्त-णट्टेसु ॥१७१॥

ओहित्वं—१ विषाद-खेद २ वेग-उतावळ ३ विचारित-विचारेलुं.

ओहंस—१ चंदन २ चंदन घसवानो ओरसियो.

ओसव्विअ—१ शोभा विनानुं २ अवसाद-खेद.

ओसिधियम्मि चन्दनघर्षणशिलायां च ओहरिसो ।

ओत्थरिओ आक्रान्ते आक्रममाणे च ज्ञातव्यः ॥१६९॥

ओहरिस—१ सूंघेलुं २ चंदन घसवानी शिला-ओरसियो.

ओत्थरिअ—१ आक्रमायेल-दबायेल २ आक्रमण करतो-दबावतो.

ओसाअंतो जम्भालसे सीदत्-सवेदनयोश्च ।

ओघसरो च अनर्थं गृहाणां वारिप्रवाहे च ॥१७०॥

ओसाअंत—१ बगासां खानार आळसु २ सीदतो ३ वेदनावाळो.

ओघसर—१ अनर्थ-हानि २ घरोनो-घरोमांथी नीकळतो पाणीनो प्रवाह.

अधोमुख-काणेक्षित-आकीर्णेषु च ओसरियं ।

ओहंपियं च ओरंपियं च आक्रान्त-नष्टयोः ॥१७१॥

ઓસરિઅં અધોમુલ્લમ્ અક્ષિનિકોચઃ | ઓદ્દપિયં આક્રાન્તમ્ નષ્ટં ચ | એવમ્
આકીર્ણં ચૈતિ ત્ર્યર્થમ્ | ઓરંપિયં |

ચકારો દ્વયોરપિ દ્વ્યર્થતાસૂચકો | યદાહ—“ઓદ્દપિય-ઓરંપિયશબ્દો
નષ્ટે તથા આક્રાન્તે” | [] ન ચાત્ર યથાસંલ્પ્યભ્રમઃ ‘ઓદ્દપિયં ઓરંપિયં’
હિ અન્યોન્યપર્યાયતયા સર્વેરભિધાનાત્ ભિન્નાર્થનાં હિ અન્યોન્યપર્યાયત્વં ન
ઘટતે હિતિ | (૧૭૧)

ઓઅગ્નિઅં અહિભૂએ કેસાઈપુંજકરણે ય |

અન્નાસક્તે તળ્હાપરે અ ઓલેહડો પવુદ્દે ય ||૧૭૨||

ઓસરિય—૧ નીચું મોઢું ૨ આંસ સંકોચવી-આંસને કાળી કરીને-મીંચીને-જોષું
૩ આકીર્ણ-સાંકડું-મરેલું.

ઓદ્દપિય } —૧ આક્રાન્ત-આક્રમાયેલ-દબાયેલ-દબાવું ૨ નષ્ટ-નાશ પામેલ-
ઓરંપિય } નાશ પામ્મો.

ઓદ્દપિય-ઓરંપિય

‘ઓદ્દપિય’ શબ્દના બે અર્થ છે તેમ જ ‘ઓરંપિય’ શબ્દના પણ બે અર્થ છે
અને એ હકીકતને સ્પષ્ટ કરવા સાહ જ મૂલમાં બે ચકાર મુકેલા છે.

બીજા દેશીસંપ્રદહકાર પણ આ હકીકતને જ ટેકો આપે છે. તેઓ કહે
છે કે—“ઓદ્દપિય-ઓરંપિયશબ્દો નષ્ટ તથા આક્રાન્તે” અર્થાત્ “‘ઓદ્દપિય’
અને ‘ઓરંપિય’ એ બન્ને શબ્દો નષ્ટ અને આક્રાન્ત એ બન્ને અર્થમાં છે”.

શં૦—જેમ શબ્દો બે છે તેમ અર્થો પણ બે છે તેથી ‘ઓદ્દપિય’ શબ્દ
‘આક્રાન્ત’ અર્થમાં છે અને ‘ઓરંપિય’ શબ્દ ‘નષ્ટ’ અર્થમાં છે એવો અનુક્રમ
કેમ ન થાય ?

સમા૦—બધા દેશીસંપ્રદહકારોએ ‘ઓદ્દપિય’ અને ‘ઓરંપિય’ એ બન્ને
શબ્દોને એક બીજાના પર્યાય તરીકે-સમાન અર્થના વાચક તરીકે-બતાવેલા છે તેથી
ઉપર જણાવેલો અનુક્રમ ન થઈ શકે. એ અનુક્રમ બરાબર હોય તો એ બન્ને શબ્દો
જુદા જુદા અર્થવાળા થાય; પરંતુ જુદા જુદા અર્થવાળા શબ્દો સમાન અર્થવાળા ન
હોઈ શકે. વળી, ઉક્ત રીતે એ બે શબ્દોની બીજા દેશીસંપ્રદહકારોએ પર્યાય શબ્દો
તરીકે કરેલી નોંધ કેમ સંગત થાય ? પર્યાયતરીકેની નોંધ બરાબર છે માટે જ
ઉપર-જણાવેલો અનુક્રમ ન થાય.

ઓઅગ્નિઅં અહિભૂતે કેસાદિપુંજકરણે ચ |

અન્યાસક્તે તળ્હાપરે ચ ઓલેહડો પ્રવુદ્દે ચ ||૧૭૨||

ઓઝગિગ્ગ અમિમૂત્તમ્ કેશાદીનાં | ઓલેહહો અન્યાસક્તઃ તૃણાપરઃ
પુજીકરણં ચ । પ્રવૃદ્ધથેતિ ધ્યયર્થઃ ॥ (૧૭૨)

ચંદન-ર જાગે ઓવસેરં, ઓહસિયં અંસુઅ-ધુણ્ણુ ।

ઓસિક્ષિયં ચ ગમણવ્યાધાત અરટિણિહિય ય ॥ (૧૭૩) ॥

ઓવસેરં ચંદનમ્ રતિયોગ્યં ચેતિ | ઓહસિયં વસ્ત્રમ્ ધૂતં ચેતિ દ્વયર્થમ્ ।
દ્વયર્થમ્ । ઉપહસિતાર્થસ્તુ 'ઓહસિય' શબ્દઃ

'ચંદન-રજોગ'ે' ઇતિ સમાહારદ્વન્દ્વઃ । સંસ્કૃતભવ એવ ।

ઓસિક્ષિયં ગતિવ્યાધાતઃ અરતિનિ-
હિતં ચ ॥ (૧૭૩)

ઓહરણં વિણિવાટણં અસ્થસ્સારોવણં ચેય ।

ઓહરણં વિનિપાતનમ્ અસંભવતોઽપ્યર્થસ્ય સંભાવનં ચ ।

ઓઝગિગ્ગ—૧ અમિમૂત્તમ પામેલ ૨ કેશ-વાલ-વગેરેનો પુજી-ટગલો-કરવો.

ઓલેહહો—૧ બીજામાં આસક્ત ૨ તૃણાવાલો ૩ પ્રવૃદ્ધ-વધારે ઘરડો.

ચંદન-રતિયોગ્યે ઓવસેરં, ઓહસિયં અંધુક-ધૂતેષુ ।

ઓસિક્ષિયં ચ ગમનવ્યાધાતે અરતિનિહિતે ચ ॥ (૧૭૩) ॥

ઓવસેર—૧ ચંદન ૨ રતિ કરવાને યોગ્ય.

ઓહસિય—૧ વસ્ત્ર-રૂપરૂપ ૨ ધૂત-હીન-તજી દીપ્ત-સ્વલેરેલ.

ઓસિક્ષિય—૧ ગમનવ્યાધાત-જવામાં વિદ્ય ૨ અરતિમાં નિહિત.

ચંદન-રજોગ

'ચંદન' અને 'રજોગ' એ બન્ને શબ્દોનો સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ છે.

ઓહસિય

'ઉપહસિત'—'ઉપહાસ'—'મદકરી'ના અર્થનો પણ એક બીજો 'ઓહસિય' શબ્દ છે પણ તે દેશી નથી. કારણ કે ઉપહાસ અર્થવાળા એ 'ઓહસિય'ની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત 'ઉપહસિત' ઉપરથી બતાવી શકાય છે. [૮-૧-૧૭૩]

ઓહરણં વિનિપાતનમ્ અર્થસ્ય આરોપણં ચૈવ ।

ઓહરણ—૧ વિનિપાતન-વિશેષ નીચે પડવું ૨ જે હકીકત ન સંભવતી-ન ઘટતી હોય તેનો આરોપ કરવો-તેની કલ્પના કરવી.

અત્ર ઓંબાલ્હ છાદયતિ પ્રાવયતિ ચ ઇતિ બાત્વાદેશેષૂક ઇતિ નોચ્યતે ।
 ઇહ ચ કચિત્ ઉકારસ્થાને ઓકારં પઠન્તિ ઓકારસ્થાને ચ ઉકારમ્ ।
 તત્ર વિષયવિભાગો દર્શ્યતે —

પરઓ ટિયસંજોએ ઉકાર-ઓકારવિનિમઓ હોહ ॥૧૭૪॥

પરતઃ સ્થિતે સંયોગે ઉકાર-ઓકારયોર્વિપર્યયો ભવતિ । યથા—
 ઉકંદી ઓકંદી । ઉક્સલી ઓક્સલી । ઇત્યાદિ । એતત્ત્વોપલક્ષણમ્-ઈકાર-
 એકારયોરપિ ॥ યથા-ઇહો એહો દરિદ્રઃ । ઇત્યાદિ ।

ઓંબાલ—ઓંબાલ્હ-છાદયતિ-ઢાંકે છે. [૮-૪-૨૧]

ઓંબાલ—ઓંબાલ્હ-પ્લાવયતિ-પલાઢો દે છે-પાળી કરી બહે છે. [૮-૪-૪૧]

આ ધાતુ, આટ્મા અધ્યાયમાં ધાત્વાદેશમાં પ્રકરણમાં નીચેના છે મટે અહીં
 ફરી નથી લખ્યા.

‘ઉકાર’નો ‘ઓકાર’ તથા ‘ઈકાર’નો ‘એકાર’ ક્યારે થાય ? એ હકીકત
 બતાવવા નીચેની અડધી ગાથા જણાવે છે:

પરતઃ સ્થિતસંયોગે ઉકાર-ઓકારવિનિમયો ભવતિ ॥૧૭૪॥

આ વૈદીસંપ્રદામાં ‘ઉકાર’ને બદલે ‘ઓકાર’ક્યાં વાપરવાનો છે અને ‘ઓકાર’ને
 બદલે ‘ઉકાર’ક્યાં વાપરવાનો છે તે જ્ઞાતનો વિભાગ આ અડધિયામાં આ પ્રમાણે
 બતાવે છે: ‘ઉકાર’ પછી કોઈ સંયુક્ત અક્ષર આવેલો હોય ત્યારે તે ‘ઉકાર’ને
 બદલે ‘ઓકાર’ સમજવો અને ‘ઓકાર’ પછી કોઈ સંયુક્ત અક્ષર આવેલો હોય
 ત્યારે તે ‘ઓકાર’ને બદલે ‘ઉકાર’ સમજવો. આ પ્રમાણે ‘ઉકાર’ અને ‘ઓકાર’ની
 અદલાબદલી થાય છે. જેમકે—

ઉ-ઓ=ઉ+કંદી=ઓકંદી, ‘ઉકંદી.

ઉ+ક્સલી-ઓક્સલી, ઉક્સલી વગેરે.

આ જ પ્રમાણે ‘ઈકાર’નો અને ‘એકાર’નો પણ ફેરફાર કરવો અર્થાત્ ‘ઈકાર’
 પછી કોઈ સંયુક્ત અક્ષર આવેલો હોય ત્યારે તે ‘ઈકાર’ને બદલે ‘એકાર’ સમજવો
 અને ‘એકાર’ પછી કોઈ સંયુક્ત અક્ષર આવેલો હોય ત્યારે તે ‘એકાર’ને બદલે ‘ઈકાર’
 સમજવો. જેમકે-ઈ+હો-એહો, ‘ઈહો-દરિદ્ર વગેરે.

યત્ અસ્મરામ 'ઓત્ સંયોગે' [સિ૦ હે૦ ૮-૧-૧૧૬], 'હત્ત એદ વા' [સિ૦ હે૦ ૮-૧-૮૫], 'હૂસ્વઃ સંયોગે' [સિ૦ હે૦ ૮-૧-૮૪] હતિ ચ ॥ (૧૭૪)

ઇત્યાચાર્યશ્રીહેમચન્દ્રવિરચિતાયાં સ્વોપનદેશીય-સંગ્રહવૃત્તો પ્રથમઃ
સ્વરવર્ગઃ ॥ ગ્રન્થા૦ ૮૦૨ ॥

અમે આ વિધાનને અમારા વ્યાકરણમાં પણ યાદ કર્યું છે:

ઓત્ સંયોગે [૮ | ૧ | ૧૧૬]

હત્તઃ એદ વા [૮ | ૧ | ૮૫]

હૂસ્વઃ સંયોગે [૮ | ૧ | ૮૪]

પ્રમાણે આચાર્ય હેમચન્દ્રે રચેલા અને પોતાની બનાવેલી ટીકાવાળા
દેશીશબ્દસંગ્રહનો પ્રથમ વર્ગ પૂરો થયો.

द्वितीयः वर्गः

संगृहीताः स्वरादयः शब्दाः इदानीं व्यञ्जनादयः संगृह्यन्ते ।

तेऽपि वर्गक्रमेणेति कवर्गादयो द्व्यक्षरादिक्रमेण

स्वरक्रमेण च प्रस्तूयन्ते—

अन्वियकवड्डियासुं कत्ताओ, मूलए कंदी ।

कंतू कामे, कंची मुसलाणणलो बलयम्मि ॥१७५॥

कत्ता अन्विका दूतकपर्दिका ।

कंतू कामः ।

कंदी मूलकशाकम् ।

कंची मुसलमुखे लोहबलयम् ।

यथा—

मुसलमुहं कंचीए कच्छपएसो य कंदीहिं ।

कत्ताहिं बहुजूयं रई कंतू अ सोहंति ॥१२९॥ (१७५)

द्वितीय वर्ग

प्रथम वर्गमां स्वर आदिवाळा बधा शब्दोनो संग्रह आवी गयो. हवे व्यंजन आदिवाळा शब्दोनो संग्रह करवानो छे. पेला बे स्वरवाळा, पछी त्रण स्वरवाळा ए क्रमे अने वर्गना अनुक्रमे आ नीचे व्यंजन आदिवाळा शब्दोनी नोंध आपी छे.

सौथी प्रथम कवर्गवाळा अने तेमां य पहेला 'क' आदिवाळा शब्दोनी नोंध आपवानी छे:

अन्वियकपर्दिकासु कत्ताओ, मूलके कंदी ।

कंतू कामे, कंची मुसलाननलोहबलये ॥१७५॥

कत्ता—जूगार रमवानी आंधळी कोडी.

कंतू—कामदेव.

कंदी—कांदावाळा मूळानुं शाक.

कंची—काची—साबिलाना मुख ऊपर—
खांडवानी बाजुए—जबेछुं—लोढानुं
बलय—बोढानी कुंडली.

उदाहरण—

मुसलमुख कंचीए कच्छमे चोअ कंदीहिं ।

कत्ताहिं व दूतम् रत्या कंतू च शोभन्ते ॥१२९॥

કલ્પા કવિસં મજ્ઞે, કલિ-કલ્પોભા વિવચસ્વમ્મિ ।

કલ્પં કોઢુંબં કજ્ઞે, કસ્સો ય પંકમ્મિ ॥૧૭૬॥

કલ્પા તથા કવિસં મધમ્ ।

કલ્પી તથા કલ્પોભો શત્રુઃ ।

‘કલ્પા’શબ્દઃ ‘કલ્પ્યા’શબ્દભવોઽપ્યસ્તિ

કલ્પં તથા કોઢુંબં કાર્યમ્ ।

સ તુ કવોનાં નાતિપ્રસિદ્ધઃ ।

કસ્સો તથા કચ્છરો પક્કઃ ।

યથા—

પ્રિયકવિસકચ્છર ! તુમ્ કલ્પં કસ્સં ચ મુંચ ઇમિણા હિ ।

કલ્પોલ-અકલિ-કલ્પ-અકોઢુંબાણં મુણિજ્ઞા ન મેઘો ॥૧૩૦॥(૧૭૬)

સાંબેલાનું મુલ્લ કંચીવડે-લોઢાની કુંડલીવડે-શોમે ભે, કચ્છનો પ્રદેશ
કાંદાવાઢા મૂઢાના શાક વડે શોમે છે, વટુકોનો-બાલકોનો-જૂગાર આંધઢી કોઢીઓ-
વડે શોમે છે અને કામદેવ રતિવડે શોમે છે.

કલ્પા કવિસં મજ્ઞે, કલિ-કલ્પોભા વિપક્ષે ।

કલ્પં કોઢુંબં કાર્યે, કસ્સો કચ્છરો ચ પક્કે ॥૧૭૬॥

કલ્પા } —મથ-દાઢ.

કલિ } —વિપક્ષ-વિરુદ્ધ પક્ષવાઢો-
કલ્પોભા } શત્રુ.

કલ્પ } —કાર્ય-કરવા જેવું.

કસ્સ } —કચરો-ગારો-પંક.

કલ્પા

‘મથ’ અર્થમાં સંસ્કૃતમાં ‘કલ્પ્યા’ શબ્દ છે અને તે ડપરથી ઢા ‘કલ્પા’
શબ્દ નીપજાવી શકાય સ્ત્રો; પરંતુ સંસ્કૃતના ‘કલ્પ્યા’ શબ્દ કવિઓમાં અતિપ્રસિદ્ધ
નથી તેથી જ અહીં ઢ્યુત્પન્ન ‘કલ્પા’ શબ્દને પળ નોંધવો પડયો છે.

ડદાહરણ—

પ્રિયકવિસકચ્છર ! ત્વં કલ્પ્યાં કસ્સં ઇવ મુચ્ચ અનેન હિ ।

કલ્પોલ-અકલિ-કલ્પ-અકોઢુંબાણં મન્યતે-(શાયતે) ન મેઢઃ ॥૧૩૦॥

મથરૂપ કચરાને પ્રિય સમક્ષનાર હે ! તું મથને કચરાની પેઢે મૂકી ઢે,
કારણ કે, ડે પીવાથી શત્રુ ઢને અઢાત્રુથી તથા કાર્ય ઢને અકાર્યનો મેઢ ઝાળી
શકતો નથી.

कवयं भूमिच्छत्से, णालियवल्लीइ य कलंबू ।

उव णपियम्मि कमिओ, कीडीभेए करोडी य ॥१७७॥

कवयं भूमिच्छत्रम् यद् वर्षासु प्ररोहति । कमिओ उपसर्पितः ।

कलंबू नालिकाभिधाना वल्ली । करोडी कीटिकाभेदः ।

यथा—

किं ते रिद्धिं पत्ता पिप्पुणा जे पणइणो वि ताविति ।

कवय-कलंबूउ वरं कमिय-करोडीण दिति जे छाहिं ॥१३१॥ (१७७)

कयलं अलिजरे, कंदलं कपाले, छुरीइ कटारी ।

कसरो अ मचइल्ले, कंटाली रिंगणीए य ॥१७८॥

कयलं अलिज्जरः ।

कसरो अधमबलीवर्दः ।

कंदलं कपालम् ।

कंटाली कण्टकारिका ।

कटारी छुरिका ।

कवयं भूमिच्छत्रे, नालिकवल्लीयां च कलंबू ।

उपसर्पिते कमिओ, कीटीभेदे करोडी च ॥१७७॥

कवय-भूमिच्छत्र-चोमासामां फूटी नीक- कमिओ-उपसर्पित-पासे गयेक.

ठनारा बिलाडीना टोप

करोडी-एक प्रकारनी कीडी.

कलंबू-नालिक नामनी वेल

उदाहरण—

किं ते ऋद्धिं प्राप्ताः पिप्पुणाः ये प्रणयिनोऽपि तापयन्ति ।

कवय-कलंबूउ वरं कमिय-करोडीण ददति ये छायाम् ॥१३१॥

जेओ स्नेहिओने पण तावे छे एवा ऋद्धिने पामेला ते पिप्पुनो-हरामजोरो
णा कामना छे ! अमना करतां तो बिलाडीना टोप भने नालिक नामनी वेल सारा
छे के जेओ पासे आवेली कीडीओने छांयो सो आपे छे.

कयलं अलिज्जरे, कंदलं कपाले, छुरिकायां कटारी ।

कसरो अधमबलीवर्दे, कंटाली रिंगणीए च ॥१७८॥

कयल-अलिजरे-अलजरे-मोटो सुंडलो.

कसर-हलको बळद.

कंदल-कपाल.

कंटालि-रिंगणी-कांटावाली रिंगणीनो

कटारि-कटार-छरी.

छोर.

યથા—

તુહ સિયકટારીફુટકંદલો વચ્ચરો કયલતુંદો ।

કસરો વ્વ સિદ્ધજરવહ ! છુદે કંટાલિસં જનઈય ॥૧૩૨॥ (૧૭૮)

કહં ગિચે, કણઈ લયાહ, કલહં ચ પઢિયારે ।

કર્કિંદમ્મિ કરેહુ, કવાસ-કવિસા ચ અર્ધજંઘા ॥૧૭૯॥

કહં નિત્યમ્ ।

કરેહુ કલ્લાસઃ, 'કર્કિંદ'શબ્દોઽપિ

કણઈ લતા ।

દેશ્યઃ પર્યાયભક્ત્યા તૂપાતઃ ।

કલહં પ્રત્યાકારઃ—અસિપરિવાર इति

કવાસો તથા કવિસા અર્ધજંઘા—

યાવત્ ।

મોચકમ્—इत्यर्थः ।

યથા—

તુહ જયસિરિકણઈદુમ ! કલહ—ઉગયતગ્ગ ! કહં અરિગિવહો ।

અકવાસો કવિસં સંખરહ કરેહુ વ્વ ચોરિવણં રંતો ॥૧૩૩॥ (૧૭૯)

ઉદાહરણ—

તવ સિતકટારોસ્ફુટિતકંદલો વચ્ચરઃ કયલતુંદો ।

કસર इव सिद्धजरा ! लोटति कंटालिसंलग्नयाम् ॥૧૩૨॥

हे सिद्धराज महाराज ! तारी श्वेत कटारी वने फुटेला कपालवाळो अने मोटा सुंडलानी जेवी दुंद-पेट-वाळो वाचरो, रिगणीओवी बेरागेली नहीमा हलका बळवनी पेटे आळोटे छे.

કહં નિત્યે, કણઈ છતાયમ્, કલહં ચ પ્રત્યાકારે ।

કર્કિંદમ્મિ કરેહુ, કવાસ-કવિમા ચ અર્ધજંઘાયમ્ ॥૧૭૯॥

કહ—નિત્ય—રોજ—દમેશાં.

કરેહુ } —કરેહુ-કલ્લાસ-કાકીડો.
કર્કિંદ }

કણ—લતા—વેલ.

કલહ—પ્રત્યાકાર—તરવારનું મ્યાન વગેરે
તરવારને ઠાંકવાનો સામાન.

કવાસ } —અર્ધજંઘા—અડધી આંધ
કવિમા } સુધી પહોંચે તેડુ મોડું-મોઢાં.

કર્કિંદ

આ શબ્દ પણ દેશી છે પરંતુ પર્યાય બતાવવાની રીતે સ્વચ્છે છે.

ઉદાહરણ—

તવ જયધીકણઈદુમ ! કલહઉદગતજહ ! કહં અરિગિવહઃ ।

અકવાસો કવિસં સંસ્મરતિ કરેહુ इव बद्रीवर्णं यन् ॥૧૩૩॥

हे विजयलक्ष्मीरूप वेलडीना आभयसमान इक्ष ! म्यानमोडी काढेली तर-

किं चालेयम्मि कणिसं, कसिया कसई अरण्यचारीफलम् ।
कविलो साणे, करमो क्षीणे, कडसी मसाणम्मि ॥१८०॥

कणिसं किंशारुः । धान्यशीर्षवाची	कविलो इवा ।
तु 'कणिस'शब्दः संस्कृतशब्दभवः ।	करमो क्षीणः ।
कसिया तथा कसई अरण्यचारीफलम् ।	कडसी इमशानम् ।

यथा—

कसियाऽऽकुलम्मि गामे कसई-कणिसेसु बद्धसंतोसो ।
अळस ! न लज्जसि किं तं करमो कविलो व्व कडसीए ॥१३४(१८०)

बारवाळा ! (राजा !) मोजां विनानो तारा शत्रुनो समूह, काकीडानी पेठे बोरवीना
वनमां जतो मोजांने हमेशां संभारे छे.

किंशारुके कणिसं, कसिया कसई च अरण्यचारीफलम् ।
कविलो श्वाने, करमो क्षीणे, कडसी इमशाने ॥१८०॥

कणिस—किंशारुक-अनाजना दाणातुं
सोय जेवुं अणीदार नाकुं.
कसिया } —अरण्यचारीफल-जंगली
कसई } चारोळी (?)

कविल—कुत्तरो.
करम—कलम—करमायेलो—क्षीण—दूबळो.
कडसी—ममाण—महाण.

कणिस

'कणसलुं'-(धान्यतुं माथुं) अर्थमां एक बीजो भावो ज 'कणिस' शब्द छे
पण ते देशी नबी. ए अर्थना 'कणिस' शब्दनी व्युत्पत्ति संस्कृत 'कणिका' ऊपरवी
समझवानी छे.

उदाहरण—

कसिया-आकुले ग्रामे कसई-कणिसेसु बद्धसंतोषः ।
अळस ! न लज्जसे किं त्वं करमो कविलो इव कडसीए ॥१३४॥

हे आळसु ! जंगली चारोळीची बेरायेला गाममां ए ज चारोळीना (?) सोय
जेवा नाकावाळा दाणाओमां संतोष मानवार तुं मसाणमां रहेला दूबळा कुत्तरानी
पेठे केम लाजतो नवी ?

કંટોલ કંકોડ, કરણી રૂવે, કરાસ કડલં ।

અયોદ્ધ્યા કડચ્છુ, પહિય-ગુહાસું ચ કંપડ-કફાડા ॥૧૮૧

કંટોલ કંકોડ । અન્યોન્યવિધ્યનુવા-
દમાવો દ્વયોરપિ દેશ્યવાત્ ।

કરણી રૂપમ્-આકાર ઇત્યર્થઃ । એષ
યદિ સંસ્કૃતે ન દૃશ્યતે તદા દેશી ।

કડલં કરીષમ્ તથા ગોમયસ્તંભમ્
તત્ત્વૂર્ણં ચ ।

કડચ્છુ અયોદ્ધ્યાં ।

કંપડો પથિકઃ ।

કફાડો ગુહા ।

મથા—

કંપડકરણીઽ તુહાઽરિવદ્ઽ કરેણ મુગ્ધકંટોલં ।

કર્ષન્તિ કડલજલજ્વળના કઞ્ચો કડચ્છુ કફાડમ્મિ ? ॥૧૩૫॥(૧૮૧)

કંટોલ કંકોડ, કરણી રૂપે, કરીષકે કડલં ।

અયોદ્ધ્યાં કડચ્છુ, પથિક-ગુહાસું ચ કંપડ-કફાડા ॥૧૮૧॥

કંટોલ } —કંકોડું-કંકોડાનું શાક.
કંકોડ }

કરણી—રૂપ-આકાર-દેશાવ.

કડલ—છાણું-છાણાનો કકડો વા

છાણાનો ગોર.

કડચ્છુ—લોઢાની કઢછી.

કંપડ—પથિક-પ્રવાસી-પથે-રસ્તે-પ્રવાસ
કરનાર.

કફાડ—ગુહા-ગુફા.

કંટોલ-કંકોડ

આ બંને શબ્દો દેશી છે. 'કંટોલ'નો અર્થ 'કંકોડ' સમજાવો વા 'કંકોડ'નો અર્થ 'કંટોલ' સમજાવો અર્થાત્ એ બંને શબ્દો વિધિરૂપ પળ છે અને અનુવાદ-રૂપ પળ છે.

કરણી

આ શબ્દ, અહીં જણાવેલા અર્થમાં સંસ્કૃતમાં દેખાતો હોય તો આને દેશી ન સમજાવો.

ઉદાહરણ—

કંપડકરણીઽ તથા અરિષઃ કરેણ મુગ્ધકંટોલં ।

કર્ષન્તિ કડલજ્વલનાત્ કુતઃ કડચ્છુ કફાડમ્મિ ? ॥૧૩૫॥

પ્રવાસીની જેવો આકાર ધારણ કરતી તારા શત્રુઓની વહુઓ છાણાના દેવતામાંથી વાંકા કંટોલાને પોતાના હાથે કાઢે છે. કરણ કે, ગુફામાં રહેતી એવી તેમની પાસે લોઢાની કઢછી વ્યાંચી હોય ?

કમળી ગિસ્સેનીએ, રક્તજાણ કરંજો ય ।

કજ્જાલં સેવાલે, માલિય-વંસેસુ કમ્હિય-કલંકા ॥૧૮૨॥

કમળી નિઃશ્રેણિઃ ।

કમ્હિઓ માલિકઃ ।

કરંજો શુષ્કા ત્વક્ ।

કલંકો વંશઃ ।

કજ્જાલં શેવાલઃ ।

યથા—

કમળીકલંકકજ્જાલિઓ વિ સકરંજઓ વિ ધઓ સિ ।

ઉચ્ચતરકુસુમગ્રહણે કમ્હિઅ ! તરુણીએ છિપ્પસિ સયા જાં ॥૧૩૬(૧૮૨

કવિડં ચ પચ્છિમંગળં, ઉપ્પલણે કલિમ-કંદોદા ।

કલ્હોદો વચ્છયરે, વગમ્મિ કંઠૂર-કાઉલ્લા ॥૧૮૩॥

કવિડં ગૃહપશ્ચિમાજ્ઞણમ્ ।

કલિમં તથા કંદોદં નીલોત્પલમ્ ।

કમળી નિઃશ્રેણ્યામ્, શુષ્કત્વચ્ચિ કરંજો ચ ।

કજ્જાલં શેવાલે, માલિક-વંશેષુ કમ્હિય-કલંકા ॥૧૮૨॥

કમળી—નીસરળી—દાદરો—ઘરમાંથી

કજ્જાલ—સેવાલ—લીલ.

મેલીએ—ચઢવાનું સાધન.

કમ્હિઅ—માઠી.

કરંજ—સૂકી ચામડી—છાલ.

કલંક—વંશ.

ઉદાહરણ—

કમળીકલંકકજ્જાલિઓ અપિ સકરંજઓ અપિ ધન્યોઽસિ ।

ઉચ્ચતરકુસુમગ્રહણે કમ્હિઅ ! તરુણ્યા સ્પૃશ્યસે સવા યત્ ॥૧૧૧॥

હે માઠી ! તું નીસરળીના વાંસડામાં સેવાલ જેવો છે અર્થાત્ જેમ વાંસડા ઉપર સેવાલ ચોટલી હોય તેમ તું વાંસડા ઉપર ચોટેલો-ચઢેલો છે અને તારી પાસે સૂકી છાલ છે છતાં ય તું ધન્ય છે, કારણ કે, જ્યારે તું ઝંચા શાદો ઉપરથી ફૂલો કે છે ત્યારે તને નિત્ય કિમ્બ તરુણીઓ અડકે છે.

કવિડં ચ પશ્ચિમાજ્ઞણમ્, ઉત્પલકે કલિમ-કંદોદા ।

કલ્હોદો વત્સતરે, વકે કંઠૂર-કાઉલ્લા ॥૧૮૩॥

કવિડ—ઘરનું પાછલું આંગળું.

કલિમ { કમલ-
કંદોદ { કન્દોદાથ- } -ઉત્પલ-નીહિ કમલ.

કલ્હોડો વત્સતરઃ, વત્સતરી ચેત્
કલ્હોડો ।

કંદૂરો તથા કાઝલો વકઃ । અકારા-
ન્તકકારાદિશબ્દપ્રસ્તાવે આકારા-
ન્તકકારાદેર્નિવેશોઽર્થાનુરોવાત્ ।

યથા—

કંદોદ્ગચ્છી કવિઢે ઉડ્ડિયકંદૂરકલયલં સોડં ।

કલ્હોડપાયણમિસા સરં સકાઝલ્લકલિમં અહિસરઃ ॥૧૩૭॥ (૧૮૧)

ળાલિયરમ્મિ કઢારં, વંસંકુરં કરિલં ચ ।

કવ્વાડો દાહિળં હસ્થે, ચોરમ્મિ કલમ-કુસુમાલા ॥૧૮૪॥

કઢારં નાલિકેરમ્ ।

કરિલં વંશાઙ્કુરઃ ।

કવ્વાડો દક્ષિણહસ્તઃ ।

કલમો તથા કુસુમાલો ચૌરઃ । 'ક-
લમ'શબ્દઃ સંસ્કૃતસમોઽપિ કવોનાં
નાતિપ્રસિદ્ધ ઇતિ નિબદ્ધઃ ।

કલ્હોડ—વાલ્હોડ.

કલ્હોડી—વાલ્હોડી

કંદૂર

કાઝલ

} —બગલો.

કાઝલ

શં—આ નોંધ માત્ર 'ક' આદિવાળા શબ્દોની ચાલે છે છતાં તેમાં
'કા' આદિવાળો આ શબ્દ વગર ક્રમે શા માટે મૂક્યો છે ?

સમા—'કંદૂર' અને 'કાઝલ' એ બન્નેનો સમાન અર્થ છે માટે 'કંદૂર'ની
સાથે 'કાઝલ'ને પણ અર્થદષ્ટિથી નોંધી બતાવ્યો છે.

ઉદાહરણ—

કંદોદ્ગ-અક્ષી કવિઢે ઉડ્ડિયકંદૂરકલકલં થુત્વા ।

કલ્હોડપાયણમિસા સરઃ સકાઝલ્લ-કલિમં અમિસરતિ ॥૧૩૭॥

ષરની પાલ્લના આંગણમાં ઝહેલા બગલાઓનો કલકલ નાદ સાંભળીને નીલ
કમલ જેવી આંસવાળી તેણી વાલ્હોડને પાળી પાવાને બાને બગલાવાળા અને નીલા
કમલવાળા સરોવર તરફ અમિસરે છે—અમિસાર કરે છે.

નાલિકેરે કઢારં, વંશાઙ્કુરકે કરિલં ચ ।

કવ્વાડો દક્ષિણકે હસ્થે, ચૌરે કલમ-કુસુમાલા ॥૧૮૪॥

કઢાર—નાલિકેર.

કરિલ—વાંસઢાનો અંકુરો-કરીર-કેરડો.

કવ્વાડ—જમળો હાથ.

કલમ

કુસુમાલ

} —ચૌર.

કલમ

આ શબ્દ સંસ્કૃતની જેવો છે પણ કવિઓમાં એની પ્રસિદ્ધિ નથી માટે
અહીં દેશીમાં બતાવેલો છે.

વથા—

સેલમ્મિ કરિલ્લ-કઢારપ્પુ વાવારિઝળ કવ્વાહં ।

કુલ્લિમરી હવ તુમં મુંચ્ચુ કુસુમાલ ! કલમત્તં ॥૧૩૮॥(૧૮૪)

પુંજે કયાર-કજ્જવ-કતવારા, કચ્છુરી પીને ।

તહ ય કલિજ-કિલિંચા લલુદારુ, કચ્છુરી અપિ કપિકચ્છુ ૧૮૫.

કયારો કજ્જવો તથા કતવારો તૂળા- કલિજં તથા કિલિંચં લલુદારુ ।

કુત્તરઃ । “કજ્જવો વિષ્ણ” [] કચ્છુરી કપિકચ્છુઃ ।

હયન્યે ।

કચ્છુરી પીને । કર્કશવાં તુ

સંસ્કૃતભવ એવ ।

ઉદાહરણ—

શેલે કરિલ્લ-કઢારપ્પુ વ્યાપાર્ય કવ્વાહં ।

કુલ્લિમરિર્મથ ત્વં મુચ્ચ કુસુમાલ ! કલમત્ત્વં ॥૧૩૮॥

હે ચોર ! તું પહાડમાં વાંસડાના ઝંકુરાઓમાં-કેરડાઓમાં અને નાલિયેરોમાં તારા
અમળા ફાળનો ઉપયોગ કરી તારું પેટ ભરનારો થા અને ચોરપણું મૂકી દે.

પુંજે કયાર-કજ્જવ-કતવારા, કચ્છુરી પીને ।

તથા ચ કલિજ-કિલિંચા લલુદારુ, કચ્છુરી અપિ કપિકચ્છુઃ ॥૧૮૫

કયાર } —પુંજ-પૂજો-કચ્છો-કાજો
કજ્જવ } —કતવાર-તૂળ વગેરેનો
કતવાર } —કચ્છુ-સમૂહ-કચ્છુરી.

કલિજ } —નાણું લાકડું.
કિલિંચ } —કચ્છુરી-કપિકચ્છુ-કૌવચ.
કચ્છુરી—કપિકચ્છુ-કૌવચ.

કચ્છુરી—પીને-પુટ.

કચ્છુરી

બીજા ચિંતોસંપ્રદાયકારા આ શબ્દનો અર્થ ‘વિષ્ણ’-‘ગૂ’ બતાવે છે.

કચ્છુરી

એક બીજો ‘કચ્છુરી’ શબ્દ, ‘કર્કશ’-‘કચ્છો’-‘સહચર’ એવા અર્થમાં છે
પરંતુ તે સંસ્કૃત ‘કર્કશ’ ઉપરથી જ રચનાવાળો છે એટલે ‘કર્કશ’ અર્થવાળો
‘કચ્છુરી’ને કશી સમસ્યા નથી.

યથા—

મુળે મળીઉ કપારં કજ્જવં ઇંદું ચિસાઈ કતવારં ।

સ્થલે કિલિંચે કક્ષલ્પયણિયા કચ્છુરિ-કલિંજલિસ વ્વ ॥૧૩૯(૧૮૫

કસ્સય-કોસલિયા પ્રાહુડે, કરાલી ય દંતવળે ।

કંકેલી ય અસોએ, તુંબિકરંકમ્મિ કલવુ-કુઝઆઓ ॥૧૮૬॥

કસ્સયં તથા કોસલિયં પ્રાપ્તમ્ ।

“કોસલિયા” []ઈતિ આકારા-

ન્તમિત્યન્યે । લકારસ્ય દ્વિભવે

કોસલિયં હ્યપિ । ‘કોસલિય’શ-

બ્દસ્યાત્ર પાઠોઽર્થાનુરોધાત્ । એવ-

મન્યત્રાપિ ।

કરાલી દન્તપવનકાષ્ટમ્ ।

કંકેલી અશોકવૃક્ષઃ ।

કલવૂ તથા કુઝઆ તુમ્બીપાત્રમ્ ।

ઉદાહરણ—

મન્યતે મળીન્ કપારં કજ્જવં ઇન્દું ચિસાનિ કતવારં ।

સ્થલતિ કિલિંચે કક્ષલ્પસ્તનિકા કચ્છુરિ-કલિંજસ્પૃષ્ટા ઇવ ॥૧૩૯॥

પુષ્ટ સ્તનવાલી તેણી મળિઓને કચરો માને છે, ચંદ્રને પૂંજો સમક્ષે છે, ચિસાને કતવાર-ઝકરહો-ગણે છે અને કેમ જાણે કૌવચના નાના લાકડાથી સ્પ-શયિલી હોય એ રીતે તેણી નાના લાકડામાં સ્થલિત થાય છે.

કસ્સય-કોસલિયા પ્રાપ્તે, કરાલી ચ દન્તપવને ।

કંકેલી ચ અશોકે, તુંબિકરંકે કલવુ-કુઝઆઓ ॥૧૮૬॥

કસ્સય } —પ્રાપ્ત-મેટણું-નજરાણું-

કોસલિય } —ઉપકરણ-સાધન.

કરાલી—દાતળ-દાંત સાફ કરવાનું કાષ્ટ

કંકેલિ—અશોકનું વૃક્ષ.

કલવુ

કુઝઆ } —તુંબડાનું પાત્ર-ઝમ-વાસળ.

કોસલિય

વીજા વેશીસંપ્રદાકારો કહે છે કે “ ‘કોસલિયા’ શબ્દ છેડે આકારવાલી છે.”

‘કોસલિય’ ને બદલે ‘કોસલિય’ શબ્દ પણ છે અર્થાત્ તેનો ‘લ’કાર બેવહો પણ થાય છે.

‘ક’ આદિવાળા શબ્દોની નોંધમાં ‘કો’ આદિવાળો આ ‘કોસલિય’ શબ્દ અર્થના સંબંધથી નોંધેલો છે. આ જાતના ક્રમભંગ માટે વીજે ટેકાણે પણ આશુ જ સમાધાન સમજવાનું છે.

यथा—

कंकेल्लिछट्टिकोअंडकस्सयं चूयवाणकोसल्लियं ।

उबणेइ वसंतसिरी जगजयकामस्स कामस्स ॥१४०॥

अज्जं वि को वि कराळिं ण करइ कलवूकरो तुमं भमसि ।

भिवस्सु ! को तुइ कुउअं पूरिस्सइ पिंडवाण ॥१४१॥ (१८६)

णियरे कडप्प-कइयंका कइयंकसइ-कुक्कुरडा ।

विण्णाणे कंवर-कोत्थरा, य तरुणे कहेडो य ॥१८७॥

कडप्पो कइयंको तथा कइयंकसई कंवरो तथा कोत्थरं विज्ञानम् । उ-

तथा कुक्कुरडो एते चत्वारः शब्दा दोतोर्व्यत्यये 'कुत्थरं' इत्यपि ।

निकरवाचकाः । कडप्पो 'कटप्र'- कहेडो तरुणः ।

शब्दभवोऽप्यस्ति । स च कवीनां

नातिप्रसिद्ध इति निबद्धः । "कड-

प्पो वल्लैकदेशः" [] इति

केचित् ।

उदाहरण—

कंकेल्लिछट्टिकोअंडकस्सयं चूयवाणकोसल्लियं ।

उपनयति वसन्तधोः जगज्जयकामस्य कामस्य ॥१४०॥

वसंतश्रुतु, जगतने जितवाना इच्छावाळा कामने-कामदेवने अशोकवृक्षना-
लाकडाना-धनुष्यनुं भेटणुं करे छे अने आंवांना वृक्षना वाणनुं नजराणुं भेट धरै छे.

अद्यापि कोऽपि कराळि न करोति कलवूकरः त्वं भ्रमसि ।

भिक्षो ! कस्तव कुउअं पूरिष्यते पिण्डपातेन ॥१४१॥

हे भिक्षो ! तुं हाथमां तुंबीपात्र लईने भमे छे पण हजु दुधी कोई दातण
पण करतुं नथी तो तारा तुंबीपात्रने पिंडपात द्वारा-भीख बडे-कोण भरशे ?

निकरे कडप्प-कइयंका कइयंकसइ-कुक्कुरडा ।

विज्ञाने कंवर-कोत्थरा, च तरुणे कहेडो च ॥१८७॥

कडप्प	{	—कडपलो-समूह-ढगलो —उत्कर-ऊकरडो.	{	कंवर
कइयंक				कोत्थर
कइयंकसइ				कुत्थर
कुक्कुरडा				कहेड—तरुण-जुवान.

कडप्प—संस्कृतना 'कटप्र' शब्द उपरबी भा 'कडप्प' ने अपभावी शक्य

વથા—

અવકંબરય ! કહેડય ! કોત્થરકહ્યંકસેવના લહસિ ।

ગુણકહ્યંકસઈ તહ જસકુવકુરહં સિરીકહપ્પં ચ ॥૧૪૨॥(૧૮૭)

મઝવરી વજમંહે કરિયા તહ કોત્તલંકા ય ।

કળ્લાસો અંતમ્મિ, કરંબે કકસ-કકસારા ચિ ॥૧૮૮॥

કરિયા તથા કોત્તલંકા મઘપરિવેષ-

કળ્લાસો પર્યન્તઃ ।

ળમાણ્ડમ્ ।

કકસો તથા કકસારો દ્વ્યોદનઃ ।

સ્રો; પરંતુ ‘સમૂહ’ અર્થવાળો ‘કટપ્ર’ શબ્દ, કવિઓમાં અતિપ્રસિદ્ધ નથી તેથી એ વ્યુત્પન્ન શબ્દને પણ અહીં દેશી તરીકે નોંધવો પડ્યો છે.

કેટલાક દેશીસંપ્રદાયકારો કહે છે કે ‘કહપ્પ’ એટલે “કપડાનો એક ભાગ-કપડાનો છેડો”.

કુત્થર—૧૭૪મી ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં જણાવેલા નિયમ પ્રમાણે ‘ડ’ અને ‘ઓ’નો અદલોબદલો થતાં ‘કોત્થર’ અને ‘કુત્થર’ એમ બન્ને શબ્દો નીપજે છે.

ઉદાહરણ—

અવકંબરય ! કહેડય ! કોત્થરકહ્યંકસેવનાત્ લભસે ।

ગુણકહ્યંકસઈ તથા યશઃકુવકુરહં ધ્રોકટપ્રં ચ ॥૧૪૨॥

વિજ્ઞાન વિનાના હે જુવાન ! વિજ્ઞાનના સમૂહની સેવા કરવાથી તું ગુણના સમૂહને, યશના ઢગલાને અને લક્ષ્મીના કહપલાને પામે છે.

મઘપરિવેષળમાણ્ડે કરિયા તથા કોત્તલંકા ચ ।

કળ્લાસો અન્તે, કરમ્બે કકસ-કકસારા અપિ ॥૧૮૮॥

કરિયા } — મઘ પીરસવાનું પાત્ર-
કોત્તલંકા } — દારુ પીરસવાનું ઝામ.
કળ્લાસ—છેડો.

કકસ } —દહીં અને ચોલાનો કરંબો.
કકસાર }

યથા—

મયકોત્તલંકસણં રક્ષાકળાસયમ્મિ દદ્ધુઃ ।

મળરૂપકક્કસ-આસવમયકરિયં લહસિ કક્કસારં ચ ॥૧૪૩(૧૮૮)

દોવારિયમ્મિ કંઠિય-કડહલ્લો તહ અ કડહલ્લો ।

કડહલ્લી કંઠે, કદમિઓ મહિસમ્મિ, કરમરી ચન્દી ॥૧૮૯॥

કંઠિઓ કડહલ્લો કડહલ્લો એતે ત્રયો કડહલ્લી કળ્ઠઃ ।

દોવારિકવાચકાઃ । 'કંઠિય' ઇત્યત્ર કદમિઓ મહિષઃ ।

ટકારયુત્તં ઠકારં કેચિત્ પઠન્તિ । કરમરી હટ્ઠતા સી ।

અત્ર—

“કમ્મણં વચ્ચાદિ । કલાવો તૂણઃ । કન્વાઓ રાક્ષસઃ” इति कर्मण-
कलाप-कव्याद-शब्द-भवत्वानोक्ताः ।

ઉદાહરણ—

મદ્કોત્તલંકશકુનં રથ્યાકળાસયમ્મિ દદ્ધા ।

મનોરુચિતકક્કસ-આસવમદ્કરિયં લભસે કક્કસારં ચ ॥૧૪૩॥

શેરીના છેડે મથ ભરેલ મથ પીરસવાના પાત્રનું શકુન જોડેને તું મનગમતા કરંવાથી યુક્ત આસવ ભરેલ મથ પીરસવાના પાત્રને અને કરંવાને પામે છે.

દોવારિકે કંઠિય-કડહલ્લો તથા ચ કડહલ્લો ।

કડહલ્લી કળ્ઠે, કદમિઓ મહિષે, કરમરી ચન્દી ॥૧૮૯॥

કંઠિય }
કડહલ્લ } —દ્વારપાલ-રક્ષક-ચોકીદાર.
કડહલ્લ }

કડહલ્લ—કંઠ-ગાલું.

કદમિઅ--કદમ્મા--કાદવમાં-રહેનાર-
મહિષ-પાહો.

કરમરી—ચલાત્કારે હરેલી સ્ત્રી.

કંઠિય

કેટલાક વેદીસંપ્રદાયકારો “ ‘કંઠિય’ને વદહે ‘કંઠિય’ શબ્દ માને છે.”

કમ્મણ—‘કમ્મણ’ શબ્દ, સંસ્કૃત ‘કાર્મણ’ ઉપરથી આવે છે અને એ ‘કમ્મણ’નો અર્થ ‘કામણ’-‘વશીકરણ’ વગેરે થાય છે.

કલાવ—સંસ્કૃત ‘કલાપ’ ઉપરથી આ ‘કલાવ’ શબ્દ નીપજે છે અને તેનો અર્થ ‘તૂણ’-‘માથું’-‘તીર ખરવાનું જોશું’ થાય છે.

કન્વાઅ—સંસ્કૃત ‘કવ્યાદ’ શબ્દ ઉપરથી ‘કન્વાઅ’ શબ્દ ઊતરેલો છે અને તેનો અર્થ ‘રાક્ષસ’ થાય છે.

આ રીતે ઉક્ત ત્રણે શબ્દો ય્યુસ્પન્ન હોવાથી અહીં નોંધેલા નથી.

યથા—

કડહલાણં મઝ્ઝે કડહલ્લો કંઠિણ તોરવિઓ ।

કરમિઓ ધ્વ સરોસો કરમરિકડયલ્લિયં છેડે ॥૧૪૪॥(૧૮૯)

થૂલંબરે કડહતરં જુણ્ણપ્પાઈ ।

કચ્છુરિઅં ર્ઈસિયણ, કળોવઅં ઉણ્ણતોયમ્મિ ॥૧૯૦॥

કરઅરી સ્થૂલવલ્લમ્ । કેચિદ્ અન્તયે-

ફસ્થાને ડકારં પઠન્તિ ।

કડહતરં જીર્ણશૂર્પાદ્યુપકરણમ્ ।

કચ્છુરિઅં ર્ઈર્ષિતમ્ ।

કળોવઅં ઉણ્ણોદકમ્, ઉદકમુપલ-

ક્ષણમ્, તેન ઘૃત-તૈલાદ્યપ્યુષ્ણં

કળોવઅં ।

ઉદાહરણ—

કડહલાણં મઝ્ઝે કડહલ્લો કંઠિણ ત્વરિતઃ ।

કરમિઓ ઇવ સરોષઃ કરમરિકડયલ્લિયં લાતિ ॥૧૪૪॥

દ્વારપાલોની વચ્ચેના એક દ્વારપાલ દ્વારા ત્વરિત થયેલો-તોરે વચ્ચેલો-અને પાલાની પેઠે રોપવાલો થયેલો એવો બીજો દ્વારપાલ ચલાત્કારે આગેલી સ્ત્રીના કંઠને લે છે અર્થાત્ તેણીને ગળે પકડે છે.

સ્થૂલામ્બરે કરઅરી, કડહતરં જીર્ણશૂર્પાદિ ।

કચ્છુરિઅં ર્ઈર્ષિતકે, કળોવઅં ઉણ્ણતોયે ॥૧૯૦॥

કરઅરિ—જાડું કપડું-મોટું કપડું.

કચ્છુરિઅ—ઈર્ષ્યા-અદેસાઈ.

કડહતર—જૂનું સુપડું વગેરે ઉપકરણ.

કળોવઅ—જૂનું પાણી, જૂનું ઘી, જૂનું તેલ વગેરે.

કરઅરિ

કેટલાક શેષોસંગ્રહકારો “ ‘કરઅરિ’ને બદલે ‘કરઅરિ’ કહે છે અર્થાત્ ‘કરઅરિ’માં છેલ્લા રેફને બદલે ‘ડ’ હોવાનું માને છે.”

કળોવઅ

મૂળ ગાથામાં ‘કળોવઅ’ શબ્દનો અર્થ ‘જૂનું પાણી’ બતાવેલો છે પણ એ અર્થ ઉપલક્ષણરૂપ છે તેથી ‘જૂનું ઘી’ ‘જૂનું તેલ’ વગેરે કની બીજોનો પણ ‘કળોવઅ’ના અર્થમાં સમાવેશ કરવાનો.

યથા—

કરઅરિકંઠરપરિગ્રહકથિયસચ્ચનાઈ કચ્છુરિય ।

સાવજલં વ વિલોચનકળોવઅં હોઈ દુસહં મૂઢ । ॥૧૪૫॥(૧૯૦)

કજ્જાડહો અ અળત્થે, કળટયપોયમ્મિ કંટાહી ચ ।

કહિલંબો કહિહત્થે, કરહણી કચ્છુરિય ॥૧૯૧॥

કજ્જાડહો અનર્થઃ ।

કંટાહી કળટકપ્રોતઃ ।

કહિલંબો કટીન્યસ્તો હસ્તઃ । “ક-

ટગ્રાઘાતઃ” [] इति केचित् ।

કરહણી શુષ્કવૃક્ષઃ ।

ઉદાહરણ—

કરઅરિ-કંઠરપરિગ્રહકથિતસતીત્વાયાઃ કચ્છુરિય ।

શા-~~સાવજલં~~ વિલોચનકળોવઅં ભવતિ દુસ્સહં મૂઢ ! ॥૧૪૫॥

હે મૂઢ ! જાડાં કપડાં અને જૂનું સૂપડું વગેરે પરિગ્રહ દ્વારા જેખીનું સતીત્વ કહેવાયેલું છે એવી સ્ત્રીની રૂપ્યાં કર્યે તેખીની આંખનું જનું પાણી-આંસનાં જનાં આંસુડાં-શાપના પાણીની પેટે દુસ્સહ થાય છે.

કજ્જાડહો ચ અનર્થે, કળટકપ્રોતે કંટાહી ચ ।

કહિલંબો કટિહસ્તે, કરહણી શુષ્કવૃક્ષે ॥૧૯૧॥

કજ્જાડહ—અનર્થ.

કંટાહી—કાંટાહી પરોવાયેલ-કાંટો

ભરાયેલો હોય એવું.

કહિલંબ—કઠ ઉપર મૂકેલો હાથ.

કરહણી—સૂકું શાક-ટુંડ.

કહિલંબ

કેટલાક વેશીસંગ્રહકારો “કહિલંબ”નો અર્થ ‘કટગ્રાઘાત’-‘કઠ ઉપરનો આઘાત-થા’ બતાવે છે.”

યથા—

કજ્જડહસીલ ! વિરચ્યકલિસંખો ! હિંદ કંટહચિપખો ! ।

કરણ્ણિ ઇવ કઠોર ! ન ત્વં સિવિણે વિ સા મહત્ ॥૧૪૬(૧૯૧)

કલ્પવિય-કરાણિ-કરચંદી તિમિમય-સિંચલી-મણ્ણી ।

કંઠે વત્થાઈણં ણિચ ગંઠિમ્મિ કંઠં ચો ય ॥૧૯૨॥

કલ્પવિયં તીમિતમ્ । ‘વિસ્તારિતમ્’

[] इत्यन्ये ।

કરાણી શાલ્મલિતરુઃ । ‘કારાય-
ણી’ [] इति केचित् ।

करचंदी मल्लिका ।

कंठकुंची वल्मादीनां कण्ठे निबद्धो

ग्रन्थिः । ‘कंठकुंची कण्ठे समुत्तुक्तो

नाडिग्रन्थिः’ [] इत्यन्ये ।

उदाहरण—

કજ્જડહસીલ ! વિરચિતકાલિસંખો ! હિંદસ્વ કંટહચિપદ્ ! ।

કરણ્ણી ઇવ કઠોર ! ન ત્વાં સ્વમેઽપિ સા મહતિ ॥૧૪૬॥

હે અનર્થશીલ ! કહે હાથ દેનાર ! કાંટામાં પરોવાયેલ પગવાળા ! સૂકા
ઝાડની પેટે કઠોર ! તું હીંચ્યો જા, તને તેણી સ્વપ્ને ય વાહતી નથી.

કલ્પવિય-કરાણિ-કરચંદી તીમિતક-શાલ્મલિ-મલ્લિકા ।

કંઠે વલ્માદીનાં નિબદ્ધગ્રન્થૌ કંઠકુંચી ચ ॥૧૯૨॥

કલ્પવિય—તીમિત-મીનું-મીંજાયેલું.

કરાણિ—લેમ્લાનું ઝાડ.

કરચંદિ—મલ્લિકા-મોગરો.

કંઠકુંચી—વલ્લ વગેરેને છેડે બાંધેલી ગાંઠ.

કલ્પવિય

બીજા લેખીસંગ્રહકારો “ ‘કલ્પવિય’ નો અર્થ ‘વિસ્તારિત’-‘વિસ્તારવાળું’
કહે છે. ”

કરાણી

કોઈ સંગ્રહકાર “ ‘કરાણી’ ને બદલે ‘કારાયણી’ કહે છે. ”

કંઠકુંચી

બીજા સંગ્રહકારો “ ‘કંઠકુંચી’ નો અર્થ ‘કંઠ ઝાડ ઝાંચી થયેલી નસોની
ગાંઠ-નાડિગ્રંથિ અર્થાત્ ‘રોઝી’ બતાવે છે. ”

અથા—

અનુકરયંદિ—કરાણિતલમ્મિ હયં અંશુકલ્લવિયઅક્કી ।

વંધેહ કંઠકુંચિં તં ન સુહં ધરસુ વાહુમ્મિ ॥૧૪૭॥ (૧૯૨)

સહિયાહ કક્કલ્લહંગી, આહમેહ કહતલા ય ।

કળ્લચ્છુરી કુટુમ્મિલોહિયા ય ઘરગોહિયાય ય ॥૧૯૩॥

કક્કલ્લહંગી સત્તી ।

કહતલા વક્કમેકધારં લોહાયુધમ્ ।

કળ્લચ્છુરી તથા કુટુમ્મિલોહિ ગૃહગોષા ।

અથા—

જાણેહ કક્કલ્લહંગી કહતલ્લવંકાં તુજ્જ ચરિયાં ।

કળ્લચ્છુરિઆલાવં કુટુમ્મિલોહિ ચિય મુણેહ ॥૧૪૮॥ (૧૯૩)

ઉદાહરણ—

અનુકરયંદિ—કરાણિતલે હયં અંશુકલ્લવિયઅક્કી ।

વંધાતિ કંઠકુંચિં તદ્ ન શુભં ધર વાહૌ ॥૧૪૭॥

મોગરો અને શેમ્લાના ફાડની પછવાડે નીચે-તલ્લે-બેટેલી અને આંધુઓથી મોંજાયેલ અંગવાલી આ સ્ત્રી, વસ્ત્રને છેડે બંધેલી ગાંઠની જેમ પોતાની જાતને બાંધે છે-ગલ્લે ફાંસો નાસે છે, તે ઠીક નથી, તું એને હાથમાં ધર.

સત્તિકાયાં કક્કલ્લહંગી, આયુધમેદે કહતલા ચ ।

કળ્લચ્છુરી કુટુમ્મિલોહિયા ચ ગૃહગોધિકાયાં ચ ॥૧૯૩॥

કક્કલ્લહંગી—સત્તી-મિત્ર.

કહતલા—એક વાણુ ધારવાલું વાંકું

લોહાણું હથીયાર.

કળ્લચ્છુરી
કુટુમ્મિલોહિ } —પરોલી.

ઉદાહરણ—

જાનાતિ કક્કલ્લહંગી કહતલ્લવંકાણિ તથ ચરિતાણિ ।

કળ્લચ્છુરિઆલાવં કુટુમ્મિલોહિ ચૈવ મન્યસે ॥૧૪૮॥

તારાં કહતલ જેવાં વાંકાં ચરિત્રોને સત્તી જાણે છે. 'પરોલીના આલાપને પરોલી જ જાણે છે.'

કળ્ણોદ્દિઆ ગિરંગી, મુયવહને કંઠમહં તુ ।

કપ્પરિય-કંઠંતરિઆ દલિયમ્મિ, કંઠંમુઅં ચ કુટકઠં ॥૧૯૪॥

કળ્ણોદ્દિઆ નીરંગિકા ।

કંઠમહં મૃતપ્રવહનમ્ એન મૃતકમુ-
હ્યતે । “સામાન્યેન યાનપાત્રમ્”

[] इति केचित् ।

કપ્પરિયં કંઠંતરિઅં ચ દારિતમ્ ।

કંઠંમુઅં કુટકઠં—કુટસ્યેવ કળ્ણો

યસ્ય સ ‘કુમ્ભગ્રીવ’—આશ્વો ભા-

ળ્ણવિશેષ इत्यर्थः । “કંઠંમુઅં

વટસ્યેવ કળ્ણઃ” [] इति

शीलाङ्कः ।

યથા—

દંતકંઠંતરિઅ-અહર ! ગહકપ્પરિય-અંગ ! મુંચ કળ્ણોદ્દિ ।

તં ચિય કંઠંમુઅયર્થિ વચ્ચ ણ જા કંઠમહ્ણુગ્ગા સા ॥૧૪૯॥(૧૯૪)

કળ્ણોદ્દિઆ નીરંગિકા, મૃતવહને કંઠમહં તુ ।

કપ્પરિય-કંઠંતરિઆ દલિતે, કંઠંમુઅં ચ કુટકઠં ॥૧૯૪॥

કળ્ણોદ્દિઆ — નીરંગિકા—ચુરલ્લો—કાને
બોટવું—કાન ઢાંકવા—લાજ કાઢવી.

કંઠમહ્ણુ—મુઢદાનું પ્રવહન—વાહન—જે દ્વારા
મુઢદાનું વહન થાય તે વાહન.

કપ્પરિય } — પાડેલું—પાડવું—ચીરી
કંઠંતરિઅ } — નાલનું.

કંઠંમુઅ—ઘડાની જેવા કાંટાવાળું ‘કુમ્ભ-
ગ્રીવ’ નામનું એક પ્રકારનું ખાંડ—
વાસણ—ઠામ.

કંઠમહ્ણુ

કેટલાક સંગ્રહકારો કહે છે કે—“ ‘કંઠમહ્ણુ’ એટલે ‘યાન-પાત્ર’-
‘વહાણ’—હોયી. ’

કંઠંમુઅ

આચાર્ય શીલાઙ્ક કહે છે કે—“કંઠંમુઅ એટલે ઘડાનો જ કાંઠો”.

ઉદાહરણ—

દંતકંઠંતરિઅ-અધર ! નલ્લકપ્પરિય-અઙ્ગ ! મુઅ કળ્ણોદ્દિ ।

તામેવ કંઠંમુઅસ્તર્ની વ્રજ ન યાવત્ કંઠમહ્ણુયોગ્યા સા ॥૧૪૯॥

દાંતોથી ચીરાયેલ હોઠવાળા અને નલોથી ચીરાયેલ અંગવાળા હે ! તું લાજ
મૂક અને ઝાંઝાં સુધી તેણી ઠાઠીને યોગ્ય નથી થઈ ત્યાં સુધી તું કુમ્ભગ્રીવ જેવા
હત્તનવાળી એવી તેણીની જ પાસે જા.

કણઈ-કીર-કુંતા ગામ્ને, કહણ-કીલયા થોવે ।

ગુંજાએ ય કણઈદિય-કાહેણ-કાશ્મીઓ ય ॥૧૯૫॥

કણઈઓ કીરો કુંતો ત્રયોડપિ શુક-
વાચકાઃ ।

કહણ તથા કીલં સ્તોકમ્ ।
કણઈદિયા કાહેણ કાશ્મી ત્રય પ્તે
ગુજાર્થાઃ ।

યથા—

અગ્નિકણ-કાશ્મીણં આસમકણઈ-પલ્લિકુંતાણં ।

કહણં પિ ન જાણસિ જમન્તરં તં કણઈદિમિત્તમર્ઈ ॥૧૯૦॥

કીલયમર્ઈ કર્ઈ જહ કાહેણું સીયહારિણિં સિસિરે ।

તહ કીરપાઠગન્વિય ! અવિજ્ઞમવિ મન્નસે વિજ્ઞં ॥૧૫૧॥(૧૯૫)

કણઈ-કીર-કુંતા શુકે, કહણ-કીલયા સ્તોકે ।

ગુજાર્થાં ચ કણઈદિય-કાહેણ-કાશ્મીઓ ચ ॥૧૯૫॥

કણઈ }
કીર } —શુક-સૂરો-પોપટ
કુંતા }

કહણ }
કીલ } —થોડું
કીલય }

કણઈદિય }
કાહેણ } —ગુંજા-બળોટી
કાશ્મી }

ઉદાહરણ—

અગ્નિકણ-કાશ્મીણં આશ્રમકણઈ-પલ્લિકુંતાણં ।

કહણં અપિ ન જાનાસિ યદ્ અન્તરં તત્ કણઈદિમિત્તમર્ઈ ॥૧૯૦

અગ્નિનો તળવો અને બળોટી વચ્ચે તથા આશ્રમનો પુષ્પ અને પલ્લિ-મીલના
ગામઢા-નો પોપટ એ બે વચ્ચે તું થોડું પણ અંતર જાણતો નથી તેથી તું બળોટી
જેટલી મતિવાળો છે.

કીલયમાતેઃ કપિર્યથા કાહેણું શીતહારિણીં શિશિરે ।

તથા કીરપાઠગન્વિત ! અત્વં તામપિ મન્યસે વિધામ્ ॥૧૫૧

જેમ થોડી બુદ્ધિવાળો બંદરો બળોટીને શિયાળામાં શીત હરનારી સમક્ષે છે
તેમ પોપટપાટી (કાંઈ સમક્ષનારો નહીં પરંતુ માત્ર પોપટની પેટે રટનારો) એવા
હે ગન્વિત ! તું અવિધાને પણ વિધા સમક્ષે છે.

थव म्मि कडइओ, कग्घायल-क घायला किलाडम्मि ।

कण्णोदत्ती-कण्णोच्छडियाओ । दत्तकर्णायाम् ॥१९६॥

कडइओ स्थपतिः ।

कग्घायलो तथा करघायलो 'किलाट'

आख्यः क्षीरविकारः ।

कण्णोदत्ती तथा कण्णोच्छडिया दत्त-

कर्णा-या भाषणार्थं परवाक्यं

गृह्णाति ।

यथा—

कग्घायलं कडइओ परघरभुत्तकरघायलो कहइ ।

कण्णोदत्तिपियाए कण्णोच्छडिया ण सा वि संसेइ ॥१५२॥ (१९६)

कण्णाआसं कण्णंबालं कण्णस्स आहरणे ।

कण्णाइंधणं, इत्थ य कसणसिओ सीरपाणिम्मि ॥१९७॥

स्थपतौ कडइओ, कग्घायल-करघायला किलाटे ।

कण्णोदत्ती-कण्णोच्छडियाओ दत्तकर्णायाम् ॥१९६॥

कडइओ—कडियो-स्थपति-मकान-चणी
आपनार

कग्घायल } —दूधनो किलाट नामनो
करघायल } विकार-दूध साथे पकावेलुं
दही भयवा दही साथे
पकावेलुं दूध

कण्णोदत्ति } —कान दईने सांभळनारी
कण्णोच्छडिया } —बोलवा माटे-पडउत्तर
करवा सार-बीजानुं वाक्य
जेणी बराबर सांभळे तेणी

उदाहरण—

कग्घायलं कडइओ परगृहभुत्तकरघायलो कथयति ।

कण्णोदत्तिप्रियायाः कण्णोच्छडिया न सा अपि शंसति ॥१५२॥

बीजाने घरे दूध साथे पकावेला दहीने जमी आवेलो कडियो, सांभळनारी तत्पर एवी प्रियाने दूध साथे पकावेला दहीनी बात कहे छे, तेणी पण दत्तकर्ण धईने प्रशंसा करती नथी-ते बात ऊपर ध्यान आपती नथी.

कण्णाआसं कण्णंबालं कर्णस्य आभरणे ।

कण्णाइंधणं, अत्र च कसणसिओ सीरपाणौ ॥१९७॥

કળ્પાભાસં કળ્પંબાલં કળ્પાદંધનં | કસળસિઓ બલભદ્રઃ ।
ત્રયોઽપ્યેતે કર્ણસ્યામરણે કુણ્ડલાદૌ
વર્તન્તે ।

અર્થ

“કરંજહ મનક્તિ । કમ્મવહ ઉપમુક્તે । કમવસહ સ્વપિતિ” ।
ઇત્યાદયો ધાત્વાદેશેષૃકા ઇતિ નોચ્યન્તે

યથા—

મમં કળ્પંબાલં કળ્પાદંધનપિ ! જહ તુહ—એકં ।
કસળસિયસ્સ વિ કળ્પા કળ્પાભાસં તુહં દાહં ॥૧૫૩॥(૧૯૭)
કંઠદીનાર-કુડિય-કુણિયા-કુડીર-કુચ્છિલા ।
કણિયા-કળ્પસ્સરિયા કાળચ્છી, વર્ધ કલંકવર્ધ ॥૧૯૮॥

કળ્પાભાસ
કળ્પંબાલ
કળ્પાદંધન

—કાનતું ઘરેણું-કુંડલ વગેરે

કસળસિઓ—કળ્પસિત-બલભદ્ર-બલભદ્રનું
શરીર શ્વેત છે અને તેનાં કપડાં નીલાં
છે માટે તેનું નામ કળ્પસિત.

કરંજ—કરંજહ-મનક્તિ-ભાંગે છે [૮ । ૪ । ૧૦૬] કમ્મવ—કમ્મવહ—
ઉપમુક્તે-મોગવે છે [૮ । ૪ । ૧૧૧] કમવસ—કમવસહ-સ્વપિતિ—સૂણ છે
[૮ । ૪ । ૧૪૬]

એ બધા ધાતુઓ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધેલા છે માટે અહીં ફરીવાર
નથી બતાવ્યા.

ઉદાહરણ—

મમં કળ્પંબાલં કળ્પાદંધનપ્રિયે ! યદિ તથ-પકમ્ ।
કસળસિયસ્સ અપિ કર્ણાત્ કળ્પાભાસં તથ દાસ્યામિ ॥૧૫૩

હે કુંડલને પ્રિય સમક્ષનારી ! જો તારું એક કુંડલ ભાંગી ગયું તો તને હું
બલભદ્રના પળ કાન ઉપરથી કુંડલ લાવી આપીશ.

છિદ્રે કંઠદીનાર-કુડિય-કુણિયા-કુડીર-કુચ્છિલા ।

કણિયા-કળ્પસ્સરિયા કાળચ્છી, વૃત્તિઃ કલંકવર્ધ ॥૧૯૮॥

કંઠદીનારો કુડિયા કુણિયા કુડીરં
કુચ્છિલ્લં એતે પશ્ચ વૃત્તિવિવરાર્થાઃ ।

કણિયારિયં કણ્ણસ્સરિયં કાણ્ણી
ત્રયોડયેતે અન્યોન્યપર્યાયસવા કા-
ણાક્ષિદ્દષ્ટવાચકાઃ । “કણ્ણોસ્સરિયં
કાણાક્ષિદ્દષ્ટમ્” [] इत्यन्ये ।
કલંકવદ્ વૃત્તિઃ ।

યથા—

આવન્તિ કંઠદીનારણ કુડિયભમિરા ભુજંગ તિ ।

કુચ્છિલ્લારણ તં કણ્ણસ્સરિયાઈં કિં કુણસિ ? ॥૧૫૪॥

અજ્ઞેય કલંકવદ્ તુહ પશ્ચના ણિક્કુડીરિયા રહિયા ।

તુહ કણિયાસ્સરિયદિદિં તેદિં કુણિયાસયં કયં તત્થ ॥૧૫૫॥(૧૯૮)

જાણાર કંઠપદવા, કહલબહલ્લો ય સહરવસ મ્મિ ।

પાસપ્પલાપવત્તે કઠાહપલ્હત્થિયં ચેવ ॥૧૯૯॥

કંઠદીનાર
કુડિયા
કુણિયા
કુડીર
કુચ્છિલ્લ

—છિદ્ર-છીંડ-વાહનું છીંડું

કણિયારિય } —આંસ કાળી કરીને જોડું-
કણ્ણસ્સરિય } કાણાક્ષિ-ત્રાંસી આંસે
કાણ્ણી } જોડું તે
કલંકવદ્—વાહ

કણ્ણસ્સરિય

બીજા વેશી સંગ્રહકારો અને બદલે ‘કણ્ણોસ્સરિય’ શબ્દ નોંધે છે અને
એનો અર્થ ‘કાળી આંસ કરીને જોડું’ એવો બતાવે છે.

આવન્તિ કંઠદીનારણ કુડિયભ્રમણશીલા ભુજંગા ઇતિ ।

કુચ્છિલ્લારણે ત્વં કણ્ણસ્સરિયાઈં કિં કરોષિ ? ॥૧૫૪

વાહનાં છીંડામાં ભ્રમનારા ભુજંગો, વાહને છીંડે થઈને આવે છે તો તું વાહના
છીંડાને પૂરી નાચતાં શા માટે ત્રાંસી આંસે જૂએ છે—વાહનાં છીંડાને પૂરવા તરફ
કેમ બેદરકાર રહે છે ?

અચૈવ કલંકવદ્ તવ પત્યા ણિક્કુડીરિયા રહિતા ।

તવ કણિયારિયવૃત્તેઃ તૈઃ કણિયાશતં કૃતં તત્ર ॥૧૫૫

આજે જ તારા પતિએ નિષ્છિદ્ર એવી વાહ રચેલી છે, તેમાં તારી કાળી
આંસે જોવાનાં કર્તકો-ચરિતરો-દ્વારા વઢી થો છિદ્રો તેં કરેલાં છે.

યવનિકાયાં કંઠપદવા, કહલબહલ્લો ચ સ્વૈરવૃષમે ।

પાશ્વર્યુગપાવતે કઠાહપલ્હત્થિયં ચેવ ॥૧૯૯॥

કંડપટવા મવનિકા ।

કઢાહપલ્હત્થિયં પાર્શ્વદ્વયાપવર્તનમ્ ।

કહલબહ્લો સ્વચ્છન્દચારી વૃષભઃ ।

અર્થ—

કહલબહ્લો વ્વ તુમં ઘરા ઘરે કિં ભમેસિ નિહ્લજ્જ ! ? ।

કંડપટવાઈ મજ્ઞે કઢાહપલ્હત્થિયં નિયમુ તિસ્સા ॥૧૫૬॥(૧૯૯)

અથ આકાન્ત-કકારાદયઃ ।

કાઘી નીલા, કાઓ લક્ષ્મે, કાલં તમિસ્સમ્મિ ।

કારા કોણૂ લેસા, કારં કઙ્કુયમ્મિ, કાહલી તરુણી ॥૨૦૦॥

કાઘી નીલવર્ણા ।

કાઓ લક્ષ્યમ્—લેખ્યમિત્યર્થઃ । અન્થે
તુ “લક્ષ્યશબ્દેન યો યેન ગુણેન
લક્ષ્યતે તેમુપમાનભૂતં પદાર્થમાહઃ”

[] ।

કાલં તમિસ્મમ્ ।

કંડપટવા—ચનિકા—પડદો

કહલબહ્લ—સ્વચ્છન્દે ચરનારો વઢદ—

અંકિલો સ્વંટડો

કઢાહપલ્હત્થિય—વજ્રે પડસાં બદલ્યાં

કરવાં તે

ઉદાહરણ—

કહલબહ્લો ઇવ ત્વં ગૃહાત્ ગૃહે કિં ભ્રમસિ નિહ્લજ્જ ! ? ।

કંડપટવા મધ્યે કઢાહપલ્હત્થિયં પહ્ય તસ્યાઃ ॥૧૫૬॥

નિર્લજ્જ હે ! અંકિલા સાંઢની માફક તું આ ઘરથી પેલે ઘર અને પેલે
ઘરથી ઓલે ઘર એમ શા માટે ભ્રમે છે, પડદામાં બેઠેલી એવી તેણી પોતાનાં
વજ્રે પડસાં ફેરવ્યાં કરે છે તે તો તું જો.

હવે આદિમાં ‘કા’ વાળા શબ્દો

કાઘી નીલા, કાઓ લક્ષ્મે, કાલં તમિસ્મે ।

કારા કોણૂ લેસા, કારં કઙ્કુકે, કાહલી તરુણી ॥૨૦૦॥

કાઘી—નીલ—કાઈ—લીલ

કાઝ—કાઝ—કાઝવા યોગ્ય—નિશાન

કાલ—કાલું—અંધારં

કારા તથા કોણુ લેલા ।

કારં કટુ ।

કાહલી તરુની ।

યથા—

હયકાવિ-કાલ-લહરીએ વિરહિકારાએ ચંદ-કારાએ ।

મયરદયધાણુકો કાહલિ-તણુકોણુ-કાયં આહણઈ ॥૧૫૭॥(૨૦૦)

કારિમં અવિ કિસ્મિમ, કાસારં સીસવત્સમ્મિ ।

કાહારો પરિસ્વંધે, કાસિજ્ઞં કાગથલદેસે ॥૨૦૧॥

કારિમં કૃત્રિમમ્ ।

કાહારો પરિસ્વંધો જલાદિવાહી-કર્મ-

કાસારં સીસપેત્રકમ્ ।

કર इत्यर्थः ।

કાસિજ્ઞં 'કાકસ્થલ'અભિધાનો દેશઃ ।

કારા } —રેલા
કોણુ }

કાર—કટુ
કાહલી—તરુની-યુવતિ-જુવાન છો

કામ

બીજા કેટલાક સંગ્રહકારો 'લક્ષ્ય'નો અર્થ 'નિશાન' નથી કરતા પરંતુ 'ઉપમાનરૂપ પદાર્થ'ને લક્ષ્ય કહે છે— ગુણવડે જે ઓઠ્ઠાચા તે ઉપમાનભૂત કહેવાય અને તે જ લક્ષ્ય—'રાજા, કર્ણ જેવો છે' એ વાક્યમાં દાન ગુણ વડે ઓઠ્ઠાતો 'કર્ણ' એ લક્ષ્ય-ઉપમાનભૂત છે.

ઉદાહરણ—

હતકાવિ-કાલ-લહરીએ વિરહિકારાયાં ચન્દ્ર-કારાએ ।

મકરધ્વજધાનુર્કિઃ કાહલિ-તણુકોણુ-કાયં આહન્તિ ॥૧૫૭॥

રાતના નીલવર્ણા કાઈ જેવા અંધકારને હળનારી અને વિરહિઓને સાથ કારાગૃહ-જેલ-જેવી ચંદ્રની રેલા ઊગતાં મકરધ્વજ-કામદેવ-નામનો ધનુર્ધર, યુવતિ છીઓના શરીરની રેલાઓને લક્ષ્ય-વેધ્ય-બનાવીને આઘાત કરે છે.

કારિમં અપિ કૃત્રિમકે, કાસારં સીસપત્રે ।

કાહારો પરિસ્કન્ધે, કાસિજ્ઞં કાકસ્થલદેશે ॥૨૦૧॥

કારિમ—કારિમ-કૃત્રિમ-બનાવટી

કાહાર—કાસસહાર-પાળી વગેરે ભરનારો

કાસાર—સીસાનું પત્રં

નોકર-કઘાર

કાસિજ્ઞ—કાકસ્થલ નામનો દેશ

યથા—

કાસિ...હારા...નિજમાણકળયાઈ ।

કાસારં વ બુહાણં અકારિમં દેસિ ચાલુક ! ॥૧૫૮॥(૨૦૧)

કાયંદી કાળદ્વી પરિહાસે, કાલિલો ચ ગોવાલે ।

ધુત્ત-અસહન-ધનુસું કાલય-કાવલિય-કાલવટ્ટાઈ ॥૨૦૨॥

કાયંદી તથા કાળદ્વી પરિહાસ : ।

કાલિલો ગોવાલ : ।

કાલયો ધૂર્ત :—ઠક હત્યર્થ : ।

કાવલિઓ અસહન : ।

કાલવટ ધનુ : 'કાલપૃષ્ઠ' શબ્દો યદિ

ધનુર્માત્રવાચી સંસ્કૃતે રૂઢસ્તવા

સંસ્કૃતમવ એવ, અન્યથા તુ દેશ્ય

એવ । અસ્માભિસ્ત્વનેકદેશીશ્વવિ-

ગાનેન દર્શનાદયં નિવદ્ધ : ।

ઉદાહરણ—

કાસિ...હારા...નિજમાણકળયાઈ ।

કાસારમ્ ઇચ બુહાનાં અકૃત્રિમં વદાસિ ચાલુક્ય ! ॥૧૫૮॥

હે ચાલુક્ય ! કાકસ્યલ નામના દેશને લૂંટી લઈને કહારો દ્વારા આળખામં
આવતી સોનાની લગ્નબીઓને સીસાનાં પત્રાંની પેટે તું અકૃત્રિમભાવે પંક્તિને આપે છે.

કાયંદી કાળદ્વી પરિહાસે, કાલિલો ચ ગોવાલે ।

ધૂર્ત-અસહન-ધનુ:પું કાલય-કાવલિય-કાલવટ્ટાઈ ॥૨૦૨॥

કાયંદી } —પરિહાસ-હાંસી
કાળદ્વી }

કાલિલ—ગોવાલ-ગોવાલિયો

કાલય—ધૂર્ત-ધુતારો-ઠગ

કાવલિય—અસહનશીલ-સહનશક્તિ કષણને

કાલવટ્ટ—કાલપૃષ્ઠ-ધનુષ

કાલવટ્ટ

સંસ્કૃતમાં 'કાલપૃષ્ઠ' શબ્દ 'ધનુષ'ના અર્થમાં રૂઢ હોય તો તેના ઉપરથી
ઉપર્યુક 'કાલવટ્ટ' શબ્દ નીપજી શકે છે અને અર્થનો પણ કશો વાંધો રહેતો
નથી. એ રીતે જોતાં અહીં જણાવેલો 'કાલવટ્ટ' શબ્દ બ્યુત્પન્ન જ છે પણ લેખી
નથી. પરંતુ સંસ્કૃતમાં 'કાલપૃષ્ઠ' શબ્દ ધનુષના અર્થમાં રૂઢ ન હોય તો તો આ
'કાલવટ્ટ' શબ્દ દેશ્ય જ છે.

અનેક દેશીસંપ્રદાયો વિના વિવાદે નોંધેલો આ 'કાલવટ્ટ' શબ્દ અમે
જોયેલો છે અને તેથી જ અહીં તેની દેશી તરીકેની નોંધ લેવામાં આવેલી છે.

યથા—

ચય હરિયં મગ્ન મનં કાલય ! કા કાહિલેહિ કાળજી ? ।

કાયંદીહ વિ મયળો કાવલિઓ હનિ કાલવદટેજ ॥૧૫૯॥(૨૦૨)

કાળત્યેવો વિરલાંબુકળે, કાલિજળી વિ તાપિચ્છે ।

કાયંધુઓ અ કાયંચુલો અ કામિજલવિહંગે ॥૨૦૩॥

કાળત્યેવો વિરલાંબુકળવૃદ્ધિઃ ।

કાલિજળી તાપિચ્છલતા । કેચિત્

“કાલિજળં તાપિચ્છમ્” []

इत्याहुः । “कालिजं तापिच्छकुसु-
मम्” [] इत्यन्ये ।

કાયંધુઓ તથા કાયંચુલો કામિજ-

લાલ્યઃ પક્ષી । ‘કામિજલ’શબ્દો-

ऽपि देय्यः एवं भक्त्या निबद्धः ।

एते त्रयोऽपि जलपक्षिविशेषवाचकाः ।

उदाहरण—

त्यज हतं मम मनः कालय ! का कालिले कालजी ? ।

कायंदीह अपि मदनः कावलिओ हन्ति कालवदटेज ॥१५९॥

हे ठग ! चोरेला मारा मनને છોડી દે, ગોવાલિયાઓ સાથે અર્થાત્
ગોવાલિયાની જાત સાથે વલી શો પરિહાસ ? અસહનશીલ કામદેવ, હાંસીના ધનુષ્યથી
પળ હળે છે.

કાળત્યેવો વિરલાંબુકળે, કાલિજળી અપિ તાપિચ્છે ।

કાયંધુઓ ચ કાયંચુલો ચ કામિજલવિહંગે ॥૨૦૩॥

કાળત્યેવ—આછો આછો વરસાદ—થોડા

થોડા છાંટા પડે એવો વરસાદ—ફર ફર

કાલિજળી—તાપિચ્છની લતા—તમા-

લની લતા

કાયંધુઅ

કાયંચુલ

કામિજલ

} —કર્પિજલ—વિશેષ પ્રકારનું
જલપક્ષી

કાલિજળી

કેટલાક સંગ્રહકારો આને બદલે ‘કાલિજળ’ શબ્દ નોંધે છે.

બીજા કેટલાક સંગ્રહકાર ‘કાલિજ’ શબ્દ આપે છે અને તેનો અર્થ
‘તમાલનું ફૂલ’ એવો बतावे છે.

કામિજલ

આ શબ્દ પણ દેશ્ય જ છે પરંતુ તેને અહીંં પર્યાય बताववानी રીતે મૂકેલો છે.

वथा—

कार्किजणि-सामलघण-काणत्वेवे क्यंति विरहिजणा ।
 रे कार्यधुअ ! कायंचुलीइ सहिओ सि कूजसि तुमं ता ॥१६०॥ (२०३)
 कारंकडो य परुसे, कायपिउच्छा य कलंकंठी ।
 कामकिसोरो अ खरे,
 कारंकडो-कप्रत्यये-कारंकडओ परुषः । कामकिसोरो गर्दभः ।
 कायपिउच्छा कोकिला ।

अथ इकारान्त-ककारादयः ।

किन्नं, सोहंतए, किर्रो कोले ॥२०४॥

किन्नं शोभमानम् ।

किर्रो शूकरः ।

उदाहरण—

कार्किजणि-इयामलघन-काणत्वेवे रुदन्ति विरहिजणाः ।
 रे कार्यधुअ ! कायंचुलीइ सहितः असि कूजसि त्वं तस्मात् ॥१६०॥
 तमाकनी लता जेवो काळो मेघ थोडा थोडा छांटा पावे. छे-आछो आछो
 वरसे छे-न्यारे विरही लोको रडे छे. हे कार्यधुअ ! तुं तो कायंचुलीनी साथे छे,
 माटे कूजन करे छे-उन्मत्त थइने मदमातुं बोछे छे.
 कारंकडो च परुषे, कायपिउच्छा च कलंकण्ठी ।
 कामकिसोरो च खरे,

कारंकड } —परुष-कटे एवुं-न गमे
 कारंकडअ } तेवुं

कायपिउच्छा—काकपितृष्वसा—कागडानी
 फई—कलंकंठी—माथुर कंठ्याखी—कोयल
 कामकिसोर—गधेडो

हवे आदिमां 'कि' बाळा शब्दो

किन्नं शोभमानके, किर्रो कोले ॥२०४॥

किन्न—शोभतुं-शोभावाळुं

किर—शूकर-सूजर

યથા—

સા કત્થ લલિય-કિમા કિરો વ્વ કારંકહ-અંગ ! કત્થ તુમં ? ।
કેહ કલ-કાયપિઉચ્છા કામકિસોરો કહુઞ્જુણી કત્થ ? ॥૧૬૧॥ (૨૦૪)

અત્ર—

“કિર કિલાર્થે । કિળો કીસ પ્રત્તે । કિડી સૂકરઃ” । એતે શબ્દાનુ-
શાસને સિદ્ધા इति નોતાઃ ।

કિંબોડો સ્વલિં, કિંકિયં ચ ધવલમ્મિ, કિંપઓ કિં વિણ ।
કિંજવ્સો ય સિરીસે, રચ્છાણ કિલણિ-કીલણિયા ॥૨૦૫॥

કિંબોડો સ્વલિતઃ ।

કિંજવ્સો શિરીષઃ ।

કિંકિયં ધવલમ્ ।

કિલણી તથા કીલણિયા રથ્યા ।

કિંપઓ કૃપણઃ ।

ઉદાહરણ—

સા કુત્ર લલિત-કિન્ના કિરો હવ કારંકહ-અન્ન ! કુત્ર ત્વમ્ ? ।

કુત્ર કલ-કાયપિઉચ્છા કામકિસોરો કહુઞ્જનિઃ કુત્ર ? ॥૧૬૧॥

તે, સુંદર શોભાવાળી ક્યાં અને સુઅરની પેટે રીંદું ન ગમે એવા શરીરવાળો
હે ! તું ક્યાં ? ક્યાં મધુરવચની કોયલ અને ક્યાં કડવા અવાજવાળો ગધેડો ?

કિર—કિલ્—નિશ્ચિત—નક્ષી (અવ્યય) [૮-૨-૧૮૬] કિળો—પ્રશ્નસૂચક
(વિભક્ત્યંત પ્રતિરૂપ અવ્યય) છે [૮-૨-૨૧૬] કીસ—પ્રશ્નસૂચક (વિભક્ત્યંત પ્રતિરૂપ
અવ્યય) છે [૮-૨-૬૮] કિડિ—સૂઅર [૮-૧-૨૫૧]

આ ચારે શબ્દોને શબ્દાનુશાસનમાં સાધી બતાવ્યા છે, માટે અહીં બીજીવાર
બતાવવાની જરૂર નથી.

કિંબોડો સ્વલિતે, કિંકિયં ચ ધવલે, કિંપઓ કૃપણે ।

કિંજવ્સો ચ શિરીષે, રથ્યાયાં કિલણિ-કીલણિયા ॥૨૦૫॥

કિંબોડ—સ્વલિત—સ્થલન પામેલ

કિંજવ્સ—કિયક્ષ—શિરીષનું વૃક્ષ

કિંકિય—ધોલું

કિલણી } —ક્રીડનિકા—ક્રીડા કરવાની

કિંપઓ—કિપચ—કૃપણ—કંજૂસ

કીલણિયા } જગ્યા—હોરી—રથ્યા

૧ કુહ-પા૦ । ૨ -લિય કિં-પા૦ । ૩ -વિળો-પા૦ ।

મથા—

કીલણિ-કિંજક્ષ-તલે વેસં દદૃણ કિંકિય-દુગ્ધલં ।

કિંપય ! તુમં મુદ્ધા ધિય કિલણીય ભ્રમસિ કિંબોદો ॥૧૬૨॥ (૨૦૫)

લઘુમચ્છે કિંધર-કુંધરા ય, સપ્પામ્મિ કિંકિંડી ।

કહિયે કિલિમ્મિયં, તહ લક્ષ્મિય-સપ્પામ્મિ કિમિરાયં ॥૨૦૬॥

કિંધરો તથા કુંધરો લઘુમત્સ્યઃ ।

કિંકિંડી સર્પઃ ।

કિલિમ્મિયં કથિતમ્ ।

કિમિરાયં લાક્ષારક્તમ્ । યત્ તુ રુધિ-
રોદ્રવકીટમુત્સોદ્ધાન્તતન્તુનિષ્પન્નમ્
તદાચી 'કિમિરાય' શબ્દઃ કૃમિરાગ-
શબ્દભવ એવ ।

અત્ર ચ—

“કિલિંકિચદ્ રમતે” इति धात्वादेशेषूक्तम्-इति नोच्यते ।

ઉદાહરણ—

કીલણિ-કિંજક્ષ-તલે વેસં દદૃષ્ણ કિંકિય-દુગ્ધલમ્ ।

કિંપય ! ત્વં મુદ્ધા ધૈવ કિલણીય ભ્રમસિ કિંબોદો ॥૧૬૨॥

શેરીમાં આવેલા શિરીષના શ્વાદતલે થોડા કપડાવાળા વેપને જોઈને હે કંજસ !
સ્વલ્પન પામેલો તું શેરીમાં નકામો જ આથડે છે-ભમે છે.

લઘુમત્સ્યે કિંધર-કુંધરા ચ, સર્પ કિંકિંડી ।

કથિતે કિલિમ્મિયં, તથા લાક્ષારક્તે કિમિરાયં ॥૨૦૬॥

કિંધર } —નાનું માછલું
કુંધર }
કિંકિંડી —સર્પ-છાપ-નાગ

કિલિમ્મિય—કહેલું-કહેવું
કિમિરાય—લાલ્પથી રંગેલ વસ્ત્ર

વિદેશીય

સંસ્કૃતમાં 'કૃમિરાગ' શબ્દ છે તે ઉપરથી 'કિમિરાય' શબ્દ નીપજી શકે છે પરંતુ સંસ્કૃત દ્વારા નીપજતો 'કિમિરાય' અને ગાથામાં જણાવેલો 'કિમિરાય' એ બેના અર્થમાં ફેર છે. સંસ્કૃતજન્ય 'કિમિરાય'નો અર્થ—'લોહીમાં પેદા થયેલા કીડાઓએ વમેલા રેસાઓ દ્વારા નીપજતું વસ્ત્ર' થાય છે ત્યારે ગાથાના 'કિમિરાય'નો અર્થ 'લાલ્પથી રંગેલ વસ્ત્ર' થાય છે. એટલે 'કીડાઓના રેસા દ્વારા બનતા વસ્ત્ર'ના અર્થવાળો 'કિમિરાય' (કૃમિરાગ-કિમિરાય) શબ્દ દેશી નથી ત્યારે 'લાલ્પથી રંગેલ વસ્ત્ર'ના અર્થવાળો 'કિમિરાય' શબ્દ દેશી છે.

કિલિંકિચ-કિલિંકિચદ્-રમતે-રમે છે-એ ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં [૮-૪-૧૬૮] કહેલો છે માટે અહીં કશો નથી.

यथा—

किंकिदि-वेणि ! किमिराय-निवसण ! किंघर-अच्छि ! तुह विरहे ।

तम्मइ थोवजळे कुंघर व्व सो इय किळिम्मिपि ॥१६३॥ (२०६)

किंमिहरवसणं कौशेयं वल्लम् ।

किमिहरवसणं कौशेयं वल्लम् ।

णववधूइ कील—

अथ ईकारान्त-ककारादिशब्द एक एव-कीला नववधूः ।

अथ उकारान्त-ककारादयः ।

—कुकुलाओ ।

वेणुमयउच्छुपोडणकण्डे कुंडं च, कुडुं अच्छारेण ॥२०७॥

उदाहरण—

किंकिदि-वेणि ! किमिराय-निवसने ! किंघर-अच्छि ! तव विरहे ।

ताम्यति ताकजळे कुंघर इय स इति किळिम्मिपि ॥१६३॥

हे नाम जेवी वेणिवाळी ! लाखणी रंगेलां वल्लवाळी ! नाना माछळा जेवी आंखवाळी ! तारो विरह थतां ते, थोडा पाणीमां नातुं माछळुं तरफडे सेम तरफडे छे एम कहुं छुं.

किमिहरवसणं कौशेयके च,

किमिहरवसण—कृमिगृहवसन-कौशेय-कौशेटामांथी वनेल वल्ल-रेशमी वल्ल

‘की’ बाळो शब्द

नववध्वां कील—

कील—नवी बहू (‘की’ बाळो आ एक ज शब्द छे)

इवे ‘कु’ बाळा शब्दो

—कुकुलाओ ।

वेणुमयइक्षुपीडनकाण्डे कुंडं च, कुडुं आश्चर्ये ॥२०७॥

१ कौसे-पा० ।

કુકુલ નવવધૂરેવ ।

કુંડં વેણુમયં જીર્ણમ્ શ્ચુપીઢનકાણ્ડમ્ ।
યદાહ—“વેણુમયમિશ્ચુપીઢનકાણ્ડં જીર્ણ
વિદુઃ કુંડં” । []

કુંડં આશ્ચર્યમ્ । કેચિત્ “કોડું” []

હત્યાહુઃ । તત્ત્વ “પરબો ઠિયસંબોઈ”
(વ૦ ૧ ગા૦ ૧૭૪) હત્યાદિના
ઉકાર-ઓકારવિનિમયે સિદ્ધમ્ ।

યથા—

ઉય ણાયરકીલાઈ કુંડં પેચ્છંતિયાઈ પરિહસઈ ।

કિમિહર-વસણં કુડા લિપ્પંતં હલિય-કુકુલાઈ ॥૧૬૪॥ (૨૦૭)

કુક્સી કુચ્છી, કુલ્હો ય સિયાલે, પોટ્ટલે કુંટી ।

કુંમી સીમંતાઈ, કુંદં વહુ, મંજરી કુંતી ॥૨૦૮॥

કુકુલ—નવી વહુ

કુડ—કોડ—કૌતુક

કુંડ—શેરદી પીલવાનું વાંસનું જૂનું કાંઢ

કુંદ

આ શબ્દનો જે અર્થ અમેં બતાવ્યો છે તેનો સંવાદ આ પ્રમાણે છે: “વેણુ-
મયમ્ શ્ચુપીઢનકાણ્ડં જીર્ણ વિદુઃ કુંડં” [] અર્થાત્ “શેરદીને પીલવાનું વાંસઢાનું
જૂનું કાંઢ—એને ‘કુંડ’ જાણવું”

કુડ

કેટલાક સંપ્ર કારા ‘કુડ’ ને બદલે ‘કોડ’ બતાવે છે પણ એ તો
વ૦ ૧ ની ૧૭૪ મી ગાથામાં જણાવેલા નિયમથી જ સિદ્ધ છે અર્થાત્ ‘કુડ’
અને ‘કોડ’ એ બન્ને શબ્દો સમાન છે અને સમાન અર્થવાળા છે.

ઉદાહરણ—

ઉત નાગર-કીલાઈ કુંડં પ્રેમાજ્ઞાયાઃ પરિહસતે ।

કિમિહર-વસણં કુડા સ્પૃહ્યમાનં હલિક-કુકુલાઈ ॥૧૬૪॥

જો-નગર નાલ્, શેરદીને પીલવાના વાંસઢાના જૂના કાંઢને જોતી એવી
નાગરિક નવ વહુનું અથવા નાગરની નવી વહુનું, સેદ્ધતની નવી વહુઓ દ્વારા
આશ્ચર્ય સાથે સ્પર્શાતું રેશમી વસ્ત્ર સરી પડે છે.

કુક્સી કુસિઃ, કુલ્હો ચ ધૃગાલે, પોટ્ટલે કુંટી ।

કુંમી સીમંતાદિઃ, કુંદં વહુ, મંજરી કુંતી ॥૨૦૮॥

કુક્સી કુક્ષિઃ । 'કુક્ષિ' શબ્દસ્ય પ્રાકૃતે
અધ્યાદિપાઠાત્ 'છ'વે 'કુક્ષી'
इत्येव भवतीति 'कुकुसी' शब्दो
देश्यः ।

કુંટી પોટલમ્-વલ્લનિવદ્ધં વ્રવ્યમ્ ।
કુંભી સીમન્તાઽલ્લેકાદિઃ કેશરચના ।
કુદં પ્રમૂતમ્ ।
કુંતી મજ્જરી ।

કુલ્હો શૃગાલઃ ।

યથા—

પ્રેતું સંવલકુંટિં ચર્ય પિયાકુંભિ-કુંતિકમ્પાદં ।

रणमि कुह-कुल्हे तुह रिउणो स्वामकुक्खिणो जंति ॥૧૬૫॥ (૨૦૮)

કુટ્ટા-કુમારિ-કુટ્ટયરી-કોસટ્ટરિયાઝ ચંડીય ।

कुहियं लिख्मि, कुहेडो य रेडमि, तीमणे कुसणं ॥૨૦૯॥

કુક્સી—કૂલ-કુક્ષિ-પેટ

કુલ્હ—કોલું-શિયાલ

કુંટિ—પોટલું-પોટલી-વલ્લકો-નાની ગાં-

સહી-કપડામાં બાંધેલ કોઈ પળ ચીજ

કુંભી—સીમન્ત-સંથો-વગેરે પ્રકારે વાલ્લની

રચના કરવી

કુદ—બહુ-ઘળું

કુંતી—મંજરી-માંજર-મોર

કુક્સી

શં૦-સંસ્કૃત 'કુક્ષિ' ऊपरથી 'कुक्खि' શબ્દ નીપજી શકે છે અને અર્થમાં પળ ફેર નથી છતાં અહીં 'કુક્ષિ'ને શા માટે નોંધ્યો ?

સ૦-જે જે શબ્દો અધ્યાદિ ગણમાં છે તેમના 'ક્ષ'નો 'છ' થાય છે પણ 'ક્ષ' નથી થતો. અધ્યાદિ ગણમાં [૮-૨-૧૭] 'કુક્ષિ' શબ્દનો પાઠ છે માટે 'કુક્ષિ' ऊपरથી 'कुक्खि' બને છે પણ 'કુક્ષિ' નથી બનતું, આ કારણથી 'કુક્ષિ' શબ્દને દેશ્ય તરીકે બતાવવો પડ્યો છે.

उदाहरण—

गृहीत्वा शम्बलकुंटीं त्यक्त्वा प्रियाकुंभि-कुंतिकर्माणि ।

अरण्ये कुह-कुल्हे तत्र रिपवः क्षामकुक्खिणो यान्ति ॥૧૬૫॥

માતાની પોટલી લઈને અને પોતાની પ્રિય સ્ત્રીને સંથો પાડવો, તેમાં મંજરી ગોઠવવી વગેરે કામોને છોડી દઈને દૂબલા પેટવાળા તારા શત્રુઓ ઘણાં શિયાલમાં બેમાં રહે છે એવા અરણ્યમાં જાય છે.

કુટ્ટા-કુમારિ-કુટ્ટયરી-કોસટ્ટરિયાઝ ચંડયામ્ ।

कुहियं लिख्मि, कुहेडो च गुरेदे, तीमने कुसणं ॥૨૦૯॥

કુદ્ધા કુમારી કુદ્ધયરી કોસદ્ધરિયા

એતે ચત્તારશ્વળીવાચકાઃ ।

અત્ર-‘કુહો ઘટઃ’ ઇતિ સંસ્કૃત-‘કુટ’-

શબ્દભવ એવમ્પ્રેક્ષિતઃ ।

કુહિયં લિસમ્ ।

કુહેહો ગુરેટકાલ્યો હરિતકવિશેષઃ ।

કુસર્ગં તીમનમ્ ।

યથા—

કોસદ્ધ રીપિઝળો કુમારિસિહરે સકુદ્ધં અર્ચ હલા ।।

કુદ્ધયરિવઈ સ-કુસર્ગ-બલીઈં ઘુસિળકુહિયં કુહેહેઈં ॥૧૬૬॥(૨૦૯)

હાલમ્મિ કુંતલો, કુકુસો તુસે, કુપ્પદો ઘરાયો ।

કુહહો શુઝામ્મિ, મળોરહે કુતત્તી ય, કુંચલં મડલે ॥૨૧૦॥

કુંતલો સાતવાહનઃ ।

કુપ્પદો ગૃહાચારઃ । “સમુદાચારઃ”

કુકુસો ધાન્યાદિતુષઃ ।

[] ઇત્યન્યે ।

કુદ્ધા
કુમારી
કુદ્ધયરી
કોસદ્ધરિયા

—ચંબી-પાર્વતી

કુહિય—લિસ—શ્રીપતું
કુહેહ—ગુરેટ નામનું હરિયું ધાસ
કુસર્ગ—તીમન—ટીમળ—મોજનને સ્વાદિષ્ઠ
બનાવનાર ચટણી બગેરે સ્વાદ

કુહ

‘કુહ’ એટલે ‘ઘટો’ આ શબ્દ સંસ્કૃત ‘કુટ’ ઊપરથી ઊપજે છે માટે તેને દેશીસંપ્રદામાં ઉવેશ્યો છે.

ઉદાહરણ—

કોસદ્ધરિપેત્તઃ કુમારિસિહરે સકુદ્ધં અર્ચ હલા ।।

કુદ્ધયરિપતિ સ-કુસર્ગ-બલિમિઃ શુઝામ્મિ કુહેહેઈં ॥૧૬૬॥

ચંબીના પિતાના કુમારિ-ચંબી-શિખર ઊપર રહેલા ચંબી ઘટિત અને કુંકુમથી ભેપાયેલા એવા ચંબીપતિ-મહાદેવ-ને તીમન અને બલિ સાથેના ગુરેટો દ્વારા હે સત્તી ! તું પૂજ.

હાલે કુંતલો, કુકુસો તુસે, કુપ્પદો ગૃહાચારે ।

કુહહો કુઝે, મનોરથે કુતત્તી ચ, કુંચલં મુકુલે ॥૨૧૦॥

કુંતલ—હાલ—સાતવાહન—શાલિવાહન રાજા

કુપ્પદ—ઘરનો આચાર—ઘરની રીતભાત

કુકુસ—કુસકા-ધાન્ય બગેરેનાં કુંસાં-ફોપાં

કુહડો કુન્જઃ ।
કુતત્તી મનોરથઃ ।

કુંચલં મુકુલમ્ ।
'કુંપલં' इति तु 'कुङ्गल' शब्देभ्यमितिह नोक्तम् ।

યથા—

અહરિયંતલકુપ્પટ ! અદોસકુકુસ ! કુમારવાલ્કણિવ ! ।
કુહડિયસત્તુકુતત્તી દિસાસુ જસકુંચલં વિયાસેસુ ॥૧૬૭॥ (૨૧૦)
મસમ્મિ કુકુહડો, કુંદઓ કિસે, કુંડિઓ બિ ગામેસે ।
કુદ્દાઓ ચમ્મયરે, કુડય-કુડંગા લયા .રપ ॥૨૧૧॥

કુકુહડો મત્તઃ ।
કુંદઓ કરાઃ ।
કુંડિઓ પ્રામાધિપતિઃ ।

કુદ્દાઓ ચર્મકારઃ ।
કુડયં તથા કુડંગં લતાગૃહમ્ ।

કુહડ—કુન્જ-વામન-નીચું-હલકું
કુતત્તિ—મનોરથ
કુપ્પટ

કુંચલ—મુકુલ-ઢાળી

બીજા સંપ્ર કારણ 'કુપ્પટ'નો અર્થ 'મિશ્રા' થતાવે છે.

કુંચલ

'કુંચલ' શબ્દ જે અર્થને સૂચવે છે તે જ અર્થનો એક બીજો 'કુંપલ' શબ્દ છે પરંતુ તે 'કુંપલ' શબ્દ સંસ્કૃત 'કુન્દમલ' ઉપરથી ઊતરી આવેલો છે માટે દેશ નથી અને તેથી જ તેને અહીં બતાવ્યો નથી.

ઉદાહરણ—

અધારેતંતલકુપ્પટ ! અદોષકુકુસ ! કુમારપાલ-પ ! ।

કુહડિયશત્રુકુતત્તી વિશાસુ યશઃકુંચલં વિકાસય ॥૧૬૭॥

રાજા શાલિવાહનના ઘરની રીતભાતને હલકી પાડનાર ! દોષરૂપ હંસા વિનાના ! અને શત્રુઓના મનોરથને નીચા નમાવનાર હે કુમારપાલ નૃપ ! તું તારી અશરૂપ કલિઓને વિશાઓમાં વિકસાવ-સીલવ.

મત્તે કુકુહડો, કુંદઓ કરો, કુંડિઓ અપિ ગ્રામેશે ।

કુદ્દાઓ ચર્મકરે, કુડય-કુડંગા લતાગૃહે ॥૨૧૧॥

કુકુહ—મત્ત-છકેલ
કુંદઅ—કુદ્દા-દૂબલું-પાતલું
કુંડિઅ—પ્રામનો અધિપતિ-ગામેતી

કુદ્દાઅ—ચમાર
કુડય } —કુડંગ-લતાગૃહ-ઢેલનું ઘર
કુડંગ }

યથા—

કુંભિણી કુંભિણી કુંભિણી મમદ તુલ્ય અનુરક્તો ।
કુંદય-કુંદાયં પિવ નેચ્છસિ જં કુવકુડા સિ તં પુત્રિ ! ॥૧૬૮॥(૨૧૧)
ગસાહ કુંભિણી, કુંતલી કરોડીહ, કુદ્દનો રાસે ।
નીવીણ અ કુઝલં કુત્યુહવત્યં ચ કોસલં ચેવ ॥૨૧૨॥

કુંભિણી જલગત્ : ।

કુંતલી કરોટિકાલ્યં પરિવેષણોપક-
રણમ્ ।

કુદ્દનો રાસકઃ ।

કુઝલં કુત્યુહવત્યં કોસલં ઇત્યેતે ત્રયો-
ર્ઽપિ નીવીવાચકાઃ ।

“કુઝલં પરિહિતવલ્લપ્રાન્તઃ” []
હિતિ કેચિત્ ।

યથા—

ચરનાહી કુંભિણી-કુંતલિકમ્મં ચડય ચેલ્લ કુદ્દનયં ।
દદ-કોસલ-સહિયાહિ કુત્યુહવત્યં દદેસુ સુકુઝલે ! ॥૧૬૯॥(૨૧૨)

ઉદાહરણ—

કુંદિયપુત્રઃ કુદ્દયા કુંદંગમ્ ભ્રમતિ તથા અનુરક્તઃ ।

કુંદય-કુંદાયં ઇવ નેચ્છસિ યત્ કુકુડા અસિ ત્વં પુત્રિ ! ॥૧૬૮॥

હે પુત્રિ ! તારા તરફ અનુરક્ત થયેલો ગામેતીનો પુત્ર, આ લતાના માંડ-
વામાંથી બીજી લતાના માંડવે જાય છે—આમ તેમ, ભમે છે પરંતુ તું દૂબલ્લા ચમ્પા-
રની પેટે તેને નથી ઇચ્છતી, કારણ કે તું છકેલી છે.

ગર્તાયાં કુંભિણી, કુંતલી કરોટિકાયામ્, કુદ્દનો રાસે ।

નીવ્યાં ચ કુઝલં કુત્યુહવત્યં ચ કોસલં ચૈવ ॥૨૧૨॥

કુંભિણી—પાણીનો જાડો—જલગત

કુંતલી—કરોટિકા નામનું પીરસવાનું

ઉપકરણ—સાધન—કરોટ (?)

કુદ્દન—કુદ્દન—જેમાં કુદ્દવાનું છે તે—રાસ—

રાસડો

કુઝલ

કુત્યુહવત્ય

કોસલ

} —નીવી—ઘાષરાની નાહી

કુઝલ

કેટલાક સંગ્રહકારો ‘કુઝલ’નો અર્થ “પહેરેલા કપડાનો છેડો” કહે છે.

ઉદાહરણ—

ચરનામિઃ કુંભિણી-કુંતાલકર્મ ત્યક્ત્વા ચેલ્લય કુદ્દનયં ।

દદ-કોસલ-સહિયાહિઃ કુત્યુહવત્યં દ્રવ્ય સુકુઝલે ! ॥૧૬૯॥

ઉત્તમ નામિલાડી તું પાણીના જાડામાં કરોટિકાને તરાવવાનું કામ છોડીને
રાસ રમ અને હે સારી નાહીલાડી ! તું મજબૂત નાહીલાડી સહીઓ સાથે તારી
ઘાષરાની નાહીને મજબૂત કર-દદ કર.

કુંભિલ્લં સ્વન્ને, કુંદીરં કોલ્હાહલં ચ વિંચમ્મિ ।

અણહટ્ઠમ્મિ કુરુચ્ચં, કુમુલી કુલસંતઈ ય ચુલ્લીપ ॥૨૧૩॥

કુંભિલ્લં સ્વનનીયમ્ ।

કુરુચ્ચં અનિષ્ટમ્ ।

કુંદીરં તથા કોલ્હાહલં વિંચ્યાઃ ફલમ્ । કુમુલી તથા કુલસંતઈ ચુલ્લી ।

યથા —

દટ્ટું કુંદી-૨ઓદિં પહિયા કોલ્હાહલાઈ ચુંટંતિ ।

કુલસંતઈ અવિ સ્વણિરો કુરુચ્ચ-કુંભિલ્લ-કુમુલિઓ હવઈ ॥૧૭૦॥(૨૧૩)

કુરરી પશુ, મિલાણે કુમ્મણ-કુંટાર-કુરમાણા ।

પિસુણે કુસુંભિલો કોડિલ્લો ય, કુડિલ્લયં કુડિલે ॥૨૧૪॥

કુરરી પશુઃ ।

કુમ્મણં કુંટારં કુરમાણં ત્રયમપિ મ્હા-
નાર્થમ્ ।

કુંભિલ્લં સ્વન્યે, કુંદીરં કોલ્હાહલં ચ વિંચ્ચે ।

અનિષ્ઠે કુરુચ્ચં, કુમુલી કુલસંતઈ ચ ચુલ્લયામ્ ॥૨૧૩॥

કુંભિલ્લ—સ્વન્ય-સોદવા જેવું

કુરુચ્ચ—કુરુચ્ચ-અનિષ્ઠ-ન રહે તેવું-ન

કુંદીર } —ધોલીનું ફલ-વિંચીનું ફલ
કોલ્હાહલ } —વિંચ-ધોલું-ટીંડોરું

ગમે તેવું

કુમુલી } —ચૂલો
કુલસંતઈ }

વદાહરણ—

દટ્ટા કુંદીર-ઓદિં પથિકાઃ કોલ્હાહલાઈ ચુંટંતિ ।

કુલસંતઈ અપિ સ્વનકઃ કુરુચ્ચ-કુંભિલ્લ-કુમુલિઓ ભવતિ ॥૧૭૦॥

ધોલાં જેવા રાતા હોઝાલી તેણીને જોઈને પથિકો-પ્રવાસીઓ-ધોલાંને-ટીંડો-
રાંને-ચુંટી કાઢે છે અને ચૂલો સોદવાનું અનિષ્ઠ લાગે છે એવો સોદનારો, ચૂલને
પણ સોદી કાઢે છે.

કુરરી પશુઃ, મ્હાને કુમ્મણ-કુંટાર-કુરમાણા ।

પિથુને કુસુંભિલો કોડિલ્લો ચ, કુડિલ્લયં કુડિલે ॥૨૧૪॥

કુરરિ—પશુ

કુમ્મણ }
કુંટાર } —કરમાઈ-મ્હાન થવું-ચીમ્હાવું
કુરમાણ }

અન્ન-‘કુપ્તિસો કન્ચુકઃ’ इति | कुसुंभिलो तथा कोडिलो पिशुनः ।
 ‘कूर्पास’शब्दभवः । | कुडिलयं कुटिलम् ।

યથા—

અકુસુંભિલા કુડિલયકેસી કોડિલ ! સા સુ કુરમાણા ।
 કુંટારેઈ સહીડ ચિ અકુમ્મણો પુન ત્વં કુરરી ॥૧૭૧॥ (૨૧૪)
 કુરુચિલ્લં ગ્રહણે, કુસુમણ્ણં ઘુસિણે, કુડુચિયં સુરતે ।
 ગર્મિભિણિ-કુલીર-કન્દુકા કુચ્છિમઈ-કુરુચિલ્લ-કુલરિયા ॥૨૧૫॥

કુરુચિલ્લં પ્રહણમ્ ।	કુચ્છિમઈ ગર્મિણી ।
કુસુમણ્ણં કુકુમમ્ ।	કુરુચિલ્લો કુલીરઃ ।
કુડુચિયં સુરતમ્ ।	કુલરિઓ કાન્દવિકઃ ।

કુસુંભિલ કોડિલ	} —પિશુન-ચાડી કરનાર- ચાડિયો	કુચ્છિમય—કુટિલ-વાંકું

કુપ્તિસ

આ શબ્દનો અર્થ ‘કન્ચુક’-‘ડગલો’ થાય છે. સંસ્કૃત ‘કૂર્પાસ’ કપરથી આ શબ્દને ઉપજાવવાનો છે [૮-૧-૭૨]

ઉદાહરણ—

અકુસુંભિલા કુડિલયકેસી કોડિલ ! સા સુ કુરમાણા ।

કુંટારેઈ સહીડઃ અપિ અકુમ્મણો પુનઃ ત્વં કુરરી ॥૧૭૧॥

કોડિલા હે!-ચાડિયા હે! ચાડી નહિ કરનારી, વાંકડિયા વાલ્લાલી અને મ્હાન થતી એવી તેણી, પોતાની સહીઓને પણ મ્હાન કરે છે ત્યારે વઢી નહિ કરમાતો એવો તું પણ છે.

કુરુચિલ્લં ગ્રહણે, કુસુમણ્ણં ઘુસિણે, કુડુચિયં સુરતે ।

ગર્મિણી-કુલીર-કાન્દવિકાઃ કુચ્છિમઈ-કુરુચિલ્લ-કુલરિયા ॥૨૧૫॥

કુરુચિલ્લ—પ્રહણ કરવું-ધરવું-પકડવું	કુચ્છિમઈ—કુશિમતી-કુશિવાલી-ગર્મિણી
કુસુમણ્ણ—કુકુમ-કંકુ	—મારેવળી
કુડુચિય—સુરત-રતિકીડા	કુરુચિલ્લ—કુલીર-કરચલો
	કુલરિય—કાન્દવિક-કંદોઈ

यथा—

ओ ! कुरुचिल्लइ पदिओ कुरुचिछाणहो कुडुच्चियस्स कए ।

छणकुसुमण्णविलित्तं कुल्लरियं कुञ्चिमइयं पि ॥१७२॥ (२१५)

कुसुमालिओ अ शून्यमणे, कुरुकुरिअं च रणरणए ।

कुलफंसणो कुलकलंकम्मि, सुहाए य कुडुलेवणिया ॥२१६॥

कुसुमालिओ शून्यमनाः ।

कुलफंसणो कुलकलङ्कः ।

कुरुकुरियं रणरणकः ।

कुडुलेवणी सुधा ।

यथा—

मा कुडुलेवणीधवलकुट्टिमे परवहुं णिएऊण ।

कुसुमालिअ ! कुरुकुरियं करेसु कुलफंसणो होही ॥१७३॥ (२१६)

कुंडियपेसण-कुंतीपोट्टलया बंभेविट्ठि-चउकोणा ।

उदाहरण—

ओ ! कुरुचिल्लइ पथिकः कुरुचि प्रतिमः कुडुच्चियस्स कृते ।

क्षणकुसुमण्णविलितां कुल्लरियं कुञ्चिमइयं अपि ॥१७२॥

ओ ! करचला जेवो प्रवासी उत्सवमां कुकुमथी छंटायेली भारेवणी कंदोड-
बणने पण रतिक्रीडा माटे बकडे छे.

कुसुमालिओ च शून्यमनसि, कुरुकुरिअं च रणरणके ।

कुलफंसणो कुलकलङ्के, सुधायां च कुडुलेवणिया ॥२१६॥

कुसुमालिअ—शून्य मनवालो-मूढ

कुलफंसण—कुलपांसुल-कुलमां कलंकलङ्क

कुरुकुरिय—रणरणक-उतावळ-उत्सुकता

कुडुलेवणी—कुडुलेवणी-भीतने धोळ-

-उत्कंठ

नारो-चूनो-सुधा-छो

उदाहरण—

मा कुलवणीधवलकुट्टिमे परवहुं दृष्ट्वा ।

कुसुमालिअ ! कुरुकुरियं कुरु कुलफंसणो भविष्यति ॥१७३॥

चूनायी धोळी थयेली-धोळेले-फरस ऊपर पारको-पीजानी-बहूने जोईने
हे मूढ ! तूं उत्कंठ न कर, कुलमां कलंक लागशे-बेसशे-यशे.

कुंडियपेसण-कुंतीपोट्टलया ब्रह्मविट्ठि-चतुष्कोणाः ।

कुंडियपेसणं ब्राह्मणविष्टिः ।

कुंतीपोट्टलयं चतुष्कोणम् ।

इत ऊर्ध्वम् ऊक्ता अन्त-ककारादयः ।

कूलं बलपच्छा, कूडो पासे, कूवलं जघणवसणे ॥२१७॥

कूलं सैन्यस्य पश्चाद्भागः ।

अत्र-‘कूरं भक्तम्’ इति संस्कृतसम-

कूडो पाशः ।

त्वानोक्तम् ।

कूवलं जघनवसनम् ।

यथा—

कुंडियपेसणकारी कुसुमसर-कूल-कूवलवईए ।

कुंतीपोट्टलभवणे उअ पडइ दिओ कडक्ख-कूडम्मि ॥१७४॥ (२१७)

कूणियं ईसिमउलिए, गत्ताकारम्मि कूसारो ।

कूणियं ईषन्मुकुलितम् ।

कूसारो गर्ताकारः ।

कुंडियपेसण—ब्राह्मणनी विष्टि—ब्राह्मणनुं
नरकमां पराणे पडयुं

कुंतीपोट्टलय—चार खूणियुं—चार खूणाबाहुं

आ पछी हवे ‘कू’वाळा शब्दो

कूलं बलपश्चात्, कूडो पाशे, कूवलं जघनवसने ॥२१७॥

कूल—सेनानी पाछलो भाग

कूवल—जघननुं बल-घाघरो

कूड—कूट-पास-पांसे

कूर

‘कूर’ एटले ‘भात’ आ शब्द संस्कृतसम छे माटे अहाँ लख्यो नथी.

उदाहरण—

कुंडियपेसणकारी कुसुमसर-कूल-कूवलवत्थाः ।

कुंतीपोट्टलभवणे उअ पतति द्विजः कटाक्ष-कूडम्मि ॥१७४॥

क्रमवेवनी सेनानी पाछला भागमां घाघरो पहेरीने रहेनारी एवी तेणीना
चार खूणिया भवनमां रहेलो अने पराणे नरकमां पडवानुं करतो ब्राह्मण तेणीना
कटाक्ष पाशमां पडे छे. जो-नजर कर.

कूणियं ईषन्मुकुलिते, गर्ताकारे कूसारो ।

कूणिअ—थोडुं खीलेछुं

कूसार—खाडानो आकार—आबोचियुं

अथ एकारान्त-ककाराः यः ।

केभा रज्जु, केली असई, केऊ य कंदम्मि ॥२१८॥
 केभा रज्जुः । केली असती ।
 केऊ कन्दः ।

यथा —

कूसारखलंतपओ केउकए पहिय ! मा भमसु कच्छे ।
जं केलीए कूणियपेच्छियकेआण पडसि पासेसु ॥१७५॥
अत्र—

“ ‘केदहं’ ‘कियत्’ इति शब्दभ्रमम् । केलायइ समारचयति—” इति धात्वादेशः इति नोक्तौ ॥ (२१८)

केया बाण- किंसुय-
केयारबाणो पलाशः ।

हवे 'के' वाला शब्दो

केआ रज्जुः, केली असती, केऊ च कन्दे ॥२१८॥

केआ—रज्जु-दोरडी

केउ—कंद—कांदो

केली—असती खी

केहू

‘केहू’ एटले कियत्-केटलु. संस्कृत ‘कियत्’ उपरथी आ ‘केहू’ शब्द
ऊपजी शके छे [८-२-१५७]

‘केलाय’

‘केलायइ’-समारचयति-समुं करे छे. ‘केलाय’ धातुनी समस्त धात्वादेशना प्रकरणमां आपेली छे [८-४-९५]

उदाहरण—

सारस्वतपदः केङ्कते पथिक ! मा भ्रम कच्छे ।

यत् केलीए कृणियप्रेक्षितकेआण पतसि पाशेषु ॥१७५॥

हे प्रवासी ! खाद्याना आकार जेवी जग्यामां रुपसता पयवाळो तुं कांदो मेळववा माटे पाणीवाळा प्रदेशमां न भम-फर, कारण के एम फरतां फरतां तुं, अस-तीनां थोडां खिल्लां आंखमींचामणारूप दोरहीओना फांसामां पडी जईश.

केयारवाण-

किथक-

केयारबाण—केसुडानुं वृक्ष-पलाश-खाखरो

અથ ઓકારાન્ત-કકારાદયઃ ।

-કોટ્ટા -ળચરેટ, કરિણા કોળો ।

કોલો ગ્રીવા, કોપ્પો અવરાહે, મેહકોળપ કોળ્લો ॥૨૧૯॥

કોટ્ટ નગરમ્ ।

કોલો ગ્રીવા ।

કોળો કૃષ્ણવર્ણઃ । “લકુટઃ” []

કોપ્પો અપરાધઃ ।

હ્યન્યે ।

કોળ્લો ગૃહકોળઃ ।

યથા—

કેયારવાળઅ-ઉડય-કોળ્લે કોળ-આળળા ળમિય-કોલા ।

મન્થન્તે હરિયકોટ્ટા તુહ રિણો કોળ્પં અપ્પળયં ॥૧૭૬॥

અત્ર ‘કોઓ ચક્રવાકઃ’ ઇતિ ‘કોક’શબ્દમવત્વાનોક્તેમ્ ॥ (૨૧૯)

હવે ‘કો’ વાળા શબ્દો

-કોટ્ટા -નગરેષુ, કૃળ્લે કોળો ।

કોલો ગ્રીવા, કોપ્પો અપરાધે, મેહકોળકે કોળ્લો ॥૨૧૯॥

કોટ્ટ—નગર

કોપ્પ—અપરાધ

કોળ—કૃળ્લ—કાલ્લે

કોળ્લ—ઘરનો સ્થળો

કોલ—કોટ-ગલ-ગલું-ગ્રીવા-શોક

કોળ

બીજા સંગ્રહકારો આનો અર્થ “‘લકુટ’-‘લાકડી’ બતાવે છે.”

કોમ્

સંસ્કૃત ‘કોક’ ઉપરથી ‘કોમ’ શબ્દ નીપજી શકે છે અને તેનો અર્થ ‘ચક્રવાક’-‘ચક્રો’ થાય છે. એ રીતે આ ‘કોમ’ શબ્દ વ્યુત્પન્ન છે પણ દેશી નથી માટે તેને અહીં જણાવ્યો નથી.

ઉદાહરણ—

કેયારવાળઅ-ઉડય-કોળ્લે કોળ-આળળાઃ નમિત-કોલા ।

મન્થન્તે હરિકોટ્ટા તવ રિણઃ કોળ્પં આત્મીયમ્ ॥૧૭૬॥

કેયુઢાંની ઝુપડીમાં (રહેતા) કાલા મુજવાલા, મમી ગયેલ શોકવાલા અને હંડાચેલ નગરવાલા એવા તારા શત્રુઓ આ વધો અપરાધ પોતાનો છે એમ માને છે.

कोच्चप्यं अलियहिए, इत्थिरहस्सम्मि तज्जप्पं ।

कोलीरं कुरुबिंदे, कोहल्ली तापियाए य ॥२२०॥

कोच्चप्यं अलीकहितम् ।

कोलीरं कुरुविन्दम् ।

कोज्जप्पं खीरहस्यम् ।

कोहल्ली तापिका ।

यथा —

दइयम्मि सावराहे इंते कोलीर-रत्तणयणा इयं ।

कोहल्लि-पूवरयणा कोच्चप्यं कुणइ अहह !!! कोज्जप्पं ॥१७७(२२०)

कोलंब-कोल्लुरा पिठरे, कोसय-कोडिय लहुसरावे ।

कोटिबो दोणीए, कोट्टुंभं करहए तोए ॥२२१॥

कोलंबो तथा कोल्लुरो पिठरम् । “को-

कोटिबो द्रोणी ।

लंबो गृहम्” [] इत्यन्ये ।

कोट्टुंभं कराहतं वारि ।

कोसयं तथा कोडियं लघुशरावः ।

कोच्चप्यं अलीकहिते, खीरहस्ये कोज्जप्पं ।

कोलीरं कुरुबिन्दे, कोहल्ली तापिकायां च ॥२२०॥

कोच्चप्य—मिथ्याहित—चाळा—नखरां

कोलीर—कुरुविन्द—हिंगलोक

कोज्जप्प—खी संबंधी गुप्त वात—खोचरित्र

कोहल्ली—तवी—तावडी

उदाहरण—

दयित्ते सापराघे आयति कोलीर-रत्तनयना इयम् ।

कोहल्लि-पूवरचनात् कोच्चप्यं करोति अहह !!! कोज्जप्पं ॥१७७॥

अपराधी पति आवतां हिंगलोक जेवी लाल नेणवाळी आ लो, तवीमी पूडलो करवाने बाने मिथ्याहित-पतिने खुश करवा चाळा करे छे अहो !!! केवुं खोचरित्र छे.

कोलंब-कोल्लुरा पिठरे, कोसय-कोडिया लघुशरावे ।

कोटिबो द्रोण्याम्, कोट्टुंभं करहते तोये ॥२२१॥

कोलंब } —पिठर—थाली

कोटिब—द्रोणी—होडी

कोसय } —कोशक—लघुशराव—नाउं

कोट्टुंभ—कराहत—हाथथी आहत थबेळं
—पाणी—जेना ऊपर हाथ जोरधी
पछाबेला होय एवुं पाणी

१ कोटिबो—मु० । २—घुसरा—पा० ।

યથા—

કોલુર-કોડિયવાણિય ! છડિયકોલંબ-કોસઓ કીસ !

નિષ્વસિ કયકોટુંમો બઈણ જોડિયં હમં નિયવિ ! ॥૧૭૬(૧૨૧

કોટ્ટમ્મિ કોત્થલો, કોમુઈ તહા રણ્ણમાસોણ !

મેણ ગામમોસા ય કોંડિઓ, કોડઆ કરીરગ્ગા ॥૧૨૨॥

કોત્થલો કુશૂલ : ।

કોમુઈ સર્વા પૂર્ણિમા । શરદેવ પોર્ણ-

માસી કોમુદી રૂઢા । રૂઢ તુ યા

કાચિત્ પૂર્ણિમા સા કોમુઈ । અત

થવ ચ દેશી । યદાહ-

કોંડિઓ મેદન ગ્રામમોક્તા-એકમંચં

ગ્રામીણાનામપાસ્ય યો માયયા ગ્રામં

મુનક્તિ ।

કોડઆ કરીવામ્નિઃ ।

“કોમુઈ આહ ચ શામ્બો યા કાચિત્ પૂર્ણમાસો સ્યાત્” [] ।

કોલંબ

બીજા સંગ્રહકારો બાનો અર્થ “ ‘ધર’ બતાવે છે.”

ઉદાહરણ—

કોલુર-કોડિયવાણિજ ! છડિતકોલંબ-કોસઓ કસ્માત્ ।

નિપતસિ કૃતકોટુંમો નદ્યાં કોટિબસ્થિતામ્ હમાં દષ્ટ્વા ? ॥૧૭૮॥

પિઠર-થાલી અને કોડિયાના વેચનાર હે વાણિયા ! પિઠર અને કોડિયાનો વેપાર છોડી દેને, હોઢીમાં બેઠેલી ણીને જોઈને પાણી ઉપર હાથ પછાડતો પછાડતો તું શા માટે નદીમાં પડે છે ?

કોષ્ઠે કોત્થલો, કોમુઈ તથા પૂર્ણમાસ્યામ્ ।

મેદન ગ્રામમોક્તા ચ કોંડિઓ, કોડઆ કરીવામ્નિઃ ॥૨૨૨॥

કોત્થલ—કોથલો-કોટો-કોટલો

કોમુઈ—પૂનમ-ગમે તે પૂનમ

કોંડિઓ—ગામડિયાઓનું સંગઠન મોઢીને

અર્થાત્ મેદનીતિથી-છલ્લકપટ દ્વારા

-ગામની ઉપજને મોક્તનાર-

ગ્રામમોક્તા

કોડઆ—છાણાનો અમ્નિ

યથા—

કોત્યલકમ્મણિઉત્તા કોંડિયપુત્તસ્સ દિમ્મસંકેયા ।

મમ્મઇ ગામણિવધુયા કોમુદ્જુણં પિ કોઉયસરિચ્છં ॥૧૭૧॥(૧૨૨)

કોંડલ્લ ય ઉલ્લુઅમ્મિ, સિવાય કોવિયા હોઈ ।

કોલિત્તં ચ અલાયમ્મિ, કોહલા કહુ-અંગારા ॥૨૨૩॥

કોંડલ્લ ઉલ્લકઃ ।

કોલિત્તં ઉલ્મુકમ્ ।

કોવિયા શૃગાલી ।

કોહલા કાષ્ઠાક્ષારાઃ ।

કોમુદ્ર

શં.—સંસ્કૃત ‘કૌમુદી’ ઉપરથી ‘કોમુદ્ર’ શબ્દ ઉપજી શકે છે છતાં એને અહીં દેશીમાં કેમ ગણાવ્યો ?

સં.—સંસ્કૃત ‘કૌમુદી’ ઉપરથી થતા ‘કોમુદ્ર’ અને અહીં જણાવેલા ‘કોમુદ્ર’ એ બંનેના અર્થમાં મેદ છે. સંસ્કૃત ઉપરથી થયેલો ‘કોમુદ્ર’ શબ્દ, શરદ ઋતુની જ પૂનમનો સૂચક છે ત્યારે આ સંગ્રહમાં જણાવેલો ‘કોમુદ્ર’ શબ્દ ગમે તે પૂનમનો સૂચક છે અને એમ છે માટે જ ગમે તે પૂનમનો સૂચક આ ‘કોમુદ્ર’ શબ્દ દેશી છે. આ હકીકત સારૂ શામ્બો જણાવેલા નિમ્ન વચનનો ટેકો છે:

“કોમુદ્રં આહ ચ શામ્બો યા કાચિત્ પૌર્ણમાસી સ્યાત્” અર્થાત્ “શામ્બો નામનો દેશી સંગ્રહકાર ગમે તે કોઈ પૂનમનો અર્થ બતાવવા ‘કોમુદ્ર’ શબ્દને સૂચવે છે.”

ઉદાહરણ—

કોત્યલકર્માનેન્ ત્તા કોંડિયપુત્રસ્ય દત્તસંકેતા ।

મમ્મયતે ગ્રામણીવધુકા કોમુદ્જ્યોત્સ્નામપિ કોઉય-સદક્ષામ્ ॥૧૭૧॥

છલ્લ કપટથી ગામનું મુખીપણું ધરાવનાર-મુખીના દીકરા સાથે સંકેત કરનારી અને કોત્યલ વા કોટલાને બનાવવાના કામમાં-નિયોજાયેલી-નિમાયેલી ગામના નાય-કની વદૂ, પૂનમની ચાંદનીને પળ છાણાની આગ સમાન દાહક માને છે.

કોંડલ્લ ચ ઉલ્લુકે, સિવાયાં કોવિયા ભવતિ ।

કોલિત્તં ચ અલાયતે, કોહલા કાષ્ઠ-અક્ષારાઃ ॥૨૨૩॥

કોંડલ્લ—ઉલ્લક-ધૂઅડ

કોલિત્ત—ઉલ્મુક-ઉમાડિયું

કોવિયા—શિયાળ (માદા)

કોહલા—કોયલા-લાકડાના અંગારા

૧ કોંડલ્લ-મુ ।

યથા—

‘નિસિ નઈં રંતી કોવિય—કોંડલ્લૂં ડરેમિ તસસ કહ’ ।

કોલિચ-કોઈલેઈં ર્ય લિહિંડં દૂર્યાઈ કહઈ વહૂ ॥૧૮૦॥ (૨૨૩)

કોલાહલો સ્વગરુ, સાવિહ—જંતુમ્મિ કોંટલિયા ।

કોક્કાસિયં વિયસિય, આપૂરિયમ્મિ કોઝ્ઝરિયં ॥૨૨૪॥

કોલાહલો સ્વગરુતમ્ । તુમુલમાત્ર-

કોક્કાસિયં વિકસિતમ્ ।

વાચી ત્વયં સંસ્કૃતસમઃ ।

કોઝ્ઝરિયં આપૂરિતમ્ ।

કોંટલિયા શ્વાવિત્સંજઃ પ્રાણિવિશેષઃ ।

“કોંટલિયા કીટઃ” []ઇત્યન્યે ।

ઉદાહરણ—

‘નિશિ નર્દીં યન્તી કોવિય—કોંડલ્લૂં ૨દરામિ તસ્ય કથય’ ।

કોલિચ-કોઈલેઈં રિતિ લિખિત્વા દૂતિકયા કથયતિ વધૂઃ ॥૧૮૦॥

‘રાત્રે નવી તરફ જતી હું, શિયાળ્ય અને ધૂવડોથી ઢરું છું એમ તેને કહે’
 એવા અક્ષરો ઝ્ઝાડિયાના કોયલાવતી લક્ષીને વહુ, દૂતી દ્વારા કહેવરાવે છે.

કોલાહલો સ્વગરુતે, શ્વાવિધ્—જન્તૌ કોંટલિયા ।

કોક્કાસિયં વિકસિતે, આપૂરિતકે કોઝ્ઝરિયં ॥૨૨૪॥

કોલાહલ—પક્ષીઓનો અવાજ

કોક્કાસિય—વિકસિત—સ્ત્રીલેહું

કોંટલિયા—કૂતરાને વીંધનાર પ્રાણી—

કોઝ્ઝરિય—આપૂરિત—ભરેલું

શાહુડી

કોલાહલ

‘ગમે તે પ્રકારનો કોલાહલ’ એ અર્થનો સૂચક ‘કોલાહલ’ શબ્દ તો સંસ્કૃત-સમ છે પણ દેશી નથી.

કોંડલિયા

વીજા સંપ્રહકારો આ શબ્દનો અર્થ “ ‘કીટ’-‘કીડો’ બતાવે છે.”

૧ કોંડલિ-મુ. ૧ ૨ “દૂ ભયે” રિતિ મૌવાદિકો ધાતુઃ-(રે. ધાતુપારામ્પ
 અદ્ધ ૧૦૧૫)

યથા—

કોકાસિઅ-અન્નિ ! સાયં જલં આર્ણિતી ન કિં તુમં ઢરસિ ।
કોલાહલ-કોંટકિયા-કોઝ્ઝરિય્ એત્થ તુહમ્મિ ? ॥૧૮૧॥

અત્ર—

“કોહળી-કોહલી-શબ્દો કૂખાળી-શબ્દભવો ।
કોક્કહ વ્યાહરતિ । કોઆસહ વિકસતિ । કોટ્ટુમહ રમતે” ।
એતે ધાત્વાદેશેષૂક્તા इति नोक्ताः । (૨૨૪)

અથ અનેકાર્થાઃ

કંદો દદ-મંત્તેસુ, કંડો દુબ્બલ-વિવલ્લ-ફેનેસુ ।
કંઠો સૂઅર-સોમાર, કંઠો સ્ત્રીણે ઉવરણ ય ॥૨૨૫॥

ઉદાહરણ—

કોકાસિઅ-અન્નિ ! સાયં જલમ્ આનયન્તી ન કિં ત્વં ઢરસિ ।
કોલાહલ-કોંટકિયા-કોઝ્ઝરિય્ અત્ર તીર્થે ? ॥૧૮૧॥

પક્ષીઓના કોલાહલ અને શાહુલીઓથી ભરેલા આ બાંધેલા કાંઠા ઉપર
જઈને સાંસે પાણી ભરી આવતી તું શું બીતી નથી ? હે વિકસિત આંખબાહી !

કોહળો-કોહલી

આ બન્ને શબ્દો સંસ્કૃત ‘કૂખાળી’ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયા છે અને એમનો
અર્થ ‘કોઝી’-કોઝવેલ-‘કોઝાની વેલ’ એ સુપ્રસિદ્ધ છે. [૮-૧-૧૨૪ તથા
૮-૨-૭૩]

કોક્—કોક્કહ-વ્યાહરતિ-કૂકે છે-બોલે છે [૮-૪-૭૬]

કોઝાસ્—કોઆસહ-વિકસતિ-લીલે છે [૮-૪-૧૧૫]

કોટ્ટુમ્—કોટ્ટુમહ-રમતે-રમે છે [૮-૪-૧૬૮]

પૂર્વોક્ત બાતુઓ આત્મા અધ્યાયમાં સાબિત કરેલા છે તેથી તેમને ફરીબાર
અહીં નથી લખ્યા.

इवे अनेक अर्थवाळा ककारादि शब्दोः

કંદો દદ-મંત્તેસુ, કંડો દુર્બલ-વિવલ્લ-ફેનેસુ ।
કંઠો સૂઅર-સીમસુ, કંઠો સ્ત્રીણે ઉપરતે ચ ॥૨૨૫॥

कंडो दडः मत्तश्च । “स्तरणेऽपि”

[] इत्यन्ये ।

कंडो दुर्बलः विपन्नः केनश्चेति त्र्यर्थः ।

कंडो सूकरः मर्यादा च ।

कडो क्षीणः मृतश्च ॥ (२२५)

णिच्छिद्दे काडित्ये दारस्थ-विषयस्व-आसीसु ।

गहणे वणे कडिल्लं, कम्मंत-घरेसु कव्वालं ॥ २२६ ॥

कडिल्लं निश्छिद्रम् कटीवलम् दौवा-
रिकः शत्रुः आशीः गहनम् वनं
चेति सप्तार्थम् ।

कव्वालं कर्मस्थानम् गृहं चेति
द्वयेर्थम् ॥ (२२६)

कंकाल-करालः कलेरो, धेव-ओल्ल-बहलः ।

बप्पे य कसव्वं, कग्घाडो अग्घाडे किलाडे य ॥ २२७ ॥

कड—१ दड-मज्जुत २ मत्त-उन्मत्त
—छकेल

कड—१ दुर्बलो २ विपन्न-विपत्तिवालो
३ क्षीण

कंड—१ सूकर-सूअर २ सीमा-मर्यादा
—कंडो

कड—१ क्षीण २ उपरत-मरी गयेलो

कंड

बीजा देशी संग्रहकारो आ शब्दनो बीजो पण अर्थ—“‘स्तरण’-
‘आच्छादन’-‘ढांकवुं’ बतावे छे.”

निश्छिद्रे कटिवस्त्रे दारस्थ-विपन्न-आशीःषु ।

गहने वने कडिल्लं, कम्मंत-गृहेषु कव्वालं ॥ २२६ ॥

कडिल्ल—१ छिद्र विनाश २ केड ऊपरतुं वल ३ दारपाल ४ शत्रु ५ आशीष
६ गहन-घाटुं ७ वन

कव्वाल—१ कर्मस्थान-काम करवातुं स्थान-लुहारनी कोड वगेरे २ घर

कंकाल-करालेषु कलेरो, स्तोक-आर्द्र-बहलेषु ।

बाप्पे च कसव्वं, कग्घाडो अपामार्गे किलाटे च ॥ २२७ ॥

कलेरो कङ्कालः करालश्च ।

कसब्बं स्तोक्कम् आर्द्रम् प्रचुरम् बाष्पं
चेति चतुर्थम् ।

कण्ठाडो अपामार्गः किलाटश्च ॥ (१२७)

णालिय -काग-उसहेसु करोडो, पिठर-पटहेसु ।

मुह-हारेणोऽपि य कमलो, कलओ अर्जुनतरु-सुवर्णकारेषु ॥ २२८

करोडो नालिकेरम् काकः वृषभश्चेति
त्र्यर्थः ।

कलओ अर्जुनवृक्षः सुवर्णकारश्चेति
द्व्यर्थः ॥ (२२८)

कमलो पिठरः पटहः मुखं हरिणश्चेति
चतुर्थः ।

मिक्खापत्त-असोएसु करंकं, वग्घ-लट्ठासु ।

सबले वि य करडो, कमढो मंथणि-पिठर-हलधर-मुहेसु ॥ २२९

करंकं भिक्षापात्रम् अशोकवृक्षश्चेति
द्व्यर्थम् ।

करडो व्याघ्रो लट्वा कर्बुरश्चेति त्र्यर्थः ।
काकादिवाची तु करडो 'करट' शब्द-
भव एव । लट्वायां तु लिङ्गपरि-
णामे करडा ।

कलेर—१ कंकाल—मुडुं २ कराल—
भयंकर

कसब्ब—१ थोडुं २ आलुं—मीनुं ३
प्रचुर—घणुं ४ बाष्प—बाफ

कण्ठाड—१ अघाडो २ किलाट—बही
के छाशनी साथे पकवेला दूधना
फोदा

नालिकेर-काक-वृषभेषु करोडो, पिठर-पटहेषु ।

मुख-हरिणेषु च कमलो, कलओ अर्जुनतरु-सुवर्णकारेषु ॥ २२८

करोड—१ नालिकेर २ कागडो ३ बळद
कमल—१ पिठर—थाळी २ पडो—डोल
३ मुख ४ हरण

कलओ—१ अर्जुनं वृक्ष—आंजणुं
झाड—आसोदरो २ कल्लद—सोनी

भिक्षापात्र-अशोकेषु करंकं, व्याघ्र-लट्वासु ।

सबलेऽपि च करडो, कमढो मंथनी-पिठर-हलधर-मुखेषु ॥ २२९

करंक—१ भिक्षां पात्र—भीख मागवानुं
पात्र २ अशोकं झाड

करड—१ व्याघ्र—बाघ २ लट्वा—
शामचकलो ३ शबल—काबसिततं

કમઠો દધિકલશી પિઠરમ્ હલમૃત્
મુસં ચેતિ ચતુરથઃ । કેચ્છપે
મિશુભાજને દૈત્યે ચ 'કમઠ'શબ્દ-
ભવ એવ ॥ (૨૨૯)

મૂલક-મુસલેષુ કટંતં, કુસુમાવચય-ઇપુષુ કળઓ ય ।

ગર્વિય-ગણલ-સહીસું કલિઓ, કણઅં પ્રધાન-ચિદ્રેષુ ॥૨૩૦॥

કટંતં મૂલકશાકમ્ મુસલં ચ ।

કળઓ કુસુમાવચયઃ ઇપુથ ।

કલિઓ ગર્વિત. નકુલઃ સસી ચેતિ

અર્થઃ । સત્યાં લિપ્તપરિણામે કલિયા ।

જ્ઞાતાર્થસ્તુ 'કલિત'શબ્દભવ એવ ।

કણઅં પ્રધાનમ્ ચિદ્રં ચ ।

કમઠ—૧ મંથની—દહીં વલોવાનું ઠામ-
દહીંની ગોલી ૨ થાલી ૩ હલધર-
બલ્લદેવ ૪ મુસલ—મોઢું

કરડ

કાગઢો વગેરે અર્થવાલો 'કરડ' શબ્દ તો દેશી નથી પરંતુ સંસ્કૃત 'કરટ' ઉપરથી આવેલો છે.

'લટ્વા' શબ્દ સ્ત્રીલિંગી છે એને લઈને 'લટ્વા' અર્થનો સૂચક 'કરડ' શબ્દ પણ સ્ત્રીલિંગી થાય ત્યારે 'કરડા' શબ્દ સમજાવો.

કમઠ

૧ કાચબો ૨ મિશુનું પાત્ર અને ૩ દૈત્ય એવા ત્રણ અર્થવાલો 'કમઠ' શબ્દ સંસ્કૃત 'કમઠ' ઉપરથી જ ઉપજાવવાનો છે. 'કમઠ' શબ્દના ઉક્ત ત્રણે અર્થો આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના અનેકાર્થસંગ્રહ કાં० ૩ શ્લો० ૧૬૪ માં નોંધેલા છે.

મૂલક-મુસલેષુ કટંતં, કુસુમાવચય-ઇપુષુ કળઓ ચ ।

ગર્વિત-નકુલ સસીષુ કલિઓ, કણઅં પ્રધાન-ચિદ્રેષુ ॥૨૩૦॥

કટંતં—૧ મૂલાનું શાક ૨ મુસલ—સાંબેલું

કળઓ—૧ ફૂલો ચૂંટવાં ૨ વાળ

કલિઓ—૧ ગર્વિષ્ટ-અભિમાની ૨ નોઢિયો

૩ મિત્ર-સહી

કણઅં—૧ પ્રધાન-મુખ્ય ૨ ચિદ્ર

૧ "કમઠઃ કેચ્છપે દૈત્યવિશેષે મુનિભાજને" [હેમ-અને० કાં० ૩ શ્લો० ૧૬૪]

૨ મુષ-પાં ।

અત્ર—

કમ્મહ—હુરં કરોતિ, ખુઢ્કે ચ ઇતિ ધાત્વાદેશોષૂત્કમિતિ નોત્કમ્ ॥ (૨૩૦)

બંધુ-વસંતે રં કળ્પોલી, ઘંટ-શસણસુ કહુયાલો ।

અલ્લય-કય-ચિસિય કળ્પણેસું કળ્પહં ચેય ॥ (૨૩૧)

કળ્પોલી ચચ્ચુઃ અવતંસથ ।

કહુયાલો ઘણ્ટા લધુમત્તયથ । ‘શષ’-

શબ્દાદ્ હસ્થાર્થે ‘ક’ પ્રાયયે ‘શષકઃ’

ઇતિ રૂપમ્ ।

કળ્પહં આર્દ્રમ્ કૃતમ્ ચિત્રિતમ્

કળાકીર્ણં ચેતિ ચતુર્થમ્ ॥ (૨૩૧)

કલિઅ

‘સલી’ શબ્દ છીલિંગી હોય ત્યારે ‘કલિઅ’ને બદલે ‘કલિઆ’ એમ છીલિંગી શબ્દ સમસનો.

‘જ્ઞાત’-‘પ્રસિદ્ધ’-‘કઝાયેલું’ એવા અર્થવાળો ‘કલિઅ’ શબ્દ, સંસ્કૃત ‘કલિત’ ઉપરથી ઉત્તરે છે માટે જ્ઞાતાર્થક ‘કલિઅ’ શબ્દ દેર્ય નથી પણ વ્યુત્પન્ન છે.

કમ્મ—કમ્મહ—હજામત કરે છે [૮-૪-૭૨]

કમ્મ—કમ્મહ—ભોજન કરે છે [૮-૪-૧૧૦]

આ બન્ને અર્થવાળો ‘કમ્મ’ ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલો છે માટે અહીં નથી નોંધ્યો.

ચઠ્ઠુ-અવતંસેષુ કળ્પોલી, ઘણ્ટા-શષકેષુ કહુયાલો ।

આર્દ્ર-કૃત-ચિત્રિત-કળાકીર્ણેષુ કળ્પહં ચૈવ ॥ (૨૩૧)

કળ્પોલી—૧ બાંધ ૨ અવતંસ-કલગી
-છોટું

કહુયાલ—૧ ઘંટ ૨ નાનું માછલું-
ઘડિયાલ નામનું જલચર પ્રાણી (?)

કળ્પહં—૧ આહું ૨ કરેલું ૩
ચિતરેલું ૪ કળાકીર્ણે

શસઅ

‘મત્સ્ય-માછલું’-અર્થ વાળો ‘શષ’-‘શસ’ શબ્દ છે પણ ‘નાનું માછલું’ અર્થ સૂચવવા માટે ‘શસ’ શબ્દથી દ્રશ્યતાસૂચક ‘ક’ પ્રસયય સ્થાનવાચન આવેલો છે તેથી મૂળમાં ‘શસ’ને બદલે શસ+ક-‘શસઅ’ શબ્દને લેવાયેલો છે.

પાટલિ-પ્રસિદ્ધકેષુ કલયંદી, કાહલો મિત્ર-ઠગેસુ ।

કાચ-કાલંતર-મેષેસુ કાલિઆ, કાયલો પિય કાચ ॥૨૩૨॥

કલયંદી પાટલ પ્રસિદ્ધ । કેચિત્
“પાટલકાં કળયંદી” []
હત્યાહુઃ ।

અત્ર-‘કાહી’ હિતિ અતીતે ભવિષ્યતિ
ચ પ્રત્યયે કૃગો રૂપમિતિ નોક્તમ્ ।

કાહલો મૃદુઃ ઠકશ્ચ ।
કાતરવાચી તુ ‘કાતર’શબ્દભવ એવ ।
કાલિઆ શરીરમ્ કાલાન્તરમ્ મેષશ્ચેતિ
ત્ર્યર્થા ।
કાયલો પ્રિયઃ કાકશ્ચ ।
કેચિત્ “પ્રિયે કાયરો” []
હત્યાહુઃ ॥ (૨૩૨)

પાટલિ-પ્રસિદ્ધકેષુ કલયંદી, કાહલો મૃદુ-ઠકેષુ ।

કાચ-કાલંતર-મેષેસુ કાલિઆ, કાયલો પ્રિયે કાચે ॥૨૩૨॥

કલયંદી—૧ પાટલાનું વૃક્ષ ૨ પ્રસિદ્ધ
કાહલ—૧ મૃદુ-નરમ-કોમલ ૨ ઠગ

કાલિઆ—૧ શરીર ૨ કલ્પ-વિકલ્પ
એમ સમયાંતર ૩ મેષ
કાયલ—૧ પ્રિય ૨ કાચલો

કલયંદી

કેટલાક શોભાસંપન્નકારા “‘કલયંદી’ ને બદલે ‘પાટલ’ અર્થમાં
‘કળયંદી’ કહે છે.”

કાહી

‘કાહી’ એ ‘કૃ’ ધાતુનું ભૂતકાલ અને ભવિષ્યકાલના ત્રીજા પુરુષના એક-
વચનનું ક્રિયાપદ છે. ‘કાહી’ એટલે ‘અકાર્ષીત્’—કરતો હવો તથા ‘કરિષ્યતિ’—કરશે.
આ ક્રિયાપદને ધ્યાકરણમાં સાધિત કર્યું છે તેથી અહીં લખી બતાવ્યું નથી.
[૮-૪-૨૧૪]

કાહલ

‘કાયર’ અર્થનો ‘કાહલ’ શબ્દ, સંસ્કૃત ‘કાતર’ ઉપરથી જ ઉપજેલો છે.
[૮-૧-૨૧૪]

કાયલ

કેટલાક શોભાસંપન્નકારા ‘કાયલ’ ને બદલે ‘પ્રિય’ અર્થમાં ‘કાયર’
શબ્દને લેખી બતાવે છે.

व्यकरण-तावियासुं काहली, तणु-घनेसु कालिबो ।

कासिय-किण्हा सण्हे वत्थे तह देयवण्णाम्मे ॥२३३॥

काहली व्यासं धान्यादि, 'तवणी'-
इति प्रसिद्धम्-अपूपादिपचन-
भाण्डं च ।

कालिबो शरीरम् मेघश्च ।

कासियं तथा किण्हं सूक्ष्मवक्त्रम् श्वे-
तवर्णं चेति द्वावपि एतौ द्वयर्थौ ॥

(२३३)

किविडी पासदुवारे घरपच्छिमअंगणे थेअ ।

किविडं तह णिदिट्ठं धन्नखले तत्थजाए अ ॥२३४॥

किविडी पार्श्वद्वारम् गृहपश्चिमाङ्गणं
चेति द्वयर्थौ ।

किविडं धान्यखलम् तत्र धान्यखले
यच्च जातम् ॥ (२३४)

कण्णोवगणियाए कोजलए य किंरिकिरिया ।

कुल्लो गीवाइ तहा असमत्थे छिन्नपुच्छे य ॥२३५॥

व्यकरण-तापिकासु काहली, तणु-घनेषु कालिबो ।

कासिय-किण्हा श्लक्ष्णे वस्त्रे तथा श्वेतवर्णे ॥२३३॥

काहली—१ नित्य वपराशमां आवतुं
धान्य वगेरे २ 'तपनी-तवी-ने नामे
प्रसिद्धि पामेलुं पुडला वगेरेने पका-
ववानुं भांड-पात्र-कहलुं

कालिब—१ शरीर २ मेघ-मेह
कासिय } —१ चीकणुं पातळुं वक्त्र
किण्ह } २ श्वेत वर्ण

किविडी पार्श्वद्वारे, गृहपश्चिमाङ्गणे चैव ।

किविडं तथा निर्दिष्टं धान्यखले तत्रजाते च ॥२३४॥

किविडी—१ पासेतुं-पडखानुं-कमाड-
वारणुं २ 'घरनी पाछलनुं आंगणुं

किविड—१ धान्यतुं खलुं २ धान्यना
खलामां पेदा थयेळुं

कर्णोपकर्णिकायां कौतूहलके च किंरिकिरिया ।

कुल्लो ग्रीवायां तथा असमर्थे छिन्नपुच्छे च ॥२३५॥

१-रिहिरि-मु० । २ सरखावो 'कोहली'-वर्ग २ गा० २२० ।

३ सरखावो वर्ग २ गा० १८३ 'कविड' ।

किरिकिरिया कर्णोपकर्णिका कोत्-
हलं च ।

कुलो मीवा असमर्थः छिनपुच्छयेति
त्र्यर्थः ॥ (२३५)

हरियाणुगमे हरियच्छद्वए तह य कुढ-कूवा ।

कुहिणी कुप्पर-रच्छासुं, कुंभिलो चौर-पिशुणेसु ॥२३६॥

कुढो तथा कूवो हतानुगमनम् हत-
त्याजकश्चेति द्वावपि द्वयर्थौ ।

कुहिणी कूर्परः रथ्या च ।
कुंभिलो चौरः पिशुनश्च ॥ (२३६)

चुल्लीए लहुभंढे य कुंडयं कुल्लडं चैय ।

अदय-णिउणे ३ कुरुडो, कुरुलो पुण कुडिलकेशे वि ॥२३७॥

कुंडयं तथा कुल्लडं चुली लघुमाण्डं
चेति द्वावपि द्वयर्थौ ।

कुरुडो निर्दयः निपुणश्च ।
कुरुलो पुनर्-अदय-निपुणयोः कुटि-
लकेशोऽपि-इति त्र्यर्थः ॥ (२३७)

किरिकिरिया—१ कर्णोपकर्णिका—आ-
कानेयी बीजे काने अने बीजे कानेयी
बीजे काने ए रीते चाली आवती
वात सांभळवी २ कुतूहल

कुल—१ कोट-मीवा-गल्लु-डोक २
असमर्थ ३ कपायेल पूछावाळो
-बांडो

हतानुगमे हतच्छर्दके तथा च कुढ-कूवा ।

कुहिणी कूर्पर-रथ्यासु, कुंभिलो चौर-पिशुनेषु ॥२३६॥

कुढ } —१ लूटनी पाछळ जवुं २ लूटने
कूव } मुकावनार-लूटेला मालने
पाछो मेळवनार

कुहिणी—१ कफोणी-कोणी २ रथ्या
-रथ चाली शके एवी जग्गा-शेरो
कुंभिल—१ कुंभिल-चौर २ पिशुन
-चाडियो

चुल्लयां लघुमाण्डे च कुंडयं कुल्लडं चैव ।

अदय-निपुणेषु कुरुडो, कुरुलो पुनः कुटिलकेशोऽपि ॥२३७॥

कुंडय } —१ चूलो-चूल २ कूलवी-नातुं
कुल्लड } ठाम

कुरुड—१ कूर २ निपुण-चतुर
कुरुल—१ कूर २ निपुण-चतुर ३
वांका बळ-वांकडिया वाळवाळो

कीलाऽऽघातः समुदाचारः नर्मणि च कुप्परं भणितम् ।

छिद्र-कुटी-तुडिणसुं कुडिच्छं, कोट्टी दुदोह-स्वल्लना ॥२३८॥

कुप्परं कीलाऽऽघातः समुदाचारः नर्म
केति त्र्यर्थम् । कीला-सुरते उरः-

कुडिच्छं इति विवरम् कुटी कुडितं
चेति त्र्यर्थम् ।

प्रहणनविशेषः ।

कोट्टी दोहविषमा स्वल्लना च ॥२३८॥

कोसो कोसुंभ-जलहिंसु, कोलिओ तन्तुबाय-लूयासु ।

उच्छुनिवीलणजंतम्मि कोल्हुओ तह सिआलम्मि ॥२३९॥

कीलाघाते समुदाचारे नर्मणि च कुप्परं भणितम् ।

छिद्र-कुटी-तुडितेषु कुडिच्छं, कोट्टी दुदोह-स्वल्लनासु ॥२३८॥

कुप्पर—१ कीलाघात-कीलाघात-रति-
कीलाने वलते छाती ऊपर एक
विशिष्ट प्रकारनो आघात करवो २
समुदाचार-मिक्षा ३ हास्य-हांसी

कुडिच्छ—१ छिद्र-वालुं छींङ् २
कोट्टी ३ तुडेलं
कोट्टी—१ दुदोहा-दोहवामां-दोती वलते
-तोपन करे तेवी २ स्वल्लना-बूक

कोसो कौसुम्भ-जलधिषु, कोलिओ तन्तुबाय-लूयासु ।

इक्षुनिपीडनयन्त्रे कोल्हुओ तथा भृगाले ॥२३९॥

१ अत्र मुंबईसंस्कृतसिरिसप्रकाशिते कलकत्तायुनिवर्सिटिप्रकाशिते च दशोनाम्नालापुस्तके सर्वत्र 'दु दोह-' इति मिश्रः पदच्छेदः कृतः, परन्तु अर्थ-दृष्ट्या विचारणेन प्रतिभाति यत् 'दुदोह'-इति अखण्डं पदम्, तच्च 'दुदोह' इति संस्कृतपदस्य प्रतिबिम्बम् । एतस्य पदस्य वृत्तौ 'दुदोह' पदम् अर्थापयन् आ० हेमचन्द्रः 'दोहविषमा' इति निर्दिशति । दोहे दोहनकार्ये या विषमा सा दोहविषमा अर्थात् या यौः महिषी वा दुःखेन दुष्यते सा (सं०) दुदोहा-(प्रा०) दुदोहा । एवं च सति 'दुदोह' इति अखण्डमेव पदं समुचितम् ।

२ अत्रापि पूर्वोक्तासु आशुतिषु 'कोट्टी दोहो विषमास्वल्लना च' (मुंबई०) 'कोट्टी दोहो विषमा स्वल्लना च (कलकत्तासु०)' इति मुद्रितम् तच्च न संगतम् । यदत्र 'दुदोह' इत्यस्य विवरणं पूर्वमुक्तम्, तदनुसारेण तु 'दोहविषमा स्वल्लना च' इत्येष पाठ एव संगतः । पुनश्च अस्मदीयेषु प्राचीनेषु हस्तलिखितेषु सर्वेष्वपि आदर्शेषु 'दोहविषमा स्वल्लना च' इत्येव पाठः, स एव च प्रस्तुते संगतमर्थः बभूव । 'दोहो विषमास्वल्लना च' इति (मुंबई०) पाठस्तु अर्थदृष्ट्या व्याकरणदृष्ट्या च न संगतः । 'दोहो विषमा स्वल्लना च' इति (कलकत्तासु०) पाठोऽपि न 'दुदोह' शब्दार्थं समर्थयितुं समर्थः ।

કોસો કુસુમ્ભરકં વક્ત્રમ્ જલધિશ્ચ । કોલ્હુઓ હશુનિપોઢનયન્ત્રમ્ શુભ-
કોલિઓ તન્તુવાયઃ જાલકમ્કૃમિશ્ચ । લક્ષ ॥ (૨૩૯)

અથ સ્વરક્રમેણ દ્વયક્ષરોત્તમક્રમેણ ચ સ્વકારોચ્ચયઃ ।

સ્વહ્રા સ્વાળી, સ્વહ્રા ચર્મ્મે, સ્વહ્રં ચ મંસુમ્મિ ।

સ્વન્નં સ્વત્તં સ્વાત્, તિલાપિઞ્ડી, સ્વલી ચૈવ ॥૨૪૦॥

સ્વહ્રા સ્વાનિઃ । “પર્વતસ્વાતમ્” []

સ્વહ્રં શ્મશ્રુ ।

હૃત્યન્યે ।

સ્વન્નં તથા સ્વત્તં સ્વાતમ્ ।

સ્વહ્રા ચર્મ ।

સ્વલી તિલાપિઞ્ડિકા ।

કોસ—૧ કસુને રંગેલું વક્ત્ર ૨ સમુદ્ર

—કોસ

કોલિઅ—૧ વળકર—કપડાં વળનાર ૨

જાલ કરનારો કૃમિ—કીડો—કરોઢિયો

કોલ્હુઅ—૧ કોરડીને ધીલકાણું બંધ

કોલ્હુ—કોલ્હ ૨ હિલાલ—કોલ્હુ—

કોલ્હ

હવે ‘સ્વ સ્વા સિ સ્વી સુ’ એ ક્રમે અને તેમાં ય પેલા બે સ્વ વાળા

પછી પ્રથમ સ્વરવાળા એ ક્રમે ‘સ્વ’ આદિવાળા શબ્દોની

નોંધ થાય છે:

સ્વહ્રા સ્વાનિઃ, સ્વહ્રા ચર્મણિ, સ્વહ્રં ચ શ્મશ્રુણિ ।

સ્વન્નં સ્વત્તં સ્વાતે, તિલાપિઞ્ડયાં સ્વલી ચૈવ ॥૨૪૦॥

સ્વહ્રા—સ્વાર્તા—સ્વાહ—સ્વાળ

સ્વન્ન

સ્વહ્રા—સ્વાલ—ચામડી—ચર્મ—ચામડું

સ્વત્ત

સ્વહ્રં—દાઢીમૂંઢ—શ્મશ્રુ

સ્વલી—તલની પિંડી—લોઢ

સ્વહ્રા

વીજા વેદીસંગ્રહકારો આ શબ્દનો અર્થ “ ‘પર્વતમાં સ્વોદેલ’—‘પર્વતની સાથે’ જણાવે છે.”

—વથા—

સ્વહા ઘરેસુ સ્વત્તં વપ્પે સ્વત્તં ચ વાસભવને ।

સ્વલ્લિભોયણાણ સ્વલ્લ-અંબરાણ તુહ વૈરિયાણ ધી સ્વહું ॥૧૮૨(૨૪૦

સ્વહં કલિયાઈ, સ્વહં તિણમ્મિ, સ્વહ-સ્વરિયા ય સ્વત્તમ્મિ ।

સ્વવઓ સ્વંધે, અસઈઈ સ્વંડઈ, સ્વહિઓ મત્તે ॥૨૪૧॥

સ્વહં તીમનમ્ ।

સ્વહં તૃણમ્ ।

સ્વહં તથા સ્વરિયં મુક્તમ્ । સ્વહં
પ્રચુરાર્થેઽપિ લક્ષ્યેષુ દૃશ્યતે ।

સ્વવઓ સ્કન્ધઃ ।

સ્વંડઈ અસતી ।

સ્વહિઓ મત્તઃ । “સ્વલગંધિઓ મત્તઃ”
[] इत्यन्ये ।

—ઉદાહરણ—

સ્વહા ગૃહેષુ સ્વત્તં ઘરે સ્વત્તં ચ વાસભવને ।

સ્વલ્લિભોજનાનાં સ્વલ્લા-અંબરાણાં તથા વૈરિકાણાં સ્વિક્ સ્વહું ॥ ૧૮૨

સોલ સ્નાનારા અને ચામડાનાં વસ્ત્રવાળા તારા વૈરિઓના ઘરોમાં સ્વાહા છે,
ગઢમાં સોદેહું છે, રહેવાના મકાનમાં ય સળેહું છે, ધિકાર છે તેમની દાઢીમૂંછને.

સ્વહં ક્વથિકાયામ્, સ્વહં તૃણે, સ્વહ-સ્વરિયા ચ મુક્તે ।

સ્વવઓ સ્કન્ધે, અસત્યાં સ્વંડઈ, સ્વહિઓ મત્તે ॥૨૪૧॥

સ્વહ—સ્વાદો—કઢી—તીમન

સ્વહ—સ્વહ—તૃણ—વાસ

સ્વહ
સ્વરિય } —સ્વાધું—ભોજન કર્યું

સ્વવઓ—સ્કંધ—સ્વમો—સ્વમો

સ્વંડઈ—અસતી

સ્વહિઓ—મત્ત—છકેલ

સ્વહ

કેટલાક લક્ષ્યોમાં—ઉદાહરણોમાં—આ શબ્દ, ‘પ્રચુર’—‘ઘણું’—અર્થને પણ બતાવે
છે એમ દેસાય છે.

સ્વહિઓ

શ્રીજી રેણીસંમદજીને ‘સ્વહિઓ’ ને બદલે ‘મત્ત’ અર્થમાં ‘સ્વલગંધિઓ’
શબ્દને નોંધે છે.

यथा—

खंडई ! तइया जंती णच्चिर-खवया ण देसि घरकिडियं ।

खरिय-खड-खंडिअ-उसइखद्धं खट्टं णिएसि किं इण्हि ? ॥१८३(२४१)

खड्डया मुक्ता, खणुसा मणदुक्खे, खंजरो वि सुक्कदुम ।

खट्टंगं छाया, खव्वुल्लं वयणम्मि, खण्णुओ कीले ॥२४२॥

खड्डया मौकिकानि ।

खट्टंगं छाया ।

खणुसा मनोदुःखम् ।

खव्वुल्लं मुखम् ।

खंजरो शुक्कदुमः ।

खण्णुओ कीलकः ।

यथा—

दु-क्खव्वुल्ले का तुह खणुसा खड्डयाऽऽवलिं ण जं छइसि ।

खण्णुयभूए सहि ! खंजरम्मि किं होइ खट्टंगं ? ॥१८४॥(२४२)

उदाहरण—

खंडई ! तदा यान्ती नर्तनशील-खवया न ददासि रहकिटिकम् ।

खरिय-खड-खंडिअ-वृषभखद्धं खट्टं पश्यसि किमिदानीं ? ॥१८३

हे अक्षती ! खंभा नचावती नचावती तुं ते वखते जती जती घरना सुअरने (खावानुं) आपतो नथी अने हमणां खड खाधेल एवा छकेल बळदे खाधेली कटो तरफ शा माटे जुए छे ?

खड्डया मुक्ता, खणुसा मनोदुःखे, खंजरो अपि शुक्कदुमे ।

खट्टंगं छाया, खव्वुल्लं वदने, खण्णुओ कीले ॥२४२॥

खड्डया—मोती

खट्टंग—छाया

खणुसा—खणस-मननुं दुःख

खव्वुल्ल—खावानुं साधन-मोदु-वदन

खंजर—भाखरं-सूकुं भाड

खण्णुभ—खाणु-खीलो

उदाहरण—

दु-क्खव्वुल्ले का तव खणुसा खड्डयाऽऽवलिं न यद् लभसे ।

खण्णुयभूते सखि ! खंजरम्मि किं भवति खट्टंगं ? ॥ १८४

ते दुर्मुखवाळा तरफ तारु मनोदुःख केवुं छे के के तुं मोतीभोनी सरने पासती नथी. हे सखि ! खीला जेवुं जे सूकुं भाड-भाखरं-होय तेमां शुं छाया होय !

સ્વચ્છો રિચ્છે, સ્વપ્પરો વિ લુક્કસે, ઉડુમ્મિ નજ્જોઆ ।

સ્વચ્છોલ-સ્વંજણા વગ્ગ-કદ્દમા, સ્વગ્ગિઓ વિ ગામેસે ॥૨૪૩॥

સ્વચ્છો અચ્છમલ્લઃ ।

સ્વપ્પરો રુક્ષઃ ।

“સ્વપ્પરો” [] इत्यन्ये ।

સ્વજોઓ નક્ષત્રમ્ ।

યથા—

સ્વચ્છો વ્યાત્રઃ ।

સ્વંજણો કર્દમઃ । સ્વચ્છરીટવાચી તુ

સંસ્કૃતમવ એવ ।

સ્વગ્ગિઓ ગ્રામેશઃ ।

સ્વચ્છા સ્વચ્છોલા સ્વંજણવિસમા મહી જહિં ગામે ।

સ્વપ્પર-સ્વગ્ગિયદુત્થે મા વસ તસ્મિં સુ-સ્વજ્જોય ! ॥૧૮૫॥(૨૪૩)

સ્વટ્ટિકો સૂણવહ્મિ, સ્વલ્હિરી લ્હિરી અ સંકેપે ।

ધૂલિંધણઅગ્ગીએ સંધગ્ગી સોહપજ્જાલી ॥૨૪૪॥

સ્વચ્છો ક્રક્ષે, સ્વપ્પરો અપિ રુક્ષે, ઉડુનિ સ્વજ્જોઓ ।

સ્વચ્છોલ-સ્વંજણા વ્યાત્ર-કર્દમૌ, સ્વગ્ગિઓ અપિ ગ્રામેશે ॥૨૪૩॥

સ્વચ્છ—અચ્છમલ્લ-રીછ

સ્વપ્પર—લુક્કો-સ્વાપરો

સ્વજ્જોઓ—સ્વચ્છોત-નક્ષત્ર-તારા

સ્વચ્છોલ—વાષ

સ્વંજણ—કાદવ

સ્વગ્ગિઓ—ગ્રામનો રેશ-ગામનો સ્વામી
—મુલ્લી

સ્વપ્પર

બીજા સંગ્રહકારો આને બદલે “સ્વપ્પર” કહે છે.

સ્વંજણ

‘સ્વંજરીટ’ પક્ષીના અર્થવાળો ‘સ્વંજણ’ શબ્દ દેશો નથી, તેની શ્રુત્યપતિ સંસ્કૃત ‘સ્વંજન’માં ‘જ’ છે.

ઉદાહરણ—

સ્વચ્છા સ્વચ્છોલા સ્વંજણવિસમા મહી યસ્મિન્ ગ્રામે ।

સ્વપ્પર-સ્વગ્ગિયદુઃસ્થે મા વસ તસ્મિન્ સુ-સ્વજ્જોય ! ॥ ૧૮૫

હે સારા નક્ષત્રવાળા !—સારા નક્ષત્રમાં જન્મેલા ! જે ગામમાં રીંછો હોય, ઘાંધો હોય અને જે ગામની ઓં કાદવને લીધે આડાસડિયાવાળી-વિકસ-હોય એવા અને સ્વાપરા મુલ્લીને લીધે સરાવ સ્થિતિવાળા ગામમાં તું ન રહે.

સ્વટ્ટિકો શૂનાપતૌ, સ્વલ્હિરી સ્વલ્હિરી ચ સંકેતે ।

સ્પૂલેન્ધન-અગ્નિકે સંધગ્ગી સોહપજ્જાલી ॥૨૪૪॥

સદ્વિકો શોનિકઃ ।

સહિરી તથા સુહિરી સંકેતઃ ।

સંધગ્ની તથા સોડપજ્જાલી સ્પૃહેન્ધ-
આગ્નિઃ ।

અર્થ—

ગુણસહિરી તથા સુહિરિ અર્ણવેણ કમ્મસદ્વિક ! ।

સા વિસદ્ વિર સંધગ્નીપીડિયા સોડપજ્જાલિ ॥૧૮૬॥(૨૪૪)

લઘુદારમ્મ સ્વહકી, તથા સ્વહડિય-સુંડયા સ્વલિતે ।

બાહુમ્મિ સંધયટ્ટી ચ સંધમંસો ચ, સ્વલહ્યં રિક્તે ॥૨૪૫॥

સ્વહકી લઘુદારમ્ ।

અર્થ—

“સ્વસિઓ ‘સ્વચિતઃ’ इति ‘स्वचित’-

શબ્દભવઃ । સ્વહુદ ‘મૃદનાતિ’इति

ધાત્વાદેશેષૂક્તઃ.” इत्येतौ नोक्तौ ।

સ્વહડિયં તથા સુંડયં સ્વલિતમ્ ।

‘સ્વહિયં સ્વહિતમ્’ इति तु

‘સ્વહિત’શબ્દભવમ્ ।

સંધયટ્ટો તથા સંધમંસો બાહુઃ ।

સ્વલહ્યં રિક્તમ્ ।

સદ્વિક—સાદકી—ધાતક—જીવતાં પશુ-
ઓને કાપનાર—કસારે

સહિરી } —સંકેત—નિશાન—ફસારો
સુહિરી }

ઉદાહરણ—

સંધગ્ની } —મોટાં લાકડાંની અગ્નિ
સોડપજ્જાલી } —મોઢાં મોટાં સોડસાં જેવાં
જેવાં લાકડાઓનું પ્રજ્વલન—જાલું

ગુણસહિરી ત્વયા સુહિરિ મનયતા કર્મસદ્વિક ! ।

સા વિચિતિ વિર સંધગ્નીપીડિયા સોડપજ્જાલિ ॥ ૧૮૬

કર્મચાંડાલ છે । સંકેત પ્રમાણે નહીં વર્તેતા એવા તારે લીધે ગુણના સંકેત-
બાઠી અને વિરહના મોટા અગ્નિથી પીડાયેલી એવી તેણી મોઢાં મોટાં સોડસાં જેવાં
લાકડાંની આગમાં પેસે છે.

લઘુદારે સ્વહકી, તથા સ્વહડિય-સુંડયા સ્વલિતે ।

બાહૌ સંધયટ્ટી ચ સંધમંસો ચ, સ્વલહ્યં રિક્તે ॥૨૪૫॥

સ્વહકી—સાદકી—નાનું બારણું

સ્વહડિય } —સ્વલિત
સુંડય }

સંધયટ્ટિ } —બાહુ—બાંય
સંધમંસ }

સ્વલહ્ય—સાલી—રિક્ત—રીતા

સ્વસિઅ—આ શબ્દ દેશી નથી પરંતુ સંસ્કૃત ‘સ્વચિત’ ઉપરથી રૂપજેલો છે.

[૮-૧-૧૧૩] સ્વચિત—અડેલું—મરપૂર અડેલું

સ્વહુ—સ્વહુદ—મૃદનાતિ—મરડે છે—મરડન કરે છે—મસલે છે. આ બાહુ ધાત્વા-
દેશના પ્રકરણમાં કહેલો છે [૮-૪-૧૨૬]

સ્વહિય—આ શબ્દ પણ દેશી નથી પરંતુ સંસ્કૃત ‘સ્વહિત’ ઉપરથી
નિપજાવવાનો છે. [૮-૧-૫૩]

यथा—

सा ललितयस्त्रयद्वी तम-सुंदर-लोकस्वल्पमग्नौ ।
 सहिदिसंभ्रमंसा अस्वद्वियं अभिसरिया खड्गकीओ ॥१८७(२४५)
 तरुमकडे खड्गदी, खंधीधारो च उष्णजलधारा ।
 खड्गय-खवलिय-खरहिय-सदा संकुचित-कुपित-पौत्रेषु
 ॥२४६॥

खड्गदी तरुमकटः ।

खवलिओ कुपितः ।

खंधीधारो अत्युष्णजलधारा ।

खरहियो पौत्रः ।

खड्गयो संकुचितः ।

यथा—

उत विधि-खरहिय-नंदनउज्जाने खड्गदी खड्गओ वि ।
 सीयालोयणखंधीधारं दृष्ट्वा खवलिओ तुष्टः ॥१८८॥

उदाहरण—

सा ललितयस्त्रयद्वी तमः-सुंदर-लोकस्वल्पमग्नौ ।

सहिदिसंभ्रमंसा अस्वद्वियं अभिसरिया खड्गकीओ ॥ १८७

अंधारानां स्खलनेने धीये लोकोषी खाली थयेला मार्ग ऊपर अर्थात् रात्रे
 वारंवार आवजा करवाथी तेसो वागवाने कारणे लोको मार्ग ऊपर चालता बंध
 पळ्या छे-मार्ग तद्द्वि खाली जणाय छे एवा मार्ग ऊपर सुंदर बाहुवाळी एवी तेणी
 सखीना हाथने टेके अस्खलित रीते नाना वारणामाथी अभिसरी गई-नीकळी गई.

तरुमकटे खड्गदी, खंधीधारो च उष्णजलधारा ।

खड्गय-खवलिय-खरहिय-शब्दाः संकुचित-कुपित-पौत्रेषु ॥२४६॥

खड्गदी—वृक्षनो वांदरो-खीसकोली

खड्गय—संकुचित

खंधीधार—वधारे गरम पाणीनी धार

खवलिय—कुपित

खरहिय—पौत्र

उदाहरण—

उत विधि-खरहिय-नन्दनोद्याने खड्गदी खड्गओ अपि ।

सीतलोचनखंधीधारं दृष्ट्वा खवलिओ तव ॥ १८८

ब्रह्मणा पौत्रना-रावणना (?)—नंदनवन जेवा उद्यानमां नानी पण खीसकोली
 सीतानी आंखमांथी नीकळती अतिशय गरम पाणीनी (आंघुनी) धार जोईने तारा
 उमर कुपित गई-जो-नजर कर.

अत्र 'खउरइ-क्षुभ्यति'—इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥ (२४६)

खारय-खाइय-खारंफिडीउ तह मउल-परिह-गोहासुं ।

खाइयं गडिफालियम्मि, खिक्खिखरी दुम्बचिधलट्टीए ॥२४७॥

खारयं मुकुलम् ।

खाइया परिखा ।

खारंफिडी गोघा ।

यथा—

खाइयं प्रतिफलितम् ।

खिक्खिखरी दुम्बादीनां स्पर्शपरिहारार्थं

चिह्नयष्टिः ।

खाइयलंघण ! खारयमुहिया खिक्खिखरिका तुह अरिबहु ।

खाइय-णिअ-रवेसु वि दरिया खारंफिडि व्व लुकेइ ॥१८९(२४७)

खिज्जिय-खिखिणी-खिक्खिखडा य उवालंभ-भसुय-किक्किडा ।

कुडि-लहु-तुट्टेसुं खुल्ल-खुड्ड-खुट्टा, चहुट्टए खुत्तं ॥२४८॥

खउर-खउरइ-क्षुभ्यति-क्षोभ पामे छे आ क्रियापदनो 'खउर' धातु, धात्वा-
देशना प्रकरणमां [८-४-१५४] बतावी दीघो छे माटे अहो लृट्यो नथी.

खारय-खाइय-खारंफिडीउ तथा मुकुल-परिखा-गोघासु ।

खाइयं प्रतिफलिते, खिक्खिखरी दुम्बचिह्नयष्ट्याम् ॥२४७॥

खारय—मुकुल-खीलनारी कळी

खाइया—खातिका-खाइ-परिखा

खारंफिडी—गोघा-घो

खाइय—प्रतिविवित-प्रतिफलित-पडछं दो

खिक्खिखरि—दुंब-डोम-बगेरेनी लाकडी—

जेने जोइने लोको तेमने न अडके

एवी तेमनी जातिना चिह्नरूप लाकडी

उदाहरण—

खारयमुहिया ! खारयमुहिया खिक्खिखरिका तव अरिबधूः ।

खाइय-निअरवेसु अपि दरिया खारंफिडि इव लीयते ॥ १८९

खाइने ओळंगी जनार हे ! कळी जेवा मुखवाळी, कोई तेने न अडके माटे हाथमां डोमनी लाकडीवाळी एवी तारा शत्रुनी वहु पोताना शब्दोना पडछंदाओषी पण भय पामेळी ते, घोनी जेम सताई जाय छे.

खिज्जिय-खिखिणी-खिक्खिखडा च उपाछम्भ-वृंगाली-कुक्कळासाः ।

कुटी-लघु-तुट्टितेषु खुल्ल-खुड्ड-खुट्टा, निमग्ने खुत्तं ॥२४८॥

१ 'शृगाली'वाचकः 'भसुय' शब्दोऽपि देश्य एव अत्र पष्ठवर्गे वक्ष्यते । अयं 'किक्किड' शब्दोऽपि देश्य एव प्रतीयते ।— पाइअ० ना० पं० ३०५ ।

२ मूल गायामां 'शृगाली' अर्थनो सूचक 'भसुय' शब्द मूल्यो छे अने 'काकीडा' अर्थवाळो 'किक्किड' शब्द नैधिको छे. संस्कृत अनुयाइमां ते वजेने बरडे

સિલ્લિયં ઉપાલમ્ભઃ ।

સિલ્લિયી શ્રુત્તલી ।

સિલ્લિયંદો કુકલાસઃ ।

અત્ર—‘સિરહ ક્ષરતિ’ઈતિ ધાત્વાદેશેષુક
ઈતિ લોકઃ ।

સુહું કુટી ।

સુહું કુપુ ।

સુહું કુટિલ્પ ।

સુતં નિમમ્મ ।

યથા—

સિલ્લિયંદો અથ તથા હુમં ડગ્ગીલો સિલ્લિયી ઇવ મમેસિ ।

કિં અન્ન ! સુહુલે સિલ્લિયેસિ વિધિં અસુહુદુહુલો ॥૧૧૦(૧૪૮

સિલ્લિય—સીજાટ-ઉપાલમ આપવો-
ઓઠંઓ દેવો-ઠાઓ દેવો
સિલ્લિયી—શિલાલ્પ
સિલ્લિયંદ—કાકીલો-કાચંદો-કુકલાસ

સુહ—સોલી-કુટી-કોટલી-કુપલી
સુહ—કુપ-નાહુ-કુપ-કુલુ
સુહ—કુટી ગયેલું-કુટી જવું
સુત—નહુદા-વોટેલું-સુતી બનેલું-
સુતી જવું-વોટી જવું

સિર—સિરહ-ક્ષરતિ-સરે છે-સરે છે. આ ક્રિયાપદનો ‘સિર’ થાતુ, ધાત્વા-
દેશના પ્રકરણમાં [૮-૪-૧૭૩] આપેલો છે માટે અહીં કહ્યો નથી.

ઉદાહરણ—

સિલ્લિયો ઇવ તદા ત્વમ્ ઉદ્ધીવઃ સિલ્લિયી ઇવ ભ્રમસિ ।

કિમ્ આર્ય ! (કિમચ) સુહુલે સિલ્લિયેસિ વિધિં અસુહુ-દુઃસુહુલો ॥૧૧૦

કાકીલાની પેટે ડંચી લોક રાત્રનારો એવો તું સ્યારે જાણે શિલાલ્પની જેમ
ભ્રમતો હો એમ મમે છે. હે ‘આર્ય ! અસુહુ દુઃસ્વમાં સુતેલો એવો તું માની કુપલી
માટે (આજે) વિધિ-ભવ્ય-ક્રમ શા માટે સીજાય છે ?

અનુક્રમે ‘શ્રુત્તલી’ અને ‘કુકલાસ’ એવા પર્યાયવાચક શબ્દો આપેલા છે. ‘અસુહ’
શબ્દ તો દેશ્ય છે અને તે આ જ પ્રશ્નમાં સદ્ગુ વર્ગમાં આવનાનો છે તથા ‘કિલ્લિય’
શબ્દ પણ દેશ્ય જણાય છે; જો કે તેની નોંધ આ સંપ્રદામાં ‘કાકીલા’ અર્થે માટે
નથી પણ પાદ્ય ના. માં (૩૦૫ પંક્તિ) ‘કાકીલા’ માટે ‘કલ્લિય’ શબ્દ
નોંધેલો છે.

૧ મૂળમાં ‘અન્ન’ શબ્દ છે તેના ‘આર્ય’ અને ‘આજે’ એવા બન્ને અર્થ સંગત છે.

સુત્ર મંદિષ, સુપા વૃષ્ટિનાળમ્, સુદિય સુરત્ ।

સુલુહો ગુલ્ફે, સુવઓ ગંદુઅસમકંટકિલ્લત્તિણે ॥૨૪૯॥

સુત્ર પરિવેષિતમ્ ।

સુપા તૃણાદિમયં વૃષ્ટિનિવારણમ્ ।

સુદિય સુરતમ્ ।

સુલુહો ગુલ્ફઃ ।

સુવઓ ગેન્દુત્સંજં તૃણસદૃશં કેન્ટકિલ્લં
તૃણમ્ ।

યથા—

સુપા- સુવતપ્ઓ સ્વસુવયપ્પાદિયંતસુલુહાઓ ।

વાસારત્તે કુલ્લહાડ સુદિય-અર્થ અહિસરંતિ ॥૨૫૧॥

અત્ર-‘સુપ્પહ મજ્જતિ ।’ ‘સુદ્દહ, સુલ્લહ તુલતિ’ ઇતે ધાત્વાદેશેષ્વત્થ ઇતિ
નોકાઃ । (૨૪૯)

સુત્ર મંદિષ, સુપા વૃષ્ટિનાળે, સુદિય સુરતે ।

સુલુહો ગુલ્ફે, સુવઓ ગંદુત્સમકંટકિલ્લત્તિણે ॥૨૪૯॥

સુત્ર—મંદેલું-ચારે બાલુ વીટેલું-પરિવેષિત

સુપા—ચરસાદશી ચચવાનું-ચાસનું-ચાસ
વગેરેથી બનેલું સાધન-ચાસની છત્રી

સુદિય—સુરત ક્ષીર

સુલુહ—ગુલ્ફ-પુંડી

સુવઓ—‘ગંદુત્’ નામના ચાસ જેવું કાંટા-
વાલું ઘાસ

સુપ્પ—સુપ્પહ-મજ્જતિ-સુપી જાય છે-સુતી જાય છે [૮-૪-૧૦૧]

સુદ્દહ-સુદ્દહ-તુલતિ-તુલે છે-સુલે છે [૮-૪-૧૧૬]

સુલ્લહ-સુલ્લહ-તુલતિ-તુલે છે-સુલે છે [૮-૪-૧૧૬]

ઉક્ત ત્રણે ધાતુઓ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધેલા છે માટે અહીં લખ્યા નથી.

ઉદાહરણ—

સુપા-સુવતનચઃ સ્વસુવયપ્પાદિતાન્તસુલુહાઓ ।

ચર્ષારાત્રે કુલ્લટાઃ સુદિય-અર્થમ્ અહિસરંતિ ॥૨૫૧॥

ચરસાદશી ચચવા માટે ધાસના સુપા નામના સાધનને શરીર ઉપર વીટેલી,
કાંટાવાળા તીક્ષ્ણ સુવય નામના તૃણદ્વારા જેળીની પુંડીના છેડા પાડી ગયા છે-
ચીરાઈ ગયા છે-એવી કુલ્લટા છીઓ ચોમાસાની રાતમાં સુરત ક્ષેત્ર માટે અહિસરે
છે-સંકેત પ્રમાણે ચાલી નીકળે છે.

૧ ગંદુસં પા. ૧ પા. ૧ ૧. ૨ કંટકત્-પા. ૧ ૧.

૩ ‘મંદેલું’ અર્થનો આ ‘મંદિષ’ શબ્દ દેવ્ય છે પણ પ્રસ્તુત સંપ્રદાય તેને
નોંધેલો નથી. ૪ શબ્દને પદ્ધત્. વા. માં પંક્તિ ૬૮૪ થી “સુત્ર મંદિષ” કહીને
જનાવેલો છે.

સુંસુણિ-સુંસુણય-સુંસુણ વડિયાઓ રજ-ગજસિર-ઘાણા ।

પણયપકોષે સુરુકસુડી, તથા સેલ્લિયં હસિય ॥૨૫૦॥

સુંસુણી રથ્યા ।

સુરુકસુડી પ્રણયકોપઃ ।

સુંસુણઓ ઘ્રાણસિરા ।

સેલ્લિયં હસિતમ્ ।

સુંસુણકસુડિયા ઘ્રાણમ્ ।

યથા—

સુરુકસુડિયપણત્યીપયઘાયચ્છુટુંસુંસુણો મટો ।

સુંસુણિયાઈ સુંસુણકસુડિ ઉત ધોયંતો જણેણ સેલ્લિયઈ ॥૧૯૨॥(૨૫૦

સેયાલૂ અસહે, સોટી દાસી, દંતુરમ્મિ સોસલઓ ।

સેયાલૂ નિઃસહઃ । “અસહનઃ []

સોટી દાસી ।

હત્યન્યે ।

સોસલઓ દંતુરઃ ।

અત્ર-‘સેડડઈ રમતે’ ધાત્વાદેશેષૂત

હતિ નોકઃ ।

સુંસુણિ-સુંસુણય-સુંસુણકસુડિયાઓ રથ્યા-નક્રશિરા-ઘ્રાણાનિ ।

પ્રણયપ્રકોષે સુરુકસુડી, તથા સેલ્લિયં હસિતે ॥૨૫૦॥

સુંસુણી—રથ્યા—રથ ચાલી શકે એવી
પહોલી શેરી

સુરુકસુડી—પ્રણયકોપ

સેલ્લિય—હસવં

સુંસુણય—નાકની નસ

સુંસુણકસુડિયા—નાસોરી-નાસોરું-નસ્કોરું-
ઘ્રાણ-નાક

સદાહરણ—

સુરુકસુડિયપણત્યીપયઘાયચ્છુટુંસુંસુણો મટઃ ।

સુંસુણિયાઈ સુંસુણકસુડિ ઉત ધાવમાનઃ જનેન સેલ્લિયઈ ॥ ૧૯૨ ॥

પ્રણયમાં કુપિત થયેલી વેસ્યાની પાટુ વાગતાં જેના નાકની નસ છુટી ગઈ-
તુટી ગઈ-એવા અને એ તુટી ગયેલી નાસોરીને શેરીમાં ધોતા એવા મટની લોકો
હાંસી કરે છે-જુઓ.

સેયાલૂ અસહે, સોટી દાસી, દંતુરે સોસલઓ ।

સેયાલૂ—નિસ્સહ-ઢીલો-નમી ગયેલો

સોસલઅ—સોસલ દંતો-બહાર નીક-

સોટી—દાસી

ઢેલા દાંતવાળો

સેયાલૂ-બીજા સંગ્રહકારો ‘સેયાલૂ’નો અર્થ ‘અસહન’ ‘સહન શક્તિ વિનાનો’-
‘અસહનશીલ’ એવો बताવે છે.

સેડડ-સેડડ-રમતે-ક્રીડતિ સેડે છે-રમે છે. આમાંનો ‘સેડ’ ધાતુ, ધાત્વાદેશોની
સાથે જળાવેલો છે [૮-૪-૧૬૮] તેથી અહીં बताવ્યો નથી.

वधा—

रे खोयालुय ! खोसल ! इमाण खोट्टीण मज्झं आवडिओ ।

कुट्टिस्ससि कह व तुमं अकुट्टिओ टकराहि फुहं ? ॥१९३॥

अथ अनेकार्थाः—

खल्लं वडिविवर-रईसु, वामकर-रासहेसु खव्व-खवा ॥२५१॥
खल्लं वृत्तिविवरम् विलासश्च । खव्वो तथा खवो वामकरः रासभक्षेति

द्वावपि द्व्यर्थौ ॥ (२५१)

खंडं सिर-सुरभण्डेसु, खंडिओ मागह-आणवार- ।

खर-थउडेसु खरुल्लं, जिण्ण-उवालद्वएसु खेज्जियं ॥२५२॥

खंडं मुण्डम् मण्यमाण्डं चेति द्व्यर्थम् । खरुल्लं कठिनम् स्थपुटं च ।

खंडिओ मागधः अनिवारश्च । खेज्जियं जीर्णम् उपालब्धं च ॥२५२॥

उदाहरण—

रे खोयालुय ! खोसल ! आसां खोट्टीनां मध्यम्-आपत्तितः ।

कुट्टिष्यसि कथमिव त्वं अकुट्टितः टकराभिः स्फुटम् ॥१९३॥

हे ढीला अने खोखल दंता हे ! आ दासीभोनी वच्चे आबी पढेलो तुं तेमनी टकरोवडे कुटाया विना केम करीने स्पष्टपणे छूटी जईश.

‘ख’आदिवाळा अनेकार्थक शब्दो

खल्लं वृत्तिविवर-रतिषु, वामकर-रासभेषु खव्व-खवा ॥२५१॥

खल्ल—१ वाडनुं छीडुं २ रति-विलास

खव—१ डावो हाथ २ गंधेडो

खव्व—१ डावो हाथ २ गंधेडो

खंडं शिरः—सुराभाण्डेषु, खंडिओ मागध-अनिवारेषु ।

खर-स्थपुटेसु खरुल्लं, जीर्ण-उपालब्धकेषु खेज्जियं ॥२५२॥

खंड—१ मुंड-माथुं २ मयनुं पात्र

खरुल्ल—१ खर-कठण २ स्थपुट-नीचुं

खंडिअ—१ मागध-चारण २ अनिवार-

ऊंचुं-विषम

न अटकावो शक्य एव

खज्जियं } —१ जीर्ण-जुलुं २ ‘उपा-

‘खज्जियं } लंमने पात्र-ठपको देवा

योमव

रण-मण्डुहेसु खम्मवस्समो य, खरडिअं च लुक्ख-भग्नेसु ।
 लल्लइयं संकुइय-मुइएसु, खित्तयं भणत्थ-विसेसु ॥२५३॥
 खम्मवस्समो संप्रामः मनोदुःखं च । खल्लइयं संकुचितम् ग्रहं च ।
 “मनोदुःखविशेषः-अनुशयनिःश्व- खित्तयं अनर्थः दीप्तं च । दीप्तम्
 सितम्” [] इत्यन्ये । प्रज्वालनमित्यर्थः (२५३)
 खरडियं रुक्खम् भग्नं च ।

खोडो सीमाकाष्ठे धम्मियए खंजए चेय ।
 खोलो लघुगर्दभे वत्थस्स य एगेसाम्मि ॥२५४॥
 खोडो सीमाकाष्ठम् धार्मिकः खल्लखेति खोलो लघुगर्दभः वल्लैकदेशश्च ॥
 व्यर्थः । (२५४)

रण-मनोदुःखेषु लल्लइएणो च, खरडियं च रुक्ख-भग्नेषु ।
 खल्लइयं संकुचित-मुदितेषु, खित्तयं अनर्थ-दीप्तेषु ॥२५३॥
 खम्मवस्सम—१ रणसंप्राम २ कमकमां खल्लइय—१ संकुचित-वली गथेलं २
 भाववा-मननुं दुःख-कमकमाटुं हरखवाटुं
 खरडिब—१ लल्ल २ भिगेलं खित्तय—१ अनर्थ २ दीप्त-वळुं-
 प्रज्वलित-परजाळुं-सळगेल

खम्मवस्सम

बीजा संप्रहकारो कहे छे के ‘खम्मवस्सम’ एटले ‘विशेष प्रकारनुं-आस
 जातनुं मनदुःख’-‘अनुशय सहित-पस्ताबा’ साथे नीसासो मूकवो’.

खोडो सीमाकाष्ठे धार्मिकके खळजके चैव ।

खोलो लघुगर्दभके वल्लस्य च एकदेशे ॥२५४॥

खोड—१ सीमाकाष्ठ-इद बतावनाहं खोल—१ खर-खोलकुं-नाबो गथेडो
 लळकुं-इद बतावना खोडेलं लळकुं २ कोड-खोडो-कपडानो एक छेडो
 २ धार्मिक-पनं तिवळो भावस ३
 खोडो-खंज-लंगडो

અથ ટ્રયક્ષરાદિક્રમેણ સ્વરક્રમેણ ચ ગંગારાદયઃ—

ગંજો ગલ્લે, ગઢ્ડી સયદે, ગજ્જો જવે, ગઢો દુર્ગે ।

ગેઢ્ડં સયણે, ગલિયં સ્મૃતિયં, અક્ષવલ્લે ગણેત્તી અ ॥૨૬૬॥

ગંજો ગલ્લઃ ।

ગઢ્ડી ગન્ત્રી ।

ગજ્જો યવઃ ।

ગઢો દુર્ગમ્ ।

યથા—

મયણગઢં ગજ્જચ્છવિગંજં ગેઢ્ડમ્મિ ગઢ્ડિચ્છકકઢિં ।

ગણિયં ગલિતં મિક્ષુ ગણિયગણેત્તી વિ મુચ્છેઈ ॥૧૨૪॥(૨૫૫)

હવે ‘ગ ગા ગિ ગી’ એ ક્રમે અને તેમાં ય પેલા બે સ્વરવાળા પછી

પ્રથમ સ્વરવાળા એ ક્રમે ‘ગ’ આદિવાળા શબ્દોઃ

ગંજો ગલ્લે, ગઢ્ડી શકટે, ગજ્જો યવે, ગઢો દુર્ગે ।

ગેઢ્ડં શયને, ગલિયં સ્મૃતમ્, અક્ષવલ્લયે ગણેત્તી ચ ॥૨૫૫॥

ગંજ—ગંજ-ઢગલો-ગાંજો

ગઢ્ડી—ગાઢી-શકટ-છકઢો

ગજ્જ—જવ

ગઢ—ગઢ-બહુ મુશીબતે જઈ શકાય

એવું સ્થાન-દુર્ગ

ગેઢ્ડ—ગાઢલું-ગાદી-શયન-પથારી

ગલિય—સ્મરણ કરવું-યાદ કરવું-સાંભરવું

ગણેત્તી—અક્ષતું વલય-ઠગાક્ષતું હાથમાં

ફેરવવાનું કડું-માની માલા

ઉદાહરણ—

મદનગઢં ગજ્જચ્છવિગંજં ગેઢ્ડમ્મિ ગઢ્ડિચ્છકકઢેમ્ ।

ગણિકાં ગલિતં મિક્ષુઃ ગણિતકગણેત્તી અપિ મૂર્છતિ ॥૧૨૪॥

કામદેવના દુર્ગ-તકલા-જેવી, જવની કાંતિના ઢગલારૂપ અને ગાંજીના વૈ
જેવી પાતળી કેડવાળી એવી ગણિકાને શયનમાં યાદ કરીને-સંભારીને-જેને રક્ષાક્ષની
માલા ગણેલી છે-ફેરવેલી છે-એવો પણ મિક્ષુ મૂર્છા પામે છે.

૧ ગેઢ્ડ-માઠ । ૨ ગેઢ્ડમ્મિ-પાઠ ।

गहणं अजलस्थान, गंडीरी उच्छुखंडं म्म ।

गत्ताडी तह गाणी गवायणं, कटुध्वनिमि गहम्भो ॥२५६॥

गहणं निर्जलस्थानम् ।

गंडीरी इच्छुखण्डम् ।

गत्ताडी तथा गाणी गवादनी । “ग-
त्ताडी गायिका”[] इति गोपालः ।

गहम्भो कटुध्वनिः ।

यथा—

गहम्भसद्वक्त्रोचियमि गहणमि धवल ! मा वज्र ।

तत्र न दुव्वागाणी दूरे गंडीरिगत्ताडी ? ॥१९५॥ (२५६)

गंधिय-गहिय-गहह-सदा दुर्गन्ध-दरिय-कुमुएसुं ।

गंदीणी चक्रवृथगणकील, गंजिल्ल-गाडिया विधुरे ॥२५७॥

गहणं अजलस्थाने, गंडीरी इच्छुखण्डे ।

गत्ताडी तथा गाणी गवादनी, कटुध्वनौ गहम्भो ॥२५६॥

गहण—गहन—निर्जल स्थान—पाणी

विनानो प्रदेश

गंडीरी—गंडेरी—शेरडीना खंड—कटका

गत्ताडी } —गवादनी—गाबोने खावालुं
गाणी } स्थान—गमाण

गहम्भ—कडवी ध्वनि—जे अवाज
कानने न गमे एवो कडवो छे ते
—गदभ

गत्ताडी—गोपाल कहे छे के ‘गत्ताडी’ एटले ‘गायिका’—‘गायन करनारी’—‘गानारी’.

उदाहरण—

गहम्भसद्वक्त्रोचिते गहने धवल ! मा वज्र ।

तत्र न दुव्वागाणी दूरे गंडीरिगत्ताडी ? ॥१९५॥

धोळिया हे !—धोरी हे ! तुं एवा निर्जल प्रदेशमां न जा के छे कडवा
अवाजवाळा ऊंटने जवा योग्य छे; त्यां धरोनी गमाण नबी तो गंडेरीनी—शेरडीना
कटकानी—गमाण तो दूर ज होयने—होय ज शानी ?

गंधिय-गहिय-गहह-शब्दाः दुर्गन्ध-दृप्त-कुमुदेषु ।

गंदीणी चक्रुःस्थगनक्रीडा, गंजिल्ल-गाडिया विधुरे ॥२५७॥

મંચીવો દુર્ગન્ધઃ ।

મંચીવો ગર્વિતઃ ।

મંચીવ કુમુદમ્ ।

યથા—

મંચીવ ! મંચીવ ! ઉડે મંચીવનામ્ કામગંજિલો ।

મંચીવ કિં ઇમાઃ મોસે કરસિ વિરહમંચીવઃ ? ॥૧૯૬(૨૫૭)

મંચીવ-મંચીવો છોડીએ, મંચીવો વરુડે ।

મંચીવ તથા મંચીવ, મંચીવો મંચીવ, મંચીવ મંચીવ ॥૨૫૮॥

મંચીવ તથા મંચીવ છોડી ।

મંચીવો વરુડે ।

મંચીવ હઠહતા છી ।

મંચીવો ચક્ષુઃસ્થગનક્રીડા ।

મંચીવો તથા મંચીવો વિધુરઃ ।

મંચીવો મંચીવ ।

મંચીવો મંચીવ ।

મંચીવ—મંચીવ—મંચીવ—મંચીવ—મંચીવ

મંચીવ—મંચીવ—મંચીવ—મંચીવ—મંચીવ

મંચીવ—કુમુદમ્ ફૂલ—રાત્રીએ છીલનાર
કમલ

મંચીવો—મંચીવ ઠાંકવાની રમત

મંચીવ } —વિધુર—ધુર વિનાસ—નિર-

મંચીવ } કુશ—અંકુશ રહિત

ઉદાહરણ—

મંચીવ ! મંચીવ ! ઉડિતે મંચીવનાથે કામગંજિલો ।

મંચીવ કિમ્ અનયા મોસે કરોષિ વિરહમંચીવઃ મંચીવ ॥૧૯૬

હે મંચીવ ! અને મંચીવ ! મંચીવનાથ—ચંદ્ર—ઝગ્યા પછી કામથી વિધુર થયેલો એવો તું મંચીવ—રક્ષકીને, વિરહથી વિધુર થયેલી એવી મંચીવ સાથે પ્રાતઃ-કાલે મંચીવ ઠાંકવાની રમત શાને કરે છે ?

મંચીવ-મંચીવો છોડીએ, મંચીવો વરુડે ।

મંચીવ તથા મંચીવ, મંચીવો મંચીવ, મંચીવ મંચીવ ॥૨૫૮॥

મંચીવ } —મંચીવ—છોડી—વકરી—

મંચીવ } પ્રામૈની—(પ્રામ—મંચીવ)—મંચીવ
મંચીવ—છોડી

મંચીવ—મંચીવ—મંચીવ—મંચીવ—મંચીવ
તેના ટોપલા—સુંઢલા—મંચીવે બનાવ-
નાર—વરુડ

મંચીવ—મંચીવ—વલારકારે પકડેલી છી-
વાન છી

મંચીવ—મંચીવ—મંચીવ

મંચીવ—મંચીવ—મંચીવ

વથા—

ગંછ ઓ દલિય વંસં ગહર્ણિ ગાર્મેણિયં વ તાહંતિ ।

ધી ! ગહુરિભોયણયા પાવા ગંઢીવિણો ગહરઘોરા ॥૧૯૭॥(૨૫૮)

ગહિય-ગવત્તા વંકિય-ઘાસા, ગહિયા ય કમ્મમાણાણ ।

નાસાણ ગંધલયા ય, ગહયડી વજ્જણિગ્ધોસે ॥૨૫૯॥

ગહિયં વક્રિતમ્ ।

ગંધલયા નાસા ।

ગવત્તં ઘાસઃ ।

ગહયડી વજ્જનિર્ઘોષઃ ।

ગહિયા કામ્યમાના સ્ત્રી ।

અર્થ—

ગહિલ—ગમગર—શબ્દો પ્રહિલ—ગદ્ગદ—શબ્દમયો ।

‘ગંજિઓ કલ્પપાલઃ’ इति ‘गाञ्जिक’शब्दभवः गङ्गा हि सुरागृहमुष्मते ।
इति नोक्ताः ।

ઉદાહરણ—

ગંછા ઇવ દલયિત્વા વંશં ગહર્ણિ ગાર્મેણયં વા તાહયન્તિ ।

ધિક્ ગહુરિભોજનકાન્ પાપાન્ ગંઢીવિણો ગહરઘોરાન્ ॥૧૯૭

ગાંછાઓની પેટે વાંસને ફાઢી નાખીને જેઓ બાન છોને બકરીને મારે તેમ મારે છે અથવા બાન છીને અને બકરીને મારે છે તથા બકરીનું ભોજન કરનારા છે એવા ગીંધ જેવા મહાનક ધનુર્ધર પાપિઓને ધિક્કાર છે.

ગહિય-ગવત્તા વક્રિત-ઘાસાઃ, ગહિયા ચ કામ્યમાનાયામ્ ।

નાસાયાં ગંધલયા ચ, ગહયડી વજ્જનિર્ઘોષે ॥૨૫૯॥

ગહિય—વક્રિત—વાંકું—વાંકું થયેલું

ગવત્—ગવત્ (ગો+અત્)—ગાયને શાવાનું
—ઘાસ

ગહિયા—ગૃહીતા—પ્રહણ કરેલી—ઇચ્છા-
યેલી—સ્ત્રી

ગંધલયા } ગન્ધરતા { —ગંધમાં રત થયેલી-
 } ગન્ધલતા { ગંધને લેનારી-
 નાસિકા

ગહયડી—મેષનો ગઢગઢાટ—વીજલીના
કઢાકા

ગહિલ—સંસ્કૃત ‘પ્રહિલ’ ઉપરથી ‘ગહિલ’ શબ્દ આવેલો છે; ગહિલ—ધેલો—ગાંઠો

ગમગર—સંસ્કૃત ‘ગદ્ગદ’ ઉપરથી ‘ગમગર’ શબ્દ નીકળેલો છે [૮-૧-૨૧૯]

ગમગર—ગાંગરવું—ગદગદ થવું—રહતાં રહતાં ગલ્લમળા થઈ જવું.

ગંજિઞ—‘સુરાગૃહ’—‘દારુણું પીટું’ એ અર્થવાળો સંસ્કૃત ‘ગંજા’ શબ્દ છે. એ ઉપરથી ‘ગાંજિક’, અને ‘ગાંજિક’ ઉપરથી ‘ગંજિઞ’ શબ્દ ઉપજી શકે છે. ‘ગંજિઞ’ એટલે ‘કલ્પપાલ’—કલ્પ—દારુ વેચનાર.

ઉક્ત શબ્દો, જનાવેલી રીતે મ્યુરપતિવાળા હોવાથી અહીં તેમને નોંધેલા નથી,

यथा—

मेहम्मि गडयडंते अगहियचित्तं विणा गहियजुषइं ।
सिंघइ गंधलयाए को णु गवत्तं व मालईदामं ? ॥१९८॥ (२५९)
गोष्ठीरए गणसमो, गल्लप्फोडो डमरुअम्मि ।
गहकल्लोला राहु, विवाहगणए गणायमहो ॥२६०॥

गणसमो गोष्ठीरतः ।

गहकल्लोलो राहुः ।

गल्लप्फोडो डमरुकः ।

गणायमहो विवाहगणकः ।

अत्र—

गन्धुत्तमा सुरा—इति संस्कृतभवः ।

गंठिच्छेओ 'प्रन्थिच्छेदकः' इति 'प्रन्थिच्छेद'शब्दभवः इति नोक्तौ ।

उदाहरण—

मेघे गयडंते अगहियचित्तां विना गहियजुषतिम् ।

जिघ्रति गंधलयाए को नु गवत्तं इव मालतीदाम ? ॥१९८

मेघनो गडगडाट यतो होय त्यारे सरळ चित्तवाळी इच्छित युवति विना
मालतीनी माळने घासनी पेठे नासिकावती कोण सूंचे ?

गोष्ठीरते गणसमो, गल्लप्फोडो डमरुके ।

गहकल्लोलो राहुः, विवाहगणके गणायमहो ॥२६०॥

गणसम—गणसम—गोष्ठीमां रत—गोठ प्रिय
छे एवो

गल्लप्फोड—गल्लप्फोट—गालफोडो—गालोने
फोडी नाखनार—जेने वगाडतां वगाडतां
गाल फुटी जाय—गलोफां थाकी जाय—
एवं वाय—वाजुं—डमरु

गहकल्लोल—गहकल्लोल—ग्रहोमां कल्लोल
जेवो चपळ—राहु

गणायमह—विवाहणं ज्योतिष बतानवार
—विवाह क्यारे करवो ? ए बाबत
गणित करीने मुहूर्त वगैरे बतावनार—
जोशी

गन्धुत्तमा—संस्कृत 'गन्धोत्तमा' शब्द ऊपरथी आ 'गंधुत्तमा' शब्दने उताखानो
छे: गंधुत्तमा—सुरा—दारु—सुगंधी दारु.

गंठिच्छेओ—संस्कृत 'प्रन्थिच्छेद' शब्द ऊपरथी आ 'गंठिच्छेओ' शब्दने नीप-
जावकानी छे: गंठिच्छेओ—गंठियो—गांठ कापीने चोरी करनार.

१ —सप्तमः । मु० पाठा० ।

યથા—

ગણસમ ! ગલ્લપ્ફોડં મુદ્દેણ વાણસિ કિં ગણાયમહા ।

ગહગણવિવરીયગં ગહકલ્લોલં ન યાણેસિ ? ॥૧૯૯॥(૨૬૦)

ગણનાહયા ય ચંડીહ, ગલ્લથ્થલિયં ગલ્લથ્થિયં ।

ગયસાઝ્લો વિરક્તે, ગંધપિસાઝો ય ગાન્ધિયં ॥૨૬૧॥

ગણનાહયા ચંડી ।

ગલ્લથ્થલિયો ક્ષિતઃ ।

‘ગલ્લથ્થિયં’ इति तु धात्वादेशेषु

ક્ષિપેર્ધાતોઃ સિદ્ધમિત્યનેન અર્થનિર્દેશઃ

કૃતઃ ।

ગયસાઝ્લો વિરક્તઃ । કેચિત્ “ગય-
સાઝ્લો વિરક્તઃ” [] इत्याहुः ।

તત્ર ‘સાઝ્લો અનુરાગઃ’ વચ્ચેતે ।

સ ગતો યસ્ય સ ‘ગયસાઝ્લ’

इत्येव सिद्धम् ।

ગંધપિસાઝો ગાન્ધિકઃ ।

ઉદાહરણ—

ગણસમ ! ગલ્લપ્ફોડં મુદ્દેણ વાદયસિ કિં ગણાયમહા ।

ગ્રહગણવિપરીતગતિં ગહકલ્લોલં ન જાનાસિ ? ॥૧૯૯॥

ગોષ્ઠીમાં રત હે ! તું મુઝવડે ગાલફોડાને—ડમરુને—વગાડે છે; પરંતુ વિવાહરું મુદ્દત્ આપનારા ય્યોતિષો પાસેથી બધા પ્રહો કરતાં ઝલ્લટી ગતિવાળા રાહુને શું તું જાણતો નથી ?

ગણનાહયા ચ ચંડયામ્, ગલ્લથ્થલિયં ગલ્લહસ્તિતકે ।

ગયસાઝ્લો વિરક્તે, ગંધપિસાઝો ચ ગાન્ધિકકે ॥૨૬૧॥

ગણનાહયા—ગણનાયિકા—ચંડી દેવી—
પાર્વતી

ગલ્લથ્થલિય—ગલ્લહસ્તિત—ગલામાં હાથ
દઈને હાંકી કાઢેલ—ગહથોલેલ—ફેકેલ
—હાંકી કાઢવું

ગયસાઝ્લ—વિરક્ત—વૈરાગ્યવાળો

ગંધપિસાઝ—ગંધપિસાચ—ગાન્ધિક—

ગાંધી—ગંધિયાણાનો વેપારી

ગલ્લથ્થિય—ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં [૮ । ૪ । ૧૪૩] ‘ક્ષિપ’ ધાતુનો ‘ગલ્લથ્થ’

એવો આદેશ કરેલો છે એટલે મૂળ ગાયનામાં જણાવેલું ‘ગલ્લથ્થિય’ પદ એ ‘ગલ્લથ્થ’ દ્વારા સાધી લેવાનું છે અર્થાત્ અહીં ‘ગલ્લથ્થિય’ પદ મૂકીને ‘ક્ષિપ્’ ધાતુના ભાવની સૂચના કરેલી છે.

ગયસાઝ્લ—કેટલાક સંપ્રદાયકારો ‘ગયસાઝ્લ’ ને બદલે ‘વિરક્ત’ અર્થમાં

યથા—

ગાગેજ્જવાવહા ગાગેજ્જા ગેજ્જાઽઽરથં મિતં કુણ્ણં ।

ગયણસહમજ્જિગહિરં ગજ્જણસહં સુણંતિયા પણ્ણો ॥૨૦૧॥(૨૬૨)

ગાહમ્મિ ગાહુલી, ગાયરિ-ગોયા ગમ્મરીય ય ।

ગામણિ-ગામઉહ-ગામગોહ-ગોહા ય ॥૨૬૩॥

ગાહુલી કૂરજલચરઃ ।

ગાયરી તથા ગોયા ગર્મરી । ‘ગમ્મરી’-

શબ્દોઽપિ દેશ્ય એવ કેષાંચિત્ ।

અસ્માભિસ્તુ ‘ગર્મરી’શબ્દભવત્વાનો-

ક્તઃ । યદિ ભવતિ તદા પર્યાયમ્ભક્ત્યા

દર્શિતોઽસ્તિ ।

ગામણી ગામઉહો ગામગોહો ગોહો એતે

ચત્વારોઽપિ ગ્રામપ્રધાનાર્થાઃ ।

“ગોહો મટઃ” [] હત્યન્યે ।

“પુરુષઃ” [] હત્યેકે ।

“ગામણિસુય” —શબ્દોઽપિ ગ્રામ-

પ્રધાનવાચી [] હત્યન્યે ।

વદાહરણ—

ગાગેજ્જવ્યાપૃતા ગાગેજ્જા ગેજ્જાઽઽરથં મૃદું કરોતિ ।

ગયણરહગજિગમીરં ગજ્જણસહં સુણ્ણતિકા પત્યુઃ ॥૨૦૧

હરણિયાંને અટકાવવા માટે પતિએ કરેલો મેષની ગંજેના જેવો ગંમીર અવાજ સાંભળતી અને વલોવવાના કામમાં રોકાયેલી એવી નવી પરણેલી સ્ત્રી, વલોણાનો કોમલ અવાજ કરે છે.

ગ્રાહે ગાહુલી, ગાયરિ-ગોયા ગર્મયાં ચ ।

ગ્રામપ્રધાને ગામણિ-ગામઉહ-ગામગોહ-ગોહા ચ ॥૨૬૩॥

ગાહુલી—ગ્રાહે—એક પ્રકારનો કૂર જલચર

ગામરી } —ગર્મરી—ગામર
ગોયા }

ગામણિ

ગામઉહ

ગામગોહ

ગોહ

—ગ્રામણી—ગામનો સુલી

ગમ્મરી—મૂળમાં અર્થસૂચન માટે જે ‘ગમ્મરી’ શબ્દ નોંધેલો છે તેને પણ કેટલાક દેશોસંગ્રહકારો દેશો શબ્દ જ સમજે છે અર્થાત્ ‘ગર્મરી’-‘ગમ્મરી’ એ જાતની એ ‘ગમ્મરી’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નથી માનતા. અમે એ ‘ગમ્મરી’ શબ્દને (“મન્યની ગર્મરી સમે”-[અમરકો ૦ કાં ૦ ૨ વર્ગ ૧૧, ૪૭૦ ૭૪] અમરકારે એ રીતે ‘વલોણાની ગોહી’ માટે ‘ગર્મરી’ શબ્દ નોંધેલો છે) સં ૦ ‘ગર્મરી’ ઉપરથી આવેલો સમક્ષિણ છિણ અને તેથી જ ગમ્મરી’ શબ્દને અહીં દેશીસંગ્રહમાં સ્થાન નથી આપતા. વઢી, ‘ગમ્મરી’ શબ્દ દેશી જ હોય તો અમને પણ તેનો દેશી તરીકેનો સંગ્રહ દૃષ્ટ છે એ હકીકત સૂચવવા અમે અહીં તે શબ્દને પર્યાય નોંધવાની રીતે નોંધી પણ બતાવ્યો છે.

ગોહ—વીજા સંગ્રહકારો ‘ગોહ’નો અર્થ ‘મટ’-‘યોદ્ધો’-બતાવે છે.

વઢી, કેટલાક સંગ્રહકારો ‘ગોહ’નો અર્થ ‘પુરુષ’-‘માવડો’ બતાવે છે.

ગામણિસુય—વીજા કેટલાક સંગ્રહકારો કહે છે કે, ‘ગામણિસુય’ શબ્દ પણ ‘ગામનો સુલી’ એ અર્થને બતાવે છે.

યથા—

ગામણિ-સુણ કેળ વિ ગોહ-સુય મગ્ન-ગાયરી કહહ ।

ગામહ-ગામગોહ-ઘરિણીણ ગાહુલિ-હયં ગોયં ॥૨૦૨॥(૨૬૩)

ગામહણ-ગામરોહા ગામદ્વાણ-છલગામમોર્હસુ ।

ગુંફો કારા, ગુમ્મી ઇચ્છા, ગુંઠી ય નીરંગી ॥૨૬૪॥

ગામહણં ગ્રામસ્થાનમ્ ।

ગામરોહો છલેન ગ્રામમોક્તા-અન્તર્મેદં

કૃત્વા યો માયયા ગ્રામં મુનક્તિ ।

ગુંફો ગુતિઃ ।

ગુમ્મી ઇચ્છા ।

ગુંઠી નીરઙ્ગી ।

યથા—

તડયા તં કય-ગુંઠિં ગામહણે સુહય ! ગામરોહ-વહું ।

ઉવમુંજસિ ગુમ્મીય ઇંઈહ લઝ્જેસિ કિં ગુંફે ? ॥૨૦૩(૨૬૪)

ઉદાહરણ—

ગામણિ-સુતેન કેનાડપિ ગોહ-સુતા મગ્ન-ગાયરી કથયતિ ।

ગામહ-ગામગોહ-ઘરિણીનાં ગાહુલિ-હતાં ગોયં ॥૨૦૨

ગામના મુલ્કીના કોઈ પણ છોકરાણે જેનીની ગામર ભાંગી-ફોડી-નાશી છે એવી ગામના મુલ્કીની પુત્રી કહે છે કે ગામના મુલ્કીની સ્ત્રીઓની ગામરોને ગ્રાહ-કૂર જલવર-હરી ગયો છે-લેંચી ગયો છે.

ગામહણ-ગામરોહા ગ્રામસ્થાન-છલગ્રામમોગિણુ ।

ગુંફો કારા, ગુમ્મી ઇચ્છા, ગુંઠી ચ નીરઙ્ગી ॥૨૬૪॥

ગામહણ—ગ્રામધન-ગામણું સ્થાન-ગામડાણું

સીને બેસવાણું સ્થાન-ચોરો

ગામરોહ—ધૂર્ત મુલ્કી-ગામને છલપૂર્વક

મોગવનાર-ગામમાં મેદ કરીને-અંદર

અંદર ફૂટ પાડીને-ગામને છલપૂર્વક

મોગવનાર મુલ્કી

ગુંફ—કારા-જેલખાણું

ગુમ્મિ—ઇચ્છા

ગુંઠિ—નીરંગી-પહલો-બુરલો

ઉદાહરણ—

તદા તાં હૃત-ગુંઠિં ગામહણે સુમગ ! ગામરોહ-વધૂમ્ ।

ઉપમુંજે ગુમ્મીય શ્વાનીં લઝ્જસે કિં ગુંફે ? ॥૨૦૩

હે સુમગ ! તે વચ્ચે ત્યાં ગ્રામસ્થાનમાં-ચોરામાં-ધૂર્ત મુલ્કીની તે બુરલાવાળી વહુને તું ઇચ્છાપૂર્વક મોગવે છે અને હવે જેલમાં આવીને જ્ઞાને શરમાવ છે-કાજે છે ?

ગુફી ય સયવર્ણ, ગુલં ગુડોલોદિયા યે વેનિયણ ।

મુત્થસમુત્થમ્મિ તિણે ગુંદ્રં, તુરયાહમે ગુંઠો ॥૨૬૫॥

ગુફી શતપદી ।

ગુંદ્રં મુસ્તોદ્રવં લવકાલ્પં તુળમ્ ।

ગુલં તથા ગુડોલોદિયા ચુમ્બનમ્ ।

ગુંઠો અધમહયઃ ।

થથા—

ગુફિ—સમાણ જીણ રત્તો ગુંઠુ ઇવ ગુંદ્રિણિમહીણ ।

તીણ ચિય કુણસુ ગુલં મજ્જા, ડોલોદયં મુંચ ॥૨૦૪॥(૨૬૫)

મૂલુચ્છન્ન-ભમિય-ભાસેસુ ગુમ્મિય-ગુલુચ્છ-ગુત્થંડા ।

ગુંજેલ્લિયં ચ ગુડદાલિયં ચ પિંડિકયત્થમ્મિ ॥૨૬૬॥

ગુમ્મિયં મૂલોત્સન્નમ્ ।

ગુત્થંડો ભાસપક્ષી ।

ગુલુચ્છં ભ્રમિતમ્ ।

ગુફી ચ શતપદ્યામ્, ગુલં ગુડોલોદિયા ચ ચુમ્બિતકે ।

મુસ્તાસમુત્થે તુણે ગુંદ્રં, તુરગાહમે ગુંઠો ॥૨૬૫॥

ગુફી—સો પગવાલી—કાનજૂરો

ગુંદ્ર—મોય સાથે ઝગનારં 'લવક' અથવા

ગુલ } —ચુંબવું—બચી કરવી

'લવક' નામનું ઘાસ

ગુડોલોદિયા

ગુંઠ—અધમ ઘોડો—ટારડો—નીચ ઘોડો

ઉદાહરણ—

ગુફિ—સમાયાં યસ્યાં રક્તઃ ગુંઠુ ઇવ ગુંદ્રિણિમહ્યામ્ ।

તસ્યા પવ કુરુ ગુલં મમ ગુડોલોદયં મુચ્છ ॥૨૦૪

'લવક' કે 'લચક' નામના ઘાસવાલી જમીન ઉપર જેમ ફલકો ઘોડો બાસત થાય છે તેમ તું કાનજૂરો જેવી જેળીમાં—જેળી ઉપર—જે સ્ત્રી ઉપર—બાસત થયેલો છે તેનું જ ચુંબન કર અને મારું ચુંબન મૂકી દે.

મૂલોત્સન્ન-ભ્રમિત-ભાસેસુ ગુમ્મિય-ગુલુચ્છ-ગુત્થંડા ।

ગુંજેલ્લિયં ચ ગુડદાલિયં ચ પિંડીકૃતાર્થે ॥૨૬૬॥

ગુમ્મિય—મૂલમાંથી નીકળી ગયેલ—મૂલ

ગુલુચ્છ—ભ્રમિત—ભ્રમનું—રક્ષકેલ

રહિત—ગૂમ થયેલ

ગુત્થંડ—ભાસ નામનું પક્ષી

ગુંજેલ્લિયં તથા ગુડદાલિયં પિંઢીકૃતમ્ ।

અત્ર—

‘ગુલ્લુચ્છો ગુલ્લુચ્છઃ’ इति संस्कृतसमः ।

તથા “ગુંઠઈ ઉદ્ધૂલયતિ । ગુમઈ ભ્રમતિ । ગુંજઈ હસતિ । ગુમ્મઈ મુહ્યતિ” । એતે ધાત્વાદેશેષુ ઉક્તા इति નોક્તાઃ ।

યથા—

ગુંજેલ્લિય-ળીસાસં ગુડદાલિય-હણુ-કરાં ચ ગુત્થંડ ! ।

વિરહ-ગુલ્લુચ્છં તદ્ ગુમ્મિયં ચ ઉડ્ડિય કહેસુ મં તસ્સ ॥૨૦૫॥(૨૬૬)

ગુંજેલ્લિય } —પિંઢીકૃત-મેઘું કરેલું-ઢગલો કરેલું-ગડદાલો કરેલ
ગુડદાલિય }

ગુલ્લુચ્છ—‘ગુલ્લુચ્છ’ એટલે ગુંછ-ગુલ્લુચ્છ-ગુલ્લુચ્છો-ફૂલનો ગજરો. આ ‘ગુલ્લુચ્છ’ શબ્દ સંસ્કૃત^૧ જેવો છે.

ગુંઠ—ગુંઠઈ-ઉદ્ધૂલયતિ-ફેલાય છે-ધૂલવાલું થાય છે [૮-૪-૨૧]

ગુમ—ગુમઈ-ભ્રમતિ-ધૂમે છે [૮-૪-૧૬૧]

ગુંજ—ગુંજઈ-ગુંજતિ-હસતિ-ગુંજે છે-હસે છે [૮-૪-૧૯૬]

ગુમ્મ—ગુમ્મઈ-મુહ્યતિ-ગૂમ થાય છે-મુંઝાય છે [૮-૪-૨૦૭]

‘ગુંઠ’ વગેરે ઉક્ત ચારે ધાતુઓને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલા છે એથી અહીં બતાવ્યા નથી.

ઉદાહરણ—

ગુંજેલ્લિયનિઃશ્વાસાં ગુડદાલિય-હણુ-કરાં ચ ગુત્થંડ ! ।

વિરહ-ગુલ્લુચ્છં તથા ગુમ્મિયં ચ ઉડ્ડિય કથય માં તસ્ય ॥૨૦૫

હે ખાસ પક્ષી ! તું ઝડીને તેને એમ કહે કે હું ઢબલો નીલાસા મૂકું છું, મારો હાથ અને હૃદયથી મેળાં થયેલી છે અર્થાત્ મેં હૃદયથી મારા હાથ ઊપર ટેકવી છે—લમણે હાથ ઢરેને વિચારમાં પડી છું, તથા વિરહને લીધે ભ્રમિત થઈ ગયેલી છું અને તેથી નિર્મૂલ્ક-નિરાધાર-ટેકાળા વિનાની-બનેલી છું—રક્ષાકેલ થઈ છું.

૧ ભ્રમયતિ-પા૦ । ૨ “ગુલ્લુચ્છો ગુલ્લુચ્છ-સ્તવક-ગુલ્લુચ્છઃ । ગુલ્લુચ્છઃ”—[અભિધાન-ચિન્તા૦ પાં ૪ શ્લો ૧૧૨]

गुत्तहाणं पितृजलदाने, गुलुगुंछिओ वयन्तार ।

गुफगुमिओ सुरही, गेंड-गेंडुया य थणवस्थगेंठीए ॥२६७॥

गुत्तहाणं पितृभ्यो जलाञ्जलिदानम् ।

गुलुगुंछियं वृत्यन्तरितम् ।

अत्र 'गुञ्जहरो रहस्यमेदी' इति 'गुह्य' ।

उन्नमितार्थं तु उन्ममेः उत्क्षिपेवा

हर'शब्दभवः ।

आदेशसिद्धम् ।

तथा—'गुल्लइ चाटु करोति ।

गुफगुमियं सुगन्धि ।

गुंजुल्लइ उल्लसति । गुम्मडइ मुह्यति" ।

गेंडं तथा गेंडुअं स्तनयोरुपरि वल-

एते धात्वादेशेषु उक्ता इति नोक्ताः ।

ग्रन्थिः ।

गुत्तहाणं पितृजलदाने, गुलुगुंछिओ वृत्यन्तरिते ।

गुफगुमिओ सुरभिः गेंड-गेंडुया च स्तनवत्स्रग्रन्थ्याम् ॥२६७॥

गुत्तहाण—गोत्रस्नान-पितृभ्योने पाणी
आपवुं-पितृभ्योने पाणीनी अंजलि
आपवी

गुफगुमिअ—सुगन्धबालुं

गेंड }—ग्रन्थि-बे स्तन ऊपर-बे
गेंडुय } स्तन वच्चे-कापडनी गांठ-
छाती ऊपर पहेरवानी
चोळीनी गांठ

गुलुगुंछिअ—वच्चे वाडबालुं-वाडथी व्यवहित

गुञ्जहरो—सं० 'गुह्यहर' (गुह्य+हर) शब्द ऊपरथी आ 'गुञ्जहरो' शब्द आवेलो
छे-गुञ्जहरो-गुह्य बातने हरी जनार-लई जनार-रहस्यनो मेदनार-छूपी
हकीकतने उघावी पाडनार-गोझारो.

गुलल—गुल्लइ—चाटु करोति—खुश करे छे-मीतुं मीतुं लगाडे छे—रोझवे छे
[८-४-७३]

गुंजुल्ल—गुंजुल्लइ—उल्लसति—ऊल्लसे छे—हूल्लसे छे [८-४-२०२]

गुम्मड—गुम्मडइ—मुह्यति—मुंझाय छे [८-४-२०७]

उक्त त्रणे धातुओ धात्वादेशाना प्रकरणमां कहेका छे तेथी अहीं नोंधी
बताय्या नथी.

गुलुगुंछिय—गुलुगुंछिय एटछे 'उन्नमित'-'नमी गयेल' आ अर्थमां आ शब्दनीं
उपपत्ति उन्नम् (उत्+नम्) [८-४-३६] धातु ऊपरथी अन्वया 'उत्क्षिप्'
(उत्+क्षिप्) धातु ऊपरथी [८-४-१४४] करवानी छे.

यथा—

गुलुगुंछिय ! मय-गुफगुमिय-अंगो महसि किं अगेंडं इमं ।

गुचण्हाणकए छुट-गेंदुआ जाइ जं सरिअं एसा ॥२०६॥ (२६७)

गेंदुलं गोविलं कुप्पासे, गेण्हिअं च थणरुत्ते ।

कीलाइ गेंदुई, गेज्जलं च गेवेज्जए, वणे गोंडं ॥२६८॥

गेंदुलं तथा गोविलं कञ्चुकः ।

गेंदुई क्रीडा ।

गेण्हिअं उरःसूत्रम् ।

गेज्जलं प्रैवेयकम् ।

गोंडं काननम् ।

यथा—

गेंदुई-गोंडे गोरिं स-गेज्जलं पुलकस्फुटगोविलं ।

उअ दट्ठुं रत्तिसिओ गेंदुलं गेण्हिअं च अपहरइ ॥२०७॥ (२६८)

उदाहरण—

गुलुगुंछिय ! मद-गुफगुमिय-अङ्को काङ्कसि किम् अगेंडं इमांम् ? ।

गुचण्हाण-कृते छुट (मुक्त)-गेंदुआ याति यत् सरितम्-यथा ॥२०६॥

वाङ्मनी आडमां रहेला हे ! मदधी-मृगमदधी-कस्तूरीधी सुगन्धित अंगवाळो तुं, प्रत्यक्ष एवी आने-के जेणी उघाडी छातीवाळी छे-शा माटे इच्छे छे, कारण के एणी तो छाती उपरनी कांचळीनी गांठ छूटी मूकी पितृओने जलनो अंजलि आपवा-पितृओनुं श्राद्ध करवा-नरी भणी जाय छे.

गेंदुलं गोविलं कूर्पासे, गेण्हिअं च स्तनसूत्रे ।

क्रीडायां गेंदुई, गेज्जलं च प्रैवेयके. वने गोंडं ॥२६८॥

गेंदुलं } —कूर्पास-कंचुक-कांचळी
गोविलं }

गेंदुई—कंदुकनी-दडानी-क्रीडा-रमत-
खेल

गेण्हिअं—स्तन उपरनुं सूत्र-छाती उप-
रुं सूत्र-उरःसूत्र-मोतीनी माळा

गेज्जलं—प्रैवेयक-डोकनुं घरेणुं
गोंडं—वन

उदाहरण—

गेंदुई-गोंडे गोरिं स-गेज्जलं पुलकस्फुटितगोविलं ।

उत दट्ठा रत्तित्थितः गेंदुलं गेण्हिअं च अपहरति ॥२०७॥

डोकमां घरेणावाळी, रोमांचने लीधे कांचळी उपरी गई छे एवी गोरिने, दडानी क्रीडा करवाना-क्रीडावनमां जोईने, रत्तित्थित एवो ते लेणीनी कांचळीने अने उरःसूत्रने-मोतीनी माळने-अपहरी के छे. जो-नजर कर.

ગોચ્છા-ગોંછી-ગોંડી-ગોંજીઓ મંજરીએ ય ।

ગોલો સક્ષી, ગોલ્હા ચિંબી, ગોલી ય મન્યણિયા ॥૨૬૯॥

ગોચ્છા ગોંછો ગોંડી ગોંજી એતે ચ-
ત્વારો મજરીવાચકાઃ ।

ગોલો સાક્ષી ।

ગોલ્હા ચિંબી ।

ગોલી મન્યની ।

યથા—

ગોંડી ગંડે, ગોચ્છા ખાછે, ગોંછી ઉરે, થળે ગોંજી ।

ગોલીસમજલફુસિયાડ એત્ય ગોલ્હોદ્દિ ! કો ગોલો ? ॥૨૦૮(૨૬૯)

ગોવી બાલા, ગોસં ગા રગ્ગં, ગોઢ્ઠેરં કરો રમ્મિ ।

ગોમદા ગોઅગ્ગા રચ્છા, ગોહુરં ચ ગોવિઠ્ઠા ॥૨૭૦॥

ગોચ્છા-ગોંછી-ગોંડી-ગોંજીઓ મજરીમાં ચ ।

ગોલો સાક્ષી, ગોલ્હા ચિંબી, ગોલી ચ મન્યનિકા ॥૨૬૯॥

ગોચ્છા }
ગોંછી } —મંજરી-માંજર-મુક્ષ ઉપર
ગોંડી } મોર આવે તે
ગોંજી }

ગોલ—સાક્ષી—સાક્ષ આપનાર

ગોલ્હા—ઘોલાંની વેલ-ચિંબી

ગોલી—ગોલી-વલોળું કરવાની ગોલી

ઉદાહરણ—

ગોંડી ગંડે, ગોચ્છા ખાલે, ગોંછો ઉરસિ, સ્તને ગોંજી ।

ગોલીશ્રમજલપૃષતિકાઃ અત્ર ગોલ્હાઓદ્દિ ! કઃ ગોલો ? ॥૨૦૮

ગાલ ઉપર મંજરિ, ખાલ-કપાલ-ઉપર મંજરિ, છાતી ઉપર મંજરિ અને સ્તન ઉપર મંજરિ તથા વલોવવાની ગોલીમાં વલોળું કરવાથી થયેલા પરિશ્રમને લીધે આવી ગયેલાં પાણીનાં બિંદુઓ, હે ઘોલાંની જેવા રાતા ઓઠવાળી ! અહીં કોણ સાક્ષી છે ?

ગોવી બાલા, ગોસં ગોસગ્ગં, ગોઢ્ઠેરં કરીધે ।

ગોમદા ગોઅગ્ગા રથયાયામ્, ગોહુરં ચ ગોવિઠ્ઠા ॥૨૭૦॥

ગોવી બાલા ।

ગોસં પ્રભાતમ્ । ‘ગોસર્ગ’શબ્દો યદિ
સંસ્કૃતે રૂઢસ્તદા તદ્ભવો ‘ગોસર્ગ’-
શબ્દઃ અન્યથા તુ દેશી, પર્યાય-
ભક્ત્યા ત્વિહોપાત્તઃ ।

ગોવ્ધેરં કરીષમ્ ।

ગોમદા તથા ગોઅગ્ના રથ્યા ।
ગોહુરં ગોવિષ્ઠા ।

યથા—

ગોવ્ધેર-ગોહુર-કજ્જે ગોઅગ્નં ગોવિ ! મા ધમસુ ગોસે ।

ચિંપ્વિજ્ઞાસે જં તસ્મિં કેણ વિ ગોમદ્વસહેણ ॥૨૦૯॥(૨૭૦)

ગોવી—ગોપી—બાલા—માની બાલા
ગોસ } —ગોસ—ગોસર્ગ—પ્રભાત
ગોસર્ગ }

ગોવ્ધેર—ગોવર—છાણું—છાણ
ગોમદા } —ગાયો દ્વારા કચરાતી જમીન
ગોઅગ્ના } —ગોમદા—શેરી—આગલા
ભાગમાં જ્યાં ગાયો બાંધેલી
હોય તે—ગોઅગ્ના—શેરી—

ગોહુર—ગોદ્વય—ગાયત્રી વિષ્ણુ—છાણ

‘ગોસર્ગ’—સંસ્કૃતમાં ‘ગોસર્ગ’ (ગો-કિરણ, સર્ગ-સર્જન=કિરણનું સર્જન—જે વસ્તુ તે સૂર્યનાં કિરણો ફુટતાં હોય તે વસ્તુ—ગોસર્ગ—પ્રભાત) શબ્દ પ્રચલિત—રૂઢ—હોય તો તે કપરથી ‘ગોસર્ગ’ શબ્દને નીપજાવવો, પ્રચલિત ન હોય તો ‘ગોસર્ગ’ શબ્દને દેશી સમજાવવો. એ જ વાતને સૂચવવા અહીં તેને પર્યાય શબ્દની રીતે ગોધી બતાવ્યો છે.

ઉદાહરણ—

ગોવ્ધેર-ગોહુર-કાર્યે ગોઅગ્નં ગોવિ ! મા ધમ ગોસે ।

અગ્ન્યસે યત્ તસ્મિન્ કેનાપિ ગોમદ્વૃષમેણ ॥૨૦૯

હે બાલા ! તું છાણાં વીણવા અને છાણ મેલવવા માટે સવારમાં શેરીમાં ન ભમ, કારણ કે તે વસ્તુ શેરીનો કોઈ સાંઢ તને ચેપી નાસ્તરો—પછાટી—વગાટી—દેશે—તું ચંપાઈ જઈશ.

૧ ગોવર—મુ૦ । ૨ વિપિજ્ઞસિ—(વિપ્રીયસે) મુ૦ ।

૩ “વ્યુષ્ટં વિભાતં x x ગોસર્ગઃ” (અમર૦ કાં૦ ૪ શ્લો૦ ૩) એ રીતે અમરકોશકારે અને આ૦ હેમચંદ્રે (અભિધાન કાં૦ ૨ શ્લો૦ ૫૩) પણ ‘ગોસર્ગ’ શબ્દને ‘પ્રભાત’ અર્થમાં નોંધેલો છે. તથા ‘ગોસ’ શબ્દને ‘પ્રભાત’ અર્થના સૂચક તરીકે આ૦ હેમચંદ્ર પોતાના અનેકાર્યસંગ્રહમાં પણ (કાં૦ ૨ શ્લો૦ ૫૬૫) નોંધે છે.

ગોદીણં તિસ્તિપિત્તે, ગોણિકો ગોસમૂહમ્ ।

પ્રતોચન-જડેસુ ગોશ્વય-ના ગણના, ગોવિઓ અજંપિરણ ॥૨૭૧

ગોદીણં મયૂરપિત્તમ્ ।

ગોસણ્ણો મૂર્ખઃ ।

ગોણિકો ગોસમૂહઃ ।

ગોવિઓ અજલ્પાકઃ ।

ગોશ્વઓ પ્રાજનદળ્હઃ ।

યથા—

ગોસણ્ણ ! ગોવિયં હમં ગોણિકં ગોશ્વણ કિં હણસિ ? ।

મોરં કટક્ષમાણિં ગોદીણપિયં નિવારસુ વિહાલિં ॥૨૧૦॥(૨૭૧)

ગોઅંટા ગોચરણે, ગોહલા દુદ્ધવિક્રયિણી ।

ગોવાલિઆઝ પાઝસકીલા, ગોરંફિહી ગોધા ॥૨૭૨॥

ગોદીણં તિસ્તિપિત્તે, ગોણિકો ગોસમૂહઃ ।

પ્રતોદન-જડેસુ ગોશ્વય-ગોસણ્ણા, ગોવિઓ અજલ્પાકે ॥૨૭૧॥

ગોદીણ—મોરનું પીત-પિત્ત

ગોસણ્ણ—ગોસંજ--ગાયત્રી જેવી સંજ્ઞાવાળો

ગોણિક—ગાયત્રી સમૂહ-ગાયત્રી ટોળું

—મૂર્ખ

ગોશ્વ—ગાયત્રી ગોવા-ધોવા-મારવાનું-
સાધન-પરોણો

ગોવિઓ—નહિ બોલનારો

ઉદાહરણ—

ગોસણ્ણ ! ગોવિયં હમં ગોણિકં ગોશ્વણ કિં હંસિ ।

મયૂરં કટાક્ષયમાણાં ગોદીણપ્રિયાં નિવારય વિહાલીમ્ ॥૨૧૦

હે મૂર્ખ ! નહિ બોલનાર એવા આ ગાયત્રી ટોળાને પરોણાવતી તું શા માટે હજી છે. મોરના પિત્તને પ્રિય-વહાલું-ગણનારી અને તે માટે જ મોર ઉપર કટાક્ષ મરી નજર કરતી આ વિહાલીને અટકાવને.

ગોઅંટા ગોચરણેસુ, ગોહલા દુગ્ધવિક્રયિણી ।

ગોવાલિઆઝ પ્રાટ્ટકીટાઃ, ગોરંફિહી ગોધા ॥૨૭૨॥

૧ ગોદીણ—મુ. ૧. ૨. પત્રચન—મા. ૧. ૩. ગોશ્વય—મા. ૧. ૪. ગોઅંટા પા. ૧. ૧.

गोअंट गोचरणाः ।

“गोअंटो स्थलशृङ्गाटः” [] इति अन्ये ।

‘गोअंट गोखुरल्ल-शब्दो वृद्धत्ववाचको’ इति तु प्रज्ञाप्रमादः ।

गोइल्ला दुग्धविक्रयकर्त्री ।

अत्र ‘गोइल्लो गोमान्’ इति मतोः इल्ल-आदेशासिद्धम् ।

यथा—

रेल्लिअ-गोअंट-पयं गोवालिपिण घणम्मि वरिसंते ।

गंतीसु गोइल्लासु गोरंफिडि ! मा कुण असणिपेत्ताएँ ॥२११॥ (२७२)

गोअंट—गायना पग

गोइल्ला—दूध वेचनारी

गोवालिआ—चोमासामां यतो एक प्रका-
रनो कीडो—गोकळगाय (?)

गोरंफिडी—गोधा-घो

गोअंट—बीजा संग्रहकारो कहे छे के “‘गोअंट’ एटले ‘जमीन ऊपर थतां सिंगोडा.’”

गोअंट-गोखुरल्ल—आ बभे शब्दो ‘वृद्धत्व’ अर्थने बतावनारा छे एम कहैव
ए तो प्रज्ञानो प्रमाद छे अर्थात् खोटु छे.

गोइल्ल—गो+इल्ल=गोइल्ल, ‘गो’ शब्दथी मतर्थसूचक ‘इल्ल’ प्रत्यय [८-२-१५९]
लागतां ‘गोइल्ल’ शब्दनी उपपत्ति बाय छे गोइल्ल-गोमान्-गायवाळो-गोप.

गोमुह—‘गोमुह’ एटले ‘उपलेपन’ आ ‘गोमुह’ शब्द संस्कृत ‘गोमुख’ ऊपरथी
आवेळो छे माटे तेने अही देशी तरीके बताब्यो नथी. ‘हल्लायुध’ नाम्नो
संस्कृत कोशकार कहे छे के—‘गोमुखम् उपलेपनेऽपि स्यात्’ [५, ११]
अर्थात् संस्कृतकोशमां पण ‘गोमुख’ शब्द ‘उपलेपन’ अर्थमां बतावेळो छे.

उदाहरण—

रेल्लिअ-(रेखित)-गोअंट-पदं गोवालिप्रिये घने वर्षति ।

गन्त्रीसु गोइल्लासु गोरंफिडि ! मा कुण अशनिनिपात ॥२११॥

‘गोवालिआ’ नामना कीडाने प्रिय एवो मेघ गायनां पगलां जेटलो रेळो
चाले तेम बरसतो हतो ते बखत जती दूध वेचनारीओ ऊपर हे गोरंफिडि-घो !
-(हे ओ जेबा !)-तुं बज्रनिपात न कर.

अथ अनेकार्थाः

रन्मिय-मुए गयं, वण-तलार-बालमिग-ण्हाविए गंडो ।

गत्तं ईसा-पंकेसु, इच्छा-रयणां गंधोली ॥२७३॥

गयं घूर्णितम् मृतं च ।

गत्तं ईषा पङ्कथ ।

गंडो वनम् दाण्डपाशिकः लघुमृगः

गंधोली इच्छा रजनी च ॥ (२७३)

नापितश्चेति चतुर्थः । समाहार-

त्वादेकवचनम् ।

गंधोली छाया-सरहासु, गहवई य गामिय-ससीसु ।

गंधोल्लिअं उद्धुसियं हासद्याणे य अंगं आलिद्धं ॥२७४॥

गंधोली छाया मधुमक्षिका च ।

गंधोल्लिअं रोमाञ्चितम् तथा हास्यस्था-

गहवई ग्रामीणः शशी च । 'ग्रहपति-

ने अङ्गस्पर्शो यत् 'गिलिगिलाविमं'

त्वम् आदित्य एव रूढम् न शशि-

इति लोके रूढमिति द्वयर्थम् ॥

नि'इति नायं 'ग्रहपति'शब्दसमु-

(२७४)

द्भवः ।

इवे आदिमां 'गकार'वाळा अनेकार्थक शब्दोः

घूर्णित-मृते गयं, वन-तलार-बालमृग-स्ना(ना)पिते गंडो ।

गत्तं ईषा-पङ्केषु, इच्छा-रजनीषु गंधोली ॥२७३॥

गय—१ घूमेळं २ मरेळं

गत्त—१ ईषा-इळनो दांडो २ पंक-कादथ

गंड—१ वन २ तलार-दांडपाशिक-
कोढवाळ ३ नातुं हरण ४ नवरावनारो-
नवराववानी प्रवृत्तिवाळो-स्नापित-हजाम

गंधोली—१ इच्छा २ रजनी-रात

'वण-तलार-बाल'-मूळना ए पाठमां समाहार द्वंद्व छे माटे ज ए आखुं पद
एकवचनवाळुं छे.

गंधोली छाया-सरघासु, गहवई च ग्रामिक-शशिषु ।

गंधोल्लिअं उद्धुषितम् हासस्थाने च अङ्गम्-आलिद्धम् ॥२७४॥

गंधोली—१ छाया २ मधुमाख

गंधोल्लिअ—१ रोमांच थवो २ गलगलिया

गहवई—१ ग्रामीण २ चंद्र

थवां-गदगदियां थवां-हसतुं आवे

एवी जम्याए अंगनो स्पर्श करवो

अर्थात् लोकप्रसिद्ध 'गलगलिया'

गहवई—ग्रहो ऊपरतुं आधिपत्य सूर्यमां ज छे माटे 'ग्रहपति' शब्द, आदिरथ-

सूर्य-अर्थमां ज रूढ छे, 'ग्रहपति' शब्दनी प्रसिद्धि 'चंद्र' अर्थमां नथी माटे 'चंद्र'

अर्थवाळो आ 'गहवई' शब्द, प्रसिद्ध 'ग्रहपति' शब्द ऊपरथी उपजाववानो नथी.

१ गंधोल्लिअं-मु० ।

बिन्दु-अहमेसु गुंपा गुंदा, गुंछा उ दाढियाए वि ।

गुत्ती बंधण-इच्छा-वचन-लया-मउलिमालासु ॥२७७॥

गुंपा तथा गुंदा बिन्दो अधमे चेति
प्रत्येकं द्वयार्था ।

गुत्ती बन्धनम् इच्छा वचनम् छता
शिरोमाल्यं चेति पञ्चार्था ॥ (२७९)

गुंछा तु बिन्दु-अधमयोः उत्तरोष्ठ-
श्मश्रुणि चेति त्र्यर्था ।

सेज्जाए संमूढम्मि गोषिए तह य गुप्पंतं ।

गुमिलं मूढे गहणे पक्खलिय-आवुण्णएसुं च ॥२७६॥

गुप्पंतं शयनीयम् संमूढम् गोषितं
चेति त्र्यर्थम् ।

गुमिलं मूढम् गहनम् प्रस्खलितम्
आपूर्णं चेति चतुर्थम् ॥ (२७६)

बुसिया-विलोडिएसुं कन्दुय-थवएसु तह गुलिया ।

संचलिय-खलिय-विहडिय-पूरिय-मूढेसु गुम्मइओ ॥२७७॥

बिन्दु-अधमेसु गुंपा गुंदा, गुंछा तु दाढियाए-दाढिकायाम्-अपि ।

गुत्ती बन्धन-इच्छा-वचन-छता-मौलिमालासु ॥२७७॥

गुंपा } — १ बिन्दु २ अधम
गुंदा }

गुत्ति— १ गुत्ति-बंधन-जेल २ इच्छा ३
वचन ४ लता ५ माथानी माळा-मुकुट
ऊपरनी माळा

गुंछा— १ बिन्दु २ अधम ३ दाढी-
नीचेना होठनी 'मश्रु

शय्यायां संमूढे गोषिते तथा च गुप्पंतं ।

गुमिलं मूढे गहने प्रस्खलित-आपूर्णकेषु च ॥२७६॥

गुप्पंतं— १ शय्या-पथारी २ संमूढ ३
गोषित-रक्षित

गुमिल— १ मूढ २ गहन ३ प्रस्खलित
४ आपूर्ण-पूरेपूरं

बुसिका-विलोडितेषु कन्दुक-स्तवकेषु तथा गुलिया ।

संचलित-स्खलित-विषटित-पूरित-मूढेषु गुम्मइओ ॥२७७॥

ગુલિયા બુસિકા વિલોહિતમ્ કન્દુકઃ
સ્તવકથેતિ ચતુરર્થા ।

ગુમ્મહઘી સંચકિતઃ સ્વલિતઃ કિષ-
ટિતઃ પૂરિતઃ મૂઢકથેતિ વચ્ચાર્થઃ (૨૭૭)

પંક-જવેસું ગોડું, ગો-ગોદા-ગઢ-સહીસુ ગોલા ય ।

સીયા-અવિસ્વ-ગ્ગીવાસું ગોરા, ગોળો ય સવિસ્વ-જસ સુ ૨૭૮
ગોડું પઢ્કઃ યવથ ।

ગોરા લાજ્જલપદતિઃ ચક્ષુઃ પ્રીવા
ચેતિ ત્ર્યર્થા ।

ગોલા ગોઃ ગોદાવરી સામાન્યેન નદી
સસ્ત્રી ચેતિ ચતુરર્થા ।

ગોળો સાક્ષી દૃષમથેતિ ।

અત્ર-

‘ગોલા’શબ્દઃ સંસ્કૃતસમોઽપિ કવીનાં નાતિપ્રસિદ્ધ ઇત્યુપાત્તઃ ।

‘ગોળ’શબ્દસ્તુ ગવિ શબ્દાનુશાસને સાધિતોઽપિ ગોળાદિપ્રપન્નત્વાદસ્ય
પ્રવન્ધસ્યેહોપાત્તઃ ॥ (૨૭૮)

ગુલિયા—૧ મુંસો ૨ વલોવણું ૩ કંદુક
—દહો ૪ ગુચ્છો-ફૂલનો ગજરો

ગુમ્મહઘ—૧ સંચકિત ૨ સ્વલિત ૩
વિષટિત-બગડેલ ૪ પૂરેલું-પૂર્ણ ૫ મૂઢ

પઢ્ક-યવેષુ ગોડું, ગો-ગોદા-નદી-સસ્ત્રીયુ ગોલા ચ ।

સીતા-અસિ-ગ્રીવાસુ ગોરા, ગોળો ચ સાક્ષિ-દૃષમેષુ ॥૨૭૮॥

ગોડું—૧ પંક-કદબ ૨ જવ

ગોરા—૧ દુઢ્લો દંડ ૨ આંચ ૩ ઢોક

ગોલા—૧ ગાય ૨ ગોદાવરી નદી ૩
નદી ૪ સસ્ત્રી-મિત્ર

ગોળ—૧ સાક્ષી ૨ ચક્ષુ

ગોલા—‘ગોલા’ શબ્દ સંસ્કૃતસમ છે તો પણ જે અર્થમાં અહીંં બતાવ્યો છે તે અર્થમાં
કવિઓના વ્યવહારમાં અતિપ્રસિદ્ધ નથી માટે તેને અહીંં દેશી તરીકે બતાવ્યો છે.

ગોળ—‘ગોળ’ શબ્દ જે અર્થમાં અહીંં બતાવ્યો છે તે જ અર્થમાં તેની સાધના વ્યાકરણમાં
[‘ગોળાદયઃ’ ૮-૨-૧૭૪] કરી બતાવી છે તો પણ ‘ગોળ’ સંબંધી વ્યાક-
રણની સાધના અને આ દેશીસંપ્રદાઈમાં આવતી સાધના એ બંને જુદી નથી; કિંતુ
આ સંપ્રદાઈ, વ્યાકરણના નિપાતસાધક ભાગનો એક સવિસ્તર સંપ્રદાઈ છે માટે
વ્યાકરણગત ‘ગોળ’ની જોઈ અને આ સંપ્રદાઈમાં આવેલી ‘ગોળ’ની જોઈ એ બંનેમાં
ફરો મેદ નથી એમ સમજવું.

અથ 'ય'આદય:-

ઘણ્ણો ડ ત્યલ, ઘણ્ણો અણુરક્તે, ઘરે ઘંઘો ।

ઘડિ-ઘડિયઘડા ગોઠી, ઘરગોલીં ઘરોલી ય ॥૨૭૯॥

ઘણ્ણો ડર: । “ઘણ્ણો રક્ત:” [] ઇત્યન્યે । ઘણ્ણો અનુરક્ત: । ઘંઘો ગૃહમ્ । ઘડી તથા ઘડિયઘડા ગોઠી । ઘરોલી ગૃહગોષિકા ।

યથા—

ઘણ્ણસ્સ ઘંઘપત્તે ઘણ્ણે લગ્ગાઇ કહ-ઘડીરુઢ્ધો ।

ઘડિયઘડા ણીસંકા ધમઇં જં ડમત્તા ઘરોલિ ઘ્વ ॥૨૧૨॥(૨૭૯)

હવે આદિમાં 'ય' વાળા શબ્દો:-

ઘણ્ણો ડર:સ્થલે, ઘણ્ણો અનુરક્તે, ગૃહે ઘંઘો ।

ઘડિ-ઘડિયઘડા ગોઠી, ગૃહગોલ્યાં ઘરોલી ચ ॥૨૭૯॥

ઘણ્ણ—ડર:સ્થલ-છાતી-હૃદય

ઘણ્ણ—અનુરક્ત-અનુરાગવાળો

ઘંઘ—ઘર

ઘડી

ઘડિયઘડા

ઘરોલી—ગૃહગોલિકા-ઘરોલી-ટેક ઘરોલી-

ગૃહગોષિકા

}—ગોઠી-ગોઠ-મિત્રમંડલી

ઘણ્ણ—ઘીજા સંપ્રદાકારો “‘ઘણ્ણ’નો અર્થ ‘અનુરક્ત’ ” બતાવે છે.

ઉદાહરણ—

ઘણ્ણસ્સ ઘંઘપત્તે: ઘણ્ણે લગ્ગાયા: ‘કથં ઘડીરુઢ્ધે: (કથાઘડીરુઢ્ધે:) ।

ઘડિયઘડા નિ:શક્કા ભ્રમતિ યદ્ ડમ્મત્તા ઘરોલી ઇવ ॥૨૧૨

અનુરાગવાળા અને ગોઠીમાં રહિ ધરાબનાર એવા ધરણિના હૃદયમાં લાગેલીની-
વસેલીની અર્થાત્ ધરણિની પ્રિય લીની નિ:શંક ગોઠી ડમ્મત્ત ઘરોલીની પેટે
કેમ ભમે છે ?

૧ -હગોલિકા-મુ० પાઠાન્તઃ । ૨ ‘લગ્ગા ઇ’ આમ પદવિભાગ કરીએ તો ‘હૃદયમાં
લાગેલી-પ્રેમપાત્ર બનેલી-ગોઠી’ એવો અર્થ સમજાવો અને ‘ઇ’ પાદપૂર્વાર્થે સમજાવો.
૩ -ઇ જમતા (યમાત્તા-મરણાસક્તા) પા० ૧ । મુ० । ૪ મૂલમાં ‘કહ’ શબ્દ છે.
તેનો અર્થ ‘કથા’ થાય અને ‘કથમ્’ પણ થાય. છાયામાં બંને અર્થો બતાવ્યા છે
અને અનુવાદમાં ‘કથમ્’ અર્થ સૂચવ્યો છે.

घ भायणे घरोलं, सधर्मिण्यां घरिल्ली य ।

घंघोरो हिण्डण, घम्मोई गं यतिणम्मि ॥२८०॥

घरोलं गृहभोजनभेदः । घरिल्ली पत्नी । घंघोरो भ्रमणशीलः । घम्मोई गण्डुस्संज्ञं तृणम् ।

व्या—

सह तीए हिंड तुमं घम्मोईसहलाइ घंघोर ! ।

भुंजिहिसि घरोले पुण सुरसे दिण्णे घरिल्लीए ॥२१३॥(२८०)

जहणत्थवत्थभेदे घग्घरं, आदरिसयम्मि घरयंदो ।

घणवाही इंदे, घरघंटो चट्टए यै, शकुलिया घारी ॥२८१॥

घग्घरं जघनस्थवस्त्रभेदः । घरयंदो आदर्शः । घणवाही इन्द्रः । घरघंटो चटकः । घारी शकुनिकाख्यः पक्षी ।

गृहभोजने घरोलं, सधर्मिण्यां घरिल्ली च ।

घंघोरो हिण्डनके, घम्मोई गण्डुत्-तृणे ॥२८०॥

घरोल—घरोलुं—घरलुं विशेष प्रकारलुं भोजन

घंघोर—हिंडनारो—भ्रमणशील—रखडनारो घम्मोई—‘गण्डुत्’ नामलुं घास—घमोई

घरिल्ली—घरवाली—सधर्मिणी—पत्नी

उदाहरण—

सह तया हिण्डस्व त्वं घम्मोईसहलाइ घंघोर ! ।

भोक्ष्यसे घरोले पुनः सुरसे दत्ते घरिल्लीए ॥२१३॥

रखडनार हे ! घमोईना जेवा अवाजवाली अथवा रंगे घमोईना सुंदर दल-पादडां—जेवी एवी तेणीनी साथे तुं भम. वली, प्यारे पत्नी सरसरसवाळुं विशेष प्रकारलुं भोजन आपे त्यारे (तेनी साथे) भोजन करजे—जमजे.

जघनस्थवस्त्रभेदे घग्घरं, आदर्शके घरयंदो ।

घणवाही इन्द्रे, घरघंटो चटके च, शकुनिका घारी ॥२८१॥

घग्घर—घाघरो—जघन ऊपरलुं विशेष प्रकारलुं वस्त्र

घरघंट—गृहघण्ट—घरमां घंटनी जेम वाग्या करे—बोल्या करे—चकलो

घरयंद—गृहचम्र—घरमां चन्द्र समान—आरितो

घारी—समली—‘शकुनिका’ नामलुं पक्षी

घणवाही—घनवाही—मेघोने वहनार—इन्द्र

યથા—

ઘણવાહિધનુમળહેરે કાંછે ઘરઘંટ-ઘારિસંઘરણે ।

સયલકલાઘરયંદો કો જં સિદ્ધિલંતઘગરા સરસિ ? ॥૨૧૪॥(૨૮૧)

માયારાન્નિ ય ધારો, ધારંતો ઘેવરે ચૈવ ।

ગાગમ્મિ ઘાયેળો, મચ્છિં ઘિઅં, કુજ્જા ઘિટ્ટો ॥૨૮૨॥

ધારો પ્રાકારઃ । ધારંતો ધૃતપૂરઃ । ઘાયળો ગાયનઃ । ઘિઅં મત્સિતમ્ ।

ધિટ્ટો કુજ્જઃ ।

યથા—

ધારંતે મિક્સંતો ગેહદુવારે ધિઓ પરિયણે ।

ઓ ધિટ્ટઘાયળો ધિટ્ટયાઙ્ ધારમ્મિ આરુહ્ ॥૨૧૫॥

અત્ર-‘ધિસહ-પ્રસતે’ ઇતિ ધાત્વાદેશેષુકઃ ઇતિ નોતઃ ॥ (૨૮૨)

ઉદાહરણ—

ઘણવાહિધનુર્મનોહરે કાલે ઘરઘંટ-ઘારિસંહરણે ।

સકલકલાઘરયંદો કો યત્ શિથિલ્યમાનઘગરા સ્મરસિ ? ॥૨૧૪

મેષ ધનુષ જેવા મનોહર અને ચકલા તથા સમઝીના સંહારક એવા સમબે, બધી કઢાના આરિસા જેવો એવો તે કોણ છે કે જેને તું, ઘાઘરો ઢીલો થઈ જતો સંભારે છે-યાદ કરે છે ?

પ્રાકારે ચ ધારો, ધારંતો ધૃતપૂરે ચૈવ ।

ગાયને ઘાયળો, મત્સિતે ઘિઅં, કુજ્જકે ધિટ્ટો ॥૨૮૨॥

ધાર—પ્રાકાર-ગઢ-કોટ-કિલ્લો

ધિઅ—તિરસ્કારપાત્ર-ધૃણાપાત્ર

ધારંત-ઘેવર

ધિટ્ટ—કુજ્જ-ઠિંગળો-ગટ્ટો

ઘાયળ—ગાયન-ગાન કરનાર-ગાનાર-

ગઘૈયો

ઉદાહરણ—

ધારંતે મિક્ષમાણઃ ગેહદ્વારે ધિઓ પરિજનેન ।

ઉત ધિટ્ટઘાયળો ધૃષ્ટતયા ધારમ્મિ આરોહતિ ॥૨૧૫

ધરે ધરે ઘેવરોની મીલ માગતો અને સંવંધીઓના તિરસ્કારને પામેલો એવો ઠિંગળો ગઘૈયો-જુઓ જુઓ-ધૃષ્ટપણે કોટ ડપર ચડે છે.

ધિસ—ધિસહ-પ્રસતે-પ્રાસ લે છે-ગઢલે છે-સ્નાય છે.

આ ધાતુ, ધાત્વાદેશોમાં કહેલો છે [૮-૪-૨૦૪] માટે અહીં બતાવ્યો નથી.

भेके घुग्घुरि-घुरुघुरिणो, घुत्तिय-घुसिणिया गवेष्टिम् ।

घुंघुरुडो उत्करे, घुग्घुस्सुसयं ससंकभणियम् ॥२८३॥

घुग्घुरी तथा घुरुघुरी मण्डूकः । घुत्तियं तथा घुसिणियं गवेष्टितम् ।
घुंघुरुडो उत्करः । घुग्घुस्सुसयं साशङ्कभणितम् ।

यथा —

पसरिअघुग्घुरि-घुरुघुरि-निरवे सा घुत्तिय तिमिरघुंघुरुडे ।

ता घुसिणसु दूइ ! तुमं इय घुग्घुस्सुसइओ चवइ को वि ॥२९६॥

अत्र—‘घुसिणं कुङ्कुमम्’ इति ‘घुसृण’शब्दसंभवम् । तथा घुट्टइ पिबति ।
घुलइ, घुम्मइ घूर्णते । घुसलइ मथ्नाति । एते धात्वादेशेषूक्ता इति नोक्ताः (२८३)

भेके घुग्घुरि-घुरुघुरिणो, घुत्तिय-घुसिणिया गवेष्टिते ।

घुंघुरुडो उत्करे, घुग्घुस्सुसयं ससङ्कभणिते ॥२८३॥

घुग्घुरि } —मेक-डेडको
घुरुघुरि }
घुत्तिय } —गोतवुं-गवेष्टणा करवी
घुसिणिय }

घुंघुरुड—उत्कर-समूह-उत्करडो
घुग्घुस्सुसय—घूसूस करवी-सशङ्क बोलवुं

घुसिण—घुसिण एटले कंकु. आ ‘घुसिण’ शब्दने संस्कृत ‘घुसृण’ ऊपरवी
लेवानो छे.

घुट्ट—घुट्टइ-पिबति-पीए छे-घुंठ ले छे [८-४-१०]

घुल—घुलइ-घूर्णते-घोळे छे [८-४-११७]

घुम्म—घुम्मइ-घूर्णते-घूमे छे [८-४-११७]

घुसल—घुसलइ-मथ्नाति-मये छे [८-४-१२१]

आ चारे धातुओने धात्वादेशना प्रकरणमां नोधेला छे माटे अहो बताव्या नथी.

उदाहरण—

मसुत २९९। रे-घुरुघुरि-निरवे सा घुत्तिमा तिमिर-घुंघुरुडे ।

तावत् घुसिणसु दूति ! त्वम्-इति घुग्घुस्सुसइओ चवइ-

वक्ति-कोऽपि ॥२९६

‘देडकाओनो अमे देडकीओनो अवाज ज्यारे फेलाओ त्यारे अंचाराना समूहमां-
घणुं अंचारं थई गया पछी (तैं) तेणीने गोतेली, तो हे दूति ! तुं गोत’ ए प्रमाणे
कोई घूसूस करतो बोले छे.

१ -घुत्तिपह घुं-मु० ।

કર્ણોપકર્ણિકાયાં ઘુણઘુણિયા, ઘુસિરસારં અવસ્થાને ।

ઘુઘુણિયં ગિરિગંઢે, ઘુઘુચ્છણયં ચ લેયન્મિ ॥૨૮૪॥

ઘુણઘુણિયા કર્ણોપકર્ણિકા । ઘુસિરસારં અવસ્થાનમ્—મસૂરાદીનાં પિટ્તમ્ ।

ઘુઘુણિયં ગિરેર્ગંઢમ્—પૃથ્વીશિલા । ઘુઘુચ્છણયં લેયઃ ।

યથા—

તદ્ આગમઘુણઘુણિયં સૌં ચઙ્ગ ઘુસિરસારાઈ ।

ઘુઘુણિયસુ ઘુઘુચ્છણેણ વચ્ચંતિ રિત્વહુયા ॥૨૧૭॥

અત્ર—‘ઘૂઓ ઉલ્લકઃ’ इति ‘ઘૂક’શબ્દમવઃ ॥ (૨૮૪)

ઘોરી સ્લહવિશેષે, ઘોસાલી સરયલ્લિભેયન્મિ ।

ઘોરી શ્લભપક્ષિવિશેષઃ । અત્ર—‘ઘોઢો અશ્વઃ’ इति ‘ઘોટ’શબ્દમવઃ ।

ઘોસાલી શરદુદ્ભવો વલ્લિભેદઃ ।

કર્ણોપકર્ણિકાયાં ઘુણઘુણિયા, ઘુસિરસારં અવસ્થાને ।

ઘુઘુણિયં ગિરિગંઢે, ઘુઘુચ્છણયં ચ લેયે ॥૨૮૪॥

ઘુણઘુણિયા—કર્ણોપકર્ણિકા એક કાનેથી
બીજે કાને અને બીજે કાનેથી ત્રીજે
કાને એમ ઉત્તરોત્તર સંબંધિત આવે
તે—પરસ્પર એક બીજા ગળગળે તે

ઘુસિરસાર—અવસ્થાન-વિવાહ પ્રસંગે મસૂર
વગેરેનું ન્હાવણ કરવા માટેનું પીઠ-પીઠી
ઘુઘુણિય—ગિરિનો ગંઢ-પહાડની પહોળી
શિલા-પહોળો પથ્થર
ઘુઘુચ્છણય—લેય

ઘૂઘ—ઘૂઘ-ઘૂઘ-ઘૂઘ-ઉલ્લક. આ ‘ઘૂઘ’ શબ્દને સંસ્કૃત ‘ઘૂક’ ઉપરથી લાવવાનો છે.
ઉદાહરણ—

તદ્ આગમઘુણઘુણિયં શ્રુત્વા ત્યક્ત્વા ઘુસિરસારાઈ ।

ઘુઘુણિયસુ ઘુઘુચ્છણેણ વચ્ચંતિ રિત્વધુકાઃ ॥૨૧૭॥

કર્ણોપકર્ણની રીતે—એક ગળગળ્યો અને બીજો ગળગળ્યો એ રીતે તારા આવ-
વાની વાત સાંભળીને મસૂર વગેરેનાં પીઠાંને છોટી રૂંદને શત્રુઓની વઘૂઓ પહાડની
પહોળી શિલાઓ તરફ લેદપૂર્વક ચાલી જાય છે.

ઘોરી શ્લભવિશેષે, ઘોસાલી શરદુલ્લિભેદે ।

ઘોરી—એક પ્રકારનો પતંગ-પતંગિયું-તીડ

ઘોસાલી—શરદુલ્લિભેદની વચ્ચારી એક પ્રકારની વેલ

વથા—

સિરિકુમરવાલ ! નરવડ ! તુહ તુરયા ઘોરિણો ઇવ અગણિજ્ઞા ।

કલ્પન્તિ વૈરિપત્થિવલ્લાઈ ઘોસાલિયાદલાઈ વ ॥૨૧૮॥

અત્ર-‘ઘોલહ ઘૂર્ણતે’ इति धात्वादेशेषूक्तः इति नोक्तः ॥

અથ અ-કાર્યા:

ઘટ્ટો કુસુંભરક્તે, સારયાત્ હમ્મિ, વંસે ચ ॥૨૮૫॥

ઘટ્ટો કુસુંભરક્તં વલ્લમ્ નદીતીર્થમ્ વેણુશ્ચેતિ ટ્રયર્થઃ ॥ (૨૮૫)

ઘમ્મોડી મજ્ઞણ્હે, મસણ, ગામણિતિણે ચૈવ ।

ઘોરો ણાસિઅ ગિદ્દેસુ, ઘોલિયં સિલયલે હઠકણ ચ ॥૨૮૬॥

ઘોડ—ઘોડ-ઘોડો-અશ્વ. આ શબ્દને સંસ્કૃત ‘ઘોટ’ ઉપરથી જાવવાનો છે.

ઘોલ—ઘોલહ-ઘૂર્ણતે-ઘોળે છે. આ ‘ઘોલ’ ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલો છે

[૮-૪-૧૧૭] માટે અહીં કહ્યો નથી.

જદાહરણ—

શ્રી કુમારપાલ ! નરપતે ! તવ તુરગા ઘોરિણો ઇવ અગણ્યાઃ ।

કલ્પયન્તિ વૈરિપાથિવલ્લાનિ ઘોસાલિયાદલાનિ ઇવ ॥૨૧૮

હે શ્રીમાન્ રાજા કુમારપાલ ! પતંગિયાની પેટે અગણનીય-ગણી શકાય નહિ
એવા તારા ઘોડાઓ, શત્રુ રાજાઓનાં બલોને-લડકોને, ઘોસાલિયાના પાંદડાંની પેટે
ચાવી જાય છે-કોલિયો કરી જાય છે.

‘ઘ’વાળા અનેકાર્થક શબ્દો

ઘટ્ટો કુસુંભરક્તે, સરિત્તીર્થે, વંશે ચ ॥૨૮૫॥

ઘટ્ટ—૧ કસુંબાથી રંગેલ વલ્લ-ઘાટ ૨ નદીનો ઘાટ ૩ વાંસડો

ઘમ્મોડી મધ્યાહ્ને, મજ્ઞકે, ગ્રામણીત્તુણે ચૈવ ।

ઘોરો નાશિત-શુદ્ધેષુ, ઘોલિયં શિલાતલે હઠકુતે ચ ॥૨૮૬॥

ધમ્મોહી મધ્યાહ્નઃ મશકઃ 'પ્રામણી'સંજ્ઞાં તૃણં ચેતિ ત્રયર્થા । અત્ર-‘ઘત્તહ ક્ષિપતિ ગવેષયતિ ચ’-ઇતિ ધાત્વાદેશેષૂકમિતિ નોકમ્ । ધોરો નાશિતઃ ગૃધ્રપક્ષી ચ । ધોલિયં શિલાતલમ્ હઠકૃતં ચ-ઉભયમ્ ॥ (૨૮૬)

ત્યાચાર્યશ્રોત્રેમચ્ચ વિરાચેતાયાં સ્વાપક્ષે શીશબ્દસંગ્રહવૃત્તૌ
દ્વિતીયો વર્ગઃ । ગ્રંથાન્ ૪૮૦ ॥

ધમ્મોહી—૧ મધ્યાહ્ન-વપોર-દિવસનો
બીજો પ્રહર ૨ મચ્છર ૩ 'પ્રામણી'
વામનું ઘાસ

ધોર—૧ નાશિત-નાશ પામેલ ૨ ગીધ-
પક્ષી

ધોલિય—૧ શિલાતલ ૨ હઠે કરેલું

ઘત્ત—ઘત્તહ-ક્ષિપતિ-લેવે છે-નાલે છે-ફેંકે છે [૮-૪-૧૪૩]

ઘત્તહ-ગવેષયતિ-ગોતે છે-ગવેષણ કરે છે [૮-૪-૧૮૧]

આ બંને ધાતુઓને, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહી બતાવ્યા છે માટે અહીં
બંધી લખ્યા.

પ્રમાણે આચાર્ય હેમચંદ્રે રચેલા અને પોતાની બનાવેલી
ટીકાવાળા દેશીશબ્દસંગ્રહનો બીજો વર્ગ પૂરો થયો.

તૃતીયઃ વર્ગઃ

અથ ચકારાણિ:-

ચત્તો તર્કુ, ચંગં ચારુ, ચડ-ચોટ્ટિયા સિખા ।

ચટ્ટુ ચ દારુહસ્થે, ચંમો ચાસો ચ સીરસીમંતે ॥૨૮૭॥

ચત્તો તર્કુઃ । ચંગં ચારુ । ચડો તથા ચોટ્ટી શિખા । ચટ્ટુ દારુહસ્તઃ ।
ચંમો તથા ચાસો હલસ્પાટિતભૂમિરેખા ।

યથા—

રે ચંગચોટ્ટિય ! ચડં તોડિસ્સં ચટ્ટુણ ચ હણિસ્સં ।

ચાસક્ષમં ઘટ કુર્સિ ન હુ ચંમં કરઇ ચત્તમિત્તકુસી ॥૨૧૯॥(૨૮૭)

હવે આદિમાં ચકારવાળા શબ્દો—

ચત્તો તર્કુઃ, ચંગં ચારુ, ચડ-ચોટ્ટિયા સિખા ।

ચટ્ટુ ચ દારુહસ્થે, ચંમો ચાસો ચ સીરસીમંતે ॥૨૮૭॥

ચત્ત—ત્રાક

ચંગ—ચારુ-સારું-ચંગું

ચડ } —ચોટલી-શિખા
ચોટ્ટી }

ચટ્ટુ—ચાટવો-લાકડાનો હાથ-કડછી

જેવું લાકડાનું પીરસવાનું ઉપકરણ

ચંમ } —ચાસ-હલ દ્વારા થયેલો સેંચો-
ચાસ } હલદ્વારા ફાટેલી ભોંયની રેખા

ઉદાહરણ—

રે ચંગચોટ્ટિય ! ચડં તોડિષ્યામિ ચટ્ટુણ ચ હનિષ્યામિ ।

ચાસક્ષમં ઘટસ્વ કુર્ચી ન ક્ષલુ ચંમં કરોતિ ચત્તમાત્રકુસી ॥૨૧૯॥

સારી ચોટલીવાળા છે ! તારી ચોટલી તોડી નાશીશ અને તને ચાટવા વડે
હળીશ. જે વડે જમીન ઉપર ચાસ થાય અર્થાત્ જમીન બરાબર છેડી શકાય એવી
મજબૂત અળીવાળી કોશને ઘડી આપ. આ ત્રાક જેવડી કોશથી જમીન છેડી જ
શકાતી નથી-ત્રાક જેવડી કોશ જમીનમાં ચાસ જ પાડી શકતી નથી.

અત્યાર-ચહુદ્ ચંડિકા હાસ-નિમગ્ન-રોષેસુ ।

ચંદિલ-ચઝક-ચકોડા નાવિય-ચચર-અગ્નિમેદસુ ॥૨૮૮॥

ચત્યરી હાસઃ । ચહુદ્ નિમગ્નમ્ । ચંડિકા રોષઃ । ચંદિલો નાપિતઃ ।
'ચંદિલઃ' इति तु संस्कृतसमम् । चउकं चत्वरम् । चकोडा अग्निमेदः ।

यथा—

તીરૂ વિરહચકોડાજલિઓ સો ચંદિલો સહિ ! દ્યાર્ણિ ।

દિઅયચઝકે ચત્યરિચહુદ્ગણવસો વિ કુણઈ ચંદિકં ॥૨૨૦॥ (૨૮૮)

'चस्तरि-चतुष्क'शब्दौ येषां संस्कृतेऽपि संमतौ तन्मते 'चत्थरि-चउ-
क'शब्दौ न दृश्यौ ॥२८८॥

પીણ-ચિછળ્લા-વિનાળસુ ચંદિલ-ચંદિય-ચવેણા ।

યુતકરપુટે ચવેડી, તજા ચકપ્પા ચુડપ્પા ચ ॥૨૮૯॥

અત્યાર-ચહુદ્-ચંડિકા હાસ-નિમગ્ન-રોષેસુ ।

ચંદિલ-ચઝક-ચકોડા નાપિત-ચત્વર-અગ્નિમેદેસુ ॥૨૮૮॥

અત્યાર—હાસ-હસડું

ચંદિલ—ચંદિલ-નાવી-હજામ

ચહુદ્—ચોટેલું-છતેલું-નિમગ્ન

ચઝક—ચતુષ્ક-ચોક-ચાચર-ચત્વર

ચંડિકા—ચંદૈવ્ય-રોષ

ચકોડા—વિશેષ પ્રકારનો અગ્નિ

ચંદિલ—આ શબ્દ તો સંસ્કૃતસમ છે માટે અહીં નોંધ્યો નથી. [સરસ્વાતો
આ ગાયાનો 'ચંદિલ']

અત્યાર-ચઝક—જેઓ સંસ્કૃતમાં 'ચસ્તરિ' અને 'ચતુષ્ક' શબ્દને સ્વીકારે છે
તથા એ 'ચસ્તરિ' ઉપરથી આ 'અત્યાર' શબ્દને અને 'ચતુષ્ક' ઉપરથી
'ચઝક' શબ્દને નીપજાવે છે તેઓના મત પ્રમાણે 'અત્યાર' અને 'ચઝક' એ
બન્ને શબ્દો દેશ્ય નથી પણ બ્યુત્પજ છે.

उदाहरण—

તસ્યાઃ વિરહચકોડાજલિતઃ સ ચંદિલો સહિ ! દવાનીમ્ ।

દિઅયચઝક અત્યારિચહુદ્ગણવસો કરોતિ ચંદિકં ॥૨૨૦

તેણીના વિરહની અગ્નિથી બળેલો તે હજામ, હે સહિ ! હમણાં હસતાં હસતાં
તેના હૃદયચોકમાં તેણીના વસો ચોંટી ગયા છે-બેસી ગયા છે-તો પણ રોષ કરે છે.

પીણ-ચિછળ-વિનાળેસુ ચંદિલ-ચંદિય-ચવેણા ।

યુતકરપુટે ચવેડી, તજા ચકપ્પા ચુડપ્પા ચ ॥૨૮૯॥

ચંડિલો પીનઃ । ચંડિઓ કૃતઃ । ચવેણં વચવીયમ્ । ચવેડી શ્લિષ્ટં
કરસંપુટમ્ । “ચવેડી સંપુટમ્” [] इत्यन्ये । चकप्पा तथा चुडुप्पा त्वक् ।
“चुडुप्पं त्वग्विदलनम्” [] इत्यन्ये ।

यथा—

ચંડિયચકપ્પવસના ચુડુપ્પકંદાસન-આહુઅચવેણા ।
રિઉળો અચંડિલા તુહ કુળંતિ મિહ્ણાણ વિ ચવેડિ ॥૨૨૧॥(૨૮૯)
ચચ્ચિક-ચિત્તલા મંડિયમ્મિ, કમુયમ્મિ ચંદોજ્જં ।
ચક્કલુહુણં ચ પેવચ્ચણા, ચંચપ્પરં અસચ્ચમ્મિ ॥૨૨૦॥

ચચ્ચિકં તથા ચિત્તલં મણ્ડિતમ્ । “ચિત્તલં રમણીયમ્ [] इत्यन्ये ।
ચંદોજ્જં કુમુદમ્ । સ્વાર્થે કે ચંદોજ્જયં । અત્ર—‘ચંદિમા-ચન્દ્રિકા’ ‘ચવલા-
વિદ્યુત્’ इति ‘चन्द्रिका’-‘चपला’शब्दभवौ । चवङ्-कथयति । चयङ्-शक्नोति ।

ચંડિલ—પીન-પુષ્પ

ચંડિય—કૃત-કરારાયેલ-કપાયેલ-છેદાયેલ

ચવેણ—નિદા-નિદનીય-નિદાપાત્ર

ચવેડી—ઘીજા સંગ્રહકારો ‘ચવેડી’નો અર્થ માત્ર ‘સંપુટ’ બતાવે છે.

ચુડુપ્પ—ઘીજા સંગ્રહકારો ‘ચુડુપ્પ’ એટલે ‘ચામડી-છાલ-ફાટી જવી’ એમ કહે છે.

ઉદાહરણ—

ચંડિયચકપ્પવસના ચુડુપ્પ-કન્દાશન-આહુઅચવેણા ।

રિપચઃ ચચ્ચિકિલા તવ કુર્વન્તિ મિહ્ણાનામપિ ચવેડિ ॥૨૨૧

જાહની છાલજાં કપજાં કપાઈ ગયાં છે, જાહની છાલ અને કંદોને ચાચ
તેથી જોશોની આહુતિ-હવન-નિદિત છે એવા તારા દુવળા શત્રુઓ મિહ્ણોને પણ જોહેલું
કરસંપુટ કરે છે-ધરે છે-માગવા માટે હાથને મેળા કરે છે-હાથતું સંપુટ બનાવે છે.

ચચ્ચિક-ચિત્તલા મણ્ડિતે, કુમુદે ચંદોજ્જં ।

ચક્કલુહુણં ચ પ્રેક્ષણકે, ચંચપ્પરં અસત્યે ॥૨૨૦॥

ચચ્ચિક } —મંડિત-શોભાવાલું
ચિત્તલ } —ચંદોદ્યોતી

ચંદોજ } —કમલ-કુમુદ
ચંદોજ+ક=ચંદોજ્જય

ચક્કલુહુણ—પ્રેક્ષણક-પ્રેક્ષણીય-જોવા જેવું
—નાટક વગેરે

ચંચપ્પર—અસત્ય-સોટું

ચજ્ઞ-પર્યયતિ । ચચ્છહ-તક્ષ્ણોતિ । इत्यादयो धात्वादेशोवृत्ता इति नोक्ताः ।
ચક્ષુઝુણં પ્રેક્ષણીયમ્ । ચંચપ્પરં અસત્યમ્ ।

યથા—

ચંચપ્પરં ન મળિમો કુણેસિ ચક્ષુઝુણે કઢવ્વેહિં ।

ચંદુજ્જયચચ્ચિકા દિસાહ મયણાહિચિત્તલકવોલે ! ॥૨૨૨॥(૨૯૦)

ચંદિમા—ચંદ્રની ણ્યોત્તના. સંસ્કૃત 'ચન્દ્રિકા' ઉપરથી આ 'ચંદિમા' શબ્દ ઝપ-
જાવવાનો છે: [૮-૧-૧૮૫]

ચવલા—વીજલી. વીજલી મારે ચપલ છે માટે 'ચપલા' કહેવાય છે. સંસ્કૃત 'ચપલા'
ઉપરથી આ 'ચવલા' શબ્દને મીપજાવવાનો છે.

ચવ—ચવહ-વક્તિ-કથયતિ-કહે છે [૮-૪-૨]

ચય—ચયહ-શક્નોતિ-શકે છે [૮-૪-૮૬]

ચજ્ઞ—ચજ્ઞહ-પર્યયતિ-જૂએ છે-દેખે છે [૮-૪-૧૮૧]

ચહહ—ચચ્છહ-તક્ષ્ણોતિ-પાતહું કરે છે [૮-૪-૧૧૪]

આ ચારે ધાતુઓને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધી ચતાવ્યા છે માટે અહીં
ફરી લક્ષ્યા નથી.

ઉદાહરણ—

ચંચપ્પરં ન મળામઃ કરોષિ ચક્ષુઝુણે કટાક્ષે ।

ચંદુજ્જયચચ્ચિકા દિશાઃ મૃગનાભિષેદલ્લત્તોલે ! ॥૨૨૨

કસ્તૂરી વડે સુશોભિત કપોલવાળી એવી હે ! અમે ઓટું નથી ચોલતા કે
તું નાટકમાં-નાટક કરતી વચ્ચે-તારા કટાક્ષો દ્વારા દિશાઓને કુમુદોથી સુશો-
ભિત કરે છે.

૧ મૂલમાં 'ચક્ષુઝુણ' શબ્દનો અર્થ બતાવવા 'પેક્ષણય-પ્રેક્ષણક' શબ્દ
વાપરેલો છે, 'પ્રેક્ષણક'નો અર્થ 'નાટક-લેલ-તમાસો' એવો થાય છે એટલે અનુવા-
દમાં 'પેક્ષણય'નો 'જોવા જેવું' અર્થ બતાવીને સાથે 'નાટક' એવો અર્થ પણ અહીં
સૂચ્યો છે. ટીકામાં 'પેક્ષણય'નો પર્વાય 'પ્રેક્ષણીય' મૂકેલો છે. 'પ્રેક્ષણીય' એટલે
'જોવા જેવું-દર્શનીય-મનોહર' એવો અર્થ પણ થાય છે, પરંતુ મૂળને અનુસરીને
'પેક્ષણય'નો પ્રસ્તુતમાં 'નાટક-લેલ-તમાસો' અર્થ લેવો વિશેષ ઉચિત છે. છતાં
જો 'પ્રેક્ષણીય'નો અર્થ 'સુંદર' લેવો હોય તો ગાથાના 'ચક્ષુઝુણે' ને સપ્તમીવિભ-
ક્તિવાહું ન સમક્ષતાં સંબોધન સમક્ષી 'હે દેશાવહી !' એવો પણ અહીં તેનો અર્થ
જટાવી શકાય.

મો ભિમ ચંદ્રો, ચઝકરો કાર્તિકેય ભિ ।

ચઝિયારો આટોપે, અહિમેદ ચકુલંડા ચ ॥૨૯૧॥

ચંદ્રહાસ મયૂરઃ । ચઝકરો કાર્તિકેયઃ । ચઝિયારો આટોપઃ । ચકુલંડા સર્પવિશેષઃ ।

વથા—

ગણવદ્ગજિયણચંતચઝકર-ચંદ્રહાસરેઈ ।

તટ્ટગલ-ચકુલંડો ગણવદ્ રુદ્રો સચઝિયારં ॥૨૯૩॥(૨૯૧)

ગામભિમ ચરુલેવં, ચક્ષુઢિયં જીવિયન્વભિમ ।

ચંદ્રદિયા ચ સ્વપ, ડમ્મીએ ચક્ષુઢિયં ચૈવ ॥૨૯૨॥

ચરુલેવં નામ । ચક્ષુઢિયં જીવિતવ્યમ્ । ચંદ્રદિયા મુજશિસ્ત્રમ્ ।
“સ્તબકઃ” इत्यन्ये । यदाहुः-“स्तबकः चंद्रद्वियासंज्ञः” [] इति ।
अत्र-‘चञ्चरीभो-भ्रमरः’ । ‘चंदसाला-जालकृता गृहोपरि कुटिका’ इति

મયૂરે ચંદ્રહાસ, ચઝકરો કાર્તિકેયે ।

ચઝિયારો આટોપે, અહિમેદે ચકુલંડા ચ ॥૨૯૧॥

ચંદ્રહાસ—ચંદ્રવાલો-જેનાં	પીછાઓમાં	ચઝિયાર—આટોપ-આંધર
ચંદ્રકો છે-મોર		ચકુલંડા—વિશેષ પ્રકારનો સાપ-ચાકલ
ચઝકર—ચતુષ્કર-ચાર હાથવાલો-કાર્તિકેય		કે ચાકળ-બે મોઢાવાલો આંધલો સાપ

ઉદાહરણ—

ગણપતિગર્જિત-નૃત્યત્-ચઝકર-ચંદ્રહાસશબ્દૈઃ ।

અસ્તગલ-ચકુલંડો નૃત્યતિ રુદ્રઃ સચઝિયારં ॥૨૯૩

ગણપતિનું ગર્જન, નાચ કરતો કાર્તિકેય અને મોર એ બધાના શબ્દો બંધે
જેના ગળામાં રહેલો સાપ ત્રાસી ગયો છે એવો રુદ્ર આટોપ સાથે નાચે છે.

નામ્નિ ચરુલેવં, ચક્ષુઢિયં જીવિતવ્યે ।

ચંદ્રદિયા ચ સ્વપ, ડમ્મી ચક્ષુઢિયં ચૈવ ॥૨૯૨॥

ચરુલેવ—નામ	ચંદ્રદિયા—હાથનું શિશુર-સમો-સંમો
ચક્ષુઢિય—જીવિતવ્ય-જીવન	ચક્ષુઢિય—ડમ્મી-તરંગ

‘ચંચરીક-ચંદ્રશાલા’ શબ્દમયો । ચંચુપ્પદ-અર્પયતિ । ચમદદ-મુક્તે ।
ચક્રમદ-ભ્રમતિ । ઇત્યાદયો ધાત્વાદેશેષૂક્તા इति નોપ્યન્તે । ચક્રણાદ્યં ઝર્મિઃ ।

યથા—

નીસાસચક્રણાદ્યતાવિયચંદદ્વિયાદ તુદ ચિરહે ।

કંઠમ્મિ તીદ વટ્ટદ ચક્ષુદિયં તુદ તદા ચરુલ્લેવં ॥૨૨૪॥(૨૯૨)

હાલમ્મિ ચરરચિધો, નારક્ષ્પલમ્મિ ચક્રણમયં ચ ।

ચં ચઢાયા અદ્ધાઽઽચરિયક્કી, ચવતુરવલ્લણી લજ્જા ॥૨૯૩॥

ચંદદ્વિયા—ચીજા સંગ્રહકારો ‘ચંદદ્વિયા’નો અર્થ ‘ગુપ્તો’-‘નજરો’ વત્સલ છે.
તેઓ કહે છે કે-“સ્તવકઃ ચંદદ્વિયા-સંજ્ઞઃ” [] इति अर्थात् ‘સ્તવક’નું
ચીજું નામ ‘ચંદદ્વિયા’ છે.

ચંચરીક—સંસ્કૃત ‘ચંચરીક’ ઉપરથી ‘ચંચરીક’ શબ્દ ઉતારવાનો છે. ચંચરીક-
ચંચરીક એટલે મમરો.

ચંદસાલા—સંસ્કૃત ‘ચંદ્રશાલા’ ઉપરથી ‘ચંદસાલા’ શબ્દને ઉપજાવવાનો છે.
ચંદસાલા-એટલે ઘર ઉપર આવેલી જાલીયાંવાળી કોટડી.

ચંચુપ્પદ—ચંચુપ્પદ-અર્પયતિ-સોપે છે-આપે છે [૮-૪-૩૧]

ચમદદ—ચમદદ-મુક્તે-ચાય છે [૮-૪-૧૧૦]

ચક્રમ—ચક્રમદ-ચક્રમીતિ-ભ્રમતિ-ભમે છે-ફરે છે-ચંક્રમણ કરે છે [૮-૪-૧૧૧]
આ ત્રણે ધાતુઓ ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધેલા છે માટે અહીં નથી લખ્યા.

ઉદાહરણ—

નિઃશ્વાસ-ચક્રણાદ્ય-તાપિત-ચંદદ્વિયાદ તથ ચિરહે ।

કળ્પે તસ્યાઃ વર્તેતે ચક્ષુદિયં તથ તથા ચરુલ્લેવં ॥૨૨૪

તારા ચિરહમાં નીસાસાઓની ઝર્મિઓ દ્વારા ઘર ઉપરની જાલીયાંવાળી તેળીની
કોટડી તપી ગઈ છે, અને તે કોટડીમાં તેળીના પ્રાણ-જીવન-કંટે આગ્યા છે તથા
તારં નામ તેળીના કંઠમાં છે અર્થાત્ તારં નામ રચ્યા કરે છે.

હાલે ચરરચિધા, નારક્ષ્પલે ચક્રણમયં ચ ।

ચંદચઢાયા અર્ધાઽઽચરિયક્કી, ચવતુરવલ્લણી લજ્જા ॥૨૯૩॥

। ચરચિંધો સાતવાહનઃ । ચક્રણમયં નારકફલમ્ । ચંદવડાયા અર્થ-
પ્રાણતપેહા । ચક્ષુરક્ષણી લજ્જા ।

વથા—

દદુળ તુમં ચક્રણમયત્થણી અવર-ચરચિંધં વ ।

તમ્માઇ ચંદવડાયા મુદ્દા વિ હુ મુક્કચક્ષુરક્ષણિયા ॥૨૨૫॥

અત્ર-‘ચલણાઁહો કુકુટઃ’ ઇતિ ‘ચરણાયુધ’ શબ્દભવઃ ॥ (૨૧૩)

ચંદુલાતિલયં કંચણસંકલિયાલંબિરયણતિલયમ્મિ ।

સઠ-તંદુલ-સિરમ્ભૂસાસુ ચાહ-ચાઝલય-ચાલવાસા ચ ॥૨૧૪॥

ચંદુલાતિલયં કાશ્ચનશૃંગ્ગલાલમ્બિરત્નતિલકમ્ । “ચંદુલા રત્નતિલકમ્”
[] ઇત્યન્યે । ચાહો માયાવી । ચાઝલા તંદુલાઃ । ચાલવાસો શિરોમ્-
ણમેદઃ ।

ચરચિંધ—ચતુરચિહ્ન-‘જેની પાસે ચતુર-
ડાઘા-માણસો બેસી રહે છે’ એ જેનું
નિશાન છે તે હાલ-સાતવાહન-
શાલિવાહન-રાજા

ચક્રણમય—નારંગફલ-નારંગી

ચલણાઁહ—સંસ્કૃત ‘ચરણાયુધ’ શબ્દ ઉપરથી આ ‘ચલણાઁહ’ શબ્દને નીપ-
જાવવાનો છે. ‘ચલણાઁહ’ એટલે જેનું આયુધ-શસ્ત્ર-જ ચરણ-પગ-છે
અર્થાત્ કૂકુટો.

ઉદાહરણ—

દૃષ્ટ્વા ત્વાં ચક્રણમયસ્તની અપર-ચરચિંધં ઇવ ।

તામ્યતિ ચંદવડાયા મુગ્ધા અપિ સ્વલુ મુક્કચક્ષુરક્ષણિયા ॥૨૨૫॥

જાણે કે વીજો શાલિવાહન રાજા ન હોય એવા તને જોઈને નારંગી જેવા
સ્તનવાળી, અડધે અંગે ઢંકાયેલી અને લાજ મૂકી રીધેલી છે એવી તેણી મુગ્ધા
પણ તને દ્રષ્ટે છે.

ચંદુલાતિલયં કાશ્ચનશૃંગ્ગલાલમ્બિરત્નતિલકે ।

ઞઠ-તંદુલ-શિરોમ્ભૂસાસુ ચાહ-ચાઝલય-ચાલવાસા ચ ॥૨૧૪॥

ચંદુલાતિલય—સોનાની સાંકળીમાં લટકતું
રતનનું તિલક-લટકણ

ચાઝલ } —ચાવલ-ચોલા
ચાઝલ+ક=ચાઝલય } —માત

ચાહ—માયાવી-ઠગ-લુચો-ચાહિયો

ચાલવાસ—માથાનું વિશેષ પ્રકારનું ચરેનું

ચંદુલા—વીજા દેશોસંપ્રદાકારો ‘રતનનું તિલક’ એ અર્થમાં ‘ચંદુલા’
શબ્દને બતાવે છે.

વચા—

જીએ તુજા નિહિતં ચડુલાતિલયં ચ ચાલવાસો ય ।

તં વેઅ ચાહ ! અનુસર કિં ચાહલસંદળીઈ મય ? ॥૨૨૬॥(૨૯૪)

ગાંઠિચ્છેયય-ગિમ્હાણિલેસુ ચારણય-ચારવાયા ચિ ।

ચિલ્લા સડલીએ, ચિવિડળાસએ ચિચ્ચ-ચિચ્ચરયા ॥૨૯૫॥

ચારણઓ પ્રત્યિચ્છેદકઃ કપ્રત્યયાભાવે ચારણો । ચારવાઓ ગ્રીષ્મા-
નિલઃ । ચિલ્લા શકુનિકાલ્યઃ પક્ષી । ચિચ્ચો તથા ચિચ્ચરો ચિપિટનાસઃ ।

ઉદાહરણ—

યસ્યાઃ તવ નિહિતં ચડુલાતિલયં ચ ચાલવાસો ચ ।

તામેવ ચાહ ! અનુસર કિં ચાહલસંદળિન્યા મયા ? ॥૨૨૬

લુષા હે ! તારું સોનાની સાંકડીમાં લટકતું રતનનું તિલક અને માથાનું
વિશેષ પ્રકારનું ઘરેણું એ બન્ને જેનીને ત્યાં તેં રાસ્યાં-મૂક્યાં-હોય તેણીની જ પાછલ
તું જા, ચોસા ઝાંઢનારી એવી મારી સાથે શું ? અર્થાત્ ચોસા ઝાંઢનારી એવી
મારી સાથે તારે શું ક્રેવા દેવા છે ?

પ્રત્યિચ્છેદક-ગ્રીષ્માનિલેષુ ચારણય-ચારવાયા અપિ ।

ચિલ્લા શકુન્યામ્, ચિપિટનાસકે ચિચ્ચ-ચિચ્ચરયા ॥૨૯૫॥

ચારણ	} —ગાંઠ કાપનાર—	ચિલ્લા—‘સમઠી’ નામનું પંક્ષી	
ચારણ+ક=ચારણય—		ગંઠિયો ચોર—	‘ચિચ્ચ
ચિસ્સા કાતરુ-ગંઠિયો		ચિચ્ચર	} —ચીચો-ચપટા નાકવાઠો
ચારવાય—ગ્રીષ્મઋતુનો પવન-ઢનાઠાનો પવન		ચિચ્ચર+ક=ચિચ્ચરય	

૧ ‘ચપટા નાકવાઠ’ના અર્થમાં भाषामा ‘ચીચો’ શબ્દ સુપ્રતીત છે. ત્યારે
આ ગાથામાં તેને બદલે અંતે વે ‘ચ’ વાળો ‘ચિચ્ચ’ શબ્દ આપેલો છે. भाषાનો
‘ચીચો’ શબ્દ જોતાં ‘ચિચ્ચ’ શબ્દની સંભાવના કરી શકાય. भाषામાં उवां ‘ब’નો
ધ્વનિ છે ત્યાં આ સંપ્રદામાં, ઘણે સ્થળે ‘ब’નો ધ્વનિ આપેલો છેઃ ચુક્કડ વર્ગ ૩
ગા. ૩૦૨ भाषામાં બોકડો. ચુક્ક વર્ગ ૩ ગા. ૩૦૦ भाषામાં ઝુક્કો કે મુક્કો. च,
व અને ब એ ત્રણે, લિપિમાં લગભગ સરસા જેવા લક્ષાય છે. સંભવ છે કે एकी
‘ब’ ને બદલે ‘च’ લક્ષાયો હોય વા ‘ब’ ને બદલે ‘व’ આવી ગયો હોય.

यथा—

न हु मेलइ पहरंतो ही चिबं चिबं च चिल्लं ब ।

इअ मयणो माणिणि माणगंठिचारणय - चारवायसहो ॥२३७(२१५)

बालमि चिल्ल-चेडा, चिबं रमणे, ह्यासणे चिबी ।

चिन्धिणि-चिन्धा अम्बलियाए, तह चिन्धिणी घरदीए ॥२९६॥

चिल्लो तथा चेडो बालः । चिच्चं रमणम् । चिच्ची हुताशनः । चिचिणी
तथा चिचा अम्बिका । कैश्चित् 'चिचिणिचिचा'शब्दः समस्त एव अम्बि-
कावाचकत्वेन प्रोक्तः । चिचणी घट्टिका ।

यथा—

चिचवणे चिचिण्याचडिए चेडम्मि चिचठियचिल्ला ।

उअ धावइ जणणी चइअ चिचणी-चिच्चिकम्माइं ॥२२८॥(३९६)

उदाहरण—

न खलु मुञ्चति प्रहरन् ही चिष्यं चिष्यरं च चिल्लं इव ।

उत्त मदनः मानिनीं मानग्रन्थिधारणय-धारव।यससः ॥२२७

હે ! તું જો તો જારો, માન-અહંકાર-રૂપ ગાંઠને કાપનાર ગઠિયો અને પ્રીધ્મના પવનનો સજ્જા-મિશ્ર એવો કામદેવ, જાણે કોઈ સમઠી ડપર ધા કરતો હોય એ રીતે, અભિમાનવાઢી ચીઢી માનિની ડપર પળ ધા કરે છે-પોતાના ધામઢી ધવી ચીઢી જીને પળ ઢાકી મુકતો નથી.

बाले चिल्ल-वेडा, विश्व रमणे, हुताशने चिन्ही ।

चिचिणि-चिंचा अम्लिकायाम्, तथा चिंचणी घरद्वयाम् ॥२९६॥

चित्र { — बाळक

चिञ्ची—चित्य-हृताशन-अमि

चिन्तन—चिन्तन-चित्तने गमे तेव—रमण-

विचिणि { —आंबली-आंबलीनुं

चिच्च—विश्य-चित्तने गमे तेवुं-रमण-

सुंदर-मनोहर-आकर्षक

ચિન્ચિણિ-ચિવા-કેટલાક વેદીસંપ્રદાયકારો 'ચિન્ચિણિચિવા'ને એક અસંદ શબ્દ માને છે અને તેનો 'આંબલી' અર્થ बतावे છે.

उदाहरण—

चित्रवने चित्रिण्यावटिते वेडमि चित्रस्थितचित्रा ।

उत धावति जननी त्यक्त्वा विचणी-विचिकमाणि ॥२२८

જો જો નજર કર, આંબલીના વનમાં આંબલીના ફાટ ઉપર છોકરો ચલી
 ગયો ત્યારે જેળીનાં બીજાં સુંદર છોકરાં નીચે રમતમાં બેઠાં છે એવી માતા, પડીવું
 અને અમિતું-બલો સઠ્ઠાવતનું-કાસ છોરી વડેને દોરી જાય છે.

चिल्लिरी, रोमसम्मि चिमिणो, कुडीए चिरया य ।

चिक्कल्लो कर्दमए, मुसले चिल्लूर-चेलुंपा ॥२९७॥

चिल्लिरी मशकः । चिमिणो रोमशः । चिरया कुटी । चिक्कल्लो कर्दमः । चिल्लूरं तथा चेलुंपं मुसलम् ।

यथा —

चिक्कल्लियचिरयाए चिल्लिरिडसिया तुह अरिणो चिमिणा ।

कंडन्ति सयं चिल्लूरएण चेलुंपपाणितुल्लबला ॥२९८॥

अत्र—‘चिचइ—मण्डयति’ इति धावादेशेषूक्तः इति नोक्तः ॥ (२९७)

उल्ले चिलिचिल-चिलिचीला, परितोसियम्मि चिक्कल्लिओ ।

चिरिहिटी य चिणोड्डी मधुपडले चिक्कदाऊ य ॥२९८॥

मशके चिल्लिरी, रोमशे चिमिणो, कुट्यां चिरया च ।

चिक्कल्लो कर्दमके, मुसले चिल्लूर-चेलुंपा ॥२९७॥

चिल्लिरि—मच्छर

चिमिण—रोमवाळो—मेंढो—घेटी

चिरया—कोटडी

चिक्कल्ल—जेनाथी वारंवार स्खलन थाय
ते—कादव—कीचड

चिल्लूर
चेलुंप } —मुसल—साबेलुं

चिक्क—चिचइ—मण्डयति—शोमे छे [८-४-११५]

आ धातु, धात्वादेशना प्रकरणमां कहेको छे माटे अहीं नबी नोण्यो.

उदाहरण—

चिक्कल्लियचिरयाए चिल्लिरिड्वा तव अरयः चिमिणा ।

कण्डयन्ति स्वयं चिल्लूरएण चेलुंपपाणितुल्यबलाः ॥२९८॥

जेनाथी वारंवार स्खलित थाय एवा कादववाळो ओरडीमां मच्छरोथी हसा-
बेला मुसलधर—बळदेव—जेवा बळवाळा छतां य घेटानी जेवा तारा कणुओ पोते जाते
साबेला बडे खाडे छे.

आर्द्रे चिळिचिळ-चिळिचीला, परितोषिते चिक्कल्लिओ ।

चिरिहिटी च चिणोड्डी, मधुपडले चिक्कदाऊ च ॥२९८॥

ચિલિચિલં તથા ચિલિચીલં આદ્યં । ચિત્તઠિઓ પરિતોષિતઃ ।
ચિરિહિદ્દી ગુણા, 'ચિળોટ્ટી' શબ્દોઽપિ દેશ્યઃ પર્યાયમજ્ઞાયા તુ ઉપાતઃ । ચિત્તદાઠ
મધુપટલમ્ । કેચિત્ "તિણિસમ્મિ ચિત્તદાઠ" [] इति पठन्ति । तिणिसं
च वृक्षविशेषम् आचक्षते । अस्माभिस्तु सारतरदेशीदर्शनेन 'तिणिस' शब्दो
मधुपटलाद्यो व्याख्यातः । तत्र युक्तयुक्तेषु बहुदृशवानः प्रमाणम् ।
यथा—

સવરો સેયચિલિચિલં અમુચિલિચીલં અરિવહું તુજ્ઞ ।

ચિરિહિદ્દિલોચનો મહદ્ ચિત્તદાઠં વ ચિત્તઠિઅચિત્તો ॥૨૩૦(૨૧૮)

ચિલિચિલ } —આદ્ય-મીઠું
ચિલિચીલ }

ચિરિહિદ્દિ } —ચળોટ્ટી
ચિળોટ્ટિ }

ચિત્તઠિઅ—ચિત્તસ્થિત-સ્થિર ચિત્તવાલો
પરિતોષિત—તોષ પામેલ-સંતોષ પામેલ

ચિત્તદાઠ—મધુપૂડા

ચિળોટ્ટી—'ચિળોટ્ટિ' શબ્દ પણ દેશી જ છે, પર્યાય બતાવવાની પદ્ધતિએ તેને
અહીં બતાવેલો છે.

ચિત્તદાઠ—અમે અહીં મૂળમાં 'મધુપટલે ચિત્તદાઠ' એવો પાઠ રાખેલો છે તેને બદલે
કેટલાક સંપ્રદાયકારો 'તિણિસમ્મિ ચિત્તદાઠ' એવો પાઠ બતાવે છે અને
'તિણિસ'નો અર્થ 'વિશેષ પ્રકારનું વૃક્ષ' કહે છે અર્થાત્ અમારા કહેવા પ્રમાણે
'ચિત્તદાઠ' શબ્દ 'મધુપૂડા'નો વાચક છે સ્થાને તેમના કહેવા પ્રમાણે
'ચિત્તદાઠ' શબ્દ વિશેષ પ્રકારના વૃક્ષનો વાચક છે.

પરંતુ અમે સારામાં સારા દેશીસંપ્રદાયને જોડેને નક્કી કર્યું છે કે 'તિણિસ'
એટલે મધુપૂડો. એ રીતે સપ્રમાણ નક્કી કર્યા પછી જ અહીં અમે "તિણિસ મધુપટલે"
[વ૦ ૫ ગા૦ ૧૧] અર્થાત્ 'મધુપૂડા' અર્થમાં 'તિણિસ' શબ્દ છે' એવો તેની
વ્યાખ્યા કરી છે અને એ વ્યાખ્યામાં 'તિણિસ'નો જે અર્થ જણાવ્યો છે તે જ અર્થ
અહીં 'મધુપટલ' શબ્દ દ્વારા સૂચવ્યો છે અને એ રીતે અમારા મતે 'ચિત્તદાઠ'
શબ્દ 'તિણિસ' અર્થમાં હોય તોય 'મધુપૂડા'ના અર્થમાં આવે છે.

અહીં શું યુક્ત છે અને શું અયુક્ત છે ? એ બાબતમાં તો બહુદૃષ્ટાઓ
પ્રમાણરૂપ છે.

ઉદાહરણ—

શવરઃ સ્વેદચિલિચિલં મધુચિલિચીલં અરિવહું તથ ।

ચિરિહિઃ લોચનઃ કાઙ્કતિ ચિત્તદાઠં ઇવ ચિત્તઠિઅ-ચિત્તો ॥૨૩૦

સંતોષયુક્ત ચિત્તવાલો અને ચળોટ્ટી જેવી લાલ આંખવાલો મિલ, પરસેવાથી
ખોની અને આંસુઓથી ખીંજાયેલી એવી તારા શબ્દની વહૂને મધુપૂડાની પેટે કાંસે
છે-વાહે છે.

વળ્લાતકમ્મિ ચિંફુલ્લણી, ચિરિચિરા-ચિરિંચિરા ધારા ।

ચલિયમ્મિ ય ચિંચઇઓ, ણિલાસિયમ્મિ ચિદવિઓ ॥૨૯૯॥

ચિંફુલ્લણી સ્ત્રીનામધોરુકવલ્લમ્ । ચિરિચિરા તથા ચિરિંચિરા જલ-
ધારા । ચિંચઇઓ ચલિતઃ । 'ચિંચઇઓ-મણિહતઃ' इति तु 'मण्ड'धात्वादेशे
सिद्धम् । चिदविओ निर्नाशितः ।

યથા—

ઘનજલચિરિંચિરાચિદવિયા પવસિયવહુઝ ચિંચઇયા ।

નયનમુચિરિચિરા-ઓલ્લિયચિંફુલ્લણિયાઝ પિયહુત્ત ॥૨૩૧॥

અત્ર 'ચિંચિલ્લઇ-મળ્લયતિ' इति धात्वादेशेयुक्तः इति नोक्तः॥ (૨૯૯)

વળ્લાતકે ચિંફુલ્લણી, ચિરિચિરા-ચિરિંચિરા ધારા ।

ચલિતે વ ચિંચઇઓ, નિર્નાશિતકે ચિદવિઓ ॥૨૯૯॥

ચિફુલ્લણી—વળ્લાતક-મધોરુક-મળ્લયા- ઝડ-સાથલ-સુધી પહેરાય તેવું સ્ત્રીઓનું વલ્લ-વડું	ચિંચઇઓ—ચલિત-વંચલ-ચાલેલ-હલી ગયેલ-ચાલી ગયેલ ચિદવિઓ—નાશ પામેલ
---	--

ચિરિચિરા } ધાર-ધારા-પાણીની ધાર
ચિરિંચિરા }

ચિંચઇઓ—'મંહિત'-'શોભિત' અર્થવાળા 'ચિંચઇઓ' શબ્દને 'ચિંચ' ધાતુ ઊપરથી
ઠપ્પજાવવાનો છે. આ 'ચિંચ' ધાતુ, 'મળ્લ' ધાતુનો આદેશ છે. જુઓ
[૮-૪-૧૧૫]

ચિંચિલ્લ—ચિંચિલ્લઇ-મળ્લયતિ-શોભે છે. આ 'ચિંચિલ્લ' ધાતુ ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં
કહેલો છે [૮-૪-૧૧૫] માટે અહીં નોંધ્યો નથી.

ઉદાહરણ—

ઘનજલચિરિંચિરાચિદવિયા પ્રોષિતવધ્વઃ ચિંચઇયા ।

નયનામુચિરિચિરા-આદ્રિતચિફુલ્લણિયાઝ પ્રિયામિમુલ્લમ્ ॥૨૩૧

વરસાદના પાણીની ધારાઓ દ્વારા નિર્નાશિત થયેલી-ઉપદ્રવ પામેલી-અને
આંસના આંસુઓની ધારાઓ વડે જેમણે અડધી જાંબ સુધી પહેરેલું વલ્લ સ્ત્રીનું
પર્યંત ગયું છે તેથી પ્રવાસે ચડેલી વહુઓ અથવા જેમના ધણી પ્રવાસે ગયા છે એવી
પ્રોષિતભર્તૃકાઓ પોતાના પ્રિયો ણ્યાં છે તે તરફ ચાલી ગઈ છે.

દહિય ચિરિઙ્ગિહિલ્લં, ચીહી મુસ્તાસમુત્થત્તે ।

ચીવટ્ટી મલ્લીય, ચુકો મુટ્ટીય, ચુજ્જં મચ્છરિય ॥૩૦૦॥

ચિરિઙ્ગિહિલ્લં દધિ । ચીહી મુસ્તોદ્ભવં તૃણમ્ । ચીવટ્ટી મલ્લી । ચુકો મુટ્ટિઃ । ચુજ્જં આશ્વર્યમ્ । “ઓત્ સંયોગે” [૮-૧-૧૧૬] इति चोज्जं इत्यपि ।

અથા—

સા હિંદિરે તદ્ ચિરિઙ્ગિહિલ્લમચ્ચ ! નવચીહિસમયમ્મિ ।

દદ્ધકકમચીવટ્ટિતાડિયા જં ખિયદ્ તં ચુજ્જં ॥૨૩૨॥(૩૦૦)

પરિસોસિયામ્મિ ચુંછો, સસિણેહે ચુપ્પ-ચોપ્પુચ્ચા ।

ચુછી સિલાય, ચુડુલી ઉક્કા, ચુણિઓ વિધારિય ॥૩૦૧॥

દધિકે ચિરિઙ્ગિહિલ્લં, ચીહી મુસ્તાસમુત્થત્તે ।

ચીવટ્ટી મલ્લ્યામ્, ચુકો મુપ્પ્યામ્, ચુજ્જં આશ્વર્યે ॥૩૦૦॥

ચિરિઙ્ગિહિલ્લ—દહી

ચીહી—મોથમાંથી ઉદ્ભવ પામતું ઘાસ—
મોથની સાથે ઝગતું ઘાસ

ચીવટ્ટી—મલ્લી—ખાલું

^૧ચુક—મૂઠિ

ચુજ્જં } —આશ્વર્ય
^૨ચોજ્જં }

ઉદાહરણ—

સા હિંદુમાને ત્વયિ ચિરિઙ્ગિહિલ્લમચ્ચ ! નવચીહિસમયે ।

દદ્ધચુકકામચીવટ્ટિતાડિતા યદ્ ઝીવતિ તત્ ચુજ્જં ॥૨૩૨

દહીં જાઈને મત્ત થયેલા હે ! નવી મોથમાં ઘાસ થવાના સમયે—ચોમ્મસામાં—
તું હિંદુતો રહે છે તેથી દદ્ધ મૂઠિવાળા કામદેવના ખાલાથી ધવાયેલી એવી તેણી
જે જીવે છે એ જ આશ્ચર્ય છે.

પરિસોપિતે ચુંછો, સસ્નેહે ચુપ્પ-ચોપ્પુચ્ચા ।

ચુછી શિલાયામ્, ચુડુલી ઉક્કા, ચુણિઓ વિધારિતકે ॥૩૦૧॥

ચુંછો પરિશોષિતઃ । ચુપ્પો તથા ચોપ્પુચો સસ્નેહઃ । ચુછી શિલા ।
અથ । 'ચુંછં-તુચ્છમ્' इति 'तुच्छ'शब्दमवत्वान्नोक्तम् । चुडुली उल्का ।
चुणिओ विधरितः ।

વચા—

સુંદર ! તફ ચાપ્પુચા અચુપ્પાવિરહાગ્નિચુડુલિચુંછા અપિ ।

અથ ચુછી સા અચ્છઈ આસર્તતુચુણિઅ-મળ્પા ॥૨૩૩(૩૦૧)

ચુળ્પાસાં દાસી, ચુંચુય-ચુપ્પલ-ચુંમલા ય સેહરણે ।

ચુળ્પાઆ અ કલાણ, છાગમ્મિ ય ચુકડ-ચુલ્પ્પા ॥૩૦૨॥

ચુળ્પાસી દાસી । ચુંચુઓ તથા ચુપ્પલો તથા ચુંમલો શેસરઃ । ચુળ્પાઆ
કલા । ચુકડો તથા ચુલ્પ્પો છાગઃ ।

ચુંછ — પરિશોષિત-સુકાયેલ

ચુપ્પ

ચોપ્પુચ

— સ્નેહયુક્ત-સ્નેહવાળો

ચુછી—શિલા-પથ્થર

ચુડુલિ—ઉલ્કા-ઉમાડિયું

ચુણિઅ—વિધારિત-વિશેષ ધારણ કરેલો

ચુચ્છ—'તુચ્છ' અર્થવાળા આ 'ચુચ્છ' શબ્દને સંસ્કૃત 'તુચ્છ' ઉપરથી ઉપજા-
વવાનો છે [૮-૧-૨૦૪] માટે અહીં જણાવ્યો નથી.

ઉદાહરણ—

સુંદર ! ત્વયિ ચોપ્પુચા અચુપ્પવિરહાગ્નિચુડુલિચુંછા અપિ ।

બાલધૃતા ઇવ ચુછી સા આસ્તે આશાત-ચુણિઅ-આત્મા ॥૨૩૩

હે સુંદર ! તારામાં સ્નેહવાળી અને તારી જેવા સ્નેહરહિતના વિરહરૂપ અગ્નિની
ઉલ્કાથી સુકાયેલી પણ તેણી, બાલકે ધરી રાખેલી શિલાની પેટે આશારૂપ તંતુ-
દ્વારા આશ્માને-પોતાની જાતને-વિશેષ ધરી રાખતી રહે છે.

ચુળ્પાસી દાસી, ચુંચુય-ચુપ્પલ-ચુંમલા ચ શેસરકે ।

ચુળ્પાઆ ચ કલાયામ્, છાગે ચ ચુકડ-ચુલ્પ્પા ॥૩૦૨॥

ચુળ્પાસી—દાસી

ચુંચુઅ

ચુપ્પલ

ચુંમલ

— શેસરક-છાગું-કલગી

ચુળ્પાઆ—કલા

ચુકડ

ચુલ્પ્પ

— છાગ-ચોકડો-છાગ

ચુક—ચુકડ-પ્રત્યયિ-ચૂકે છે [૮-૪-૧૭૭] આ 'ચુક' ધાતુને કાલ્પવૈજ્ઞના
પ્રકરણમાં કહેલો છે માટે અહીં નોંધ્યો નથી.

યથા—

ચુળ્લાસીઈ સચુળ્લાઆઈ ચુપ્પલચુલ્લેપ્પિદુદ્ધાઈ ।

રે જડચુંમલચુકકડ ! અપ્પસુ કિં ચુંચુઅ-આઈના મચ્છં ॥૨૩૪॥

અત્ર 'ચુકકડ-અચયતિ' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥ (૩૦૨)

પ્પાલઓ ગવક્ષે, વસ્થે નવરક્તયમ્મિ પ્પલિયં ।

ચુલ્લોડઓ વિ જેઠે, પ્પાપ્પહયમ્મિ ચુળ્લાઓ ॥૩૦૩॥

ચુપ્પાલઓ ગવાક્ષ: । ચુપ્પલિયં નવરક્તં વસ્ત્રમ્ । ચુલ્લોડઓ ઝ્યેષ્ઠ: ।

ચુળ્લાઓ ચૂર્ણાહત: । 'ચુળ્લાઓ-રેણુવિચ્છુરિત:' इति तु 'चूर्णित'शब्दभव: ।

યથા—

ચુપ્પાલયદારેણ નવચુપ્પલિયા ઈ પિચ્છપહરંતી ।

ઓ ચુલ્લોડયજાયા ચુળ્લાયા દેઅરેણ ફમ્મુછ્ણે ॥૨૩૫॥(૩૦૩)

ઉદાહરણ—

ચુળ્લાસીઈ સચુળ્લાઆઈ ચુપ્પલચુલ્લેપ્પિદુદ્ધાનિ ।

રે જડચુંમલચુકકડ ! અર્પય કિં ચુંચુઅ-આદિના મમ ? ॥૨૩૪

જડોમાં ઉત્તમ બોકડા જેવા અર્થાત્ હે મહાજડ ! કલાવાલી પેઠી દાસીને શેઠરૂપ-ઉત્તમ-બકરીનાં દૂધ આપ, છોળાં વગેરેનું મારે શું કામ છે ?

ચુપ્પાલઓ ગવાક્ષે, વસ્ત્રે નવરક્તકે ચુપ્પલિયં ।

લ્લોડજા અપિ ઝ્યેષ્ઠે, ચૂર્ણપ્રહતે ચુળ્લાઓ ॥૩૦૩॥

ચુપ્પાલઅ—ચતુષ્પાટક-ચોપાલ-ગોંચ-

શસ્ત્રો

ચુપ્પલિય—નવું રંગેલું વસ્ત્ર

ચુલ્લોડઅ—ઝ્યેષ્ઠ-જેઠ

ચુળ્લાઅ—ચૂર્ણથી આહત-કોઈ પ્રકારનું

ચૂર્ણ નાશવાથી આઘાત પામેલ

ચુળ્લાઅ—'ચુળ્લાઅ' એટલે 'ધૂલથી ચરડાયેલો' આ અર્થનો 'ચુળ્લાઅ' શબ્દ, સંસ્કૃત 'ચૂર્ણિત' શબ્દ ઉપરથી ઉપજાવવાનો છે.

ઉદાહરણ—

ચુપ્પાલયદ્વારેણ નવચુપ્પલિયા ઈ પિચ્છપહરંતી ।

ઉત ચુલ્લોડયજાયા ચુળ્લાયા દેવરેણ ફમ્મુછ્ણે ॥૨૩૫

જો જો-નજર કર, નવા રંગેલ વસ્ત્રવાલી અને શસ્ત્રાના ચારણામાંથી પીછા વઢે-પંચા વઢે અથવા સોપારીઓ વઢે પ્રહાર કરતી એવી જેઠાણીને-જેઠની વહુને-ફાગના ઉત્સવમાં તેના દેરે ચૂર્ણથી આહત કરી નાશી છે-એણીના ઉપર ગલાક કે એડું કોઈ વીણું ચૂર્ણ નાશીને ફેરાન કરી નાશી છે.

૧. ચુલ્લપિ-મુ. ૨. ચુલ્લ-મુ. ૩. ઈચ્છ-પા. ૧ ।

અલસમ્મિ ચુંચુમાલી, ચુંચુલિપૂરો ય લુયાન્મ ।

વલય વલિ થળસિ - વામણણસું ચૂડ-ચૂઅ-ચોલા અ ॥૩૦૪॥

ચુંચુમાલી અલસઃ । ચુંચુલિપૂરો ચુલકઃ । અત્ર 'ચુલચુલહ-સ્પન્દતે'
 इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् । चूडो वलयावली । चूओ स्तनशिखा ।
 चोछो वामनः ।

यथा—

તુહ જલચુંચુલિપૂરો વિ દુલ્લહો ચુંચુમાલિજો ચોલ ! ।

મણિચૂડમંડિયા ચારુચૂઅઆ કામિણીઝ કિં મહસિ ? ॥૨૩૬(૩૦૪)

માલૂર-તોત્ત-ગહસિહ-ચોહસિયા ચોઢ-ચોત્ત-ચોરલિયા ।

चोढो बिल्वः । चोतं प्रतोदः । चोरली श्रावणकृष्णचतुर्दशी ।

અલસે ચુંચુમાલી, ચુંચુલિપૂરો ચ ચુલુકે ।

વલયાવલિ-સ્તનશિસ્વા-વામનકેષુ ચૂડ-ચૂઅ-ચોલા ચ ॥૩૦૪॥

ચુંચુમાલી—અલસ—આલસુ

ચૂડ—વલયની દ્વાર-વલોયાં-ચૂડો

ચુંચુલિપૂર—ચુલક-ચલુ-ચલુ કરવા

ચૂઅ—ચૂચુક-સ્તનની ટોચ

સાઠ પાવલું પાળી

ચોલ—વામન-ઠિંગણો

ચુલુચુલ—ચુલચુલહ-સ્પન્દતે-ધીરે ધીરે હલે છે [૮-૪-૧૨૦] આ 'ચુલચુલ'
 धातु, धात्वादेशाना प्रकरणमां कहेलो છે માટે અહીં નોંધ્યો નથી.

ઉદાહરણ—

તથા જલચુંચુલિપૂરો અપિ દુર્લભઃ ચું માલિજો ચોલ ! ।

મણિચૂડમંડિતાઃ ચારુચૂઅઆ કામિનીઃ કિં કાઙ્કસિ ? ॥૨૩૬

હે વામન ! તારી જેવા આલસુને ચલુ કરવા પાવલું પાળી ય મલ્લું કઠબ-
 दुर्लभ છે. તો પછી મળિના ચૂડાઓથી સુશોભિત અને સ્તન ઉપર સારી ટોચવાળી
 एवी कामिचीओने तुं केम कांछे છે-इच्छे છે ?

માલૂર-તોત્ત-નભઃશિતિચતુર્દશિકા ચોઢ-ચોત્ત-ચોરલિયા ।

ચોઢ—બીલું-બીલાનું ફલ્ક વા વૃક્ષ

ચોરલી—શ્રાવણ માસની અંચારી ચૌદસ

ચોત્ત—તોત્ત-પ્રતોદ-પરોણો

ચોપ્પડ—ચોપ્પડહ-પ્રકાસિ-ચોપડે છે [૮-૪-૧૧૧] આ 'ચોપ્પડ' धातुने
 धात्वादेशाना प्रकरणमां कहेलो છે માટે અહીં નથી કહ્યો.

વધા—

ચોરલિપિ વિચયછળે ચોદલેહિં તણ હરો મહિઓ ।
મયજસરવાચ જા જં તુમં એસા અમિસરે ॥૨૩૭॥
'ચોપડહ-પ્રકૃતિ' इति धात्वादेशोपकृतितीह नोक्तम् ।

અથ અ-સ્તર્ણ:-

વધા ય હસ્થવિધે તલપ્પારે ય ણાયન્વા ॥૩૦૫॥
વધા સ્થાસકઃ પ્રેસૃતિહસ્તૌવાતથ ॥ (૩૦૫)
ચંડિજો સ્વલ-કોવેસુ, ચપ્પલં સેહરે અસથે અ ।
કુંડલ-વટુલ-દોલાફલય-વિસાલે ચ-લયં ॥૩૦૬॥

ઉદાહરણ—

ચારલિ ॥ ૩૦૫ ॥ ચોદલે: ત્વયા હરો મહિતઃ ।
મદનશરવોસનુષ્ઠા યત્ ત્વામેષા અમિસરતિ ॥૨૩૭॥
તેં શ્રાવણ માસની કૃષ્ણ-કાઠી-ચૌદશના પવિત્ર ઉત્સવને રોજ વીઠ્ઠાનાં પાંદડા વડે હર-મહાદેવ-ને પૂજેલા છે તેથી કામના ઘણરૂપ પરોળા વતી પ્રેરાયેલી એવી તેણી તને અમિસરે છે-તારા તરફ આવે છે.

હવે અનેકઅર્થવાળા શબ્દો:-

વધા ચ હસ્તવિન્ધ્વે તલપ્રહારે ચ જ્ઞાતક્યા ॥૩૦૬॥
વધા—ચર્ચા-૧ હાથનું વીણું-કંકુ વગેરેવાળા હાથનો ઘાપો ૨ હસ્તતન્ત્રનો પ્રહાર-
ફેલાયેલા હાથનો આઘાત-હથેલી વડે ઘડો-ધખો-મરવો.
ચંડિજો સ્વલ-કોવેસુ, ચપ્પલં સેહરે અસત્યે ચ ।
કુંડલ-વટુલ-દોલાફલક-વિસાલેષુ ચકલયં ॥૩૦૬॥

ચંદ્રિજો પિયુષઃ કોપથ । ચપ્પલં શેષ્વરવિશેષઃ અસત્યં ચ । “સામા-
ન્યશબ્દા અપિ વિશેષે વર્તન્તે” [] હિ ન્યાયઃ । ચક્કલં કુણ્ડલમ્
વર્તુલમ્ દોલાફલકમ્ વિશાલં ચેતિ ચતુર્થમ્ । અત્ર ‘ચક્રુઃ-મૃદનાતિ,
મુક્તે, પિનષ્ટિ ચ’ હિ ધાત્વાદેશેષૂક્તમિતિ નોક્તમ્ ॥ (૩૦૬)

ચારો પિયાલ-ગુણિ-ઈચ્છાસું, ચિકા અલ્પ-તણુધારાસુ ।

ચર્મમયચારિભંદે તણુધારા-દિનમુદેસુ અ ચિરિકા ॥૩૦૭॥

ચારો પિયાલવૃક્ષઃ બન્ધનસ્થાનમ્ ઇચ્છા ચેતિ ત્ર્યર્થઃ । ચિકા અલ્પ
વસ્તુ તણુધારા ચેતિ દ્વૈચર્થા । ચિરિકા ચર્મમયજલભાળમ્, તણુધારા પ્રત્યુ-
પચેતિ ત્ર્યર્થા ॥ (૩૦૭)

ચંદ્રિજ—૧ સ્વલ-હુઓ ૨ કોપ
ચપ્પલ—૧ એક પ્રકારનું છોળું ૨ અસત્ય

ચક્કલય } —૧ કુણ્ડલ ૨ ચક્રુઃ-લોક
ચક્કલ } આકાર ૩ હિચકાનું પાટિયું
૪ વિશાલ-મહોલું

ચપ્પલ—મૂળ ગાથામાં ‘ચપ્પલ’નો અર્થ ‘શેષ્વર’ એટલો જ બતાવ્યો છે તો પછી
તેનો અર્થ ‘વિશેષ પ્રકારનો શેષ્વર’-‘અમુક જાતનું છોળું’-‘સ્વાસ પ્રકારની
કલગી’ એવો સ્વાસ વિશિષ્ટ અર્થ સમજાવો.

“સામાન્ય શબ્દો પણ વિશેષ અર્થમાં પ્રવર્તે છે” એવો એક ન્યાય છે. અર્થાત્
જે શબ્દોનો સામાન્ય અર્થ હોય તે શબ્દો પણ અમુક સ્વાસ અર્થને બતાવે છે
એવી એક પરિપાટી છે. એ કારણને લીધે ‘ચપ્પલ’ શબ્દ અહીં વિશેષ અર્થને સૂચવે છે.

ચક્રુઃ—ચક્રુઃ-મૃદનાતિ-મર્દે છે-મરદે છે [૮-૪-૧૨૬]

ચક્રુઃ-મુક્તે-ભોજન કરે છે [૮-૪-૧૧૦]

ચક્રુઃ-પિનષ્ટિ-પીસે છે-વાટે છે-ચૂરા કરે છે [૮-૪-૧૮૫]

એ રીતે મિત્ર મિત્ર અર્થવાળો ‘ચક્રુઃ’ ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહ્યો છે
મરદે અહીં તેને જણાવ્યો નથી.

ચારો પિયાલ-ગુણિ-ઈચ્છાસું, ચિકા અલ્પ-તણુધારાસુ ।

ચર્મમયચારિભાળે તણુધારા-દિનમુદેસુ ચ ચિરિકા ॥૩૦૭॥

ચાર—૧ ‘પિયાલ’ નામનું વૃક્ષ-ચારોલીનું
શાક ૨ ચાર-ફેદલાનું ૩ ઇચ્છા
ચિકા—૧ થોડી વસ્તુ ૨ પાણી વગેરેની
પાતલી ધાર

ચિરિકા—૧ પાણી ભરવાનું ચામડાનું-
માંડ-વાણ ૨ પાણી વગેરેની પાતલી
ધાર ૩ દિવસનું મુશ-પ્રાતઃસ્નાન

વિધાનં રમ્યે ઉત્તમે ચ, ચુલ્લો સિસુમ્મિ દાસે ચ ।

પાણ-અપ્પ-બાલ-મુક્ત-ચ્છન્દ-અરુહ-વહ્યરેસુ-ચુણઓ-વિ ૩૦૮

વિધાનં રમ્યમ્ મુલ્યં ચ । ચુલ્લો શિશુઃ દાસશ્ચ । ચુણઓ ચણ્ડાલઃ
અત્પઃ બાલઃ મુક્તઃ છન્દઃ અરોચકઃ વ્યતિકરશ્ચેતિ સત્તર્થઃ । “ચુણઓ-
વિઅરઓ” [] इति धनपालः । “आघ्रातार्थेऽपि” [] इति
केचित् ॥ (૩૦૮)

ચંચુ-ચુલુપ્પસુ ચુંચુલિ, અવગમિય-સહ્ણહ્યાસુ ચુંચુલિયં ।
ચુંચુણિયા ચ્યુત-પટિરવ-રમણ-અમ્બિલિ-મુદ્દિજૂત-જૂઆસુ ૩૦૯

ચુંચુલી ચન્નઃ ચુલુકશ્ચ । ‘ચુંચુલિ’ इति लुप्तविभक्त्यन्तो निर्देशः ।

વિધાનં રમ્યે ઉત્તમે ચ, ચુલ્લો શિશૌ દાસે ચ ।

પાણ-અત્પ-બાલ-મુક્ત-ચ્છન્દ-અરુચિ-વ્યતિકરેષુ-ચુણઓ-અપિ ॥૩૦૮

વિધાન—૧ રમ્ય-સુંદર ૨ ઉત્તમ-મુલ્ય

ચુલ્—૧ બાલક ૨ દાસ-નોકર

ચુણઝ—૧ ચંડાલ ૨ બોહું ૩ બાલક

૪ મુક્ત-છૂટો ૫ છંદ-અભિપ્રાય ૬

અરોચક-ન ગમે તેવું ૭ વ્યતિકર
સંબંધ-પ્રસંગ

ચુણઝ—ધનપાલ. ‘ચુણઝ’નો અર્થ ‘વિઅરઝ’ બતાવે છે. “ચુણઓ વિઅરઓ”
[] एवं ‘धनपाल’નું વચન છે. (?)

કેટલાક સંગ્રહકારો ‘ચુણઝ’નો અર્થ ‘આઘ્રાત’-‘સુંધેલું’ પણ બતાવે છે.

ચંચુ-ચુલુકેષુ ચુંચુલિ, અવગમિત-સત્ષ્ણતાસુ ચુંચુલિયં ।

ચુંચુણિયા ચ્યુત-પ્રતિરવ-રમણ-અમ્બિકા-મુદ્દિજૂત-યૂકામ્ ॥૩૦૯॥

ચુંચુલિ—૧ ચાંચ ૨ ચલુ

ચુંચુલિય—૧ અવધારિત ૨ લાલચુપણું

ચુંચુણિયા—૧ ચ્યુત-પ્રષ્ટ ૨ ગોઠીમાં

થતો પ્રતિબ્ધિ ૩ રમણ-રમડું ૪

આંબલીનું ફાડ ૫ મૂઠિથી રમવામાં

આવતો જુગાર ૬ જૂ

૧ ‘ચંડાલ’ અર્થનો ‘પાણ’ શબ્દ દેશ્ય છે.

૨ ધનપાલવિરચિત ‘પાદ્મલક્ષ્મીનામમાલા’માં આ વિશે કશો ઉલ્લેખ મળતો નથી તેમ અન્ય પ્રાકૃતકોશોમાં પણ આ વિશે કાંઈ વિશેષ માહિતી મળતી નથી તેથી ‘વિઅરઝ’ અને ‘ચુણઝ’ એના ધનપાલસંમત અર્થ વિશે કશું વિશેષ જણાવી શકાય એમ નથી.

‘ચુંચુલિયં’ અવધારિતમ્ સત્વળતા ચ । ચુંચુણિયા ધ્યુતમ્ પ્રતિરવઃ રમણમ્
અમ્લિકા મુષ્ટિશૂતમ્ યૂકા ચેતિ ષડર્થા । ‘પ્રતિરવઃ’ इति सामान्यशब्दोऽपि
विशेषे गोष्ठीप्रतिरवे वर्तते । यदाह—“चुंचुणिया प्रतिरवो गोष्ठ्याम्” []
केचित् “चुंचुणिअं चलितेऽपि” [] आहुः ॥ (૩૦૯)

અથ ‘છ’-આદય:-

છહી તજાહ, છદી સેજાણ, વિજ્જુલાહ છઢા ।

કપિકચ્છઃ છંકુઈ-છુંછુઈં, છલિયા છહલ્લ-છપ્પણ્ણા ॥૩૧૦॥

છહી ત્વક્ । છદી શય્યા । છઢા વિદ્યુત્ । અત્ર ‘છળો-ઉત્સવઃ’ इति
‘क्षण’शब्दभवोऽयमिति नोक्तः । छंकुई तथा छूंछुई कपिकच्छूः । छल्लिओ

ચુંચુલિ—સરી રીતે મૂઠ્ઠામાં ‘ચુંચુલી’ એવો પાઠ હોવો જોઈએ; પરંતુ વિભક્તિનો
ભોગ કરીને પાઠ મૂકેલો છે તેથી ‘ચુંચુલિ’ એવો નિર્દેશ કરેલો છે.

ચુંચુણિયા—આ શબ્દનો એક અર્થ ‘પ્રતિષ્ઠાનિ’ પણ મૂઠ્ઠામાં સૂચવેલો છે. એ
‘પ્રતિષ્ઠાનિ’ શબ્દ અહીં ‘ગોષ્ઠીનો પ્રતિષ્ઠાનિ’ એવા માવને સૂચવે છે. [જુઓ
પૃ૦ ૨૬૯, ૩૦૬ મી ગાથામાં આવેલા ‘અપ્પલ’ શબ્દ ઉપરનું વિવરણ]

“ચુંચુણિયા પ્રતિરવો ગોષ્ઠ્યામ્” [] એવું વચન પણ છે અર્થાત્ ‘ગોષ્ઠીમાં
પ્રતિષ્ઠાનિ’ એવા અર્થમાં ‘ચુંચુણિયા’ શબ્દ છે.

કેટલાક સંગ્રહકારો ‘ચુંચુણિયા’ને બદલે ‘ચુંચુણિઅ’ કહે છે અને તેનો
અર્થ ‘ચલિત’-‘ચલેલું’-‘ચાલેલું’ બતાવે છે.

હવે ‘છ’કાર આદિવાળા શબ્દો-

છહી ત્વચિ, છદી શય્યાયામ્, વિદ્યુતિ છઢા ।

કપિકચ્છઃ છંકુઈ-છુંછુઈં, છલિયા છહલ્લ-છપ્પણ્ણા ॥૩૧૦॥

છહિ—છાલ-ત્વક્

છઢા—છટા-વીજળી

છદિ—શય્યા-સેજ-પથારી

છહો છપ્પણો હત્યેતે ત્રયોઽપિ વિદગ્ધાર્થાઃ અન્યોન્યપર્યાયમજ્ઞૈર્ચા તુ વિવદાઃ ।
વથા—

કવલીછલ્લિ છંકુઈં અં જછાઈં પિ છુંકુઈં મુણઈં ।

છલિય છહમિયા તેણ વિના છડચલેણ છપ્પણા ॥૨૩૮(૩૧૦)

છવડી ચર્મ, છપ્પંતી ગિયમો જત્થ લિહિયણ પડમં ।

તણુણ છડય-છિહ્નોલિયા, છમલઓ અ સસચ્છદ ॥૩૧૧॥

છવડી ચર્મ । છપ્પંતી इति नियमविशेषः यत्र पद्मं लिह्यते । छडयं
तथा छिह्नोलियं तनु । छमलઓ સસચ્છદઃ ।

છંકુઈં } —કપિકચ્છુ-કૌવચની વેલ
છંકુઈં }

છલિય } —વિદગ્ધ-વટખા-છ શાલોમાં
છહમ } —જેની બુદ્ધિ ફેલાયેલી છે તે-
છપ્પણ } —પંડિત-છેલ-છેલ-ચતુર

છણ—આ શબ્દને સંસ્કૃત 'ક્ષણ' કપરથી ઉપજાવેલો છે. 'ક્ષણ' એટલે 'ઉત્સવ'

[૮-૨-૨૦] માટે અહીં નોંધો નથી.

છલિય-છહમ-છપ્પણ—'પંડિત' અર્થવાળા આ ત્રણે શબ્દો દેશી છે અને
પરસ્પર પર્યાય બતાવવાની રીતે અહીં નોંધેલા છે.

ઉદાહરણ—

કવલીછલ્લિ છંકુઈં, અં જછાઈંમ્-મપિ છુંકુઈં મન્યતે ।

છલિય છહમિયા તેણ વિના છડચલેણ છપ્પણા ॥૨૩૮

વીજળી જેવા ચપલ એવા તે છેલ વિના, ચતુર એવી તેણી છેલની ટ્રિયા
કેલની છાલને કૌવચ માને છે અને કમલની સેજને-પધારીને-ચ કૌવચની
જેમ માને છે.

છવડી ચર્મ, છપ્પંતી ગિયમો યત્ર લિહ્યતે પદ્મમ્ ।

તનુકે છડય-છિહ્નોલિયા, છમલઓ ચ સસચ્છદે ॥૩૧૧॥

છવડી—ચર્મ-ચામડું-ચામડી
છપ્પંતી—વટપત્તિ-જેમાં છ લીંટીઓ
દોરીને કમલ ખાલેલાયું પડે એવો એક
પ્રકારનો નિયમ

છડય } —પાતલું-તનુ-છોયુ
છિહ્નોલિય }
છમલઓ—સસચ્છદ-સાદચરું વૃક્ષ

છડ—છડઈ-છડતિ-મુશતિ-છાઈ છે [૮-૪-૧૧]

છહમ—છજ્જઈ-રાજતે-છાજે છે-શોમે છે [૮-૪-૧૦૦]

આ બંને ધાતુઓને, વાસ્તવશઃ પ્રકરણમાં આપેલા છે તેથી અહીં નથી લખાયા.

યથા—

જસ્સ કપ્પે છર્પંતી કરેસિ છડય-અંગિ ! સો વિ તુણ્ણ કપ્પ ।

અમલ્લયતલ્લ મિલ્લોલિઓ ન મિલ્લેદ મિગલ્લવર્ધિ ॥૨૩૯(૩૧૧)

અત્ર-‘છડુદ્-મુચ્છતિ, છજ્જદ-રાજતિ’ इति धात्वादेशेषूक्ताविति नोक्ती ।

સ્કંદે છડકલ્લરો વિ હુ, છાસી તલ્લમ્મિ, રિચ્છણ છારો ।

છાહી લે, છાઈઓ માઈઓ, લહુયમચ્છણ છિદ્ધો ॥૩૧૨॥

છડકલ્લરો સ્કન્દઃ । છાસી તલ્લમ્ । છારો અચ્છમલ્લઃ । છાહી ગગનમ્ ।

છાયાવાચકસ્તુ ‘છાહી’શબ્દઃ ‘છાયા’શબ્દમય એવ । છાઈઓ માતરઃ । છિદ્ધો છધુમત્સ્યઃ ।

યથા—

છાઈ-છડકલ્લર-છાહીમળી ન પળમેસિ કહમ્મ કસ્સ કપ્પ ।

છાસીહારિણિ ! ધૂણ ! છારસિરે ! છિદ્ધગન્ધિલ્લે ! ॥૨૪૦॥(૩૧૨)

ઉદાહરણ—

યસ્ય કૃતે છર્પંતી કરોષિ છડય-અન્ગિ ! સોઽપિ તવ કૃતે ।

અમલ્લયતલ્લ મિલ્લોલિઓ ન મુચ્છતિ મૃગલ્લવર્ધિ ॥૨૩૯

પાતળા અંગવાળી હે ! જેમાં કમલને આલેખવું પડે એવા ‘છર્પંતિ’ના નિયમો તું જેને માટે કરે છે, તે પળ, તારા માટે પાતળો થયેલો, સાદહના વૃક્ષની નીચે રહેતો, મૃગચર્મને છોડતો નથી.

સ્કન્દે છડકલ્લરો અપિ સ્વલુ, છાસી તલ્લે, કલ્લકે છારો ।

છાહી લે. છાઈઓ માતરઃ, છધુકમત્સ્યકે છિદ્ધો ॥૩૧૨॥

છડકલ્લર—પટલ-સ્કન્દ

છાહી—ગગન

છાસી—છાયા-તલ્લ

છાઈ—માતા-દેવી-જગદંબા

છાર—રીછ

છિદ્ધ—નાનું માછલું

છાહી—‘છાયા’ અર્થવાળો ‘છાહી’ શબ્દ, સંસ્કૃત ‘છાયા’ ઉપરથી નીપજાવેલો છે
[૮-૧-૨૪૧]

ઉદાહરણ—

છાઈ-છડકલ્લર-છાહીમળીન્ ન પ્રળમસિ કથય કસ્ય કૃતે ।

છાસીહારિણિ ! બુદ્ધિતઃ ! છારશિરઃ ! છિદ્ધગન્ધવતિ ! ॥૨૪૦

છાયા હાઈ જનારી ! રીછના માથા જેવા માથાવાળી ! અને માથા માછલા જેવી ગંધારી-ગંધવાળી ! હે શીકરી ! તું જગદંબાને, સ્કંદને અને ગગનમળિ-સૂર્ય-ને જા માટે નમતી નથી એ કહે.

૧ -ર્પંતિ મુ० ।

છિલી સિહાઈ, છિત્તં છિવિય, જારેસુ છિણ-છિણાલા ।

છિવ્વં કારિમં, ઉદલે છિવિયં, વાહલીઈ છિછોલી ॥૩૧૩॥

છિલી શિસ્તા । છિત્તં સ્પૃષ્ટમ્ । છિણો તથા છિણાલો જારઃ । ‘જારેસુ’
इति एकशेषाद् बहुवचनात् ‘छिण्णा छिण्णाली स्त्री’ इत्यपि । छिव्वं कृत्रिमम् ।
छिविं इक्षुस्पर्शम् । छिछोली वाहली । ‘वाहली’शब्दस्तु ‘लघुजलप्रवाह’-
वाचको देश्य एव वक्ष्यते ।

છિલી શિસ્તાયામ્, છિત્તં સ્પૃષ્ટે, જારેસુ છિણ-છિણાલા ।

છિવ્વં કારિમમ્, ઇક્ષુદલે છિવિયં, વાહલીઈ છિછોલી ॥૩૧૩॥

છિલ્લિ—શિસ્તા—ચોટલી

છિત્ત—સ્પૃષ્ટ—સ્પર્શાયેભ—અહી રહેલું

છિણ } —છિનાલ્લવો-જાર પુરુષ-છિન્નકાલ-
છિણાલ } કાલના નિયમને છેદનાર-

તોડનાર વા છિન્નાચાર-
આચારના નિયમને છેદનાર
-તોડનાર

છિણા } —છિનાલ્લવી-છિન્નકાલા-
છિણાલા } કાલના નિયમને છેદનારી
અથવા છિન્નાચારા-આચારના
નિયમને છેદનારી-છિનાલ્લ સ્ત્રી

છિવ્વ—કૃત્રિમ—બનાવટી

છિવિય—શેરડીનો કટકો

છિછોલિ—પાણીનું નાનું નાલું-પાણીનો
નાનો વહેલો

છિણ-છિણાલ—આ વજ્રે શબ્દનો અર્થ બતાવવા મૂળમાં ‘જારે’ એમ એકવચન
જ કહેવું ઉચિત છે છતાં ‘જારે’ એમ એકવચન ન કહેતાં જે ‘જારેસુ’ એમ
બહુવચન મૂકેલું છે તે બહુવચન એકશેષવાલું સમજવાનું છે એટલે તેમાં
નરજાતિ અને નારીજાતિ બન્નેનો સમાવેશ થઈ જાય છે માટે ઉક્ત બન્ને
શબ્દોને સ્ત્રીલિંગી પણ સમજવાના છે.

છિછોલિ—આનો અર્થ બતાવવા મૂળમાં ‘વાહલી’ શબ્દ આપેલો છે, ‘પાણીનો
નાનો વહેલો’ અર્થવાળો આ ‘વાહલી’ શબ્દ પણ દેસી જ છે એમ આગલ
કહેવાનું છે.

‘વાહલી’ સંબંધી વચન આ પ્રમાણે છે: “લઘુજલવહે વહોલો વાહલિ-વિરયા”
[વર્ગ સાતમો ગાથા ૩૧-સું] અર્થાત્ ‘પાણીનો નાનો પ્રવાહ’ એ અર્થમાં ‘વહોલુ’
‘વાહલિ’ અને ‘વિરય’ એમ ત્રણ શબ્દો છે.

વથા—

છિબ્સિણેહ છિત્તિહિ છિવિણ મોહિજ્ઞ સિસું ।
જં ચલસિ ઘટકરા તં છિણે ! છિહોલિયા છિણાલો ૨૪૧(૩૧૩)
છિપ્પીં ચ પલાલે, છિપ્પાલો સસ્સસત્તડસ મ્મિ ।
છિહ્હરં અવિ પલ્લલે, મુહવિક્કોણે અ છિબ્વોહ્લો ॥૩૧૪॥

છિપ્પીરં પલાલમ્ । છિપ્પાલો સમ્યાસત્તો ગોઃ । છિહ્હરં પલ્લલમ્ ।
છિબ્વોહ્લો નિન્દાર્થં મુખવિક્કૂણનમ્ । “વિક્કૂણિતં મુખમેવ” [] इत्यन्ये ।

વડાહરણ—

છિબ્સને । છિત્તિહિ છિવિણ મોહિજ્ઞ શિશુમ્ ।
યત્ ચલસિ ઘટકરા ત્વં છિણે ! છિહોલિયા છિણાલો ॥૨૪૧

છિનાલ્લભી હે ! અબકી રહેલ ચોટલોવાલા નાના બચાને શેરશીનો કટકો
આપી મોહલ્લી હાથમાં ઘડો લઈ બનાવટી સ્નેહવાલી તું ચાલવા મંદી છો, કારણ કે
તારો જાર-છિનાલ્લભો-પેલા પાણીના નાના નાઠામાં-વહેઠામાં-છે.

છિપ્પીરં ચ પલાલે, છિપ્પાલો સસ્યસત્તટ્ઠપમે ।
છિહ્હરં અપિ પલ્લલકે, મુખવિક્કૂણે ચ છિબ્વોહ્લો ॥૩૧૪॥

છિપ્પીર—પલાલ-પરાલ-ચોલાનું ઘાસ
છિપ્પાલ—તાજા લીલા ઘાસમાં આસક્ત
એવો બઠદ-આસક્તો

છિહ્હર—છિહ્હર-સ્વાનોચિયું-કચ્ચારો
છિબ્વોહ્લ—‘છિ’ એવો બોલ-નિંદા બતાવવા
મોહું સંકોચવું-બગાડવું-મુખદ્વારા થતો
નિંદાસૂચક વિકાર

છિબ્વોહ્લ—બીજા સંગ્રહકારો ‘છિબ્વોહ્લ’નો અર્થ ‘નિંદા’ ક્રતાવવા સંકોચેહું
મોહું જ’ એમ બતાવે છે. હેમચંદ્ર આ શબ્દને ક્રિયાસૂચક તરીકે નોંધે છે
ત્યારે અન્ય સંગ્રહકારો આ શબ્દને મુખતું જ વિશેષણ બતાવે છે એટલો
એ બેમાં ભેદ છે.

છિવ—છિવહ-સ્પૃશતિ-સ્પર્શ કરે છે-છૂંદ છે [૮-૪-૧૮૨]

છિહ—છિહહ-સ્પૃશતિ-સ્પર્શ કરે છે-છૂંદ છે [૮-૪-૧૮૨]

આ બંને ખાતુને ખાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધ્યા છે માટે અહીં નથી કહ્યા.

यथा—

तुष्ण कप् बाहेहिं मा छिल्लरयं भरेइ दुट्ट ! तुमं ।

छिन्वोल्लेण तं इक्खसि छिप्पीरतिणं व छिप्पालो ॥२४२॥

अत्र—‘छिवइ, छिहइ स्पृशति’ एतौ धात्वादेशेषूक्ताविति नोक्तौ ॥ (३१४)

छिप्पालुय-छिकोअण-छिहंडया पुच्छ-असहन-दहिसरा ।

छिण्णोब्भवा य दुब्बा, तह् छिण्णच्छोडणं सिग्घे ॥३१५॥

छिप्पालुयं पुच्छम् । छिकोअणो असहनः । छिहंडओ दधिसरः ।
छिण्णोब्भवा दूर्वा । छिण्णच्छोडणं शीघ्रम् ।

यथा—

वरछिप्पालुय ! छिण्णोब्भवा-छिहंडेहिं धवल ! पुट्ठो सि ।

छिण्णच्छोडणगमणे हक्काछिकोअणो हवसु इहिं ॥२४३॥ (३१५)

उदाहरण—

तव कृते बाष्पैः सा छिल्लरयं भरति दुष्ट ! त्वम् ।

छिन्वोल्लेण ताम्-ईक्षसे छिप्पीरतृणमिव छिप्पालो ॥२४२

दुष्ट हे ! तेणी तारे माटे आंसुओथी खाबोचियुं भरे जे त्यारे, ताजा लीळा
घासमां भासक थयेलो आखलो जेम पराळ तरफ मोढुं संकोचे छे तेम तुं तेणीनी
तरफ जोतां मोढुं संकोचे छे.

छिप्पालुय-छिकोअण-छिहंडया पुच्छ-असहन-दधिसराः ।

छिण्णोब्भवा च दूर्वा, तथा छिण्णच्छोडणं शीघ्रे ॥३१५॥

छिप्पालुय—पूछट्टु

छिकोअण—आसुओथी न करी शके तं

छिहंडय—इक्खसि दहिसरा तर-मस्तु-मट्ठो

छिण्णोब्भवा—छिन्नोद्भवा-छेया-काप्या-

छतां उद्धव पामनारी-ऊगनारी-दूर्वा

-धरो

छिण्णच्छोडण—शीघ्र-जलदी-तुरत

उदाहरण—

वरछिप्पालुय ! छिण्णोब्भवा-छिहंडेहिं धवल ! पुट्ठोऽसि ।

छिण्णच्छोडणगमने हक्काछिकोअणो भव इदानीम् ॥२४३

उत्तम पृच्छावाळा हे धवल-बलद ! तुं धरो खाईने अने दहिसर-दहीनी
तर-मट्ठो-पी पीने पुष्ट थयो छे तो हवे गोप्र जवामां हाकने न सहन कर एवो
नू था अर्थात् तने चलववा माटे हाक न मारवी पडे एवो तुं था.

दहिण छिहिंडिभिहं, छिछटरमणं च मिचणकीला ।

हुंदं बहुयम्मि, बलायाइ छुई, लिप्तए छुहियं ॥३१६॥

छिहिंडिभिहं दधि । छिछटरमणं चक्षुःस्थगनक्रीडा । हुंदं बहु । छुई
बलाका । छुहियं लिप्तम् ।

यथा—

हुंदघनच्छुहिअं णहं उड्डीणछिहिंडिभिहवलछुइं ।

जाव हुयं ता तीए छिछटरमणं सहीहिं कयं ॥२४४॥(३१६)

छुरिय-छुरमडि-हुंहुंमुसया मट्टि-छुरहत्थ-अरईसु ।

छेंडी लघुरच्छाए, छेली थोवप्पसूणमालाए ॥३१७॥

दधिके छिहिंडिभिहं, छिछटरमणं च मिचण-मिषण-क्रीडा ।

हुंदं बहुके, बलाकायां छुई, लिप्तके छुहियं ॥३१६॥

छिहिंडिभिह—दही

छुई—बलाका-बगलुं

छिछटरमण—आंखो मौचवानी रमत-

छुहिय—मुधित-(मुधा-बूनो, बूनो चोप-

'आंखमौचामणी' नामनी रमत

डेलुं होय ते मुधित) लोपेलु-धोकेलुं

हुंद—बहु-घणुं

—धोळ करेलुं

उदाहरण—

हुंदघनच्छुहिअं नभः उड्डीणछिहिंडिभिहवलछुइं ।

यावद् भूतं तावत् तथा छिछटरमणं सखीभिः कृतम् ॥२४४॥

उयां मुधी दही जेवां धोलां बगलां आकाशमां ऊडतीं हतीं अने घणा मेघोधी
आकाश लीपायेलुं हतुं त्यां मुधी तेणीए सखीओनी साथे आंखमौचामणीनी रमत करी.

छुरिय-छुरमडि-हुंहुंमुसया मृत्तिका-छुरहत्थ-छुरहस्त-अरविषु ।

छेंडी लघुरच्छायाम्, छेली स्तोकप्रमूनमाळायाम् ॥३१७॥

१ सरखावो "दहिण चिरिहिंडिहं" (वर्ग ३ गा० ३००) अर्थात् 'चिरि-
हिंडिहं' अने 'छिहिंडिभिहं' ए बजे शब्दोनो समान अर्थ छे अने एक्का
उच्चारणमां पण विशेष अंतर नथी. ए बेमांशी कोई एक शब्द, एक बीजा शब्दना
विकृत उच्चारणद्वारा नीपजेलो जणाव छे.

હુરિયા મૃત્તિકા । હુરમઝી હુરહસ્તઃ—નાપિત્ત્વમ્ ઇતિ યાવત્ । ‘હુરહસ્ત’ શબ્દોઽપિ દેશ્યઃ પર્યાયમજ્ઞાત્યા તુ ઉપાત્તઃ । હુંહુંમુસયં રણરણકઃ । છેડી લઘુ-રણ્યા । છેલી અલ્પપ્રસૂના માલા ।

યથા—

જુત્તં હુંહુંમુસયં કરેસિ હુરમઝિયાઈ હુરહસ્ત્ ! ।

છેલિ ચિય અણુરૂવા હુરિયાઘટિયસ્સ છેડિજક્સસ્સ ॥૨૪૫(૩૧૭)

છેત્તરં અણવ્વસુપ્પાઈ, છેમઓ હસ્ત્થિંચમ્મિ ।

છાગમ્મિ છેલઓ, છેત્તજાગરે છેત્તસોવણયં ॥૩૧૮॥

છેત્તરં જીર્ણં શૂર્પાધુપકરણમ્ । છેમઓ સ્થાસકઃ । છેલઓ છાગઃ કપ્રત્યયાભાવે છેલો હત્યપિ । છેત્તસોવણયં ક્ષેત્રે જાગરણમ્ ।

હુરિયા—માટી

હુરમઝિ—હુરમઝિ—હુરા—અછા—વઢે મર્દન

—મુંડન—કરનારો—હજામ—નાપિત

હુરહસ્ત—હુરહસ્ત—હાથમાં હુરા અછા—વાલો

—હજામ—નાપિત

હુંહુંમુસય—અરતિ—રણરણક—ઉત્સુકતા—

ઉત્કંઠને લીધે થતી બેચેની

છેડી—છિદ્ર—છીડું—નાની શેરી

છેલી—થોડા ફૂલવાળી માલા

હુરહસ્ત—મૂઠમાં ‘હુરમઝી’નો અર્થ બતાવવા આ ‘હુરહસ્ત’ શબ્દ મૂકેલો છે. પરંતુ આ ‘હુરહસ્ત’ શબ્દ પણ દેશી છે અને તેને પર્યાય બતાવવાની રીતે મૂઠમાં નોંધી બતાવ્યો છે.

ઉદાહરણ—

જુત્તં હુંહુંમુસયં કરોપિ હુરમઝિયાઈ હુરહસ્ત્ ! ।

છેલી ચૈવ અણુરૂપા હુરિયાઘટિતસ્ય છેડિયક્ષસ્ય ॥૨૪૫

હજામ હે ! તું હજામઢી માટે અરતિ—બેચેની—કરે છે—અનુભવે છે તે ઠીક છે. માટીથી બનાવેલા છોડીના—નાની શેરીના—ચક્ષ્ણે થોડા ફૂલવાળી માલા જ યોગ્ય છે.

છેત્તરં અનવ્યશૂર્પાદિ, છેમઓ હસ્ત્થિંચમે ।

છાગે છેલઓ, ક્ષેત્રજાગરે છેત્તસોવણયં ॥૩૧૮॥

છેતર—જૂનું સૂપડું વગેરે ઉપકરણ

છેમઅ—હાથનું વીંચું—હાથની છાપ—થાપો

છેલ

છેલ+ક=છેલઅ } —છાગ—બકરો

છેત્તસોવણય—ક્ષેત્રસ્તપનક—ચેતરની

ચોક્કી માટે ચેતરમાં જાગતા સુવું—

ચેતરમાં જાગવું

યથા—

મસિછેમહલ્લવસણં પરિહરિતં છેત્તરં વ મં બહિણિ ! ।

તીઈ કપ્પ સો છેલો ણિસિ વચ્છઈ છેત્તસોવળમિસેણ ॥૨૪૬(૩૧૮)

છોન્મો પિશુને, દામ્મમ્મિ છોઈઓ, અપ્પિયમ્મિ છોન્મત્થં ।

છોન્મો પિશુનઃ । કેઽચિત્ “છોન્મો સ્વલઃ” [] ઇતિ પૂર્વદેશીષુ પાઠં દૃષ્ટ્વા ‘સ્વલ’શબ્દવિપ્રલબ્ધાઃ ‘સ્વલં પિણ્યાકમ્’ વ્યાચક્ષતે, ઉદાહરન્તિ ચ । અસ્માભિસ્તુ સારતરદેશીપર્યાલોચનેન ‘છોન્મો પિશુનઃ’ ઇતિ દૃબ્ધમ્ ઉદાહૃતં ચ, તત્ર બહુદશ્વાનઃ પ્રમાણમ્ । છોઈઓ દાસઃ । છોન્મત્થં અપ્રિયમ્ । હ્રસ્વઃ સંયોગે” । ૮ । ૧ । ૮૪ । ઇતિ ‘લુન્મત્થં’ હત્યપિ ।

ઉદાહરણ—

મસિછેમહલ્લવસનાં પરિહૃત્ય છેત્તરં ઇવ માં મ્હિણિ ! ।

તસ્યાઃ કૃતે સ છેલો નિશિ વ્રજતિ છેત્તસોવળમિસેણ ॥૨૪૬

હે વઢેન ! મપના થાપાવાઠાં કપડાવાઠી મને જૂનાં સુપઢાં વગેરે ઉપકરણોની પેઠે તજી દઈને તે બકરો-બકરા જેવો જઈ, તેણીને માટે રાત્રે સ્થેતરમાં જાગવાને બાને જાય છે.

છોન્મો પિશુને, દાસે છોઈઓ, અપ્રિયે છોન્મત્થં ।

છોન્મ—પિશુન-સ્વલ માણસ

છોન્મત્થ

છોઈઓ—દાસ-ચાકર

લુન્મત્થ

}—અપ્રિય-અણગમતું

છોન્મ—પહેલાના દેશીકોશોમાં ‘છોન્મો સ્વલઃ’ આઠો પાઠ છે. આ પાઠ જોઈને કેટલાક દેશીસંગ્રહકારો ‘સ્વલ’ શબ્દનો અર્થ કરતાં ઠગાયા છે. ‘સ્વલ’ શબ્દ ‘સ્વલ માણસ’ના અર્થમાં છે અને ‘સ્વોલ’ના અર્થમાં પણ છે. ઠગાશેલા એ દેશીસંગ્રહકારોએ ઉક્ત બે અર્થમાંથી અહીં ‘સ્વોલ’ અર્થને લીધો અને પોતાના કોશોમાં નોંધ્યું કે ‘છોન્મો સ્વલો’. આમ નોંધ્યા પછી તેઓએ ‘સ્વલ’ની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવ્યું કે ‘સ્વલ’ એટલે ‘પિણ્યાક’-‘સ્વોલ’ અને ઉદાહરણ પણ એ અર્થને બંધબેસે એવું આપ્યું.

પરંતુ અમે તો સારામાં સારા દેશીકોશોનું પર્યાલોચન કર્યું છે અને એમ બરાબર તપાસ કર્યા પછી જ ‘છોન્મ’નો અર્થ ‘પિશુન’-‘સ્વલ માણસ’-‘લુન્મો’ એમ નોંધ્યું છે અને ઉદાહરણ પણ એ અર્થને ઘટે એવું આપ્યું છે.

આમાં કોણ સ્વર છે અને કોણ સ્વોર છે ? એ તો તેઓ જ જાણે જેઓ બહુદર્શી હોય અર્થાત્ આવા વિવાદવાળા સ્થાનોમાં બહુદર્શીને પ્રમાણરૂપ સમજવા,

યથા—

તીષ કઢિલ્લવત્થં ઉત્તરિયં કરિય મજ્ઞ દંસંતો ।

કિં કાદિસિં અહ અણં રે છોદ્ધા ! છોદ્ધા ! છોદ્ધત્થં ॥૨૪૭॥

અથ અનેકાર્થાઃ—

છંટો જલચ્છટા-સિગ્ધેસું, છાઓ ય બુધ્ધિચિત્ત-કિસેસુ ॥૩૧૧॥

છંટો જલચ્છટા શીઘ્રચેતિ દ્વચર્થઃ । છાઓ બુધ્ધિચિત્તઃ કૃશશ્ચ । નનુ
“છાતોદરી યુવદશાં ક્ષણમુત્સવોઽભૂત” [માઘ સર્ગ ૫ શ્લો ૨૩] ઇત્યાદી

ઉદાહરણ—

તસ્યાઃ કટિભવવલ્લં ઉત્તરીયં કૃત્વા મમ દર્શયન્ ।

કિં કરિધ્યસિ અહ અણં રે છોદ્ધા ! છોદ્ધા ! છોદ્ધત્થં ॥૨૪૭

અહોં ‘ઈહ અણં’ એ પાઠાંતર છે. તેનો અર્થ ‘અહીં બીજું’ થાય છે અને
એ અર્થ પળ સંગત છે.

તેણીના કટિવલ્લને ઉત્તરીયરૂપે કરીને મને દેખાડતો હે ચાકર ! હે ચલ !
તું હવે શું નિંદનીય-અણગમતું-કરીશ.

આદિમાં ‘છ’વાળા અનેકાર્થ શબ્દોઃ—

છંટો જલચ્છટા-શીઘ્રેષુ, છાઓ ચ બુધ્ધિચિત્ત-કૃશેષુ ॥૩૧૧॥

છંટ—૧ પાણીના છાંટા-પાણીનો છંટકાશ . છા—૧ મુલ્યો ૨ દૂધલો-પાતલો-કૃશ
૨ શીઘ્ર-ઉતાવળો

છા—

શં—સંસ્કૃત ‘છાત’ ઉપરથી આ ‘છામ’ શબ્દ ઉપજી શકે એમ છે
અને અર્થમાં પળ વાંધો આવવાનો નથી “છાતોદરી યુવદશાં ક્ષણમુત્સવોઽભૂત”
[માઘ સર્ગ ૫, શ્લો ૨૩] એ પદ્યમાં માઘ કવિએ પોતે ‘છાત’ શબ્દને ‘પાતલું’

૧-સિ ઇહ-મુ. ૧ ૨ અણં-મુ. ૧

૩ ‘અણ’ શબ્દ ‘ગાલ’ અર્થને તથા ‘નિંદા’ અર્થને સૂચવે છે. તેના સંવાદ
માટે જુઓ ‘પ્રાદ્યસદ્મહાવર્ણવ’માં એ શબ્દ.

‘છાત’ શબ્દસ્ય કૃશાર્થસ્ય દર્શનાત્ કથમયં દેશ્યઃ? નૈવમ્, છેદનાર્થસ્યૈવ ‘છાત’શબ્દસ્ય સાધુત્વાત્ । ન ચ ધાત્વનેકાર્થતા ઉત્તરમત્ર । અનેકાર્થતા હિ ધાતૂનાં લોકપ્રસિદ્ધ્યા । લોકે ચ ‘છાત’શબ્દસ્ય છેદનાર્થ મુક્ત્વા અસ્યૈવ કવેઃ પ્રયોગઃ નાન્યેષામ્-इत्यलं बहुना ॥ (૩૧૯)

—‘કૃશ’ અર્થમાં વાપરેલો છે. અર્થાત્ ‘પાતळा’ અર્થમાં ‘છાત’ શબ્દનો પ્રયોગ માઘ જેવા સુપ્રસિદ્ધ કવિએ કરેલો છે અને એ ‘છાત’ ઉપરથી ‘છાંબ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થઈ શકે એમ છે છતાં તેને આ દેશીસંપ્રદાઈમાં કેમ નોંધ્યો ?

સમા૦—“છોંચ્ અંતર્કર્મણિ” [ધાતુપા૦ પૃ૦ ૧૭૦ ધાત્વંક ૬ દિવાદિ-ગણ] અર્થાત્ ‘છો’ એટલે અંત કરવો-વિનાશ કરવો-છેદી નાશવું-એ અર્થવાળા આ ‘છો’ ધાતુ દ્વારા સં૦ ‘છાત’ શબ્દ નીપજે છે માટે ‘છાત’ શબ્દના મૂળ ધાતુ પ્રમાણે તેનો છિન્ન-‘છેદાયેલું’ અર્થ જ બરાબર છે અને ‘પાતळा’ અર્થમાં તેનો પ્રયોગ, ‘છાત’ના મૂળ ધાતુ પ્રમાણે બરાબર નથી અર્થાત્ સં૦ ‘છાત’ શબ્દ ઉપરથી નીપજતો ‘છાંબ’ શબ્દ ‘પાતळा’ અર્થમાં પ્રસિદ્ધ નથી માટે જ તેને અહીં ‘પાતळा’ અર્થમાં દેશી તરીકે નોંધી લેવાયો છે.

શં૦—‘ધાતુઓના અનેક અર્થો છે’ એ ન્યાયે ‘છાત’નો મૂળ ધાતુ, ‘પાતळું’ કરવું’ અર્થવાળો કેમ ન હોય ? અને હોય નો પછો ‘છાત’ શબ્દ પણ ‘પાતळा’ અર્થવાળો થયો અને એ ઉપરથી ‘છાંબ’ શબ્દ વ્યુત્પન્ન થાય એટલે પણ અહીં ‘છાંબ’ને નોંધવાની શી જરૂર ? વઢી, માઘ કવિનો જે શ્લોક આગળ લખાયો છે તેમાં તો ‘છાત’નો ‘પાતळું’ અર્થ છે જ.

સમા૦—‘ધાતુઓના અનેક અર્થો છે’ એ ન્યાય તો બરાબર છે પરંતુ એનો ઉપયોગ કોઈ આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે ન થાય અર્થાત્ આપણે જેમ ઇચ્છીએ તેમ ધાતુના અનેક અર્થો ન કરી શકાયઃ કિંતુ ‘ધાતુઓના અનેક અર્થો’ એ ન્યાય ઉપર લોકપ્રસિદ્ધિનો અંકુશ છે એટલે લોકોમાં જે ધાતુ, જેટલા અર્થમાં પ્રસિદ્ધ હોય તેટલા અર્થમાં તે, અનેક અર્થવાળો કહેવાય. આ રીતે જોઈએ તો ‘છાત’નો મૂળ ‘છો’ ધાતુ, લોકોમાં ‘છેદવા’ અર્થમાં જ પ્રસિદ્ધ છે નહિ કે ‘પાતळा’ અર્થમાં.

વઢી, માઘ કવિનો જે દાસ્યો લેવાવવામાં આવ્યો છે તે પણ બરાબર નથી. કારણ કે એ એક દાસ્યો સિવાય લોકમાં કયાંય ‘છાત’ શબ્દ ‘પાતळा’ અર્થમાં નથી વપરાયો તેમ માઘ સિવાય કોઈ કવિઓએ પણ ‘છાત’નો ‘પાતळा’ અર્થમાં પ્રયોગ નથી કર્યો એ ઉપરથી એમ સપ્રમાણ થયું કે ‘છાત’ શબ્દ ‘પાતळું’ અર્થમાં પ્રસિદ્ધ નથી માટે જ એ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થતા ‘છાંબ’ શબ્દનો ‘પાતळું’ અર્થ કેમ થઈ શકે ? આમ છે માટે ‘છાંબ’ શબ્દને ‘પાતळा’ અર્થમાં અહીં દેશી તરીકે નોંધી લેવાયો એ ન્યાયપ્રાપ્ત છે. આ વિશે વધારે સ્પષ્ટવાકી શું ?

धन्नाईणं मलणे गोमय-वत्थेसु तह छाणं ।

छाया किस्ती-भमरीसु, छारयं उच्छुसक-मउलेसु ॥३२०॥

छाणं धान्यादिमलनम् गोमयम् वल्लं चेति त्र्यर्थम् । “छाणी” []
इत्यपि केषांचित् पाठः । छाया कीर्तिः भमरी च । छारयं इक्षुशल्कम्
मुकुलं च ॥ (३२०)

छाइल्लो अ पईवे सरिसे ऊणे सुरूवे य ।

छिद्र-कुडीसुं छिल्लं, छिंडं सिह-छत्त-धूपयन्तेसुं ॥३२१॥

छाइल्लो प्रदीपः सदृशः ऊनः सुरूपश्चेति चतुर्थः । छिल्लं छिद्रम् कुटी
च । “छिल्लं वृत्त्यन्तरमपि” [] इति केचित् । छिंडं चूडा छत्रम् धूपयन्त्रं
च । संयोगे परे इत्-एतोः कामचारः इति ‘छेडं’ इत्यपि ॥ (३२१)

छिप्पं भिक्खा-पुच्छेसु, छित्त-छीएसु छिकं च ।

छिवओ समूह-णीवीसुं, छिछओ देह-जारेसु ॥३२२॥

धान्यादीनां मलने गोमय-वस्त्रेषु तथा छाणं ।

छाया कीर्ति-भमरीषु, छारयं इक्षुशल्क-मुकुलेषु ॥३२०॥

छाण—१ धान्य वगेरेने मसळुं २ छारय—१ शेरवीनो कटको अथवा शेर-
गोमय-छाण ३ वल्ल-कपडुं बीनी छाल-छोयुं २ कळी
छाया—१ कीर्ति २ भमरी

छाणी—केटलाक देशीसंग्रहकारो ‘छाण’ने बदले ‘छाणी’ पाठ नोंधी बतावे छे.

छाइल्लो च प्रदीपे सदृशे ऊने सुरूपे च ।

छिद्र-कुटीषु छिल्लं, छिंडं शिखा-छत्र-धूपयन्त्रेषु ॥३२१॥

छाइल्ल—१ छायावाळो-दीवो २ सरखो छिद्र—१ छिद्र-छिडुं २ कोटडी
३ ऊणो ४ छाया-कांति-कांतिवाळो छिड } —१ शिखा-चोटली २ छत्र
-सुरूप छेड } ३ धूपनुं यंत्र-धूपघाणुं

छिल्ल—केटलाक संग्रहकारो कहे छे के ‘छिल्ल’ एटले ‘बीजा प्रकारनी वाढ’

छिप्पं भिक्षा-पुच्छेषु, स्पृष्ट-क्षुतेषु छिकं च ।

छिवओ समूह-नीवीषु, छिछओ देह-जारेषु ॥३२२॥

१ सरखावो ‘छिल्ली’ वर्ग ३ गा० ३१३ । २ जुओ वर्ग १ गा० १७४ ।

છિપ્તં મિશ્ના પુષ્કં ચ । છિક્કં સ્પૃષ્ઠમ્ ક્ષુતં ચ । છિવઓ સમૂહઃ નીવી
ચ । છિછઓ દેહઃ જારથ્થ । કેચિત્ “છિછયં શલાટુફલમ્” [] આહુઃ ।
યથા—

“ધૂયાહ પદમગમ્બં વ રક્ષણ ઉચ્છ આદિયા ઘરિણો ।

તુમ્બીહ પદમણિગયં આબંધુરબંધણં છિછં” ॥ [] (૩૨૨)

છિપ્તંતી વય-ઉત્સવમેષ, પિટ્ટે વિ છિપ્તિંડી ।

છિક્કોટલી ચ પયરવ-પામદા-છાણખંડેસુ ॥૩૨૩॥

છિપ્તંતી વ્રતમેદઃ ઉત્સવમેદશ્ચેતિ દ્વચર્થા । છિપ્તિંડી વ્રતોત્સવમેદો પિટ્ઠં
ચેતિ ત્ર્યર્થા । છિક્કોટલી અંહિરવઃ પાદામ્બ્યાં ધાન્યમલનમ્ ગોમયસ્વણં ચેતિ
ત્ર્યર્થા ॥ (૩૨૩)

‘છિપ્ત—૧ મિશ્ના ૨ પુષ્કં

છિવઓ—૧ સમૂહ ૨ નીવી-નાડી

છિક્ક—૧ સ્પર્શાયિલ ૨ છીક-છીકતું

છિછઓ—૧ દેહ-શરીર ૨ જાર પુરુષ

છિછઓ—કેટલાક સંગ્રહકારો ‘છિછઓ’ને વડલે ‘છિછય’ નોંધે છે અને તેનો

અર્થ ‘કાતું ફલ’ બતાવે છે અને એ વિશે નીચેનું ઉદાહરણ આપે છે:

દુહિતુઃ પ્રથમગર્ભમિવ રક્ષતિ ઉત (પશ્યત) આદતા ગૃહિણી ।

તુમ્બ્યાઃ પ્રથમનિર્ગતમ્ આવન્ધુરવન્ધનં છિછં ॥ []

જુઓ-નજર કરો પ્રથમ નીકળેલા અને સુંદર ડોંટલા બંધનથી થોડા બંધા-
યેલા તુંબીના કાંચા ફલને, આદરવાળી ગૃહિણી દીકરીના પ્રથમ ગર્ભની પેટે સાચવે છે.

છિપ્તંતી વ્રત-ઉત્સવમેદે. પિટ્ટેપિ છિપ્તિંડી ।

છિક્કોટલી ચ પદરવ-પાદમર્દ-છાણખંડેસુ ॥૩૨૩॥

‘છિપ્તંતી—૧ ‘વિશેષ પ્રકારનું વ્રત ૨

છિક્કોટલી—૧ પગનો અવાજ-છીકોટો

વિશેષ પ્રકારનો ઉત્સવ

કરવો ૨ બે પગવાડે ધાન્યને મસલ્લતું

‘છિપ્તિંડી—૧ ‘વિશેષ પ્રકારનું વ્રત ૨

૩ છાણાનો ટૂકડો

વિશેષ પ્રકારનો ઉત્સવ ૩ પિટ્ટ-પીટ

-ચોલા વગેરેનો લોટ

૧ જુઓ ‘છિપાલ’ વર્ગ ૩ ગા. ૩૧૪ તથા ‘છિપ્પાલ્લય’ વર્ગ ૩ ગા. ૩૧૫ ।

૨ સરસાવો ‘છપ્તંતી’ વર્ગ ૩ ગા. ૩૧૧ ।

छिप्पंदूरं गोमयखण्डमि तहेव विसमम्मि ।

सिसु-ससिसु छुद्दीहीरो, छेओ अंतम्मि दिअरे अ ॥३२४॥

छिप्पंदूरं गोमयखण्डम् विषमं चेति द्वयर्थम् । छुद्दीहीरो शिशुः शशी
च । छेओ अन्तः देवरश्च ॥ (३२४)

छेधो थासय-चोरेसु, सिहा-गोमालियासु छेंडा वि ।

छोहो गण-विक्षेवा, छोब्माइत्ती अछेप्प-वेसासु ॥३२५॥

छेधो स्थासकः चौरश्च । छेंडा शिखा नवमालिका च । छोहो समूहः
विक्षेपश्च । छोब्माइत्ती अस्पृश्या द्वेष्या च ॥ (३२५)

छिप्पंदूरं गोमयखण्डे तथैव विषमे ।

शिशु-शशिसु छुद्दीहीरो, छेओ अन्ते देवरे च ॥३२४॥

छिप्पंदूर—१ छाणानो टुकडो २ विषम-सम नहि-बाकुचुकुं

छुद्दीहीर—छुद्दीहीर-१ नानो हीरो-बालक २ नानो हीरो-चंद्र

छेअ—१ छेद-छेडो-अंत-नाश २ देर-दियर

छेधो स्थासक-चौरेषु, शिखा-नवमालिकामु छेंडा अपि ।

छोहो गण-विक्षेपाः छोब्माइत्ती अस्पृश्य-द्वेष्यासु ॥३२५॥

‘छेध’—१ ‘हाथनो थापो २ चोर

‘छेंडा’—१ ‘शिखा-चोटली-२ नव-

मालिका-नेमाली के नीमालीनी बेल

छोह—१ गण-समूह २ क्षोभ-विक्षेप

छोब्माइत्ती—१ अस्पृश्या-नहि अडकवा

जेवी २ द्वेष्य-द्वेष करवा योग्य-
द्वेषपात्र

१ सरखावो ‘छेभअ’ वर्ग ३ गा० ३१८ ।

२ सरखावो ‘छिड-छेंड’-वर्ग ३ गा० ३२१ तथा ‘छिल्ली’-वर्ग ३ गा० ३१३ ।

અથ 'જ' આદય:-

જંગા ગોચરભૂમી, જઞ્ચો પુરિસે, તુસે જંમો ।

જયણં હયકવચ્ચમ્મિ, જરંડો વૃદ્ધમ્મિ, જળહલી નીવી ॥૩૨૬

જંગા ગોચરભૂમિ: । જઞ્ચો પુરુષ: । જંમો તુષ: । જયણં હયસંનાહ: ।
જરંડો વૃદ્ધ: । "જરંડો" [] इत्यन्ये । जणहली नीवी ।

યથા—

જયણેહિં હયા, ગામા જંગાહિં, કળા અ જંમમાવેળ ।

મહિલાઓ જળહલીહિં સહંતિ ગેહા જરંડજઞ્ચેહિં ॥૨૪૮॥(૩૨૬)

જહિયં સ્વચ્ચિ, જગલં પંકસુરે, જંબુલો ય વાળીરે ।

ળંગલસિહાહ જવણં, જહમ્મિ જંમલ-જહાજાયા ॥૩૨૭॥

હવે આદિમાં 'જ'વાળા શબ્દો:-

જંગા ગોચરભૂમિ:, જઞ્ચો પુરુષે, તુષે જંમો ।

જયણં હયકવચ્ચે, જરંડો વૃદ્ધે, જળહલી નીવી ॥૩૨૬॥

જંગા—જગ્યા-ગાયોને ચરવાની જગ્યા-
ગોચર

જયણ—જીન-પોડાનું વસ્ત્ર

જરંડ—જરંઠ-જરંડો-ઘરંડો માળસ

જઞ્ચ—જાચ-જાતિવંત-પુરુષ

જળહલી—નીવી-નાદી

જંમ—તુષ-ફોફું

જરંડ—બીજા દેશી સંપ્રદાયકારો 'જરંડ'ને બદલે 'જરંડ' પાઠ બતાવે છે.

ઉદાહરણ—

જયણેહિં હયા: ગ્રામા: જંગાહિં, કળાઅ જંમમાવેળ ।

મહિલા: જળહલીહિં શોમન્તે ગેહા જરંડજઞ્ચેહિં ॥૨૪૮

ઘોડાઓ જીનો વડે-વસ્ત્રો વડે શોમે છે, ગોચરો હોય તો ગામો શોમે છે,
ફોફાં વડે ડાળાઓ શોમે છે, ભીઓ નાદીઓ વડે સારી લાગે છે અને ઘરડા
પુરુષો વડે ઘરો શોમે છે.

જહિયં સ્વચિતે, જગલં પંકસુરાયામ્, જંબુલો ચ વાનીરે ।

જા. જા. સ્વાયાં જવણં, જહે જંમલ-જહાજાયા ॥૩૨૭॥

જહિયં સ્વચિતમ્ । જગલં પઙ્કિલા સુરા । “પઙ્કિલસરકો જગલં” []
 હત્યન્યે । જંબુલો વાનીરઃ । “જંબુલં મધમાજનમ્” [] ઇતિ સાતવાહનઃ ।
 જવળં હલશિખા । જંબલો તથા જહાજાઓ જડઃ ।

યથા—

મણિજહિયવાસભવણે જગલં જંબુલઘરોચિયં ણિંતો ।

જહજાય ! કીસ લજ્જસિ જવળ-ઉચિયહત્યજંબલત્તેણ ॥૨૪૯॥

અત્ર-‘જગરો સંનાહઃ’ ઇતિ સંસ્કૃતસમઃ । ‘જંપઈ કથયતિ । જવઈ
 યાપયતિ’ । ઇતિ ધાત્વાદેશેષૂક્તાવિતિ નોકૌ ॥ (૩૨૭)

જહિમા વિયડ્ઢગાહા, જવય-જવરયા જવંકુરણ ।

જંઘામઓ ય જંઘાલુયમ્મિ, જંબાલયં ચ જલનીલી ॥૩૨૮॥

જહિય—જહિત-જહેલું-સ્વચિત-(સ્વ+ચિત
 -સ્વ-સાલી જગ્યા-ને ચિત-ભરી દેવું)

જગલ—પંકવાલો સુરા

જંબુલ—વાનીર-નેતરનું જાહ-નેતર

જગલ—ઘીજા સંપ્રહકારો ‘જગલ’નો અર્થ ‘પંકવાલો સરકો’ બતાવે છે.

જંબુલ—સાતવાહન નામનો સંપ્રહકાર, ‘જંબુલ’નો અર્થ ‘મધનું ભાજન-પાત્ર’
 બતાવે છે.

જગર—‘જગર’નો અર્થ ‘સંનાહ’-‘બહતર’ છે અને એ ‘જગર’ શબ્દ દેશી નથી
 પરંતુ સંસ્કૃતસમ છે.

જંપ—જંપઈ-કથયતિ-જણપતિ-કહે છે [૮-૪-૨]

જવ—જવઈ—યાપયતિ-યાપન કરે છે-વીતાવે છે [૮-૪-૪૦]

જ, બંને ધાતુઓને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધેલા છે માટે અહીં નોંધ્યા નથી.
 ઉદાહરણ—

મણિજહિયવાસભવણે જગલં જંબુલઘરોચિતં નયન્ ।

જહજાય ! કસ્માત્ લજ્જસે જવળ-ઉચિતહસ્તજંબલત્ત્વેન ॥૨૪૯॥

નેતરના ઘરવાલને યોગ્ય એવી પંકવાલો સુરાને, મણિઓથી જડેલા વાસભવ-
 નમાં લાવતો તું હે જડ ! શા માટે લાજે છે ? કારણ કે, તારો હાથ હલની
 ટોચને યોગ્ય છે અને તેથી તું જડનાવાલો છે.

જહિમા વિદ્ધગાથા, જવય-જવરયા યવાડ્કુરે ।

જંઘામઓ ચ જંઘાલુયમ્મિ, જંબાલયં ચ જલનીલી ॥૩૨૮॥

જહિમા વિદગ્ધરચિતા ગાથા । જવઓ તથા જવરઓ યવાઙ્કુરઃ । જંઘા-
મઓ તથા જંઘાલુઓ દ્વૌ અપ્યેતૌ અન્યોન્યપર્યાયતયા 'જઙ્ઘાલ'વાચકો ।
જંબાલં જલનીલી-શેવાલમિત્યર્થઃ । 'જલનીલી'શબ્દો યદિ સંસ્કૃતે ન રૂઢ-
સ્તદા દેશ્યઃ ।

યથા—

જંઘાલુપ ! ણઇઅંડં ગયા સિ જં તુહ તણુમ્મિ જંબાલો ।

તહ જવરયગોવીઓ તુહ જહિમં તત્થ ગાયંતિ ॥૨૫૦॥

તં જવયગોરયંઙિં ભરિંડં જંઘામઓ હવિઅ વચ્ચ ।

જલનીલીહિદુર્ગમગ્ગો ણ વિઅમ્મઇ પાડસો જાવ ॥૨૫૧॥(૩૧૮)

જહિમા—યથા+હિમા=યથેમા-પંઢિતે રચેલી
ગાથા—ઉદાહરણરૂપ ગાથા

જવય } —જવારા—યવના ંકુરા
જવરય }

જંઘામઅ } —જંઘાલ—જાંઘોથી ચાલનાર
'જંઘાલુઅ' } —માત્ર ચાલીને આજીવિકા

કરનાર—લેપિયો
જંબાલ—જમ્બાલ—જલનીલી—પાણીની
લીલ—શેવાલ

'જંઘાલુઅ'—'જંઘાલુઅ' શબ્દ પળ દેશો છે અને પર્યાય બતાવવાની રૂબે તેને
નોંધી બતાવ્યો છે.

જલનીલી—'જલનીલી' શબ્દ સંસ્કૃતમાં પ્રચલિત ન હોય તો તેને પળ
દેશ્ય સમજાવો.

ઉદાહરણ—

જંઘાલુપ ! નદીતટં ગતા અસિ યત્ તવ તનોં જંબાલો ।

તથા જવરયગોપ્યઃ તવ જહિમં તત્ર ગાયન્તિ ॥૨૫૦

ત્વં જવયગોરકાઙ્ઘીં સ્મૃત્વા જંઘામઓ ભૂત્વા વ્રજ ।

જલનીલીહિદુર્ગમાર્ગઃ ન ચિજ્ઞમ્મતે પ્રાવૃઢ યાવત્ ॥૨૫૧

હે લેપ કરનારી ! તારા શરીર ઉપર પાણીની લીલ ચોંટી છે અને જવા-
રાની રચેવાલોઓ ત્યાં-નદી કાંઠે-તારા સંબંધમાં વિદગ્ધરચિત ગાથા ગાય છે તેથી
એમ જણાય છે કે તું નદીને કાંઠે ગયેલી છો.

જવારા જેવી ગૌર શરીરવાલોને સંભારીને તું લેપિયો થઈને જા; જ્યાં સુધી
ચોમાસું નથી વેટું ત્યાં સુધી શેવાલને લીધે ન ચાલી શકાય એવો રસ્તો નથી થયો.

૧ આનાય હેમચંદ્રે પોતાની અન્યયોગવ્યવહારુદ્દેશીશીમાં 'જઙ્ઘાલ'
શબ્દને અહીં જણાવેલ અર્થમાં જ વાપર્યો છે:

‘લહધેમ જઙ્ઘાલતયા સમુદં વહેમ-ચન્દયુતિપાનતૃણામ્’ ॥૩૧॥

સ્યાદ્વાદમજ્જરી પૃ૦ ૨૩૮ પૂના.

जच्छंदओ सतंतम्मि, जक्खरत्ती य दीवाली ।

जण्णो हणो णिसियरे, जंघाछेओ य चत्वरए ॥३२९॥

जच्छंदओ स्वच्छन्दः 'क'प्रत्ययाभावे जच्छंदो । जक्खरत्तो दोपालिका ।
जण्णोहणो राक्षसः । जंघाछेओ चत्वरम् ।

यथा—

मणिवलएहिं कुणंती जंघाछेयम्मि जक्खरत्ति व ।

जण्णोहणाण वि तुमं णिसि जच्छंदेण किं ढरसि ? ॥३२९(३२९)

विहवियम्मि जगडिओ, जंभणअ-आई जहिच्छभणिर-आई ।

जरलद्धिय-जरलविया गामीणे, ऊरुए ज णरोहो ॥३३०॥

जगडिओ विद्रावितः—कदर्थित इत्यर्थः । जंभणओ यथेष्टवक्ता । “जंभ-

जच्छंदओ स्वतन्त्रे, जक्खरत्ती च दीवाली ।

जण्णोहणो निशाचरे, जंघाछेओ च चत्वरके ॥३२९॥

जच्छंदअ	} —यच्छन्दक-जे गमे ते	जण्णोहण—यज्ञावहन-यज्ञने हणनार-राक्षस
जच्छंद		करनारो-गमे तेवा छंद- वाळो-स्वतंत्र-स्वच्छंदी
जक्खरत्ती	—यक्षरात्री-यक्षोनी रात्री-दीवाळी	

उदाहरण—

मणिवलयैः कुर्वती जंघाछेयम्मि जक्खरत्ति इव ।

जण्णोहणाण अपि त्वं निशि जच्छंदेण किं ढरसि ? ॥३२९

मणिनां वलयो-बलोया-द्वारा चोक्रमां राक्षसोने पण जाणे दीवाळी करती तुं
रात्रे पेला स्वच्छंदीथी शा माटे डरे छे ?

विद्राविते जगडिओ, जंभणअ-आदिः यथेच्छभणक-आदिः ।

जरलद्धिय-जरलविया ग्रामीणे, ऊरुके जहणरोहो ॥३३०॥

जगडिअ—जगडेल-कदर्थना पामेल	जहणरोह—जघनरोह-जघनमांथी-कडना
जंभणअ—यद्भणक-जेतुं इच्छे तेतुं बोलनार-यथेष्टवक्ता	भागला भागमांथी-पेडुमांथी-ऊगनार —ऊरु-साधळ
जरलद्धिय } जरलविय }	—गामडियो

ળમળો” [] હિતિ કેચિત્ । ઉમયત્ર આદિમ્રહ્ણાત્ જંપિચ્છઓ યથાદૃષ્ટ-
મભિલષિતા । જંપેચ્છિરમગિરો યો યદ્ યદ્ દૃષ્ટંતદેવ મૃગયતે હ્યાદિ । અત્ર -
‘જઅડહ ત્વરતે’ હિતિ ધાત્વાદેશેષૂક્તમિતિ નોક્તમ્ । જરલદ્વિઓ તથા જરલ-
વિઓ પ્રામીળઃ । જહ્ણરોહો ઋઃ ।

યથા —

જરલદ્વિઆઈ દટ્ટું પવળહસંત-અંસુયં જહ્ણરોહં ।

ઓ ! કામસરજગડિયા જરલવિયા હુંતિ જંમળયા ॥૨૫૩॥(૩૩૦)

જહ્ણસવં અદ્ધોરુ, જંકયસુકઓ અપ્પસુકયગિજ્ઞમ્મિ ।

જાહી ગુમ્મં, જાઈ સુરા, કવિદ્ધમ્મિ જાઝરો ॥૩૩૧॥

જંમળઅ-આઈ—જહિચ્છમળિર-આઈ—આ વચ્ચે શબ્દ સાથે ‘આઈ’-‘આદિ’
શબ્દ જોડેલો છે માટે ‘જંમળઅ’ની પેટે ‘જંપિચ્છઅ’ ‘જંપેચ્છિરમગિર’
વગેરે વીજા પળ અનેક શબ્દો સમજી લેવા.

જંપિચ્છઅ-યત્-અપિ-હચ્છુક-ગમે તેની હચ્છા કરનાર અથવા-યત્પ્રેક્ષક-
જેવું પેચ્છે-દેચ્છે-તેવું અભિલપનાર.

જંપેચ્છિરમગિર-યત્પ્રેક્ષકમાર્ગક-જેને જેને પેચ્છે તેને તેને માગનાર હ્યાદિ.

જંમળઅ-કેટલાક સંપ્રહકારો ‘જંમળઅ’ને બદલે ‘જંમળમળ’ એવો શબ્દ નોંધે છે.

જઅડ—જઅડહ-ત્વરતે-શીઘ્ર કરે છે-જટ કરે છે-ત્વરા કરે છે [૮-૪-૧૭૦]

આ ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધી બતાવ્યી છે માટે અહીં નોંધ્યો નથી.

ઉદાહરણ—

જરલદ્વિઆઈ દ્રણ્ણા પવનછંસમાન-અંશુકં જહ્ણરોહં ।

ઓ ! કામશરજગડિયા જરલવિયા ભવન્તિ જંમળયા ॥૨૫૩

જુઓ-કામના વાળોથી કદર્થના પામેલા ગામડિયાઓ, પેલી ગામડિયાળના,
પવનથી સરી પડેલ વસ્ત્રવાળા અર્થાત્ ઉઘાડા સાથઁને જોઈને જેમ ફાવે
તેમ બોલે છે.

જહ્ણસવં અર્ધોરુ, જંકયસુકઓ અલ્પસુકૃતપ્રાણે ।

જાહી ગુલ્મમ્, જાઈ સુરા, કપિત્થે જાઝરો ॥૩૩૧॥

जहणूसवं अधोरुकम् । जंकयसुकओ अल्पसुकृतप्राहः । जाडी गुल्मम् ।
जाई सुरा । जाऊरो कपित्थः ।

यथा—

जाऊरजाडिकंटयफट्टिरजहणूसवा वि तेण समं ।

जाईलुद्धा वच्चसि जंकयसुकया सि तं पुत्ति ! ॥२५४॥(३३१)

जालघडिया सिरहरे, जिग्घियं 'ओसिंघिय'अत्थम्मि ।

'जिण्णोब्भवा य दुव्वाइ, जीवयमई य वाहमई ॥३३२॥

जालघडिया चन्द्रशाला । जिग्घियं घ्रातम् । अत्र 'जिमियं भुक्तम्' इति
'भुजि'धात्वादेशभवम् । जिण्णोब्भवा दूर्वा । जीवयमई मृगाकर्षणहेतुर्व्याधमृगी ।

जहणूसव—अर्ध ऊरु—साथळ—सुधी पहेर-
वानुं वन्न—जांघियुं—चड़ी

जंकयसुकअ—यस्कृतसुकृत—थोडा सुकृ-
तथी प्रही शकाय एवो—थोडा सुकृ-
तथी वशमां थाय तेवो

जाडी—जाडी—गुल्म—जमीन ऊपर चालता
वेला जेमनुं ऊंनु वृक्ष के थड नहीं

जाई—सुरा—दारु

जाऊर—कोटुं

उदाहरण—

जाऊरजाडिकण्टकस्फाट्टेतजहणूसवा अपि तेन समम् ।

जाईलुद्धा व्रजसि जंकयसुकया असि त्वं पुत्ति ! ॥२५४

हे पुत्रि ! तारुं जांघियुं कोठानी जाडीना कांटामां भरावाथी फाटी गयुं छे
छतां दारुमां लुब्ध थयेली तुं तेनी साथे जाय छे तेथी एम जणाय छे के तुं
थोडा ज सुकृतथी तावे था एवी छो अर्थात् थोटुक मनगमनुं मळ तेटलामां तुं
तावे धनारी छो.

जालघडिया शिरोमृहे, जिग्घियं 'ओसिंघिय'अर्थे ।

'जिण्णोब्भवा च दूर्वायाम्, जीवयमई च व्याधमृगी ॥३३२॥

जालघडिया—जालघटिता—माथानुं घर-
ऊपरनुं घर—जाळीओथी बनावेलो
घरनो ऊपलो माल्ल—अगाशी

जिग्घिय—जिघ्रित—मुंघेलुं

'जिण्णोब्भवा—जीर्णाद्भवा—जीर्ण थया पछी
फरीवार ऊगनारी—दूर्वा—धरो

जीवयमई—जीवितमृगी—व्याधमृगी—

व्याधे बनावेली हरणी—हरणोने पक-

डवा माटे शिकारीण बनावेली बना-

वटी पण जीवती लागे तेवी मृगी—हरणी

યથા—

જાલઘડિયાઈ જા તં ન ણિયસિ જીવયમઈ વ મયણસ્સ ।

તા ભમ હરિણો વ્વ તુમં કુલ્લડાજિણ્ણોબ્ભવાઽ જિગ્ઘંતો ॥૨૫૫॥

અત્ર—‘જીહ્વ લજ્જતે’ ઇતિ ધાત્વાદેશેષૂક્તર્માતિ નોક્તમ્ ॥ (૩૩૨)

‘જિમિય’—‘જિમિય’ ણટલે જમાયેલું—સ્વાધેયું—આ શબ્દ, ‘ભુજ’ ધાતુના આદેશ ઉપરથી આવેલો છે [૮-૪-૧૧૦]

‘જીહ્વ’—જીહ્વ—લજ્જતે—લાજે છે—શરમાય છે [૮-૪-૧૦૩]

આ ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધેલો છે માટે અહીં નથી કહ્યો.

ઉદાહરણ—

જાલઘડિયાઈ યાવત્ તાં ન પડ્યસિ જીવયમઈ ઇવ મદનસ્ય ।

તાવદ્ ભ્રમ હરિણ ઇવ ત્વં કુલ્લડાજિણ્ણોબ્ભવાઽ જિગ્ઘન્ ॥૨૫૫॥

મદનરૂપ વ્યાધતી વ્યાધમૃગી જેવી તેણીને અગાશીમાં જ્યાં સુધી તું જોતો નથી ત્યાં સુધી હરણની જેમ કુલ્લડા છાંઓરૂપ ધરોને સુંપતો સુંપતો (તું) ભમ્યા કર.

૧ સંસ્કૃત ધાતુસંગ્રહમાં “ચમૂ છમૂ જમૂ ષમૂ જિમૂ અદને” [ધાતુપા० પૃ० ૪૭ ધાત્વંક ૩૮૧-૩૮૪] નોંધીને વૈયાકરણોએ ‘ચ્વાત્રા’ અર્થનો વાદ્યક ‘જિમૂ’ ધાતુ જણાવેલો છે. તેનું મૂતકદન્ત ‘જિમિતમ્’ થાય તે ઉપરથી પ્રાકૃત શૈલીએ વર્ણવિકાર કરતાં ‘જિમિઝં’ પદ ઉપજી શકે છે; છતાં આ० હેમચંદ્ર ‘જિમિઝં’ને ‘ભુજ’ ધાતુના આદેશ દ્વારા સાધવાની સૂચના શા માટે કરે છે? વલ્લો, ‘ભુજ’ અને ‘જિમ’ એ વચ્ચે ધાતુઓ વચ્ચે કશું સામ્ય પળ નથી જેથી એ બે વચ્ચે કોઈ રીતે આદેશ અને સ્થાનીનો સંબંધ સ્થાપી શકાય.

૨ સંસ્કૃત ધાતુસંગ્રહમાં “ઠીક્ લજ્જાયામ્” [ધાતુપા० પૃ० ૧૬૩ અદાદિ-ગણ ધાત્વંક ૪] ધાતુ છે. તેનું વર્તમાનકાલમાં ‘જિહ્વેતિ’ રૂપ થાય છે. એ રૂપના (જિહ્વ+એતિ) ‘જિહ્વ’ અંગમાં પ્રાકૃતશૈલીએ વર્ણવિકાર કરતાં ‘જીહ્વ’ પદ ઊપજે છે અને એ રીતે પ્રાકૃતમાં પ્રતીત ‘જીહ્વ’ ધાતુની નિષ્પત્તિ છે; તેમ છતાં ય આ० હેમચંદ્ર ‘લ્હજ’ ધાતુનો ‘જીહ્વ’ આદેશ બતાવે છે. એનો એવો જ અર્થ સમજી શકાય કે ‘લ્હજ’ અને ‘જીહ્વ’ બંને સમાન અર્થવાળા છે; એ સિવાય એ બે વચ્ચે લેશ પળ સામ્ય ન હોવાથી ‘સ્થાની-આદેશ’નો સંબંધ સંભવી શકતો નથી.

जुण्णो छेगे, जुयलो तरुणे, अपरिग्गहम्मि जुंजुरुडो ।

जुयलिय-जुरुमिद्वा द्विगुणिय-गहणा, जूयओ य बप्पीहे ३३३

जुण्णो विदग्धः । जुयलो तरुणः । जुंजुरुडो अपरिग्रहः । जुयलियं द्विगुणितम् । जुरुमिल्लं गहनम् । “जूरुमिल्लय” [] इति गोपालः । जूयओ चातकः ।

यथा—

जुंजुरुडाए घणरवजुयलियविसमसरवेयणाइ मह ।

दुहजुरुमिल्लअवत्थं कह जूयय ! तस्स जुण्णजुयलस्स ॥२५६॥

अत्र—‘जूरवइ वञ्चति’ इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥ (३३३)

जेमणयं दाहिणए अंगे, जो रं च ‘जो किर’अत्थम्मि ।

जोक्खं अचोक्खे, जोओ चंदे, जोग्गा य चाडुम्मि ॥३३४॥

जुण्णो छेके, जुयलो तरुणे, अपरिग्रहे जुंजुरुडो ।

जुयलिय-जुरुमिल्ला द्विगुणित-गहनाः, जूयओ च बप्पीहे ॥३३३॥

जुण्ण—जीर्ण—वयोवृद्ध—अनुभवी—छेक—

जुयलिय—युगलित—जोटावालुं—द्विगुणित

चतुर

—बेवटुं

जुयल—युवक—तरुण—जुवान

जुरुमिल्ल—गहन

जुंजुरुड—परिग्रह विनानो

जूयअ—वपैयो—चातक

जुरुमिल्ल—गोपाल नामनो देशीसंग्रहकार ‘जुमिल्ल’ने बदले ‘जूरुमिल्लय’ शब्द नोषे छे.

जूरव—जूरवइ—वञ्चति—वाँचे छे—ठगे छे, आ धातु, धात्वादेशना प्रकरणमां कहेलो छे [८-४-९३] माटे अहां नोँथ्यो नथी.

उदाहरण—

जुंजुरुडाए घनरवजुयलियविषमशरवेदनाया मम ।

दुःखजुरुमिल्लअवस्थां कथय जूयअ ! तस्य जुण्ण-जुयलस्स ॥२५६॥

हुं परिग्रह विनानी छुं अने वरसादनी गर्जनाने लीछे कामदेवनी वेदना बेवडी वधी गई छे एवी मारा दुःखनी गहन अवस्थाने चातक हे ! ते चतुर जुवानने तुं कहेजे.

जेमणयं दक्षिणके अङ्गे, जो रं च ‘यः किल’ अर्थे ।

जोक्खं अचोक्षे, जोओ चन्द्रे, जोग्गा च चाटौ ॥३३४॥

जेमणयं दक्षिणमङ्गं हस्तादि । जो रं 'यः किल' इत्यर्थे । जोक्खं
मलिनम् । जोओ चन्द्रः । जोग्गा चाटु ।

यथा—

जयसिरिणिवासजेमणभुअ ! तुह गुणवण्णणम्मि का जोग्गा ।

जो रं जसेण चालुक्क ! जोक्खं अवहरसि जोअस्स ? ॥२५७(३३४)

णक्खसे जोडं जोइसं च, जोई य विज्जूए ।

खलियम्मि जोइरो, जोइक्खो दीवम्मि, जोडिओ वाहो ३३५

जोडं तथा जोइसं नक्षत्रम् । जोई विद्युत् । जोइरो स्खलितः । जोइ-
क्खो दीपः । जोडिओ व्याधः ।

जेमण

जेमणय

}—हाथ वगेरे जमणुं अंग

जोक्ख—चोक्खुं नहि—मेलुं

जोअ—द्योत—चंद्र

जो रं—'यः किल'—'यः खलु'—आ शब्द
वाक्यनी आदिमां वपराय छे. तेमांना
'जो' नो अर्थ 'जे' छे अने 'रं' नो
अर्थ 'किल'—निश्चय छे ।

जोग्गा—चाटु—खुशामत

उदाहरण—

जयश्रीनिवासजेमणभुज ! तव गुणवर्णने का जोग्गा ।

जो रं यशसा चालुक्य ! जोक्खं अपहरसि जोअस्स ? ॥२५७

जयश्रीना निवासरूप जमणा हाथवाळा हे चालुक्य ! जे तुं तारा यश बडे
चंद्रनी मलिनताने खरेखर मटाडी दे छे ए प्रकारे तारा गुणनुं वर्णन करवामां
कई खुशामत छे ?

नक्षत्रे जोडं जोइसं च, जोई च विद्युति ।

स्खलिते जोइरो, जोइक्खो दीपे, जोडिओ व्याधः ॥३३५॥

जोड

जोइस

}—द्योत—
ज्योतिष्—

जोइ

}—ज्योतिष्
द्युति

जोइर—स्खलित

जोइक्ख—ज्योतिष्क—ज्योतिवाळो—दीपो

जोडिअ—व्याध—शिकारी

યથા—

મેહમ્મિ પિહિયજોઇસવડ-જોડે રુઇરજોઇ-જોઇક્ષે ।

હિંદંતિ' અ જોઇરયા વમ્મહજોડિયસરાહયા કુલડા ॥૨૫૮॥(૩૩૫)

ળયળમ્મિ જોયણં, તહ સ્વજોએ જોઇયં જાણ ।

જોઇંગળો અ ઇંદોવે, જોવારીઈ જોળ્ળલિયા ॥૩૩૬॥

જોયણં લોચનમ્ । જોઇઓ સ્વયોતઃ । જોઇંગળો ઇન્દ્રગોપઃ । જોળ્ળ-
લિયા જોવારી ધાન્યમ્ । 'જોવારી'શબ્દોડપિ દેશ્ય એવ ।

યથા—

ચલજોઇય-જોઇંગળં ઇક્ષિય જોળ્ળલિયકારણં કાલં ।

કાસયવહૂઝ હરિસા ઉપ્પુલ્લયજોયળા હુંતિ ॥૨૫૯॥(૩૩૬)

ઉદાહરણ—

મેધે પિહિતજોઇસપતિ-જોડે રુચિરજોઇ-જોઇક્ષે ।

હિણ્ડતે 'ચ જોઇરયા મન્મથજોડિયશરાહતાઃ કુલડાઃ ॥૨૫૮

મેઘ વરસે છે, મેઘને લીધે ચંદ્ર અને નક્ષત્રો ટંકાઈ ગયાં છે અને સુંદર
વીજળીનો દીવો ચમકે છે એવે વચ્ચે કામદેવરૂપ શિકારીના વાળોથી વિધાયેલી
કુલડા સ્ત્રીઓ સ્થલિત થતી થતી-ઠેવાં खाती खाती-લપસતી જતી છતાં
ભમ્યા કરે છે.

નયને જોયણં, તથા સ્વયોતે જોઇયં જાનીહિ ।

જોઇંગળો ચ ઇન્દ્રગોપે, જોવારીઈ જોળ્ળલિયા ॥૩૩૬॥

જોયળ—યોતન-નયન-આંસ

જોઇંગળ—ઇન્દ્રગોપ નામનો કીલો

જોઇઅ—યોતિત-સ્વયોત-સ્વજોઓ-

જોળ્ળલિયા } — જુવાર-જાર-આ નામનું

આગિયો

જોવારી } ધાન્ય

જોવારી—આ શબ્દ પણ દેશી જ છે.

ઉદાહરણ—

ચલજોઇઅ-જોઇંગળં ઇક્ષિત્વા જોળ્ળલિયકારણં કાલમ્ ।

કર્પકવધ્વઃ હર્ષાદ્ ઉત્પુલ્લકજોયળા ભવંતિ ॥૨૫૯

૧ -તિ ય જો-પા૦ । ૨ -રી વિ જો-પા૦ ।

૩ મૂલના 'અ જોઇરયા' પાઠને 'અજોઇરયા' એમ અલંકાર વાંચિએ તો તેનો
અર્થ 'અસ્થલિત' એમ સમજાય—અર્થાત્ 'એવે વચ્ચે પણ કુલડા સ્ત્રીઓ સ્થલનો
પામ્યા વિના ભમ્યા કરે છે' એવો એનો સલંગ અર્થ સમજાવો.

जोव्वणणीरं तह जोव्वणवेअं जोव्वणोवयं च जरा ।

जोव्वणणीरं तथा जोव्वणवेअं तथा जोव्वणोवयं वयःपरिणामः ।
“जोव्वणणीरो जोव्वणोवओ ऋक्षः” [] इति चतुष्पदवर्गे यत् केनचि-
दुक्तं तस्य संमोह एव ।

यथा—

जोव्वणणीरं तरुणत्तणे वि विजिण्दियाण पुरिसाण ।

जोव्वणवेअे वि ण जोव्वणोवयं होइ इयराण ॥२६०॥

खजुआने अने इद्रगोप नामना कीडाओने चालता जोईने खेहूतनी बहुओए जाणुं के हवे ‘जार’ नामना धान्यने थवानो समय पासं आव्यो छे. आ रीते एम जाणीने जेमनां नयनो हर्षथी फूर्ली गयां छे एवी तेणीओ आनंदयुक्त षाय छे.

जोव्वणणीरं तथा जोव्वणवेअं जोव्वणोवयं च जरा ।

जोव्वणणीर { -यौवननीर-जुवानीनुं पाणी-
जोव्वणवेअ { -यौवनवेग-जुवानीनो वेग-जुवानी जतां छतां य { --जरा-वृद्धावस्था
तेनी असर वेगरूपे शरीरमां रही छे ते-
जोव्वणोवय { -यौवनउपवय-जुवानीनीं पासंनुं वय-

जोव्वणणीर-जोव्वणोवअ—कोई संग्रहकारे आ बजे शब्दोनो अर्थ ‘ऋक्ष’
—‘रीछ’ बताव्यो छे. अने ‘रीछ’ अर्थ समझीने ए संग्रहकारे आ बजे
शब्दोने चोपगां प्राणीना वर्गमां नोधी बताव्या छे ते, तेनो संमोह-
भ्रम ज छे.

उदाहरण—

जोव्वणणीरं तरुणत्वेऽपि विजितेन्द्रियाणां पुरुषाणाम् ।

जोव्वणवेअे अपि न जोव्वणोवयं भवति इतरेषाम् ॥२६०॥

इंद्रियोने जिती लेनार पुरुषोने माटे तेमनी तरुणअवस्थामां पण जरा-वृद्धा-
वस्था-छे अने बीजाओने-इंद्रियोने तावे रहेनाराओने-माटे तो वृद्ध अवस्था आववा
छतां य वृद्ध अवस्था नथी होती.

અથ અનેકાર્થા:-

જળહં લઘુપિઠરે કસિણે ય, જંપણં અકિર્તિ-વચણેસુ ॥૩૩૭

જળહં લઘુપિઠરમ્ કૃષ્ણં ચેતિ દ્વચર્થમ્ । જંપણં અકીર્તિઃ વક્ત્રં ચ (૩૩૭)

વેડિસ-વરુણેસું જંબુઓ ય, ગામણિ-વિટેસુ જળહ-ઉત્તે ।

જચ્છંદણં અગરુ કુંકુમં ચ, જોવો ય બિંદુ-થોવેસુ ॥૩૩૮॥

જંબુઓ વેતસવૃક્ષઃ પશ્ચિમદિકપાલશ્ચ । જળહ-ઉત્તો ગ્રામપ્રધાનપુરુષઃ
વિટશ્ચ । જચ્છંદણં અગરુઃ કુંકુમં ચ । જોવો બિન્દુઃ સ્તોકં ચ । અત્ર-‘જૂરહ
સ્થિત્યતે કુપ્પ્યતિ ચ’ इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥ (૩૩૮)

આદિમાં ‘જ’વાળા અનેકાર્થક શબ્દો

જળહં લઘુપિઠરે કૃષ્ણે ચ, જંપણં અકીર્તિ-વદનેષુ ॥૩૩૭॥

જળહ—૧ નાની થાલી ૨ કૃષ્ણ-કાલું

જંપણ—૧ જલ્પન-અકીર્તિ ૨ વદન-
જલ્પન-જે વડે બોલાય તે-બોલવાનું
સાધન-મુખ

વેતસ-વરુણેષુ જંબુઓ ચ, ગ્રામણી-વિટેષુ જળહ-ઉત્તો ।

જચ્છંદણં અગરુઃ કુંકુમં ચ, જોવો ચ બિન્દુ-સ્તોકેષુ ॥૩૩૮॥

જંબુઅ—૧ નેતરનું વૃક્ષ ૨ પશ્ચિમ
દિશાનો દિકપાલ-વરુણ

જચ્છંદણ—જાણ્યચન્દન-૧ અગર ૨ કંકુ
-કેસર

જળહ-ઉત્ત—જનપુત્ર } ૧ ગ્રામણી-ગામનો
જનયુક્ત } નાયક ૨ વિટ-જાર

જોવ—૧ બિંદુ ૨ થોડું

જૂર—જૂરહ-સ્થિત્યતે-સ્થિતિ છે-જૂર છે, જૂરહ-કુપ્પ્યતિ-ક્રોધ કરે છે.

આ ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલો છે [૮-૪-૧૩૨] [૮-૪-૧૩૫]
માટે અહીં કહ્યો નથી.

અથ 'શ્ર'આદયઃ

સંતતવરિસમ્મિ શ્રઢી, શ્રંચો તુદ્દે, શ્રલા ય મયતળ્હા ।

શ્રંટી લઘુ-ઝઢકેસેસુ, પીલુ-માયાસુ શ્રંડુય-શ્રમાલા ॥૩૩૯॥

શ્રઢી નિરંતરવૃદ્ધિઃ । શ્રંચો તુદ્દેઃ । શ્રલા મૃગતૃળ્ળા । શ્રંટી લઘૂર્ધ્વ-
કેશાઃ । શ્રંડુઓ પીલુવૃક્ષઃ । શ્રમાલં ઇન્દ્રજાલમ્ ।

યથા—

ળ શ્રઢિં શ્રંચો વિ રવી કુળઙ્ગ શ્રલં ચેય ઇત્ય મરુદેસે ।

મુંચ શ્રમાલાઈં લુલંતશ્રંટિઓ શ્રંડુયાઈં ચુંટેસુ ॥૨૬૧॥(૩૩૯)

શ્રંડલિ-શ્રંચર-શ્રરયા અસઈ-સુક્તરુ-સુળ્ળાઆરેસુ ।

શ્રેજ્ઞારિ-શ્રરુયા સ્વિચ્ચિચરિ-મસણ્ણસું, શ્રંપળી પમ્હે ॥૩૪૦॥

હવે 'શ્ર' આદિવાળા શબ્દો

સંતતવર્ષે શ્રઢી, શ્રંચો તુદ્દે, શ્રલા ચ મૃગતૃળ્ળા ।

શ્રંટી લઘુ-ઝઢ્ઢકેશેષુ, પીલુ-માયાસુ શ્રંડુય-શ્રમાલા ॥૩૩૯॥

શ્રઢી—નિરંતર વરસાદ-શ્રઢી

શ્રંટી—શ્રંટિયાં-નાના અને ડમા વાઢ

શ્રંચ—તુદ્દે-તોષ પામેલ

શ્રંડુય—પીલુનું વૃક્ષ-જાાલ્ય

શ્રલા—મૃગતૃળ્ળા-જાાસવાં

શ્રમાલ—માયા-ઇન્દ્રજાલ-ધમાલ

ઉદાહરણ—

ન શ્રઢિં શ્રંચો અપિ રચિઃ કરોતિ શ્રલં ચૈચ અન્ન મરુદેશે ।

મુચ્ચ શ્રમાલાઈં લુલદ્શ્રંટિઓ શ્રંડુયાઈં ચુંટય ॥૨૬૧

સૂર્ય તુદ્દે થયો હોય તો પણ મારવાડમાં શ્રઢિં-વરસાદની શ્રઢિં-કરતો નથી
પણ તે અહીં મારવાડમાં જાાસવાં જ કરે છે.

ઇન્દ્રજાાલોને મુકી દે અને હલતા નાના વાઢ માયામાં ડમા છે એવો તું
પીલુઓને ચુંટ-મેળાં કર.

શ્રંડલિ-શ્રંચર-શ્રરયા અસતી-શુક્તરુ-સુવર્ણકારેષુ ।

શ્રેજ્ઞારિ-શ્રરુયા સ્વિચ્ચિચરિ-મસકેષુ, શ્રંપળી પશ્મણિ ॥૩૪૦॥

શંડલી અસતી । શંઘરો શુષ્કતરુઃ । શરબો સુવર્ણકારઃ । શઙ્ગરી
સ્પર્શપરિહારાર્થે ચંડાલાદીનાં હસ્તયદિઃ ‘સ્ત્રિક્ષિર’ ઇતિ । શરબો મશકઃ ।
‘મશક’વાચકશબ્દાઃ ‘ચીર્યામ્’ અપિ વર્તન્તે । યદાહ—‘મશકાશ્ચાધીર્યા-
મપ્યુચ્યન્તે કાવ્યતત્ત્વજ્ઞૈઃ’ । [] ઇતિ । શંપળી પદ્મ ।

યથા—

શરુઅ—આઝલમ્મ મીલિયશંપળિયં શઙ્ગરીકરવિરુવં ।

શંઘરતલમ્મ શરય—અહમં હહા ! શંડલી રમઈ ॥૨૬૨॥(૩૪૦)

વયણિજ્ઞે શક્તિય-શ્ત્રિલિયા, શરંકો ય તિણપુરિસો ।

શંટિય-શંટલિયાઓ પહરિય-ચંકમણ અત્થેસુ ॥૩૪૧॥

શંડલી—અસતી—કુલટા છો
શંઘર—શાંઘરું—સૂકું શાઢ
શરય—શારનારો—શારણ કરનાર—સોની

‘શઙ્ગરી—પોતાને કોઈ ન અડકે એવું
બતાવવા ચંડાલ વગેરે, હાથમાં જે
લાકડી રાખે છે તે—એનું બીજું નામ
‘સ્ત્રિક્ષિર’ છે.

શરુઅ—શીરુકા—મશક—મદ્દછર
શંપળી—પાંપળ

શરુઅ—‘શરુઅ’નો અર્થ ‘મશક’ છે અને જે શબ્દો ‘મશક’ અર્થને બતાવે છે
તે બધા ‘ચીરી’ અર્થને પણ બતાવે છે. કોઈપણ કાણું છે કે “ ‘મશક’ને
બતાવનારા શબ્દો ‘ચીરી’ અર્થને પણ બતાવે છે એવો કાવ્યતત્ત્વજ્ઞોનો
અભિપ્રાય છે.”

ઉદાહરણ—

શરુઅ—આઝુલે મીલિતશંપળિયં શઙ્ગરીકરવિરુપમ્ ।

શંઘરતલે શરય—અહમં હહા !!! શંડલી રમયતિ ॥૨૬૨

જ્યાં મદ્દછરો બળવળે છે એવા સૂકા શાઢને તત્ત્વે—નીચે—મીંચાયેલ પાંપળવાળા,
ચંડાલની જેવા કદરૂપા એવા નીચ સોનારની માથે પેલી અસતી રમે છે. હહા!!!

વચનીયે શક્તિય-શ્ત્રિલિયા, શરંકો ચ તૃણપુરુષઃ ।

શંટિય-શંટલિયાઓ મહત-ચંક્રમણ-અર્થેષુ ॥૩૪૧॥

શક્તિયં તથા શિશ્વિયં વચનીયમ્ । ‘ઉજ્જિશ્વિયં વચનીયમ્’ इति तु
‘उत्’पूर्वेण ‘शिश्वि’शब्देन सिद्धम् । शरंको तृणमयः पुरुषः । “शरंतो”
[] इति केचित् । शंटियं प्रहृतम् । शंटलिया चङ्क्रमणम् ।

यथा—

ण कुणंति शंटियं ण य शंटलियं शक्तियाहं अगणंता ।

तुह कुमरवाल ! रिउणो अशिश्विय ! रणाजिरे शरंक व्वा ॥ ૨૬૩ ॥

अत्र ‘शडइ शीयते’ ‘शंपइ भ्रमति’ इत्यादयो धात्वादेशेषूक्ता इति
नोक्ताः ॥ (૩૪૧)

દહ્દમ્મિ શ્લુસિયં તહ શ્લુંકિઅં શ્મામિઅં ચેઅ ।

શંકારિય-શંસ્વરિયા અવચયને, શ્લોલિયાહ શ્લક્ષ્મિયા ૩૪૨

શક્તિય } —વચનીય-નિંદનીય-નિંદાપાત્ર । શરંક—ઘાસનો પુરુષ-ઓડું-ચાહિયો
શિશ્વિય } —પ્રહાર

શંટલિયા—ચંક્રમણ-વારંવાર-ક્રમણ-ચાલવું

उज्जिश्चिस्विय—आ शब्दनो अर्थ ‘निंदनीय’ છે અને તેને, ‘શિશ્વિય’ની આગળ
‘उत्’ ઉપસર્ગ લગાવીને નીપજાવવાનો છે.

शरंक—केटलक संग्रहकारो आने बदले ‘शरंत’ शब्द नांध છે.

शड—शडइ-शीयते-पातळुं કરે છે [૮-૪-૧૩૦]

शंप—शंपइ-भ्रमति-भमे છે [૮-૪-૧૬૧]

આ બધે ધાતુઓને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધેલા છે માટે અહીં નથી બતાવ્યા.
उदाहरण—

न कुर्वन्ति शंटियं न च शंटलियं शक्तियाहं अगणयन्तः ।

तव कुमारपाल ! रिपवः ‘अशिश्विय ! रणाजिरे शरंका इव ॥ ૨૬૩

हे अनिंदित कुमारपाल ! रणागणमां ओडा जेवा અને નિંદનીયોને નહિ
गणकारता एवा तारा शत्रुओ प्रहार करता नथो तेम चंक्रमण-भागवानुं-पण
करता नथी.

દગ્ધે શ્લુસિયં તથા શ્લુંકિઅં શ્મામિઅં ચૈવ ।

શંકારિય-શંસ્વરિયા અવચયને, શ્લોલિકાયાં શ્લક્ષ્મિયા ॥ ૩૪૨ ॥

૧ ‘અશિશ્વિય-રણાજિરે’ એમ અશ્વંદ વાંચતાં ‘અનિંદનીય રણાગણમાં’ એવો
અર્થ કરી શકાય અને તે સંગત પણ છે.

શ્લુસિયં શ્લુંકિયં શ્મિયં ત્રયમપિ દગ્ધાર્થમ્ । શંકારિયં તથા શંસ્વરિયં
અવચયનમ્ । શ્લશ્લિયા શ્લોકા । ‘શ્લોકા’શબ્દો યદિ સંસ્કૃતે ન સ્મૃત-
સ્તદા અયમપિ દેશ્યઃ ।

અથા—

તાવશ્લુંકિય-દવશ્લુસિઓ તુહ પયાવશ્મિઓ અ રિઝ ।
ફલશંકારિય-દલશંસ્વરિયાઈ કુળઈ શ્લશ્લિયહત્યો ॥૨૬૪(૩૪૨)
શ્લાઈ લયગહ્ણે, શ્મારો જરી, શ્લાઝલં ચ વઝણિફલે ।
શ્મારુઅ-શ્ચિરિંડ-શ્ચીરા ચીરી-જરકૂવ-લજ્ઞાસુ ॥૩૪૩॥

શ્લાઈ લતાગહનમ્ । શ્મારો પ્રવયાઃ । શ્લાઝલં કર્પાસફલમ્ । શ્મારુઆ
ચીરી । શ્ચિરિંડં જીર્ણકૂપઃ । શ્ચીરા લજ્ઞા ।

શ્લુસિય }
શ્લુંકિય } —દગ્ધ-બહેલું
શ્મિય }

શંકારિય }
શંસ્વરિય } —ચુંટવું-ફલ-ફૂલ-ઉતારવાં
શ્લશ્લિયા—શ્લોકી

શ્લોકા—સંસ્કૃતમાં પ્રચલિત ન હોય તો આ શબ્દને પણ દેશ્ય સમજાવો.

ઉદાહરણ—

તાપશ્લુંકિય-દવશ્લુસિઓ તવ પ્રતાપશ્મિઓ અ રિપુઃ ।

ફલશંકારિય-દલશંસ્વરિયાઈ કરોતિ શ્લશ્લિયહત્યો ॥૨૬૪

તાપથી દાણેલો, દવથી બહેલો અને તારા પ્રતાપથી સઠગેલો તારો શત્રુ,
હાથમાં શ્લોકી લઈને ફળોને અને પાંદડાંને ચુંટે છે.

શ્લાઈ લતાગહને, શ્મારો જરી, શ્લાઝલં ચ વઝણિફલે ।

શ્મારુઅ-શ્ચિરિંડ-શ્ચીરા ચીરી-જરકૂપ-લજ્ઞાસુ ॥૩૪૩॥

શ્લાઈ—લતાગહન-શ્લાઈ

શ્માર—પ્રકર્ષપ્રાપ્ત વયવાલો-ઘરડો

શ્લાઝલ—વળનું ફલ-કર્પાસનું ફલ-શિંદવું

શ્મારુઅ—ચીરી-વિશેષ પ્રકારનું જીવડું-

રાત્રે શ્ચી શ્ચી એવા અવાજ કરનારું

જીવડું-મચ્છર

શ્ચિરિંડ—જૂનો કૂવો

શ્ચીરા—ટૂંકા-કાન-શરમ

यथा—

झाडलचुंणकज्जे अझीर ! कह झामरं णिओएसि ।

झारुअ-झाडच्छने झिरिंडए एस जं पडिहो ॥२६५॥ (३४३)

झुंखो वज्जविसेसे, झुत्ती छेयम्मि, झुट्टं अलियम्मि ।

झुल्लुरि-झुंण-झुंझुमुसया गुम्म-प्पवह-मणहुहेसुं ॥३४४॥

झुंखो 'तुणय'आख्यो वाद्यविशेषः । झुत्ती छेदे । झुट्टं अलीकम् ।

झुल्लुरी गुल्मः । झुंणं प्रवाहः । अत्र 'झुणइ जुगुप्सते' इति धात्वादेशेषु-
कमिति नोकम् । झुंझुमुसयं मनोदुःखम् । "झुमुझुमुसयं" [] इत्यन्ये ।

यथा—

तुह णत्थि झुट्टझुत्ती झुंणतटझुल्लुरीसु णाओ सि ।

झुंझुमुसयवईए मह कहियं तत्थ झुंखवाएहिं ॥२६६॥ (३४४)

उदाहरण—

झाडलचुंण्टनकार्ये अझीर ! कथं झामरं नियोजयसि ।

झारुअ-झाडच्छने झिरिंडए एय यत् पतिष्यति ॥२६५॥

निर्लज्ज हे ! झिडवां चुंटा माटे घरडा माणसने शा माटे योजे छे ? कारण
के ए घरडो, चीरी-गण गण करतां नानां जीवडां अने लताओधी टंकायेला जूना
कूवामां पडी जशे.

झुंखो वाद्यविशेषे, झुत्ती छेदे, झुट्टं अलीके ।

झुल्लुरि-झुंण-झुंझुमुसया गुल्म-प्रवाह-मनोदुःखेषु ॥३४४॥

झुंख — 'तुणय' नामनुं विशेष प्रकारनुं बाजुं झुल्लुरि — गुल्म-नाना छोड-थड के शाखा

झुत्ति — छेद-काप

वगरनुं झाड

झुट्ट — झुट्टं-अलीक-खोटुं

झुंण — प्रवाह

झुंझुमुसय — मननुं दुःख

झुमुझुमुसय — बीजा संग्रहकारो 'झुंझुमुसय'ने बदले 'झुमुझुमुसय' एवो
शब्द नोपे छे.

झुण — झुणइ-जुगुप्सते-घृणा करे छे [८-४-४]

आ धातुने, धात्वादेशना प्रकरणमां नोपेलो छे माटे अही नोप्यो नही.

उदाहरण—

तव नास्ति झुट्टझुत्ती झुंणतटझुल्लुरीसु झालोऽसि ।

झुंझुमुसयवत्या मम कथितं तत्र झुंखवादैः ॥२६६॥

ઝૂરં કુટિલે, ઝેરો જરઘંટે, ઝેંદુઓ અ કંદુઅણ ।

અદ્ધમહિસીઈ ઝોટ્ટી, ઝોડપ્પો ચળયધક્ષમ્મિ ॥૩૪૫॥

ઝૂરં કુટિલમ્ । અત્ર 'ઝૂરઈ સ્મરતિ' इति धात्वादेशोष्कमिति नोक्तम् ।
 ઝેરો જરઘટઃ । ઝેંદુઓ કન્દુકઃ । ઝોટ્ટી અર્ધમહિષી । ઝોડપ્પો ચળકધા-
 ન્યમ્ । "શુષ્કચળકશાકમ્" [] इत्यन्ये ।

यथा—

ઝોડપ્પછેત્તકંટે ઝોટ્ટીઓ કંઠવદ્ધઝેરાઓ ।

ઉત ચારઈ ગોવવહૂં છેલ્લંતી ઝેંદુણ ઝૂરગઈ ॥૨૬૭॥(૩૪૫)

વાહમ્મિ ઝોડિઓ, ઝોંડલિયા રાસકસદશી ક્રોડા ।

ઝોડિઓ વ્યાધઃ । ઝોંડલિયા રાસકસદશી ક્રોડા ।

તું પ્રસિદ્ધ છો, પ્રવાહકોઠાના નાના છોડોમાં તારો કાપ છોટો નથી. એમ,
 મનના દુઃખવાળી તેણીએ ત્યાં ઘુસી વગાડનારાઓ દ્વારા મને કહેલું છે.

ઝૂરં કુટિલે, ઝેરો જરઘંટે, ઝેંદુઓ ચ કન્દુકકે ।

અર્ધમહિષ્યાં ઝોટ્ટી, ઝોડપ્પો ચળકધાન્યે ॥૩૪૫॥

ઝૂર—કુટિલ—વક—વાંકું

ઝેંદુઅ—કંદુક—ગેંદ—દડો

ઝેર—સોસરો ઘંટ—ઢેરો—તોફાની ઢોરને
 ગલે બાંધવામાં આવતું લાકડું

ઝોટ્ટી—અડધી મેંશ—પાડી—જુવાન મેંશ
 ઝોડપ્પ—ચળાનું ધાન્ય—ચળા

ઝોડપ્પ—વીજા સંગ્રહકારો 'સૂકા ચળાના શાક'ને 'ઝોડપ્પ' કહે છે.

ઝૂર—ઝૂરઈ—સ્મરતિ—ચાદ કરે છે [૮-૪-૭૪]

આ ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલો છે માટે અહીં કહ્યો નથી.

उदाहरण—

ઝોડપ્પક્ષત્રકંટે ઝોટ્ટીઓ કંઠવદ્ધઝેરાઓ ।

ઉત ચારયતિ ગોપવધૂઃ ક્રોડન્તી ઝેંદુણ ઝૂરગતિઃ ॥૨૬૭

વાંકી ગતિવાળી ગોવાલની વહૂ ચળાના છેતરને કાંટે દડા વડે રમતી રમતી,
 ગલે ઢેરાં બાંધેલાં છે એવી ઝોટ્ટીઓને—અડધી મેંશોને—પહેલવેતરી જુવાન મેંશોને—
 પાડીઓને ચારે છે—જો—નજર કર.

व्याधे झो'डिओ, झोंडलिया रासकसदशक्रीडायाम् ।

ઝોડિઅ'—વ્યાધ—શિકારી

ઝોંડલિયા—રાસની રમત જેવી રમત

૧ સરલાવો 'જોડિઅ' ગા૦ ૩૩૫

यथा—

झोंडळियाइ खेलंतु ताव बालाउ हरिणियाउ व्व ।

आरोविऊण चावं पहरै न कामझोडिओ जाव ॥२६८॥

अथ अनेकार्थाः

टंकाच्छिन्न-अजस-तड-तडस्थ-दीर्घगहिरेसु 'झस'सदो ॥३४६॥

झसो टक्कच्छिन्नम् अयशः तटः तटस्थः दीर्घगम्भीरश्चेति पञ्चार्थः ॥३४६॥

गय-णट्टेसु झत्थं च, झंपियं तुट्ट घट्टिएसुं च ।

झसुरं तंबोल-अत्थेसु, झंडुली असइ--क्रीडासु ॥३४७॥

झत्थं गतम् नष्टं च । झंपियं त्रुटितम् घटितं च । झसुरं ताम्बूलम्
अर्थश्च । झंडुली असती क्रीडा च ॥ (३४७)

उदाहरण—

झोंडळियाइ खेलन्तु तावत् बालाः हरिणिका इव ।

आरोप्य चापं प्रहरति न कामझोडिओ यावत् ॥२६८॥

धनुष चडावीने कामदेवरूप शिकारी ज्यां सुधी प्रहार न करे त्यां सुधी
बालाओ, हरणीओनी पेटे रासक्रीडा जेवी रमतो रमो.

आदिमां 'झ'वाळा अनेकार्थक शब्दो

टक्कच्छिन्न-अयशस-तट-तटस्थ-दीर्घगभीरेषु 'झस' शब्दः ॥३४६॥

झस—१ टांकणाथी छेदेले-टांकले २ अयश ३ कांठो ४ तटस्थ-मध्यस्थ ५ लांबुं

अने घेहं-ऊंडुं

गत-नष्टेषु झत्थं च, झंपियं त्रुटित-घटितेषु च ।

झसुरं ताम्बूल-अर्थेषु, झंडुली असती-क्रीडासु ॥३४७॥

झत्थ—१ गत २ ध्वस्त-नष्ट

झंपिय—१ त्रुटित २ घटित

झसुर—१ तंबोल २ अर्थ-प्रयोजन, धन

'झंडुली—१ 'असती-कुलटा २ क्रीडा-

रमत-खेल

પલ્હત્થ-આક્રુષ્ટેભુ ઝસિયં, ચીહિ-મસણસુ ઝિહ્લિરિયા ।

અંગ-કિડણસુ ઝીળં, અચ્છત્થે અચ્છણ અ ઝસરિઅં ॥૩૪૮॥

ઝસિયં પર્યસ્તમ્ આક્રુષ્ટં ચ । અત્ર-‘શંખદ્ સંતપ્યતે વિલપતિ ઉપાલ-
ભતે નિઃશ્વસિતિ ચ’ । ‘શરદ્ સ્મરતિ ક્ષરતિ ચ’ इति धात्वादेशेषुकमिति
નોત્તમ્ । ઝિહ્લિરિયા ચીહીતુળમ્ મશકશ્ચ । ઝીળં અન્નમ્ કીટશ્ચ । ઝસરિઅં
અત્યર્થમ્ સ્વચ્છં ચ ॥ (૩૪૮)

इत्याचार्यधीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपश्लदेशीशब्दसंग्रहवृत्तौ
तृतीयो वर्गः ॥छ॥ प्र० २५४ ॥

પર્યસ્ત-આક્રુષ્ટેભુ ઝસિયં, ચીહિ-મશકેષુ ઝિહ્લિરિયા ।

અન્ન-કીટકેષુ ઝીળં, અત્યર્થે અચ્છકે ચ ઝસરિઅં ॥૩૪૮॥

ઝસિય—૧ પર્યસ્ત-પલટો પામેલું ૨
આક્રુષ્ટ-આક્રોશે ભરાયેલું
ઝિહ્લિરિયા-૧ ચીહી નામનું ઘાસ-મોથ
૨ ઝિહ્લિકા-મશક-મચ્છર

ઝીળ—૧ અંગ-શરીર ૨ કીડો
ઝસરિઅ—૧ અધિકાધિક ૨ સ્વચ્છ

શંખ—શંખદ્-સંતપ્યતે-સંતાપ પામે છે [૮-૪-૧૪૦]

શંખદ્—વિલપતિ-વિલાપ કરે છે [૮-૪-૧૪૮]

શંખદ્—ઉપાલભતે-ઉપાલંભ આપે છે [૮-૪-૧૫૬]

શંખદ્—નિઃશ્વસિતિ-નીસાસો મૂકે છે [૮-૪-૨૦૧]

શર—શરદ્-સ્મરતિ-યાદ કરે છે [૮-૪-૭૪]

શરદ્—ક્ષરતિ-સરે છે-સરે છે-સરી પડે છે [૮-૪-૧૭૩]

આ બધા ધાતુઓ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધેલા છે માટે અહીં નોંધ્યા નથી.

ए प्रमाणे आचार्य हेमचंद्रे रचेली पोतानी बनावेली टीकावाळा
शब्दसंग्रही वृत्तिनो तृतीय वर्ग पुरो थयो.

चतुर्थः वर्गः

अथ 'ट' आदयः—

टमरो केशचय, टंकिअं पसरिए, विमोटणे टसरं ।

टसरोट्टं शेहरए, टट्टइया जवणियाए य ॥३४९॥

टमरो केशचयः । टंकिअं प्रसृतम् । टसरं विमोटनम् । टसरोट्टं
शेखरः । टट्टइया तिरस्करिणी ।

यथा—

मा संठवेसु टमरे टसरियचूअ-अंकुराण टसरोट्टं ।

टंकिपययंकजुण्हाइ अंतरे देसु मामि ! टट्टइयं ॥२६९॥ (३४९)

टंबरओ भारियए, कालकण्णम्मि टप्परओ ।

अरणियकुसुमे टकारिया य, टारो अहमत्तरए ॥३५०॥

चतुर्थ वर्ग

इवे 'ट' आदिवाळा शब्दो

टमरो केशचये, टंकिअं प्रसृते, विमोटने टसरं ।

टसरोट्टं शेखरके, टट्टइया जवनिकायां च ॥३४९॥

टमर—केशनो समूह—वाळनो जत्यो

टसरोट्ट—शेखर—छोणुं

टंकिअ—प्रसरेलुं—फेलायेलुं

टट्टइया—तिरस्करिणी—टट्टी—पडदो—

टसर—मरडवुं

जवनिका

उदाहरण—

मा संस्थापय टमरे टसरियचूत-अंकुराणां टसरोट्टं ।

टंकिपययंकजुण्णोत्ताया अंतरे देहि सज्जि ! टट्टइयं ॥२६९॥

हे सज्जि ! वाळना समूहमां, मरडेला आंबाना अंकुराओनुं छोणुं न स्थाप
अने चंद्रनी फेलायेली चंद्रिकांनी आढी टट्टी दे-पडदो नास.

टंबरओ भारिकके, करालकर्णे टप्परओ ।

अरणिकाकुसुमे टकारिया च, टारो अभमतुरगे ॥३५०॥

१ विमोटणे मु० ।

टंबरओ भारिकः—गुरुः—इत्यर्थः । टप्परओ करालकर्णः । टकारी अर-
णिकुसुमम् । टारो अधमतुरङ्गः ।

यथा —

टारम्मि चडियमित्तो टंबरओ टप्परो य वामणओ ।

झत्ति पडिओ इसिज्जइ टकारीचुंटीरीहिं वणे ॥२७०॥ (३५०)

टिप्पी टिकं तिलए, टिंबर तुंबुरु च, टिग्घरो थेरे ।

हुंटो छिन्नकरे, टेंटा जूयपयम्मि, टेकरं च थले ॥३५१॥

टिप्पी तथा टिकं तिलकम् । “टिकं शिरसि स्तवकः” [] इत्यन्ये ।
टिंबर तुम्बुरु । टिग्घरो स्थविरः । अत्र—“टिविडिक्कइ—मण्डयति । टिरि-
टिल्लइ—भ्राम्यति” । एतौ धात्वादेशेषूक्ताविति नोक्तौ । हुंटो छिन्नकरः ।
टेंटा द्यूतस्थानम् । टेकरं स्थलम् ।

टंबरअ—भारे—वजनदार

टप्परअ—टापरो—बीहामणा कानवाळो

टकारी

टकारिया

}—अरणीनुं फूल

टार—टार—टारडो—हलको घोडो

उदाहरण—

टारम्मि चटितमात्रः टंबरओ टप्परो च वामनकः ।

झटिति पतितो हस्यते टकारीचुण्टिकाभिः वने ॥२७०

शरीरे भारे, टापरो अने टिंगणो एवो ए, टारडा ऊपर चडतां वेंत ज पडी
गयो अने वनमां अरणीनां फूलोने चुंटनारीओए तेनी हांसी करी.

टिप्पी टिकं तिलके, टिंबर तुम्बुरु च, टिग्घरो स्थविरे ।

हुंटो छिन्नकरे, टेंटा द्यूतपदे, टेकरं च स्थले ॥३५१॥

टिप्पी }—टीपकी—टपकुं—तिलक

टिक }—टीकी—तिलक—टीको

टिंबर—तुंबुरु—विशेष प्रकारनुं फल

टिग्घर—स्थविर—घरडो

हुंट—हुंटो—कपायेला हाथवाळो

टेंटा—द्यूत रमवानी जग्या—जुगार

रमवानुं स्थान

टेकर—टेकरो—स्थळ

टिक—बीजा संग्रहकारो ‘टिक’नो अर्थ ‘माथा ऊपरनो गुच्छो’ कहे छे.

टिविडिक्क—टिविडिक्कइ—मण्डयति—मांडे छे—शोमे छे [८-४-११५]

टिरिटिल्ल—टिरिटिल्लइ—भ्राम्यति—भमे छे [८-४-१६१]

आ बने धातु, धात्वादेशना प्रकरणमां नोंधेला छे माटे अही नोंध्या नबी.

યથા—

ચં જનટિકિયપરવહું રહ ટેકરણ રમંતિયં રદું ।

ટિંબરુજોગય! ટિંઘર! ડુંટય! ટેંટિઅ! કરેસિ કિં ટિંપ્પિ ॥૨૭૧(૩૫૧)

ટોલો સલહે, ટોલંબ-ટોક્કણા મહુય-મજ્જમંડેસુ ।

ટોલો શલભઃ । “ટોલો પિશાચઃ” [] इत्यन्ये । यदाह—“टोलं पिशाचम् आहुः सर्वे शलभं तु राहुलकः” [] । टोलंबो मधूकः । टोक्कणं मद्यपरिमाणभाण्डम् । केचित् “टोक्कणखंडं मद्यमानभाण्डम्” [] आहुः ।

યથા—

ટોલો વ્વ મા પઢ તુમં ઉજ્જાણે વાણિણીડ જં પુરઓ ।

ટોલંબવળે ટોક્કણહત્યા મયળગિજાછાઓ ॥૨૭૨॥

ઉદાહરણ—

ચન્દનટિકિયપરવધૂમ-રહ ટેકરણ ટોલોણેકાં રદ્ધા ।

ટિંબરુયોગ્યક ! ટિંઘર ! ડુંટય ! ટેંટિઅ ! કરોષિ કિં ટિંપ્પિ ॥૨૭૨

જુગારના અલાભમાં રહેતા હે ! ટેકરા ઉપર રમતી અને ચંદનની ટીકી-વાલી ધીજાની વહુને देखीने, ટિંબરુનાં ફલ ખાવાને યોગ્ય એવા હે ઘરડા ! ડુંઠા ! તું ડું ટીકી કરે છે ?

ટોલો શલભે, ટોલંબ-ટોક્કણા મધૂક-મદ્યમાણ્ડેષુ ।

ટોલ—શલભ-પતંગિયું

ટોક્કણ—મદ્યને માપવાનું વાસણ

ટોલંબ—મહુલો—મહુડાનું વૃક્ષ

ટોલ—ઘીજા સંપ્રહકારો ‘ટોલ’નો અર્થ ‘પિશાચ’ બતાવે છે.

“ટોલં પિશાચમાહુઃ સર્વે, શલભં તુ રાહુલકઃ” [] अर्थात् “बघा संप्रहकारो ‘टोल’નો અર્થ ‘પિશાચ’ કહે છે અને એક રાહુલક કહે છે કે ‘ટોલ’ એટલે શલભ-પતંગિયું.

ટોલંબ—મહુલો—કેટલાક સંપ્રહકારો ‘ટોક્કણ’ને બદલે ‘ટોક્કણખંડ’ શબ્દ બતાવે છે. અર્થ તો જે અહીં ‘ટોક્કણ’નો બતાવ્યો છે તેવો જ ‘ટોક્કણખંડ’નો કહે છે.

ઉદાહરણ—

ટોલો ર્વ મા પત ત્વમ્ ડયાને વાણિણીડ યત્ પુરતઃ ।

ટોલંબવળે ટોક્કણહસ્તા મ નામ્રેન્વાલાઃ ॥૨૭૩

તું પતંગિયાની પેટે ડયાનમાં ન પડ-ન જા. કારણ કે આશ્ચર્ય મહુડાના વનમાં મદ્ય માપવાનું વાસણ હાથમાં રાક્ષીને કામદેવરૂપ અમિત્રીની જ્વાલા જેવીબો વનમાં રહેનારીઓ-અંતરીઓ ઝમી છે.

અથ અનેકાર્થા:-

અસિ-છિન્ન-સ્વાય-જંઘા-સ્વનિત્ર-મિત્તિ-તટેસુ ટંકો વિ ॥૩૫૨

ટંકો સ્વઙ્ગઃ છિન્નમ્ સ્વાતમ્ જઙ્ઘા સ્વનિત્રમ્ મિત્તિઃ તટં ચ-ઈતિ
સત્તાર્થઃ ॥ (૩૫૨)

અથ 'ઠ'આદય:-

ઠલ્લય-ઠડ્ય-ઠવિયા ણિદ્ધણ-ઉત્તિસ્સ-પટ્ટિમાસુ ।

ઠાણો માણે, ઠાણિજ્ઞો ગૌરવિયમ્મિ, સિણ્હણ ઠિક્કં ॥૩૫૩॥

ઠલ્લો નિર્ધનઃ । ઠડ્ઢો ઉત્તિસ્સઃ । “ઠડ્ઢો અવકાશઃ” []
ઇત્યન્યે । ઠવિયા પ્રતિમા । ઠાણો માનઃ । ઠાણિજ્ઞો ગૌરવિતઃ । અથ
દન્ત્યાદિઃ અપિ-ઈતિ-એકે “થાણિજ્ઞો” [] ઠિક્કં શિશ્રમ્ ।

હવે આદિમાં 'ટ' વાળા અનેકાર્થક શબ્દો

અસિ-છિન્ન-સ્વાત-જઙ્ઘા-સ્વનિત્ર-મિત્તિ-તટેષુ ટંકો અપિ ॥૩૫૨॥

ટંક—૧ તરવાર ૨ છેદાચેલું-ટાંકો ૩ ચોદેલું ૪ જંઘા-જાંઘ-ટાંગા ૫ સ્વણવાલું
સાધન-ટાંકણું ૬ મીંત ૭ કાંઠો

હવે આદિમાં 'ઠ' વાળા શબ્દો

ઠલ્લય-ઠડ્ય-ઠવિયા નિર્ધન-ઉત્તિસ્સ-પ્રતિમાસુ ।

ઠાણો માને, ઠાણિજ્ઞો ગૌરવિતે, શિશ્નકે ઠિક્કં ॥૩૫૩॥

ઠલ્લય—ઠલો-નિર્ધન-રાંક

ઠડ્ય—ઉત્તિસ્સ-ઉન્મૂલિત-નિર્વાસિત-
મૂલથી ઊઠ્ઠી ગયેલ

ઠવિયા—સ્થાપિતા-સ્થાપન કરેલી-
વેસાઢેલી-પ્રતિમા

ઠાણ—સ્થાન-માન-સત્કાર-આદર-ગૌરવ

ઠાણિજ્ઞ—સ્થાનીય-ગૌરવયુક્ત-સ્થાન
યોગ્ય-આદરણીય

ઠિક્ક—શિશ્ન-જનનેન્દ્રિય-પુંચ્છિહન

ઠડ્ય—ઘીઝા સંગ્રહકારો 'ઠડ્ઢ'નો અર્થ 'અવકાશ' બતાવે છે.

થાણિજ્ઞ—કેટલાક સંગ્રહકારો 'ઠાણિજ્ઞ'ને બદલે 'થાણિજ્ઞ' પાઠ બતાવે છે
અર્થાત્ 'ઠાણિજ્ઞ' પાઠ આદિમાં મૂર્ધન્ય અક્ષરવાળો છે ત્યારે 'થાણિજ્ઞ'
પાઠ આદિમાં દંત્ય અક્ષરવાળો છે એ મેદ છે.

યથા—

ઠાળો ન ઠલ્લયાળં, ઠાણિજ્જત્તં ન યાવિ ઠડયાળં ।

ન ચ ઠિકં સંઢાળં, અઠવિયડવલાળ ન ચ પૂયા ॥૨૭૩॥ (૩૫૩)

અથ અનેકાર્થો:-

ગૌરવિઅ-ઉદ્દેસું ઠરિયં, ઠિવિયં ઉદ્ધ-ણિયડ-હિક્કા-

ઠરિયં ગૌરવિતમ્ ઋર્ધ્વસ્થિતં ચ । ઠિવિયં ઋર્ધ્વમ્ નિકટમ્ હિક્કા ચ-
इति त्रयर्थम् । “ऊर्ध्वार्थे ठिययं” [] इति-अन्ये ॥

અથ ‘ઢ’આદય:-

દંતગ્ગાહિણ ઢકં, ઢન્વો ઢાવો ય વામકરે ॥૩૫૪॥

ઉદાહરણ—

ઠાળો ન ઠલ્લયાળં, ઠાણેજ્જત્તં ન ચાપિ ઠડયાળં ।

ન ચ ઠિકં ષ્ણડાનામ્, અઠવિયડવલાનાં ન ચ પૂજા ॥૨૭૩

નિર્ધનોનો આદર નથી અર્થાત્ નિર્ધનોનુ કયાંય કશું સ્થાન નથી. ઉત્ક્રિષ્ણ
લોકોનું એટલે મૂલ્યથી ઊત્તરી ગયેલા લોકોનું ગૌરવ નથી, પંડોને પુષ્કિન્ન ક્ષત્રી
નથી અને જે પત્થરો અપ્રતિમારૂપ છે તેમની પૂજા થતી નથી.

હવે આદિમાં ‘ઠ’ વાળા અનેકાર્થક શબ્દો

ગૌરવિત-ઋર્ધ્વેષુ ઠરિયં, ઠિવિયં ઋર્ધ્વ-નિકટ-હિક્કાસુ ।

ઠરિય—૧ ગૌરવિત-ગૌરવવાળું ૨ ઋર્ધ્વ સ્થિત-ઋમું

ઠિવિય—૧ ઋર્ધ્વ-ઋમું ૨ પાસે ૩ હિક્કા-હેઢકી

ઠિયય—સીજા સંગ્રહકારો ‘ઋમું’ અર્થ માટે ‘ઠિયય’ શબ્દ નોંધે છે.

હવે આદિમાં ‘ડ’ વાળા શબ્દો

દંતગ્ગાહીતે ઢકં, ઢન્વો ઢાવો ચ વામકરે ॥૩૫૪॥

યથા—

હંડપરિહાણ-હિંદીપાડરણા ચદ્યહપ્પયા તુજ્ઞ ।

રિણ્ણો પલ્લિવણિહરે હહરી-હલ્લે વહંતિ હલ્લલ્લિરા ॥૨૭૫॥ (૧૫૫)

હહરો સિસૂ, સિરહરમ્મિ હગ્ગલો, દવપહમ્મિ હહ્હાહી ।

રચ્છાહ હંહઓ, હંમિઓ ય કિતવમ્મિ, હંવરો ઘમ્મે ॥૩૫૬॥

હહરો શિશુઃ । હગ્ગલો ભવનોપરિ ભૂમિતલમ્ । હહ્હાહી દવમોર્ગઃ ।

હંહઓ રથ્યા । હંમિઓ ઘૂતકારઃ । હંવરો ઘર્મેઃ ।

ઉદાહરણ—

હંડપરિહાણ-હિંદીપ્રાવરણાઃ ત્યક્તહપ્પયા તવ ।

રિપવઃ પલ્લિવણિગ્મૃદ્દે હહરી-હલ્લે વહન્તિ હલ્લસ્થલકાઃ ॥૨૭૫

સોઈ વડે સંધેલા કપડાના કટકાનું પહેરણ અને તેવા જ કપડાના કટકાનું પ્રાવરણ-નીચેનું પહેરવાનું-પહેરેલા, હપ્પનો ત્યાગ કરેલા અને ઢેકાંબી સ્થલન પામનારા-ઢેકાવાલા મારગમાં ચારેવાર ઢેકાં ચાતા એવા તારા શત્રુઓ નાના ગામડાના વણિયાને ઘેર મોટાં હાલાં અને પેટીઓને લે છે-વહે છે.

હહરો શિશુઃ, શિરોમૃદ્દે હગ્ગલો, દવપથે હહ્હાહી ।

રથ્યાયાં હંહઓ, હંમિઓ ચ કિતવે, હંવરો ઘર્મે ॥૩૫૬॥

હહર—દહ્ર—^૨દહર—શિશુ—બાલક—છોકરું

હગ્ગલ—હાગલો—ઘર કપરની છત—

ઘર કપરનું મોંતલ—અગાશી

હહ્હાહી—દગ્ધાટી—દવને લીધે બનેલો

મારગ

હંહઅ—દણ્ડક—પગડંડી—રથ્યા—શેરી

હંમિઅ—દાંમિક—જુગારી—કિતવ—શટ

હંવર—ઘામ—તાપ

હલ્લ—હલ્લહ—પિવતિ—પિયે છે [૮-૪-૧૦]

હર—હરહ—દરતિ—ત્રસ્યતિ—હરે છે [૮-૪-૧૧૮]

આ બન્ને ધાતુઓને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલા છે માટે અહીં લખ્યા નથી.

૧-હહાલી પા. ૧ । મુ. ૧ । ૨ અનેકાર્થસંગ્રહમાં (કાં. ૩ શ્લો. ૫૫૬)

આ. હેમચંદ્ર 'દહ્ર'નો 'બાલક' અર્થ બતાવે છે.

યથા—

ગિણિય ડહરે ઉત્તરિય ડમ્મલા ડંદણ તુહ રિવ્વણો ।

ડહ્મહિ-ડંબરિલે જંતિ વણે ડંમિય વ્વ જરવસણા ॥૨૭૬॥

અત્ર—“ડહ્મહિ-પિવતિ । ડરહ-વસ્યતિ” । एतौ धात्वादेशेषूक्तविति
નોત્તો ॥ (૩૫૬)

હાલી સાહાણ, નયણે હાયલ-હોલ-હોયણયા ।

હિયલી થૂણા, મેગમ્મિ હિહુરો, હિફિયં ચ જલપહિ ॥૩૫૭

હાલી શાસ્ત્રા । હાયલં હોલો હોયણં ત્રયોઽપિ લોચનાર્થાઃ । હિયલી
થૂણા । હિહુરો મેકઃ । હિફિયં જલપતિતમ્ ।

યથા—

ગયહોલ ! હોયણેહિં ન નિયસિ હાલિં હુણેસિ હિયલિક્કણ ।

તા તરલ્લિયહાયલ્લઓ ગુત્તિદ્રહે હિહુરો વ્વ હિફેસુ ॥૨૭૭॥

ઉદાહરણ—

ગૃહીત્વા ડહરે ઉત્તરિય ડમ્મલા ડંદણ તથ રિપવઃ ।

ડહ્મહિ-ડંબરિલે યાન્તિ વને ડંમિયા ઇવ જરવ્વસનાઃ ॥૨૭૬

જુગારીની પેટે ફાટેલ કપડાવાળા તારા શત્રુઓ છોકરોઓને ભડેને અને
ઘરની છત-અગાથી-ઉપરથી કતરીને શેરીને રસ્તે થઈ દવથી બનેલા માર્ગવાળા
અને તાપ-ધામ-વાળા બનમાં જાય છે.

હાલી સાસ્ત્રાયામ્, નયને હાયલ-હોલ-હોયણયા ।

હિયલી થૂણા, મેકે હિહુરો, હિફિયં ચ જલપતિતે ॥૩૫૭॥

હાલી—દહ-હાલ-શાસ્ત્રા

હાયલ

હોલ

હોયણ

—હોલો-લોચન

હિયલી—હિંગલી-થૂણા-લોહાની પ્રતિમા

હિહુર—દર્દુર-હૂડું હૂડું કરનારો-

દેહકો

હિફિય—પાણીમાં પહવું-પાણીમાં પહેલું

શિમ્મ—શિમ્મહ-સંસતે-સરી જાય છે [૮-૪-૧૧૭]

આ ધાતુને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહ્યો છે માટે અહીં નથી કહ્યો.

ઉદાહરણ—

ગતહોલ ! હોયણેહિં ન પશ્યસિ હાલિં હુનાસિ હિયલિક્કણે ।

તસ્માત્ તરલેત્ત હાયલ્લઓ ગુત્તિદ્રહે હિહુરો ઇવ હિફેસુ ॥૨૭૭

ગયેલા હોલાવાળા છે ! તું હોલાબડે દેખતો નથી, કે હિંગલી માટે હાલને લગે
છે-કાપે છે તેથી તું ચપલ હોલાવાળા દેહકાની પેટે જેલુલાનાના ધરામાં પાણીમાં પડ.

૧ હિહુરો પા૦ । મુ૦ ।

અત્ર—“ડિંમ્હ-સંસતે” । इति धात्वादशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥ (૩૫૭)

ડિંડિલ્લિયં ચ સ્વલિણ વસ્થે, ડીરં ચ કંદલણ ।

ઓ ણ્ગામ્મિ ય ડીણં, તહેવ ડીળોવયં ઉવરિં ॥૩૫૮॥

ડિંડિલ્લિયં સ્વલિણચિતં વલ્લમ્ । “ડિંડિલ્લિયં સ્વલિતે હસ્તે” []

इति केचित् । यदाह—“डिंफिय-डिंडिल्लियया पतिते च स्वलितहस्ते च” [] । डीरं कन्दलः । डीणं अवतीर्णम् । ‘उड्डीन’वाचकस्तु संस्कृतभव एव । डीणोवयं उपरि ।

यथा—

વિણ્હ ! ડીળો સિ તુમં બલિણિવડીળોવયં પયં દેસિ ।

ડીરં હિંદિતિ ડિંડિલ્લિયં ચ ‘પરિહિંતિ તેણ તુહ રિણ્ણો ॥૨૭૮॥ (૩૫૮)

ડિંડિલ્લિયં ચ સ્વલિકે વસ્થે, ડીરં ચ કન્દલકે ।

અવતીર્ણે ચ ડીણં, તથૈવ ડીળોવયં ઉપરિ ॥૩૫૮॥

ડિંડિલ્લિય—સોલવાલું કપડું—સોલથી

ડીળ—અવતીર્ણ—અવતરેલ

મરેલું કપડું—ઘાંચીની જેવું કપડું

ડીળોવય—ઊપર

ડીર—કન્દલક—અંકુરો

ડિંડિલ્લિય—કેટલાક સંગ્રહકારો ‘ડિંડિલ્લિય’નો અર્થ ‘સ્વલિત હસ્ત’—‘સ્વલના પામેલો હાથ’ એવો વતાવે છે. તેઓ કહે છે કે—“ડિંફિય-ડિંડિલ્લિયયા પતિતે ચ સ્વલિતહસ્તે ચ” [] અર્થાત્ “ડિંફિય-પતિત-પડેલ અને ડિંડિલ્લિય-સ્વલિતહસ્ત-સ્વલના પામેલો હાથ.”

ડીળ—‘ડીળ’નો અર્થ ‘ઝડેલું’ હોય ત્યારે તેની ધ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત ‘ડીન’ના ‘ડીન’ ઊપરથી સમજાવાની છે.

ઉદાહરણ—

‘વિણ્ણો ! ડીળો અસિ ત્વં બલિનૃપડીળોવયં પદં દ્વાસિ ।

ડીરં લિહન્તિ ડિંડિલ્લિયં ચ પરિદ્ધતિ તેન તવ રિપવઃ ॥૨૭૮

हे विण्णो ! तं अवतीर्णो છે અને બલિરાજાના માથા ઊપર પગ દે છે તેથી તારા શત્રુઓ અંકુરાઓને ચાટે છે અને ઘાંચીનાં જેવાં સોલવાલાં કપડાં પહેરે છે.

૧ પરિહિંતિ પા૦ । ૨ રાજા કુમારપાલ માટે આ ગાથાનો અર્થ ઘટાબાની રીત આ છે:—વિણુ જેવા હે કુમારપાલ રાજા ! તું અવતર્યો છે અને બલી-વલ્લભાન-રાજાઓના માથા ઊપર પગ દે છે—પગ મૂકે છે, લેથી

હુંબો સવચ્ચે, હુંધો ડયંચળે, હુંગરો સેલે ।

ઘંટમ્મિ હુંડુઓ, ડોલા સિવિયા, દારુહસ્થા ડોઓ ॥૩૫૯॥

હુંબો શ્વપચઃ । હુંધો ઉદચ્ચનવિશેષો નાલિકેરમયઃ । હુંગરો શૈલઃ ।
હુંડુઓ જીર્ણઘન્ટઃ । ડોલા શિવિકા । અન્દોલનવાચકસ્તુ 'દોલા'શબ્દમયઃ ।
હોઓ દારુહસ્તઃ ।

યથા—

હુંગરઆણિયહોલા-હોપ 'વિક્રિતયસ્સ તુહ રિઉળો ।

હુંડુયસરસ્સ હુંબોત્તિ છિવિય હુંધયજલેણ છેદ જળો ॥૨૭૯॥ (૩૫૯)

તંબોલભાયળે ડોંગિલી, તહા ડોલિઓ કસિળસારે ।

હુંબો શ્વપચે, હુંધો ઉદચ્ચને, હુંગરો શૈલે ।

ઘન્ટે હુંડુઓ, ડોલા શિવિકા, દારુહસ્તકે ડોઓ ॥૩૫૯॥

હુંબ—હોમ-શ્વપચ-કૂતરાને રાંધનાર-
ચંડાલ

હુંધ—સ્નાસ પ્રકારનો હુંધો-નાલિયેરનો
હોકો-ઉદંચન

હુંગર-દુર્ગતર-હુંગરો-શૈલ-મુશીબતે જઈ
શકાય એવો પ્રદેશ

હુંડુઅ—જૂનો ઘંટ-સોસરો ઘંટ

હોલા—દોલા-હોલી-શિવિકા-પાલસી

હોઅ—હોયો-પાણી લેવાનો કાકડાના
હાથાવાલો લોટો

હોલા—'અન્દોલન' અર્થવાલો ઇટલે દિંદોલાના અર્થવાલો 'હોલા' શબ્દ, સંસ્કૃત
'દોલા' ઉપરથી ઉપજાવવાનો છે.

ઉદાહરણ—

હુંગરઆનીતહોલા-હોપ વિક્રીણતઃ તવ રિપોઃ ।

હુંડુયસ્વરસ્સ હુંબો ઇતિ સ્પૃષ્ટા હુંધયજલેન લાતિ જનઃ ॥૨૭૯॥

હુંગરમાંથી આળેલાં હોલીઓ અને હોયાઓને વેચતા તથા સોસરા ઘંટ જેવા
અવાજવાળા તારા શત્રુને લોકો 'હોમ' સમજીને તેમની પાસેનો સામાન હુંધાના
પાણી વડે સ્પર્શીને-છાંટીને લે છે.

તામ્બૂલભાજને ડોંગિલી, તથા ડોલિઓ કૃષ્ણસારે ।

૧ હોબો પા૦ । ૨ અન્દોલના-પા૦ । ૩ વિક્રિત-પા૦ ૧ ।

डोंगिली ताम्बूलभाजनविशेषः । “डोंगिली ताम्बूलिनी” [] इत्येके ।
डोलिओ कृष्णसारः ।

यथा—

दइयम्मि सावराहे एंते डोलियविसालणयणाए ।

डोंगिलिणिहितवीडयकड्ढणमिसओ परंमुहीइ ठियं ॥२८०॥

अथ अनेकार्थाः—

डाऊ फलिहंसदुमे, गणवइपडिमाविसेसे य ॥३६०॥

डाऊ फलिहंसकवृक्षः गणपतिप्रतिमाविशेषश्च ॥ (३६०)

डोंगी य हस्थविंबे, तंबोलट्टाणभेए य ।

डोंगी स्थासकः ताम्बूलभाजनविशेषश्च ।

डोंगिली—तंबोल राखवानु खास प्रकारनु
वासण—पान राखवानु पात्र—पाननी
पेटी—पानदानी

डोलिअ—काळीयार-कृष्णसार नामनो मृग

डोंगिली—केटलाक संग्रहकारो ‘डोंगिली’नो अर्थ ‘तंबोलण’—‘तंबोळीनी स्त्री’
बतावे छे.

उदाहरण—

दयिते सापराघे आयति डोलिअविशालनयनया ।

डोंगिलिनिहितवीटककर्षणमिषतः पराङ्मुख्या स्थितम् ॥२८०

अपराधवाळो पति आवतां, काळीयार जेवी विशाल आंखवाळी स्त्री, पान-
दानीमां मूकेलां पानना बीडाने खेचवाने—लेवाने—वाने मां फेरवीने ऊभी रही.

हवे आदिमां ड’ वाळा अनेक अर्थवाळा शब्दो

डाऊ फलिहंसदुमे गणपतिप्रतिमाविशेषे च ॥३६०॥

डाऊ—१ फलिहंस नामनुं झाड २ विशेष प्रकारनी गणपतिनी मूर्ति

डोंगी च हस्थविम्बे ताम्बूलस्थानभेदे च ।

‘डोंगी’—१ हाथनुं बीडुं—हाथनो थापो २ विशेष प्रकारनी पानदानी

અથ 'ઢ'આદય:-

ઢઢો મેરી, ઢંકો ચ વાયસે, ઢંઢળી ચ કપિકચ્છુ ॥૩૬૧॥

ઢઢો મેરી । ઢંકો વાયસઃ । ઢંઢળી કપિકચ્છુઃ ।

યથા—

ગોસુદ્ધિયઢંકઝછે દેઝલવાઝ્જમાણઢઢે ચ ।

'ઝઢવિઓ વેસાણ ઢંઢળિછિત્તો ઝવ તમ્મઝ મુઅંગો ॥૨૮૧॥ (૩૬૧)

મક્કુણણ ઢંકુણ-ઢેંકુણા, તઢા ઢંકળી પિઢાળીણ ।

ઢંસયં અજસે, વીળાઝ ઢંસરી, ઢક્કયં તિલણ ॥૩૬૨॥

ઢંકુળો તથા ઢેંકુળો મત્કુળઃ । ઢંકળી પિઢાનિકા । ઢંસયં અચસઃ ।

ઢંસરી વીળામેદઃ । ઢક્કયં તિલકમ્ ।

હવે 'ઢ' આદિવાળા શબ્દો

ઢઢો મેરી, ઢંકો ચ વાયસે, ઢંઢળી ચ કપિકચ્છુઃ ॥૩૬૧॥

ઢઢ—મેરી—ઢુંઢિમિ | ઢંક—ઘ્વાઢ્ઘ-કાગઢો | ઢંઢળી—કૌવચની વેલ

ઝઢાઢરણ—

ગોસુદ્ધિયતઢંકકુલે દેવકુલવાઢમાણઢઢે ચ ।

ઝથાપિતઃ વેશ્યયા ઢંઢળિસ્ટુષ્ટ ઇવ તામ્યતિ મુઅંગઃ ॥૨૮૧

સવારના પોરમાં કાગઢાલું કુલ ઝઢ્યું હતું અને દેવલમાં મેરિ વાગતી હતી
સારે વેશ્યાણ ઝઢઢેલો તેનો મુઅંગ-ચાર- કેમ જાણે કૌવચની વેલ ન અઢકી
હોય ં રીતે તેળીને ઇચ્છે છે.

મત્કુળકે ઢંકુણ-ઢેંકુણા, તથા ઢંકળી પિઢાન્યામ્ ।

ઢંસયં અચસસિ, વીળાયાં ઢંસરી, ઢક્કયં તિલકે ॥૩૬૨॥

ઢંકુણ } —માંકઢ
ઢેંકુણ }

ઢંકળી—શ્યગની-ઢાંકળી

ઢંસય—અચસ

ઢંસરી—ઢક્કારી-વિશેષ પ્રકારની વીળા

*ઢક્કય—તિલક

यथा—

ढंखरिय ! ढंकुणहरे इमाइ मा वच्च ढकयं दहुं ।

ढंकुणखदो ढंकणिहणिओ णीहरसि ढंसयं लहिय ॥२८२॥

अत्र—‘ढकइ—छादयति । ढंसइ—विवर्तते’ । इति धात्वादेशेषूक्ताविति नोक्तो ॥ (३६२)

चिक्खल्ले ढंढरिओ, ढंढसिओ गामजक्खम्मि ।

णिच्चम्मि ढिक्कयं, ढिंढयं जलगए, बलाइया ढेंकी ॥३६३॥

ढंढरिओ कर्दमः । ढंढसिओ ग्रामयक्षः । केचिद् “ग्रामवृक्षः” [] इत्याचक्षते । यदाहुः—“ढंढसिओ ढंढरिओ ग्रामतरो कर्दमे चाख्ये” । [] अत्र—“ढंढलइ—भ्रमति । ढंढोलइ—गवेषयति” । इति धात्वादेशेषूक्ताविति नोक्तो । ढिक्कयं नित्यम् । ढिंढयं जलमध्यपतितम् । ढेंकी बलाका ।

ढक—ढकइ—स्थगति—छादयति—ढांके छे [८-४-२१]

ढंस—ढंसइ—विवर्तते—ध्वंसते—विवर्तं थाय छे—धसी पढे छे [८-४-११८]

आ बजे भातुओने धात्वादेशना प्रकरणमां नोंधेला छे माटे अहीं लख्या नथी.

उदाहरण—

ढंखरिय ! ढंकुणगृहे अस्या मा वज ढकयं द्रुधुम् ।

ढंकुणख्वादतः ढंकणिहतः निस्सरसि ढंसयं लब्ध्वा ॥२८२

विशेष प्रकारनी वीणावाळा हे ! मांकडना घरमां तुं एणीतुं तिलक जोबाने न जा. जईश तो मांकडो द्वारा खवाई जईश भने अयश मेळवीने ढांकणी बडे हणायेलो तुं बहार नीकळीश.

चिक्खल्ले ढंढरिओ, ढंढसिओ ग्रामयक्षे ।

नित्ये ढिक्कयं, ढिंढयं जलगते, बलाकिका ढेंकी ॥३६३॥

ढंढरिओ—चीखल्ल—कादव

ढंढसिओ—ग्रामनो यक्ष

ढिक्कयं—वित्य—रोज—हमेशा

ढंढसिओ—केटलाक संग्रहकारो ‘ढंढसिओ’नो अर्थ ‘ग्रामवृक्ष’—‘ग्रामतुं झाड’

ढिंढयं—पाणीमां पडेलुं

ढेंकी—बगली—ढेंक बगली

યથા—

ઢંડસિય યજનપરા ઢેંકીઓ મળઈ ઢિકયં કા વિ ।
દિદો કહ વિ મહ પઈ દિંદો ઢંડરિયસ્તુતો વા ? ॥૨૮૩॥

અન્ન—“ઢિકઈ—વૃષભો ગર્જતિ । દુમઈ, દુસઈ—ભ્રમતિ” । इति धात्वा-
देशेषूक्ताः इति नोक्ताः ॥ (૧૬૩)

અધળો ઢેલ્લો, ઢેંદિઅ-ઢોંધરયા ધૂધિય-ભ્રમરિયસુ ।

ઢેલ્લો નિર્ધનઃ । ઢેંદિઅ ધૂપિતઃ । ઢોંધરો ભ્રમણશીલઃ ।

બતાવે છે. તેઓ કહે છે કે—“ઢંડસિઓ ઢંડરિઓ પ્રામતરૌ કર્દમે ચાહ્યે” []
અર્થાત્ “ઢંડસિઅ—પ્રામતર—ગામનું જ્ઞાડ. ઢંડરિઅ—કર્દમ—કાદવ ”

ઢંડલ્લ—ઢંડલ્લઈ—ભ્રમતિ—ભમે છે [૮-૪-૧૬૧]

ઢંડોલ—ઢંડોલઈ—ગવેષયતિ—ઢંડોલે છે—શોધે છે [૮-૪-૧૮૧]

ઢિક—ઢિકઈ—વૃષભો ગર્જતિ—બલદ ગાજે છે [૮-૪-૧૯૧]

દુમ—દુમઈ—ભ્રમતિ—ભમે છે [૮-૪-૧૬૧]

દુસ—દુસઈ—ભ્રમતિ—ભમે છે [૮-૪-૧૬૧]

આ બધા ધાતુઓને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલા છે માટે અહીં જણાવ્યા નથી.

ઉદાહરણ—

ઢંડસિયપૂજનપરા ઢેંકીઓ મળતિ ઢિકયં કા અપિ ।

દષ્ટઃ કુત્રાપિ મમ પતિઃ દિંદો ઢંડરિયસ્તુતો વા ? ॥૨૮૩॥

પ્રામયક્ષત્રી પૂજામાં પરાયણ એવી કોઈ સ્ત્રી નિત્યને નિત્ય બગલીઓને કહે છે કે, પાણીમાં પડી ગયેલો કે કાદવમાં ખુતી ગયેલો એવો મારો પતિ તમે કયાંય શીટો—જોયો ?

અધને ઢેલ્લો, ઢેંદિઅ-ઢોંધરયા ધૂપિત-ભ્રમણશીલેષુ ।

૧ ઢેલ્લ—અધન—નિર્ધન

ઢેંદિઅ—ધૂપિત

ઢોંધર

ઢોંધરય

}—રસક

યથા—

સિરિકુમરવાલ ! રિઉળો તુદ દવદજ્ઞંતપીલુધૂ'મહયા ।

નવઅગરુદેદ્યાણં સુમરંતે ઢેલ્-ઢોઘરા રળ્ણે ॥૨૮૪॥

અથ અનેકાર્થા:-

ઢંદો પંક-પિરત્થે, ઢંદર-ઢયરા પિસાય-ઈસાસુ ॥૩૬૪॥

ઢંદો પક્ક: નિરર્થકશ્વેતિ સમાહાર: । ઢંદરો તથા ઢયરો પિશાચે
ઈર્ષ્યાયાં ચેતિ દ્વાવપિ દ્વચર્થૌ ॥ (૩૬૪)

પિઠર-ઉળ્ળજલેસું ઢમરં, ઢેંકા હરિસ-કૂવય-લાસુ ।

ઢમરં પિઠરમ્ ઉળ્ળજલં ચેતિ દ્વચર્થમ્ । અત્ર-“દુંદુલ્લહ-ભ્રમતિ, ગવે-
ષયતિ ચ” इति धात्वादेशोक्त: इति नोक्त: । ઢેંકા હર્ષ: કૂપતુલા ચેતિ દ્વચર્થા ।

વદાહરણ—

શ્રીકુમારપાલ ! રિપવ: તવ નવદહ્યમાનપીલુધૂમહતા: ।

નવઅગરુદેદ્યાણં સ્મરન્તિ ઢેલ્-ઢોઘરા અરળ્યે ॥૨૮૪

હે શ્રીકુમારપાલ ! દાવાનઢથી બઢતા પીલુના ધૂમાડાથી હળાયેલા, નિર્ધન
અને રહુડુ એવા તારા શત્રુઓ અરળ્યમાં નવા અગરુથી ધૂપિત થયેલાં વઢ્ઢોને કે
એવા વીજા કોઈ પદાર્થોને સંભારે છે.

હવે આદિમાં ‘ઢ’ વાઢા અનેકાર્થક શબ્દો

ઢંદો પક્ક-નિરર્થે, ઢંદર-ઢયરા પિશાચ-ઈર્ષ્યાસુ ॥૩૬૪॥

ઢંદ—૧ પંક-ગારો ૨ નિરર્થક ઢંદર }—૧ પિશાચ ૨ ઈર્ષ્યા
ઢયર }

પિઠર-ઉળ્ળજલેસુ ઢમરં, ઢેંકા હર્ષ-કૂપકતુલાસુ ।

ઢમર—૧ પિઠર-થાઢી ૨ ગરમ પાણી । ઢેંકા—૧ હર્ષ ૨ કૂવાની તુલ્લા-ઢીંકવો
ઢંદ }—દુંદુલ્લહ-ભ્રમતિ-ભમે છે [૮-૪--૧૬૧]
 }—દુંદુલ્લહ-ગવેષયતિ-ઢંદોલે છે-શોધે છે [૮-૪-૧૮૧]

આ ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલો છે માટે અહીં નથી કહ્યો.

अथ 'ण'आदि:-

णत्था नासारज्जु, आउत्ते णव्व-णोव्वा य ॥३६५॥

णत्था नासारज्जुः । णव्वो तथा णोव्वो आयुक्तः ।

यथा :-

भक्खंतेणं गामं णत्थारहिअ-उसहेण व समगं ।

णव्व ! तए णोव्वाणं अन्नाण वि भंजिओ मग्गो ॥२८५॥

णद्धो आरूढे, णंदा-णंदी-णंदिणीउ गार्हए ।

परिवंचियम्मि णडिओ य, णच्चिरो रमणसीलम्मि ॥३६६॥

णद्धो आरूढः । णंदा णंदी णंदिणी त्रयोऽप्येते गोवाचकाः । अत्र-
“णक्खा-नखाः । णवि-वैपरीत्ये । णइ-अवधारणे” । एते शब्दानुशासने
साधिताः इति नोक्ताः । णडिओ वञ्चितः । “खेदितः” [] इत्यन्ये ।
णच्चिरो रमणशीलः †

इवे आदिमां 'ण' वाळा शब्दो

णत्था नासारज्जुः, आयुक्ते णव्व-णोव्वा च ॥३६५॥

णत्था—नाकनी दोरी-नाकमां पहेराववानी दोरी—नाथ, नथ	णव्व णोव्व	}—आयुक्त-गामनो मुखी
--	---------------	---------------------

उदाहरण—

भक्षयता ग्रामं णत्थाराहेत-षमेण इव समग्रम् ।

णव्व ! त्वया णोव्वाणं अन्येषामपि भग्नो मार्गः ॥२८५॥

गामना मुखी हे । नाथ विनाना साढ-बळद-नी जेम गाम आखानुं भक्षण
करतां तें गामना बीजा मुखीओनो मार्ग मांगी नाख्यो छे.

णद्धो आरूढे, णंदा-णंदी-णंदिणीउ गवि ।

परिवञ्चिते णडिओ च, णच्चिरो रमणशीले ॥३६६॥

णद्ध—नद्ध-आरूढ-बढेळुं-तैयार

णडिअ—नटित-ठगयेळ

णंदा	}—गाय
णंदी	
णंदिणी	

णच्चिर—नर्तक-रमतिथळ

વચા—

અંબરજી મેઘે નં પાલાણ નંદિણીગોષ્ઠે ।

ન શુભેસિ નચિરાણં જઈ ગીયં નંદિપુત્ર ! નહિઓ સિ ॥૨૮૬॥ (૩૬૬)

મલિને નજ્જરો, નંદણો ચ મિલ્લમિ, નજ્જરો વિમલે ।

નલયં ઉસીરે, સીદે નાં વસ્ત્રો, નંદિયં ચ સો રુપ ॥૩૬૭॥

નજ્જરો મલિનઃ । નંદણો મૃત્યઃ । નજ્જરો વિમલઃ । નલયં ઉસીરમ્ ।
નંદિક્વસો સિંહઃ । નંદિયં સિંહરુતઃ ।

નજ્જર—સંસ્કૃત 'નલ' અક્ષરથી 'નલ્લ' શબ્દને નીપજાવેલો છે. નલ્લ—નલો
[૮-૨-૧૧]

અવિ—'વૈપરીત્ય' અર્થવાળા આ અશ્વચને વ્યાકરણમાં સાધી બતાવ્યું છે [૮-૨-૧૭૮]

જઈ—'અવધારણ' અર્થવાળા આ અશ્વચને પણ વ્યાકરણમાં સાધી બતાવ્યું છે
[૮-૨-૧૮૪]

નહિય—સીદા સંસ્કૃત કારા 'નહિ'નો અર્થ 'લેદિત'—'લેદવાલું' બતાવે છે.

ઉદાહરણ—

અંબરજી મેઘે નં પાલાણાં નંદિણીગોષ્ઠે ।

ન શુભેસિ નચિરાણં જઈ ગીતં નંદિપુત્ર ! નહિઓ અસિ ॥૨૮૬

આકાશમાં મેઘ ચઢ્યો હોય ત્યારે ગાયના વાડામાં રમતિયાલ એવી ગોવા-
ળનોનાં ગીતને જો તું સાંભળતો નથી તો તું નંદિપુત્ર છે !—બઢદિયા જેવા છે !—
ઠગાયેલો છે.

મલિને નજ્જરો, નંદણો ચ મૃત્યે, નજ્જરો વિમલે ।

નલયં ઉસીરે, સિદે નાં વસ્ત્રો, નંદિકં ચ સિંહરુતે ॥૩૬૭॥

નજ્જર—મલિન—મેઠું

નંદણ—નંદન—આનંદ આપનાર—મૃત્ય—ચાકર

નજ્જર—વિમલ—નિર્મલ

નલય—નલદ—ઉસીર—શુભેશીવાલો

નંદિકલ—સિંહ (નંદિ=ગાય. વલ=ચાકર—
ચાનાર)

નંદિય—નંદિત—સિંહની ઝર્જના—સિંહનો

અવાજ

યથા —

ગજ્જરજસ ! તુહ રિઝળો ગરવણંદિક્ત્વ ! ગંદિયં સોઝં ।

ગજ્જરવત્યા ગલ્લયકરા માલિયણંદણા હવિય જંતિ ॥૨૮૭॥ (૩૬૭)

દુહિયમ્મિ ગદ્દિઓ, ગંડુરી ય મેગમ્મિ, મંદિરે ગલ્લિયં ।

ગહરી છુરીએ, ગડુલી કચ્છવએ, ગહમુહો ઘૂએ ॥૩૬૮॥

ગદ્દિઓ દુઃસ્થિતઃ । ગંડુરી મેકઃ । ગલ્લિયં ગૃહમ્ । ગહરી છુરિકા
ગડુલી કચ્છપઃ દ્વિત્વે ગડુડુલી इत्यपि । ગહમુહો ઘૂકઃ ।

ઉદાહરણ—

ગજ્જરયશઃ ! તવ રિપવઃ નરપતિગંદિક્ત્વ ! ગંદિયં ભૂત્વા ।

ગજ્જરવત્યાઃ ગલ્લયકરાઃ માલિકગંદણા ભૂત્વા યાન્તિ ॥૨૮૭

પવિત્ર યશવાળા હે નરપતિવિદ્ ! તારા શત્રુઓ તારી સિંહગર્જના-
સિંહનાદ-સાંભળીને જાણે કે માલીના નોકરો ન હોય તેવા થઈને અર્થાત્ મેલાં
કપડાંવાળા અને હાથમાં મુગંધીવાળો લીધો છે એવા થઈને જાય છે.

દુઃસ્થિતે ગદ્દિઓ, ગંડુરી ચ મેકે, મંદિરે ગલ્લિયં ।

ગહરી છુર્યામ્, ગડુલી કચ્છપકે, ગહમુહો ઘૂકે ॥૩૬૮॥

ગદ્દિઓ—દુઃસ્થિત-દુઃસ્થિ

ગંડુરી—દેહકો

ગલ્લિય—નિલય-મંદિર-ગર

ગહરી—નલ્લહરી-છરી-નેરણી-નલ્લને હરનારી

ગડુલી

ગડુલી

ગહમુહ—નભોમુલ-ઘૂલ

}—દુલિ-કાચવો

ગવર—કેવલ-માત્ર-ફક્ત [૮-૨-૧૮૭]

ગવરિ^૨—અનંતરતા-અવ્યવધાન-આંતરા વિનાનું [૮-૨-૧૮૮]

આ વાક્યે અભ્યયોને ધ્યાકરણમાં કહેવામાં આપ્યા છે.

ગજ્જ—ગજ્જહ—જ્ઞાયતે—

ગવ્વ—ગવ્વહ—જ્ઞાયતે } —જણાય છે [૮-૪-૨૫૨]

ગડ—ગડહ—ગુપ્તિ—ધ્યાકુલ ધાય છે [૮-૪-૧૫૦]

આ ધાતુઓને પણ ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધેલા છે માટે એ વધારે અહીં
કહ્યા નથી.

૧ ગડુરી પા૦ ૨ । ૨ હેમચંદ્ર કહે છે કે-કેટલાક વૈયાકરણો ‘ગવરિ’
અભ્યયના ‘અનંતરતા’ અને ‘કેવલ’ એવા બે અર્થો બતાવે છે.

યથા—

નહમુદ્ગણિય રણે રૂણં સોઝણ તુહ રિઝવહૂણં ।

નહરીહય વ્વ ણંડુરિ-નહુલીઝ વિ નહિઆ હુંતિ ॥૨૮૮॥

અન્ન—“નવર—કેવલે । નવરિ—આનન્તર્યે” । એતો અવ્યયો । “નવ્વહ,
નજ્ઞહ—જ્ઞાયતે । નહ્—ગુપ્યતિ” એતે ધાત્વાદેશેષૂક્તાઃ ઇતિ નોક્તાઃ ॥ (૩૬૮)

જત્થ પલા ન્વલયાણ જણોહિં પહ્ણામ ઇચ્છિયા જુવઈ ।

અકહંતી નિહ્ણિજ્ઞહ નિયમવિસેસો નવલયા સા ॥૩૬૯॥

યદાહ—“નિયમવિશેષશ્ચ નવલયા જ્ઞેયા ।

આદાય પલાશલતાં બ્રામ્યતિ લોકોઽસ્થિલો યસ્યામ્ ।

પૃષ્ઠા પતિનામ સ્ત્રી નિહન્યતે ચાપ્યકથયન્તી” । []

ઉવાહરણ—

નહમુદ્ગણિય અરણ્યે રુદિતં શ્રુત્વા તથ રિપુવધૂનામ્ ।

નહરીહતા ઇવ ણંડુરિ-નહુલીઝ અપિ નહિઆ ભવન્તિ ॥૨૮૮

ધૂડના મંદિર-ઘર-જેવા અરણ્યમાં તારા શત્રુઓની વઢૂઓનું રોપું સાંમઢીને
હેડકા અને કાચલા પળ જાળે નેરણીથી હળાયા હોય એ રીતે ડુઢી થાય છે.

યન્ન પલાશલતયા જનૈઃ પતિનામ પૃષ્ઠા યુવતિઃ ।

અકથયન્તી નિહન્યતે નિયમવિશેષો નવલયા સા ॥૩૬૯॥

નવલયા—વિશેષ પ્રકારનો નિયમ—એ નિયમનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે કહેલું છેઃ

“નિયમવિશેષશ્ચ નવલયા જ્ઞેયા ।

આદાય પલાશલતાં બ્રામ્યતિ લોકોઽસ્થિલો યસ્યામ્ ।

પૃષ્ઠા પતિનામ સ્ત્રી નિહન્યતે ચાપ્યકથયન્તી” ॥ []

અર્થાત્ “જ્ઞા લોકો સ્વાસ્થરાની લતા લઈને ભમતા હોય, સ્ત્રીને તેના
પતિનું નામ પૂછતા હોય અને સ્ત્રી પોતાના પતિનું નામ ન કહેતી હોય ત્યારે એ
પલાશ-સ્વાસ્થરા-ની લતા વડે સ્ત્રીને મારતા હોય—આ જાતના સ્વાસ્થરા પ્રમાણે નિયમનું—
પ્રતનું—નામ ‘નવલયા’ છે.

યથા—

હોહાવિલાસસમયે ચ્છંતીર્હિ સહીર્હિ પશ્ચિમં ।

હઠીર્હિ હણિજંતી વહુયા ણવલયવયં મરઈ ॥૨૮૯॥ (૩૬૯)

ણવરિઅ સહસા, ઉવયા અણમસિયં, તહિમ્મિ ણહવલ્લી ।

ણવ્વાઉત્તો ભોગી, કણ્હે ણક્કલ્લણેમી અ ॥૩૭૦॥

ણવરિઅ સહસા । ણમસિયં ઉપયાચિતકમ્ । “ણવસિયં” []
હત્યન્યે । ણહવલ્લી વિદ્યુત્ । ણવ્વાઉત્તો ईश्वरः । “નિયોગિસુતઃ” []
હત્યન્યે । ણક્કલ્લણેમી વિષ્ણુઃ ।

યથા—

ણમસિયસર્પહિ પાવિઅસિરીઈ ણક્કલ્લણેમિસમં અપ્પં ।

ણવરિઅ ણવ્વાઉત્તય ! મા મુણ ણહવલ્લિચંચકા एसा ॥૨૯૦॥ (૩૭૦)

ઉદાહરણ—

દેહાદેહાસસમયે ચ્છંતીર્હિ સહીર્હિ પતિનામ ।

યદિમિઃ હન્યમાના વહુકા ણવલયવ્રતં સ્મરતિ ॥૨૮૯॥

હિંચકા શ્રાવણી રમત વચ્ચે પતિનું નામ પૂછતી સહીર્હોએ યદિઓ-લાતો-
દ્વારા હણતી વહુ ‘ણવલયા’ના વ્રતને યાદ કરે છે.

ણવરિઅ સહસા, ઉપયાચિતકે ણમસિયં, તહિતિ ણહવલ્લી ।

ણવ્વાઉત્તો ભોગી, કણ્હે ણક્કલ્લણેમી ચ ॥૩૭૦॥

ણવરિઅ—સહસા

૨ણવ્વાઉત્ત—ईश्वर-स्वामी

ણમસિય—નમસ્તિત-માનતા-ઉપયાચિતક

ણક્કલ્લણેમિ—નક્ષત્રનેમિ-નક્ષત્રોની

ણહવલ્લી—નમોવલ્લી-નમ-આકાશ-ની

નેમિ-વિષ્ણુ

વેલ-વીજલી

ણવસિય—બીજા સંગ્રહકારો ‘ણમસિય’ ને બદલે ‘ણવસિય’ પાઠ બતાવે છે.

ણવ્વાઉત્ત—બીજા સંગ્રહકારો ‘ણવ્વાઉત્ત’ એટલે ‘નિયોગિસુત’-‘મુલીનો
પુત્ર’ એવો અર્થ નોંધે છે.

ઉદાહરણ—

ણમસિયશતૈઃ પ્રાપ્તશ્રિયા ણક્કલ્લણેમિસમમ્ આત્માનમ્ ।

ણવરિઅ ણવ્વાઉત્તય ! મા મન્યસ્વ ણહવલ્લિચંચકા एसा ॥૨૯૦॥

હે સ્વામી ! સંકલ્પે માનતાઓ વડે પ્રાપ્ત કરેલી લક્ષ્મી દ્વારા તું તારી પોતાની
જાતને વિષ્ણુસમાન ન માનતો, એવું માનવું સાહસ છે, કારણ કે એ લક્ષ્મી તો
વીજલી જેવી ચંચલ છે.

जलभवफलमेव णइमासयं, उच्छिष्टं णवोद्धरणं ।

णाओ गविंछे, णाउल्लो गोमी, बलम्मि णारोहो ॥३७१॥

णइमासयं जलोद्भवः फलभेदः । णवोद्धरणं उच्छिष्टम् । णाओ गविं-
छः । णाउल्लो गोमान् । णारोहो बिलम् । “कूसारः” [] इत्यन्ये ।

यथा —

णाउल्ल ! णवोद्धरणेण तूस मा विससु णाय-उड्डणयं ।

दुल्लहणइमासयकए सदा वि गोधा ण होइ णारोहो ? ॥२९१॥ (३७१)

णालंबी जूडे, णाहिदामं उल्लोअमज्झदामम्मि ॥

णालंपिअं अक्कंदे, ज णम्मि य णाहिविच्छेओ ॥३७२॥

जलभवफलभेदे णइमासयं, उच्छिष्टके णवोद्धरणं ।

णाओ गविंछे, णाउल्लो गोमी, बिले णारोहो ॥३७१॥

णइमासय—‘नदी+आश्रय-पाणीमां थनारं’
विशेष प्रकारतुं फल

णाअ—{ ज्ञात } गविंछ-गर्ववालुं-उग्गसत्ता
नाम

णवोद्धरण—नवोद्धरण-नवामांशी उद्ध-
रेलुं-बाकी रहेलुं-उच्छिष्ट-एतुं

णाउल्ल—बलद वालो के गायवाळो-गोप
णारोह—बिल-नारं

णारोह—केटलाक संग्रहकारो ‘णारोह’ एटले ‘कूसार’-‘खाडो’ कहे छे.

उदाहरण—

णाउल्ल ! णवोद्धरणेण तुष्य मा विश णाय उड्डणयं ।

दुर्लभणइमासयकृते सदा अपि गोधा न भवति णारोहो ? ॥२९१॥

हे गोमान !-बलदवाळा हे ! पाणीमां थनारा विशेष प्रकारना दुर्लभ फल
माटे तुं उन्मत्त बलद ऊपर न बेस, पण ए एठा फल वडे ज संतोष राख.

‘बिलमां हमेशा य गोधा-घो-नथी होती ?

णालंबी जूटे, णाहिदामं उल्लोअमध्यदाम्नि ।

णालंपिअं आक्कंदे, जयने च णाहिविच्छेओ ॥३७२॥

१ सं० नदी+आश्रय. प्रा० नई+आसय. अहीं बघारानो ‘मू’ आवतां अने
‘ई’ इत्थ यतां नई+मू+आसय-‘नइमसय’ नदीना आश्रयवालुं-नदीमां थनारं.

२ ‘उड्डण’ एटले बलद. जुओ गा० १२३ । ३ तात्पर्य एम लगे छे के-
बिलमां घो हमेशा होच छे एषी बलद ऊपर बेसी पाणीमां जइं नुकसानकारक छे.

નાલંબી કુન્તલઃ । ગાહિદામં ઉલ્લોચમધ્યદામ । ગાલંપિયં આક્રન્દિ-
તમ્ । ગાહિવિચ્છેઓ જઘનમ્ । ‘ગાહીએ વિચ્છેઓ’ इति वाक्यमपि जघनवा-
चकम् । यदाह—“गाहीए विच्छेओ जघनम् कैश्चित् तु गाहिविच्छेओ” । []
यथा—

પુનર્જન્મે કુસુમાઈ ગયાઈ નાલંબી-ગાહિદામેસુ ।

इय नालंपंते तुह रिडवहूण पिहुगाहिविच्छेया ॥२९२॥ (૩૭૨)

નામોકસિયં કજ્જે, નિજ્જ-પુવન્ના ય સુત્તમ્મિ ।

भूए णिडो, हलिदा णिग्गा, णिहसो य वम्मीए ॥३७३॥

નાલંબી—જૂઠો-વાઠ્ઠો જૂઠો

ગાહિદામ—નાભિદામ-ચચલી માઠા-

ચંદરવાની વચ્ચેવચ્ચ લટકતી માઠા

નાલંપિય—આક્રંદિત-રોવું-આક્રંદન

કરવું

ગાહિવિચ્છેઓ { -નાભિવિચ્છેદ }

ગાહીએ વિચ્છેઓ { -નામ્યાઃ વિચ્છેદ }

નાભિથી વિચ્છેદ-નામીથી જે છૂટો પડેલો છે તે-જઘન-સાથઠ

પા|| વિચ્છેઓ—આ અસંહ શબ્દની પેઠે ‘ગાહીએ વિચ્છેઓ’ એવા છૂટા છૂટા બે શબ્દવાળા એક વાક્યનો પળ ‘જઘન’ અર્થ થાય છે. તે સંબંધે કોઈએ કહ્યું છે કે—

“गाहीए विच्छेओ जघनम् कैश्चित् तु गाहिविच्छेओ” []

અર્થાત્ ‘ગાહીએ વિચ્છેઓ’ એટલે ‘જઘન’. કેટલાક સંપ્રદાયકારો ‘ગાહિ-વિચ્છેઓ’નો પળ ‘જઘન’ અર્થ કહે છે.

उदाहरण—

नर्जन्माने कुसुमानि गतानि नालंबी-गाहिदामेसु ।

इति नालंपंते तव रिपुवधूनां पृथुगाहिविच्छेया ॥२९२

તારા શત્રુઓની વહુઓના પહોઠા સાથઠો એ પ્રમાણે આક્રંદ કરે છે કે-
કેશના જૂઠાની અંદરનાં અને ચંદરવાની વચ્ચેની માંઠાનાં ફૂલો પુનર્જન્મમાં ગયાં
અર્થાત્ એ ફૂલો આ જનમમાં મળનાર નથી.

નામોકસિયં કાર્યે, નિજ્જ-પુવન્ના ચ સુપ્પે ।

भूते णिडो, हरिद्रा णिग्गा, णिहसो च वम्मीके ॥३७३॥

णामोक्कसियं कार्यम् । णिज्जो तथा णुवन्नो सुतः । णिडो पिशाचः ।
णिग्गा हरिद्रा । णिहसो वल्मीकः ।

वथा—

णामोक्कसियं तुमए किं रे णिड ! णिग्गराग ! णिहसमुह ! ।

वीए चिय जं णामं लवसि णुवन्नो अणिज्जो य ॥२९३॥ (३७३)

णिहूणं वावारे, कामियाहू णिहुया य, णिज्झरं जुण्णे ।

णिवहो सामिद्धीए, णियडी डंभे, णिहूयं अवि सुरए ॥३७४॥

णिहूणं व्यापारः । णिहुया कामिता । णिज्झरं जीर्णम् । “णिज्झरं”
[] इत्यन्ये । णिवहो समृद्धिः । णियडी दम्भः । यदि ‘निकृति’शब्दस्य
प्रत्यादौ [सिद्धहेम० ८ । १ । २०६] पाठ इष्यते तदा न देश्यः । णिहूयं
सुरतम् ।

णामोक्कसिय—कार्य—काज—काम

णिज्ज } —सुत—उंघेल
णुवन्न }

णिह—भूत—पिशाच

णिग्गा—हलदर

णिहस—वल्मीक—राफडो

उदाहरण—

णामोक्कसियं त्वया किं रे णिड ! णिग्गराग ! णिहसमुख ! ।

तस्या पच यद् नाम लपसि णुवन्नो अणिज्जो च ॥२९३

रे हलदर जेवा रंगवाळा, राफडा जेवा मुखवाळा हे पिशाच ! तारे शुं
काम छे के के तुं सुतो के जागतो तेणीनुं ज नाम लम्हा करे छे.

णिहूणं व्यापारे, कामितायां णिहुया च, णिज्झरं जीर्णे ।

णिवहो समृद्धौ, णियडी दम्भे, णिहूयं अपि सुरते ॥३७४॥

णिहूण—व्यापार—क्रिया—प्रवृत्ति

णिहुया—निधूता—कामिता—इच्छेली—
इच्छायेली

णिज्झर—निर्झर—झरी गयेलुं—जीर्ण—
जुलुं—बुद्ध—घरडुं

णिवह—निवह—समृद्धि—संपत्ति

णियडि—निकृति—निकृति—दम्भ—कपट

णिहूय—निधूत—सुरत—कामकीडा

णिज्झर—बीजा संग्रहकारो ‘णिज्झर’ने बदळे ‘णिज्झर’ पाठ बतावे छे.

णियडि—संस्कृत ‘निकृति’ शब्दने प्रत्यादिगणमां [८-१-२०६] उमेरीए

तो तेना ऊपरथी आ ‘णियडि’ ऊतरी शके. ए रीते जोईए तो ‘णियडि’
शब्द देखी नथी.

यथा—

निहुआणिहूअयाणं मा संभर मुंच निगडि-निहुणाइं ।
जं निज्झरो सि इण्हि कुणसु मणं पुण्णनिवहम्मि ॥२९४॥ (३७४)
तुणिहकम्मि निउको, निरुली मयराकिइग्गाहे ।
निहणं कूले, निगढो घम्मे, निमुयं नि निसामियं च सुए ॥३७५॥
निउको तूष्णीकः । निरुली मकराकृतिग्राहः । निहणं कूलम् । निगढो
घर्मः । निमुयं तथा निसामियं श्रुतम् ।

यथा—

निसुए निरुलीरावे निसामिए सउणि कळयल य वहु ।
णइणिहण-आगयजारं मुणिय निउका अहिसरइ निगढे वि ॥२९५॥ (३७५)

उदाहरण—

निहुआणिहूअयाणं मा संस्मर, मुञ्च निगडि-निहुणाइं ।
जं निज्झरो असि इदानीं कुरु मनः पुण्यनिवहम्मि ॥२९४॥
कामिता स्त्रीनां सुरतोने न संभार, कपटनी प्रवृत्तिओने मुकी दे, कारण के
हवे तुं वृद्ध थयो छे माटे पुण्यनी समृद्धिमां मनने कर-कमाड-ओढ.
तूष्णीके निउको, निरुली मकराकृतिग्राहे ।
निहणं कूले, निगढो घर्मे, निमुयं निसामियं च श्रुते ॥३७५॥

निउक—तूष्णीक-मौन राखनार-चूप
रहेनार-नहि बोलनार
निरुली—मगरनी जेवी आकृतिवाळो
अह-विशेष प्रकारतुं जलचर

निहण—कूल-कांठो
निगढ—घाम-गरमी
निमुय } -निश्रुत-भुत-सामकेल
निसामिय } -निशामित-सामकेल

उदाहरण—

निसुए निरुलीरावे निसामिए शकुनिकलकं च वधुः ।
नदीनिहण-आगतजारं मत्वा निउका अभिसरति निगढे अपि ॥२९५॥
मगरनी जेवा जलचरनो अवाज सामळ्या छतां अने समळीनो कळकाढ
पण सामळ्या छतां पोताना यारने नदीकांठे आवेलो मानीने मुंगी मुंगी-चूप
चाप-वहु, चाममां पण अभिसरे छे.

નિરિયલમ્ નિચલં, અવિ રેદિયમ્ નિરિયં ચ,

નિચલુદં અકંપે ।

નિચ્વેદ-નિચ્વદા નગ્ને, નિજ્જૂહો ય નિચ્વમ્મિ ॥૩૭૬॥

નિચલં નૂપરમ્ । નિરિયં અવિશેષિતમ્ । નિચ્વલુદં અકમ્પમ્ । નિચ્વેદો તથા નિચ્વદો નમ્નઃ । નિજ્જૂહો નીત્રમ્ ।

યથા—

‘નિરિયદ્વાણ ! અઠાણય ! કિં નિચલે નિચસિ નિચ્વલુદો ચોર ! ।

જરનિજ્જૂહમ્મિ ઘરે નિચ્વેદો નિચ્વદેણ પેલ્લિયઇ ॥૨૯૬॥(૩૭૬)

અરિભવણમ્મિ નિચારં, નિચ્વલુદં પચ્છિમંગણે ।

કઠિણમ્મિ નિચ્વલુદં તદ્, નિચ્વેસો સદ્નિગ્ગમણે ॥૩૭૭॥

નૂપરે નિચલં, અવિશેષિતે નિરિયં ચ, નિચ્વલુદં અકમ્પે ।

નિચ્વેદ-નિચ્વદા નગ્ને, નિજ્જૂહો ચ નીત્રે ॥૩૭૬॥

નિચલ—નૂપર-નેઝર-સાંસર
નિરિય—નર્યુ-કેવલ-એકલું-વિશેષિત
નહિ તે-વિશેષતા વિનાનું
નિચ્વલુદ—કંપ વિનાનું-નિચ્વલ

નિચ્વેદ } —નિર્વેદ-વેદન વિનાનો-
નિચ્વદ } વાંટ્યા વિનાનો-નાગો
નિજ્જૂહ—નિર્ઘૂહ-નેજડું-નેલું-છાપરાનું
નેલું

ઉદાહરણ—

નિરિયદ્વાણ ! અઠાણય ! કિં નિચલે પદ્યસિ નિચ્વલુદો ચોર ! ।

જરનિજ્જૂહમ્મિ ગૃહે નિચ્વેદો નિચ્વદેણ પીડયતે ॥૨૯૬॥

હે સાધારણ સ્થાન-ગૌરવ-વાઝા, માન વગરના ચોર ! અકંપ એવો તું નૂપરોને શા માટે જુદા છે ? જીર્ણ નેવાંવાઝા ઘરમાં નાગા વડે નાગો પીલાય છે-ફેંકાય છે.

અરિભવને નિચારં, નિચ્વલુદં પચ્છિમાગ્ગણકે ।

કઠિને નિચ્વલુદં તથા, નિચ્વેસો સદ્નિર્ગમણે ॥૩૭૭॥

૧ યાળ એટલે ગૌરવ-માન. જુઓ ગા. ૩૫૩ । ‘નિરિયદ્વાણાઽઘ્રણય !’ આલો પાઠ કમ્પિય તો તેનો અર્થ-‘જેને માન અને અપમાનની વિશેષતાની ગમ્ય નથી એવા હે ચોર !’

ગિયારં રિપુગૃહમ્ । ગિવ્વૂદં ગૃહપશ્ચિમાક્ષણમ્ । ગિક્કઢં કઠિનમ્ ।
ગિપ્ફેસો શબ્દનિર્ગમઃ ।

યથા—

ધનુર્કર્ષણાણેકકઢમ્ ! ચાલુક ! તુહં ગિયારાણિવ્વૂદે ।
ળીસંકવિલસિરાણં સિવાણ ઉલ્લસદ્ ગિપ્ફેસો ॥૨૧૭॥ (૩૭૭)
ગદ્દમ્મિ ગિરાદો, ગિચ્છિણ ગિરુત્તં, નતે ગિરિકો ચ ।
સંતુદ્દમ્મિ ગિસત્તો વિ, ગિમેલં દંતમંસમ્મિ ॥૩૭૮॥

ગિરાદો નદ્રઃ । ગિરુત્તં નિશ્ચિતમ્ । ગિરિકો નતઃ । ગિસત્તો સંતુદ્રઃ ।
ગિમેલં વન્તમાંસમ્ । “ગિમેલા” [] इति धनपालः ।

ગિયાર—શત્રુનું ઘર

ગિવ્વૂદ—ઘરનો પાછલો ભાગ

ગિક્કઢ—કઠળ

ગિપ્ફેસ—શબ્દનું નીકળવું

ઉદાહરણ—

ધનુર્કર્ષણગિક્કઢભુજ ! ચાલુક્ય ! તવ ગિયારાણિવ્વૂદે ।

નિઃશક્કવિલાસિનીનાં શિવાનામ્ ઉલ્લસતિ ગિપ્ફેસો ॥૨૧૭

ધનુષને સેંચી સેંચીને કઠળ ભુજાવાળા છે ચાલુક્ય ! તારા શત્રુઓના ઘરના પાછલા ભાગમાં નિઃશંકપણે વિલાસ કરતી શિયાળોનો શબ્દનિર્ગમ ઉલ્લસે છે એટલે જહેરથી શિયાળો બોલે છે.

નદ્રે ગિરાદો, નિશ્ચિતે ગિરુત્તં, નતે ગિરિકો ચ ।

સંતુદ્રે ગિસત્તો અપિ, ગિમેલં દન્તમાંસે ॥૩૭૮॥

ગિરાદ—નદ્ર—નાશ પામેલ

ગિરુત્ત—નિશ્ચિત—સરેસર

ગિરિક—નત—નમેલ

ગિસત્ત—સંતુદ્ર—સંતોષ પ્રાપ્ત

ગિમેલ—દાંતનું માંસ

ગિમેલા—ધનપાલ ‘ગિમેલ’ને બદલે ‘ગિમેલા’ કહે છે.

૧ ધનપાલકૃત ‘પાદ્મલક્ષ્મી’ નામમાળામાં આ શબ્દ ઉપલબ્ધ નથી.

यथा—

तुह घायणिमेल-उच्छुद्धदंतया रिउगया निरिंकमुहा ।
जंति निरादा तह वि हु जण निरुत्तं तुमं सिण निसत्तो ॥२९८(३७८)
णिल्लंक-णिलंका पडिग्गहम्मि, णिज्जोमि-णोमिणो रस्सी ।
अंगुट्टीइ निरंगी-णीरंगीउ, अहियम्मि णिप्पट्टो ॥३७९॥

णिल्लंको तथा णिलंको पतद्ग्रहः । णिज्जोमी तथा णोमी रश्मिः—रज्जुः—
इत्यर्थः । निरंगी तथा णीरंगी शिरोऽवगुण्ठनम् । णिप्पट्टो अधिकः ।

यथा—

णिज्जोमिखंचिअ-उसहरहओइण्णे पियम्मि लेइ वहू ।
णिप्पट्टपेम्मविरइयणिरंगिया करयणिल्लंके ॥२९९॥

उदाहरण—

तव घातणिमेल-उच्छुद्धदन्तका रिपुगजाः निरिंकमुखाः ।
यान्ति निरादा तथाऽपि खलु जगति निरुत्तं त्वमसि न निसत्तो ॥२९८
तारा घाने लीधे दांतमांसमांशी-पेढांमांशी-जेमना दांतो जुदा पडी गया छे
एवा शत्रुओना हाथीओ नमेला मुखवाळा थईने नाठा जाय छे तो पण तुं जगतमां
खरेखर संतुष्ट नथी.

णिल्लंक-णिलंका प्रतिग्रहे, णिज्जोमि-णोमिणो रश्मिः ।
अंगुट्टीइ निरंगी-णीरंगीउ, अधिके णिप्पट्टो ॥३७९॥

णिल्लंक	} —पतद्ग्रह-पडताने ग्रहण करनाह-वासण-ठाम-पडघो पात्र	निरंगी	} —माथुं डांकवुं-काज काडवी णीरंगी } —बुरखो पहेरवो
णिलंक		णिप्पट्ट	

णिज्जोमि	} —रश्मि-रज्जु-दोरबी-राश
णोमि	

उदाहरण—

णिज्जामिखंचिम-वृषभरथाऽघतीर्णे प्रिये लाति वधूः ।

णिप्पट्टप्रेमविरचितणिरंगिया 'करकणिल्लंके ॥२९९

राश खेचीने ऊभा राखेला बळदना रथमांशी ऊतरता प्रियने जोतां ज
अधिक प्रेम्मेने लीधे लाज काढेली एवी वहू, दाडमांशी भरेलां पात्रोने छे छे.

१ 'करक' शब्दना 'दाडम' अर्थ पण छेः—“करको दाडिमे पक्षिमेदे करे
कमण्डली” —[हैम अनेकार्थसं० कां० ३ श्लो० १२-१३]

કિં મામિ ! રોયસિ તુમં ખીરંગિ ચઇય આચમ ણિલંકે ।

પેક્ષસિ ણ ચિરા દઇયં ણોમીબદ્ધં પુરો વહિં વ ॥૩૦૦॥ (૩૭૯)

ગિમ્મંસુ તરુણે, ણિબ્બુગ્ગો ભગ્ગસ્સિ, ણિક્ષયં ણિહરે ।

સુતોત્થિયમ્મિ ણિવ્વિત્તો, ણિસ્સંકો ચ ણિબ્ભરે ॥૩૮૦॥

ગિમ્મંસુ તરુણ : । ણિબ્બુગ્ગો ભગ્ગ : । ણિક્ષયં નિહતમ્ । ણિવ્વિત્તો
સુતોત્થિત : । ણિસ્સંકો નિર્ભર : ।

યથા—

ગિસ્સંકકામસરણિક્ષયા ઇમા સિવિણ તુમં દદ્ધું ।

ગિમ્મંસુય ! નિવ્વિત્તા ણિબ્બુગ્ગમણોરહા હોઈ ॥૩૦૧॥ (૩૮૦)

કિં સહિ ! રોદિષિ ત્વં ખીરંગિ ત્યક્ત્વા આચમ ણિલંકે ।

પ્રેક્ષસે ન ચિરાદ્ દયિતં ણોમીબદ્ધં પુરો વલીવર્દે વા ? ॥૩૦૦

હે સહિ ! રોવે છે કેમ ? તું ભાજને છોડીને એ પાત્રોનું આચમન કર,
તું નથી જોતી કે તારો વહાલો, ઘણા વચ્ચતથી આવેલો છે અને આ તારી સામે
રાક્ષસી બાંધેલો વઢવ પણ છે.

ગિમ્મંસુ તરુણે, ણિબ્બુગ્ગો ભગ્ને, ણિક્ષયં નિહતે ।

સુતોત્થિત ણિવ્વિત્તો, ણિસ્સંકો ચ નિર્ભરકે ॥૩૮૦॥

ગિમ્મંસુ—ગિ:સ્મશ્રુ—દાડી મૂછ વિનાનો—
તરુણ

ણિબ્બુગ્ગ—નિર્મુગ્ધ—ભગ્ન—ભાંગેલ

ણિક્ષય—નિક્ષત—નિહત—હણાયેલ

ણિવ્વિત્ત—નિવૃત્ત—પુરૂંને ઉઠેલો—જાગેલો

ણિસ્સંક—નિ:શઙ્ક—નિર્ભર

સદાહરણ—

ગિસ્સંકકામસરણેક્ષયા ઇયં સ્વપ્નકે ત્વાં દદ્ધા ।

ગિમ્મંસુય ! નિવિત્તા ણિબ્બુગ્ગમનોરથા ભવતિ ॥૩૦૧

તરુણ હે ! કામનાં બાળોથી નિર્ભર રીતે હણાયેલી આ સ્ત્રી, તને સ્વપ્નમાં
જોઈને, જાગીને ઊઠતાં ભાંગેલ મનોરથવાલી થાય છે.

निज्जोओ पयरे, परिणिणियत्थं, चलम्मि निक्कज्जो ।

निव्वाणं दुःखकथने, थड्ढे 'णिव्वूह-णिव्वूढा ॥३८१॥

निज्जोओ प्रकरः । “पुष्पावकरः” [] इत्यन्ये । नियत्थं परिहि-
तम् । निक्कज्जो अनवस्थितः । निव्वाणं दुःखकथनम् । 'णिव्वूह' तथा
णिव्वूढो स्तब्धः ।

यथा—

निक्कज्जे ! जं ममसि नियत्थहारं फुल्लिगणिज्जोअं ।

'णिव्वूहे ! निव्वाणं कुणमु अणिव्वूढयाण तं अम्म ॥३०२(३८१)

गत-कुसल-उपकृतिं सुं निम्मय-णिग्घट्ट-णिज्जाया ।

स्वेद-उचित-उद्याना निवाय-णिव्विट्ठ-णिम्मग्गा ॥३८२॥

निज्जोओ प्रकरे, परिहिते नियत्थं, चले निक्कज्जो ।

निव्वाणं दुःखकथने, स्तब्धे निव्वूह-णिव्वूढा ॥३८१॥

निज्जोअ—समूह

नियत्थ—(नि+वस्+त)—पहेरेलुं—भोदेलुं

निक्कज्ज—निष्कार्य—काम वगरनो—चल-
चंचल—अनवस्थित—ठेकाणा विनानो

निव्वाण—दुःखतुं कथन

णिव्वूह } —स्तब्ध—थंभी गवेलो—स्थिर

णिव्वूढ } —जड

निज्जोअ—बीजा संग्रहकारो 'निज्जोअ'नो अर्थ 'पुष्पनो अवकर' वस्तुत्वे छे.

'अवकर' एटले बहार फेंकवा योग्य फूलनो कचरो.

उदाहरण—

निक्कज्जे ! यद् मन्यसे नियत्थहारं स्फुल्लिगणिज्जोअं ।

णिव्वूहे ! निव्वाणं कुणमु अणिव्वूढयाण त्वम् अस्माकम् ॥३०२

हे ठेकाणा विनानी ! तुं पहेरेला हारने तणखानो जत्थो माने छे—समसे छे,
तो थंभी गवेली हे ! तुं अस्तब्ध एवा अमोने तारा दुःखतुं कथन कर.

गत-कुसल-उपकृतिषु निम्मय-णिग्घट्ट-णिज्जाया ।

स्वेद-उचित-उद्याना निवाय-णिव्विट्ठ-णिम्मग्गा ॥३८२॥

१ निव्वूह-मु० । २ अत्र लिखितपुस्तकेषु 'वू' स्थाने 'व्ह' इत्यपि पठितुं शक्यम् ।

નિમ્મળો ગતઃ । નિઘટ્ટો કુશલઃ । નિજાઓ ઉપકારઃ । નિવાઓ
સ્વેદઃ । નિવ્વિટ્ટં ઉચિતમ્ । ઉપમુકાર્થં તુ 'નિર્વિષ્ટ'શબ્દભવમ્ । નિમ્મગ્ગ
ઉચ્ચાનમ્ ।

અથા—

નિમ્મગ્ગનિમ્મયં તં દદું પયદિયનિવાયસિદ્ધિલંગી ।

તમ્મહ તુજ્ઞ કપ્પ નિવ્વિટ્ટયનિજ્ઞાયનિઘટ્ટ ! ॥૩૦૩॥(૩૮૨)

સુત્તપસુત્તમ્મિ નિસાયં, ચામુંડાહ નિમ્મંસા ।

નિદ્ધમ્મો એગમુહમ્મિ, નિદિણિ-નિયાણિયા કુત્તણહરણે ॥૩૮૩

નિસાયં સુતપ્રસુતમ્ । 'ચંડાલ'વાચકસ્તુ 'નિસાય'શબ્દો 'નિષાદ'શબ્દ-
ભવઃ । નિમ્મંસા ચામુંડા । નિદ્ધમ્મો એકમુખયાયી । નિદિણી તથા નિયા-
ણિયા કુત્તુણોદ્ધરણમ્ ।

નિમ્મલ—ગત—ગયેલો

નિઘટ્ટ—નિર્ઘટ્ટ—ખૂબ ઘસાયેલો—અનુ-
ભવી કુશલ—ચતુર

નિજાઓ—ઉપકાર

નિવાઓ—સ્વેદ

નિવ્વિટ્ટ—ઉચિત

નિમ્મગ્ગ—ઉચ્ચાન

નિવ્વિટ્ટ—'ઉપમુક્ત'—'ઉપભોગમાં આવેલ' એવા અર્થમાં બીજો એક 'નિવ્વિટ્ટ'
શબ્દ છે અને તેની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત નિર્વિષ્ટ' ઉપરથી સમજાવાની છે.

ઉદાહરણ—

નિમ્મગ્ગનિમ્મયં ત્વાં દૃષ્ટ્વા પ્રકટિતનિવાયશિથિલાક્ષી ।

તામ્યતિ તવ કૃતે નિવ્વિટ્ટયનિજ્ઞાયનિઘટ્ટ ! ॥૩૦૩

ઉચ્ચાનમાં ગયેલા તને જોઈને સ્વેદને લીધે હીલ્લાં અંગોને પ્રકટ કરતી તેની,
હે ઉચિત ઉપકાર કરવામાં કુશલ ! તારા માટે કાંક્ષા રાખે છે.

સુતપસુત્તે નિસાયં, ચામુંડાયાં નિમ્મંસા ।

નિદ્ધમ્મો એકમુખે, નિદિણિ-નિયાણિયા કુત્તણહરણે ॥૩૮૩॥

નિસાય—સુતેલ અને સારી રીતે સુતેલ

નિમ્મંસા—ચામુંડા દેવી

નિદ્ધમ્મ—એકમુખયાયી—એક તરફ જનાર
—એકમાર્ગી—વેદિયો

નિદિણિ } —નોંદવું—જરાબ ઘાસ કાઢી
નિયાણિયા } નાજવું—નકામું ઘાસ
કાઢી નાજવું

નિસાય—'ચંડાલ' અર્થવાળો 'નિસાય' શબ્દ સંસ્કૃત 'નિષાદ' ઉપરથી ઉપજી
શકે એમ છે.

વથા—

કેયારણિદિનિકર ણિયાણિયામૂલ્યજંપણમિસેણ ।

ણિમ્મંસદેવલં ણિદ્ધમ્મ ! પ્રિયા વચ્ચઈ ણિસાણ ॥૩૦૪॥(૩૮૩)

ણિણ્ણાલા ણોલચ્છા ણોલહયા ચેવ ચંચુમ્મિ ।

ણિગિણ્ણં ણિલ્લસિયં ચ ણિગ્ગણ, પાડિણ ણિસુદ્ધં ચ ॥૩૮૪॥

ણિણ્ણાલા તથા ણોલચ્છા તથા ણોલહયા ચચ્ચુઃ । ણિગિણ્ણં તથા ણિલ્લસિયં નિર્ગતમ્ । ણિસુદ્ધં પાતિતમ્ ।

વથા—

ણોલહયાઈ હળંતો ણોલચ્છવરો વિસાલણિણ્ણાલો ।

ણિગિણ્ણજિઓ હૂઓ આસમણિલ્લસિયરાવણિસુદ્ધો ॥૩૦૫॥(૩૮૪)

ણિજ્ઞાઓ ણિચ્છુંડો ણિરાહ-ણિગ્ધોર-ણિપ્પારેણ ।

ણિદ્ધંધસો અ ણિવ્વેરિસો અ અદય, ણિમેણં અપિ ઠાણે ॥૩૮૫॥

ઉદાહરણ—

કેયારણિદિનિકરે ણિયાણિયામૂલ્યજંપણનિમેષેણ ।

ણિમ્મંસદેવકુલં ણિદ્ધમ્મ ! પ્રિયા વ્રજતિ નિશાયામ ॥૩૦૪

એક તરફ જનારા-વેદિયા-હે ! કયારાને નીંદવા માટે નીંદામણનું મૂલ્ય કહેવાને બાને પ્રિયા, રાત્રિએ ચામુંડાનાં દેવઠમાં જાય છે.

ણિણ્ણાલા ણોલચ્છા ણોલહયા ચેવ ચચ્ચૌ ।

ણિગિણ્ણં ણિલ્લસિયં ચ નિર્ગતે, પાતિતે ણિસુદ્ધં ચ ॥૩૮૪॥

ણિણ્ણાલા	} — ચાંચ	ણિગિણ્ણ	} — નિર્ગત-નીકલેલ-નીસરેલ
ણોલચ્છા		ણિલ્લસિય	
ણોલહયા		ણિસુદ્ધ—પાડેલ	

ઉદાહરણ—

ણોલહયાઈ હળંતો ણોલચ્છવરો વિસાલણિણ્ણાલો ।

ણિગિણ્ણજિઓ હૂઓ આસમણિલ્લસિયરાવણિસુદ્ધો ॥૩૦૫

આશ્રમમાંથી બહાર નીકળેલા રાવણે. પાડી નાચેલો અને તેને-રાવણને-ચાંચ બડે હળંતો-પ્રહાર કરતો-વિશાલ ચાંચબાલો ઉત્તમ પક્ષી-જટાયુ, નિર્જીવ થયો.

ણિજ્ઞાઓ ણિચ્છુંડો ણિરાહ-ણિગ્ધોર-ણિપ્પરિસા ।

ણિદ્ધંધસો ચ ણિવ્વેરિસો ચ અદયે, ણિમેણં અપિ સ્થાને ॥૩૮૫॥

૧ 'ણિદ્ધમ્મપિયા' આલો સમસ્ત પાઠ કલ્પતાં તેનો અર્થ-‘વેદિયાની પ્રિયા-હી’ એવો થાય.

‘णिज्ज्ञाय’आदयः सप्त शब्दा निर्दयवाचकाः । ‘णिव्वेरिस’
अत्यर्थेऽपि दृश्यते । णिमेणं स्थानम् ।

यथा—

णिग्घोरे णिच्छुंडो अणिराहे को ठ्व ण हु अणिप्परिसो ।
णिद्धंघसे अणिव्वेरिसो अणिज्ज्ञाय ! कथं वि णिमेणे ॥३०६(३८५)
अविभिन्नगे .ए णिद्धम-णिद्धय-णि माया वि ।
णिअरट्टिए णिअरिअं, णिअंधण-णिअंसणा वत्थे ॥३८६॥

णिद्धमो तथा णिद्धओ तथा णिद्धमाओ अविभिन्नगृहः । अत्र—“णिअह-
पश्यति । णिव्वाइ—विश्राम्यति । णिमइ—न्यस्यति” । एते धात्वादेशीयूक्ताः
इति नोक्ताः । णिअरिअं निकरेण स्थितम् । णिअंधणं तथा णिअंसणं वक्ष्यम् ।

णिज्ज्ञाय
णिच्छुंड
णिराह
णिग्घोर
णिप्परिस
णिद्धंघस
णिव्वेरिस

—निर्दय-दया वगरनो

णिमेण—स्थान-ठेकाणुं

णिव्वेरिस—आ शब्द ‘अत्यर्थ’-‘घणुं’-‘वधारे घणुं’ एवा अर्थमां पण देखाय छे.
उदाहरण—

णिग्घोरे णिच्छुंडो अणिराहे क इव न खलु अणिप्परिसो ।

णिद्धंघसे अणिव्वेरिसो अणिज्ज्ञाय ! कुत्रापि णिमेणे ॥३०६

निर्दय तरफ निर्दय अने दयावाळा तरफ दयावाळो कोण न होय ! हे
दयावाळा ! निर्दय तरफ दयावाळो तो कोईक ज स्थानमां मळी शके.

अविभिन्नगेहके णिद्धम-णिद्धय-णिद्धमाया अपि ।

निकरस्थिते णिअरिअं, णिअंधण-णिअंसणा वत्थे ॥३८६॥

णिद्धम
णिद्धय
णिद्धमाय

—एक घरवाळो-जेमनुं घर
जुदुं नथी ते

णिअरिअ—निकरित-समूहमां रहके

णिअंधण } —कपडुं

णिअंसण } —निवसन-ओठवानुं कपडुं

णिअ—णिअह-पश्यति-देखे छे [८-४-१८१]

णिव्वा—णिव्वाइ—विश्राम्यति-वीसमे छे-वीहमे छे-वीसामो ले छे [८-४-१५५]

યથા—

ગિઅરિઅગુણ ! સુગિઅંસણ ! ગિઅંધણં કર્ણ ગિદ્ધમો રિવિઅ !

ગિદ્ધઅ ! વયમ્મિ રમિમો કિં પેમ્મં અગિદ્ધમાયાણં ॥ ૩૦૭ (૬૮૬)

ગિદ્ધમણં ઓઘસરે, ગિઅક્કલં વટુલે ચેઅ !

ગિન્વમિઅં પરિમુક્તે, પાણિગ્ગહણમ્મિ ગિન્વહણં ॥ ૩૮૭ ॥

ગિદ્ધમણં ગૃહજલપ્રવાહઃ । ગિઅક્કલં વર્તુલમ્ । ગિન્વમિઅં પરિમુક્તમ્ ।

ગિન્વહણં વિવાહઃ ।

યથા—

ગંધવે ગિન્વહણે તુહ ગિન્વમિઅં ગિઅક્કલથણીય !

વિરહે સુપરંતીય વાહેરિં વહઈ ગિદ્ધમણં ॥ ૩૦૮ ॥ (૩૮૭)

ગિમ્—ગિમ્હ—ન્યસ્યતિ—નીમે છે—સ્થાપે છે [૮-૪-૧૧૧]

આ વ્રણે ધાતુઓને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલા છે માટે અહીં નથી કહ્યા.

ઉદાહરણ—

ગિઅરિઅગુણ ! સુગિઅંસણ ! ગિઅંધણં કર્ણ ગિદ્ધમો મૂત્વા ।

ગિદ્ધઅ ! વ્રજે રમામહે કિં પ્રેમ અગિદ્ધમાયાણં ? ॥ ૩૦૭

ગુણના સમૂહવાળા ! સારા વસ્ત્રવાળા હે ! એક ઘરમાં રહેનારો હોઈને તું કપડાને લેંચ એક સમાન ઘરવાળા હે ! આપણે વ્રજમાં રમીએ. જેમનાં જુદાં જુદાં ઘર છે તેઓમાં પ્રેમ શું હોય ?

ગિદ્ધમણં ઓઘસરે, ગિઅક્કલં વર્તુલે ચૈવ ।

ગિન્વમિઅં પરિમુક્તે, પાણિગ્ગહણે ગિન્વહણં ॥ ૩૮૭ ॥

ગિદ્ધમણ—ઘરોના પાણીનો પ્રવાહ—ઘરો-

માંથી પાણીનો જે પ્રવાહ ચાલે છે

તે-ઘરના ચાલમાંથી વહેતું પાણી

ગિઅક્કલ—વર્તુલ—ગોઠ

ગિન્વમિઅ—નિર્વમિત—સારી રીતે ભોગવેલું

—એકવાર સારી રીતે ભોગવેલું

ગિન્વહણ—નિર્વહણ—પાણિગ્રહણ—વિવાહ

ઉદાહરણ—

ગાન્ધર્વે ગિન્વહણે તવ ગિન્વમિઅં ગિઅક્કલસ્તન્યાઃ ।

વિરહે સ્મરન્ત્યાઃ બાન્ધૈઃ વહતિ ગિદ્ધમણં ॥ ૩૦૮

ગાંધર્વે વિવાહમાં તારા ભોગવેલાને તારા વિરહમાં થાદ કરતી ગોઠ સ્તન બાઝી એવી તેણીનાં આંધુઓ કેમ જાણે ઘરના ચાલનો જલપ્રવાહ ન હોય તેમ વહે છે.

અદહમ્મિ ય ગિવચ્છરિખં, ગિરંતરં ચેઅ ગિંસિરિહી ।

ઓઆરણે ગિવચ્છણ-ગેવચ્છણયા, ચુઅમ્મિ ગિસ્સરિયં ॥૩૮૮

ગિવચ્છરિખં અદહમ્ । ગિત્તિરિહી નિરંતરમ્ । ગિવચ્છણં તથા ગેવચ્છણં
અવતારણમ્ । ગિસ્સરિખં સ્વસ્તમ્ ।

યથા—

ગિત્તિરિહીવિરહગિવચ્છરિખઅતણુ ગિસ્સરિખઅંસુ પત્તપિણ ! ।

ગેવચ્છણગહસ્થલિયા સયમેવ ગિવચ્છણીહુઆ વહુઆ ॥૩૦૯॥

અન્ન—“ગિયચ્છહ—પડ્યતિ । ગિરપ્પહ—તિષ્ઠતિ । ગિમાણહ, ગિમ્મવહ—
નિર્મિમીતે । ગિજ્ઞારહ—ક્ષીયતે । ગિંહુવહ—કામયતે । ગિઆરહ—કાળેક્ષિતં કરોતિ ।

અદદે ચ ગિવચ્છરિખં, નિરંતરે ચૈવ ગિત્તિરિહી ।

અવતારણે ગિવચ્છણ-ગેવચ્છણયા, ચ્યુતે ગિસ્સરિયં ॥૩૮૮॥

ગિવચ્છરિખ—અદદ-દદ નહિ-શિથિલ
ગિત્તિરિહી—નિરંતર-અંતર વગર-રોજ-
નિરય

ગિવચ્છણ
ગેવચ્છણ } —અવતારણ-ઉત્તરવું-ઉત્ત-
ગેવચ્છણય } રવાવું સાધન નીસરણી વગેરે
ગિસ્સરિખ—નિસ્સુત-સરી જવું-સરકી
જવું-સસી જવું-ચ્યુત થવું

ઉદાહરણ—

ગિત્તિરિહીવિરહગિવચ્છરિખઅતણુ: ગિસ્સરિખઅશ્રુ: પ્રાપ્તપ્રિયે ! ।

ગેવચ્છણગ્રહસ્થલિતા સ્વયમેવ ગિવચ્છણીભૂતા વહુકા ॥૩૦૯॥

નિરંતર વિરહને લીધે શરીર ઢીલું થઈ ગયું છે અને આંસુઓ ટપકી પડ્યાં
છે એવી વહુ પોતાનો પ્રિય આવતાં જ, નીચે ઊતરવા માટેની નીસરણી પકડનાં
પડી ગઈ અને પોતે જાતે જ નીસરણીરૂપ બની ગઈ-લાંબી થઈને પડી ગઈ.

ગિયચ્છહ—ગિયચ્છહ—પડ્યતિ—જુણ છે [૮-૪-૧૮૧]

ગિરપ્પહ—ગિરપ્પહ—તિષ્ઠતિ—ઊભો રહે છે [૮-૪-૧૬]

ગિમાણહ—ગિમાણહ } —નિર્મિમીતે-નિર્મે છે-નિર્માણ કરે છે [૮-૪-૧૯]

ગિમ્મવહ—ગિમ્મવહ

ગિજ્ઞારહ—ગિજ્ઞારહ—નિર્ઘીર્યતિ—ક્ષીયતે-ક્ષીણ થાય છે [૮-૪-૨૦]

ગિંહુવહ—ગિંહુવહ—નિધુવતિ—કામયતે-કામના કરે છે [૮-૪-૪૪]

ગિઆરહ—ગિઆરહ—નિભાલયતિ—કાળેક્ષિતં કરોતિ—ન્યારે છે-નિહાલે છે—આંસુને
ઢાળા જેવી કરીને જુણ છે [૮-૪-૬૬]

ળિરિગ્ઘઈ-નિલીયતે । ળિવ્વહઈ-પૃથક્, સ્પષ્ટો વા ભવતિ । ળિદુહઈ-
નિષ્ક્રમં કરોતિ । ળિવ્વોલઈ-મન્યુના ઓઠં મલિનં કરોતિ । ળિલ્લંછઈ-
મુશ્ચતિ । ળિડુહઈ-મજ્જતિ । ળિચ્છલઈ, ળિજ્ઞોહઈ, ળિહૂઈ-છિનતિ ।
ળિસુહઈ-ભારાક્રાન્તો નમતિ । ળિહુહઈ-ક્ષરતિ । ળિદુહઈ-વિગલતિ ।
ળિમ્મહઈ-ગચ્છતિ । ળિલ્લસઈ-ઉલ્લસતિ" । એતે ધાત્વાદેશેષૂકાઃ ઈતિ
નોકાઃ ॥ (૩૮૮)

ળિદુહિઅ-ળિવ્વસરિય-ળિરુવક્કયા થુક્ક-મુસિય-અકપસુ ।
ળિસિરિહિઅં ચ તુદે, ળીસારો મંડવે ચેય ॥૩૮૯॥

ળિરિગ્ઘ—ળિરિગ્ઘઈ-નિલીયતે-સંતાઈ જાય છે [૮-૪-૫૫]

ળિવ્વહ—ળિવ્વહઈ-પૃથક્ ભવતિ-જુદો થાય છે અથવા વા સ્પષ્ટો ભવતિ-સ્પષ્ટ
થાય છે [૮-૪-૬૨]

ળિડુહ—ળિડુહઈ-નિઃસ્તમ્મતિ-નિષ્ક્રમં કરોતિ-થંભી જાય છે-જઢ થઈ જાય
છે [૮-૪-૬૭]

ળિવ્વોલ—ળિવ્વોલઈ-મન્યુના ઓઠં મલિનં કરોતિ-ક્રોધને લીધે કે શોકને લીધે
હોઠ વગાડે છે-મોઢું ચડાવે છે [૮-૪-૬૯]

ળિલ્લંછ—ળિલ્લંછઈ-મુશ્ચતિ-મૂકે છે [૮-૪-૯૧]

ળિડુહ—ળિડુહઈ-નિવ્રુહતિ-મજ્જતિ-બૂડે છે [૮-૪-૧૦૧]

ળિચ્છલ—ળિચ્છલઈ }
ળિજ્ઞોહ—ળિજ્ઞોહઈ } —છિનતિ-છેદે છે [૮-૪-૧૨૪]
ળિહૂઈ—ળિહૂઈ

ળિસુહ—ળિસુહઈ-નિસ્સોદયતિ-ભારાક્રાન્તો નમતિ-ભારને લીધે નમી જાય છે-
ભારને લીધે વાંકો વળે છે [૮-૪-૧૫૮]

ળિદુહઅ—ળિદુહઅઈ-નિદ્રુવતિ-ક્ષરતિ-ખરે છે-ક્ષરે છે [૮-૪-૧૭૩]

ળિદુહ—ળિદુહઈ-વિગલતિ-ગળે છે-ટપકે છે [૮-૪-૧૭૫]

ળિમ્મહ—ળિમ્મહઈ-ગચ્છતિ-જાય છે [૮-૪-૧૬૨]

ળિલ્લસ—ળિલ્લસઈ-ઉલ્લસતિ-ઉલ્લસે છે-ઉલ્લાસ પામે છે [૮-૪-૨૦૨]

આ વાક્યા ધાતુઓને, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહો વતામ્યા છે માટે અહીં
નથી નોંધ્યા.

ળિદુહિઅ-ળિવ્વસરિઅ-ળિરુવક્કયા થુત્કુત-મુષિત-અકુતેષુ ।

ળિસિરિહિઅં ચ વ્રુટિતે, ળીસારો મળ્ડપે ચૈવ ॥૩૮૯॥

ગિદ્દહિઅં થૂંકતમ્—વિષ્ણૂતમ્—इत्यर्थः । गिक्खसरिओ सुषितः
अपइत्तसारः इति यावत् । गिरुक्कयं अकृतम् । गित्तिरिडिअं व्रुटितम् ।
अत्र—“गिरुवारइ—गृह्णाति । गिरिणज्जइ—पिनष्टि” । इत्येतौ धात्वादेशेभूतौ
इति नोक्तौ । गीसारो मण्डपः ।

यथा—

तुइ 'गित्तिरिडिअ—थामा रिउणो गिक्खसरिआ वसन्ति वणे ।

गिरुक्कयणीसारे तण्हाइ सुसंत—गिद્दहिया ॥३१०॥ (३८९)

णीसंपायं परिसंतजणवए, तह झुणिम्मि णीहरियं ।

णीसीमिओ य गिन्वासियम्मि, बाणम्मि णीलकंठी अ॥३९०

ગિદ્દહિઅ—નિષ્ણૂત—થુંકેલું—થુંકવું

ગિક્ખસરિઅ—નિષ્કસૂત—હુંટાયેલો—ધન

હરાઈ ગયું છે—નિષ્ક—સોનામહોર—

ઘીનારો—સરી ગઈ છે—એવો

ગિરુક્કય—ગિરુપકૃત—અકૃત—ન કરવું

ગિત્તિરિડિઅ—વ્રુટિત—તોડવું

ગીસાર—નીશાર—મંડપ

ગિરુવાર—ગિરુવારइ—गृह्णाति—ग्रहण करे છે [૮-૪-૨૦૯]

ગિરિણજ્જ—ગિરિણज्जइ—पिनष्टि—पीसे છે [૮-૪-૧૮૫]

આ વાક્યે ધાતુઓને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલા છે માટે અહીં કહ્યા નથી.

उदाहरण—

तव गित्तिरिडिम—स्थामानः रिपवः गिक्खसरिआ वसन्ति वने ।

गिरुक्कयणीसारे तण्णया शुण्यत्—गिद્दहिया ॥३१०

બલ તુટી ગયેલું છે, ધન ચોરાઈ ગયું છે અને તરશને લીધે થૂંક પળ
સુકાઈ ગયું છે : એવા તારા શત્રુઓ, જ્યાં મંડપ કરવામાં નથી આવ્યો એવા
વનમાં વસે છે.

णीसंपायं परिश्रान्तजनपदे, तथा ध्वनौ णीहरियं ।

णीसीमिओ च निर्वासिते, बाणे णीलकंठी च ॥३९०॥

णीसंपायं परिश्रान्तजनपदम् । णीहरियं शब्दः । णीसीमिओ निर्वासितः ।
णीलकंठी बाणवृक्षः ।

यथा—

बोलिय बहू णिसमुहं णीसंपाय अणीह रेलखंडी ।

अहिसरइ णीलकंठीवणम्मि णीसीमियस्स तस्स कए ॥ ३११ ॥ (३९०)

णीसणिआ णिःश्रेणी, णीआरणं अवि बलिघडीए ।

णूला साहाए, पट्टवासियाए य गेडाली ॥ ३९१ ॥

णीसणिआ निःश्रेणी । कप्रत्ययाभावे 'णीसणी' इत्यपि । णीआरणं बलिघटी ।
अत्र "णीइ णीणइ णीलकइ-गच्छति । णीरंजइ-भनक्ति । णुव्वइ-प्रकाशयति" ।
एते धात्वादेशेषूक्ताः इति नोक्ताः । 'णीहम्मियं-निर्गतम्' इति तु निर्पूर्वस्य

णीसंपाय—निसंपात-संपात-हाल चाल
-वगरनो समय-जनपद थाकी गयो
होय ते समय-बधा थाकी गया
होय ते समय

णीहरिय—निहादित-ध्वनि-अवाज
णीसीमिओ—निःसोमित-सीमामीथी बह्वार
काढेलो-सीमा बह्वार करेलो-हद बह्वार
करेलो
णीलकंठी—बाण नामनुं वृक्ष

उदाहरण—

गत्वा बधूः निशामुखं णीसंपाय अणीहरियकाञ्चिः ।

अभिसरति णीलकंठीवने णीसीमियस्स तस्य कृते ॥ ३११ ॥

रात्रीए बधा लोको थाकी गया होय-लोकोनी हालचाल बंध पडी होय-
एवे समये कंदोरानो य अबाज न थाय ए रीते णीलकंठीना बनमां जईने
बहू, ते हद बह्वार धयेलाने साह अभिसरे छे.

णीसणिआ निःश्रेणी, णीआरणं अपि बलिघट्टायाम् ।

णूला शाखायाम्, पट्टवासितायां च गेडाली ॥ ३९१ ॥

णीसणिआ } -निःश्रेणिका } -निसरणी-सीडी
णीसणी } -निःश्रेणि } -दादरो
णीआरण—निवारण-बलिनो घट्ट-नैवेद्यनो
कळश-ऊतारनो बडो

णूला—शाखा-डाल
गेडाली—लालाटिक-ललाटपट्टनुं पट्टयुक्त
विशेष प्रकारनुं भूषण-कण्ठनुं विशेष
प्रकारनुं पट्टावाहुं भूषण

णी—णीइ
णीण—णीणइ
णीलक—णीलकइ } —नयति-गच्छति-जाय छे [८-४-१६२]

‘हम्मि’धातोः सिद्धम् । णूला शाखा । अत्र-“णूमइ-छादयति” इति धात्वादेशो-
पूकमिति नोक्तम् । जेडाळी पट्टवासिता शिरोभूषणभेदः ।

मथा—

जेउडो ! तुम पुत्रय ! मा चडसु उच्चतरुणूलं ।

जं नीसणिपडिएसु वि णीआरणवल्लहाण होइ छलं ॥३१२॥ (३९१)

जेउडो सम्भावे, कूपतुलाए य जेलिच्छी ।

रवि-वणियसचिव-संढा जेसर-जेसत्थि-जेलिच्छा ॥३९२॥

जेउडो सद्भाव । जेलिच्छी कूपतुला । जेसरो रविः । जेसत्थी वणिक्-
सचिवः । जेलिच्छो षण्डः । “वृषभः” [] इत्यन्ये ।

जीरंज—जीरंजइ-भनकि-भागे छे [८-४-१०६]

णुव्व—णुव्वइ-प्रकाशयति-प्रकाशे छे [८-४-४५]

णूम—णूमइ-छादयति-ढाकि छे [८-४-२१]

आ बधा धातुओ, धात्वादेशना प्रकरणमां बतावेला छे माटे अही नथी नोंच्या.

जीहम्मिअ—‘निर्’ उपसर्ग साधना ‘गति’ अर्थवाळा ‘हम्म’ धातुद्वारा ‘जीहम्मिअ’
—‘निर्गत’-पदने साधवानुं छे.

उदाहरण—

जेडालिसुन्दर ! त्वं पुत्रक ! मा चट उच्चतरुणूलं ।

यद् णी निणिपतितेषु अपि णीआरणवल्लभानां भवति छलम् ॥३१२

ललाटपट्टना भूषण वडे भूषित हे सुंदर पुत्र ! तूं ऊंचा झाडनी शाखा ऊपर
न चड; कारण के जेमेने नैवेद्यनो-ऊतारनो-घट प्रिय छे एवी स्त्रीओनुं निसरणीएथी
पडी गयेलाओमां पण छल होय छे.

जेउडो सद्भावे, कूपतुलायां च जेलिच्छी ।

रवि-वणिक्सचिव-षण्डा जेसर-जेसत्थि-जेलिच्छा ॥३९२॥

जेउडो—सद्भाव-सारो भाव-खरी रीत

जेलिच्छी—कूपतुला-गरेडी

जेसर—नैवाहर-निशाना अंभकारने हरनार

रवि-सरज

जेसत्थि—निषद्यास्थायि-निषद्या-बुकाननो

मुख्य बेठक-थडुं; ते ऊपर बेसनार-

नेस्ती-वाणियानो सद्भावक

जेलिच्छ--षण्ड-नपुंसक

યથા—

ગેસત્થિઅ ! ગેલચ્છો તં ગેઝકુણ ગેસર-અત્થમ્મણે ।

ગેલિચ્છિરવં સોઠં વચ્ચઈ જં જલમિસેણ તુહ જાયા ॥૩૧૩॥

અત્ર-‘ગેઢું-નીડમ્’ હિતિ તુ ‘નીડ’ શબ્દમવમિતિ નોક્તમ્ ॥ (૩૧૨)

મદ્દવઅઝ્જલદસમીઋસવભેઅમ્મિ ગેઢુરિયા ।

ગેઢુરિયા માદ્રપદોઝ્જલદશમ્યાં કશ્વિદુઃસવવિશેષઃ ।

યથા -

સંકેયં આગણ ઉવવઈમ્પિ દૂઈઈ ઇત્તિ સંલ્લવિયા ।

અહિસરઈ ણાયરવહૂ ગેઢુરિયાદંસણમિસેણ ॥૩૧૪॥

અત્ર-‘ગોલ્હઈ-ક્ષિપતિ’ હિતિ ધાત્વાદેશેષૂકમિતિ નોક્તમ્ ॥

ગેલચ્છ—ઘીજા સંમ્રહકારો આ શબ્દનો ‘વૃઃમ-‘વલદ’-‘સાંઢ’ અર્થ બતાવે છે.

ગેઢું-ગેઢું’ એટલે ‘નીડ’-‘માલો’. સંસ્કૃત ‘નીડ’ ઊપરથી આ શબ્દ આવેલો છે માટે તેને અહીં બતાવ્યો નથી [૮-૧-૧૦૬]

ઉદાહરણ—

ગેસત્થિઅ ! ગેલચ્છો ત્વં ગેઝકુણ ગેસર-અસ્તમયને ।

ગેલિચ્છિરવં ધ્રુત્વા વ્રજતિ યદ્ જલમિષેણ તવ જાયા ॥૩૧૩॥

હે નેસ્તિ ! તું સદ્ભાવથી-સરેસર-સરી રીતે ઘંઢ છો-નપુંસક છો તેથી સૂર્યાસ્ત થતાં કૂવાની ગરેઢીને અવાજ સાંભળીને તારી છી પાણીને વહાને વહાર જાય છે.

માદ્રપદઝ્જલદસમીઋસવભેદે ગેઢુરિયા ।

ગેઢુરિયા-માદ્રવા શુઠ(શુક્લ) દિઠ(દિવસ) દશમીને રોજ થતો વિશેષ પ્રકારનો ઉત્સવ ગોલ્હ-ગોલ્હ-નોદયતિ-ક્ષિપતિ-ફેકે છે [૮-૪-૧૪૩]

આ ધાતુને, ધાત્વાદેશોની સાથે બતાવેલો છે માટે અહીં નથી લખ્યો.

ઉદાહરણ—

સંકેતમ્ આગતે ઉપપત્તૌ દૃત્યા ઇટિતિ સંલ્પિતઃ ।

અમિસરતિ નાગરવધૂઃ ગેઢુરિયાદર્શનમિષેણ ॥૩૧૪॥

ઉપપતિનો સંકેત મળતાં જ દ્વિતીય શીઘ્ર બોલાવેલી નાગરની વહુ. માદ્રવા શુઠ દૃશમીને રોજ થતા ઉત્સવને જોવાનું વાનું કરીને અમિસરે છે,

અથ અનેકાર્થા:-

ઉચ્છુણિવીલણકંઢે તહેવ કુંડમ્મિ પંદં ચ ॥૩૯૩॥

પંદં ઇક્ષુનિપીડનકાણ્ડમ્ કુણ્ડાલ્યો માણ્ડવિશેષથેતિ દ્વચર્થમ્ । કેચિત્
તુ “ઇક્ષુનિપીડનકાણ્ડવાચકો એવ પંદ-કુણ્ડશબ્દો દેશ્યો” [] ઇત્યાહુઃ ।
યદાહ-“ઇક્ષુનિપીડનકાણ્ડં પંદં કુંડં ચ, ગો-પંદી । ન તુ કુણ્ડાલ્ય-
માણ્ડવાચી ‘પંદ’શબ્દો દેશ્યઃ” [] અસ્માભિસ્તુ ઉભયમપિ દૃષ્ટમ્ ઇતિ
અનેકાર્થેષૂપનિબદ્ધમ્ ॥ (૩૯૩)

ઘાણે મૂકે પક્કો, પળ્ળો કૂવે સ્વલ-અગ્ગજેસું ચ ।

કર્દમિએ વૃત્તિવિચરે પઓયણે પળ્લયં પિમિત્તે ય ॥૩૯૪॥

હવે અનેક અર્થવાઝા શબ્દો:

ઇક્ષુનિપીડનકાણ્ડે તથૈવ કુણ્ડે પંદં ચ ॥૩૯૩॥

પંદ—૧ શેરદી પીલવાનું કાણ્ડ ૨ નન્દા-કુંડું-નાંદ-વિશેષ પ્રકારનું મોટું વાસણ

પંદ—કેટલાક સંગ્રહકારો તો કહે છે કે ‘પંદ’ શબ્દના ઉક્ત બે અર્થ
નથી પણ ‘પંદ’ અને ‘કુંડ’ એ બન્ને શબ્દો સમાન અર્થવાઝા છે અર્થાત્ ‘પંદ’
એટલે ‘શેરદી પીલવાનું કાણ્ડ’ અને ‘કુણ્ડ’ એટલે પણ શેરદી પીલવાનું કાણ્ડ. આ
એક જ અર્થના એ બન્ને શબ્દો—‘પંદ’ અને ‘કુંડ’ શબ્દો-દેશ્ય છે. તેઓ કહે છે
કે “ ઇક્ષુનિપીડનકાણ્ડં પંદ કુંડં ચ, ગો-પંદી ” [] અર્થાત્ ‘પંદ’ અને
‘કુંડ’ એટલે શેરદી પીલવાનું કાણ્ડ તથા પંદી એટલે બલ્દ-નંદી. બલ્લી, તેઓ કહે
છે કે ‘કુંડા’ અર્થમાં ‘પંદ’ શબ્દ દેશ્ય નથી. (કારણ કે મોટા કુંડા)–અલિજર-
અર્થમાં સંસ્કૃતમાં ‘નન્દા’ શબ્દ પ્રતીત છે.)

હેમચંદ્ર કહે છે કે અમે તો ‘પંદ’ શબ્દના બન્ને અર્થો ઠીકા છે માટે તેને
અનેકાર્થક શબ્દોમાં નોંધેલો છે.

ઘાણે મૂકે પક્કો, પળ્ળો કૂવે સ્વલ-અગ્ગજેસુ ચ ।

કર્દમિતે વૃત્તિવિચરે પ્રયોજને પળ્લયં નિમિત્તે ચ ॥૩૯૪॥

णक्को प्राणम् मूकश्च । प्राहे तु 'णक्क'शब्दो 'नक्क'शब्दभव एव ।
णण्णो कूपः दुर्जनः उद्येष्ठो भ्राता चेति त्र्यर्थः । णल्लयं कर्दमितम् वृत्तिविवरम्
प्रयोजनम् निमित्तं चेति चतुर्थम् ॥ (३९४)

रय-दुद्वेज्जेसु णडुलं, अह णद्धंभवयं अघिण-णिंदासु ।
सब्भावे अभिप्पाए णाउड्डो, चौर-कंचणे णिक्खो ॥३९५॥

णडुलं रतम् दुर्दिनं च । णद्धंभवयं अघृणा, निन्दा चेति द्वयर्थम् ।
णाउड्डो सद्भावः अभिप्रायश्च । "मनोरथः" [] इत्यन्ये । णिक्खो चौरः
काश्चनं च ॥ (३९५)

कउह-छउमेसु णिव्वं, णिययं रय-सयण-सासय-घडेसु ।
सुत्तोट्टिए णिरासे उब्भट्ट-अकिवेसु अ णिविद्धो ॥३९६॥

णिव्वं ककुदम् व्याजश्च । पटलान्ते तु 'णिव्व'शब्दो 'नीत्र'शब्दभव

णक्क—१ नाक २ मृगो

णण्ण—१ कूबो २ खळ-दुर्जन ३ नाना-मोटो भाई

णल्लय—१ कादववाळुं २ वाडनुं छिडुं ३ प्रयोजन ४ निमित्त

णक्क—प्राह-जलचर विशेष-अर्थवाळो 'णक्क' शब्द देश्य नथी. ए, संस्कृत
'नक्क' शब्द ऊपरथी ज आवेलो छे

रत-दुर्दिनेषु णडुलं, अथ णद्धंभवयं अघृणा-निन्दासु ।

सद्भावे अभिप्राये णाउड्डो, चौर-काश्चने णिक्खो ॥३९५॥

णडुल—१ रत-रतिक्रीडा २ दुर्दिन-

णाउड्ड—१ सद्भाव २ अभिप्राय

दुदण-करत-कवखतनुं वादळ

णिक्ख—१ चौर २ निष्क-काश्चन-सोनुं

णद्धंभवय—१ अघृणा २ निन्दा

णाउड्ड—बीजा संप्रहकारो कहे छे के "णाउड्ड एट्ठे मनोरथ."

ककुद-छयसु णिव्वं, णिययं रत-शयन-शाश्वत-घटेसु ।

सुप्तोत्थिते निराशे उद्भट-अकृपेसु च णिविद्धो ॥३९६॥

णिव्व—१ ककुद-बळदनुं कांध-बळदनी खुंघ २ लघ-कपट

णियय—१ रत-रतिक्रीडा २ शयन-पथारी ३ नियत-शाश्वत-निरंतर ४ घटो

१ णिविद्धो मु० । २ सरस्वातो 'णेउड्ड' गा० ३९२

एव । णिययं रतम् शयनीयम् शाश्वतम् घटश्चेति चतुर्थम् । 'णिविट्ठो
सुप्तोत्थितः निराशः उद्धटः नृशंसश्चेति चतुर्थः ॥ (३९६)

सेय-गणेषु णिहाओ, पुट्टे उव्वेठिए णिरग्घो अ ।

चौर-द्विग-पुट्टेसु णिरक्कं, उज्जुअ-ददेषु णिप्पिच्छं ॥३९७॥

णिहाओ स्वेदः समूहश्च । 'णिरग्घो पृष्ठम् उद्वेष्टितं च । 'णिरक्को
चौरः स्थितः पृष्ठं चेति त्र्यर्थः । णिप्पिच्छं ऋजु दढं च ॥ (३९७)

पयड-उज्जु-रिउसु णिराओ, णिट्ठं च टंकिए विसमे ।

णिहुअं णिब्बावारे तुण्हिक्के तह य सुरयस्मि ॥३९८॥

णिराओ प्रकटः ऋजुः रिपुश्चेति त्र्यर्थः । णिट्ठं टङ्कच्छिन्नम् विषमं
च । णिहुअं निर्व्यापारम् तूष्णीकम् सुरतं चेति त्र्यर्थम् ॥ (३९८)

णिविट्ठ—१ सुष्टेने ऊठेलो २ निराश ३ उद्धट ४ क्रूर-कृपा विनानो

णिव्व—'णिव्व' एटले 'छापरा ऊपरना पडाळनो छेडो-नेवुं'. आ अर्थवाळो
णिव्व, संस्कृत 'नीत्र' ऊपरथी ज आवेलो छे.

स्वेद-गणेषु णिहाओ, पृष्टे उद्वेष्टिते णिरग्घो च ।

चौर-स्थित-पृष्टेषु णिरक्कं, ऋजुक-ददेषु णिप्पिच्छं ॥३९७॥

णिहाअ—१ स्वेद-परसेवो २ समूह

णिरक्क—१ चौर २ स्थित ३ पृष्ठ

णिरग्घ—१ पृष्ठ-पूछेळ-पूछवुं-प्रदन २

णिप्पिच्छ—१ सरळ २ दढ

उद्वेष्टित

प्रकट-ऋजु-रिपुषु णिराओ, णिट्ठं च टङ्किते विषमे ।

णिहुअं निर्व्यापारे तूष्णीके तथा च सुरते ॥३९८॥

णिहाअ—१ प्रकट २ सरळ ३ रिपु-शत्रु

णिट्ठं—१ निष्टङ्क-टांकणाथी टांकेंलुं २ विषम-सम नहि ते-ऊंचुंनीचुं

णिहुअ—१ व्यापार-प्रवृत्ति-विनानुं २ तूष्णीक-मौन राखनार-चूप रहेनार ३ सुरत-

निधूत-रतिक्रीडा

१ णिरप्पो मु० । २ णिरिक्कं पा० । ३ त्र्यर्थम् पा० ।

णिव्वलियं जलधौए पविगणिए विहडिए चेय ।

वायस-मूकेसु णिउक्कणो, णिहेलणं अगार-जघनेसु ॥३९९॥

णिव्वलियं जलधौतम् प्रविगणितम् विघटितं चेति व्यर्थम् । “णिव्वलेइ-दुःखं मुञ्चति, निष्पद्यते, क्षरति च” इति धात्वादेशे सिद्धम् । णिउक्कणो वायसः मूकश्च । णिहेलणं गृहम् जघनं च । अत्र-“णिव्वरइ-दुःखं कथयति, छिनत्ति च । णिहोडइ-निवारयति, पातयति च । णिलुक्कइ-तुडति, निलीयते च । णिवहइ णिरिणासइ-गच्छति, पिनष्टि, नश्यति च । णीलुंछइ-

णिव्वलियं जलधौते प्रविगणिते विघटिते चैव ।

वायस-मूकेसु णिउक्कणो, णिहेलणं अगार-जघनेषु ॥३९९॥

णिव्वलिय-१ पाणीथी धोयेल २ प्रविगणित ३ विघटित-बगडेलुं

णिउक्कण-१ कागडो २ मूंगो

णिहेलण-१ अगार-घर २ जघन-साधळ

णिव्वल-णिव्वलेइ-दुःखं मुञ्चति-दुःख मूके छे. [८-४-९२]

णिव्वलेइ-निष्पद्यते-नीपजे छे. [८-४-६२]

णिव्वलेइ-क्षरति-खरे छे. [८-४-१७३]

णिव्वर-णिव्वरइ-दुःखं कथयति-दुःख कहे छे. [८-४-—३]

णिव्वरइ-छिनत्ति-छेदे छे. [८-४-१२४]

णिहोड-णिहोडइ-निवारयति-निवारे छे. [८-४-२२]

णिहोडइ-पातयति-पाडे छे. [८-४-२२]

णिलुक्क-णिलुक्कइ-तुडति-तोडे छे. [८-४-११६]

णिलुक्कइ-निलीयते-संताय छे. [८-४-५५]

णिवह-णिवहइ-गच्छति-जाय छे. [८-४-१६२]

णिवहइ-पिनष्टि-पीसे छे. [८-४-१८५]

णिवहइ-नश्यति-नासे छे. [८-४-१७८]

णिरिणास-णिरिणासइ-गच्छति-जाय छे. [८-४-१६२]

णिरिणासइ-पिनष्टि-पीसे छे. [८-४-१८५]

णिरिणासइ-निर्णयति-नासे छे. [८-४-१७८]

णीलुंछ-णीलुंछइ-निष्पद्यति-नीबडे छे-नीकळे छे. [८-४-७१]

णीलुंछइ-आच्छोदयति-छोडे छे-पछाडे छे.

નિષ્પત્તિ, આછોટયતિ ચ । જીરવઈ-બુધુક્ષતે, આક્ષિપતિ ચ । જીહરઈ
નિઃસરતિ, આક્રન્દતિ ચ । જુમઈ-ન્યસ્યતિ, છાદયતિ ચ" ઇતિ ધાત્વા-
દેશેષૂક્તાઃ ઇતિ નોક્તાઃ ॥ (૩૧૯)

इत्याचार्यभ्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्तोत्ररूपदेशीशब्दसंग्रहवृत्ता
चतुर्थो वर्गः ॥छ॥ ग्रन्थाग्रम् '७३२ ॥

જીરવ—જીરવઈ-બુધુક્ષતે-આવાને ઇચ્છે છે. [૮-૪-—૫]

જીરવઈ-આક્ષિપતિ-આક્ષેપ કરે છે. [૮-૪-૧૪૫]

જીહર—જીહરઈ-નિઃસરતિ-નીસરે છે-નીહરે છે. [૮-૪-૭૯]

જીહરઈ-નિહ્વતિ-આક્રન્દતિ-રહે છે-

મોટેથી વૂમ પાડે છે. [૮-૪-૧૩૧]

જુમ—જુમઈ-ન્યસ્યતિ-સ્થાપે છે-નીમે છે. [૮-૪-૧૯૯]

જુમઈ-છાદયતિ-ચાંદે છે-ઢાંકે છે. [૮-૪-૨૧]

આ વાક્ય ધાતુઓને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેવામાં આવ્યા છે તેથી અહીં
ફરીવાર નોંધ્યા નથી.

પ્રમાણે આચાર્ય હેમચંદ્રે રચેલા અને પોતાની બનાવેલી ટીકાવાળા
દેશીશબ્દસંગ્રહની વૃત્તિનો ચતુર્થ વર્ગ પૂરો થયો.

પંચમઃ વર્ગઃ

અથ 'ત'આદયઃ—

તંબા ગાઈ, તંટં પુટ્ટં, સુત્ર-ઉત્પલેસુ તગ્ગ-તળા ।

તટ્ટી ચઈઈ, સોગમ્મિ તમો, તવળી ચ ભક્ષવ્મિ ॥૪૦૦॥

તંબા ગૌઃ । તંટં પૃષ્ઠમ્ । તગ્ગં સૂત્રમ્ । 'સૂત્રમ્' ઇતિ સામાન્યાભિધા-
નેડપિ 'સૂત્રકઙ્કણમ્' ઉચ્યતે । યદાહ—“તગ્ગં ચ સૂત્રકઙ્કણકમ્” [] ।
તળં ઉત્પલમ્ । તટ્ટી વૃત્તિઃ । તમો શોકઃ । તવળી ભક્ષણયોગ્યં કળાદિ ।

પંચમ વર્ગ

હથે આદિમાં 'ત'વાળા શબ્દોઃ

તંબા' ગૌઃ, તંટં પૃષ્ઠમ્, સૂત્ર-ઉત્પલેષુ તગ્ગ-તળા ।

તટ્ટી વૃત્તૌ, શોકે તમો, તવળી ચ ભક્ષયે ॥૪૦૦॥

૧ તંબા—{ તમ્પા^૧ }—ગાય

તંટ—પૃષ્ઠ-પીઠ-પાછલો ભાગ

તગ્ગ—ત્રાગહો-ધાગો-સૂતર-સૂતરનું કંકળ

તળ—તૃળ-ઉત્પલ-ઉત્પલ કમલ

તટ્ટી—ટટ્ટી-વાહ-ટાટી

તમ—શોક

તવળી—ભક્ષય-સ્વાવાયોગ્ય કળ વગેરે

તગ્ગ—મૂલ ગાયમાં 'તગ્ગ'નો અર્થ માત્ર 'સૂતર' બતાવ્યો છે તો પણ અહીં
તેનો 'સૂત્રકંકળ'—'સૂતરનું કંકળ' ૨ એવો વિશેષ અર્થ સમજાવાનો છે. કણુ છે કે
“તગ્ગં ચ સૂત્રકઙ્કણકમ્” [] તગ્ગ એટલે સૂત્રકંકળ

૧ આ. હેમચંદ્ર પોતાના સંસ્કૃતકોશમાં 'ગાય'ના અર્થમાં 'તમ્પા' અને 'તંબા'
એમ બન્ને શબ્દો આપે છે: “ગૌઃ × × તમ્પા નિલ્લિપ્તિકા તંબા” —(અભિજ્ઞાન. ૦
કાં. ૪ શ્લો. ૩૩૨) પ્રસ્તુત 'તંબા' અને ઉક્ત 'તમ્પા' અને 'તંબા' એ બધા સમાન
શબ્દો છે. ૨ જુઓ વર્ગ ૩ ગા. ૩૦૬ નું વિવરણ

યથા—

તંટવહન-તટ્ટિવિહીર્ષિં તંત્રચારણય ! તગ્ગવલ્લનેર્હિ ।
તળ્લોચન ણ તવર્ણિ કુર્ણંતિ વિરહે તમં જડા જંતિ ॥૩૧૫॥(૪૦૦)
તેમણં ચુલ્લી, તહરી બહલસુરા, વાવડે તવઓ ।
તસિયં શુલ્કે, સયણે તલ્લડં, ઓલ્લમ્મિ તણ્ણયં ॥૪૦૧॥

તેમણં ચુલ્લિઃ । તહરી પક્કિલા સુરા । તવઓ વ્યાપૃતઃ । તસિયં શુલ્કમ્ ।
તલ્લડં શય્યા । તણ્ણાયં આર્દ્રમ્ ।

યથા—

વિરહમ્મિ તુજ્ઞ સૂહવ ! તસિય તળ્ણાયકમલતલ્લડપ્ ।
તેમણં વ તપ્પઈ સહી તહરીતવઓ ણ જાણસિ તુમં તુ ॥૩૧૬॥(૪૦૧)

ઉદાહરણ—

તંટવહન-તટ્ટિવિધિભિઃ તંત્રચારણક ! તગ્ગવલ્લનૈઃ ।

તળ્લોચના ન તવર્ણિ કુર્વન્તિ વિરહે તમં જડા યાન્તિ ॥૩૧૫

ગાયોને રેચારનાર હે ! પ્રિયના વિરહનો પ્રસંગ આવતાં ઉત્પલ-કમલ-જેવાં લોચનવાળી સ્ત્રીઓ જડ બને છે અને જડ થયેલી એવી તેણીઓ શોક પામે છે. આમ થવાથી જ તે વિરહિણી સ્ત્રીઓ પીઠ ઊપર માર વહીને, તટ્ટીઓ-ટાટીઓ-બનાવીને અને સૂત્રનાં-સૂતરનાં-કંકણોને વળીને સ્વાવાયોગ્ય કળ વગેરેને કરી શકતી નથી-મેલવી શકતી નથી-પેદા કરી શકતી નથી અથવા રસોઈ કરી શકતી નથી.

તમણં ચુલ્લિઃ, તહરી બહલસુરા, વ્યાપૃતે તવઓ ।

તસિયં શુલ્કે, શયને તલ્લડં, આર્દ્રે તળ્ણાયં ॥૪૦૧॥

તમણ—ચૂલો

તહરિ—ઘટ થયેલો દારૂ-જાડો દારૂ

તવઅ—બ્યાપારવાલો—ક્રિયાવાલો

તસિય—સૂકું

તલ્લડ—તલ્પક-શયન-પથારી

તળ્ણાય—આલું-મીનું

ઉદાહરણ—

વિરહે તવ સુભગ ! તસિય તળ્ણાયકમલતલ્લડપ્ ।

તમણં ઇવ તપ્યતે સક્ષી તહરીતવઓ ન જાનાસિ ત્વં તુ ॥૩૧૬

હે સુભગ ! તારો વિરહ થયે મીના કમલની પથારી સુકાઈ જતાં સક્ષી, ચૂલાની પેટે તપે છે, તું તો ઘટ થયેલા મયમાં વ્યાપૃત-મશગુલ બનેલો છે તેથી જાણતો નથી.

૧ ‘તેમની ચુલ્લિભિદિ-અપિ’-હૈમઅને૦ વાં૦ ૩ શ્લો૦ ૩૦૨ ।

૨ મૂલ્યું આ ‘તંત્રચારણય !’ પદ સંવોધનરૂપે લઈએ તો આ અર્થ સંગત છે અને તે પદનો ‘ગાયોને ચારવાનું’ એવો અર્થ લઈએ તો ‘ગાયોને ચારવાની પ્રશ્નિતિવદે’ એવો અર્થ પણ અહીં સંગત છે

તચ્છિંડં ચ કરાલે, નયરારક્ષ્યે તલારો ય ।

તત્તિલ્લો તલ્લિચ્છો ય તત્પરે, તળચ્ચ તળેસી ય ॥૪૦૨॥

તચ્છિંડં કરાલમ્ । તલારો નગરારક્ષકઃ । તત્તિલ્લો તથા તલ્લિચ્છો
તત્પરઃ । તળેસી તૃણપ્રકરઃ ।

યથા—

દોસગવેસણતત્તિલ્લ ! તલારમયા તળેસિઅંતરિયા ।

હા તઈં તલ્લિચ્છા સા તમતચ્છિંડે પડિચ્છઈ કુડંગે ॥૩૧૭॥(૪૦૨)

તરસં માંસે, તંબેદિ-તંબટ-ારિયાઝ સેહાલી ।

ઈચ્છાઈ તક્કળા, તંતડિ-તોંતડિયા કરંબમ્મિ ॥૪૦૩॥

તચ્છિંડં ચ કરાલે, નગરારક્ષે તલારો ચ ।

તત્તિલ્લો તલ્લિચ્છો ચ તત્પરે, તૃણચયે તળેસી ચ ॥૪૦૨॥

તચ્છિંડ—કરાલ—વીહામણું

તલાર—નગરનો રક્ષક—કોટવાલ

તત્તિલ્લ—તત્પર

તલ્લિચ્છ—તલ્લિસ—તત્પર—એક લક્ષ્યવાલો

તળેસિ—તૃણનો ઢગલો

ઉદાહરણ—

દોષગ'વેસણતત્તિલ્લ ! તલારમયાત્ તળેસિઅંતરિતા ।

હા ત્વચિ તલ્લિચ્છા સા તમસ્તચ્છિંડે પ્રતીક્ષતે કુડંગે ॥૩૧૭

દોષ શોધવામાં તત્પર છે ! જો નજર કર, તારામાં તત્પર એવી તેણી કોટવાલના
મથને લીધે તૃણના—ઘાસના—ઢગલામાં સંતાયેલી રહી, અંધારાથી મથકર એવા કુડંગમાં—
સાઢના જાઢામાં—તારી પ્રતીક્ષા કરે છે—રાહ જૂએ છે.

તરસં માંસે, તંબેદિ-તંબટકારિયાઝ શેફાલી ।

ઈચ્છાયાં તક્કળા, તંતડિ-તોંતડિયા કરમ્બે ॥૪૦૩॥

૧ 'દોસગવેસણતત્તિલ્લ' એ જો 'કોટવાલ'નું વિશેષણ લઈએ તો પણ અર્થ સંગત છે.

૨ પિશિતં તરસં માંસમ્"—(અમરકોઠ મનુષ્યવર્ગ કાં ૦ ૨ શ્લો ૬૩) અમરકોશમાં
'તરસ' ચન્દ 'માંસ'નો પર્યાય છે. ૩ -ડિ-તોતડિ-પા ૦ ૧ ।

तरसं मांसम् । तंबेही तथा तंबटकारी शेफालिका । तक्णा इच्छ ।
तंतडी तथा तोंतडी करम्बः ।

यथा—

चय तंबेहिकुडंगं ण तंबटकारिरक्खसणो अयं ।

ण हु तरसतक्कणं कंगुतोंतडी कलमतंतडी हरइ ॥३१८॥ (४०३)

गोहूमकुंकुमियाए य तंबिरा तंबरत्ती य ।

तरवट्टो पणुणाडम्मि, तडवडा आउलितरुम्मि ॥४०४॥

तंबिरा तथा तंबरत्ती गोधूमेषु कुङ्कुमच्छाया । तरवट्टो प्रपुनाटः ।
तडवडा आउलिवृक्षः ।

तरस—मांस

तंबेहि

तंबटकारी

तंबटकारिया

उदाहरण—

तक्णा—तर्कणा—इच्छा

तंतडि

तोंतडि

करंब—करंबो

त्यज तंबेहिकुडंगं न तंबटकारिरक्खसणोऽयम् ।

न खलु तरसतक्कणं कंगुतोंतडी कलमतंतडी हरति ॥३१८

शेफालिकाना जाळने तजी दे, आ, शेफालिना रंगथी रंगायेल वज्रवाळो नथी.
ए खरेखर छे के, मांस खावानी इच्छाने कांगनो करंबो के कलमी चोखानो करंबो
हरी शकतो नथी—मटाडी शकतो नथी.

गोधूमकुङ्कुमिकायां च तंबिरा तंबरत्ती च ।

तरवट्टो प्रपुनाटे, तडवडा आउलितरौ ॥४०४॥

तंबिरा } ताम्रा—{ तांबा जेवी लाल—

तंबरत्ति } ताम्ररक्ति—{ घडंमां आवती

कंकुजेवी छांया—गेरु

तरवट्ट—प्रपुनाट के पन्नाटनुं वृक्ष—कुंबाबियो

तडवडा—तडवड तडवड अवाज करतुं

आवळनुं झाड

तलिण—तलिण एटले सूक्ष्म. संस्कृत 'तलिन' शब्द ऊपरथी आ 'तलिण' शब्द
आवेळो छे

तर—तरइ—शक्नोति—शके छे—समर्थ थाय छे [८-४-८६]

तच्छु—तक्ष्णोति—तासे छे—पातळुं करे छे—छोळे छे [८-४-१९४]

तड—तडइ

तडु—तडइ

तडुव—तडुवइ

तनोति—ताणे छे—लावुं पहेळुं करे छे—विस्तारे छे [८-४-१३७]

१ कंगुतंतडी कलमतंतडी पा० १ । २ पडमाड—पा० ।

થતા—

સહિ ! તંબરસિરમ્મે છિયે મુત્તમ્મિ તંબિરંછિ ! પિપ્પે ।

તરવટ્ટ-તડવડાડકુલકુડંગ્ગ કીસ ચલિયા સિ ? ॥૩૧૯॥

અત્ર-‘તલિણં સૂક્ષ્મમ્’ હિતિ ‘તલિન’શબ્દભવમ્ । ‘તરટ્ટ-શક્નોતિ’ । ‘તચ્છટ્ટ-તક્ષ્ણોતિ’ । ‘તડટ્ટ તટ્ટટ્ટ તટ્ટવટ્ટ-તનોતિ’ । એતે ધાત્વાદેશેષૂક્તા હિતિ નોક્તાઃ ॥ (૪૦૪)

હંદોબે તંબકિમી, તળસોહ્લી મલ્હિયાએ ય ।

સુરયમ્મિ તત્તુડિહ્લં, પસારિએ ચેય તળરાસી ॥૪૦૫॥

તંબકિમી હન્દ્રગોપઃ । તળસોહ્લી મલ્હિકા । તત્તુડિહ્લં સુરતમ્ । તળરાસી પ્રસારિતમ્ ।

ઉદાહરણ—

સહિ ! તંબરસિરમ્મે ક્ષેત્રે સુતે ‘તંબિરાશ્ચિ’! પ્રિયે ।

તરવટ્ટ-તડવડાડકુલકુડંગ્ગ કે કસ્માત્ ચલિતા અસિ ? ॥૩૧૯॥

હે સહિ ! હે ઘડમાં આવેલ ગેરુ જેવી લાલ આંચવાળી ! ઘડમાં આવેલ ગેરુથી રમણીય થયેલા ક્ષેત્રમાં પ્રિય સુતો છે છતાં તું કુંવાડિયા અને આવઠથી સ્ત્રીઓથી એવા જાડામાં શા માટે ચાલી છો ?

હન્દ્રગોપે તંબકિમી, તળસોહ્લી મલ્હિકાયાં ચ ।

સુરતે તત્તુડિહ્લં, પ્રસારિતે ચૈવ તળરાસી ॥૪૦૫॥

તંબકિમિ — તામ્રકૃમિ-તાંબા જેવો લાલ કૃમિ	તળસોહ્લિ — ‘તૃણશૂલ્ય-મલ્હિકા-મોગરો
-કરમિયું-લાલ કીડો-હન્દ્રગોપ નામનો	તત્તુડિહ્લ — સુરત-રતિકીડા
વરસાથી કીડો	તળરાસિ — ‘તૃણરાશિ-ફેલાયેલું-પ્રસારિત

૧ ‘તંબિરંછિપિપ્પે’ એમ અલંકાર સમક્ષિપ્તો તો ‘ઘડમાં આવેલા ગેરુ જેવી લાલ આંચવાળો પ્રિય સુતો છે છતાં’ એમ અર્થ થઈ શકે.

૨ ‘તૃણશૂલ્યં તુ મલ્હિકા’ (અમરકો. વનૌષધિ. કાં. ૨ શ્લો. ૬૯)

‘તૃણશૂલ્યં મલ્હિકાયાં કેતકીશાશ્વિનઃ ફલે’—(હૈમઘનેકા. કાં. ૪ શ્લો. ૧૨૪)

સં. ‘તૃણશૂલ્ય’ કે ‘તૃણશૂલ્ય’ અને દેશ્ય ‘તળસોહ્લિ’ એ ત્રણે શબ્દો એક સરસા છે.

૩ તૃણરાશિ એટલે ઘાસનો ઢગલો; એ અર્થ પ્રધાન છે છતાં ઘાસ ચારે બાજુ ફેલાયેલું હોય છે તેથી ‘તૃણરાશિ’ શબ્દ ‘ફેલાયેલા-પ્રસારિત’ અર્થમાં પણ વપરાવા લાયક હોય એમ માસે છે.

यथा—

जइ तत्तुडिलपंडिय ! तणसोलीवल्लहो गओ काळो ।

तुह विरहे तणरासियतंबकिमी पाउसो कहंतीए ? ॥३२०॥(४०५)

सालिमि तलफल—तालहला, खुहिए तडमडो य ।

तंतुक्खोडी य तुरी, उडुवे तरियव्व—तणवरंडीओ ॥४०६॥

तलफलो तथा तालहलो शालिः । तडमडो क्षुभितः । तंतुक्खोडी वायकतन्त्रोपकरणम् । तरियव्वं तथा तणवरंडी उडुपः ।

यथा—

कीस तलफलगोवीतडमडिओ जासि तालहलछेत्तं ।

तंतुक्खोडिय ! वच्चसु तरियव्वणिउत्त ! तणवरंडीए ॥३२१॥(४०६)

उदाहरण—

यदि तत्तुडिलपण्डित ! तणसोलीवल्लभः गतः कालः ।

तव विरहे तणरासियतंबकिमी प्रावृद् कथं तस्याः ? ॥३२०

रतिकीडामां पंडित हे ! जो मोगराने भिय एवो समय-उनाळो-वाभ्यो गयो तो तारा विरहमां तेणीनो, जे वखते इंद्रगोप फेलायेला होय एवो पाउसनो समय अर्थात् चोमासुं केम जशे ?

भालौ तलफल—तालहला, क्षुभिते तडमडो च ।

तन्तुक्खोडी च तुरिः, उडुपे तरियव्व—तणवरंडीओ ॥४०६॥

तलफल } शालि-साल-सालना चोखा
तालहल }

तडमड—क्षुभित-क्षोभवाळो

तंतुक्खोडि—तुरि-वणनारना-वणकरणा-
यंत्रनुं उपकरण

तरियव्व } —तरीतव्य { —उडुप-तरवानुं
तणवरंडि } —तृणवरण्डिका { साधन-त्रापो
—तरवा माटेनी
घासनी वंडी-त्रापो

उदाहरण—

कस्मात् तलफलगोपीतडमडिओ यासि तालहलक्षेत्रम् ।

तंतुक्खोडिय ! वज त'रियव्वनियुक्त ! तणवरंडीए ॥३२१

तुरिवाळा वणकर हे ! चोखानी रखवाळ गोपीओशी क्षुभित थयेलो तुं चोखाना क्षेत्र-खेत-तरफ शाथी जाय छे ? हे त्रापाना काम माटे निमायेला ! तुं त्रापा तरफ जा.

१ 'तरियव्वणिउत्ततणवरंडीए' एम अखंड बांभिए तो 'त्रापाना काम माटे जे साधन योजेलुं छे एवी तणवरंडी-त्रापा-तरफ जा' एवो अर्थ संगत थुइ शके.

તદિઅસં અણુદિઅસે, તહલ્લિયા ચેવ ગોવાટે ।

તદિયચયં ચ ણલ્લે, તલયાગત્તી ય કૂવમ્મિ ॥૪૦૭॥

તદિઅસં—અદૂરવિપ્રકર્ષાત્ ‘તદિઅસિયં’ ‘તદિઅહં’ इत्यपि—અનુદિવસમ્ ।
તહલ્લિયા ગોવાટઃ । તદિયચયં નૃત્યમ્ । તલયાગત્તો કૂપઃ ।

યથા—

તરુણ ! તહલ્લિયરક્ષય ! શ્રુમયાતદિયચણ તદિઅસં ।

તલયાગત્તિં વચ્છે ણિસિં વહુઆ પાણિયમિસેણ ॥૩૨૨॥ (૪૦૭)

તટ્ઠપડિયં પરિચલિયમ્મિ, કુરવણે તંબકુસુમો ય ।

ગાલિય-અંગુલિણ્ણં તલસારિય-તળચમુદિયાઓ ય ॥૪૦૮॥

તદિઅસં અનુદિવસે, તહલ્લિયા ચેવ ગોવાટે ।

તદિયચયં ચ નૃત્યે, તલયાગત્તી ચ કૂપે ॥૪૦૭॥

તદિઅસ	}—અનુદિવસ-દિવસેદિવસે—રોજ	તહલ્લિયા—ગાયનો વાડો
તદિઅસિય		તદિયચય—નૃત્ય—નાચ
તદિઅહ		તલયાગત્તિ—કૂવો

તદિઅસ—આ શબ્દને મળતા આવે એવા અર્થાન્ આ શબ્દની પાસેના ‘તદિયસિય’
અને ‘તદિઅહ’ શબ્દો પણ અહીં સમજી લેવા.

ઉદાહરણ—

તરુણ ! તહલ્લિયરક્ષક ! શ્રુમયતદિયચણ તદિઅસં ।

તલયાગત્તિં વ્રજતિ નિશિં વધુકા પાણિયમિસેણ ॥૩૨૨

તરુણ હે ! ગાયના વાડાના રક્ષક હે ! ભવાંના નાચ સાથે—ભવાંનો સનકારો થતાં
અથવા ભવાં નવાવતી નચાવતી—વહુ, કૂવા તરફ રોજ રાત્રે પાણીને બાને જાય છે.

તટ્ઠપડિયં પરિચલિતે, કુરવકે તંબકુસુમો ચ ।

ગાલિત-અંગુલીયકેષુ તલસારિય-તળચમુદિયાઓ ચ ॥૪૦૮॥

૧ -૬ ઓ ! ૧-પા૦ । ૨ રાતા કાંટાશેલિયાના રક્ષ માટે અમરકોશમાં (‘કુરવકઃ
અરુણે’—અમરકો૦ વનોષધીવ૦ કાં૦ ૨ શ્લો૦ ૭૫) ‘કુરવક’ શબ્દ છે એ જોતાં
‘તંબકુસુમ’—‘તામ્રકુસુમ’ શબ્દ ‘કુરવક’ની રતાશને જોધે અનર્થ છે.

तडफडियं परितश्चलितम् । तंबकुसुमो कुरवकः । तलसारियं गालि-
तम् । अन्ये तु “तलसारिओ नालिकः” [] इति पठन्तः ‘तलसारियं
मुग्धम्’ आचक्षते । तणयमुद्दिया अङ्गुलीयकम् ।

यथा—

अइ तलसारियपेम्मय ! तुइ विरहे तीइ एत्थ तडफडियं ।

तंबकुसुमस्स मूले ओपडिआ तणयमुद्दिया कहइ ॥३२३॥

अत्र— ‘तलअंटइ—भ्रमति’ इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम्॥ (४०८)

ताला लाजा, रम्मम्मि तामरो, रोयणम्मि ताडिअयं ।

तारत्तरो मुहुत्ते, जलभवफुल्लम्मि तामरसं ॥४०९॥

तडफडियं—तरफडवुं-परिचलित-चारे
कोरबी चालवुं-कंपवुं

तलसारिअ—गळी गयेल-गाळेलुं
तणयमुद्दिया—अंगुलीयक-वोंटी

तंबकुसुम—जेने तांबा जेवां लाल फूल होय
छे-कुरवकनुं वृक्ष-राता कांटाशेलियानुं झाड

तलसारिअ—बीजा संग्रहकारो मूल गायामां ‘गालिय’ने बदले ‘नालिय’ पाठ
बतावे छे अने एवो पाठ बतावी ‘तलसारिअ’नो अर्थ ‘नालिय’-एटळे ‘मुग्ध-
मूढ’ जणावे छे

तलअंट—तलअंटइ-भ्रमति-भ्रमे छे [८-४-३०]

आ धातु, धात्वादेशो साथे जणावेलो छे माटे अहीं नवी लख्यो.

उदाहरण—

अयि तलसारियप्रेमक ! तव विरहे तथा अत्र तडफडियं ।

तंबकुसुमस्स मूले अवपतिता तणयमुद्दिया कथयति ॥३२३॥

गळी गयेळा प्रेमवाळा हे ! तारो विरह बतां तेणी अहीं तरफडी हसी, ए हकीकत
लाल फूलवाळा कुरवकना मूल नीचे पडी गयेली (तेणीनी) वोंटी ज कहो आपे छे.

ताला लाजाः, रम्ये तामरो, रोदने ताडिअयं ।

तारत्तरो मुहुर्ते, जलभवफुल्ले तामरसं ॥४०९॥

તાલા લાજા : । તામરં રમ્યમ્ । તાહિઅયં રોદનમ્ । તારત્તરો મુહૂર્ત્તઃ ।
તામરસં જલોદ્ભવં પુષ્પમ્ । 'પદ્મ'વાચકસ્તુ 'તામરસે'શબ્દઃ સંસ્કૃતસમ એવ ।

યથા—

તાહિઅયપરં બાલં કુલટા તાલાહિં મોહવિય જાદ ।

તારત્તરેણ તામરતામરસે સરિયતૂહમ્મિ ॥૩૨૪॥ (૪૦૯)

તાલા—લાજા—ચોखानी ધાળી

તામર—રમ્ય—સુંદર

તાહિઅય—તાહિતક-રોડું-છાતી કુટીને રોડું

તારત્તર—મુહૂર્ત્ત—મુહૂરત

તામરસ—તામરસ—પાણીમાં થયેલું ફૂલ

તામરસ—'પદ્મ' અર્થવાળો 'તામરસ' શબ્દ તો સંસ્કૃતસમ છે અર્થાત્ 'તામરસ' નો 'પદ્મ' અર્થ હોય ત્યારે તે દેશો નથી પણ સંસ્કૃત 'તામરસ'ની જેમ છે—સંસ્કૃત—'તામરસ' અને પ્રાકૃત 'તામરસ' એ બે શબ્દોમાં કશો ભેદ નથી.

ઉદાહરણ—

તાહિઅયપરં બાલં કુલટા તાલાહિં મોહયિત્વા યાતિ ।

તારત્તરેણ તામરતામરસે સરિચીર્યે ॥૩૨૪॥

કુલટા સ્ત્રી, રોતી—છાતી કુટી—બાલિકાને ચોखानी ધાળી આપી મોહવીને—સમજાવીને—સુંદર ફૂલવાળા નરીના ઘાટ ઉપર મુહૂર્તમાં જાય છે.

૧ 'તામરસ' શબ્દઃ મ્લેચ્છભાષાસંબન્ધી, ન તુ આર્યભાષાસંબન્ધી—इत्येवं मीमांसासूत्रभाष्यकारो जैमिनिमुनिः प्राह स्वभाष्ये (अ० १ पा० ३ सू० १० अ० ५) अतः ज्ञायते यत् 'तामरस' शब्दः न संस्कृतः किन्तु पञ्चान् संस्कृते प्रविष्टः ।

૨ 'તામરસ' શબ્દ આર્યશાસ્ત્રાની ભાષાનો નથી; મ્લેચ્છ શાસ્ત્રાની ભાષાનો છે એમ મીમાંસાદર્શનકાર જૈમિનિમુનિ (મીમાંસાદર્શન અ० ૧ પા० ૩ સૂ० ૧૦ અ० ૫) જણાવે છે એટલે 'તામરસ' મૂળ, સંસ્કૃત નથી કિન્તુ પછીથી એ સંસ્કૃતમાં પેલી ગયેલો છે.

તાલપ્પલી ય દાસી, તિત્તી સારમ્મ, દૂસહે તિવ્વં ।

તિરિડો તિમિરે, તિણિસં મધુપટલે, તિમિણ અલ્લદારુમ્મિ ॥૪૧૦॥

તાલપ્પલી દાસી । તિત્તી સારમ્ । તિવ્વં દુર્વિષહમ્ । “તિવ્વં અવ્યર્થમ્”
[] इति सातवाहनः । 'तिरिडो तिमिरवृक्षः । 'तिणिसं मधुपटलम् ।
तिमिणं आर्द्रदारु ।

યથા—

વચનાઈ તાલપ્પલી અમુળંતી 'તિણિસતિત્તિમધુરાઈ ।

તિવ્વવિલ્લિયસ્સ પડ્ડો ઓ ! પહરઈ તિરિડતિમિણે ॥૩૨૫॥

अत्र 'तालिअंटइ-भ्रमति' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् । (४१०)

તાલપ્પલી ચ દાસી, તિત્તી સારે, દુસસહે તિવ્વં ।

'તિરિડો' તિમિરે, તિણિસં મધુપટલે, તિ'મિણં આર્દ્રદારુણિ ॥૪૧૦॥

તાલપ્પલી—દાસી—ચાકરડી

તિત્તિ—ત્તિ—સાર

તિવ્વ—તીવ—દુસ્સહ—સહન કરતાં કઠ
પડે તેવું—સહવામાં મુશ્કેલ

'તિરિડ—તિરીટ—તિમિર નામનું વૃક્ષ—

તિરીટનું શાક—લોધરનું શાક

તિણિસ—મધુપટલ—મધપોડું—મધપૂડો

'તિમિણ—તિમિત—આલું લાકડું—મીનું
લાકડું—લીલું લાકડું

તિવ્વ—સાતવાહન નામનો દેશીસંગ્રહકાર કહે છે કે, “ ‘તિવ્વ’ એટલે
‘અવ્યર્થ’—ઘળું—વધારેમાં વધારે—અતિશય. ”

તાલિઅંટ—તાલિઅંટइ—ભ્રમતિ—મમે છે [૮-૪-૩૦] આ ધાતુ, ધાત્વાદેશોમાં
કહેલો છે માટે અહીં કહ્યો નથી.

ઉદાહરણ—

વચનાનિ તાલપ્પલી અમૃણવતી તિણિસતિત્તિમધુરાણિ ।

તિવ્વવ્યલીકસ્ય પત્યુઃ ઉત પ્રહરતિ તિરિડતિમિણે ॥૩૨૫॥

મધપૂડાના સાર જેવાં મધુર વચનોને નહિ સાંભળતી દાસી, જેનું જુઝળું
અસહ્ય છે એવા પતિને લોધરના લીલા લાકડાથી પ્રહાર કરે છે—મારે છે. જો—
નજર કર.

૧ તિણિસ—પા૦ ૧ ।

૨ અમરકોશમાંનો અને હેમચન્દ્રના ઉણાદિપ્રકરણમાંનો ‘તિરીટ’ શબ્દ
‘વિશેષ પ્રકારના વૃક્ષ’ અર્થને બતાવે છે:

“લોધ્ર: તિરીટ:”—(અમર૦ વનોપધીવ૦ કાં૦ ૨ શ્લો૦ ૩૩)

અર્થાત્ તિરીટ’ એટલે લોધ્ર—લોધર. “તિરીટ કૂલવૃક્ષ:” (ઉણાદિ૦ સૂ૦
૧૫૧) ‘તિરીટ’ એટલે કૂલવૃક્ષ—(કૂલ—કાંઠો. વૃક્ષ—શાક ?)

૩ ‘તિમિત’ એટલે મીનું—પલકેલું:—“આર્દ્ર સાર્દ્ર વિલ્લં તિમિતમ્” ક્યાદિ—
(અમર૦ વિશેષ૦ વ૦ કાં૦ ૩ શ્લો ૧૦૫)

ઉષ્ણપવણે તિરિહી, તિંગિચ્છી તિંગિયા ચ કમલરજ ।

તિવિહી પુટ્ટિયા, ગુરુ તિત્તુયં ચ, ણ્હાણોલ્લિયમ્મિ તિત્તિરિયં ૪૧૧

તિરિહી ઉષ્ણવાતઃ । તિંગિચ્છી તિંગિયા ચ કમલરજઃ । તિવિહી પુટ્ટિકા । “તિવિહા સૂચી” [] ઇતિ કેચિત્ । તિત્તુયં ગુરુ । તિત્તિરિયં સ્નાનાર્દ્રમ્ ।

યથા—

તિંગિચ્છિસુરહિજસમર ! નિવ ! કલ્હસિયતિંગિય તિરિહિમ્મિ ।

તિત્તુયદુદ્ધા તુહ રિઝ્ઞણિત્તિરિયા જિમંતિ તિવિહીય ॥૩૨૬(૪૧૧)

ઉષ્ણપવને તિરિહી, તિંગિચ્છી તિંગિયા ચ કમલરજમ્મિ ।

તિવિહી પુટ્ટિકા, ગુરુ તિત્તુયં ચ, સ્નાનાર્દ્રિને તિત્તિરિયં ॥૪૧૧॥

તિરિહિ—ઝનો પવન

તિંગિચ્છિ } કમલની રજ—કમલ ફૂલની
તિંગિયા } સરી પડેલી રજ

તિવિહિ—પડિયો

તિત્તુય—ગુરુ-ભારે-મોટું
તિત્તિરિય—ઢાવાને લીધે મીનું

તિવિહા—કેટલાક સંપ્રદાયકારો ‘તિવિહિ’ને બદલે ‘તિવિહા’ શબ્દ કહે છે અને ‘તિવિહા’ એટલે ‘સોય’ જણાવે છે.

ઉદાહરણ—

તિંગિચ્છિસુરમિયશોભર ! નૃપ ! કલ્હસિતિંગિય તિરિહિમ્મિ ।

તિત્તુયદુદ્ધાઃ તથ રિપથઃ નદીત્તિરિયા જેમન્તિ તિવિહીય ॥૩૨૬॥

કમલની રજ જેવા સુગંધી યશના સમૂહવાળા હૈ રાજા ! કમલની કલ્હસિત-મેલી—રજવાળો ઝનો પવન વાતાં મોટા-ભારે-દુઃખવાળા અને નદીસ્નાનથી ખીના થયેલા એવા તારા શત્રુઓ પડિયામાં જમે છે,

તિમિરચ્છ-તિમિચ્છાહા કરંજ-પહિયા, તિમિગિલો મીને ।

તિળ્હીકયમ્મિ તિક્ષ્ણાલિયં, તહ તિરોવૈ વ્યંતરિય ॥૪૧૨॥

તિમિરચ્છો કરંજદ્રુમઃ । તિમિચ્છાહો પથિકઃ । “તિમિચ્છઓ” []
ઇતિ કથિત્ । તિમિગિલો મીનઃ । મત્સ્યવિશેષવાચકસ્તુ સંસ્કૃતસમઃ । તિક્ષ્ણા-
લિયં તીક્ષ્ણીકૃતમ્ । તિરોવૈ વ્યંતરિતઃ ।

યથા—

હળિઓ તિમિગિલધણ એમ તિક્ષ્ણાલિયણ વ સરેળં ।

મૂચ્છઇ તિમિરચ્છતલે તિરોવૈપ્રિયો તિમિચ્છાહો ॥૩૨૭॥ (૪૧૨)

તિમિરચ્છ-તિમિચ્છાહા કરંજ-પથિકાઃ, તિમિગિલો મીને ।

તીક્ષ્ણીકૃતે તિક્ષ્ણાલિયં, તથા તિરોવૈ વ્યંતરિતે ॥૪૧૨॥

તિમિરચ્છ—તિમિરચ્છાય^૧—કરંજનું વૃક્ષ

તિમિચ્છાહ—ઘટેમાર્ગુ—પથિક

તિમિગિલ—તિમિગિલ—માછલી

^૨તિક્ષ્ણાલિય—તીક્ષ્ણ-તીક્ષ્ણ કરેલું—

તીલું—ધારવાલું

^૩તિરોવૈ—તિરોવૈ—વાડની પાછલ

રહેલો—જેની વચ્ચે વાડનો આંતરો છે—

વાડની પાછલ સંતાયેલો

તિમિચ્છઘ—કોઈ સંગ્રહકાર ‘તિમિચ્છાહ’ને બદલે ‘તિમિચ્છઘ’ એવો પાઠ
સમજે છે.

તિમિગિલ—વિશેષ પ્રકારના જલચરને—સ્વાસ પ્રકારના માછલાને—માટેનો ‘તિમિગિલ’
શબ્દ પ્રાકૃતમાં અને સંસ્કૃતમાં—વજ્રમાં—સમાન છે અર્થાત્ ‘વિશેષ પ્રકારના
માછલા’ અર્થમાં ‘તિમિગિલ’ શબ્દ દેશી નથી.

ઉદાહરણ—

હતઃ તિમિગિલચ્ચજેન યથ તિક્ષ્ણાલિયણ ઇવ શરેળ ।

મૂચ્છતિ તિમિરચ્છતલે તિરોવૈપ્રિયઃ તિમિચ્છાહો ॥૩૨૭॥

કેમ જાણે તીક્ષ્ણ ધારદાર શર-બાળ-વડે હળાયો ન હોય એ રોતે કામદેવ
દ્વારા તીક્ષ્ણ શર વડે હળાયેલો એ મુસાફર-કે જેની પ્રિયા વાડ પાછલ છે એવો એ,
કરંજના ઢાઢ તલે મૂર્છા પામે છે.

૧ કરંજઃ પા૦ ।

૨ આ ‘કરંજ’નું વૃક્ષ, રાત્રે વિશેષ સુશોભિત હોય છે માટે એનું બીજું નામ
‘નક્તમાલ’ (નક્ત=રાત્રિ, માલ=શોભનાર) છે. એ જોતાં આ ‘તિમિરચ્છાઘ’—‘અંધકાર
જેવો છાયાવાલું’—પદ અન્વર્થ છે.

૩ ‘તીક્ષ્ણ’ શબ્દને સ્વાર્થમાં ‘લ’ પ્રથય થતાં ‘તીક્ષ્ણલ’ બને અને એ
રૂપરથી ‘તિક્ષ્ણલ’ દ્વારા ‘તિક્ષ્ણાલિય’ પદ ઋતર્યું હોય એમ જણાય છે.

૪ ‘તિરો’ એટલે પાછલ. ‘વૈ’—‘વૈ’ એટલે વાડ.

तुंगी रयणी, तुण्ही य सूरये, तुच्छं ओसुक्के ।

तुलसी सुरसलयाए, तुंडीरं मधुरबिम्बम् ॥४१३॥

तुंगी रात्रिः । तुण्ही सूकरः । तुच्छं अवशुष्कम् । अत्र-‘तुंदं-उदरम्’ ।
‘तुंदं-आस्यम्’ । ‘तुंबी-अलावूः’ । एते संस्कृतसमत्वान्नोक्ताः । तुलसी
सुरसलता । तुंडीरं मधुरबिम्बम् ।

यथा—

तुंडोरउट्टि ! तुमए अतुच्छतुलसीहिं अच्चिया चंडी ।

तुंगीवइण्णकलं जं आइतुण्हीबलं वरं लहसिं ॥३२८॥ (४१३)

तुंगी रंजनी, तुण्ही च सूकरे, तुच्छं अवशुष्के ।

तुलसी सुरसलतायाम्, तुंडीरं मधुरबिम्बे ॥४१३॥

तुंगी^१—तुङ्गी—^१रात्री—रात

तुलसी—सुरसलता—सारा रसवाळी लता—

तुण्ही—सूअर

तुलसी—तळशीनो छोड

तुच्छ—तुच्छ—अवशुष्क—सुकायेल

^२तुंडीर—तुण्डिकेर—^२मीढुं टीडोरं

तुंद—उदर—तुंद—मोटुं पेट. तुंड—मुख—तोंड. तुंबी—तुंबवी—अलावू—लउआ—लउकीः

आ त्रये शब्दो संस्कृत अने प्राकृतमां सरखा छे—संस्कृतसम छे—माटे
अहीं नोंथा नथी.

उदाहरण—

तुंडीरओट्टि ! त्वया अतुच्छतुलसीहिं अर्चिता चण्डी ।

तुंगीपतिपूर्णकलं यद् आदितुण्हीबलं वरं लभसे ॥३२८॥

मीठा टीडोरा जेवा लाल होठवाळी हे ! तें नहि सुकायेल—लीली—ताजी—
तुलसीओ द्वारा चंडीने अर्ची—पूजी—छे जेथी तने चंद्रनी पेटे पूर्णकलावाळा अने
आदि वराह जेटलु बळ धरावनारा वरनो लाभ मळ्यो छे.

१ ‘रात्री × तुङ्गी भौती शनाक्षी च’—(त्रिकाण्डशेष कालवर्ग श्लो० १०९)

“तुङ्गी देश्याम् संस्कृतेऽपि”—(हैमअभि० कां० २ श्लो० ५६ वृत्ति य० प्र०)

“तुङ्गीशः शशाङ्के”—(हैमअनकार्थ० कां० ३ श्लो० ७१३) तुङ्गी+ईश=तुङ्गीश—

“तुङ्गी—रात्री—नो ईश ते तुङ्गीश—चंद्र”—आ रीते ‘तुङ्गी’ शब्द संस्कृतमां पण छे.

२ “तुण्डिकेरी रक्तफला बिम्बिका” (अमर० वनौषधिव० कां० २ श्लो०

१३९ तथा हैमअनेकार्थसं० कां० ४ श्लो० २५५)

‘तुण्डिकेरी’ एटले टीडोरानी वेल के टीडोरां. प्रस्तुत ‘तुंडीर’ अने आ ‘तुण्डिकेर’
ए बने मळता शब्दो छे.

तुण्हिको तुलगादस्मि, तुलगं कागतालां ।

तुच्छय-तुच्छइया रंजिए, ज घडस्मि तुंडूओ ॥४१४॥

तुण्हिको मृदुनिश्चलः । तुलगं काकतालीयम् । तुच्छयं तथा तुच्छइयं रक्षितम् । तुंडूओ जीर्णघटः ।

यथा—

अस्मि तुलगदिष्टे तुच्छइया मेल्लिऊण तुंडूअं ।

किं अहिसरसि सहि! तुमं ण तुच्छयो एस होहि तुण्हिका ॥३२९॥४१४

तुणओ तूरविसेसे, तुंतुक्खुडिओ तुराजुसे ।

दारु तुसेयजंभं, तूओ तह उच्छुकम्मयरे ॥४१५॥

तुणओ 'झुंख'-आरुयस्तूर्यविशेषः । अत्र 'तुवरो-रसविशेषः' इति संस्कृतसमत्वान्नोकः । तुंतुक्खुडियो त्वरायुक्तः । तुसेयजंभं दारु । तूओ इक्षुकर्मकरः ।

तुण्हिको मृदुअचले, तुलगं काकतालीये ।

तुच्छय-तुच्छइया रंजिते, जरघटे तुंडूओ ॥४१४॥

तुण्हिक—मृदुनिश्चल—नरम छातां दृढ
तुलग—तुलाग्र—काकतालीय—अकस्माद्

तुच्छय } रंजित—रंगेल—खुशी
तुच्छइय }
तुंडूअ—जूनो घडो

उदाहरण—

अस्मिन् तुलगदष्टे तुच्छइया मुक्त्वा तुंडूअं ।

किम् अभिसरसि सखि! त्वं न तुच्छयो षष् भव तुण्हिका ॥३२९॥

सखी हे! काकतालीयन्याये अकस्माद् आने जोतां रंगमां आवी गयेली तु जूनो घडो मूकी दईने शा माटे अभिसरे छे? ए, रंगमां आवेलो नथी अर्थात् जेने जोईने तु रंगमां आवी छो ते रंगमां आण्यो नथी माटे तु मृदु छातां निश्चल था.

तुणओ तूर्यविशेषे, तुंतुक्खुडिओ त्वरायुक्ते ।

दारुः तुसेयजंभं, तूओ तथा इक्षुकर्मकरे ॥४१५॥

तुणअ—विशेष प्रकारं तूर्य—बाजु—
झुंख नामं बाजु
तुंतुक्खुडिअ—त्वराबालो—उतावलो

तुसेयजंभ—लाकडु
तूअ—टोयो—शेरडी माटेनो नोकर—
शेरडीना खेतरमांथी जनावरोने
हांकनार

યથા—

તૂઓ વાયઇ તુળયં ઉચ્છુણિવીઢનતુસેયજંમઠિઓ ।

તં મુણિય ગોવવહુયા તુંતુક્ષુડિયા અહિસરેઇ ॥૩૩૦॥

અત્ર—‘તૂહો—સરિદવતારઃ’ इति ‘तीर्थ’शब्दभवत्वान्नोक्तः ॥ (૪૧૫)

પુરિસામ્મિ તૂહળો તોલળો ય, સિંબલિતરુમ્મિ તૂલિણિયા ।

તેંડુયં અવિ તુંબુરુએ, તોસં દ્રવ્યમ્મિ, તોમરી વલ્લી ॥૪૧૬॥

તૂહળો તથા તોલળો પુરુષઃ । તૂલિણી શાલ્મલિઃ । તેંડુયં તુમ્બુરુ ।

અત્ર ‘તેઅવહ—પ્રદીપ્યતે’ इति धात्वादेशेषूक्त इति नोक्तः । તોસં ધનમ્ । તોમરી વલ્લી ।

તુવર—‘તૂરો રસ’ ए अर्थमां वपरातो ‘तुवर’ शब्द प्राकृत અને સંસ્કૃતમાં સમાન છે—સંસ્કૃતસમ છે માટે અહીં નોંધ્યો નથી.

તૂહ—‘નદીનો ઘાટ’ ए अर्थमां वपरातो ‘तूह’ शब्द संस्कृत ‘तीर्थ’ शब्द ऊपरभी आवे છે एषी અહીં તેને લક્ષ્યો નથી. ‘તીર્થ’ ऊपरभी ‘तूह’ साधवा માટે જુઓ [૮-૧-૧૦૪]

ઉદાહરણ—

તૂઓ વાદયતિ તુળયં ઇધુનિપીઢનતુસેયજંમસ્થિતઃ ।

તં શ્રુત્વા ગોપવધુકા તુંતુક્ષુડિયા અમિસરતિ ॥૩૩૦॥

શેરડી પીલવાના યંત્રના—સોંચોડાના—લાકડા ઉપર બેઠેલો ટોથો મુંઝા નામના વાજાને વગાડે છે, તેને સાંમઢીને ગોવાઢની વઢૂ ઉતાવઢી એવી અમિસરે છે.

પુરુષે તૂહળો તોલળો ચ, શાલ્મલિતરૌ તૂલિણિયા ।

તેંડુયં અપિ તુમ્બુરુકે, તોસં દ્રવ્યે, તોમરી વલ્લી ॥૪૧૬॥

તૂહળ } —પુરુષ
તોલળ }

‘તૂલિણિયા—તૂલિનિકા—‘શાલ્મલિનું વૃક્ષ—
સેમઢાનું શાઢ

‘તેંડુય—તિન્દુક—તુંબુરુ—ટીંબરુનું શાઢ

તોસ—ધન

તોમરી—વલ્લી—વેલડી

૧ તૂલ એટલે રૂ. સિંબલિ—સેમઢા—ના વૃક્ષને ‘રૂ’ હોય છે માટે તેનું નામ ‘તૂલિની—તૂલિણી’—અસંગત નથી—અન્વય છે.

૨ અમરકોશમાં ‘ટીંબરુ’ અર્થમાં ‘તિન્દુક’ શબ્દ નોંધેલો છે:—‘તિન્દુકઃ સ્ફૂર્જકઃ” (वनौषधिव० का० ૧ શ્લો ૩૮)

યથા—

તૂહણ ! તૂલિણિ-તેંડુય-તોમરિગહણે ગિરિમ્મિ કિં ભમસિ ।
 મુત્તૂણ તોલ્લણવયં ન હુ તોસં લઘ્મણ કહ વિ ॥૩૩૧॥ (૪૧૬)
 અણિમિત્તત્પર^૧ તોક્કઓ, તહા તોડળો અસહ્ણામ્મિ ।
 તોઅય-તોમરિયા બપ્પીહય-સત્થપ્પમજ્જણસું ચ ॥૪૧૭॥
 તોક્કઓ અનિમિત્તત્પર : । તોડળો અસહન : । તોઅઓ ચાતક : ।
 તોમરિઓ શસ્ત્રપ્રમાર્જક : ।

^૧તેઅથ—તેઅવહ—પ્રવીપ્યતે-દીપે છે-તેજવાલું ધાય છે. આ 'તેઅવ' ધાતુ,
 ધાત્વાદેશોમાં કહેલો છે માટે અહીં લઘ્યો નથી [૮-૪-૧૫૨]

ઉદાહરણ—

તૂહણ ! તૂલિણિ-તેંડુય-તોમરિગહણે ગિરોં કિં ભ્રમસિ ।
 મુક્ત્વા તોલ્લણવતં ન સ્ખલુ તોસં લઘ્યતે કથમપિ ॥૩૩૧॥
 હે પુરુષ ! તું સેમ્લો, તુંબુર અને બીજી લતાઓથી ગદ્દન-દુર્ગમ-એવા પહાડમાં
 શાને ભમે છે. ચોક્કસ છે કે પુરુષવત-પુરુષાર્થ-સિવાય કોઈ પગ પ્રકારે ધનનો
 લાભ થતો નથી.
 અનિમિત્તત્પરે તોક્કઓ, તથા તોડળો અસહને ।
 તોઅય-તોમરિયા બપ્પીહક-શસ્ત્રપ્રમાર્જકેષુ ચ ॥૪૧૭॥

^૨તોક્કઅ—બિના નિમિત્તે કાર્યમાં તત્પર—
 પ્રયોજન વિના કાર્યમાં તત્પર—
 સ્વાર્થ વિના કામ કરનાર
 તોડળ—અસહન—સહનશીલ નહિ—મોટું
 તોડી લેનાર

^૩તોઅય—^૪બપ્પીયો—ચાતક
 તોમરિઅ—શસ્ત્રોનો પ્રમાર્જક—શસ્ત્રોને
 સાફ કરનાર—શસ્ત્રોને પાણી પાનાર—
 સરાણિયો

૧ 'તેઅવ' ધાતુ અને સં-તેજમ્ પ્રા-તેઅ શબ્દ વચ્ચે અસાધારણ
 સમાનતા છે 'દીપ' સાથે સમાનતા નથી. માટે 'તેઅવ'ની વ્યુત્પત્તિ માટે 'તેજસ્'
 શબ્દનો આશ્રય લેવો સુસંગત છે.

૨ 'તોગો' કે 'તોગાજી' એવું વિશેષનામ મારવાડમાં કે ચારણજાતિમાં
 પ્રચલિત છે. એ વિશેષનામ અને પ્રસ્તુત 'તોક્કઅ' એ બંને શબ્દો સમાન જણાય છે.

૩ 'તોઅ' એટલે 'પાણી'. બપ્પીયાનો અમુક પ્રકારે પાણી સાથે વિશેષ સંબંધ
 છે તેથી આ બપ્પીયાનો બાષ્પક 'તોઅઅ' શબ્દ 'તોય' સાથે સંબંધ ધરાવતો જણાય છે.

મથા—

મમ્મહસરતોમરિષ માળંસિણિમાણતોડળે કાલે ।

તોઅઅ ! મજ્જ અવત્થાકહણે દ્વિઅસસ તોકઓ હોહિ ॥૩૩૨(૪૧૭)

અથ અનેકાર્થા:-

તંડં સ્વલીણલાલય-સિરહીણ-સરાહિણસું ચ ।

ગામણિ-સેજાસુ તલં, તલ્લં પલ્લલય-બરુઅ-સેજાસુ ॥૪૧૮॥

તંડં કવિકાલાલકમ્ શિરોવિહીનમ્ સ્વરાધિકં ચેતિ ત્ર્યર્થમ્ । તલં પ્રમેશઃ શય્યા ચ । તલ્લં પલ્વલમ્ બરુકાલ્યં તૃણમ્ શય્યા ચેતિ ત્ર્યર્થમ્ ॥(૪૧૮)

ઉદાહરણ—

મમ્મથ-તરતોમારેપ મનસ્વિનીમાનતોડળે કાલે ।

તોઅઅ ! મમ અવસ્થાકથને દયિતસ્ય તોકઓ ભવ ॥૩૩૨॥

ચાતક હે ! કામનાં શબ્દોને સાફ કરનાર અને મનસ્વિની-જીઓ-નાં માનને સહન નહિ કરનાર એવો કાલ આવતાં તું, પ્રિયને મારી અવસ્થા કહેવા માટે સ્વાર્થ વિના તત્પર થા-થજે.

હવે 'ત' આદિવાળા અનેકાર્થક શબ્દો:

'તંડં સ્વલીણલાલક-શિરોહીન-સ્વરાધિકેષુ ચ ।

ગ્રામણી-શય્યાસુ તલં, તલ્લં પલ્વલક-બરુક-શય્યાસુ ॥૪૧૮॥

'તંડ-તળ-૧ ઘોડાના 'ચોકડાનું લાલક-
ફીણ-ચોકડા ઝપરની-લાલ ૨
માથા વિનાનું ૩ સ્વરથી વધારે-
સ્વરથી અધિક

તલ-૧ ગામનો ઇંશ-ગામધણી ૨ શય્યા
-પથારી

'તલ્લ-તડાગ-૧ તાલ-'નાનું તલ્લાવ ૨
બરુ નામનું ઘાસ ૩ તલ્પ-શય્યા-સેજ

૧ મેદિની અને હૈમ અનેકાર્થસંગ્રહ કોશમાં 'તળક' શબ્દના અનેક અર્થો બતાવતાં પ્રસ્તુત 'ફીણ' અર્થ પણ નોંધેલો છે: "તળક: સ્વજને ફેને સમાસપ્રાયવાચિ ચ" મેદિની (અમરટીકા કાંડ ત્રીજી લિંગાદિસંગ્રહ શ્લો ૩૩ તથા હૈમ અને કાં ૩ શ્લો ૪૩-૪૪)

૨ હૈમચંદ્ર પોતાના અનેકાર્થસંગ્રહમાં 'તલ્લ' શબ્દના અનેક અર્થો બતાવ્યા છે તેમાં 'જલાધાર' અર્થ પણ દર્શાવ્યો છે. "તલ્લ: જલાધારમેદે" (કાં ૨ શ્લો ૪૭૯) વિચાર કરતાં તડાગ-તલાવ-શબ્દ સાથે 'તલ્લ' શબ્દનું વિશેષ સામ્ય છે.

૩ સંસ્કૃતમાં 'પથારી' અર્થનો 'તલ્પ' શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે. અહીંના 'શય્યા-પથારી'-અર્થવાળા 'તલ્લ' અને ઉપર 'તલ્પ' વચ્ચે ગાઢ સંબંધ છે.

તત્પરઆ-આણસેસું તત્તી, તમળી ય બાહુ-મુજ્જેસુ ।

તલિમો કુટ્ટિમ-સેજ્ઞા-ઘરોદ્ધમ-વાસમવન-મદ્દેસુ ॥૪૧૯॥

તત્તી તત્પરતા આદેશશ્ચ । તમળી મુજઃ મૂજૈ ચ । તલિમો કુટ્ટિમશ્ચ
શય્યા ગૃહોર્ધ્વભૂમિઃ વાસમવનમ્ આપ્ટૃશ્ચેતિ પચ્ચાર્થઃ ॥ (૪૧૯)

કળ્પનાહરણવિસેસે વરંગણ ચેય તલવત્તો ।

તાલૂરો ફેળ-કવિદ્દેસુ, તિરિડિયં સતિમિર-વિચિણ્ણસુ ॥૪૨૦॥

તલવત્તો કર્ણાભરણવિશેષઃ વરાઙ્ગં ચ । તાલૂરો ફેળઃ કપિત્થતરુશ્ચ ।
“તાલૂરો આવર્તશ્ચ” [] इति केचित् । तिरिडियं तिमिरयुतम् विचितं च ॥ (४२०)

તત્પરતા-આદેશેષુ તત્તી, તમળી ચ બાહુ-મૂર્જેષુ ।

તલિમો કુટ્ટિમ-શય્યા-ગૃહોર્ધ્વમ-વાસમવન-આપ્ટૃષુ ॥૪૧૯॥

તત્તિ—૧ તત્પરતા ૨ આદેશ

‘તમળી—૧ બાહુ-હાથ ૨ મોજપત્ર’

‘તલિમ—૧ કુટ્ટિમ’ ૨ શય્યા ૩ ઘર

કપરની મો ૪ રહેવાનું ઘર ૫ મદ્દો
—મદ્દો

કર્ણાભરણવિશેષે વરાઙ્ગકે ચૈવ તલવત્તો ।

તાલૂરો ફેળ-કપિત્થેષુ ચ, તિરિડિયં સતિમિર-વિચિતેષુ ॥૪૨૦॥

‘તલવત્ત—તાલપત્ર—૧ ૩ કાને પહેરવાનું
વિશેષ પ્રકારનું આભરણ—કુંડલ ૨
વરાંગક—તમાલપત્ર—તજ

‘તાલૂર—૧ ફીળ—સમુદ્રનાં ફીળ’ ૨
કોઠીનું છાદ—કોઠીનું ફલ

‘તિરિડિય—૧ તિમિરયુક્ત—તિમિરવાલું
૨ વિચિત—સંગૃહીત

તાલૂર—કેટલાક દેશીસંગ્રહકારો ‘તાલૂર’ એટલે ‘પાણિનો આવર્ત—પાણીનું
મમવું’ એવો અર્થ પણ બતાવે છે.

૧ સં. ચર્મી (ચર્મિન્) શબ્દ ‘મોજપત્ર’ અર્થનો વાક્ય છે—(હૈમ અનેકાર્થસં.
કાં. ૨ શ્લો. ૨૫૧)

૨ ‘તલિમ’ શબ્દના અનેક અર્થો નોધતાં આ. હેમચંદ્રે અનેકાર્થસંગ્રહમાં
તેના ‘કુટ્ટિમ’ અને ‘પથારી’ અર્થ પણ નોંધેલા છે.—“તલિમં તત્પ-સ્વપ્નયોઃ વિતાને
કુટ્ટિમે” (કાં. ૩ શ્લો. ૪૫૭)

૩ ‘તાલપત્ર’ શબ્દનો ‘કર્ણાભરણ—કાનનું ઘરેણું’ અર્થ અમરકોશકારે નોંધેલો
છે: “કર્ણિકા તાલપત્રમ્” (મનુષ્યવર્ગ કાં. ૨ શ્લો. ૧૦૩) હેમચંદ્રે ‘તાલપત્ર’નો
‘કુંડલ’ અર્થ બતાવ્યો છે. (અનેકાર્થસં. કાં. ૪ શ્લો. ૨૫૪)

૪ આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના સંસ્કૃત કોશમાં ‘તાલૂર’ શબ્દને ‘પાણીની
મમરી’ અર્થમાં નોંધેલો છે: “આવર્તઃ પથસાં શ્રમઃ । તાલૂરઃ વોલકશ્ચ”—(અભિધાનચિં.
કાં. ૪ શ્લો. ૧૪૨) ૫ સરસ્વાતો ‘તિરિહ’—ગા. ૪૧૦ ।

कोउअ-विवाह-सरिसव-हविअ-सिणिद्ध-कुतुवेसु तुप्पो वि।
पीणादिम 'तुरी' सद्दो उवगरणे तूलियाणं च ॥४२१॥

तुप्पो कौतुकम् विवाहः सर्षपः अक्षितम् स्निग्धः कुतुपश्चेति षडर्थः ।
तुरी पीनम् तूलिकानामुपकरणं चेति द्वैचर्या ॥ (४२१)

णायव्वा तुंबिल्ली महुपडले उवखले चेअ ।

तिड्डो सलह-पिसल्ला, तउवट्टिय-कणिण्यासु तोवट्टो ॥४२२॥

तुंबिल्ली मधुपटलम् उदूखलं चेति द्वैचर्या । तिड्डो शलभः पिशाचश्च ।
तोवट्टो त्रपुपट्टिकाख्यः कर्णामरणैर्भेदः कमलकर्णिका चेति द्वैचर्यः ॥ (४२२)

कौतुक-विवाह-सर्षप-हविष्क-स्निग्ध-कुतुपेषु तुप्पो अपि ।

पीने 'तुरी'शब्दः उपकरणे तूलिकानां च ॥४२१॥

तुप्प—१ कौतुक २ विवाह ३ सरसव	तुरी—१ स्थूल-पुष्ट २ तूलिकोनुं-
४ हविष्क-अक्षित-घी अथवा होमवा	चिताराओनुं ? उपकरण
योग्य ५ स्निग्ध ६ कुडलुं-घी	
तेल भरवानुं कुडलुं	

ज्ञातव्या तुंबिल्ली मधुपटले उदूखले चैव ।

तिड्डो शलभ-पिशाचाः, त्रपुपट्टिका-कर्णिकासु तोवट्टो ॥४२२॥

तुंबिल्ली—१ मधुपट्टो २ स्नाणीयो	तोवट्ट—१ त्रपुपट्ट-कानमां पहेरवानी
तिड्ड—१ तीड-पतंग-२ पिशाच-भूत	तोटी-टोटी २ कमल फूलनी किनारी

१ अक्षितः मु० । २ द्वैचर्यः पा० पा० १ । ३ -णविशेषः पा० ।

४ हेमचन्द्र पोताना उणादिप्रकरणमां 'तृप्र' शब्दना अनेक अर्थो आपतां
'घी' अर्थे ण नोथे छेः—“तृप्रम्-मेघान्तर्घर्म, आज्यम्, काष्ठम्, पापम् दुःखं च”
(उणादि सू० ३८८) सं० तृप्र=प्रा० तुप्प.

५ घी तेल भरवाना नाना पात्रने संस्कृतमां 'कुतुप' कहे छेः “सा एव
अस्या कुतुपः पुमान्” (अमर० वैश्यवर्ग कां० २ श्लो० ३३ तथा अभिधान०
कां० ४ श्लो० ९९)

અથ 'થ'આદિ:-

થગ્ધો ગાંધે, નિલયે થહો, થરો દધિસરે, થરૂ ત્સરૂંકે ।

થંબં વિષમે, થકો અવસરમ્મિ, પસુમ્મિ થદ્દિ-થવા ॥૪૨૩॥

થગ્ધો ગાંધ: । થહો નિલય: । થરો દધિસાર: । થરૂ ત્સરૂ: । થંબં વિષમમ્ । થકો અવસર: । થદ્દી તથા થવો પશુ: ।

યથા -

દહિયં થરેણ, સ્વગ્મા થરૂહિ, કૂવા અ થગ્ધસલિલેહિં ।

સોહંતિ થંબથકા મહેહિ, થદ્દીથવેહિ ગામથહા ॥૩૩૩॥ (૪૨૩)

હવે આદિમાં 'થ' વાળા શબ્દો:

થગ્ધો ગાંધે, નિલયે થહો, થરો દધિસરે, થરૂ ત્સરૂંકે ।

થંબં વિષમે, થકો અવસરે, પૈસૌ થદ્દિ-થવા ॥૪૨૩॥

^૧થગ્ધ—અસ્થાગ—અયાગ—અગાધ—ઘણું
કુંદું

થહ—નિલય—ઘર

થર—દધિસાર—માલ્લણ કે દહીની તર

^૨થરૂ—ત્સરૂ—તરવારની મૂઠ

ઉદાહરણ—

થંબ—વિષમ—સમ નહિ તે

થક—અવસર—સમય

થદ્દિ } —સ્તલ્લિષ્—થદ્દિ—{ —પશુ—^૩થકરો
^૪થવ } —સ્તમ—થમ—{

દધિકં થરેણ, સ્વગ્મા: થરૂહિ, કૂપાશ્ચ થગ્ધસલિલૈ: ।

શોમન્તે થંબથકા મટૈ: , થદ્દી-થવેહિ ગ્રામથહા ॥૩૩૩॥

દધિસાર—તર—વહે દહીં, મૂટોવહે તરવારો, કુંડાં પાણી વહે કૂવા, વિષમ અવસરવાળાઓ મટો વહે અને ગામનાં ઘરો પશુઓથી—થકરાંઓથી—શોમે છે.

૧ —ધિસર: પાં ૧ ।

૨ જેનો તાગ ન જણાય તેવા પાણી માટે પોતાના સંસ્કૃત કોશમાં આં હેમચન્દ્ર અસ્થાગ, અસ્થાગ, અસ્થાગ અને અગાધ એવા ચાર શબ્દો આપે છે. —(અભિધાનં કાં ૦ ૪ શ્લો ૧૩૬) પ્રસ્તુત 'થગ્ધ' અને 'અસ્થાગ' એ બન્ને શબ્દો તદ્દન મળતા છે.

૩ અમરકોશ અને અભિધાનચિંતામણિમાં 'ત્સરૂ' શબ્દ, 'તરવારની મૂઠ' અર્થ માટે છે: "ત્સરૂ: સ્વગ્માદિમુદ્દૌ સ્યાત્" (ક્ષત્રિયવં કાં ૦ ૨ શ્લો ૧૦ તથા અભિધાનં કાં ૦ ૩ શ્લો ૪૪૬) પ્રસ્તુત 'થરૂ' અને પાલિભાષાનો 'થરૂ' તથા સંસ્કૃત 'ત્સરૂ' એ ત્રણે સમાન શબ્દો છે.

૪ પ્રસ્તુત 'થવ' અને 'સ્તમ' એ બન્ને શબ્દો સમાન છે. સંસ્કૃત કોશકારોએ 'થકરો' અર્થ માટે સ્તમ, સ્તમ, વસ્ત વગેરે શબ્દો આપેલા છે:—(અમરં કાં ૦ ૨ વૈષ્યવર્ગ શ્લો ૦ ૭૬ ટીકા તથા અભિધાનચિન્તાં કાં ૦ ૪ શ્લો ૩૪૧)

विस्तीर्ण-धस-धसल-धामा, धविया प्रसेविकायां च ।

धंडिल-धमिय-धलया मंडल-विस्मरिय-मंडवेसुं च ॥४२४॥

यसो थसलो थामो एते त्रयोऽपि विस्तीर्णाः । धवी प्रसेविका । धंडिलं
मण्डलम् । धमियं विस्मृतम् । धलओ मण्डपः ।

यथा—

धामत्थणधंडिले ! थसकटि ! तुह धेविअसुअहिअयाए ।

धलय-आगओ वि दइओ धमिओ किं थसलदोसो व्वः ॥३३४(४२४)

भल्लायए थउडुं, वीसामे धत्थियं चेय ।

चंचूइ थग्गया, थवइल्लो दीहउरुजुअलउवविट्ठो ॥४२५॥

थउडुं भल्लातकम् । धत्थियं विश्रामः । थग्गया चक्षुः । थवइल्लो
प्रसारितोरुद्वयोपविष्टः ।

विस्तीर्णे धस-धसल-धामा, धविया प्रसेविकायां च ।

धंडिल-धमिय-धलया मण्डल-विस्मृत-मण्डपेषु च ॥४२४॥

धस
धसल
धाम } -विस्तीर्ण-विस्तारवाङ्-विशाळ

धंडिल—स्थण्डिल-मंडल

धमिय—विस्मृत-विस्मरण-भूली जवुं

धलध—स्थलक-मंडप-मांडवा

धविया—स्थापिका-थेली

उदाहरण—

धामस्तनधंडिले ! थसकटि ! तव धविअसुअहदयायाः ।

धलय-आगतोऽपि दयितः धमिओ किं थसलदोष इव ? ॥३३४॥

हे विशाळ स्तनना मंडळावाळी ! हे विशाळ कडवाळी ! येजी जेवा झुनव
हदयवाळी एवी तारे मांडवे आवेलो पण प्रिय केम जाणे विशाळ दोषवाळो होय
ए रीते शुं वीसराइ गवो ?

भल्लातके थउडुं, विश्रामे धत्थियं चैव ।

चच्छवाम् थग्गया, थवइल्लो दीर्घउरुगलउपावेष्टः ॥४२५॥

थउडुं—भल्लातक-भिल्लुं

थग्गया—चांच

धत्थिय-वीसामो

थवइल्ल—हे सायळ लांबा पसारिने वेठेलो

यथा—

णिब ! तुह भएण णट्ठा भुंजिअसुअथग्गया-अदखदफला ।

रिउणो कुणंति खिन्ना थवइल्ला थत्तियं थउडुतळे ॥३३१॥ (४२५)

थरहरियं कम्पिअए, घणाम्मि थारो, थिरे थिमियं ।

थिरणामो चलच्चित्ते, दरिए थुण्णो अ, वट्टिए थुल्लो ॥४२६॥

थरहरियं कम्पितम् । थारो घनः । 'थाणयं-आलवालः' इति 'स्थानक'-
शब्दभवः । थिमियं स्थिरम् । थिरणामो चलचित्तः-यः कचिदपि धृतिं न
बध्नाति । थुण्णो दृप्तः । थुल्लो परिवर्तितः ।

उदाहरण—

नृप ! तव भयेन नष्टाः भुक्तशुक्रथग्गया-अर्धस्त्रादितफलाः ।

रिपवः कुर्वन्ति खिन्नाः थवइल्ला थत्तियं थउडुतळे ॥३३५॥

हे राजा ! तारा भयभी भागेला-नासेला तथा सूडानी चांचथी भडधां ठोळेलां
फळो जेमणे खाधां छे एवा तारा खिन्न थयेला शत्रुओ भिलामाना म्हाडने तळे-
नीचे-बे साथळ लांबां पसारीने बटेला बीसामो करे छे.

थरहरियं कम्पितके, घने थारो, स्थिरे थिमियं ।

थिरणामो चलचित्ते, दृप्ते थुण्णो च, वर्तिते थुल्लो ॥४२६॥

धरहरिय—धरहरवुं-धरधरवुं-कंपवुं

थार—घन-मेघ

थिमिअ—स्तिमिन-स्थिर

थिरणाम—स्थिरनाम-नामनो अ स्थिर-

-चलचित्तवाळो-चंचल-अस्थिर-जे

क्यांय पण धीरज न बांधे-राखे-ते

थुण्ण—दृप्त-दर्पवाळो-अभिमानी

थुल्ल—परिवर्तन पायेळो-फेरवायेलो

थाणय—'आलवाल'—'क्यारो'—अर्थवाळो 'थाणय' शब्द, संस्कृत 'स्थानक'

ऊपरथी उतारवानो छे

યથા—

થુણત્તળથુલ્લમુહો માણિણિલોઝો પિયમ્મિ થિરણામો ।

થારત્થણિયં સોડં થરહરિયત્તણુ હવેઈ યિમિયમણો ॥૩૩૬॥(૪૨૬)

થુલમો દૂસે, થુક્કિયં ઉન્નયણ, થુહુહીરં અવિ ચમરે ।

થુરુણુલ્લણયં સેજ્જા, વાયયમંડમ્મિ થૂરી ય ॥૪૨૭॥

થુલમો પટકુટી । થુક્કિયં ઉન્નતમ્ । અમ્બૂકૃતે તુ 'થુક્કિયં' 'થૂકૃત' - શબ્દભવમેવ । થુહુહીરં ચામરમ્ । થુરુણુલ્લણયં શય્યા । 'થૂરી' તન્તુવાયોપ-કરણમ્ ।

યથા—

તુહ થુક્કિય-અંસરિણ્ણો થુરુણુલ્લણય-થુહુહીર-થુલ્લમાઈ ।

ઓમુત્તૂળ પળટ્ટા થૂરિકરા તંતુવાયવેસેણ ॥૩૩૭॥ (૪૨૭)

ઉદાહરણ—

થુણત્તળથુલ્લમુલ્લઃ માનિનીલોકઃ પ્રિયે થિરણામો ।

થારસ્તનિતં શ્રુત્વા થરહરિયત્તનુઃ ભવતિ થિમિયમનાઃ ॥૩૩૬॥

અભિમાનને લીધે મુલ્લ ફેરવીને-મરહીને-બેઠેલો, પ્રિય તરફ વંચલ ચિત્તવાલો માનિનીલોક—છીસમુદાય, મેઘનો ગઢગઢાટ સાંભળીને શરીર કંપતાં-શરીરમાં ધુજારી આવતાં-સ્થિર મનવાલો થઈ જાય છે.

થુલ્લમો દૂપ્પે, થુક્કિયં ઉન્નતકે, થુહુહીરં અપિ ચામરે ।

થુરુણુલ્લણયં શય્યા, વાયકમાળે થૂરી ચ ॥૪૨૭॥

થુલ્લમ—કપડાની કોટડી-નાનો તંતુ-રાવટી

થુરુણુલ્લણય—શય્યા-સેજ-પચારી

થુક્કિય—ઉન્નતક-ઝંચું

થૂરી—વળનારનું એક ઉપકરણ-સાધન

થુહુહીર—ચામર

થુક્કિય—'થૂક્યુ' અર્થનો 'થુક્કિય' શબ્દ સંસ્કૃત 'થૂકૃત' ઉપરથી જ આવેલો છે. 'થૂકૃત' 'અમ્બૂકૃત' 'થૂક્યુ'; એ ત્રણે પર્યાય શબ્દો છે.

ઉદાહરણ—

તવ થુક્કિય-અંસરિપલ્લઃ થુરુણુલ્લણય-થુહુહીર-થુલ્લમાઈ ।

અવમુલ્લય પ્રનટ્ટા થૂરિકરાઃ તન્તુવાયવેસેણ ॥૩૩૭॥

ઝંચા શ્કંધવાળા તારા શત્રુઓ સેજ, ચામર અને રાવટીને મુકીને વળકરનો વેષ કરી હાથમાં થૂરિ-તુરાઈ-લઈ નાસી ગયા-નાચ.

થૂળો તુરણ, કોલેમ્મિ ૧ લઘોળો ય, બિંદુ એવો ।

‘થેરો કે’, થેરાસણ-થેવરિયા પડમ-જન્મત્રેસુ ॥૪૨૮॥

થૂળો અશ્વઃ । થૂલઘોળો સૂકરઃ । યેવો બિન્દુઃ । ‘સ્તોક’વાચકસ્તુ ‘યેવ’શબ્દઃ ‘સ્તોક’શબ્દભવ એવ । થેરો બ્રહ્મા । ‘થૂળો યેળો-ચોરઃ’ હિતિ રતેનશબ્દમવો । થેરાસણં પદ્યમ્ । થેવરિયં જન્મનિ તૂર્યમ્ ।

થૂળો તુરને, કોલે થૂલઘોળો ચ, બિન્દુ કે યેવો ।

‘થેરો કે’, થેરાસણ-થેવરિયા પદ્ય-જન્મતૂર્યેષુ ॥૪૨૮॥

ધૂળ—ઘોઢો

થૂલઘોળ—સ્થૂલઘોળ-જાડા નસ્કોરાં

વાઢો-સૂઅર

યેવ—સ્તેપ-ટીપું-બિંદુ

થેર—સ્થવિર-થરડો-બ્રહ્મા

થેરાસણ—સ્થવિરાસન-થેર-બ્રહ્મા-તું

આસન-પદ્ય-કમલ

થેવરિયા—જન્મતી વલતે વાજું વાગે તે

યેવ—‘યોડું’ અર્થનો ‘યેવ’ શબ્દ તો સંસ્કૃત ‘સ્તોક’ શબ્દ ઉપરથી જ નિપજાવવાનો છે [૮-૨-૧૨૫]

ધૂળ-યેળ—‘ચોર’ અર્થના ‘ધૂળ’ અને ‘યેળ’ એ બન્ને શબ્દો સંસ્કૃત ‘સ્તેન’ ઉપરથી આવેલા છે [૮-૧-૧૪૭]

૧ માર ઉપાડનાર ઘોડા માટે અમરકોશમાં (ક્ષત્રિયવર્ગ કાં० ૨ શ્લો० ૪૬) ‘સ્થોરી’ કે ‘સ્થૌરી’ શબ્દ આપેલો છે. પ્રસ્તુત ‘ધૂળ’ અને ‘સ્થોરી’ કે ‘સ્થૌરી’ શબ્દો વચ્ચે સમાનતા જણાય છે.

૨ અમરકોશમાં (કાં० ૨ શ્લો० ૨ સિંહાદિવર્ગ) ‘સુબ્ધર’ માટે ‘ઘોળી’ (ઘોળા-નાક, ઘોળી-જાડા નાકવાઢો) શબ્દ નોંધેલો છે અને અભિધાનચિંતામણિમાં (કાં० ૪ શ્લો० ૩૫૪) ‘ઘોળી’ તથા ‘સ્થૂલનાસ’ શબ્દો આપેલા છે. આ જોતાં પ્રસ્તુત ‘થૂલઘોળ’ અને ઉક્ત ‘ઘોળી’ તથા ‘સ્થૂલનાસ’ એ બધા સમાન શબ્દો છે.

૩ આ० હેમચન્દ્ર પોતાના સંસ્કૃત કોશ અભિધાનચિંતામણિ (કાં० ૨ શ્લો० ૧૨૫)માં ‘બ્રહ્મા’ના પર્યાય માટે ‘સ્થવિર’ શબ્દ આપે છે. એ ‘સ્થવિર’ અને પ્રસ્તુત ‘થેર’ બન્ને સમાન શબ્દો છે. [૮-૧-૧૬૬]

૪ બ્રહ્માનું આસન ‘કમલ’ કહેવાય છે (કમલાસન-બ્રહ્મા) માટે [થેર-બ્રહ્માનું, આસન-આસન] ‘થેરાસણ’ અને ‘સ્થવિરાસન’ બન્ને શબ્દો એક સરખા છે.

યથા—

ઉત્કર્ણિયરવિધૂણ-આદિધૂલઘોણં અણઙ્ગયણયેરં ।

થેરાસણ-અંકજિણ ! તુહ થેવરિયં જણહ હરિસજલથેવે ॥૩૩૮(૪૨૮)

કમપિ વદ્ધ થોરો, વલમ્મિ થોહં ચ, સ્થોલે થોલો ।

થોરો ક્રમપૃથુપરિવર્તુલઃ । સ્થૂલાર્થસ્તુ 'સ્થૂલ'શબ્દભવ એવ । થેહં
વલમ્ । ૧ થોલો વલ્લેકદેશઃ ।

યથા—

થોરમ્મઅથંભ ! ઇર્ણિહ તુહ થોહેણં રણે હયવર્ડાઓ ।

સુયમિક્ષવણિમિત્તં રિઉમ્મદ્દંતવહૂઠ થોલં ઉદ્ધંતિ ॥૩૩૯॥

ઉદાહરણ—

ઉત્કર્ણિતરવિધૂણ-આદિધૂલઘોણં અનધ્યયનથેરં ।

થેરાસણ-અંકજિણ ! તથ થેવરિયં જનયતિ હર્ષજલથેવે ॥૩૩૮॥

પદ્મના નિશાનવાલા હે । જન ! અર્થાત્ હે ૧ પદ્મપત્તો ! જે વડે સૂર્યના ઘોડાના
કાન અને આદિવરાહના કાન ઝૂંચા થઈ ગયા છે અર્થાત્ જે વડે સૂર્યના ઘોડા
અને આદિવરાહ ચમકી ગયા છે અને જે વડે વ્રદ્ધા, અધ્યયન વિનાનો થઈ ગયો
છે-વાજાના અવાજને લીધે વ્રદ્ધાનો વેદપાઠ ભટકી પડ્યો છે એવું તારા જન્મ વચ્ચે
વાગતું વાજું હર્ષજનક પાણીનાં ટીપાંઓને પેદા કરે છે અર્થાત્ એવું વાજું સાંભળી
હર્ષનાં આંસુ-પાણી-આવે છે.

ક્રમપૃથુવૃત્તે થોરો, વલ્લે થોહં ચ, ક્રોડકે થોલો ।

થોર—સ્થૂલ-અનુક્રમે પહોલું અને ગોઠ— થોહ—વલ્લ

ચઢતે ક્રતરતે ક્રમે પહોલું અને ગોઠ ૧ થોલ—થોલો-વલ્લનો છેલ્લો

થોર—'સ્થૂલ-જાડું' અર્થનો 'થોર' શબ્દ તો સંસ્કૃત 'સ્થૂલ'માંથી જ થયેલો છે.

ઉદાહરણ—

[૮-૧-૨૫૫]

થોરમ્મજસ્તમ્મ ! હદાનીં તથ થોહેણં રણે હતપતયઃ ।

સુતમિક્ષાનિમિત્તં રિપુશુદ્ધાન્તવધ્વઃ થોલં ઉદ્ધંતિ-ઉદ્ધયન્તે (?) ॥૩૩૯॥

જેના મુજરૂપ સ્તંભ ચઢતે ઉતરતે ક્રમે પહોળા અને ગોઠ છે એવા હે
રાજા ! તારા વચ્ચે લીધે રણમાં હમણાં જેમના પતિઓ હણાયેલા છે એવી શત્રુના
અંતઃપુરની વહુઓ પુત્રની મિક્ષાને માટે તારી પાસે થોલો પાથરે છે-થોલોને ઉઢાડે છે.

૧ સ્થૂલાર્થઃ 'થોર'શબ્દઃ-इति भावः । ૨ જૈનોના છઠ્ઠા તીર્થંકરનું નામ છે.

૩ સરલાવો 'થોલ' ગા. ૨૫૪. 'થોલ' અને 'થોલ'નો થોલો' એવો સમાન
અર્થ જોતાં આ શબ્દ લિપિમેદને લીધે ભવો થયો હોય તો ના ન કહેવાય.

અથ અનેકાર્થા:-

ઠાળ-ઉળડ-પિહુસુ યાહો, નિભેહદય-દરિણસુ
થિણ્ણો ચિ ॥૪૨૯॥

તત્ર 'થક્કહ-તિષ્ઠતિ, ફક્કતિ ચ'-ઇતિ ધાત્વાદેશૂક્તમિતિ નોક્તમ્ ।
ઠાળં સ્થાનમ્ ઉળડં ગમ્भीરજલમ્ પૃથુ વિસ્તીર્ણમ્ તત્ર ત્રયેઽપિ 'યાહ'-
શબ્દઃ । "યાહો દીર્ઘઃ" [] इत्यन्ये । थिण्णो निःस्नेहदयः दृप्तश्चेति
द्वयर्थः । 'थिप्पइ-विगलति, तृप्यति च'-इति धात्वादेशूक्तमितीह
नोक्तम् ॥ (४२९)

ભયરાહિય-નિભરેસું બદ્ધસિરસ્કે ચ થિરસીસો ।
દરકુવિયવયણસંકોચણ-મોણેસું થુહુંકિયં ચેચ ॥૪૩૦॥

હવે અનેક અર્થવાળા યકારાદિ શબ્દો:

સ્થાન-ઉળડ-પૃથુષુ યાહો, નિઃસ્નેહદય-દૃષ્ટેષુ થિણ્ણોઽપિ ॥૪૨૯॥

'યાહ-૧ સ્થાન ૨ સ્તાધ'-ઝડું- થિણ્ણ-સ્થાન-૧ દયા અને સ્નેહ
અયાહ ૩ પહોલું વિનાનો ૨ દૃષ્ટ-દર્પવાલો-અભિમાની

યાહ-બીજા દેશીસંગ્રહકારો 'યાહ'નો અર્થ 'લાંબો' એમ બતાવે છે.

થક્ક-થક્કહ-તિષ્ઠતિ-ઉભો રહે છે [૮-૪-૧૬]

થક્કહ-ફક્કતિ-નીચે જાય છે [૮-૪-૮૭]

આ 'થક્ક' ધાતુ, ધાત્વાદેશોમાં ગણાવેલો છે માટે અહીં નથી કહ્યો.

થિપ્પ-"થિપ્પહ-સ્તેપતે-વિગલતિ-ગઢે છે-જરે છે-ચૂં છે-ટપકે છે [૮-૪-૧૭૫]

'થિપ્પહ-તૃપ્યતિ-તૃપ્ત થાય છે-ધરાય છે [૮-૪-૧૩૮]

આ ધાતુ, ધાત્વાદેશોની સાથે બતાવેલો છે માટે અહીં નોંધ્યો નથી.

ભયરહિત-નિર્ધરેષુ બદ્ધશિરસ્કે ચ થિરસીસો ।

દરકુપિતવદનસંકોચન-મૌનેષુ થુહુંકિયં ચૈવ ॥૪૩૦॥

૧ સરસ્થાનો 'થગ્ધ' ગા૦ ૪૨૩ ।

૨ આ૦ હેમચંદ્ર 'વિન્ગલ'નો 'થિપ્પ' આદેશ બતાવે છે. પરંતુ સં૦ 'સ્તિપ્'
અને પ્રા૦ 'થિપ્પ' એ બે વચ્ચે વિશેષ સમાનતા છે તેથી એમની વચ્ચે સ્થાની અને
આદેશનો સંબંધ ઘટમાન થાય પરંતુ 'વિગલ' અને 'થિપ્પ' વચ્ચે નહીં.

૩ સં૦ 'તૃપ્' દ્વારા જ વર્ણવિકારની પદ્ધતિએ 'થિપ્પ' ઉચ્ચારણ સહજ સંભવે
છે, તેથી એ માટે આદેશવિધાનની અપેક્ષા નથી.

થિરસીસો નિર્મીકઃ નિર્મરેઃ સશિરજ્ઞાણશ્ચેતિ ત્ર્યર્થઃ । યુદ્ધુકિયં દર-
કુપિતવદનસંકોચનમ્ મૌનં ચેતિ દ્વચર્યમ્ ॥ (૪૩૦)

પાસાદશિસ્વર-બપ્પીહણસુ રપ્પે તથા થૂહો ।

થેણિલ્લિયં હરિય-ભીણસુ, રજગ-મૂલણસુ થોબો ચિ ॥૪૩૧॥

થૂહો પ્રાસાદશિસ્વરમ્ ચાતકઃ વસ્ત્રમીકં ચેતિ ત્ર્યર્થઃ । થેણિલ્લિયં હતમ્
મીતં ચ । થોબો રજકઃ મૂલકશ્ચ ॥ (૪૩૧)

અથ 'દ'આદિઃ—

દરં અદ્દે, દયં અંબૂ, દંતો કડણ, દવો ય ગગ્ગરણ ।

દચ્છં તિવ્વણે, સુત્તકણયમ્મિ દંડી દસેરો ય ॥૪૩૨॥

થિરસીસ—થિરશીર્ષ—૧ સ્થિર માથા-
વાલો—નિર્મય ૨ નિર્મર ૩ જેને માથું
માથાનું રક્ષણ કરતો ટોપ વાંધેલો
છે તે—માથા ઉપર પહેરેલા બહુતરવાલો

યુદ્ધુકિય—૧ થોડા કોપને લીધે મુલનું
સંકોચાનું ૨ મૌન

પ્રાસાદશિસ્વર-બપ્પીહકેષુ રપ્પે તથા થૂહો ।

થેણિલ્લિયં હત-મીતેષુ, રજક-મૂલકેષુ થોબો અપિ ॥૪૩૧॥

થૂહ—૧ મહેલનું શિસ્વર ૨ બપૈયો
૩ સ્તૂપ-રાફડો

થેણિલ્લિય—૧ હરેલું-ચોરેલું ૨ મીત-મથ
થોબ—૧ થોબી ૨ મૂલો

હવે 'દ' આદિવાળા શબ્દોઃ

દરં અર્ધે, દયં અમ્બુ, દંતો કટકે, દવો ચ ગદ્ગદકે ।

દચ્છં તીક્ષ્ણે, સૂત્રકનકે દંડી દસેરો ચ ॥૪૩૨॥

૧ -૨ઃ બદ્ધશિર-મુ० । ૨ “સ્તોકઃ સ્યાત્ ચાતક-અપ્પયોઃ”-અનેકાર્થે
કાં ૨ મૂલો ૨૧ । સં ૦ સ્તોક પ્રા० થોબ. પ્રસ્તુત ‘થૂહ’ અને ‘બપૈયા’ અર્થવાલો
‘થોબ’ એ બન્ને શબ્દો મળતા જણાય છે. ૩ થોબો પા० ૧ । મુ० ।

૪ પ્રા० થુમ-થૂહ. સં ૦-સ્તૂપ-સાથે પ્રસ્તુત ‘થૂહ’ શબ્દની સરસામળી
યદે શકે એમ છે.

૫ સં ૦ ‘સ્તેન’-પ્રા० થેણ એટલે ચોર, ચોરનું કાર્ય તે ‘થેણિલ્લિય’ એ રીતે
‘થેણિલ્લિય’-‘ચોરેલું’ શબ્દનો સંબંધ ઉક્ત ‘થેણ’ સાથે સુચવિત છે.

દરં અર્થમ્ । દયં જલમ્ । “દયં શોકઃ” [] इत्यन्ये । दंतो पर्व-
तैकदेशः । दवो गद्गदः । परिहासवाचकस्तु ‘दवो’ ‘द्रव’शब्दभवः । वन-
वहिवाची तु संस्कृतसमः । दच्छं तीक्ष्णम् । दंडी तथा दसेरो सूत्रकनकम् ।
“दंडी डंडीवत् सूचीसंघटितवलययुगम्-अपि” [] इत्यन्ये ।

દર—^૧દલ-અડધું

દવ—^૨દક-પાણી

દંત—^૩દન્ત-દાંતો-પર્વતનો એક ભાગ

દવ—દ્રવ-ઘરવું-ગલગલું થવું

દચ્છ—દક્ષ-તીક્ષ્ણ-તીણું

દંડિ

દસેર }—સૂત્રકનક-સોનાનો શેરો

દય—વીજા વેશીસંગ્રહકારો ‘દય’નો અર્થ ‘શોક’ કહે છે.

દવ—‘દવ’ શબ્દના વીજા પણ બે અર્થો છે: ‘દવ’-પરિહાસ અને દવ-વનદવ-
દાવાનલ-વનનો અગ્નિ. ‘પરિહાસ’ અર્થવાળો ‘દવ’, સંસ્કૃત ‘દ્રવ’માંથી લાવવાનો
છે. ‘દાવાનલ’ અર્થવાળો તો ‘દવ’ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતમાં સમાન છે-
સંસ્કૃતસમ છે.

દંડી—“ ‘ડંડી’ શબ્દ જે અર્થને બતાવે છે તે અર્થ આ ‘દંડી’ શબ્દનો પણ છે”.

[] એમ વીજા વેશીસંગ્રહકારો કહે છે-‘ડંડી’ ઇટલે સોય વડે સીધેલું
વલયયુગલ. ‘દંડી’ શબ્દનો પણ એ અર્થ છે. સરખાવો ગાં ૩૫૫

૧ ‘અર્ધ’ અર્થનો ‘દલ’ શબ્દ સંસ્કૃતમાં પ્રતીત છે. “દલં શત્રીછદે અર્ધ-
પર્ણયોઃ”-અનેકાર્થં કાં ૨ શ્લો ૪૮૧ । પ્રસ્તુત ‘દર’ અને આ ‘દલ’
બંને સમાન છે.

૨ ‘પાણી’ અર્થના ‘ડદક’ અને ‘દક’ બંને શબ્દો પ્રસિદ્ધ છે. પ્રસ્તુત ‘દય’
અને સં ૧ ‘દક’ તદ્દન સમાન છે.

૩ પર્વતના શિખર માટે અને પહાડમાંથી ફૂટેલા-બહાર નીકળેલા-પહાડના જ
તિરછા ભાગો માટે સંસ્કૃત કોશમાં ‘દન્ત’ શબ્દ નોંધેલો છે: “દન્તકાઃ તુ બહિ-
સ્તિર્યક્પ્રદેશા નિર્ગતા ગિરેઃ” [અભિધાન ૦ કાં ૪ શ્લો ૧૦૦ તથા “દન્તઃ
દશન-સાનુનોઃ”-અનેકાર્થં કાં ૨ શ્લો ૧૬૧]

મૂળ તો ‘દન્ત’ ઇટલે ‘દાંત’, અને દાંતની જેમ જે ભાગ ફૂટી નીકળેલો
છે તે પણ દંત. આ જોતાં સં ૦ દન્ત અને પ્રસ્તુત ‘દંત’ એ બંને પદો સમાન છે.
ગુજરાતમાં પાલનપુરની પાસે આવેલા ડુંગરોવાળા ભાગો ઉપર દાંતાનું રાજ્ય આવેલું
છે. ‘દાંતા’માં અંબાજીનું મંદિર છે. ‘દાંતા’નું રાજ્ય માટેનો ‘દાંતા’ અને પ્રસ્તુત
‘દંત’ એ બંને પદો પણ સમાન છે.

યથા—

દચ્છતત્ત્વં કેણ કથં દંતે સહિ ! દરદયમ્મિ કો પહિઓ ।

જો દંદિમંદિયરો સદસેરં દવસરં તુમં રેમહ ॥૩૪૦॥(૪૩૨)

સોયમ્મિ દસૂ, દઅરી સુરાહ, દમઓ દરિદ્વન્નિ ।

દત્થર દક્કસ્વજ્ઞા કરસાહય-ગિદ્દેસુ, દંતિઓ સસણ ॥૪૩૩॥

દસૂ શોકઃ । દઅરી મુરા । દમઓ દરિદ્રઃ । દત્થરો હસ્તશાટકઃ ।
દક્કસ્વજ્ઞો ગૃધ્રઃ । દંતિઓ શશકઃ ।

યથા—

દક્કસ્વજ્ઞેણ ક્કાહપ્પિઅદત્થરસંછન્નદંતિઅયમંસે ।

કુણ્ણ દસું આરહંતી દઅરીપાણાહલા દમયવેસા ॥૩૪૧॥(૪૩૩)

ઉદાહરણ—

દચ્છતપઃ કેન કૃતં દંતે સહિ ! દરદયમ્મિ કઃ પતિતઃ ? ।

યો દંદિમણ્ણિહતરોઃ સદસેરં દવસ્વરાં ત્વાં રમયતિ ॥૩૪૦॥

હે સહિ ! દાંતામાં તીક્ષ્ણ તપ કોળે કર્યું, અડધા પાણીમાં કોળ પડ્યો ?
જે, સૂત્રકનક-સોનાના દોરા-થી શોભિત છાતીવાળો, સોનાના દોરાવાળો અને ગદ્ગદ
સ્વરવાળો એવી તને રમાડે છે.

શોકે દસૂ, દઅરી સુરાયામ્, દમઓ દરિદ્રે ।

દત્થર-દક્કસ્વજ્ઞા કરશાટક-ગૃધ્રેષુ, દંતિઓ શશકે ॥૪૩૩॥

દસુ—શોક

દઅરી—સુરા-દાર

દમઅ—દમક-દરિદ્ર-રાંક

દત્થર—હસ્તશાટક-હાથકપડું-હાથ-

વજ્ર-હાથનો શાટક

“દક્કસ્વજ્ઞ—દાક્ષાદ્ય-ગીષ

દંતિઅ—સસલો

ઉદાહરણ—

દક્કસ્વજ્ઞેણ ક્કાહપ્પિઅદત્થરસંછન્નદંતિઅયમંસે ।

કરોતિ દસું આરહંતી દઅરીપાનાકુલા દમયવેસા ॥૩૪૧॥

મણપાનને લીધે આકુલ થયેલી, દરિદ્રના વેષવાળો એવી તો રહતી, હસ્તશાટક
-હાથકપડા-દ્વારા ઠંકાયેલા પણ ગીધે ક્કાહપેલા એવા સસલાના માંસ માટે
શોક કરે છે.

૧ રહહ—(રટતિ-જપતિ) પા૦ ।

૨ “દાક્ષાદ્ય-ગૃધ્રો”—અમર૦ કાં૦ ૨ સિદ્ધાદિકર્મ શ્લો૦ ૨૧ । ‘ગૃધ્ર’-
નાથક શ્લ૦ ‘દાક્ષાદ્ય’ અને પ્રસ્તુત ‘દક્કસ્વજ્ઞ’ એ બન્ને પદો સમાન છે.

દવર-દહિટ્ટા તંતુ-કપિટ્થેસુ, દહ્ય-દયાહયા અવિષ ।

દડવડ-દહિઉપ્પ-દયાવળા ય ધાટિ-નવનીત-દીનેસુ ॥૪૩૪

દવરો તંતુઃ । દહિટ્ટો કપિત્થઃ । અત્ર—‘દરિઓ-દસઃ’ इति ‘દસ’-શબ્દભવઃ, ‘દંસહ-દર્શયતિ’ इति ધાત્વાદેશેષૂક્તઃ इति નોકો । દહ્યં તથા દયાહ્યં રક્ષિતમ્ । દડવડો ધાટી । દહિઉપ્પં નવનીતમ્ । દયાવળો દીનઃ ।
યથા—

દહ્યદયાવળય ! તુમં દવર-આહતણુ દહિટ્ટવટ્ટથણી ।

દહિઉપ્પકોમલંગી વિરહદડવડા દયાહં જોગ્યા ॥૩૪૨॥(૪૩૪)

દવર-દહિટ્ટા તંતુ-કપિત્થેસુ, દહ્ય-દયાહયા અવિતે ।

દડવડ-દહિઉપ્પ-દયાવળા ચ ધાટિ-નવનીત-દીનેસુ ॥૪૩૪॥

દવર—દોરો-તંતુ-તાંતળો

દડવડ—ધાડ

દહિટ્ટ—‘દધિત્થ-કોઠું

દહિઉપ્પ—દધિપુપ્પ-દહીનું ફૂલ—માશળ

દહ્ય } —‘દયિત-રક્ષિત-પાલિત-
દયાહ્ય } પાઠવું

દયાવળ^૩—દયામળો-દયાપાત્ર-દીન-રાંક

દરિઅ—સં૦ ‘દસ’ કપરથી ‘દરિઅ’ શબ્દને નિપજાવવાનો છેઃ [૮-૧-૧૪૪]

દંસ—દંસહ-દર્શયતિ-દેશાહે છે. ‘દંસ’ ધાતુ, ધાત્વાદેશોમાં જણાવેલો છે માટે અહીં નથી જણાવ્યો. [૮-૪-૩૨]

ઉદાહરણ—

દહ્યદયાવળય ! ત્વયા દવર-આમતનુઃ દહિટ્ટવૃત્તસ્તની ।

દહિઉપ્પકોમલાક્કી વિરહદડવડા દયાહં યોગ્યા ॥૩૪૨॥

રક્ષા કરેલી છે સીનોની જેણે એવા હે ! દોરા જેવા પાતળા શરીરવાળી, કોઠા જેવા ગોળ સ્તનવાળી, માશળની પેટે કોમલ અંગવાળી અને વિરહે જેણી પર ધાડ મારી છે-જે વિરહિણી છે-એવી આની તારે રક્ષા કરવી જોઈએ.

૧ અમરકોશમાં ‘કોઠા’ના અર્થવાળો ‘દધિત્થ’ શબ્દ નોંધેલો છેઃ ‘‘કપિત્થે સ્યુઃ દધિત્થ-ગ્રાહિ-મન્મથાઃ તસ્મિન્ દધિફલઃ’’-કાં૦ ૨ વનોષધિવર્ગ ૫લો૦ ૨૧ । પ્રસ્તુત ‘દહિત્થ’ અને સં૦ ‘દયિત્થ’ એ બન્ને સમાન છે.

૨ ‘રક્ષણ’ અર્થના સં૦ ‘દય’ ધાતુનું ભૂતકૃદંત ‘દયિત’ થાય. પ્રસ્તુત ‘દહ્ય’ અને ‘દયાહ્ય’ એ બન્ને પદો સં૦ ‘દયિત’ની સાથે સ્પષ્ટ સમાનતા રાખે છે.

૩ સં૦ ‘દયા’ શબ્દને મત્વર્થીય ‘મળ’ પ્રત્યય [૮-૨-૧૫૧] લાગતાં ‘દયામળ’ રૂપ નીપજે. એ ‘દયામળ’ અને પ્રસ્તુત ‘દયાવળ’ બન્ને ઠીક ઠીક સમાનતા છે.

દવહુત્તં ગિમ્મહમ્મિ, દહિત્થારો દહિસરમ્મિ ।

દહવોલી થાલી, દરવલ્લ-દયચ્છરા ય ગામેસે ॥૪૩૫॥

દવહુત્તં ગ્રીષ્મમુલ્લમ્ । દહિત્થારો દધિસરઃ । “દહિત્થરો” []
 હત્યન્યે । દહવોલી સ્થાલી । દરવલ્લો તથા દયચ્છરો પ્રામસ્વામો ।
 યથા—

સદહિત્થારયદહિણા નવદહવોલીઈ વિરહ્યકરંબં ।

દવહુત્તે અલ્લહંતો દરવલ્લ ! દયચ્છરો સિ કહં ? ॥૩૪૩॥(૪૩૫)

નિવિઙ્ગમ્મિ દરુમ્મિલ્લં, દરમત્ત-દરંદરા હઠ-ઉલ્લાસા ।

દરવલ્લહો ય દહિ, દરવલ્લણિહેલણં ચ સુન્નઘરે ॥૪૩૬॥

દવહુત્તં ગ્રીષ્મમુલ્લે, દહિત્થારો દહિસરે ।

દહવોલી સ્થાલ્યામ્, દરવલ્લ-દયચ્છરા ચ ગ્રામેશે ॥૪૩૫॥

‘દવહુત્ત’—ગ્રીષ્મનું મુલ્લ-ઉનાળાની શરૂઆત દરવલ્લ }
 દહિત્થાર-દહિની તર-દધિસર દયચ્છર } પ્રામેશ-ગામ ધળી
 દહવોલી—થાલી

દહિત્થર—બીજા વેશીસંપ્રહકારો ‘દહિત્થાર’ને બદલે ‘દહિત્થર’ શબ્દ કહે છે.

ઉદાહરણ—

સદ્દહિત્થારકદ્ધના નવદહવોલીઈ વિરચિતકરમ્મમ્ ।

દવહુત્તે અલભમાનઃ દરવલ્લ ! દયચ્છરોઽસિ કથમ્ ? ॥૩૪૩॥

ગામના ધળી હે ! નવી થાલીમાં, દહીની તર સાંધના દહો વઢે બનાવેલા
 કરંબને ઉનાળાની શરૂઆતમાં ન પામતો એવો તું ગામનો ધળી કેવોક છો ?

નિવિઙ્ગે દરુમ્મિલ્લં, દરમત્ત-દરંદરા હઠ-ઉલ્લાસાઃ ।

દરવલ્લહો ચ દયિતે, દરવલ્લણિહેલણં ચ શૂન્યઘરે ॥૪૩૬॥

૧ —સ્થાયં દ-પા૦ ।

૨ સં૦ ‘દવ’ એટલે અગ્નિ. દેશી-‘હુત્ત’ એટલે સામું. ‘દવહુત્ત’ એટલે ‘આગની
 સામે’ આ રીતે ‘દવહુત્ત’ શબ્દ ગ્રીષ્મમુલ્લ-ગ્રીષ્મના આરંભ-અર્થ માટે બંધવેસતો
 ભાસે છે. ‘હુત્ત’ શબ્દ, આ સંપ્રદામાં આટલા વર્ગમાં આવનાર છે.

દરુમ્મિલ્લં ઘનમ્ । દરમત્તા બલાત્કારઃ । દરંદરો ઉલ્લાસઃ । દરવલ્લહો
દયિતઃ । દરવલ્લણિહેલણં શૂન્યગૃહમ્ ।

યથા—

દરવલ્લહાઈ તુહ તઈ ન સિણેહદરંદરો દરુમ્મિલ્લો ।

તા જઈ દરમત્તાણ દરવલ્લણિહેલણમ્મિ તં રમસિ ॥૩૪૪॥

અત્ર-‘દઘ્વીઅરો-સર્પઃ’ ઇતિ ‘દર્વીકર’શબ્દભવઃ, ‘દક્ષવહ-દર્શ-
યતિ’-ઇતિ ધાત્વાદેશેષૂક્તઃ ઇતિ નોક્તૌ ॥ (૪૩૬)

દરુમ્મિલ્લ—નિબિઢ-ઘન-સ્ત્રીષોસ્ત્રીચ

દરમત્તા—હઠ-બલાત્કાર

દરંદર—ઉલ્લાસ

દરવલ્લહ^૧—દયિત-વલ્લભ-સ્વામી

દરવલ્લણિહેલણ^૨—મૃતું ઘર

દઘ્વીકર—દઘ્વીઅર એટલે સર્પ. ‘દઘ્વીઅર’ શબ્દ સંસ્કૃત ‘દર્વીકર’^૩ અપરથી
લાવવાનો છે.

દક્ષવહ—દક્ષવહ-દર્શયતિ-દેખાડે છે. આ ‘દક્ષવ’ ધાતુ, ધાત્વાદેશોમાં કહેલો
છે માટે અહીં કયો નથી. (૮-૪-૩૨)

ઉદાહરણ—

દરવલ્લહાઈ તવ ત્વયિ ન સ્નેહદરંદરો દરુમ્મિલ્લો ।

તાવદ્ યદિ દરમત્તાણ દરવલ્લણિહેલણમ્મિ તં રમસે ॥૩૪૪॥

જો તું બલાત્કારે સૂના ઘરમાં રમે છે તો તારી દયિતાનો-સ્ત્રીનો-તારામાં
સ્નેહનો ઉલ્લાસ નિબિઢ નથી.

૧ ‘દરવલ્લહ’ પદમાંનો ‘વલ્લહ’ અંશ સં. ‘વલ્લભ’ (એટલે ‘પ્રિયતમ’) સાથે
સરસાવા જોવો છે.

૨ ‘દરવલ્લણિહેલણ’ શબ્દમાંનો ‘ણિહેલણ’ શબ્દ ‘ઘર’ અર્થનો સૂચક છે
અને એ, આ સંપ્રદમાં ચોથા વર્ગમાં આવી ગયો છે. ગા. ૩૧૧

૩ સં. ‘દર્વી’ એટલે ફળ. સં. ‘કર’ એટલે હાથ. જેને ‘ફળ’જ હાથરૂપ
છે-હાથનું કામ આપે છે તે ‘દર્વીકર’-સર્પ.

દાઓ પહિજી, કંચીઈ દાર-દોરા ચ, દાલિયં જયણે ।

દારિય-દારદંતા-દાદલિયા વેસ-પેઢ-અંગુલિયા ॥૪૩૭॥

દાઓ પ્રતિભૂઃ । દારો તથા દોરો કટિસૂત્રમ્ । દાલિયં ચક્ષુઃ । દારિયા વેશ્યા । અત્ર 'દાવહ-દર્શયતિ' इति धात्वादेशोक्तमिति नोक्तम् । દારદંતા પેટા । દાદલિયા અઙ્ગુલિઃ ।

મથા—

ચલદાલિય-દાદલિઆણ રણિરદારાણ દારિયજનાણ ।

દોરેરવો દારદંતાંજ જણઅથઘણયદાઓ ॥૩૪૮॥(૪૩૭)

દાઓ પ્રતિભૂઃ, કાઠચ્યાં દાર-દોરા ચ, દાલિયં નયને ।

દારિય-દારદંતા-દાદલિયા વેશ્યા-પેટા-અઙ્ગુલિકાઃ ॥૪૩૭॥

દાઘ—દાયાદ-દાયાય-પ્રતિભૂ-પ્રતિનિધિ
દાર } — કાષી-મેલ્લણ-કટિસૂત્ર-
દોર } કંદોરો
દાલિય—નયન

દારિયા-દારિકા-વેશ્યા
દારદંતા—પેટી
દાદલિયા—આંગઢી

દાઘ—દાવહ-દર્શયતિ-દેલાડે છે. 'દાવ' ધાતુ, ધાત્વાદેશોર્મા કહ્યો છે માટે અહીં નથી કહ્યો [૮-૪-૩૨]

ઉદાહરણ—

ચલદાલિય-દાદલિઆણ રણકદારાણ દારિયજનાનામ્ ।

દોરેરવો દારદંતાંજ જનઅર્થક્ષેપણકદાઓ ॥૩૪૫॥

જેમની આંખો અને આંગઢીઓ ચંચલ છે, કંદોરો અવાજ કરે છે એવી વેશ્યાઓના કંદોરાનો અવાજ, 'એમની પેટીમાં માણસોએ ધનનો ક્ષેપ કરેલો છે' અર્થાત્ 'માણસોએ તેમને ધન આપ્યું છે' એનો પ્રતિનિધિ છે.

૧ -રરઓ દા-પા૦ । ૨ -તાઈ જ-પા૦ ।

૩ સરલાઓ 'દવર' ગા૦ ૪૩૪ ।

દિયહમ્મિ દિઓ, સુળ્ળાર-અળત્થેસું દિયજ્ઞ-દિપ્પંતા ।
દિવ્વાસા ચામુંહા, જહે દિઅલિઓ, દિયાહમો ભાસે ॥૪૩૮॥

દિઓ દિવસઃ । દિયજ્ઞો સુવર્ણકારઃ । દિપ્પંતો અનર્થઃ । દિવ્વાસા
ચામુળ્હા । દિઅલિઓ મૂર્ત્ત્વઃ । દિયાહમો ભાસપક્ષી ।

યથા—

પુરિસદિયાહમ ! દિઅલિઅદિયજ્ઞ ! વિવ્રવસિ ણ તીઈ દિપ્પંતં ।
જં દિવ્વાસાભવણે દિઅ-અંતસમયંસિ ણાગઓ સિ તુમં ॥૩૪૬(૪૩૮

દિવસે દિઓ, સુવર્ણકાર-અનર્થેષુ દિયજ્ઞ-દિપ્પંતા ।
દિવ્વાસા ચામુળ્હા, અહે દિઅલિઓ, દિયાહમો ભાસે ॥૪૩૮॥

દિઅ—દિવા-સી-દિવસ
દિયજ્ઞ—સોની-સોનાર
દિપ્પંત—અનર્થ

દિવ્વાસા—^૧દિવ્યવાસા
દિગ્વાસા } -ચામુંહા દેહી
દિઅલિઅ—જહ-મૂર્ત્ત્વ
દિયાહમ—^૨દ્વિજાત્રમ-ભાસ નામનું પક્ષી

ઉદાહરણ—

પુરુષદિયાહમ ! દિઅલિઅદિયજ્ઞ ! વીક્ષસે ન તસ્યા દિપ્પંતં ।
યદ્ દિવ્વાસાભવને દિઅ-અન્તસમયે નાગતોઽસિ ત્વમ્ ॥૩૪૬॥

હે પુરુષોમાં ભાસ પક્ષી જેવા મૂર્ત્ત્વ સોની ! તું તેળીના અનર્થને દેશ્વતો-
જોતો-નથી, કે તું ચામુંહાના ભવનમાં દિવસના અંત સમયે-છેક સાંજે ન આવ્યો.

૧ -જ્ઞ ! દિવક્ષસિ પા૦ । મુ૦ । ૨ -સયણમ્મિ ણા-પા૦ ।

૩ જેમનું વક્ષ દિશ્ય છે તે 'દિશ્યવાસા' અથવા જેમનું વક્ષ દિશારૂપ છે તે 'દિગ્વાસા' એ રીતે દે૦ 'દિવ્વાસા' પદને સં૦ 'દિવ્યવાસા' કે 'દિગ્વાસા' સાથે સરસાવી શકાય એમ છે.

૪ 'દ્વિજ' ણ્ટલે પક્ષી. પક્ષીઓમાં જે અધમ-હલકો-તે દ્વિજાત્રમ. એ રીતે દે૦ 'દિયાહમ' અને સં૦ દ્વિજાત્રમ' એ બંને શબ્દો સમાન જેવા છે.

સંયમોઅળે દિઅસિયં, પુઠ્ઠવળ્હયમોઅળે ય દિઅહુત્તં ।
બાલે દિલ્લિદિલિઓ ય દુદ્ધગંધિયમુહો ચેય ॥૪૩૦॥

દિઅસિયં સદામોજનમ્ । “દિઅસિયં અનુદિનમ્” [] હત્યેકે ।
દિઅહુત્તં પૂર્વાહ્નમોજનમ્ । દિલ્લિદિલિઓ તથા દુદ્ધગંધિયમુહો બાલઃ ।
યથા—

મહ દુદ્ધગંધિયમુહા દિલ્લિદિલિયસ્સ તસ્સ સેવાય ।
દૂરે દિઅસિયવત્તા દિઅહુત્તકણ ત્વિ તમ્મંતિ ॥૩૪૭॥(૪૩૯)

સદામોજને દિઅસિયં, પૂર્વાહ્નમોજને ચ દિઅહુત્તં ।
બાલે દિલ્લિદિલિઓ ચ દુદ્ધગંધિયમુહો ચૈવ ॥૪૩૧॥

દિઅસિય ^૧ —નિત્ય મોજન	દિલ્લિદિલિઅ	} -બાલક } ‘દુધગન્ધિકમુલ્-જેના મુલ્ખમાં હજુ દૂધની ગંધ છે-બાલક
દિઅહુત્ત—દિવા ^૨ ભુક્ત-પૂર્વાહ્નનું મોજન- દિવસના પૂર્વભાગે કરેલું મોજન- વપોરનું મોજન-વપોરા	દુદ્ધગંધિયમુહ	

દિઅસિય—કેટલાક દેશીસંપ્રદાયકારો ‘દિઅસિય’ ણટલે ‘અનુદિન’-દિવસે
દિવસે-નિત્ય-આનો અર્થ બતાવે છે.

ઉદાહરણ—

મમ દુદ્ધગંધિયમુહા દિલ્લિદિલિયસ્સ તસ્ય સેવાયામ્ ।

દૂરે દિઅસિયવાત્તાં દિઅહુત્તકૃતેऽપિ તામ્યન્તિ ॥૩૪૭॥

તેના બાલકની સેવામાં-સેવા કરવા જતાં-મારાં બાલકો વપોરના મોજન માટે
પણ તરફડે છે તો નિત્ય મોજનની વાત તો દૂર રહી.

૧ સહમો-મુ० ।

૨ સં० ‘દૈવસિક’ ણટલે ‘દિવસે દિવસે નિત્ય કરવાનું’ આ રીતે દે०
‘દિઅસિઅ’ અને સં० ‘દૈવસિક’ ણ બન્ને શબ્દો સરસા જેવા ખાસે છે.

૩ સં० ‘દિવાભુક્ત’ અને દે० ‘દિઅહુત્ત’ ણ બન્ને શબ્દો એકબીજા સરસાવી
શકાય આ છે. દિવા-દિવસ. ભુક્ત-મોજન.

૪ જેના મુલ્ખમાં દૂધનો ગંધ છે તે ‘દુધગન્ધિકમુલ્’ કે ‘દુધગન્ધિયમુલ્’
કહેવાય. સંસ્કૃતમાં આને મળતા ‘ક્ષીરકણ્ઠ’ અને ‘સ્તનંધય’ શબ્દો છે. હિંદીમાં
બાલકને ‘દૂધમુંહા’ બાપા કહે છે. આ જોતાં દે० ‘દુદ્ધગંધિયમુહ’ અને સં०
‘દુધગન્ધિકમુલ્’ ણ બન્ને શબ્દો એક સમાન છે.

દિયધુત્તઓ ય કાગે, કર્કિંદે દીવઓ ચેવ ।

સંસ્વમ્મિ દીહજીહો, દુલ્લં વત્થમ્મિ, દુત્તિ સિંઘમ્મિ ॥૪૪૦॥

દિયધુત્તો કાકઃ । અત્ર ‘દિવાહત્તી-ચાળ્ડાલઃ’ इति ‘દિવાકીર્તિ’ શબ્દ-
ભવત્વાનોક્તઃ । દીવઓ કૃકલોશઃ । દીહજીહો શઙ્કઃ । દુલ્લં વચ્ચમ્ । દુત્તિ
શીઘ્રમ્ ।

યથા—

ઓ ! દીહજીહુઝ્જલદુલ્લો ગામણિજુયાળઓ દુત્તિ ।

દિયધુત્તમુક્કમલકલુસમત્થઓ દીવઓ વ્વ ઝમ્મુહ્હ ॥૩૪૮॥(૪૪૦)

દિયધુત્તઓ ચ કાકે, કર્કટે દીવઓ ચૈવ ।

શઙ્કે દીહજીહો, દુલ્લં વચ્ચે, દુત્તિ શીઘ્રે ॥૪૪૦॥

દિયધુત્ત { દ્વિજધૂત્ત ^૧ } —પક્ષીઓમાં લુચ્ચો	દીહજીહ— ^૨ દીર્ઘજિહ્વ—શંખ
દિયધુત્તય { દ્વિજધૂત્તક } —કાગડો	દુલ્લ— ^૩ ‘દુકૂલ-વચ્ચ-હગલો
દીવઓ—દીપક ^૪ —કાકીડો	દુત્તિ— ^૫ ‘દુત્ત-શીઘ્ર-જલ્લદી

૧. દિવાહત્તિ—‘દિવાહત્તિ’ એટલે ચાંડાલ. ‘દિવાહત્તિ’ શબ્દને સં. ‘દિવાકીર્તિ’
શબ્દમાંથી લાવવાનો છે માટે અહીં રહ્યો નથી.

ઉદાહરણ—

ઓ ! દીહજીહુઝ્જલદુલ્લો ગામણીયુવકઃ દુત્તિ ।

દિયધુત્તમુક્કમલકલુષમસ્તકઃ દીવઓ હ્વ ઝમ્મુચ્ચયતિ ॥૩૪૮॥

શંખ જેવાં ઝજ્જાં વચ્ચવાલો અને કાગડાં નાચેલ ચરક દ્વારા મેલા માથા-
વાલો એટલે જેને માથે કાગડો ચરકી ગયો છે એવો ગામધણીનો જુવાન વા જુવાન
ગામધણી, કાકીડાની પેટે ઓ ! શીઘ્ર ઝંચુ મુલ્લ કરે છે.

૧ —લાસઃ મુ. ।

૨ “લુચ્ચામાં લુચ્ચા કાગડા છે સૌ પક્ષીઓમાં એ નાગશ છે” એવો લોક-
પ્રવાદ જોતાં ‘કાગડા’ માટે ‘દ્વિજધૂત્ત’ શબ્દ બંધવેસતો છે. દ્વિજ-પક્ષી. ધૂત્ત-લુચ્ચો.
આ રીતે દે. ‘દિયધુત્ત’ અને સં. ‘દ્વિજધૂત્તક’ એ બન્ને શબ્દો સમાન છે.

૩ કાકીડો ચોમામામાં નવા નવા રંગ કરે છે તેથી તે ઘણો રીપે છે-
દીપી નીકળે છે માટે તેને માટે ‘દીપક’-‘દીવય’ પદ બંધવેસે એવું છે.

૪ શંખ બેંદ્રિયવાલું પ્રાણી છે અને તેની જીભ ઘણી લાંબી હોય છે
તેથી સં. ‘દીર્ઘજિહ્વ’ અને દે. ‘દીહજીહ્વ’ એ બન્ને શબ્દો સમાન છે.

૫ સં. ‘દુકૂલ’ અને દે. ‘દુલ્લ’ એ બન્ને શબ્દો સમાન છે.

૬ સં. ‘દુત્ત’ અને દે. ‘દુત્તિ’ એ બન્ને શબ્દો એકત્રીજા મઠતા છે.

દુત્યં દુઃસ્વં જહણે, દુલી ય કુમ્મમ્મિ, દુદ્ધઓ ગિવહે ।

માઘણાણે દુકરં, અબિ દુન્બોલ્લો ઉવાલંમે ॥૪૪૧॥

દુત્યં તથા દુઃસ્વં જઘનમ્ । દુલી કૂર્મઃ । અત્ર 'દુહં-અસુસ્વમ્' इति 'દુઃસ્વ'શબ્દભવવાનોક્તમ્ । દુદ્ધઓ સમૂહઃ । દુકરં માઘે રાત્રી ચતુર્યામ-સ્નાનમ્ । દુન્બોલ્લો ઉપાલમ્ભઃ ।

દુત્યં દુઃસ્વં જઘને, દુલી ચ કૂર્મે, દુદ્ધઓ નિવહે ।

માઘસ્નાને દુકરં, અપિ દુન્બોલ્લો ઉપાલમ્ભે ॥ ૪૪૧ ॥

દુત્ય } —જઘન-સાથલ
દુઃસ્વ }

દુલિ—'દુલિ-કાચવો

દુદ્ધઅ—સમૂહ

દુકરં—દુષ્કર-ન કરી શકાય તેવું-

મારે કઠણ-માઘ માસમાં રાત્રીના

ચારે પ્રહર સુધી સ્નાન કરવું

દુન્બોલ્લ—દુષ્ટ બોલ-ઉપાલમ્ભ-ઓઠિમ્ભો-ઠપકો

દુહ—'દુહ' ઇટલે અસુસ્વ-સ્વ નહિ તે-દુઃસ્વ. સં૦ 'દુઃસ્વ' ઉપરથી આ 'દુહ'ને ઉતારવાનો છે માટે અહીં લખ્યો નથી.

૧ અમરકોશમાં (વારિવર્ગ કાં૦ ૧ શ્લો૦ ૨૪) 'કાચવી'ના અર્થમાં 'દુલિ' શબ્દ નોંધેલો છે. હેમચંદ્ર 'કાચવી'ના અર્થમાં 'દુલિ' શબ્દ નોંધે છે. (અભિધાન૦ કાં૦ ૪ શ્લો૦ ૪૧૯) તથા પોતાના અનેકાર્થસંગ્રહમાં (કાં૦ ૨ શ્લો૦ ૧૪૩) 'કાચવી' અર્થ માટે 'દુળી' શબ્દ બતાવે છે અને અભિધાન૦ કાં૦ ૪ શ્લો૦ ૪૧૯ માં 'કાચવી' અર્થ માટે 'દૌલેય' શબ્દ આપે છે. તેની વ્યુત્પત્તિ "દુલ્યાઃ અપત્યં દૌલેયઃ" એમ કરી બતાવે છે.

૨ હેમચંદ્ર અનેકાર્થસં૦ કાં૦ ૨ શ્લો૦ ૨૩૮ માં 'પૂરિત-મરેલું' અર્થ માટે 'દુઘ્ધ' શબ્દ બતાવે છે. પ્રસ્તુત 'દુદ્ધઅ' અને આ 'દુઘ્ધ' એ બે શબ્દો વચ્ચે સમાનતા થઈ શકે એમ છે.

૩ મહા મહીનાની કઢકઢતી ટંકીમાં રાતના ચારે પહોર સ્નાન કરવું ઘણું કઠણ છે-મહાકષ્ટે કરી શકાય એવું છે માટે તેને માટે 'દુકર' શબ્દ યોજાયો છે એમ જણાય છે: દુકર=દુષ્કર.

૪ 'દુર' ઉપસર્ગ સાથેના 'બોલ' ધાતુ દ્વારા આ શબ્દ આવે એમ છે. 'બોલ' (ब्रू ?) ધાતુ દેશ્ય છે. સં૦ દુર-પ્રા૦ દુ+(દુષ્ટ) બોલ=(બોલ) દુન્બોલ્લ-ઠપકો-દુર્વૈષ્ણ.

યથા—

દુકરવેધિરતણુ ! પિહુદુત્થે ! ણિઅયદુક્કભારેણ ।

જઈ દુલિદુદ્ધયશુદ્ધા પડસિ તુમં તા ણુ કસ્સ દુબ્બોલો ? ॥૩૪૯(૪૪૧)

દુહોલી અ દુમાલી. દુલ્લગ્ગં અઘટમાણમ્મિ ।

દૂહવજણમ્મિ દુત્થોહ-દૂસલા દૂહલો ચેઅ ॥૪૪૨॥

દુહોલી વૃક્ષપટ્ટિક્તિઃ । દુલ્લગ્ગં અઘટમાનમ્ । દુત્થોહો દૂસલો દૂહલો
ત્રયોઽપ્યેતે દુર્ભગવાચકાઃ । ‘દૂહવ’શબ્દસ્તુ ‘દુર્ભગ’શબ્દભવ इति નોપાત્તઃ ।

ઉદાહરણ—

દુકરવેપમાનતનુકે ! પૃથુદુત્થે ! નિજકદુક્કભારેણ ।

યદિ દુલિદુદ્ધયશુદ્ધા પતસિ ત્વં તાવત્ તુ કસ્ય દુબ્બોલો ? ॥૩૪૯॥

માઘની રાત્રીએ ચારે પ્રદર સુધી સ્નાન કરવાથી કંપતા શરીરવાળી અને
પહોળા જઘન-સાથલ-વાળી હે ! જો તું પોતાના સાથલના ભારને લીધે, વાચવાના
સમૂહથી શુદ્ધ થઈ પડી જાય છે તો કોને ઠપકો દેવો ?

દુહોલી ચ દુમાલિઃ, દુલ્લગ્ગં અઘટમાને ।

દુર્ભગજને દુત્થોહ-દૂસલા દૂહલો ચૈવ ॥૪૪૨॥

દુહોલી— ^૧ દ્રુદ્રબોલિ-દ્રુમ દ્રુમની શ્રેણી- વૃક્ષ વૃક્ષની કતાર	દુત્થોહ	} — ^૩ દુર્ભગ-ભાગ્યહીન-ન ગમે તેવો-કમનસીબ
દુલ્લગ્ગ— ^૨ દુર્લગ્ગ-અઘટમાન-અણઘટતું- અયુક્ત	દૂસલ દૂહલ	

દૂહવ—દૂહવ-દુર્ભગ. ‘દૂહવ’ શબ્દ સં. ‘દુર્ભગ’ ઉપરથી જાવવાનો છે માટે અહીં
લખ્યો નથી: [૮-૧-૧૧૨]

૧ દ્રુદ્રુ=જાડ જાડ. આવલિ-ઓલિ-હાર-શ્રેણી.

૨ દુર્=ખરાબ રીતે. લગ્ગ=લાગેલું.

૩ પ્રાકૃતમાં ‘દુર્ભગ’ માટે ‘દૂહવ’ અને ‘દુહઅ’ એમ બન્ને શબ્દ છે.

યથા—

દૂસલ-અદૂહલાણં પેમ્મં દુત્થોદ્દણ ! સુદુલ્લગ્ગં ।

કિં કહ વિ કયા વિ મરુત્થલમ્મિ પલ્લવઈ દુહોલી ? ॥૩૫૦(૪૪૨)

દુમ્મુહ-દુમળીઓ કવિ-હુહાસુ, દુગ્ધુદ-દૂળયા હસ્તી ।

દુજ્ઞાયં વસણે, દુક્કુહો અસહ્ણમ્મિ, દુદ્દમો દિઅરે ॥૪૪૩॥

દુમ્મુહો મર્કટઃ । ‘દહિમુહ’શબ્દોઽપિ દેસ્યઃ કપિવાંચી કૈશ્વિકુતઃ ।
દુમળી સુધા । દુગ્ધુદો તથા દૂળો હસ્તી । દુજ્ઞાયં વ્યસનમ્ । દુક્કુહો
અસહનઃ । અરોચકિનિ અપિ લક્ષ્યેષુ દૃશ્યતે । દુદ્દમો દેવરઃ ।

ઉદાહરણ—

દૂસલ-અદૂહલાણં પ્રેમ દુત્થોદ્દણ ! સુદુલ્લગ્ગં ।

કિં કથમપિ કદાઽપિ મરુત્થલે પલ્લવયતિ દુહોલી ? ॥૩૫૦॥

હે કમનસીબ ! માગ્યહીન અને સારા માગ્યવાળા વચ્ચેનો પ્રેમ બળગતો છે
અર્થાત્ અદુભંગ અને દુર્ભંગોમાં પરસ્પર પ્રેમસંબંધ ઘટી શકતો નથી. શું ક્યારેય
અને કેમે કરીને-એટલે પળ રીતે-મારવાડમાં માડ-માડની હાર પલ્લવિત થાય સ્તરી ?

દુમ્મુહ-દુમળીઓ કપિ-સુધાસુ, દુગ્ધુદ-દૂળયા હસ્તી ।

દુજ્ઞાયં વ્યસને, દુક્કુહો અસહને, દુદ્દમો દેવરે ॥૪૪૩॥

દુમ્મુહ—‘દુર્મુલ્ય-વાનરો

દુમળિ—વૂનો

દુગ્ધુદ } —હાથી

દૂળય } —દ્વિઉન્નત-દુબ્ધય-જેનાં બે-

દૂળ } કુંભસ્થલો-ઉન્નત છે-ઝંચાં

છે તે-દ્વિઉન્નત-હાથી

દુજ્ઞાય—દુર્જાત-વ્યસન

દુક્કુહ—‘દુક્કુહ-અસહન-સહનશીલ નહિ

તે-ઈર્ષ્યાલુ

દુદ્દમ—દુર્દમ-દુઃસ્થે દમી શકાય-કેમે

કરીને દમી ન શકાય-દેવર-દિશર

૧ લાંબા પૂંછડાવાળા ‘વાનર’નું મુલ કાલું હોય છે માટે સંસ્કૃતકોશકારોએ
તેનું બીજું નામ ‘અસિતાનન’-(કાળા મુલવાળો) આપેલું છે: “અથ અમૌ ગોલા-
દ્ગૂલઃ અસિતાનનઃ” (હે ૦ અમિધાન ૦ કાં ૦ ૪ શ્લો ૦ ૩૫૮) પ્રસ્તુત ‘દુમ્મુહ’
-(દુર્મુલ્ય) અને ‘અસિતાનન’ એ બન્ને શબ્દો પર્યાયસૂચક છે.

૨ પ્રાકૃતમાં ‘ધુટ્ટ’ કે ‘ધોટ્ટ’ ધાતુ ‘પીવા’ના અર્થમાં પ્રચલિત છે: [૮-૪-૧૦]
દુ+ધુટ્ટ=દુધુટ્ટ. સંસ્કૃતમાં ‘દ્વીપ’ (બે વડે પીએ તે દ્વીપ-હાથી) શબ્દ છે તેમ આ
દુગ્ધુદ (દુ+ધુટ્ટ=દુ-બે વડે. ધુટ્ટ-પીએ તે દુગ્ધુટ્ટ-હાથી) શબ્દ છે.

માષાના ‘ધૂટ’ ‘ધૂટલો’ શબ્દ આ ‘ધુટ્ટ’ ઉપરથી આવેલા છે.

૩ આ ૦ હેમચંદ્ર અનેકાર્થસં ૦ કાં ૦ ૩ શ્લો ૦ ૩૫૯ માં ‘કુહન’ શબ્દનો
‘ઈર્ષ્યાલુ’ અર્થ આપે છે.

યથા—

દુઘુટ્ઠદૂળતટ્ઠા દુમણિસિઅધરે તુહ પિયા નટ્ઠા ।

તા દુમ્મુહબલ ! દુદમ ! વિસેસુ મા દુકુહત્તદુજ્ઞાયં ॥૩૫૧॥

અત્ર 'દુમહ-ધવલયતિ' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥ (૪૪૩)

દુહઓ શુણ્ણે, દુણ્ણિક્ક-દુણ્ણિક્કિલ્લતા ચ દુશ્ચરિઆ ।

દુંદુમિણી રૂવવટ્ટી, ગલગર્જિયયમ્મિ દુંદુમિયં ॥૪૪૪॥

દુહઓ ચૂર્ણિતઃ । દુણ્ણિક્કો તથા દુણ્ણિક્કિલ્લત્તો દુશ્ચરિતઃ । 'દુણ્ણિક્કિલ્લત્તો-દુર્દર્શઃ' [] इत्यन्ये । દુંદુમિણી રૂપવતી । દુંદુમિયં ગલગર્જિતમ્ ।

દહિમુહ—કેટલાક સંગ્રહકારો પ 'વાનર' અર્થના 'દહિમુહ' શબ્દને દેશ્ય કયો છે.

દુકુહ—'દુકુહ' શબ્દ, કેટલાંક ઉદાહરણોમાં 'અરોચકિ' અર્થમાં પણ દેવાય છે. 'અરોચકિ' એટલે રુચિ વિનાનો.

દુમ-દુમહ-ધવલયતિ-ધોલ છે. 'દુમ' ધાતુ, ધાત્વાદેશોમાં કહેલો છે માટે અહીં લખ્યો નથી: [૮-૪-૨૪]

ઉદાહરણ—

દુઘુટ્ઠદૂળપ્રસ્તા દુમણિસિતગૃહે તવ પ્રિયા નટ્ઠા ।

તસ્માત્ દુમ્મુહબલ ! દુદમ ! વિશ મા દુકુહત્તદુજ્ઞાયં ॥૩૫૧॥

હાથીથી ત્રાસ પામેલી એવી તારી પ્રિયા ચૂનાથી ધોળેલા-ધોળા-ઘરમાં નાટી-નાટી ગઈ. તેથી હે વાનર જેવા-હનુમાન જેવા-બલવાળા દિયર ! અસહનનાના વ્યસન તરફ ન જા-ન પ્રવેશ-ફેર્યાલુ ન બન.

દુહઓ શુણ્ણે, દુણ્ણિક્ક-દુણ્ણિક્કિલ્લતા ચ દુશ્ચરિતાઃ ।

દુંદુમિણી રૂપવતી, ગલગર્જિતકે દુંદુમિયં ॥૪૪૪॥

દુહઅ—દુઃક્ષત-ચૂર્ણિત-ચૂરા ધયેલ

દુણ્ણિક્ક { }-દુશ્ચરિત-
દુણ્ણિક્કિલ્લ { }-દુર્નિક્ષિત-} દુરાચારી

દુંદુમિણી—રૂપવતી-રૂપાલી

દુંદુમિય—ગઢાની ગર્જના-ગઢાનો મોટો અવાજ

દુણ્ણિક્કિલ્લ—ધીજા દેશીસંગ્રહકારો 'દુણ્ણિક્કિલ્લ' એટલે 'દુર્દર્શ-દુઃસે જોઈ શકાય તેવું' એવો અર્થ બતાવે છે.

૧ દુણ્ણિક્કિલ્લ-પા૦ ।

यथा—

दुण्णिक्क ! दुण्णिक्खित्तं भज तं चिय मयणवाणदुहअ--अंगो ।
सुकुलुम्भवदुंदुमिणिं दट्ठं किं करसि दुंदुमियं ? ॥३५२॥ (४४४)
दुल्लसिया दासीए, दुरंदरं दुक्खउत्तिण्णे ।
दुद्धोलणी दुहिअदुज्झाए, तिमिरे दुरालोओ ॥४४५॥

दुल्लसिया दासी । दुरंदरं दुःखोत्तीर्णम् । दुद्धोलणी या दुग्धापि
दुह्यते । दुरालोओ तिमिरम् ।

यथा—

रक्खसु दुद्धोलणियं दुल्लसियापुत्त ! घणदुरालोए ।
जीइ पसाएण सया दालिदुदुरंदरा अम्हे ॥३५३॥ (४४५)

उदाहरण—

दुण्णिक्क ! दुण्णिक्खित्तं भज तामेव मदनवाणदुहय-अङ्कः ।
सुकुलोद्भवदुंदुमिणिं दट्ठा किं करोषि दुंदुमियं ॥३५२॥
दुश्चरित हे ! मदनना वाण वडे चूरा थयेल अंगवाळो तुं ते ज दुश्चरिता
खोने भज-सेव-आश्रित कर. सुकुलमां जन्मेली ह्वाळी खोने जोइने तुं शा माटे
गळुं गजवे छे.

दुल्लसिया दास्याम्, दुरंदरं दुःखोत्तीर्णे ।
दुद्धोलणी दुग्धदुह्यायाम्, तिमिरे दुरालोओ ॥४४५॥

दुल्लसिया—दुल्लसिता—दासी दुद्धोलणी—फरी फरीने दोही शकाय
दुरंदर—दुःखथी ऊतरी जयुं—दुःखथी ते—जं एक वार दोही होय ते ज
पार जयुं पाछी फरी वार दोही शकाय ते
दुरालोअ—दुरालोक—तिमिर—अंधकार

उदाहरण—

रक्ष दुद्धोलणियं दुल्लसियापुत्र ! घनदुरालोए ।
यस्याः प्रसादेन सदा दारिद्र्यदुरंदरा वयम् ॥३५३॥
हे दासीपुत्र ! फरी फरीने दोहवा दे एवी तेने-ते गायने-तुं गाढ अंधकारमां
साचव-गोई न जाणे ए रीते साचवः के जेणीना पमादथी हमेशां अमे दारिद्र्यना
दुःखथी ऊतरी गया छिए-दारिद्र्यनो नाश करी शक्या छिए.
१ दुण्णिक्खित्तं पा० । २ -लणी वा दुहिया वि दुज्झाए ति-पा० ।
३ आ शब्दमां 'दुग्ध' शब्दनो संबंध छे एम तेना आद्य पद 'दुज्ज'
ऊपरथी जणाई आवे छे.

संढे दुअक्खरो, तह दुमंतओ केशबंधम्मि ।

दुम्मइणी-दुत्थुरुहंडाओ तह कलहसीलाए ॥४४६॥

दुअक्खरो षण्ढः । दुमंतओ केशबन्धः । दुम्मइणी तथा दुत्थुरुहंडा
कलहशीला स्त्री । दुत्थुरुहंडो पुरुषोऽपि ।

यथा—

दुत्थुरुहंड ! दुअक्खर ! दुम्मइणीए दुमंतए तीए ।

बंधसु कुसुमामेलं अम्हे ण हु तुज्झ जोगाओ ॥३५४॥

अत्र—‘दुगुच्छइ दुगुंछइ-जुगुप्सते’ ‘दुहावइ-छिनत्ति’ एते धात्वा-
देशेषूक्ताः इति नोक्ताः ॥ (४४६)

षण्ढे दुअक्खरो, तथा दुमंतओ केशबन्धे ।

दुम्मइणी-दुत्थुरुहंडाओ तथा कलहशीलायाम् ॥४४६॥

दुअक्खर—द्विअक्षर-षण्ढ-नपुंसक

दुमंतअ—दु+अन्तक=दुमंतअ-बे छेडा-

वालो केशबंध-केशानुं बांधयुं

दुम्मइणी } —दुमनाः-कजियाळी-कल-
दुत्थुरुहंडा } हशील-स्त्री-कजिया कर-

वानी टेववाळी स्त्री

दुत्थुरुहंड—कजियाळी-कलही पुरुष-
कजिया करवानी टेववाळी पुरुष

दुगुच्छ- { दुगुच्छइ } जुगुप्सते-घृणा करे छे: [८-४-४]
दुगुंछ - { दुगुंछइ }

दुहाव—दुहावइ-द्विधापयति-छिनत्ति-छेदे छे-बे कटका करे छे: [८-४-१२४]

आ बने धातुओ, धात्वादेशोमां कहेला छे माटे अही कया नथी.

उदाहरण—

दुत्थुरुहंड ! दुअक्खर ! दुम्मइणीए दुमंतए तस्याः ।

बधान कुसुमापीडं वयं न खलु तव योग्याः ॥३५४॥

कजियाळा नपुंसक हे ! ते कजियाळी स्त्रीना बे छेडावाळा केशबंधमां तुं
फूलनो अंबोडो बांध. कारण के, अमे तारे योग्य एवीओ नथी.

१ -रहंडा-पा० १ । २ -रहंडो पा० १ । ३ -रहंड दु-पा० १ ।

सरियाइ दुंबवत्ती, दुक्कुक्कणिया पडिग्गहए ।

लज्जदुमणम्मि दूहट्टो, देहणि-दोहणीउ पंकम्मि ॥४४७॥

दुंबवत्ती सरित् । दुक्कुक्कणिया पतद्ग्रहः । दूहट्टो लज्जादुर्मनाः । अत्र 'दूमइ-परितापयति' इति धात्वादेशेष्टकमिति नोक्तम् । देहणी तथा दोहणी पङ्कः ।

यथा—

मा लज्ज दुंबवत्तीदोहणिखुत्ता चिरेण आविति ! ।

धोएमि देहणिं तुह पयाण दुक्कुक्कणीए दूहट्ट ! ॥३५५॥

अत्र 'देक्खइ-पश्यति' इति धात्वादेशेष्टकमिति नोक्तम् ॥ (४४७)

पिक्कम्मि देवउप्फं पुप्फे, दोगं च जुयलम्मि ।

कूवय सव वसहेसुं दोद्धिअ दोहूअ दोआला ॥४४८॥

सरिति दुंबवत्ती, दुक्कुक्कणिया प्रतिग्रहके ।

लज्जादुर्मनसि दूहट्टो, देहणि-दोहणीउ पङ्के ॥४४७॥

दुंबवत्ती—सरित-नदी

दूहट्ट—लज्जाने लीधे दुष्ट मनवालो

दुक्कुक्कणी
दुक्कुक्कणिया } —पात्र-पातरं

देहणि
दोहणि } —पंक-गारो

दूम—दूमइ-परितापयति-परिताप आपे छे-संतापे छे-दूम छे: [८-४-२३]

देक्ख—देक्खइ-पश्यति-देखे छे: [८-४-१८१]

आ धातुओ, धात्वादेशोमां लखेला छे माटे अहो लख्या नथी.

उदाहरण—

मा लज्जस्व दुंबवत्तीदोहणिखुत्ता चिरेण भावन्ति ! ।

धौतयामि देहणिं तव पदानां दुक्कुक्कणीए दूहट्ट ! ॥३५५॥

नदीना कादवमां खंती गयेली अने तेथी मोबी आवती एवी हे ! तुं मा लाज. तारा चरणोना कादवमं, पात्र वडे हुं धाई नाखुं छुं. लज्जाने लीधे दुष्ट हृदयवाली हे !

पक्वे देवउप्फं पुप्फे, दोगं च युगले ।

कूपक-शव-वृषभेषु दोद्धिअ-दोहूअ-दोआला ॥४४८॥

દેવઉપ્પં પક્કપુપ્પમ્ । દોગં યુગમ્ । દોદ્ધિઓ ચર્મકૂપઃ । દોહૂઓ
રાવઃ । દોઆલો વૃષભઃ ।

યથા—

દોહૂઅમુહા દોઆલવાહના ગલિયવાહુદોગ્ગબલા ।

જીવંતિ દોદ્ધિઅવહા તુહ રિડળો મહુઅદેવઉપ્પેહિં ॥૩૫૬॥(૪૪૮)

દોવેલી સાયંભોયણમ્મિ, તહ દોળઓ ચ આડત્તે ।

જુળહાઈ દોસિણી, કઢિયડમ્મિ દોહાસલં ચેઅ ॥૪૪૯॥

દોવેલી સાયંભોજનમ્ । દોળઓ આયુક્તઃ । “હાલિકઃ” [] હત્યન્યે ।
દોસિણી જ્યોત્સ્ના । દોહાસલં કટીતટમ્ ।

દેવઉપ્પ—^૧દેવપુષ્પ—પક્વ પુષ્પ—પાકું
ફૂલ—ઘરી જવાની તૈયારીમાં આવી રહેલું
ફૂલ—દેવને ચઢાવવા યોગ્ય ફૂલ
^૨દોગ—દ્વિક—ત્રે ત્રે—યુગલ—જોડું
ઉદાહરણ—

દોદ્ધિઅ—ચર્મકૂપ—ચામડાનો કૂવો—
ચામડાનો કોસ
દોહૂઅ—શબ—મડદું
દોઆલ—વૃષભ—બઢદ

દોહૂઅમુહાઃ દોઆલવાહનાઃ ગલિતવાહુદોગ્ગબલાઃ ।

જીવંતિ દોદ્ધિઅવહાઃ તવ રિપવઃ મધૂકદેવઉપ્પેહિં ॥૩૫૬॥

મહદા જેવાં મુખવાળા, બઢદના વાહન વાળા—બઢદ ઉપર બેસતા, બને
હાથમાંથી બઢ ગળી ગયું છે એવા અને ચામડાના કોસને બહનારા તારા શત્રુઓ
મહુહાનાં પાકાં ફૂલો ખાઈને જીવે છે,

દોવેલી સાયંભોજને, તથા દોળઓ ચ આયુક્તે ।

જ્યોત્સ્નાયાં દોસિણી, કટિતટે દોહાસલં ચૈઅ ॥૪૪૯॥

દોવેલી—દ્વિવેલા—બીજી વેળાનું ભોજન—

સાંજનું ભોજન—વાલુ

દોળઅ—આયુક્ત—ગામનો મુલ્કી

દોસિણી—જ્યોત્સ્ના—ચંદ્રિકા—ચાંદની

દોહાસલ—કટીતટ—કઢનો ભાગ

દોળઅ—બીજા દેશીસંગ્રહકારો કહે છે કે ‘દોળઅ’ એટલે ‘હાલિક’—હક
ચલાવનાર—હઠ હાંકનાર—લેડુત.

૧ પાકાં ફૂલોને માટે અહીં ‘દેવપુષ્પ’ શબ્દ વપરાયેલો છે એથી એમ સ્પષ્ટ
જણાય છે કે જે ફૂલો દેવ ઉપર ચઢાવવાનાં હોય તે પાકેલાં—પોતાની મેલે ઘરી
પડે એવાં—હોવાં જોઈએ.

૨ ‘ત્રે જળ’ માટે વપરાતો મરાઠીનો ‘ત્રોષે’ શબ્દ, પ્રસ્તુત ‘દોગ’ સાથે
મળતો આવે છે.

यथा—

तुह दोहासलदंसणपरव्वसो गामदोणओ बहिणि ! ।
ता एहि मह घरेदोवेलिमिसा दोसिणी ण जा फुरइ ॥३५७॥(४४९)
दोसाणियं च विमलीकयम्मि, दोणकिया सरहा ।
दोसाकरणं कोवे, दोसणिजंतो य चंदम्मि ॥४५०॥

दोसाणियं निर्मलीकृतम् । दोणका सरघा । दोसाकरणं कोपः । दोस-
णिजंतो चन्द्रः ।

यथा—

दोसणिजंतयदोसाणियसीलाए इमाइ अहरदलं ।
दोणकाए दट्ठं दोसाकरणं करेसि किं इत्थं ? ॥३५८॥(४५०)

उदाहरण—

तव दोहासलदर्शनपरव्वशः ग्रामदोणओ भगिनि ! ।
तस्माद् एहि मम गृहे दोवेलिमिपात् दोसिणी न यावत्
स्फुरति ॥३५७॥

हे बह्वेन ! ग्रामनो मुखी, तारा कटीनटने जोईने परव्वश थयो छे तेथो
तुं ज्यां मुधीमां चंद्रिका-चांदनी-न स्फुरे-न खीले त्यां मुधीमां सांजना भोजननुं-
बाळुनुं-बानुं करीने मारे घरे आवी जा.

दोसाणियं च विमलीकृते, दोणकिया सरघा ।
दोसाकरणं कोपे, दोसणिजंतो च चन्द्रे ॥४५०॥

दोसाणिय—निर्मल करेल-चोक्नुं दोसाकरण—कोप
दोणका, दोणकिया—सरघा-मधमाख दोसणिजंत—चंद्र-चांदो

उदाहरण—

दोसणिजंतयदोसाणियशीलाया अस्या अधरवल्लम् ।
दोणकाए दट्ठं दोसाकरणं करोपि किमत्र ? ॥३५८॥

चंद्र समान निर्मल शीलवाली एवी आ (बाई)नुं अधर-पत्र, मधमाखीए
करव्युं छे, एमां कोप शाने करे छे ?

अथ अनेकार्थाः-

दलियं निक्कणियच्छे दारुम्मि य अंगुलीए अ ।

दीह-विरलेसु दरविंदरं च, प्रसव-णयणेसु दामणिया ॥४५१॥

दलियं निक्कणिताक्षम् दारु अङ्गुली चेति त्र्यर्थम् । दरविंदरं दीर्घम्
विरलं च । दामणी प्रसवः नयनं च ॥ (४५१)

उदेहि-वाहहरिणीसु दीविया, दुह-कडीसु दुग्गं च ।

जहणाट्टियम्मि वत्थे जहणे वि अ दुण्णिअत्थं च ॥४५२॥

दीविआ उपदेहिका मृगाकर्षणी व्याधमृगी चेति द्व्यर्था । दुग्गं दुःखम्
कटी च । दुण्णिअत्थं जघनस्थितवस्त्रम् जघनं च ॥ (४५२)

दुच्चंवालो कलही दुच्चरिओ परुसवयणो य ।

णेहट्टावणभंडे तुंबीए तह य दुद्धिणिया ॥४५३॥

हवे 'द'आदिवाळा अनेकार्थक शब्दोः-

दलियं निक्कणिताक्षे दारुणि च अङ्गुल्यां च ।

दीर्घ-विरलेषु दरविंदरं च, प्रसव-नयनेषु दामणिया ॥४५१॥

दलिय-१ आंखने फांगी करवी २

दामणी-१ प्रसव-प्रसूति थवी २ नयन

लाकडुं ३ भांगली

-नेण-नेत्र

दरविंदर-१ लांबुं २ विरल

उपदेहिका-व्याधहरिणीषु दीविया, दुःख-कटीषु दुग्गं च ।

जघनस्थिते वस्त्रे जघनेऽपि च दुण्णिअत्थं च ॥४५२॥

दीविया-१ उद्धई २ हरणोने फसावया

दुग्ग-१ दुःख २ कट

माटे शिकारीए वनावेली हरणी-

दुण्णिअत्थ-१ जघन ऊपरनुं वस्त्र २ जघन

व्याधमृगी

दुच्चंवालो कलही दुच्चरितः परुषवचनश्च ।

स्नेहस्थापनभाण्डे तुम्ब्यां तथा च दुद्धिणिया ॥४५३॥

दुच्चंबालो कलहनिरतः दुध्वरितः परुषवचनश्चेति त्र्यर्थः । दुद्धिणि या-
कप्रत्ययाभावे-दुद्धिणी स्नेहस्थापनभाण्डम् तुम्बी चेति द्वयर्था ॥ (४५३)

दुच्चंडिओ य दुल्ललियम्मि तहा दुव्वियड्डम्मि ।

दुप्परियल्लं असक्के दुउणम्मि तहा अणम्मसिए ॥४५४॥

दुच्चंडिओ दुर्ललितः दुर्विदग्धश्च । दुप्परियल्लं अशक्यम् द्विगुणम्
अनभ्यस्तं चेति त्र्यर्थम् ॥ (४५४)

दूणावेढं असक्के सरे य, दोसो अद्ध-कोवेसु ।

दोहणहारी पाणिअहारीए पारिहारिणीए अ ॥४५५॥

दूणावेढं अशक्यम् तडागश्च । दोसो अर्धम् कोपश्च । दोहणहारी जले-
हारिणी पारिहारिणी च ॥ (४५५)

दुच्चंबाल—१ कलही-कजियाळो २ दुरा-
चारी ३ कठोर वचन वालो

दुद्धिणी } —१ स्नेहस्थापवानुं पात्र-
दुद्धिणि या } तेल वगरे चीकणी वस्तुओ
मूकवानुं भांड-पात्र २
तुम्बी-दूषी-दुधियानुं शाक

दुच्चंडिओ च दुर्ललिते तथा दुर्विदग्धे ।

दुप्परियल्लं अशक्ये द्विगुणे तथा अनभ्यसिते ॥४५४॥

दुच्चंडिअ—१ दुध्वण्डित-दुर्ललित २
दुर्विदग्ध

दुप्परियल्ल—१ दुष्पार्य-पार न पामी
शकाय एवुं-अशक्य २ द्विपरिवर्त-
वमणुं ३ अभ्यासमां नहि आवेलुं

दूणावेढं अशक्ये सरसि च, दोसो अर्ध-कोपेषु ।

दोहणहारी पानीयहारिण्यां पारिहारिण्यां च ॥४५५॥

दूणावेढ—१ अशक्य २ तडाग-तळाव
दोस—१ अड्डुं २ कोप

दोहणहारी—१ पाणी भरनारी-पाणि-
यारी-पनीहारी २ दोहणहारी-दोह-
वानुं पात्र लई जनारी-दोहण कर-
नारी-दोहनारी

અથ 'ધ' આદિ:-

ધર-ધઢ્વા તૂલ-રયા, ભમરે ધંગ-ધુયગાય-ધૂમંગા ।

ધય-ધંધા નર-લજ્જા, ધવલો જહ્નોત્તમે, ધરે ધયણં ॥૪૫૬॥

ધરં તૂલમ્ । ધવ્વો વેગઃ । ધંગો ધુયગાઓ ધૂમંગો એતે ત્રયોડપિ
ભ્રમરાર્થાઃ । ધઓ પુરુષઃ । ધંધા લજ્જા । ધવલો યો યત્થાં જાતૌ ઉત્તમઃ ।
ધયણં ગૃહમ્ ।

યથા —

ધયણ-ધરસયણ-ધંધા ધયધવલે ચડ્ય કત્થ ચલિયા સિ ।

ળિસિ ધંગકેસિ ! ધઢ્વા પરિમલભમિરધુયગાયધૂમંગિ ! ॥૩૫૯(૪૫૬

હવે 'ધ' આદિવાળા શબ્દો:-

ધર-ધઢ્વા તૂલ-રયાઃ, ભ્રમરે ધંગ-ધુયગાય-ધૂમંગા ।

ધય-ધંધા નર-લજ્જાઃ, ધવલો જાત્યોત્તમે, ગૃહે ધયણં ॥૪૫૬॥

ધર—'ધર-તૂલ-રૂ

ધઢ્વ—વેગ-ધવ

ધંગ } —ભ્રમર-ભમરો

ધુયગાય } —ધૂમાઙ્ગ-ધૂમ જેવા કાળા ંગ-

ધૂમંગ } —શરીર-વાળો-ભમરો

ધઞ—ધવ-પુરુષ

ધંધા—લાજ

ધવલ—ધવલ-જે જાતમાં જે ઉત્તમ

હોય તે. જેમકે; નરધવલ-ઉત્તમ પુરુષ.

અશ્વધવલ-ઉત્તમ ઘોડો

^૨ધયણ—ધર

ઉદાહરણ—

ધયણ-ધરસયણ-ધંધા ધયધવલે ત્યક્ત્વા કુત્ર ચલિતાડપિ ।

નિશિ ધંગકેશિ ! ધઢ્વા પરિમલભ્રમણશીલધુયગાયધૂમંગિ ! ॥૩૫૯॥

ધરના સ્ત્રીને પથારીમાં સૂતાં લાજ આવે છે એવી તું ઉત્તમ પુરુષોને
છોડીને રાત્રીએ વેગથી ક્યાં ચાલી છો ! હે ભમરાના જેવા કેશવાળી અને જેની
સુવાસમાં ભમરા ભમે છે એવી હે !

૧ આ. હેમચંદ્ર પોતાના સં. અનેકાર્થસંગ્રહમાં 'ધર' શબ્દનો 'કપાસનું
તૂલ' અર્થે બતાવે છે: "ધરઃ કૂર્માધિપે ધિરો । કર્પાસતૂલેડય" (કાં. ૨ શ્લો. ૪૨૦)

૨ 'ધામ' (ધામ-ધર) અને 'ધયણ' એ બંને શબ્દો 'ધા'-'ધારણ કરવું'
બાદ્ય દ્વારા આવેલા છે.

ધણિય-ધરગ્ગા દદ-કર્પાસેસુ, પિહુમ્મિ ધસલ-ધુત્તા ય ।

ધણિયા પ્રિયાહ, ધન્નાડસો કહિજ્જંતઆસીસે ॥૪૫૭॥

ધણિયં ગાદમ્ । ધરગ્ગો કર્પાસઃ । ધસલો તથા ધુત્તો વિસ્તીર્ણઃ ।
ધણિયા પ્રિયા । ધન્નાડસો કથ્યમાન-આશીર્વાદઃ । “ધન્નાડસો આશીઃ-‘ઘ’
[]” इति केचित् ।

યથા—

ધણિયધસલથળકલસં ધુત્તણિયમ્બં ધરગ્ગસિયદ્ધસિયં ।

ધણિયં લહિય જુવાણો મન્નહ ધન્નાડસત્તળં સદ્દલં ॥૩૬૦॥(૪૫૭)

ધણિય-ધરગ્ગા દદ-કર્પાસેસુ, પૃથૌ ધસલ-ધુત્તા ચ ।

ધણિયા પ્રિયાયામ્, ધન્નાડસો કથ્યમાનઆશિષિ ॥૪૫૭॥

ધણિયં—ગાદ-દદ

“ધણિયા—ધનિકા-પ્રિયા

‘ધરગ્ગ—ધરાપ્ર-કપાસ

ધન્નાડસ—‘ધન્ય’+આયુષ્મન્ !’ એવો

ધસલ | —પહોલું-વિસ્તારવાલું
ધુત્ત |

આશીર્વાદ-‘ધન્ય આયુષ્માન્’ એ પ્રમાણે
કહેવાતો આશીર્વાદ

ધન્નાડસો—કેટલાક દેશીસંપ્રદાયકારો કહે છે કે ‘ધન્નાડસો’ એટલે જ આશિષ.

ઉદાહરણ—

ધણિયધસલસ્તનકલશાં ધુત્તનિતમ્બાં ધરગ્ગસિતદ્ધસિતામ્ ।

ધણિયં લઘ્વા યુવા મન્યતે ધન્નાડસત્તળં સફલમ્ ॥૩૬૦॥

ગાદ-દદ-પહોલો કલશ જેવા સ્તનવાળી, પહોલો નિતંબવાળી, કપાસ જેવા
સ્વેત હાસ્યવાળી પ્રિયાને મેઢવીને યુવાન, ‘ધન્ય આયુષ્માન્’ એવા પોતા માટે
કહેવાતા આશીર્વાદને સફળ માને છે.

૧ સરસ્વાતો ‘ધર’ શબ્દ ગા. ૪૫૬ ।

૨ સંસ્કૃત અનેકાર્થકોશમાં આચાર્ય હેમચંદ્ર ‘વધૂ’ અર્થમાં ‘ધનિકા’ શબ્દ
અને ‘ધવ-પુરુષ-વર’ અર્થમાં ‘ધનિક’ શબ્દ આપે છે: “ધનિકો ધાન્યકે ધવે
॥૪૯॥ ધનાદ્યે, ધનિકા વધ્વામ્”-૫૦ (કાંઠ ૩) પ્રસ્તુત ‘ધણિયા’ અને ઉક્ત
‘ધનિકા’ એ બંને શબ્દો સમાન છે.

૩ ‘આયુષ્મત્’ શબ્દનું સંબોધન-એકવચન ‘આડસો’ થાય છે. ‘હે આયુષ્મન્-
ચિરંજીવ ! તું ધન્ય થા’ એવા અર્થવાળા આશીર્વાદસૂચક વાક્ય માટે ‘ધન્ય+
આયુષ્મન્’ શબ્દ વપરાય. એ રીતે પ્રસ્તુત ‘ધન્નાડસો’ અને ‘ધન્યાયુષ્મન્’ એ બંને
શબ્દો સમાન છે. પછીથી એ શબ્દ કેવલ આશીર્વાદવાળી થયો ખાસ છે.

ધંસાડિઓ વવગણ, હંસે ધવલસડળો, લઘુ ધારં ।

ધારા આજિહે, ધાડી હ ગિરસિણ, ધાડિઓ અ આરામે ૪૫૮

ધંસાડિઓ વ્યપગતઃ । ‘મુક્ત’ અર્થસ્તુ ‘મુચિ’ધાત્વાદેશસિદ્ધઃ । ધવલ-સડળો હંસઃ । ધારં લઘુ । ધારા રણમુલ્ખમ્ । ધાડી નિરસ્તમ્ । ધાડિઓ આરામઃ । અત્ર ‘ધાડહ-નિઃસરતિ’ ઇતિ ધાત્વાદેશેષૂક્તમિતિ નોક્તમ્ ।

ધંસાડિઓ વ્યપગતે, હંસે ધવલસડળો, લઘુ ધારં ।

ધારા આજિમુલ્ખે, ધાડી હ નિરસ્તે, ધાડિઓ ચ આરામે ॥૪૫૮॥

^૧ ધંસાડિઅ—વ્યપગત—નાશ્વ પામેલ

^૨ ધવલસડળ—ધવલશકુન—ધોલો પક્ષી
—હંસ

ધાર—લઘુ

ધારા—^૩ ધારા—રણમુલ્ખ—યુદ્ધભૂમિનો

અગ્ર ભાગ

ધાડી—નિરસ્ત

ધાડિઅ—આરામ—બાગ

ધંસાડિય—‘ધંસાડિઅ’ ઇટલે ‘મુક્ત’-‘છૂટો.’ આ અર્થનો ‘ધંસાડિઅ’ શબ્દ ‘મુચિ’ ધાતુના આદેશ ‘ધંસાડ’ ઉપરથી લાવવાનો છેઃ [૮-૪-૧૧]

ધાડ—ધાડહ-નિસરતિ-નીહરે છેઃ [૮-૪-૧૧]

આ ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલો છે માટે અહીં વળ્યો નથી.

૧ “દ-જે-રાઃ પાદપૂરણે” ૮ । ૨ । ૨૧૭ । એ સૂત્રમાં ‘દ’ને પાદપૂરક કહેલો છે.

૨ ‘ધ્વંસ્’ ધાતુને પ્રેરણાસૂચક ‘આડ’ પ્રત્યય લગાડવાથી તેનું ‘ધંસાડિઅ’ રૂપ થાય. આ ‘ધંસાડિઅ’ અને ‘ધ્વંસ્’નું ‘ધંસાડિઅ’ બન્ને સમાન છે.

૩ સંસ્કૃતકોશોમાં (અમરકોશ વર્ગ ૧૫ કાં. ૨ શ્લો. ૨૩, અભિધાન-ચિન્તા. ૦ કાં. ૪ શ્લો. ૩૧૧) ‘હંસ’ માટે ‘શ્વિતચ્છદ’ ‘શ્વિતગહત્’-(ધોલો પાંચ-વાલો) શબ્દ વપરાયેલો છે માટે ‘ધવલશકુન’-(ધોલું પક્ષી) શબ્દ પણ ‘હંસ’ માટે યોગ્ય છે અને એ રીતે ‘ધવલસડળ’ અને ‘ધવલશકુન’ એ બન્ને શબ્દો એકસરખા છે.

૪ હેમચંદ્ર પોતાના સંસ્કૃત અનેકાર્યસંગ્રહકોશમાં ‘સૈન્યનું અગ્ર’ અર્થ માટે ‘ધારા’ શબ્દ નોંધે છેઃ “ધારા ઉત્કર્ષે ચક્ષુઃપ્રાયે સૈન્યાયે વાજિનાં ગતૌ”-કાં. ૨ શ્લો. ૪૨૧ ।

યથા—

ધારાઈ ધાડિય-અંગા અધાર-ગિવ-ધવલસડળ ! તુહ રિણો ।

ધંસાડિયસયલદુહા રમંતિ સુરધાડિય સુરવહૂદિ ॥૩૬૧॥(૪૫૮)

ફલભેઃ ધાળૂરિયં, ઇંદાણી ધુંધુમારા ચ ।

ધુકુદુય-ધુકુદુગિયા ડલ્લસિય, ગજે ધૂળો ॥૪૫૯॥

ધાળૂરિયં ફલભેદઃ । ધુંધુમારા ઇન્દ્રાણી । ધુકુદુયં તથા ધુકુદુગિયં ડલ્લસિતમ્ । ધૂળો ગજઃ । અત્ર 'ધૂયા-દુહિતા' ઇતિ 'દુહિતૃ'શબ્દભવત્વા-નોક્તમ્ ।

ઉદાહરણ—

ધારાઈ ધાડિય-અક્કા અધાર-નૃપ-ધવલસડળ ! તવ રિપવઃ ।

ધંસાડિયસલદુઃસ્વા રમન્તે સુરધાડિય સુરવધૂમિઃ ॥૩૬૧॥

મોટા રાજાઓમાં હંસ જેવા હે રાજા ! યુદ્ધભૂમિને મોઝરે જેમનાં અંગો નિરસ્ત થયો છે એવા અને જેમનાં વધાં દુઃખો નાશ પામી ગયા છે એવા તારા શત્રુઓ દેવોના બાગમાં દેવોની વહૂઓ સાથે રમે છે.

ફલભેદે ધાળૂરિયં, ઇન્દ્રાણી ધુંધુમારા ચ ।

ધુકુદુય-ધુકુદુગિયા ડલ્લસિતે, ગજે ધૂળો ॥૪૫૯॥

ધાળૂરિય—વિશેષ પ્રકારનું ફલ

ધુંધુમારા—ઇન્દ્રાણી

ધુકુદુય
ધુકુદુગિય }—ડલ્લસિત
ધૂળ—ગજ-હાથી

ધૂયા—ધૂયા ણટલે 'દુહિતા'-'શીકરી.' આ 'ધૂયા' શબ્દને સંસ્કૃત 'દુહિતૃ' ઉપરથી લાવવાનો છે [૮-૨-૧૨૬] માટે અહીં લલ્યો નથી.

૧ સરસ્વાતો 'વૂળ'—વર્ગ ૫ ગા. ૪૪૩ ।

૨ 'ધૂનયતિ' ક્રિયા 'વારંવાર હલવું'—'ધૂળવું' અર્થને બતાવે છે. હાથી વારંવાર હાથા કરે છે માટે તેને 'ધૂળ' નામ મળ્યું હોય એ સંભવિત છે. સં. ધૂન-પ્રા. ધૂળ.

યથા—

ધૂનગયધુંધુમારાપદસમવિક્રમ ! તુહ અરિનારીઓ ।

ધુકુદુયધાણૂરિયં અટંતિ ધુકુદુગિયમયા અટવિં ॥૩૬૨॥(૪૫૯)

ળીહારે ધૂમરિ-ધૂમિયાઝ ધૂમસિહ-ધૂમમહિસીઓ ।

ધૂલીવટ્ટો તુરણ, ધૂમદારં ગવક્ષમ્મિ ॥૪૬૦॥

ધૂમરી ધૂમિયા ધૂમસિહા ધૂમમહિસી એતે ચત્ત્વારોડપિ 'નીહાર'—અર્થો : ।
ધૂલીવટ્ટો અશ્વ : । “ધૂરિયવટ્ટો” [] હત્યન્યે । ધૂમદારં ગવાક્ષ : ।

ઝદાહરણ—

ધૂનગતધુંધુમારાપતિસમવિક્રમ ! તથ અરિનાર્ય : ।

ધુકુદુયધાણૂરિયં અટન્તિ ધુકુદુગિયમયા અટવીમ્ ॥૩૬૨॥

દ્વાથો ડપર બેટેલા દંદાળીના પતિ સમાન પરાક્રમવાલા હે રાજા ! મયે
ઝમરાણી એવી તારા શત્રુઓની નારીઓ, જેમાં ધાણૂરિય પલ્લો ઝલસેમાં છે એવી
અટવીમાં આથડે છે.

નીહારે ધૂમરિ-ધૂમિયાઝ ધૂમસિહ-ધૂમમહિસીઓ ।

ધૂલીવટ્ટો તુરગે, ધૂમદારં ગવાક્ષે ॥૪૬૦॥

ધૂમરી— { ધૂમરી }
ધૂમિયા— { ધૂમિકા } —નીહાર- ધુમ્મસ—
ધૂમસિહા— { ધૂમશિશ્વા } શાઠ્ઠ-ઓમ
ધૂમમહિસી— { ધૂમમહિષી }

ધૂલીવટ્ટ—^૧ધૂલીવર્ત-ઘોડો
ધૂમદાર—^૨ધૂમદાર-ધૂમાડો નીકલવાનું
બારણું-ગવાક્ષ-ગોંસલો

ધૂરિયવટ્ટ—બીજા વેશીસંપ્રદાઈકારો 'ધૂલીવટ્ટ'ને બદલે 'ધૂરિયવટ્ટ' શબ્દ
કહે છે.

૧ ઓમ-ધુમ્મસ, ધૂમાડા જેવું હોય છે માટે તેના પર્યાય શબ્દોમાં 'ધૂમ'
શબ્દ વિશેષ વપરાયેલો છે.

૨ ધૂલમાં વર્તે-ઢાલોટે-તે 'ધૂલીવર્ત' ઘોડો ધૂલમાં ઢાલોટે છે એ પ્રસિદ્ધ છે.

૩ 'ગવાક્ષ' અને 'ધૂમદાર' એ બન્ને શબ્દોનો અર્થ અન્વર્થક છે.

૪ ધૂરિય-ધૂર્ય-અપ્ર. વટ્ટ-વશ્મ-વાટ. જેનો માર્ગ અપ્ર-આગલ-હોય અર્થાત્
જે મોજારે રહેતો હોય તે ધૂરિયવર્ત્મ-ધૂરિયવટ્ટ.

યથા—

ધૂમધ્વજમહિષી ધૂમરિયજાલે કો ચઢઈ ધૂમિયાકાલે ।

ધૂમસિંહાઓ મીઓ ધૂલીવટ્ટે ય ધૂમદારે ય ॥૩૬૩॥(૪૬૦)

ધૂરિયઅં દીર્ઘે, ધૂમધ્વજમહિષીઓ બહુલાસુ ।

ધૂરિયં દીર્ઘમ્ । ધૂમધ્વજમહિષીઓ કૃત્તિકાઃ ।

યથા—

ધૂમધ્વજમહિષીસું ગપ્ દિનેસે અધૂરિયાઓ વિ ।

પિયવિરહવિધુરિયાણં રયણીઓ યુગસમા હંતિ ॥૩૬૪॥

ઉદાહરણ—

ધૂમધ્વજમહિષી ધૂમરિયજાલે કઃ ચઢતિ ધૂમિયાકાલે ।

ધૂમસિંહાઓ મીતઃ ધૂલીવટ્ટે ચ ધૂમદારે ચ ॥૩૬૩॥

ધુમ્મસ પડવાને વચ્ચે ધુમ્મસ દ્વારા ધુમ્મસવાલું પાળી થયે ધુમ્મસથી મય પામેલો એવો કોણ ઘોઢાઓ ઉપર ચઢે અને ગોંઠલાઓ ઉપર ચઢે ?

ધૂરિયઅં દીર્ઘે, ધૂમધ્વજમહિષીઓ બહુલાસુ ।

ધૂરિય
ધૂરિઅય } —લાંબું

ધૂમધ્વજમહિષી— 'ધૂમધ્વજમહિષી-કૃત્તિકા

ઉદાહરણ—

ધૂમધ્વજમહિષીસું ગતે દિનેશે અધૂરિયાઓ અપિ ।

પ્રિયવિરહવિધુરિતાનાં રજન્યઃ યુગસમા ભવન્તિ ॥૩૬૪॥

સૂર્ય કૃત્તિકાઓમાં ગયા પછી, પ્રિયના વિરહને લીધે વ્યાકુલ થાણીઓને, નાની પળ રાત્રીઓ, યુગ જેવડી થાય છે—લાગે છે.

૧ હેમચંદ્રે (અભિજ્ઞાનચિન્તા ૦ કાં ૦ ૨ સ્ત્રો ૦ ૨૩) 'કૃત્તિકા'ને માટે 'અમિદેવા'-(જેનો દેવ, અમિ છે) શબ્દ વ્યક્ત છે એ જોતાં (ધૂમધ્વજ=અમિ. મહિષી=રાણી-અમિની રાણી) 'ધૂમધ્વજમહિષી' અને 'ધૂમધ્વજમહિષી' એ બન્ને શબ્દો સમાન છે.

અથ અનેકાર્થા:-

મજ્ઞા-પજ્ઞત્તીસું બદ્ધયણીસંકણં ય ધણી ॥૪૬૧॥

ધણી માર્યા પર્યાપ્તિઃ બદ્ધોઽપિ નિઃશઙ્કશ્ચેતિ ટ્યથર્થો 'ધણી'શબ્દઃ ॥(૪૬૧)

ચતુરંગુલહસ્થવળે ચંડિણરબલિમ્મિ ધમ્મઓ તહ ય ।

ધારાવાસો ધન-મેગેસું, ધૂમદ્વઓ સરે મહિસે ॥૪૬૨॥

ધમ્મઓ ચતુરજ્જુલો હસ્તવળઃ ચણ્ડીપુરુષોપહારશ્ચ ।

યદાહ—

“ચૌરા દુર્ગાપુરતો હત્વા પુરુષં તદક્કરુધિરેણ ।

ગહને કુર્વન્તિ બલિં ધર્માર્થં ધમ્મયં તં તુ” ॥ []

ધારાવાસો મેઘઃ મેકશ્ચ । ધૂમદ્વઓ તટાકઃ મહિષશ્ચ ॥

૪થે 'ધ' આદિવાળા અનેકાર્થક શબ્દો:-

માર્યા-પર્યાપ્તિષુ બદ્ધકનિશઙ્કકે ચ ધણી ॥૪૬૧॥

'ધણી—૧ માર્યા ૨ પર્યાપ્તિ-પૂરતું ધવું ૩ બદ્ધ-બાંધેલો પણ નિશંક

ચતુરજ્જુલહસ્તવળે ચંડિનરવલૌ ધમ્મઓ તથા ચ ।

ધારાવાસો ધન-મેકેષુ, ધૂમદ્વઓ સરસિ મહિષે ॥૪૬૨॥

ધમ્મઓ—૧ ચાર આંગળનો-ચાર આંગળ જેટલો-દાથનો ઘા ૨ ધર્મક-ચણ્ડીને

પુરુષ ચઢાવવો તે-પુરુષનો ઉપહાર આપવો-પુરુષનું નિવેદન ધરવું તે

'ધમ્મય' શબ્દનો અર્થ બતાવતાં કહ્યું છે કે—

“ચૌરા દુર્ગાપુરતો હત્વા પુરુષં તદક્કરુધિરેણ ।

ગહને કુર્વન્તિ બલિં ધર્માર્થં 'ધમ્મયં' તં તુ” ॥ []

“ચોર લોકો દુર્ગાદેવીની સામે પુરુષને ઢળીને તેના અક્ષના જોડીથી જંગલમાં
ધર્મને માટે જે બલિદાન આપે છે તેનું નામ 'ધમ્મય' ”

ધારાવાસ—૧ ધારાવર્ષ-મેઘ ૨ ધારાવાસ-દેહકો । ધૂમદ્વઓ—૧ ધૂમધ્વજ-તળાવ ૨ પાકો

‘નકાર’આદયસ્તુ દેશ્યામ્ અસંભવિનઃ એવેતિ ન નિબદ્ધાઃ યથા “વા આદૌ” [૮-૧-૨૨૯] હિ સૂત્રિતમ્ અસ્માભિઃ તત્ સંસ્કૃતમવપ્રાકૃત-શબ્દાપેક્ષ્યા ન દેશો-અપેક્ષ્યા હિ સર્વમવદાતમ્ ॥ (૪૬૨)

इत्याचार्यधीष्टमखन्त्रविरचितायां स्वोपक्षदेशीशब्दसंग्रहवृत्तौ
पञ्चमो वर्गः ॥छ॥ ग्रन्थाग्रम् । ओ । २४९ ।

દેશ્ય પ્રાકૃતમાં આદિમાં ‘નકાર’વાળા શબ્દો સંભવતા જ નથી માટે તેમને અહીં નોંધ્યા નથી.

‘વા આદૌ’ [૮-૧-૨૨૯] આ સૂત્રમાં “આદિના ‘ન’ નો ‘ળ’ વિકલ્પે યાય છે” એવું જે વિધાન અમારા તરફથી કરવામાં આવ્યું છે તે, સંસ્કૃત ઉપરથી આવતા પ્રાકૃત શબ્દોને લાગુ પડે છે, દેશ્યપ્રાકૃત શબ્દોને લાગુ પડતું નથી; એથી નકારાદિ શબ્દોને અહીં નહિ નોંધવાનું કારણ બધી રીતે સ્પષ્ટ છે.

ए प्रमाणे आचार्य धेष्टमखन्त्रे रचेलા અને પોતાની બનાવેલી ટીકાવાળા દેશીશબ્દસંગ્રહની વૃત્તિનો પાંચમો વર્ગ પૂરો થયો.

ષષ્ઠઃ વર્ગઃ

અથ 'પ'આદિઃ-

પેટ્ટી પદ્મપસૂયા, પચ્છી પિટ્ટિયા, પલં પસેયમ્મિ ।

ગામદ્વાળે પદ્મં, ધવલે પદ્મં, અધિરોહિણી પજ્જા ॥૪૬૩॥

પેટ્ટી પ્રથમપ્રસૂતા । પચ્છી પિટ્ટિકા । પલં પ્રસ્વેદઃ । પદ્મં પ્રામસ્થાનમ્ ।

પદ્મં ધવલમ્ । પજ્જા અધિરોહિણી । અધિકારવાચકસ્તુ 'પજ્જા'શબ્દઃ પ્રબન્ધ-
મેદવાચક'પૈર્યાય'શબ્દભવ એવ । માર્ગવાચકસ્તુ 'પથા'શબ્દભવઃ ।

ષષ્ઠ વર્ગ

હવે આદિમાં 'પ'કારવાળા શબ્દોઃ-

પટ્ટી પ્રથમપ્રસૂતા, પચ્છી પિટ્ટિકા, પલં પ્રસ્વેદે ।

ગ્રામસ્થાને પદ્મમ્, ધવલે પદ્મં, અધિરોહિણી પજ્જા ॥૪૬૩॥

પટ્ટી—પાટી—પ્રથમ પ્રસૂતા-પહેલી બીઆણી

પટ્ટ—પાણ્ડુ-ધોળું

પચ્છી—પિટ્ટિકા-પેટી

પજ્જા—પથા-ઊપર ચઢવાનું સાધન-

પલ—પરસેવો

નીમરણી

પદ્મ—પાદર-ગામનું સ્થાન-ગામ આશ્વાનું

મહીયાદું સ્થાન-ઝ્યાં લોકો પોત

પોતાનું ચાતર રાણે છે.

પજ્જા—'પજ્જા' શબ્દનો અર્થ 'અધિકાર-પ્રકરણ' (જેમકે વિદ્યાનો અધિકાર, મજ્જનનો અધિકાર) છે અને બીજો અર્થ પજ્જા એટલે માર્ગ-રસ્તો. 'અધિકાર' અર્થમાં એ 'પજ્જા' શબ્દને સંસ્કૃત 'પર્યાય' ઊપરથી લાવવાનો છે.

૧ પટ્ટી મુ. । ૨ પિટ્ટિકા પા. । ૩-'પર્યાય'-મુ. ।

૪ હેમચંદ્ર કહે છે કે 'પર્યાય' શબ્દ વિશેષ પ્રકારના પ્રબંધનો સૂચક છે. 'પર્યાય' અને 'પજ્જા'ની સમાનતા આ રીતે છેઃ પર્યાય-પજ્જાય-પજ્જાઅ-પજ્જા. અમરકોશમાં 'પર્યાય'ના બે અર્થ વર્તાવ્યા છેઃ-અવસર-પ્રસંગ અને ક્રમ-અનુક્રમ. "પર્યાયઃ અવસરે ક્રમે" (અમર. નાનાર્થવર્ગ કાં. ૩ શ્લો. ૧૪૬)

અભિધાનચિંતામણિ તથા અનેકાર્યસંગ્રહમાં 'પર્યાય'ના અર્થો નીચે પ્રમાણે નોંધેલા છેઃ—

"પર્યાયઃ અનુક્રમઃ ક્રમઃ" (અભિધાન. કાં. ૬ શ્લો. ૧૩૯) અર્થાત્ પર્યાય

વથા—

પેટ્ટીપયપટ્ટજસો પદ્રવર્ષે એસ જુવઇપલજનણો ।

ગુણપચ્છી જસ-અંસે ભુજપજ્ઞાપ ચઢેઈ જયલક્ષ્મી ॥૩૬૫॥(૪૬૩)

પત્તિ-પસાહય-પત્તપસાહય-સદા પુલિંદસિરપણે ।

પત્તપિસાલસં હત્ય ય, પંતી વેળી, ગુહાઈ પટુંસો ॥૪૬૪॥

પત્તી તથા પસાહયા તથા પત્તપસાહયા તથા પત્તપિસાલસં કહેયેતે ચત્વારઃ
શબ્દાઃ પુલિંદશિરસિ યત્ પર્ણપુટં તદ્વાચકાઃ । પંતી વેળી-કેશરચના ।
પટુંસો ગિરિગુહા ।

અને 'માર્ગ' અર્થના 'પજ્ઞા' શબ્દને સંસ્કૃત 'પથા' ઉપરથી લાવવાનો છે.

ઉદાહરણ—

પેટ્ટીપયઃપટ્ટયશાઃ પદ્રવર્ષિઃ એવ યુવતિપલજનનઃ ।

ગુણપચ્છી યસ્ય-અંસે ભુજપજ્ઞાપ ચટતિ જયલક્ષ્મીઃ ॥૩૬૫॥

પાઠીના હુધ જેવા ધોળા યશ્વલો આ-પાદરનો ધળી, યુવતિઓને પરસેવો
લાવી દે છે, ગુણની પેટી છે અને હાથની નાસરળી દ્વારા જાના સંભા ઉપર
જયલક્ષ્મી ચઢે છે.

પત્તિ-પસાહય-પત્તપસાહય-શબ્દાઃ પુલિંદશિરઃપર્ણે ।

પત્તપિસાલસં અત્ર ચ, પંતી વેળી, ગુહાયામ્ પટુંસો ॥૪૬૪॥

પત્તિ	{ — મિલ્લના માથા ઉપરનું પાંદડાનું પુટ-પાંદ- પત્તપિસાલસં જાનો પડો	પંતી—પત્તિ-વેળી-કેશ રચના-કેશોને
પસાહય		ઓઠી વેળી કરવી તે-પેથી
પત્તપસાહય		
પત્તપિસાલસં		પટુંસ—ગુહા-ગુફા

ઘટલે અનુક્રમ. “પર્યાયઃ અવસરે ક્રમે । નિર્માણે દ્રવ્યધર્મે ચ” (અનેકાર્થ ૦ કાં ૦

૩ શ્લો ૪૮૬) અર્થાત્ પર્યાય ઘટલે ૧ અનગર-પ્રસંગ. ૨ ક્રમ-અનુક્રમ.

૩ નિર્માણ-રચના-પ્રવંધરચના. ૪ દ્રવ્યનો ધર્મ પદાધનો સ્વભાવ.

૧ અમરકોશ અને અભિધાનકોશ બંનેમાં 'પથા'નો 'માર્ગ' અર્થ લખેલો છે.

“સરણિઃ પદ્ધતિઃ પથા” (અમર ૦ પુરવર્ગ કાં ૦ ૨ શ્લો ૧૫)

“પથા પદ્ધતિઃ વર્ત્ત્ત” (અભિધાન કાં ૦ ૪ શ્લો ૪૧)

યથા—

પહ્લુસે પત્તિકરો પત્તપસાઇયસિરો રિજ તુજ્ઞ ।

પત્તપિસાલસહત્થં સપસાઇયપંતિયં રમઇ સર્વરિં ॥૩૬૬॥ (૪૬૪)

પલસૂ સેવા, પળિયા કરોડિયા, પળહઓ ય થળધા ।

પહિવેસિણ પણસો, પમ્હારો પમ્હરો ય અવમમ્હુ ॥૪૬૫॥

પલમૂ સેવા । પળિયા કરોટિકા । પળહઓ સ્તનધારા । પણસો પ્રાતિ-
વેશ્મિકઃ । પમ્હારો તથા પમ્હરો અપમૃત્યુઃ ।

યથા—

જહ પળહઓ તહ-પહી પમ્હરમીણ ! સુઓ અ પમ્હારો ।

ફિજ્જાઝ અજ્જ પણસિણિ ! સુરપલસૂ ચઇય પળિયકમ્માઇ ॥૩૬૭(૪૬૫)

ઉદાહરણ—

પહ્લુસે પત્તિકરો પત્તપસાઇયશિરાઃ રિપુઃ તવ ।

પત્તપિસાલસહસ્તાં સપસાઇયપંતિયં રમયતિ શશ્વરીમ્ ॥૩૬૬॥

જેના હાથમાં, માથામાં યોસવાનું પર્ણપુટ છે અને જેને માથામાં પર્ણપુટ
યોસેલું છે એવો તારો શત્રુ, જેનીના હાથમાં પર્ણપુટ છે અને જેનીની બેળીમાં-
પંચીમાં-પર્ણપુટ છે-એવી મીલડીને પર્વતનાં ગુફામાં રમડે છે.

પલસૂ સેવા, પળિયા કરોટિકા, પળહઓ ચ સ્તનધારા ।

પ્રતિવેશિકે પણસો, પમ્હારો પમ્હરો ચ અપમૃત્યુઃ ॥૪૬૫॥

પલસુ — સેવા

પળિયા—કરોટિકા-માટીનું કે કાસાનું
-વિશેષ પ્રકારનું પાત્ર-કથરોટ

પળહઅ—પ્રસ્નવ-પાનો-પોતાના સંતાનને
જોતાં જ સ્તનમાંથી દૂધની ધાર છૂટવી

પણસ—પ્રાતિવેશ્મિક-પાડોશી

પમ્હાર } —અપસ્માર-અપસ્મર-અપમૃત્યુ
પમ્હર } —ચરાચ મરણ-બાઈ આવતા
મરણ પામવું તે

ઉદાહરણ—

યથા પળહઓ તથા-પણ્યતિ પમ્હરમીતે ! શ્વશ્વ પમ્હારો ।

ફિયતામ્ અચ પણસિણિ ! સુરપલસૂ ત્યક્ત્વા પળિયકર્માણિ ॥૩૬૭॥

અપમૃત્યુથી ચીનારી હે ! જેમ પાનો આવશે તેમ આવતી કાલે અપમૃત્યુ
પણ આવશે તો આજે હે પાડોસણ ! કથરોટ સંબંધી કામકાજ છોડી દઈને
દેવસેવા કરો.

कप्पासम्मि य पलही, पविद्या खगपाणपसम्मि ।

पउढ-पऊढा गेहम्मि, मिगविसेसम्मि पसओ य ॥४६६॥

पलही कर्पासः । पविद्या पक्षिणां पानभाजनम् । पउढं तथा पऊढं गृहम् । “पउढो गृहस्य पश्चिमप्रदेशः” [] इति केचित् । पसओ मृगविशेषः ।

यथा—

कथं य गुणमणिपउढं लावण्यनिही कलापऊढं सा ।

पसयसमपलहिदशनो पविद्यापाणो य कथं त्वम् ? ॥३६८॥(४६६)

परडा सर्पविसेसे, पडलं णिन्ने, रविम्मि पच्चूहो ।

पहणं कुले, दिणे पउओ, पहणी संमुहागयनिरोहे ॥४६७॥

कर्पासे च पलही, पविद्या खगपानपात्रे ।

पउढ-पऊढा गेहे, मृगविशेषे पसओ च ॥४६६॥

पलहि—कपास

पविद्या—प्रपिका—प्रपा—परब—पक्षीआने

पाणी पीवानुं पात्र—परबडी

पउढ

पऊढ

}—गृह—घर

पसओ—पृथक्—विशेष प्रकारनो मृग—
चमरी गाय

पउढ—केटलाक संग्रहकारो ‘पउढ’ एतेले ‘घरनो पाछलो भाग’ एवो अर्थ करे छे.

उदाहरण—

कुत्र च गुणमणिपउढं लावण्यनिधिः कलापऊढं सा ।

पसयसमपलहिदशनः पविद्यापानश्च कुत्र त्वम् ? ॥३६८॥

गुणमणिनुं घर, लावण्यनो भंडार अने कलाआनुं घर एवी तेणी क्यां ! अने चमरी गायना जेबा तथा कपासनी जेबा आंत गळो अने पक्षीओ उयां पाणी पीए छे रयांभी पाणी पीनारो एवो तु क्यां !

परडा सर्पविशेषे, पडलं नीन्ने, रवौ पच्चूहो ।

पहणं कुले, दिने पउओ, पहणी संमुखागतनिरोधे ॥४६७॥

परडा सर्पविशेषः । पडलं नीत्रम् । पञ्चहो रविः । पहणं कुलम् ।
पउओ दिनम् । पहणी संमुखागतनिरोधः ।

यथा—

तइं पहणियरिउवहुया परडा-आउलजुण्णपडलउडएसु ।
पउअम्मि लियंति सया डरिया चालुकपहणपञ्चह ! ॥३६९॥४६७॥
पयला निद्रा, पययं अनिशं, पडवा पडकुडीए ।
पहियं महिए, पसियं पूगफले, पडुसं सुसंजमिए ॥४६८॥

पयला निद्रा । पययं अनिशम् । पडवा पटकुटी । पहियं मथितम् ।
पसियं पूगफलम् । पडुसं सुसंयमितम् ।

परडा—पृदाकु-परडकुं-विशेष प्रकारनो
साप
पडल—पटल-पडाल-ढोळाववाळो छाप-
रानो भाग
पञ्चह—प्रत्युष'-रवि-सूरज

पहण—कुल
पउअ—पो फाटवी-दिवस ऊगवो
पहणि—सामे आवेलाने अटकावतुं-सामे
आवेलाने रोकी राखतुं

उदाहरण—

त्वया पहणियरिपुवधुकाः परडा-आकुलजीर्णपडलउडजेसु ।
पउअम्मि लीयन्ते सदा दरिताः चालुक्यपहणपञ्चह ! ॥३६९॥
चालुक्योना कुळमां सूर्य जेवा हे राजा ! तें, सामे आवेला छतां अटकावेला
एवा तारा शत्रुओनी सदा भय पामेली एवी बहूओ, परडकांओनी लीचोलीच
भरेलां एवां जूनां पडाळवाळां झुपडाओमां दिवसे लीन थई जाय छे-संताई जाय छे.

पयला निद्रा, पययं अनिशम्, पडवा पटकुट्याम् ।
पहियं मथिते, पसियं पूगफले, पडुसं सुसंयमिते ॥४६८॥

पयला—प्रबला-निद्रा-चालतां चालतां
भावती उंच
पययं—अनिशम्-रोज
पडवा—पटकुटी-कपडांनी कोटडी-तंबू

पहियं—मथित-मथेलुं-बलोवेतुं
पसियं—फोफल-सोपारीनुं फल
पडुसं—सुसंयमित-सारी रीते बांधेल

यथा—

पडवा-अंतरे धणिवहू पयलं मुत्तूण पडुसिय नीविं ।

दहिपहियं विरयंती पययं पसिण्ण कागं उडुवइ ॥३७०॥ (४६८)

पणियं पयडे, परिहो रोसे, पणओ य पंकम्मि ।

पयलो' णिड्डे, विपुले पइन्न-पेढाल-पेज्जाला ॥४६९॥

पणियं प्रकटम् । विक्रित्ये तु संस्कृतभवमेव । परिहो रोषः । पणओ पङ्कः । पयलो नीडम् । पइन्नो पेढालो पेज्जालो एते त्रयोऽपि विपुलार्थाः ।
“पेढालं वर्तुलम्” [] इति द्रोणः ।

उदाहरण—

पडवा-अन्तरे धनिवधूः पयलं मुक्त्वा पडुसिय नीविम् ।

दधिपहियं विरचयन्ती पययं पसिण्ण काकम्-उडुययति ॥३७०॥

निद्राने तनीने, घाघरानी नाडीने सारी रीते वांधीने तंवूमां दहीनुं मधन करती-दहीं बलोवती धनवाननी बहू, सोपारी वडे कागडाने रोज उडावे छे.

पणियं प्रकटे, परिहो रोषे, पणओ च पङ्के ।

पयलो नीडे, विपुले पइन्न-पेढाल-पेज्जाला ॥४६९॥

पणिय—प्रकट

पयल—प्रचल-नीड-मालो

परिह—{ प्रतिघ- }
 { परिघ- } —रोष-क्रोध

पइन्न }
पेढाल } —विपुल-बहोळुं
पेज्जाल }

पणअ { पलल }
 { पनक } —पक-कादव

पणिअ—‘पणिअ’ एटले पण्य-करियाणुं-वेचवानी वस्तु. आ अर्थनो ‘पणिअ’ शब्द, संस्कृत ‘पण्य’ ऊपरशी लाववानो छे.

पेढाल—द्रोण नामनो देशीसंग्रहकार कहे छे के “पेढाल एटले वर्तुल-बाटळुं-गोळ.”

યથા—

પેદાલસ્થ ! પેજ્જાલવચ્છ ! ચાલુક્ક ! તદ્ પણિયપરિહે ।

રિપવો પદ્મપણે વસંતિ પયલ-આડલે સમુદ્ધતટે ॥૩૭૧॥ (૪૬૯)

ચોરણિવહે પઢીરો, પત્ત-વહોલેસુ પંચુડિ-પરક્કા ।

ચોરમ્મિ પલાઓ, પત્થર-પઙ્ગલ-પઙ્ગુઆ ચરણઘાણે ॥૪૭૦॥

પઢીરો ચોરસમૂહઃ । લિપિભ્રષ્ટાસ્તુ “ચોરણિવહે પઢીરં” इति तरुवर्गे पठन्ति । पंचुडी पत्रम् । परकं अल्पं क्लोतः । पलाओ चोरः । पत्थरा पङ्गुला पङ्गुआ त्रयोऽप्यमी चरणघातवाचकाः ।

યથા—

એસ પરક્કપઢીરો પત્થરકુસલેણ પઙ્ગુઅં દિતો ।

પંચુડિય ઇવ વિકિર્ણો પલાયરવચ્ચેણ પઙ્ગુલાઈં પિ ॥૩૭૨॥ (૪૭૦)

उदाहरण—

પેદાલસ્કન્ધ ! પેજ્જાલવક્ષઃ ! ચાલુક્ક્ય ! ત્વયિ પણિયપરિહે ।

રિપવઃ પદ્મપણે વસન્તિ પયલ-આકુલે સમુદ્રતટે ॥૩૭૧॥

વિશાલ શંખાવાળા, વિશાલ છાતીવાળા હે ચાલુક્ક્ય ! તારો કોપ પ્રકટ થયે શત્રુઓ, ફેલાયેલ કાદવવાળા અને માઠાઓથી સ્ત્રીચોસ્ત્રીચ ભરેલા સમુદ્ર કાંઠે રહે છે.

ચોરણિવહે પઢીરો, પત્ર-વહોલેસુ પંચુડી-પરક્કા ।

ચોરે પલાઓ, પત્થર-પઙ્ગલ-પઙ્ગુઆ ચરણઘાતે ॥૪૭૦॥

પઢીર—પાટચર-ચોરનો સમૂહ-ચોરનું

ટોલું

પંચુડી—પક્ષ-પત્ર-પાંચડી

પરક્ક—વહેલો-નાનું ક્ષરણ

પલાઅ—પલાય-પલાયન કરી જનાર-ચોર

પત્થરા

પઙ્ગુલા

પઙ્ગુઆ

—પગનો ઘા-પાટુ

પઢીર—લિપિભ્રષ્ટ-લિપિ વાંચવા-સમક્ષવા-માં અકુશલ-સંગ્રહકારો ‘ચોરણિવહે’ ને બદલે ‘ચોરણિવહે’ પાઠ બતાવે છે, એમ બતાવી આ ‘પઢીર’ શબ્દને તરુવર્ગમાં-શાહનાં નામો સાથે-આપે છે અને ‘પઢીર’ એટલે ‘ચોરનો સમૂહ’ અર્થ બતાવે છે.

उदाहरण—

પષ પરક્કપઢીરો પત્થરકુશલેણ પઙ્ગુઅં વદત્ ।

પંચુડિયા ઇવ વિકીર્ણઃ પલાયરક્ષેણ પઙ્ગુલાઈં પિ ॥૩૭૨॥

વહેલાનું-નાના ક્ષરણાનું-નાના ક્ષરણ તરફ રહેતું ચોરનું એ ટોલું, પાટુ મારવામાં કુશલ એવા કોઈ વડે પાટુ દેતું ચોરના રક્ષક-કોટવાલ-વડે પાટુઓ દ્વારા પળ પાંચડીને પેટે વેરાઈ ગયું છે.

૧ -એ વિસં-પા૦ ।

દરિયમ્મિ પહટ્ટો, બાલમ્મિ પહોઓ, પયામં અણુપુન્નંવે ।
કુસુમે પસૂઅં, ઓલિ-જલણભેણસું પહાલિ-પપ્પાહા ॥૪૭૧॥

પહટ્ટો દત્તઃ । પહોઓ બાલઃ । પયામં અનુપૂર્વમ્ । પસૂઅં કુસુમમ્ ।
પહાલી પહ્તિઃ । પપ્પાહો અગ્નિભેદઃ ।

મથા—

જિણ્ણ પસૂઅસરો વિ હુ ભુવણપહાલિં પયામથોરોહ ! ।
એસ પહટ્ટો મયણો અપહોઅપયાવપપ્પાહો ॥૩૭૩॥(૪૭૧)
પત્થિય-પસંહિ-પન્નમોઆ સિગ્ગ-સુવણ્ણ-મોણસુ ।
પદ્ધરં ઉજ્જૂ, સહાદિદ્ધે પહદં, પક્કવરા તુરયકવચ્ચે ॥૪૭૨॥

દત્તે પહટ્ટો, બાલે પહોઓ, પયામં અનુપૂર્વે ।
કુસુમે પસૂઅં, આવલિ-જ્વલનભેદેષુ પહાલિ-પપ્પાહા ॥૪૭૧॥

પહટ્ટ—પ્રહટ્ટ-દત્ત-દર્પવાલો

પસૂઅ—પ્રસૂત-કુસુમ-ફૂલ

પહોઅ—પોત-બાલક

પહાલી—આવલિ-હાર-પહાલી

પયામ—અનુપૂર્વે-અનુક્રમે

પપ્પાહ—વિશેષ પ્રકારનો અગ્નિ

ઉદાહરણ—

જયતિ પસૂઅશરોઽપિ સ્વલુ ભુવણપહાલિં પયામસ્થૂલોહ !

પચ પહટ્ટો મદનઃ અપહોઅપ્રતાપપપ્પાહો ॥૩૭૩॥

અનુક્રમે-ઉપર નીચે એ ક્રમે-સ્થૂલ કર્ત્તવાલી હે ! ફૂલનાં શાળાઓ છતાં ચ
આ દર્પવાલો અને અબાલ-મોટા-પ્રતાપરૂપ વિશેષ પ્રકારની અગ્નિના તેજવાલો મદન,
સંસારની પહાલીને-પ્રેણિને-ચરેચર જીતે છે.

પત્થિય-પસંહિ-પન્નમોઆ સ્ત્રીઘ-સુવર્ણ-મોગેષુ ।
પદ્ધરં ઋજુ, સહાદિદ્ધે પહદં, પક્કવરા તુરગકવચ્ચે ॥૪૭૨॥

પથિઓ શીઘ્રઃ । પસંદિ કનકમ્ । પન્મોઓ ભોગઃ । પદ્મરં ઋજુ ।
પહદં સદાદૃષ્ટમ્ । પક્ષરા તુરગસંનાહઃ ।

અથા—

પક્ષરિયપથિયહઓ પસંદિગૌરો રણે જયસિરીષ્ ।

પન્મોઅકષ્ પહદો સિ પદ્મરં કુમરવાલ ! તુમં ॥૩૭૪॥(૪૭૨)

સુરસ્વાયમ્મિ પહમ્મં, પત્થીણં સ્થૂલવત્થમ્મિ ।

પન્વિદ્ધં પેરિયષ્, ઘણે પવદ્ધો ચ, પજ્જણં પાણે ॥૪૭૩॥

પહમ્મં સુરસ્વાતમ્ । પત્થીણં સ્થૂલવત્તમ્ । “સામાન્યેન પત્થીણં સ્થૂલમ્”
[] હ્યેકે । પન્વિદ્ધં પ્રેરિતમ્ । પવદ્ધો ઘનઃ—લોહકુટ્ટાંતોપકરણમ્ इत्यर्थः ।
પજ્જણં પાનમ્ ।

પથિઅ—પ્રસ્થિત-શીઘ્ર-ઉતાવલો-નવરાવાલો

પસંદિ—સોનું

પન્મોઅ—પ્રભોગ-ભોગ

ઉદાહરણ—

પદ્મર—પ્રાધ્વર-પાધરં-ઋજુ-સરલ-સીધું

પહદ—નિત્ય દૃષ્ટ-રોજ નજરે ચઢતું

પક્ષરા—પાક્ષર-ઘોડાનું ચક્તર

પક્ષરિયપથિયહયઃ પસંદિગૌરઃ રણે જયશ્રિયા ।

પન્મોઅકુતે પહદોઽસિ પદ્મરં કુમારપાલ ! ત્વમ્ ॥૩૭૪॥

કુમારપાલ હે ! જેના ઘોડા પાક્ષરેલા અને ઉતાવળા છે, જે સોના જેવો ગૌર
છે એવો તું રણસંપ્રામર્મા જયશ્રીદ્વારા ભોગને માટે સરલ રીતે નિત્ય નજરમાં આવ્યા
કરે છે.

સુરસ્વાતે પહમ્મં, પત્થીણં સ્થૂલવત્તે ।

પન્વિદ્ધં પ્રેરિતકે, ઘને પવદ્ધો ચ, પજ્જણં પાને ॥૪૭૩॥

પહમ્મ—દેવે સ્વોદેહું

પત્થીણ—પ્રસ્થાન-વિશિષ્ટ ઘટ-જાડું કપડું

પન્વિદ્ધ—પ્રવિદ્ધ-પ્રેરિત

પવદ્—પ્રવદ્ધ-ઘણ-લોહાને કૂટવાનું

ઉપકરણ

પજ્જણ—પાયન-પાન-પીવું

૧ હેમચંદ્ર પોતાના સંસ્કૃત-અભિધાનચિંતામણિ-કોશમાં (૧૧૦ ૪ શ્લો ૩૧૭)
‘તુરગસંનાહ’ના પર્યાયરૂપે ‘પ્રક્ષર’ અને ‘પ્રક્ષર’ એ બે શબ્દો નોંધે છે. પ્રસ્તુત
‘પક્ષરા’ અને સં ૦ ‘પ્રક્ષર’ અને ‘પ્રક્ષર’ એ બધા સમાન શબ્દો છે. મને લાગે
છે કે ‘પાક્ષર’ ઘોડાને બંને પદ્ધતિ રહે છે તેથી ‘પક્ષરા’ શબ્દનો વિશેષ સંબંધ
પક્ષ-‘પદ્ધતિ’ શબ્દ સાથે છે.

યથા—

एसो पवद्धहत्यो पत्थीणी तह य तेण पव्विद्धा ।
इयकामिणि ! किं वजसि पहम्मजलपज्जणमिसेण ॥ ३७५ ॥ (४७३)
પડિય-પરેયા વિહાડિય-પિસહ્લપસું ચ, પંપુઅં દીર્ઘે ।
પપ્પીઓ બપ્પીહે, પચ્છૂદો પરિયલી ય થાલમ્મિ ॥ ૪૭૪ ॥

પડિયં વિઘટિતમ્ । પરેઓ પિશાચઃ । પંપુઅં દીર્ઘમ્ । પપ્પીઓ ચાતકઃ ।
પચ્છૂદો તથા પરિયલી સ્થાલમ્-ભોજનભાણડમ્-ઈતિ યાવત્ ।

યથા—

अपडियपंपुअपिम्मं जीइ समं भुसं एकपच्चूदे ।
तं किं परेय ! नेच्छसि परियलिपडियं जलं व पप्पीओ ॥ ३७६ ॥ (४७४)

પત્થીણ—કેટલાક દેશીસંગ્રહકારો કહે છે કે “પત્થીણ એટલે જાડું-
ગમે તે જાડું.”

उदाहरण—

एष पवद्धहस्तः पत्थीणी तथा च तेन पव्विद्धा ।
इतकामिनि ! किं वजसि पहम्मजलपज्जणमिसेण ॥ ३७५ ॥

આ, હાથમાં ઘળવાળો છે અને તેણે જાડા કપડાવાળીને પ્રેરેલી છે તો હે
હતમાણી સ્ત્રી ! દેવે શોધેલા શાઢાણું પાળી પિવાને વાને શા માટે જાય છે ?

पडिय-परेया विघटित-पिशाचेषु च, पंपुअं दीर्घे ।
पप्पीओ बप्पीहे, पच्चूदो परियली च स्थाले ॥ ४७४ ॥

પડિય—પતિત-વિઘટિત-વળગેલું	પપ્પીઅ—બપૈયો-ચાતક
પરેય—પરેત-પ્રેત-મૃત-પિશાચ	પચ્છૂદ } —થાલ-સ્થાવાનું માંડ-માણું
પંપુઅ—પંપુડું-ઝાંઘું	પરિયલિ }

उदाहरण—

अपडियपंपुअप्रेम यया समं भुक्तम् एकपच्चूदे ।
तां किं परेय ! नेच्छसि परियाले तितं जलम् इव पप्पीओ ॥ ३७६ ॥

નહિ બગેલા લાંબા પ્રેમપૂર્વક જેનીની સાથે એક થાળીમાં જાણું છે તેણીને
હે મૃત ! જેમ બપૈયો થાળીમાં પડેલા પાળોને ન ચાહે તેમ તું શા માટે ચાહતો નથી ?

पञ्चुत्थं पञ्चिवविण, पद्मारो छिन्नलङ्गूले ।

पम्हल-पसरेहा केसरे, पवसियम्मि परिउत्थो ॥४७५॥

पञ्चुत्थं प्रत्युत्तम् । पद्मारो छिन्नलङ्गूलः । पम्हलो तथा पसरेहो किञ्चित्कः ।
परिउत्थो प्रोषितः ।

यथा—

परिउत्थ ! चलसु काले केयइपसरेह-णीमपम्हलिण ।

पञ्चुत्थदुहा मरिणी तुह दइया चमरिय व्व पद्मारा ॥३७७॥ (४७५)

जीवाइ पडंच-पडंसुआ य, भल्ली पलासि-पासाला ।

पत्तल-पडुवइया पत्तिसमिद्धं चेय तिकस्वम्मि ॥४७६॥

पडंचा तथा पडंसुआ ज्या । 'प्रतिश्रुत्'वाचकस्तु 'पडंसुआ'शब्दस्तद्भव
एव । पलासी तथा पासाला भल्ली । पत्तलं पडुवइयं पत्तिसमिद्धं एते त्रयोऽपि

पञ्चुत्थं प्रत्युत्तम्, पद्मारो छिन्नलङ्गूले ।

पम्हल-पसरेहा केसरे, प्रोषिते परिउत्थो ॥४७५॥

पञ्चुत्थ—प्रत्युत्त-ऊगी नीकळेले
पद्मार—बांडो-कपायेल पंछडावाळो

पम्हल } —पक्ष्मल-केसर-फूलनुं केसर
पसरेह }
परिउत्थ—(परि+वस्+त)—प्रवासे गयेल

उदाहरण—

परिउत्थ ! चल काले केतकीपसरेह-नीपपम्हलिण ।

पञ्चुत्थदुःखा मरिष्यति तव दयिता चमरिका इव पद्मारा ॥३७७॥

प्रवासी हे ! ज्यारे केतकी अने नीप-कदंब-ने केसर भावे छे ते बसते
चाल. ऊगी नीकळेला दुःखवाळी तारी स्त्री, कपायेला पंछडावाळी चमरी गायनी
पेठे मरये.

जीवायां पडंच-पडंसुआ च, भल्लिः पलासि-पासाला ।

पत्तल-पडुवइया पत्तिसमिद्धं चैव तीक्ष्णे ॥४७६॥

पडंचा } —प्रत्युत्त- } —पणल-ज्या-
पडंसुआ } —प्रतिश्रुत्- } धनुषनी दोरी

पलासि } —भल्लि-भाळं
पासाला }

તીવ્ણાર્થાઃ । “પત્તલં કૃશમ્” [] હાયન્યે । ‘પત્તલં પત્રબહુલમ્’ इति तु ‘पत्रल’शब्दभवम् ।

યથા—

મહુમાસે મમરોલી વમ્મદવીરસ્સ ધણુ-પટંચ વ્વ ।

સહયારમંજરી ડળ પત્તિસમિદ્ધા પલાસિ વ્વ ॥૩૭૮॥

તદ્દા રણાડ રિડળો પટંસુઆ-અપ્પાલળે વિ ચાલુક્ક ! ।

પત્તલકોવો પટુવડપાસાલાઈ કરેસિ કિં તુમયં ? ॥૩૭૯॥

અત્ર-‘પવિત્તો દર્મઃ’ । ‘પઅરો શરઃ’ । इति ‘पवित्र’-‘प्रदर’शब्द-भवौ । ‘पल्लः’थो पल्लटो पर्यस्तः’ इति ‘पर्यस्त’शब्दभवौ । तथा “‘पट्टइ-पिबति’ । ‘पंगइ-गृह्णाति’ । ‘परइ-भ्रमति’” । इति धात्वादेशेषुका इति नोक्ताः ॥ (૪૭૬)

પત્રક { -પત્રલ - } -પત્રલ-તીવ્ણ
પટુવડય { -પટુપત્રિક - } -અણીદાર-
પત્તિસમિદ્ધ { -પત્રીસમૃદ્ધ - } પાતલું-ધારદાર પત્રીલાલું

પટંસુઆ—‘પટંસુઆ’-‘પ્રતિશ્રુત’-‘પ્રતિધ્વનિ’-‘પટ્ટદો’, આ અર્થવાલો ‘પટંસુઆ’

શબ્દ સંસ્કૃત ‘પ્રતિશ્રુત’ ઉપરથી ઉપજાવવાનો છે [૮-૧-૮૮]

પત્તલ—વીજા દેશીસંગ્રહકારો કહે છે કે “ ‘પત્તલ’ એટલે ‘કૃશ’-‘પાતલું.’ ”

પત્તલ—‘પત્તલ’નો વીજો અર્થ ‘પત્રબહુલ’-‘ઘણાં પત્રવાલું’-‘ઘણાં પાંદડાંવાલું’ થાય છે અને આ અર્થમાં એ ‘પત્તલ’ને સંસ્કૃત ‘પત્રલ’ ઉપરથી લાવવાનો છે.

પવિત્ત—પવિત્ત એટલે ‘ડામ’. સંસ્કૃત ‘પવિત્ર’ ઉપરથી ‘પવિત્ત’ શબ્દને લાવવાનો છે.

પઅર—પઅર એટલે ‘શર’. સંસ્કૃત ‘પ્રદર’ ઉપરથી ‘પઅર’ શબ્દને લાવવાનો છે.

પલ્લુરથ-પલ્લઃ } —બદલો-બદલવું. આ બંને શબ્દોને સંસ્કૃત ‘પર્યસ્ત’ ઉપરથી લાવવાના છે [૮-૨-૪૭]

પટ્ટ—પટ્ટ-પિબતિ-પીયે છે. [૮-૪-૧૦]

પંગ—પંગ-ગૃહ્ણતિ-ગ્રહણ કરે છે. [૮-૪-૨૦૧]

પર—પર-ભ્રમતિ-ભમે છે. [૮-૪-૧૬૧]

આ જાતુઓ, ખાસવાદો સાથે કહેલા છે માટે અહીં લખ્યા નથી.

ઉદાહરણ—

મહુમાસે અમરાવલિઃ મન્મથવીરસ્ય ધનુષ્-પટંચા ઇવ ।

સહકારમંજરી પુનઃ પત્તિસમિદ્ધા પલાસિ ઇવ ॥૩૭૮॥

પદ્યેહં પદ્યવરં મુસલે, પગ્ગેજ્જ-પહયરા ણિયરે ।

પલહિય-પુરોહટ્ટા વિસમે, પરિયટ્ટો ચ રજગમ્મિ ॥૪૭૭॥

પદ્યેહં તથા પદ્યવરં મુસલમ્ । પગ્ગેજ્જો તથા પહયરો નિકરઃ । પલહિયં તથા પુરોહટ્ટં વિષમમ્ । યદાહ—“પલહિયં વિષમમ્, અસમં ચ પુરોહટ્ટં ગદિતમ્” [] इति । अत्र चतुरक्षरपकारादिशब्दप्रस्तावे उकारसहितपकारादि-‘पुरोहट्ट’शब्दपाठोऽर्थानुरोधत् । अन्ये तु “‘पलहियं पुरोहट्ट’ इति अन्योन्य-पर्यायतया आवृतमहीवागतुवाचकौ” [] इत्याहुः । यदाह—“आवरि-यमहीवत्थू पुरोहट्टो पलहिओ तह य” [] “पुरोहट्टं पेच्छोक्कट्टं” [] इति तु सातवाहनः । परियट्टो रजकः ।

વસંત માસમાં, ભમરાઓની ટોઢી, કામદેવધીરની કેમ જાણે ધનુષની દોરી ન હોય એવી લાગે છે અને આંખની માંજર, કેમ જાણે કામદેવનું અળીયાઢું આઢું ન હોય તેવું જણાય છે.

પ્રસ્તા રણાસ્ રિપવઃ પટંસુઆ-આસ્ફાલનેઽપિ ચાલુક્ય ! ।

પત્તલકોપઃ પટ્વરપાસાલાહિ કરોષિ કિં ત્વમ્ ? ॥૩૭૯॥

ચાલુક્ય હૈ ! તારા ધનુષની દોરીનો ટંકારવ થતાં ચ રણસંગ્રામથી શત્રુઓ ત્રાસેલા છે તો પછી તીક્ષ્ણ કોપવાળો તું અળીયાઢું આળાં વડે શું કરે છે ? અર્થાત્ પછી તારે અળીયાઢું આળાંનું શું કામ છે ?

પદ્યેહં પદ્યવરં મુસલે, પગ્ગેજ્જ-પહયરા નિકરે ।

પલહિય-પુરોહટ્ટા વિપમે, પરિયટ્ટો ચ રજકે ॥૪૭૭॥

પદ્યેહં } —મુસલ-મુસલ્લં-સાંવેલું
પદ્યવર }
પગ્ગેજ્જ } —નિકર-સમૂહ
પહયર } —પ્રકર-પયર-સમૂહ

પલહિય } —વિષમ-સમ નહિ તે
પુરોહટ્ટ }
પરિયટ્ટ } —ધોવી-પરીટ

પલહિય-પુરોહટ્ટ—આ બે શબ્દોનો જે અર્થ, મૂળગાથામાં લખ્યો છે તેનો કોઈએ કદીલો સંભાદ આ પ્રમાણે છે:

“પલહિયં વિષમમ્ અસમં ચ પુરોહટ્ટં ગદિતમ્”

અર્થાત્ પલહિય-વિષમ-સમ નહિ તે

પુરોહટ્ટ-અસમ-સમ નહિ તે

વથા—

પરિયટ્ ! શિલાપહયરપુરોહડાઓ જલં ગર્હતૂહા ।

સવિલંબં આણિજ્જઈ સુંદર ! મા કુપ્પસુ ઇમાઈ ॥૩૮૦॥

તુહ ગયવિસાણપચ્છેદરંદિયા પહિયા વિ રિવવપ્પા ।

હયમહાપ્પાહ્ણા હુંતિ પચ્ચવરપાણિતુલ્લ ! ચાલુક ! ॥૩૮૧॥(૪૭૭)

પહિસાર-પાહિસારા પહુયાઈ, પહિચ્છઓ સમય ।

પહિહસસં પહિહાઓ ચ ઉર્ધ્વદારુમ્મિ, પયવર્હ સેના ॥૪૭૮॥

પુરોહડ—આ પ્રકરણ, આદિમાં ‘અ’સ્વરયુક્ત ‘પ’વાળા શબ્દોનું છે નહિ કે આદિમાં ‘હ’યુક્ત ‘પ’વાળા શબ્દોનું—‘પુ’ વાળા શબ્દોનું. છતાં અહીં અર્થ આપવાની અનુકૂળતાને લીધે આદિમાં ‘પુ’વાળા ‘પુરોહડ’ શબ્દનો પળ ઉલ્લેખ કરેલો છે. બીજા દેશીસંગ્રહકારો તો ‘પલહિય’ અને ‘પુરોહડ’ એ બન્ને શબ્દોને પરસ્પર પર્યાયવાચક તરીકે નોંધે છે અને તે બન્નેનો અર્થ ‘આશ્રમમહીવાસ્તુ’—‘ઠાકેલો જમીનનું વાસ્તુ’ એવો બતાવે છે. તેઓ કહે છે કે “આશ્રમમહીવાસ્તુ: પુરોહડો પલહિઓ તથા ચ”

સાતવાહન નામનો દેશીસંગ્રહકાર તો કહે છે કે—

“પુરોહડં પચ્છોક્કદં” અર્થાત્ પુરોહડં પચ્ચાહુત્કટમ્ । પુરોહડ એટલે પાછળના ભાગમાં ઉત્કટ—ઝંઝું (?)

ઢાહરણ—

પરિયટ્ ! શિલાપહયરપુરોહડાઓ જલં નદીતીર્થાત્ ।

સાચેલમ્બઃ આનીયતે સુન્દર ! મા કુપ્પ્ય અસ્યૈ ॥૩૮૦॥

ધોવી હે ! પથરના સમૂદ્રથી વિષમ બનેલા—સરસી રીતે નહીં વાંધેલા અર્થાત્ સાચાકાચિવાવાળા નદીના ઘાટેથી થાડું મોટું પાણી લવાય છે માટે હે સુન્દર ! તું ણીના કપર કોપ ન કર.

તથ ગજવિષાણપચ્છે ક્ષાણેડતા: પહિયા અપિ રિપુવપ્પા: ।

હતમટપગ્ગેજ્જા ભવન્તિ પચ્ચવરપાણિતુલ્લ ! ચાલુક્ય ! ॥૩૮૧॥

જેના હાથમાં મુસલ છે એવા વઢવેલ જેવા હે ચાલુક્ય ! તારા શત્રુઓના વિષમ કિલ્લાઓ પણ તારા હાથીના ચંત્રશલ્કરૂપ મુસલો દ્વારા સંચિત થતાં આપોઆપ એ કિલ્લાના રક્ષક મટોનું ટોલું હળાવેલું થઈ જાય છે—હળાઈ જાય છે.

પહિસાર-પાહિસારા પહુવાયામ્, પહિચ્છઓ સમયે ।

પહિહસસં પહિહાઓ ચ ઉર્ધ્વદારુણિ, પયવર્હ સેના ॥૪૭૮॥

પડિસારો તથા પાડિસારો પટુતા । “પડિસારો પટુઃ” [] इत्यन्ये ।
પડિચ્છબો સમયઃ । પલિહસ્સં તથા પલિહાબો ઋર્ધ્વદારુ । પયવર્દે સેના ।

યથા—

પલિહાયત્થિમિયાએ અપાડિસારાઈ કહ વિ તુહ વિરહે ।
તીઈ ગિસા બોલીના કહ ગોસપડિચ્છપ હોહી ? ॥૩૮૨॥
તુહ કુમરવાલ ! પયવર્દસંસણમિત્તેણ થંમિય વ્વ રણે ।
રિતળો ગયપડિસારા જાયા પલિહસ્સસંઠાણા ॥૩૮૩॥(૪૭૮)
પરંદદુમે પંચંગુલી ચ, ઘઘરગલમ્મિ પડિસાઓ ।
પંફુલ્લિયં ગવિદ્દમ્મિ, પડિયરો ચુલ્લિમૂલમ્મિ ॥૪૭૯॥

પડિસાર }
પાડિસાર } -પટુતા-હ્રાપણ-ચતુરાઈ
પડિચ્છબ-સમય-વલ્લત

પલિહસ્સ }
પલિહાબ } -ઝંચું લાકડું-ઝંચું લાકડું
પયવર્દે-પદવતી-પાયગા-પાયવલ્લ-સેના

પડિસાર-બીજા દેશોસંગ્રહકારો કહે છે કે-“પડિસાર એટલે પટુ-ચતુર-હુશીયાર.

ઉદાહરણ—

પલિહાયસ્તિમિતાયાઃ પાડિસારાઈ કથમપિ તવ વિરહે ।
તસ્યા નિશા ગતા કથં ગોસપડિચ્છપ ભવિષ્યતિ ? ॥૩૮૨॥

તારા વિરહમાં ઝંચા લાકડાને ટેકે સ્થિર રહેલી અને ચતુરાઈ વિનાની એવી
તેણીની રાત કોઈ પણ રીતે ચાલી ગઈ, દૃવે સવારને સમયે કેમ થશે ?

તથા કુમારપાલ ! પયવર્દર્શનમાત્રેણ સ્તમ્ભિતા ઇવ રણે ।
રિપવઃ ગતપડિસારા જાતાઃ પલિહસ્સસંસ્થાનાઃ ॥૩૮૩॥

હે કુમારપાલ ! તારી સેનાના માત્ર દર્શનથી રણસંપ્રાપ્તમાં તારા શત્રુઓ
ચતુરાઈ વિનાના અને ઝંચા લાકડાના ઘાટ જેવા થયા છે અર્થાત્ કેમ જાણે થંમી
ગયા હોય-લોડાઈ ગયા હોય.

પરંદદુમે પંચંગુલી ચ, ઘઘરગલે પડિસાઓ ।
પંફુલ્લિયં ગવેષિતે, પડિયરો ચુલ્લિમૂલે ॥૪૭૯॥

પંચંગુલી પરણ્ડવૃક્ષઃ । પડિસાઓ ઘર્ધરકળ્ઠઃ । પંફુલ્લિયં ગવેષિતમ્ ।
પડિયરો ચુલીમૂલમ્ ।

વચ્ચા—

પડિસાઇલ્લે ! પંચંગુલીસુ કિં કંચુઅં ગવેસેસિ ? ।

પડિયરકમ્મયરિ ! તણ વિ કીસ પંફુલ્લિઓ નલેસુ ઇમો ? ॥૩૮૪(૪૭૯

પડિસુત્તી પડિસૂરો પડિસંતં ચૈય પડિકૂલે ।

પાયવહણે પરેવચ-પાડવણા, પૂયલમ્મિ પહણ્ણો ॥૪૮૦॥

પડિસુત્તી પડિસૂરો પડિસંતં એતે ત્રયોઽપિ પ્રતિકૂલાર્થાઃ । “પડિસંતં
અસ્તમિતમ્” [] ઇતિ તુ સાતવાહનઃ । પરેવચં તથા પાડવણં પાદપતનમ્ ।
પહણ્ણો પૂપઃ ।

પંચંગુલિ—પચ્ચાઙ્ગુલિ-જેનું પાંદડું પાંચ
આંગળીવાળા હાથ જેવું છે એટલે
પાંચ આંગળીવાળું છે તે-એરંડાનું શ્રાઙ્

પડિસાઅ—ઘરઘરો-ગઢગઢો-કંઠ
પંફુલ્લિય—ગવેષિત-પંફોળેલું-પંફોળેલું-
ગોતેલું-ગોતેલું-શોધવું
પડિયર—ચૂલાનું મૂલ

ઉદાહરણ—

પડિસાઇલ્લે ! પંચંગુલીસુ કિં કંચુઅં ગવેષ્યસિ ? ।

પડિયરકમ્મકરિ ! ત્વયા અપિ કસ્માત્ પંફુલ્લિઓ નલેષુ અયમ્ ? ॥૩૮૪

હે ગઢગઢા કંઠવાળી ! તારા કંચુકને ત્યાં એરંડાઓના શ્રાઙ્ઓમાં શું શોધે છે ?
હે ચૂલાના મૂલની ચાકરીડી ! તેં પણ શા માટે એને નહોતો-નહોતો નામના
ધાસમાં-શોધ્યો ?

પડિસુત્તી પડિસૂરો પડિસંતં ચૈવ પ્રતિકૂલે ।

પાદપતને પરેવચ-પાડવણા, પૂપે પહણ્ણો ॥૪૮૦॥

પડિસુત્તિ } -પ્રતિશ્રોતઃ-પ્રતિકૂલ
પડિસૂર }
પડિસંત }

પરેવચ } પદેપાત- } પ્રણિપાત-પગે
પાડવણ } પાદપતન- } પચ્ચું-પગેલાગવું
પહણ્ણ—પૂહણ્ણો

પડિસંત—સાતવાહન નામનો દેશીસંપ્રદાય કહે છે કે ‘પડિસંત’ એટલે
અસ્તમિત-ભાગ્યમય-ભાગ્યની જગું.

યથા—

પડિસુતી પડિસૂરે પરેવયપરમ્મિ જો અપડિસંતો ।

પાઢવણં પહણ્ણા ય તસ્સ દિજ્જંતુ ગાજક્કવસ્સ ॥૩૮૫॥(૪૮૦)

ઇંદસુણ પહંતો, લક્ખવા સમ્મિ પલ્લવિયં ।

પડિહત્થી વુટ્ઠીએ, પડિહત્થ-પડિકયા પડિકિદીએ ॥૪૮૧॥

પહંતો જયન્તઃ । પલ્લવિયં લાક્ષારક્તમ્ । ‘પલ્લવિયં પલ્લવાકારમ્’ इति तु ‘पल्लव इव आचरति’ इति किबन्तसिद्धवानोक्तम् । पडिहत्थी वृद्धिः । पडिहत्थो तथा पडिकओ प्रतिक्रिया । “पेडिहत्थो प्रतिवचनम्” [] इति तु सातवाहनः ।

ઉઘાહરણ—

પડિસુતી પડિસૂરે પરેવયપરે યઃ અપડિસંતો ।

પાઢવણં પહણ્ણા ચ તસ્ય દીયન્તાં ગ્રામયક્ષસ્ય ॥૩૮૫॥

જે પ્રતિકૂલ તરફ પ્રતિકૂલ છે અને પગે પડનાર તરફ અપ્રતિકૂલ-અનુકૂલ છે તે ગ્રામયક્ષને પગેલાગણું અને પૂડલા થો.

ઇન્દ્રસુતે પહંતો, લાક્ષારક્તે પલ્લવિયં ।

પડિહત્થી વૃદ્ધૌ, પડિહત્થ-પડિકયા પ્રતિકૃત્યામ્ ॥૪૮૧॥

પહંત—ઇન્દ્રનો પુત્ર-જયંત

પલ્લવિય—પલ્લવિત-લાલથી રંગેલ-લાલોટું

પડિહત્થિ—વૃદ્ધિ-વધારો

પડિહત્થ	} પ્રતિહસ્ત- પ્રતિકૃત- પ્રતિકૃતિ-	-સામે હાથ લેતા- વલો-પ્રતીકાર કરવો-સામે જવું
પડિકયા		

પલ્લવિય—‘પલ્લવિય’ એટલે ‘પલ્લવિત’-પલ્લવના આકાર જેવું. આ અર્થનો ‘પલ્લવિય’ શબ્દ સંસ્કૃત ‘પલ્લવિત’ ऊपरથી लाववानो છે: ‘पल्लव’ शब्दने ‘आचार’ अर्थमा एटले ‘पल्लव इव आचरति’ भेवा अर्थमा ‘किबप्’ [३-४-२५] प्रत्यय लगाही ते ऊपरથી तेनुं भूतकृदंत ‘पल्लवित’ थाय छे.

પડિહત્થ—સાતવાહન નામનો શેષીસંગ્રહકાર ‘પડિહત્થ’ એટલે ‘પ્રતિવચન-સામે વચન-ઉત્તર’ એવો અર્થ આપે છે.

વથા—

તુમહ પઢિકયકુસલે પહંતસરિચ્છપત્તપઢિહત્થિ ! ।

પલ્લવિઅ-ઉલ્લણિવસના ણમંતિ પઢિહત્થ-અક્ષમા રિષ્ણો ॥૩૮૬(૪૮૧

પંઢવિયં પાંઢવિયં જલઉલ્લે, પલ્લવમ્મિ પત્થરિઓ ।

પક્ષલ્લિયં પપ્ફુરિય, જડે પલિહઓ, પઢિત્થિરો સરિસે ॥૪૮૨

પંઢવિયં તથા પાંઢવિયં જલાર્દમ્ । પત્થરિઓ પલ્લવઃ । પક્ષલ્લિયં પ્રસ્ફુ-
રિતમ્ । પલિહઓ મૂર્લ્લેઃ । પઢિત્થિરો સદશઃ ।

વથા—

પત્થરિયસત્થરે વિ હુ પંઢવિય અંમુપાંઢવિયસિહિણા ।

સા તપ્પહ તુહ પલિહય ! પક્ષલ્લિય સિહિપઢિત્થિરે વિરહે ॥૩૮૭(૪૮૨

અવાહરણ—

ત્વયિ પઢિકયકુસલે પહંતસરિચ્છપત્તપઢિહત્થિ ! ।

પલ્લવિઅ-આર્દ્રનિવસના નમન્તિ પઢિહત્થ-અક્ષમા રિપલ્લઃ ॥૩૮૬॥

ઇત્થુત્ત જયંતની સમાન પામેલ શુદ્ધિવાળા હે ! તું સામે થવામાં કુશલ
છે તેથી સામે થવામાં અસમર્થ એવા તારા શત્રુઓ લાખે રંગેલાં મીનાં કપડાં
પહેરી તને નમે છે.

પંઢવિયં પાંઢવિયં જલાર્દ્રે, પલ્લવે પત્થરિઓ ।

પક્ષલ્લિયં પ્રસ્ફુરિતે, જડે પલિહઓ, પઢિત્થિરો સદશે ॥૪૮૨॥

પંઢવિય } —પાણીથી મીનું—પાણીથી

પાંઢવિય } પલ્લવે

પત્થરિય—પલ્લવ—પાંઢવ

પક્ષલ્લિય—પ્રસ્ફુરિત—સ્ફુરણ થવું—પ્રકટ

થવું

'પલિહઅ'—'પરિષક'—જડ

પઢિત્થિર—સરલું—જેવું

અવાહરણ—

પત્થરિયસત્થરે અમિ કલ્લુ પંઢવિય અંમુપાંઢવિયસિહિણા ।

સા તપ્પયતે તથ પલિહય ! પક્ષલ્લિય સિહિપઢિત્થિરે વિરહે ॥૩૮૭॥

હે જડ ! તારો અમિ જેવો વિરહ પ્રકટ થતાં, પાણીથી પલ્લવેલી પાંઢવની
પથારીમાં પણ આંધુઓ જેવે પલ્લવેલ સ્તનવાળી તેણી કારેકર સંતાપ પામે છે.

૧ સરલાવો 'પલિહઅ' ગા. ૪૭૮ । પરિષ એટલે 'વારણને બંધ કરવાનો
આગક્રિયો' એની જેવો જે જડ, તે પણ 'પરિષ' ।

पडिवेसो विक्खेवे, पचत्तरं चाटु, परिहणं वसणे ।

परिहट्ठी आयड्डी, पडिहारीए पडिच्छिया चेअ ॥४८३॥

पडिवेसो विक्षेपः । पचत्तरं चाटु । परिहणं परिधानम् । परिहट्ठी
आकृष्टिः । पडिच्छिया प्रतीहारी । “पडिच्छिया चिरप्रसूता महिषी”
[] इत्यन्ये ।

यथा—

किं परिहणं जलोल्लेसि सयणे किं करसि कमलपडिवेसं ? ।

कुणसु पचत्तरणिउणे ! पडिच्छिण ! हियसलपरिहट्ठिं ॥३८८(४८३)

पप्फिडियं पडिफलिए, पडोहरं पच्छिमंगणए ।

पडुवत्ती पडिसारी जवणीह, पसेवओ बंभे ॥४८४॥

पडिवेसो विक्षेपे, पचत्तरं चाटु, परिहणं वसने ।

परिहट्ठी आकृष्टिः, प्रतिहार्यां पडिच्छिया चैव ॥४८३॥

पडिवेस—प्रतिद्वेष—विक्षेप

परिहट्ठि—परिकृष्टि—आकर्षण—खेचवुं

पचत्तर—चाटु—खुशामतनी वाणी

पडिच्छिया—प्रतीच्छिका—प्रतीहारी

परिहण—परिधान—पहेरवानुं वस्त्र—पहेरण

पडिच्छिण—बीजा देशोसंग्रहकारो ऋहे छे के, “पडिच्छिया एटले लांबा
समयथी वोंआयेली भेंस”

उदाहरण—

किं परिहणं जलार्द्रयसि शयने किं करोषि कमलपडिवेसं ।

कुरु पचत्तरनिपुणे । पडिच्छिण ! हृदयशल्यपरिहट्ठिं ॥३८८॥

तुं तारं पहेरवानुं वस्त्र शाने भीनुं करे छे ? पथारीमां कमलनो विक्षेप—
द्वेष—शाने करे छे ? चाटु बोलवामां निपुण हे प्रतीहारी ! तुं हृदयना शल्यने
खेचवानुं कर—हृदयमांन शल्यने खेचो काढ.

पप्फिडियं प्रतिफलिते, पडोहरं पश्चिमाङ्गणके ।

पडुवत्ती पडिसारी जवन्याम्, पसेवओ ब्रह्मणि ॥४८४॥

पफ्फिडियं प्रतिफलितम् । पडोहरं गृहपश्चिमाङ्गणम् । पडुवत्ती तथा
पडिसारी जवनिका । पसेवओ ब्रह्मा ।

यथा—

बाहपडिसारिदुउणं पडोहरे चंदिमाइ पडुवत्ति ।

कुणइ मणोपफ्फिडिए तइ मुणइ दिणं पसेवयदिणं सा ॥३८९॥(४८४

परिवाहो दुव्विणयम्मि, पट्टिसंगं च कैउअम्मि ।

रुहम्मि पंडरंगो, पक्कगाहो य मयरम्मि ॥४८५॥

पफ्फिडिय—प्रतिफलित—प्रतिफलित—
प्रतिबिंबित थवुं—सामे देखावुं
पडोहर—घरनी पाछळवुं आंगणुं

पडुवत्ती }
पडिसारी }—^३प्रतिसीरा—जवनिका—पडदो
पसेवओ—^{*}प्रसेवक—ब्रह्मा

उदाहरण—

बाहपडिसारिद्विगुणां पडोहरे चन्द्रिकायाः पडुवत्ति ।

करोति मनःपफ्फिडिए त्वयि मन्यते दिनं पसेवयदिनं सा ॥३८९॥

तुं मनमां प्रतिबिंबित यतां—मनमां तारो विचार आवतां—तेणी आंछुनी
जवनिका करतां बमणी जवनिका, घरना पाछळना आंगणामां चन्द्रिकानी आडी करे
करे छे अने एम करती तेणी दिवसने ब्रह्माना दिवस जेवडो लांबो माने छे.

परिवाहो दुर्विनये, पट्टिसंगं च ककुदे ।

रुद्रे पंडरंगो, पक्कगाहो च मकरे ॥४८५॥

१ —रिउणं (—रिगुणाम्) पा० १ । २ कउहम्मि पा० । ३ अमरकोशमां
(मनुष्यवर्ग कां० २ श्लो० १२०) यवनिका—‘पडदा’—ना अर्थमां ‘प्रतिसीरा’ शब्द
आपेलो छे. ४ ‘सिब्’ एटले सीवयुं, प्रसेवक एटले प्रकर्षपणे सीवनारो. ब्रह्मा आ
जगतकप पडदाने सीवनारो छे एटले संभव छे के ए ‘प्रसेवक’ कहेबायो होय,

પરિવાહો દુર્વિનયઃ । પટ્વિસંગં કકુદમ્ । પંડરંગો રુદ્રઃ । પક્ષ્મગાહો
મકરઃ ।

યથા—

તહ પંડરંગવિસપટ્વિસંગસમસ્થં ! કુમરવાલ ! ણિવ ! ।
સાસિયજણ જઈ પરં પક્ષ્મગાહદ્વયસ્સ પરિવાહો ॥૩૯૦॥ (૪૮૫)।
પરિલિય-પડિછંદા લીણ-મુહા, પચ્છેણયં ચ પાહેજ્ઞં ।
સં-હાગમણે પચ્છદારો પચ્ચોવણી ચેય ॥૪૮૬॥

પરિલિઓ લીનઃ । “પેરિયલો લીનઃ” [] इत्यन्ये । पडिछंदो मुखम् ।

પરિવાહ—પરિવાહ-દુર્વિનય-દુષ્ટ રીતનો
વિનય-કુવિનય
પટ્વિસંગ—‘પૃષ્ઠીશ્ચિન્’-કકુદ-બલ્લદનું શાંધ
-કાંધ-બલ્લદની પીઠ પર શિંગડા. જેલું-
બલ્લદની પીઠ પરનો કંચો ભાગ

પંડરંગ—(પાણ્ડુર+અન્ન)—રુદ્ર-મહાદેવ-
મમૂતિ ભગાહેલી હોવાથી ધોળા
ભંગવાળા શિવ
પક્ષ્મગાહ—પક્ષ્મગ્રાહ-મગર

उवाहरण—

સ્થયિ પંડરંગવૃષપટ્વિસંગસમસ્થં ! કુમારપાલ ! નૃપ ! ।
શાસિતજગતિ યદિ પરં પક્ષ્મગાહધ્વજસ્ય પરિવાહો ॥૩૯૦॥

મહાદેવના પોઠિયાના કાંધની જેમ કાંધવાળા હે રાજા કુમારપાલ ! જગતને
તું શાસિત કરે છે છતાં જો કોઈનો દુર્વિનય હોય તો તે કેવલ કામદેવનો
દુર્વિનય ! ! !

પરિલિય-પડિછંદા લીન-મુસ્વાનિ, પચ્છેણયં ચ પાથેયમ્ ।
સંમુસ્વાગમણે પચ્છદારો પચ્ચોવણી ચૈવ ॥૪૮૬॥

પરિલિય—લીન

| પડિછંદ—મુખ

૧ પરિયરો લી-મુ ૦ । ૨ આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના અનેકાર્થસંગ્રહ નામના
સંસ્કૃત કોશમાં ‘પૃષ્ઠીશ્ચિન્’ શબ્દને ‘શાંધ’ અર્થમાં જણાવેલો છે. જેને પીઠમાં
શિંગડું છે તે ‘પૃષ્ઠીશ્ચિન્’. આ જોતાં ‘પૃષ્ઠીશ્ચિન્’ ‘પૃષ્ઠીશ્ચિન્’ અને ‘પટ્વિસંગ’ એ
ત્રણે શબ્દો સમાન છે.

પચ્છેણયં પાહેજ્જં પાથેયમિત્યર્થઃ દ્વાવપિ દેશ્યૌ અન્યોન્યપર્યાયતયા નિવદ્ધો ।
પચ્ચુદ્ધારો તથા પચ્ચોવણી સંમુસ્વાગમનમ્ ક્રિયાશબ્દો એતૌ, તેન સંમુસ્વગતે
પચ્ચુદ્ધરિઓ પચ્ચોવણિઓ ઇત્યાદિપિ ભવતિ ।

અથા—

છોયણચઓરપચ્છેણયંતપડિછંદચંદિમા કુણસુ ।

હિયપરિલિયા વિ પચ્ચુદ્ધારં પચ્ચોવણીપરે દડપ ॥૩૯૧॥ (૪૮૬)

પચ્ચુહિયં પળહવિપ, પડચ્ચરો સાલસરિસમ્મિ ।

પરિહાય-પરિચ્છૂઢા ક્ષીણ-ઉક્કિલ્લસા, પડિવલ્લરો કૂરે ॥૪૮૭॥

પચ્છેણય—પથ્યદન^૧-રસ્તામાં જાવાનું પચ્ચુદ્ધાર }-પ્રત્યુદ્ધાર }-સામે આવતું
ખાતું-પાથેય-રસ્તામાં કામ આવે તે પચ્ચોવણી }-પ્રત્યવગમની }

પરિયલ—બીજા દેશીસંગ્રહકારો ‘પરિલિખ’ને બદલે ‘પરિયલ’ શબ્દ આપે છે.

પચ્છેણય-પાહેજ્જ—‘પચ્છેણય’ અને ‘પાહેજ્જ’ (-પાથેય) આ બંને શબ્દો દેશી
છે અને તેમને અહીં એક બીજાના પર્યાય તરીકે નોંધી બતાવ્યા છે.

પચ્ચુદ્ધાર-પચ્ચોવણી—આ બંને શબ્દો ક્રિયાવાચક છે તેથી એ શબ્દો ક્રપરથી
ક્રિયાપદ, ક્રદંત વગેરે થયું ય થઈ શકે છે. જેમકે—

પચ્ચુદ્ધરિઓ }
પચ્ચોવણિઓ }-સામે ગયેલો વગેરે

ઉદાહરણ—

લોચનચકોરપચ્છેણયંતપડિછંદચંદ્રિકા કુરુ ।

હૃદયપરિલિખા અપિ પચ્ચુદ્ધારં પચ્ચોવણીપરે દયિતે ॥૩૯૧॥

અહીં સ્વામી, સામે આવવામાં તત્પર છે ત્યારે આંશરૂપ ચકોરને ખાતા-
સમાન મુલચંદ્રિકાવાલી તું હૃદયમાં લીન છે છતાં ય સામે આવવાનું કર.

પચ્ચુહિયં પ્રસ્નુતે, પડચ્ચરો ઇયાલસદ્દશે ।

પરિહાય-પરિચ્છૂઢા ક્ષીણ-ઉક્કિલ્લસા, પડિવલ્લરો કૂરે ॥૪૮૭॥

૧ ‘પથ્યદન’નું પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ ‘પચ્છેણય’ થાય. આ જોતાં ‘પચ્છેણય’
(પથિ+અદન-માર્ગમાં જાવાનું-ખાતું) અને ‘પચ્છેણય’ એ બન્ને શબ્દો સરસા જેવા
જાગે છે. ૨ સં. ‘પાથેય’ દ્વારા ‘પાહેજ્જ’ શબ્દ નીપજી શકે તેમ છે છતાં આ.
હેમચંદ્ર ‘પાહેજ્જ’ને દેશ્ય કહે છે.

पचुहियं प्रस्तुतम् । “पचुअं प्रस्तुतम्” [] इत्यन्ये । पडच्चरो श्याल-
प्रायो विदूषकादिः । परिहाओ क्षीणः । परिच्छूढो उत्क्षिप्तः । पडिक्खरो क्रूरः ।

यथा—

किं तं लुहपरिहाओ परिच्छूढकरो पडच्चर ! रडेसि ।

अपडिक्खरपचुहियाइ गद्दीए यणंधओ होहि ॥३९२॥ (४८७)

खेत्तसए परिवासो, पयट्टिओ तह पवट्टियए ।

पज्जत्तम्मि प्होइयं, अह खेत्ते पल्लवाय-पोरयया ॥४८८॥

परिवासो क्षेत्रशयः । पयट्टिओ प्रवर्तितः । प्होइयं पर्याप्तम् । “प्रभु-
त्वम्” [] इत्यन्ये । पल्लवायं तथा पोरयं क्षेत्रम् । “‘वल्लवायं’
इति दन्तोष्ठ्यादिरप्ययम्” [] इति गोपालः ।

पचुहिय—चूयुं-चूयेलुं-प्रस्तुत-पाने	परिहाअ—परिहा+त-क्षीण-दूबळो
आवेळुं	परिच्छूढ—उत्क्षिप्त
पडच्चर—साळा जेवो विदूषक वगेरे	पडिक्खर—क्रूर
पचुअ—बीजा देशीसंग्रहकारो	‘पचुहिय’ने बदळे ‘पचुअ’ (प्रच्युत)
शब्द बतावे छे.	

उदाहरण—

किं त्वं भुधापरिहाओ परिच्छूढकरः पडच्चर ! रटसि ।

अपडिक्खरपचुहियाइ गर्दभ्याः स्तनंधयो भव ॥३९२॥

साळा हे ! भूखथी दूबळो, हाथ उलाळनो तुं शाने रडे छे, अक्रूर अने
पाने आवेल दूधने टपकावती एवी गंधेनीनो बाळक-पुत्र-पाने.

क्षेत्रशये परिवासो, पयट्टिओ तथा प्रवर्तितके ।

पर्याप्ते प्होइयं, अथ क्षेत्रे पल्लवाय-पोरयया ॥४८८॥

परिवास—परिवास-क्षेत्रमां जईने रात्रे	प्होइय—प्र+भू+त-पूरतुं-पहोंचतुं-पर्याप्त
सुनार-वाहु	पल्लवाय
पयट्टिअ—प्रवर्तित-प्रवर्तवेल-चलावेल-	पोरय
प्रचारमां भाणेळ	पोरयय

}—क्षेत्र-क्षेत्र

યથા—

પરિવાસ ! સાલ્હિપોરયગોવીદંસણપયટ્ટિયમણો જં ।

ળ ણિણસિ દિવા વિ મિગે પહોઇયં પલ્લવાયરક્ષાણ ॥૩૯૩॥(૪૮૮)

પંચાહિયપણ્ણાસાણ પંચાવણ્ણ-પણવણ્ણા ।

પપ્ફોહિયં ચ પક્ખોહિયમ્મિ, સુરયમ્મિ પરમાઓ ॥૪૮૯॥

પંચાવણ્ણા તથા પણવણ્ણા પચ્ચાધિકપચ્ચાશત્ । પપ્ફોહિયં પક્ખોહિય-
નિર્જાટિતમિત્યર્થઃ । પરમાઓ સુરતમ્ ।

પહોઇય—બીજા દેશીસંગ્રહકારો કહે છે કે “ ‘પહોઇય’ ઇટલે ‘પ્રભુત્વ’-
સ્વામિત્વ ”.

વલ્લવાય—ગોપાલ નામનો સંગ્રહકાર કહે છે કે ‘પલ્લવાય’નાં જેવો ‘દંત્ય’
અને ઓષ્ઠય ‘વ’ જેની આદિમાં છે એવો ‘વલ્લવાય’ શબ્દ પણ છે અને
‘પલ્લવાય’ તથા ‘વલ્લવાય’ એ બન્નેનો અર્થ એક છે.

ઉદાહરણ—

પરિવાસ ! શાલિપોરયગોવીદર્શનપયટ્ટિઅમના યત્ ।

ન પહ્યસિ દિવાપિ મૃગાન્ પહોઇયં પલ્લવાયરક્ષયા ? ॥૩૯૩॥

બાહુ હે ! તેં ચોંચાના ક્ષેત્રની રચેવાળી-ગોપી-ના દર્શન માટે મનને પ્રવર્તાવ્યું
છે. કારણ કે તું દિવસે પણ મૃગોને જોતો-જોઈ શકતો-નથી તો ક્ષેત્રની રચ-
વાળીથી સર્વે અર્થાત્ તું હવે ક્ષેત્રનું રચોણું કરી રહ્યો.

પચ્ચાધિકપચ્ચાશતિ પંચાવણ્ણ-પણવણ્ણા ।

પપ્ફોહિયં ચ પ્રક્ષોહિતે, સુરતે પરમાઓ ॥૪૮૯॥

પંચાવણ્ણા	} -પચ્ચપચ્ચાશત-પંચાવન-પાંચ વધારે પચાસ	પપ્ફોહિય-	} -પ્રક્ષોહિત-નિર્જાટિત- પક્ષોહિય-} માટેલું-માપટેલું-લંછેરેલું- પ્રતીષાત પામેલું
પણવણ્ણા			
પરમાઝ—સુરત—કામકીડા			

૧ -વજ્ર-પા૦ । ૨ -વજ્રા । પા૦ । ૩ નિર્જાટિ-પિણ૦ મુ૦ પાઠ૦ ।

૪ ‘વ’ કેવલ ઓષ્ઠ છે અને ‘વ’ દંત્ય અને ઓષ્ઠ છે. અહીં ‘વલ્લવાય’
સમસ્યો છે નહીં કે ‘વલ્લવાય’; માટે ‘દંત્યોષ્ઠય’ એમ કહેલું છે.

यथा—

रइपप्फोडिय ! परभायलुद्ध ! वेसाइ देसु दीणारे ।
 पंच वि पणवणसमे पंचावणं पि मा खु पंचसमं ॥३९४॥ (४८९)
 पडियलि-पविरइया तुरिए, पुण्णम्मि पडिहत्थ-पोणियया ।
 पडिखंधं पडिखंधी जलवहणे, मत्थयम्मि पवरंगं ॥४९०॥

पडियली तथा पविरइओ त्वरितः । पडिहत्थो तथा पोणियो पूर्णः ।
 पडिखंधं पडिखंधी जलवहनम्—जलमुह्यतेऽनेनेति जलवहनम्—इत्यादि । अन्ये
 “जलवाहम्” [] आहुः । पवरंगं शिरः उत्तमाङ्गवत् शिरोवाचकत्वेन
 नायं कवीनां रूढः इति देश्येषु निबद्धः ।

उदाहरण—

रतिपप्फोडिय ! परभायलुब्ध ! वेस्यायै देहि दीनारान् ।
 पञ्चाऽपि पञ्चपञ्चाशत्समान् पञ्चपञ्चाशतमपि मा खलु
 पञ्चसमम् ॥३९४॥

रतिथी झाडेली, कामक्रीडामां लुब्ध हे ! वेस्याने पंचावन समान एवी पांच
 पण सोनामहोरो आप, परंतु पंचावनने य पांच समान न कर.

पडियलि-पविरइया त्वरिते, पूर्णे पडिहत्थ-पोणियया ।
 पडिखंधं पडिखंधी जलवहने, मस्तके पवरंगं ॥४९०॥

पडियलि { प्रतिस्वरिन् }	-त्वरित-त्वरायुक्त	पडिखंध { प्रतिस्कन्ध-पाणी बहेवानुं
पविरइय { प्रविरयित }	-रय-वेग-वाळु	पडिखंधि { साधन-मसक, काबड-बेढुं बगेरे
पडिहत्थ { }	-पूर्ण-पूरु	पवरंग—प्रवराङ्ग—प्रवर अंग—उत्तम अंग
पोणियय { }		-माथुं

पडिखंध-पडिखंधि—बीजा देशीसंग्रहकारो कहे छे के “‘पडिखंध’ अने
 ‘पडिखंधि’ एटले ‘जलवाह’—‘पाणीने बहेनार’—‘पाणीने लावनार’.

पवरंग—जे रीते ‘उत्तमाङ्ग’ शब्द ‘माथा’ अर्थमां प्रसिद्ध छे ते रीते आ
 ‘पवरंग’ शब्द ‘माथा’ अर्थमां कविओए रूढ नथी कयों माटे तेने देश्य
 शब्दोनी साथे नोंधी बताव्यो छे. (बाकी संस्कृत प्रवर+अङ्ग—‘प्रवराङ्ग’
 ऊपरवी ए ‘पवरंग’ जरूर आवी शके.)

યથા—

અળપહિયલિ ! પવિરહયં અપોણિ કુળ જલેણ પહિહત્થે ।
પહિલ્લંધે પહિલ્લંધીણિઉત્ત ! કિં કંહુણસિ પવરંગં ॥૩૯૫॥(૪૯૦)
ળગરમ્મિ પહ્દાણં, રુક્ષે પસુહસ્સ-પરસુહસ્સા ચ ।
પાણિયણિગ્ગમણમ્મિ ચ પરિહાલો પરિહલાવિઓ ચેય ॥૪૦૧॥

પહ્દાણં નગરમ્ । પસુહત્તો તથા પરમુહત્તો વૃક્ષઃ । પરિહાલો તથા
પરિહલાવિઓ જલનિર્ગમઃ ।

યથા—

મહિકપ્પપરસુહત્તય ! ગુરુમ્હુઅપસુહત્ત ! તુહ પહ્દાણે ।
ચરપરિહલાવિયા કરિમદપરિહાલેહિં હુંતિ અપ્પુણ્ણા ॥૩૯૬॥

અત્ર—‘પંગુરણં—પ્રાવરણમ્’ इति ‘પ્રાવરણ’શબ્દભવત્વાનોક્તમ્ । તથા—
“પજ્જરહ—કથયતિ । પબ્બાયહ—મ્લાયતિ । પહ્દહત્થહ—વિરેચયતિ । પલાવહ—

ઉદાહરણ—

અળપહિયલિ ! પવિરહયં અપોણિ કુરુ જલેન પહિહત્થે ।

પહિલ્લંધે પહિલ્લંધીનિયુક્ત ! કિં કણ્ઠ્યસે પવરંગં ॥૩૯૫॥

હે ત્વરા બિનાની—ધીરી ! મસક—કાવડ—બેઠાં વગેરે પાણી વહેવાનાં અધૂરાં ઢમોને
પાણી વહે સત્ત્વર પૂરાં કર—પૂરાં ભર, હે પાણી વહેવાનાં કામમાં નિમાયેલા ! માથું શું
સંજવાળે છે ?

નગરે પહ્દાણં, વૃક્ષે પસુહત્ત-પરસુહત્તા ચ ।

પાનીયનિર્ગમને ચ પરિહાલો પરિહલાવિઓ ચૈવ ॥૪૦૧॥

પહ્દાણ—પ્રતિષ્ઠાન—નગર—પેઠળ—પુર

પરસુહત્ત—પરશુષ્વસ્ત—પરશુ—ફરસી—ધી

પસુહત્ત—પશુષ્વસ્ત—પશુ—ફરસી—ધી નાશ

હળાયેલ—નાશ પામેલ—વૃક્ષ

પામેલ—હળાયેલ—વૃક્ષ

પરિહાલ

પરિહલાવિઅ

જલનિર્ગમ—પાણી નીકળું
—પાણી નીકળવાનો માર્ગ

પંગુરણ—પ્રાવરણ—પાગરણ—ઓઢવાપાથરવાનું સાધન. સં૦ ‘પ્રાવરણ’ ઉપરથી

‘પંગુરણ’ શબ્દને લાવવાનો છે માટે અહીં નથી કહ્યો. [૮-૧-૧૭૫]

પજ્જર—પજ્જરહ—પ્રોચરતિ—કથયતિ—કહે છે [૮-૪-૨]

પબ્બાય—પબ્બાયહ—પ્રચાયતિ—મ્લાયતિ—મ્લાન થાય છે—કરમાય છે [૮-૪-૧૮]

નાશયતિ । પળામહ-અર્પયતિ । પયરહ, પમ્હુહહ-સ્મરતિ । પયલ્હહ-પ્રસરતિ ।
પહલ્હહ-ઘૂર્ણતે । પળ્ળાહહ-મૃદનાતિ । પહુહહ-ધ્રુમ્યતિ । પચ્ચારહ-ઉપા-
લભતે । પચ્ચહુહ, પચ્ચંદહ, પદઅહ-ગચ્છતિ । પલ્હટ્હ, પલ્હત્થહ-પર્યસ્યતિ ।
પઝલ્હ-પચતિ । પજ્જરહ, પચ્ચહહ-ક્ષરતિ” । इत्येते धात्वादेशोभूताः इति
નોંતાઃ ॥ (૪૧૧)

પલ્હત્થ—પલ્હત્થહ-પર્યસ્યતિ-વિરેચયતિ-પલ્હટે છે-જુદું કરે છે [૮-૪-૨૬]

પલાવ—પલાવહ-પલાયતે-નાશયતિ-નાસે છે-નષ્ટ કરે છે [૮-૪-૩૧]

પળામ—પળામહ-પ્રણામયતિ-અર્પયતિ-આપે છે [૮-૪-૩૧]

પયર—પયરહ-સ્મરતિ-યાદ કરે છે [૮-૪-૭૪]

પમ્હુહ—પમ્હુહહ-સ્મરતિ-યાદ કરે છે [૮-૪-૭૪]

પયલ્હ—પયલ્હહ-પ્રચલતિ-પ્રસરતિ-ફેલે છે-ફેલાય છે [૮-૪-૭૭]

પહલ્હ—પહલ્હહ-ઘૂર્ણતે-ધ્રુમે છે-પહોલે છે [૮-૪-૧૧૭]

પળ્ળાહ—પળ્ળાહહ-મૃદનાતિ-મર્દે છે-મસકે છે [૮-૪-૧૨૬]

પહુહહ—પહુહહહ-ધ્રુમ્યતિ-લલ્લભલે છે [૮-૪-૧૫૪]

પચ્ચાર—પચ્ચારહ-ઉપાલભતે-ઉપાલભે છે-ઠપકો આપે છે [૮-૪-૧૫૬]

પચ્ચહુ—પચ્ચહુહ-ગચ્છતિ-જાય છે [૮-૪-૧૬૨]

પચ્ચહુ—પચ્ચહુહ-ગચ્છતિ-જાય છે [૮-૪-૧૬૨]

પદઅ—પદઅહ-પદયતિ-ગચ્છતિ-જાય છે [૮-૪-૧૬૨]

પલ્હટ્—પલ્હટ્હ-પર્યસ્યતિ-પર્યસ્યતિ-પલટે છે [૮-૪-૨૦૦]

પલ્હત્થ—પલ્હત્થહ-પર્યસ્યતિ-પર્યસ્યતિ-પલટે છે [૮-૪-૨૦૦]

પઝલ—પઝલહ-પચતિ-પાક કરે છે-રાંધે છે [૮-૪-૧૦]

પજ્જર—પજ્જરહ-ક્ષરતિ-લ્લરે છે [૮-૪-૧૭૩]

પચ્ચહ—પચ્ચહહ-ક્ષરતિ-લ્લરે છે [૮-૪-૧૭૩]

આ બધા ધાતુઓ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલા છે માટે અહીં નથી કહ્યા.
ઉદાહરણ—

મહિકલ્પપરસુહત્ય ! ગુરુભુજપસુહત ! તવ પદ્મદાણે ।

ગૃહપરિહલાલિયા કરિમદપરિહાલેહિ ભવન્તિ આપૂર્ણાઃ ॥૩૧૧॥

પૃથ્વીમાં કલ્પવૃક્ષ જેવા અને શૃક્ષની પેટે ભારે લાંબી મુજાલાલા હે રાજા !
તારા નગરમાં-પંઠળમાં-પુરમાં-ઘરના પાળી નીકલ્લાના માર્ગો-ઘરની લાલ્લો, હાથીનો
મદ નીકલ્લાથી-હાથીનો મદ ક્ષરવાથી ભરાઈ રહે છે.

पणअत्तियं पयाडिए, इत्थीपणए पणामणिया ।

परिवारिओ य घटिए, पुल्लोअणे पसवडक्कं च ॥४९२॥

पणअत्तियं प्रकटितम् । पणामणिया स्त्रीषु प्रणयः । परिवारिओ
घटितः । पसवडक्कं विलोकनम् ।

यथा—

तीए रइसव्वस्सं पणअत्तियपसवडक्कलीलाए ।

कह् लहसि णिटुरक्खर ! अणपरिवारियपणामणिओ ? ॥३९७॥ (४९२)

पव्वइसेल्लं बालमयकंदुए, तरुणियाइ पडुजुवई ।

चिरसुयमहिस्सी परिहारिणी य, पडिअज्झओ उवज्झाए ॥४९३॥

पणअत्तियं प्रकटिते, स्त्रीप्रणये पणामणिया ।

परिवारिओ च घटिते, प्रलोकने पसवडक्कं च ॥४९२॥

पणअत्तिय—प्रकटित—प्रगटेल—प्रगटवुं

परिवारिअ—घटित—घटनुं—उचित—योग्य

पणामणिया—प्रणामनिका—प्रणाम करवा—

पसवडक्क—जोवुं—नजर करवी

स्त्रीओ तरफ प्रणय-स्नेह-बताववानी रीत

उदाहरण—

तस्या रतिसर्वस्वं पणअत्तियपसवडक्कलीलायाः ।

कथं लभसे निष्ठुराक्षर ! अणपरिवारिअपणामणिओ ॥३९७॥

जेणीए विलोकननी—नजर करवानी—लीला प्रगटेली छे एवी तेणीनुं रतिसर्वस्व,
अघटित रीते प्रणय बताववानी रीतवाळो तुं शी रीते मेळवी शक ? हे निष्ठुर अक्षरवाळा !

पव्वइसेल्लं बालमयकन्दुके, तरुणिकायां पडुजुवई ।

चिरसुतमहिषी परिहारिणी च. पडिअज्झओ उपाध्याये ॥४९३॥

पव्वइसेल्लं वालमयः कन्दुकः । पडुजुवई तरुणी । परिहारिणी चिर-
प्रसूता महिषी । पडिभञ्जको उपाध्यायः ।

यथा—

पडिभञ्जक ! तुह सीसो परिहारिणिदुग्घपानदुल्लिखो ।

पडुजुवईण निमित्तं पव्वइसेल्लाई गुंफेइ ॥३९८॥ (४९३)

पव्वइसेल्लं—वालमय कन्दुक—वालोमांथी
बनावेलो गेंद—दंडो—गुच्छो

परिहारिणी—लांबा समये विआयेली भेश
—बाखडी भेश

पडुजुवई—पटुयुवति—चतुर युवति—
तरुण स्त्री

पडिभञ्जक—प्रति+अध्यय (?) भणाव-
नार—उपाध्याय—शिक्षक

उदाहरण—

पडिभञ्जक ! तव शिष्यः परिहारिणिदुग्घपानदुल्लिलितः ।

पडुजुवईण निमित्तं पव्वइसेल्लाई गुम्फति ॥३९८॥

हे उपाध्याय ! तारो शिष्य, बाखडी भेशनुं दूध पीवाथी छकेलो बई
तरुणीओने माटे वाळोना दडा-गुच्छा-गुंथे छे.

१ वालमयः कंदुक पडु-पा० १ । वालमयकांडुकं मुद्रित० मुंबई० पाठा० ।
वालमयकंडकं पा० ।

कलकत्तायुनिवर्सिटिप्रकाशिते तथा मुंबईसिरीझप्रकाशिते च देशीनाम-
मालापुस्तके अत्र स्थले 'वालमयकण्डकम्' इति पाठः । तथा अत्र मदीयसंशो-
धनोपयुक्त 'पा०' प्रतौ अपि स एव पाठः । स च पाठः विचार्यमाणः न कमपि
स्फुटमर्थं दर्शयति । संस्कृताभिधानकोशेषु न क्वापि 'कण्डक' शब्दः दृष्टवरः ।
अत एव मुंबईसिरीझप्रकाशिते पुस्तके पाठान्तरेषु 'कांडुकं' इति पाठं निक्षिप्य
संशोधकमहाशयैः 'काण्डकम्' इति कल्पितम् । अत्र "काण्डः नाले अधमे वर्णे
द्रुस्कन्धे अवसरे शरे । सङ्घः—श्लाघा-अम्बुषु स्तम्भे" (हे० अनेकार्थसं० का० २
श्लो० १०९) इत्येवम् 'काण्ड' शब्दस्य अर्थदशकं वर्तते तथाऽपि तेषु दशस्वपि
अत्र 'वालमयकण्डकम्' इत्यत्र कल्पित-'काण्डक' इत्यस्य नैकोऽपि अर्थः घटते
अत एव 'काण्डकम्' इति कल्पनमपि नार्थावहं प्रतिभाति । किन्तु 'कांडुकं' इति
पाठान्तराधारेण 'कन्दुक' इति पदयोजना सुघटा । तथा अत्र मदीयसंशोधनोपयुक्त-
'पा० १' प्रतौ 'वालमयः कंडुक' इति स्पष्टः पाठस्तदाधारेण पूर्वदर्शित'कांडुकं'
इति पाठान्तराधारेण च अस्माभिः अत्र 'वालमयः कन्दुकः' (वालमयकन्दुकम्)
इति पाठः संमतीकृत्य निक्षिप्तः । तथा च अत्र उदाहरणगाथायाम् 'पडुजुवईण
निमित्तं पव्वइसेल्लाई गुंफेइ' इत्यस्य अर्थोऽपि सुसंगतो भवति—अर्थात् तरुणीनां
निमित्तं वालमयानि-गुच्छकरूपाणि-कन्दुकानि रचयति इत्यर्थः सुप्रतीतिकरः ।

पडिपल्लिओ कयत्थे, भग्गे पडिरंजियं चैय ।

पज्जुणसरं उच्छुसरिसतिणम्मि, पडिअंतओ य कम्मये ॥४९४॥

पडिपल्लिओ कृतार्थः । पडिरंजियं भग्नम् । पज्जुणसरं इक्षुसदृशं तृणम् ।
पडिअंतओ कर्मकरः ।

यथा—

पडिरंजियपडिमाए किं रे ! पडिपल्लियाइ होइ फलं ? ।

पडिअंतय ! किं दिट्ठो पीळियपज्जुणसराउ उच्छुरसो ? ॥३९९(४९४)

पडिसारियं सुमरिए, परिल्लवासो य अमुणिअगइम्मि ।

बम्मीअयम्मि पडिलगगलं, वसंतम्मि पउमलओ ॥४९५॥

पडिपल्लिओ कृतार्थे, भग्ने पडिरंजियं चैव ।

पज्जुणसरं इक्षुसदृशतृणे, पडिअंतओ च कर्मकरे ॥४९४॥

पडिपल्लिओ—कृतार्थ—जेवुं वधुं काम सरी

गयुं छे ते—सफळ—प्रसन्न करवुं

पडिरंजिय—प्रतिरञ्जित—भांगेळुं

पज्जुणसर—प्राजुनशर—शेरबी जेवुं घास—

अर्जुन नामना घासने सांठो

पडिअंतओ— } प्रत्यन्तग— } -छेडे रहेनार—
 } प्रत्यन्तक— } कर्मकर—नोकर

उदाहरण—

पडिरंजियप्रतिमया किं रे ! पडिपल्लियाइ भवति फलम् ? ।

पडिअंतय ! किं दृष्टः पीडितपज्जुणसराउ इक्षुरसः ? ॥३९९॥

रे ! भांगेली प्रतिमाने कृतार्थ करवाथी—प्रसन्न करवाथी—शुं फळ थाय ?
नोकर हे ! शेरबी नहि पण तेनी जेवा पज्जुणसर नामना घासने—अर्जुन नामना
घासना सांठने—पीलवाथी शुं शेरबीनो रस नीकळयो दीठो छे ?

पडिसारियं स्मृते, परिल्लवासो च अज्ञातगतौ ।

बलमीकके पडिलगगलं, वसन्ते पउमलओ ॥४९५॥

પડિસારિયં સ્મૃતમ્ । પરિલ્લવાસો અજ્ઞાતગતિઃ । પડિલ્લગ્ગલં વલ્મીકમ્ ।
પડમલ્લભો વસન્તઃ ।

મથા—

હિંડસિ પરિલ્લવાસો પડમલ્લપ્પ સુહય ! કત્થ જં તીણ ? ।
પડિલ્લગ્ગલં વ અરઈ પડિસારિયત્તગુણાઈ વડ્ડેઈ ॥૪૦૦॥ (૪૯૫)
પવહાઇયં પયદ્દે, પડિપિંડિયં અવિ પબુહ્મિમ્મિ ।
પચ્ચલોક્કો પાડચ્ચરો ય આસત્તચિત્તમ્મિ ॥૪૯૬॥

પવહાઇયં પ્રવૃત્તમ્ । પડિપિંડિયં પ્રવૃદ્ધમ્ । પચ્ચલોક્કો તથા પાડચ્ચરો
આસક્તચિત્તઃ । ‘ચૌર’વાચી તુ ‘પાટચ્ચર’શબ્દભવઃ ।

પડિસારિય—પ્રતિસ્મારિત-સ્મૃત-યાદ કરેલું
—યાદ કરવું

પરિલ્લવાસ—પર+હલ્-પરિલ્લ+વાસ—જેની
ગતિ અજાણી છે—જે ક્યાં છે—ક્યાં
રહે છે—તે જણાયું નથી તેવો પર-
દૂર—રહેનારો—અજાણ્યા વાસવાલો

પડિલ્લગ્ગલ—વલ્મીક-રાફડો

પડમલય } પદ્મરજસુ { —વસન્તઋતુ—પદ્મના
પદ્મલતા { બિલાસવાલો—
પદ્મલય { પદ્મોવાલો ઋતુ—
વસન્ત ઋતુ

વદાહરણ—

હિંડસે પરિલ્લવાસો પડમલ્લપ્પ સુભગ ! કુત્ર યત્ તસ્યા ? ।

પડિલ્લગ્ગલં ઇવ અરતિઃ પડિસારિયત્વદ્ગુણાયાઃ વર્ધતે ॥૪૦૦॥

સુભગ હે ! વસન્તઋતુમાં અજ્ઞાતવાસ થઈને તું ક્યાં હિંડયા કરે છે, કારણ
કે જેળીય તારા ગુણ યાદ કર્યા છે એવી તેળીની અરતિ, રાફડાની પેટે વધે છે.

પવહાઇયં પ્રવૃત્તે, પડિપિંડિયં અપિ પ્રવૃદ્ધે ।

પચ્ચલોક્કો પાડચ્ચરો ચ આસક્તચિત્તે ॥૪૯૬॥

પવહાઇય—પ્રવહાયિત-વહાવેલું—પ્રવૃત્ત-
પ્રવર્તેલ

પડિપિંડિય—પ્રતિપિંડિત-પિંડરૂપ થયેલું-
પ્રવૃદ્ધ—સ્વૂ વધેલું

પચ્ચલોક્ક } —આસક્ત ચિત્તવાલો
પાડચ્ચર }

પાડચ્ચર—‘ચૌર’ અર્થવાળા ‘પાડચ્ચર’ શબ્દને સંસ્કૃત ‘પાટચ્ચર’ ઉપરથી લાવવાનો છે.

યથા—

પાડચ્છરા તણ સા પચ્છવલોક્કો તુમં સુહય ! તીણ .

અન્નોભં પવહાઈયરસાણ પઢિપિંદિઓ ચિય સિણેહો ॥૪૦૧॥(૪૯૬)

પંથુચ્છુહણી જા સાસુરાડ આણિજ્ઞણ વહૂ પઢમં .

પચ્છુચ્છુહણી પઢમસુરા, ગુજ્ઞહરે પલોટ્ટીજીહો ય ॥૪૦૭॥

પંથુચ્છુહણી શ્વશુરકુલાત્ પ્રથમમાનીતા વધૂ : પચ્છુચ્છુહણી નવસુરા ।
પલોટ્ટીજીહો રહસ્યમેદી ।

ડહાહરણ—

પાડચ્છરા ત્વયિ સા પચ્છવલોક્કો ત્વં સુભગ ! તસ્યામ્ .

અન્યોન્યં પવહાઈયરસાનાં પઢિપિંદિઓ પથ સ્નેહઃ ॥૪૦૧॥

તેણી તારામાં આસક્ત છે અને હે સુભગ ! તું તેણીમાં આસક્ત છે. એ રીતે
પરસ્પર વહાવેલ રસવાળાંઓનો સ્નેહ સ્વ જ વધેલો છે.

પંથુચ્છુહણી યા શ્વાશુરાત્ આનીયતે વધૂ : પ્રથમમ્ .

પચ્છુચ્છુહણી પ્રથમસુરા, ગુજ્ઞહરે પલોટ્ટીજીહો ચ ॥૪૦૭॥

પંથુચ્છુહણી—સાસરેથી પહેલે આણે
આવેલી વહૂ
પચ્છુચ્છુહણી—નવો દાહ-તાજો દાહ

પલોટ્ટીજીહ—પર્યસ્તજિહ—વંચલ જીભવાળો—
રહસ્યને મેદનાર-રહસ્યને છુલ્લું કરી
દેનાર

પઢિયમ્મિય—મંડિત-સંસ્કારેલું-શણગારેલું. સં. 'પ્રતિકર્મિત' ઉપરથી આ 'પઢિયમ્મિય'
શબ્દને લાવવાનો છે માટે અહીં લખ્યો નથી.

પરિવાહ—પરિવાહઈ-ઘટયતિ-ઘટના કરે છે-ચેષ્ટા કરે છે [૮-૪-૫૦]

પરિવાલ—પરિવાલઈ-પરિવલ્લતે-વેષ્ટયતિ-વીટે છે [૮-૪-૫૧]

પરિહટ્ટ—પરિહટ્ટઈ-મૃદ્નાતિ-મર્દે છે-મસલે છે [૮-૪-૧૨૬]

પરિચલ્લ—પરિચલ્લઈ—પરિચલતિ-ગચ્છતિ-જાય છે [૮-૪-૧૬૨]

પરિચલ્લ—પરિચલ્લઈ—પરિચલતિ-ગચ્છતિ-જાય છે [૮-૪-૧૬૨]

પરિમંત—પરિમંતઈ-શિષ્યતિ-મેટે છે [૮-૪-૧૯૦]

પરિસામ—પરિસામઈ-પરિશામ્યતિ-શામ્યતિ-શાંત થાય છે [૮-૪-૧૬૭]

આ વધા ધાતુઓને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલા છે માટે અહીં નથી કહ્યા.

यथा—

ण हु महुपञ्चुच्छुहणी पिज्जइ ता कह पल्लोद्वीहा इं ।

इय कुलपंथुच्छुहणी सामुयगइपुच्छिराण कुप्पेइ ॥४०२॥

अत्र 'पडियम्मियं-मण्डितम्' इति 'प्रतिकर्मित' शब्दभवमिति नोक्तम् ।
 "परिवाडइ-घटयति । परिवालइ-वेष्टयति । परिहइ-मृद्नाति । परिअलइ,
 परिअलइ-गच्छति । परिअंतइ-श्लिष्यति । परिसामइ-शाम्यति" । इति
 धाःवादशेषूक्ताः इति नोक्ताः ॥ (४९७)

पयलायभक्त-परियट्टलिया मोर-परिच्छिन्नेसु ।

कलकल्लिए पत्थरभल्लियं, पडिणियंसणं च णिसिचत्थे ॥४९८॥

पयलायभक्तो मयूरः । परियट्टलियं परिच्छिन्नम् । पत्थरभल्लियं कोलाहल-
 करणम् । पडिणियंसणं रात्रौ परिधेयवस्त्रम् ।

उदाहरण—

न खलु मधुपञ्चुच्छुहणी पीयते तावत् कथं पल्लोद्वीहा अहम् ।

इति कुलपंथुच्छुहणी श्वश्रुकगतिपृच्छकेभ्यः कुप्यति ॥४०२॥

'महूडानो ताजो दाह पीवामां नथी भावतो तो हुं रहस्यने खुलुं करी दिनारी
 केम घाउं' एटले 'मारे सासरे कोई महूडानो दाह नथी पीतुं एथी हुं खोटी
 बात केम करं ?' ए प्रमाणे कहेती, सासरेथी पहेले आणे आवेली कुलवंती बहू,
 सामुनी रीतभात पृष्ठनाराओ तरफ कोप करे छे.

पयलायभक्त-परियट्टलिया मयूर-परिच्छिन्नेसु ।

कलकल्लिते पत्थरभल्लियं, पडिणियंसणं च निशावस्त्रे ॥४९८॥

पयलायभक्त—'प्रचलाकभक्त-पीछाओनो

भक्त-मोर

परियट्टलिय—परिच्छिन्न

पत्थरभल्लिय—कलकल करवुं-ककळाट

करवो

पडिणियंसण—प्रतिनिवसन-राते पहेरवानुं
 वस्त्र

१ कलकल्लिए पा० । २ हेमचंद्राचार्य पोताना अभिधानचिंतामणि कोशमां
 'प्रचलाक' एटले 'मोरनां पीछा-मोरनो कलाप'-एम नोंधे छे: "प्रचलाकः कलापश्च"
 -(कां० ४ श्लो० ३८६)

યથા—

પયલાયમત્તસણ્હય ! તીહ પઢિણિયંસણં હહ-આણેસિ ।
 પત્થરભેલ્લિયં અચ્છડ પરિયટ્ઠલિઓ^૧ સચિત્તેણં ॥૪૦૩॥ (૪૯૮)
 પરિહારહત્તિયા રિઝમર્હહ, ચૂલાહ પાસિ-પિચ્છીઓ ।
 પારી દોહણમંઢે, પાઓ ચક્રે, દિસાહ પાલી ય ॥૪૯૯॥

પરિહારહત્તિયા ઋતુમતો । પાસો તથા પિચ્છી ચૂલા । પારી દોહનભાણ્ડમ્ ।
 પાઓ રથચક્રમ્ । પાલી દિક્ ।

ઉદાહરણ—

પયલાયમત્તશ્લક્ષણક ! તસ્યાઃ પઢિનિયંસણં હહ આનયસિ ।
 પત્થરભલ્લિયં આસ્તામ્ પરિયટ્ઠલિઓ સ્વચિત્તેન ॥૪૦૩॥

મોરની જેવા મુંવાળા હે ! પોતાના ચિત્તવડે પરિચ્છિન્ન એવો તું તેણીનું રાતે
 પહેરવાનું વસ્ત્ર અહીં આણે છે તો કકલાટ જવા દે.

પરિહારહત્તિયા ઋતુમત્યામ્, ચૂલાયાં પાસિ-પિચ્છીઓ ।
 પારી દોહનભાણ્ડે, પાઓ ચક્રે, દિશાયાં પાલી ચ ॥૪૦૯॥

પરિહારહત્તિયા—પરિહારસ્ત્રિકા—પરિહારને
 યોગ્ય—પરિહરવા યોગ્ય સ્ત્રી-ધર્મનો
 નિયમ જોતાં જેના સંપર્કમાં ન આવી
 શકાય એવી સ્ત્રી-ઋતુવાળી-રજસ્વળા સ્ત્રી

પાસિ } —^૧પાશિકા { —ચૂલા-ચોટલી —
 પિચ્છી } —પિચ્છ { શિશ્વા
 પારી—પારી-દોહવાનું પાત્ર
 પાઅ—પાદ-રથનો પાયો-પાદ-પગ-પૈડું
 પાલી—પાલી-દિશા

૧-મલ્લિયમાચ્છડ પા૦ ૧ । ‘પત્થરમલ્લિયં માચ્છડ’ આવો પાઠ હોય તો
 ‘પત્થરમલ્લિયં મા અચ્છડ’ આમ પદચ્છેદ કરવાથી અર્થમાં કશો ફેર પડતો નથી.

૨ —ઓ સિ ચિ-પા૦ ૧ । ‘પરિયટ્ઠલિઓ સિ ચિ’-આવો પાઠ હોય તો
 ‘તું ચિત્તવડે પરિચ્છિન્ન છે’ એવો અર્થ થાય.

૩ ‘કેશપાશ’ શબ્દમાં વપરાયેલો ‘પાશ’ શબ્દ, કેશરચનાનો ચોતક છે. એ
 ‘પાશ’ અને તેની સાથે મળતો આવતો આ ‘પાસિ’ તથા ‘પાશિકા’ એ બધા શબ્દો સમાન છે.

યથા—

પારીહત્યો પાઅ-અંતરિઓ પાલીઝ કિં ણિયસિ ગોવ ! !

ચલપાસિય ! તુહ પિચ્છિં લુનેમિ પરિહારહત્તિયં મહસિ ? ॥૪૦૪॥ (૪૯૯)

પાવો સપ્પે, સવચ્ચે પાળો પાળાઅઓ ચ પુણઈ ચ ।

ળયણમ્મિ પાયલં, પાઝયં હિમે, પારયં સુરામંડે ॥૫૦૦॥

પાવો સર્પે : । પાળો પાળાઅઓ પુણઈ હત્યેતે ત્રય : શ્વપચાર્થા : । પાયછં
ચક્ષુ : । પાઝયં હિમમ્ । પારયં સુરામાણ્ડમ્ ।

ઉદાહરણ —

પારીહસ્ત: પાઅ-અન્તરિત: પાલીઝ કિં પહ્યસિ ગોપ ! ।

ચલપાસિય ! તવ પિચ્છિં લુનામિ પરિહારહત્તિયં માહુક્ષસિ ? ॥૪૦૪॥

ગોપ હે ! દ્વાષ્માં દોહવાનું પાત્ર રાક્ષીને પૈઢાની આડમાં રહ્યો એવો તું દિશાઓ
તરફ શું જુવે છે ? ફરકતી ચોટલીબાઝા હે ! તું ઋતુમતી બીને દષ્ટે છે તો
તારી ચોટલી લળી નાહું-કાપી નાહું ?

પાવો સર્પે, શ્વપચે પાળો પાળાઅઓ ચ પુણઈ ચ ।

નયને પાયલં, પાઝયં હિમે, પારયં સુરામાણ્ડે ॥૫૦૦॥

પાવ—પાવ—સાપ

પાળ

પાળાઅઅ

પુણઈ

—શ્વપચ—ચાંડાલ

^૨પાયલ—નેળ—નેત્ર

^૩પાઝય—હિમ

^૪પારય—પારી—દાહનું માંડ—દાહ પીવાનું
પાત્ર

૧ સાતમા સૈકાની આસપાસ થયેલા કુમારિલભટ્ટ પોતાના તંત્રવાર્તિકમાં જણાવે
છે કે-‘સર્પ’ અર્થ માટે મૂળ શબ્દ પકારાંત ‘પાપ્’ છે અને તે શબ્દ દ્વિવી છે.
એ શબ્દને એ જ અર્થમાં આર્યો ‘પાપ’ એમ અકારાંત કરીને વાપરે છે: [“ તથા
‘પાપ્’ શબ્દ પકારાંત સર્પવચનમ્ અકારાંત ક્ષપયિશ્વા સમ્યં ‘પાપ: એવ અસૌ’ इति
वदन्ति ”-તન્ત્રવાર્તિક પૃ. ૨૨૭] પરવસ્તુ વેકટ રામાનુજસ્વામી કહે છે કે
વર્તમાનમાં દ્વિવી માધામાં ‘પાપુ’ અને ‘પાવુ’ એ બે શબ્દો ‘સર્પ’ અર્થે વપરાય છે.

૨ પ્રાકૃતમાં ‘પ્રકટ’ શબ્દને મલતા આવે એવા ‘પાળા, પાયડ, પાયલ’ શબ્દો છે.
પ્રસ્તુત ‘પાયલ’ અને આ પ્રકટાર્થક ‘પાયલ’ એ બન્ને શબ્દો સરસાવવા જેવા છે.

૩ ‘હિમ’ અર્થ માટે સંસ્કૃત ‘પ્રાણ્ય’ શબ્દ છે.

૪ “પારી સ્યાન્ પાનમાજનમ્” (અભિષા. ૧. ૪ શ્લો. ૧૦) પારી
પટલે પીવાનું પાત્ર. પ્રસ્તુત ‘પારય’ અને આ ‘પારી’ બંને સમાન શબ્દો જણાય છે.
શરણાવો ‘પારી’ ગા. ૪૯૯.

यथा—

पारयहृत्यो पाणो पाणाअयवाढयम्मि पुणइजुओ ।

पाडय-पावयभीओ रत्तीए रत्तपायलो गाइ ॥४०५॥ (५००)

पाडुंकी वणिशिवियाइ, पाइयं तुंडवित्थारे ।

पाणद्धी रच्छाए, पाडुची तुरयमंडणए ॥५०१॥

पाडुंकी वणिशिविका । पाइयं वदनविस्तारः । पाणद्धी रथ्या । पाडुची तुरगमण्डनम् ।

यथा—

तुह विरहे पाडुंकीजोगा सा पाइयं ण पावेइ ।

मल्हसि पाणद्धीसुं तुमं तु पाडुच्चियहएहिं ॥४०६॥ (५०१)

उदाहरण—

पारयहस्तः पाणो पाणाअयवाटके पुणइयुतः ।

पाडय-पावयभीतः राज्यां रक्तपायलो गायति ॥४०५॥

चंडालना पाडामां-वाडामां दाहुं पात्र हाथमां राखीने चंडालीनी साथे रहेछो चंडाल रात्रीए हिम अने सर्पथी भय पायेछो, राती भांखवाळो थतां गाय छे.

पाडुंकी वणिशिविकायाम्, पाइयं तुण्डविस्तारे ।

पाणद्धी रथ्यायाम्, पाडुची तुरगमण्डनके ॥५०१॥

पाडुंकी—वणिवाळाने-घायल थयेलाने-

बेसवानी डोळी

पाणद्धि—रथ्या-शेरी

पाडुची—घोडातुं घरेणु

पाइय—मोढानो विस्तार—मां फाडुं

उदाहरण—

तव विरहे पाडुंकीयोग्या सा पाइयं न प्राप्नोति ।

मानसे पाणद्धीसुं त्वं तु पाडुच्चियहयैः ॥४०६॥

तारो विरह थतां घायलनी डोळीमां बेसवा योग्य थयेली एवी तेणी मुखविस्तारने पायसी नथी-मुख उघाडी शकती नथी त्यारे तुं तो घोडाने योग्य एषां घरेणाथी हाणगारेछा बोडाओ ऊपर बेसीने शेरीओमां माणे छे-नहेर उडावे छे.

પાયડં અંગણે, તહ પામદા પાયધન્નમલણમ્મિ ।

હથજુયલપ્પહોરે પાણાલી, પાહુણં ચ વિક્રેજ્ઞે ॥૫૦૨॥

પાયડં અન્નણમ્ । પામદા પાદામ્બ્યાં ધાન્યમર્દનમ્ । પાણાલી હસ્તદ્વયપ્રહારઃ ।
પાહુણં વિક્રેયમ્ ।

યથા —

સ્વલપાયડપામદં મોતું પાહુણરિત્થિં આલવિરો ।

પાણાલીઈ હણિજ્ઞઈ હલ્લિઓ પિટ્ટાગયાઈ જાયાઈ ॥૪૦૭॥ (૫૦૨)

પારંકં સુરમાણયમ્હે, મર્ગીકયમ્મિ પાડકં ।

પાડગ્ગો સમ્મે, પાસણિઓ પાસાણિઓ ચ સક્કિસ્સમ્મિ ॥૫૦૩॥

પારંકં સુરામાનભાણ્ડમ્ । પાડકં માર્ગીકૃતમ્ । પાડગ્ગો સમ્યઃ । પાસણિઓ
તથા પાસાણિઓ સાક્ષી ।

પાયડં અન્નણકે, તથા પામદા પાદધાન્યમર્દને ।

હસ્તયુગલપ્રહારે પાણાલી, પાહુણં ચ વિક્રેયે ॥૫૦૨॥

પાયડ—પ્રકટ—આંગણું

પામદા—પાદમર્દા—બે પગથડે ધાન્યને

મસલ્લું

ઉદાહરણ—

પાણાલી—પાણિતલ—ચન્ને હાથનો પ્રહાર

પાહુણ—પણ્ય—વેચવાનું—વેચવા યોગ્ય

કરિયાણું

સ્વલપાયડપામદં મુક્ત્વા પાહુણરત્તિયાઃ આલાપકઃ ।

પાણાલીઈ હન્યતે હાલિકઃ પૃષ્ઠાગતયા જાયયા ॥૪૦૭॥

સ્વલપાના આંગણામાં બે પગથડે ધાનને મસલ્લાનું પહતું મૂકી, જેણીનું રત
વેચવા યોગ્ય છે એવી સ્ત્રી-અર્થાત્ વેદ્યા સાથે અથવા વેચવા યોગ્ય વસ્તુ સંબંધી
વાતચીતમાં રત-લીન-થયેલી સ્ત્રી સાથે વાત કરતાં છેડુને, પાછલથી આવેલી તેની
સ્ત્રી બે હાથના પ્રહારથડે હળે છે-ચન્નો મારે છે.

પારંકં સુરામાનકભાણ્ડે, માર્ગીકૃતે પાડકં ।

પાડગ્ગો સમ્યે, પાસણિઓ પાસાણિઓ ચ સાક્કિણિ ॥૫૦૩॥

પારંક—પારી+અન્ન—પાર્યન્ન. અંક એટલે

આંકડો કે નિશાન. માપના આંકડા-

વાલું કે નિશાનવાલું દારૂ પીવાનું

પાત્ર-દારૂ માપવાનું ઠામ

પાડક—પ્રાપ્તકૃત-પાડકય-માર્ગ કરવો-

પ્રકટ કરવું

પાડગ્ગ—પ્રાયોગ્ય-સમ્ય-સમાસદ-સારી

માણસ

પાસણિઅ } —સ્પશનિક — પાસણિઅ —

પાસાણિઅ } જોનારો-સાક્ષી

યથા —

પાસણિયા ચુ પમાણં ભજ્જઈ પાસાણિપહિં દિવ્વં પિ ।

પારંકયસંસ્થભમે ઇય પાડગ્ગેહિં પાડકં ॥૪૦૮॥

અત્ર ‘પામરો—કુટુમ્બી’ इति संस्कृतसमः । ‘पाहुडं—प्राभृतम्’ इति ‘प्राभृत’ शब्दभवम् । तथा ‘पाडिकं’ ‘पाडिएकं’—‘प्रत्येकम्’ इतिशब्दभवो । पारइ—शक्नोति । पासइ—पश्यति । एतौ धात्वादेशेषूक्ताविति नोक्तौ । (५०३)

પાડગ્ગિઓ ચ સહિણ, સ્વલીણજુત્તાઈ પાડિસિરા ।

પાહુહુઓ પાડિહૂણ, માલાણ પારિહત્થી ચ ॥૫૦૪॥

પામર—एटले कणवी. ‘कणवी’ अर्थवाळो आ ‘पामर’ शब्द संस्कृत ‘पामर’ ऊपरथी लाववानो छे.

पाहुड—प्राभृत-भेट. आ ‘पाहुड’ शब्द संस्कृत ‘प्राभृत’ ऊपरथी लाववानो छे.

पाडिकं—पाडिएकं—प्रत्येक-एक एक. संस्कृत ‘प्रत्येकम्’ ऊपरथी ‘पाडिक’ अने ‘पाडिएक’ ए बजे शब्दोने निपजाववाना छे [८-२-२१०]

पार—पारइ-शक्नोति-शके छे-समर्थ थाय छे [८-४-८६]

पास—पासइ-पश्यति-देखे छे [८-४-१८१]

आ बजे धातुओ धात्वादेशना प्रकरणमां कहेवाई गया छे माटे अही कहा नथी.

उदाहरण—

પાસણિયા સ્થલુ પ્રમાણમ્, ભજ્યતે પાસાણિપહિં દૈવમપિ ।

પારંકયસંસ્થાભમે इति पाउग्गेहिं पाउकं ॥४०८॥

दाह मापवाना ठामनी संख्यानो भ्रम यतां सभ्योए ए प्रमाणे प्रकट कर्युं के, साक्षीओ ज प्रमाणरूप छे, साक्षीओ दैवने पण भांगी शके छे.

પાડગ્ગિઓ ચ સમિકે, સ્વલીનયુક્તાયાં પાડિસિરા ।

પાહુહુઓ પ્રતિષ્ઠુવિ, માલાયાં પારિહત્થી ચ ॥૫૦૪॥

૧ અમર૦ કાં૦ ૨ શૂદ્ર વર્ગ શ્લો૦ ૧૬ તથા આચાર્ય હેમચંદ્ર પોતાના અનેકાર્થસં-
પ્રહલોશમાં ‘પામર’ શબ્દના ‘નીચ’ અને ‘મૂર્ખ’ એવા બે અર્થો આપે છે. (કાં૦ ૩
શ્લો૦ ૫૬૧)

પાઝગિઓ સમિક:-દૂતકારયિતા । અન્યે તુ “સહિયં સોઢમ્” []
આચક્ષતે । યદાહ-“પાઝગિઓડપિ સોઢ:-”-[] । પાઢિસિરા સ્વલીનયુક્તા ।
પાઢુહુઓ પ્રતિભૂઃ । પારિહત્થી માઝા । “પાઢિહત્થી શિરોમાલ્યમ્”
[] इत्यन्ये ।

યથા—

પાઝગિય ! સારેવિઝં પાઢિસિરા-મણિયપારિહત્થીઓ ।

પાઢુહુયં પુણ મગસિ કિમેસ પઢિહાઈ તુહ ણાઓ ? ॥૪૦૯॥(૫૦૪)

પાઝરણી કવચે, પાસાવય-પારાવરા ગવક્ષમ્મિ ।

જો પિઝહરા પઢહરં ણેઈ વહું પાઢિઅજ્ઞો સો ॥૫૦૫॥

પાઝગિઅ—પ્રાથોગિક-સમિક-જુગારી-

જુગારનો પ્રયોગ કરનાર-જુગાર કરાવનાર
-જુગાર રમાડનાર

પાઢિસિરા—“પ્રતિસીરા-ચોકઢાચુક્ત પઢદો
-ઘોડાના મુખ ઉપર નાખવામાં આવતો
જાઢીવાઢો ચોકઢાસાયેનો પઢદો

પાઢુહુઅ—પ્રતિભૂ-પ્રતિભૂ-જામીન

પારિહત્થી—પરિહસ્ત-માઢા-દ્વાથનો
આસપાસ ફેલાય એવો માઢા-મોટો
પહોઢો માઢા.

પાઝગિઅ—‘પાઝગિઓ ય સહિય’ એ મૂઢપાઢમાં આવેલા ‘સહિઅ’ શબ્દનો અર્થ
કરતાં બીજા દેશીસંગ્રહકારો “સહિયં સોઢ” [] અર્થાત્ ‘સહિય’ એટલે
‘સહનકરેલું-સહન કરવું’ એમ જણાવે છે અને તેઓ કહે છે કે “પાઝગિઓડપિ
સોઢ:-” [] અર્થાત્ ‘પાઝગિઅ’ એટલે સોઢ-સહન કરેલો-સહન કરનાર.

પારિહત્થી—બીજા દેશીસંગ્રહકારો જણાવે છે કે-‘પારિહત્થી’ એટલે ‘માથાની માઢા.’

ઉદાહરણ—

પાઝગિય ! સારયિત્વા પાઢિસિરા-મણિકપારિહત્થીઓ ।

પાઢુહુયં પુનઃ માર્ગયસિ કિમેષ પ્રતિભાતિ તવ ન્યાયઃ ? ॥૪૦૯॥

જુગાર રમાડનાર હે ! તું ચોકઢા સાયેનો પઢદો અને મણિની માઢાઓને
સરકાવી જઈને પણ વઢી જામીન માગે છે ? શું એ ન્યાય તને ઢીક લાગે છે ?

પાઝરણી કવચે, પાસાવય-પારાવરા ગવાઢે ।

યઃ પિતૃગૃહાત્ પતિગૃહં નયતિ વધું પાઢિઅજ્ઞો સઃ ॥૫૦૫॥

૧ -રવિયા પા. ૧ । ૨ તરલાનો ‘પઢિસારી’ શબ્દ ગા. ૪૮૪ અને
તેતું ઢિવ્વળ.

પાઝરણી કવચમ્ । પાસાવઓ તથા પારાવરો ગવાક્ષઃ । પાઢિઅજ્ઞો યઃ
પિતૃગૃહાત્ પતિગૃહં વધું નયતિ ।

યથા—

પાસાવયપ્પઈટ્ટો વહૂઈ પારાવરોવવિટ્ઠાણ્ ।

રોમ્મુગમપાઝરણીઈ પાઢિઅજ્ઞો હુઓ મલયપવ્વણો ॥૪૧૦॥ (૫૦૫)

ણાયન્ત્વા વીસામમ્મિ પાઢિઅગ્ગો ય પારુઅગ્ગો ય ।

પારંપરો ણિસિઅરમ્મિ, પારુઅલ્લો પહુંકમ્મિ ॥૫૦૬॥

પાઢિઅગ્ગો તથા પારુઅગ્ગો વિશ્રામઃ । પારંપરો રાક્ષસઃ । પારુઅલ્લો પૃથુકઃ ।

યથા—

રે હલ્લિય ! પાઢિઅગ્ગં કુળ ઈર્ણિં અપારુઅગ્ગદાઢ ! તુમં ।

પારંપરુ વ્વ તિત્તિં ણ મન્નસે પારુઅલ્લઅસણમ્મિ ॥૪૧૧॥ (૫૦૬)

પાઝરણી—પ્રાવરણી—આશ્વા શરીર ઉપરનું

પ્રાવરણ—ઢાંકણ—કવચ—બહુતર

પાસાવય—સ્પાશાપક — દેશ્વાડનાર — જ્યાં

નેસીને વધું જોઈ શકાય તે—ગોંચ

—ગવાક્ષ—ગોંચલો

પારાવર—પારાપર— જ્યાંથી વધું આરપાર

દેખી શકાય તે—ગોંચ—ગવાક્ષ—ગોંચલો

પાઢિઅજ્ઞ—પિયરથી વહૂને પતિને ઘરે જે

લઈ જાય તે—વહૂને તેજવા આવનાર

ઉદાહરણ—

પાસાવયપ્રવિષ્ટઃ વધ્વાઃ પારાવરોપવિષ્ટાયાઃ ।

રોમોદ્ગમપાઝરણીઈ પાઢિઅજ્ઞો ભૂતઃ મલયપવ્વનઃ ॥૪૧૦॥

ગોંચમાં બેઠેલી અને સ્ત્રી—બેઠા—થયેલાં સ્વાહારૂપ બહુતરવાળી વહૂને, તેણીના
ગોંચમાં પેટેલો મલયનો પવન પિયરથી સાસરે લઈ જનારો થયો છે.

જ્ઞાતક્યા વિશ્રામે પાઢિઅગ્ગો ચ પારુઅગ્ગો ચ ।

પારંપરો નિશાચરે, પારુઅલ્લો પૃથુકે ॥૫૦૬॥

પાઢિઅગ્ગ } — વિશ્રામ—વીસામો
પારુઅગ્ગ }

પારુઅલ્લ — પહુક—પહુઆ—પૌઆ—ચીબહો—
પહોંક

પારંપર—પાલંપલ—‘પલ પલ—માંસ માંસ’—
એમ બોલનારો—રાક્ષસ

ઉદાહરણ—

રે હાલિક ! પાઢિઅગ્ગં કુરુ હયાનીં અપારુઅગ્ગવંદુ ! ત્વમ્ ।

પારંપરુ હવ દત્તિં ન મન્યસે પારુઅલ્લઅગ્ગને ॥૪૧૧॥

પાલીહમ્મં ચ વર્હ, માલીકયં આહુ પારુહલ્લં ચ ।

પાલીબંધો ય સરે, પાયપ્પહણો ય કુકુટ્ટણે ॥૫૦૭॥

પાલીહમ્મં વૃત્તિઃ । પારુહલ્લં માલીકૃતમ્ । પાલીબંધો તેઢાગઃ । પાયપ્પહણો કુકુટઃ ।

યથા—

લંઘઈ જલહિં ગરુડો પાલીબંધં વ પારુહલ્લ—ઝમ્મિ ।

પાયપ્પહણ ! તુમં પુણ પાલીહમ્મં પિ ફુડસિ દુક્ખેણ ॥૪૧૨॥(૫૦૭)

પાઢલસડગો હંસે, પિણ્હી સ્વામા, જલે પિન્નં ।

પિંચૂ પિક્કકરીરે, પિલ્લં લહુપક્કિસ્વરુઅમ્મિ ॥૫૦૮॥

વિશ્રામ વિનાની—નિરંતર ચાલ્યા કરતી—દાઢવાઢા હાઢી હે—લેડુ હે ! હમણાં વિશ્રામ—વીસામો—કર. તું પૌઆ સ્વાતાં સ્વાતાં રાક્ષસની પેટે ધરાતો નથી—તૃપ્તિ માનતો નથી.

પાલીહમ્મં ચ વૃત્તિઃ, માલીકૃતમ્ આહુઃ પારુહલ્લં ચ ।

પાલીબંધો ચ સરસિ, પાયપ્પહણો ચ કુકુટકે ॥૫૦૭॥

પાલીહમ્મ—પાલીહમ્મ્ય—વાઢ

પારુહલ્લ—માઢારૂપ—માઢા જેવું—કરેલું

પાલીબંધ—પાલીબંધ—પાઢી—પાઢ—વાંધેલી

છે એવું—તઢાવ

^૪પાયપ્પહણ—પાદપ્રહણ—પગવઢે જોરથી

હળનાર—કૂકઢો

ઢદાહરણ—

લહ્વતે જલધિં ગરુડઃ પાલીબંધં ઇવ પારુહલ્લ—ઝમ્મિમ્ ।

પાયપ્પહણ ! ત્વં પુનઃ પાલીહમ્મં અપિ સ્પૃશસિ દુઃસેન ॥૪૧૨॥

માઢા જેવી ઝમ્મિવાઢા સમુદ્રને, પાઢવાઢા તઢાવની પેટે ગરુઢ ઢપી જાય છે—ભોઢંગી જાય છે ત્યારે હે કૂકઢા ! તું તો વાઢને પળ મહાકટે—માઢમાઢ—અઢકે છે.

પાઢલસડગો હંસે, પિણ્હી ક્ષામા, જલે પિન્નં ।

પિંચૂ પિક્કકરીરે, પિલ્લં લહુપક્કિરૂપે ॥૫૦૮॥

૧ તઢાકઃ પા૦ ૧ । ૨ પિલ્લં પા૦ ।

૩ ‘કૂકઢા’ માટે સંસ્કૃત કોશોમાં ‘ચરણાયુધ’ (જેનું શસ્ત્ર, પગ છે તે)

શબ્દ નોંધેઢો છે એ જોતાં પ્રસ્તુત ‘પાયપ્પહણ’ શબ્દને સંસ્કૃત શબ્દ ‘પાદપ્રહણ’ (પગ વઢે જોરથી હળનારો) સાથે સરસાવી શકાય.

પાટલસડળો હંસઃ । પિંહી ક્ષામા । પિંચ્વં જલમ્ । પિંચૂ પક્ષકરીસ્મ્ ।
પિંહું લઘુપક્ષિરૂપમ્ ।

યથા —

પાટલસડળયપિંહય ! તુમયં મરુમળ્લમ્મિ મા વચ્ચ ।
તત્થ અપિંચ્વે પિંચુઅમિત્તફલે હોસિ પિંહિતણૂ ॥૪૧૩॥ (૫૦૮)
પિંડી ય મંજરીણ પિરિડી સડલીહ, પિંચ્છીલી લજ્જા ।
પિંહુલં પિંસુલિ-પિંછોલીઓ મુહપવણભરિયતિણવજ્જે ॥૫૦૯॥

પિંડી મક્કરી । પિરિડી શકુનિકા । પિંચ્છીલી લજ્જા । પિંહુલં પિંસુલી
પિંછોલી ત્રયોડ્યેતે મુક્ષમારુતાડડપૂરિતત્તળવાચવાચકાઃ ।

પાટલસડળ—પાટલશકુન - ધોલો અને
રાતો પંચી-હંસ
પિંહિ—ક્ષામ-કૃશ-પાતલી

પિંચ્વ—‘પિંચ્વ-પીવા યોગ્ય-પાળી
પિંચુ—પાકાં કેરડાં
પિંહ—પીલાં-પક્ષીનાં નાનાં વચ્ચાં

ઉદાહરણ—

પાટલસડળયપિંહય ! ત્વં મરુમળ્લે મા વ્રજ ।
તત્થ અપિંચ્વે પિંચુઅમાત્રફલે ભવસિ પિંહિતનુઃ ॥૪૧૩॥

હે હંસના નાના વચ્ચા ! તું મારવાડદેશમાં ન જા; પાળી વિનાના અને માત્ર
કેરડાના ફલવાલા તે મારવાડમાં જવાથી તું કૃશ થઈ જઈશ.

પિંડી ચ મંજર્યામ્, પિરિડી શકુનિકાયામ્, પિંચ્છીલી લજ્જા ।
પિંહુલં પિંસુલિ-પિંછોલીઓ મુક્ષપવનમૃતત્તળવાચે ॥૫૦૯॥

પિંહિ—પિંચી-મંજરી
પિરિડિ—સમલી
પિંચ્છિલિ—લાજ

પિંહુલ^૧ } પૃથુલ-પહોલું-હવાથી પહોલું
પિંસુલિ } થાણું—જેમાં મુક્ષદ્વારા પવન
પિંછોલિ } પૂરેલો છે એવું ઘાસનું વાજુ

૧-ફલિ હો પા૦ ૧ । ૨ ‘પા’-‘પિવ’-સાથે પ્રસ્તુત ‘પિંચ્વ’ શબ્દનો
સંબંધ છે. ૩ આ ત્રણે શબ્દો માત્ર ઉચ્ચારણભેદથી નિરજેલા જણાય છે.

યથા—

રમિરં પિહુલેણ સમં પિંછોલિમુહીર્દિં પિંસુલિકરાર્દિં ।
 પિંડીર્દિં પેલોહંતો અપિચ્છિલી ! પિરિડિલોલ ! કિં મહસિ ॥૪૧૪॥(૫૦૯)
 પિયણં દુદ્ધે, આણાહ પિણાઈ, દાહિમમ્મિ પિંડીરં ।
 ઉણ્ણાપિપીલિયાએ ય પિપ્પડા, મક્કહમ્મિ પિંગંગો ॥૫૧૦॥
 પિયણં દુગ્ધમ્ । પિણાઈ આજ્ઞા । પિંડીરં દાહિમમ્ । “પિંડરયં” []
 હત્યન્થે । પિપ્પડા ઊર્ણાપિપીલિકા । પિંગંગો મર્કટઃ ।

યથા—

છિહ પિંડીરં પિયણં પિણસુ મા કુણસુ પિપ્પડાસંકં ।
 જાવ પિણાઈ દિંતો પિંગંગમુહો ન એઢ ધનિમટ્ટો ॥૪૧૫॥(૫૧૦)

ઉદાહરણ—

રમમાણં પિહુલેણ સમં પિંછોલિમુહીમિઃ પિંસુલિકરામિઃ ।
 પિંડીર્દિં પ્રલોભયન્ અપિચ્છિલી ! પિરિડિલોલ ! કિં માહ્સિ ? ॥૪૧૪॥

હે નિર્લજ્જ ! હે સમઠી જેવા ચંચલ ! જેનીઓના મુલમાં અને હાથમાં મુલના પવનથી ભરેલું ઘાસતું વાજું છે એવીઓની સાથે મુલના પવનથી ભરેલા ઘાસના વાજાવડે રમતી એવી તેણીને મંજરીઓવડે પ્રલોભાવતો તું શું ઇચ્છે છે ?

પિયણં દુગ્ધે, આજ્ઞાયાં પિણાઈ, દાહિમે પિંડીરં ।
 ઊર્ણાપિપીલિકાયાં ચ પિપ્પડા, મર્કટે પિંગંગો ॥૫૧૦॥

પિયણ— ^૧ પિવન-પયસ્-પીવા યોગ્ય-દૂધ	પિપ્પડા—પિપીલિકા - ઊનની કીડી -
પિણાઈ—આજ્ઞા-આદેશ	ઊનમાં થતો કીડો
પિંડીર— ^૨ પિંઢીર-દાહમ	પિંગંગ—પિઙ્ગાગ-માંકહો-વાંદરો

ઉદાહરણ—

લેહિ પિંડીરં પિયણં પિવ મા કુરુ પિપ્પડાશક્કામ્ ।

યાવત્ પિણાઈ દદત્ પિંગંગમુલો ન પતિ ધનિમટ્ટઃ ॥૪૧૫॥

જ્યાંસુધીમાં વાનરા જેવા મુલવાળો ધણી-મટ્ટ-આજ્ઞા દેતો-કરતો ન આવે ત્યાં સુધીમાં તું દાહમને ચાટ, દૂધ પી અને ઊનના કીડાની શંકા ન કર.

૧ પલોભંતો પા૦ । ૨ જુવો ‘પિવ્વ’ ઉપરનું ટિપ્પણ ગા૦ ૫૦૮.

૩ અમરકોશનો ટીકાકાર કહે છે કે ‘રમસ’ નામનો કોશઘ્વર (“દાહિમ-સાર-પિંઢીર-સ્વાદ્વમ્લ-શુક્રવલ્લભાઃ”-કાં૦ ૨ વનોપધિવર્ગ શ્લો૦ ૬૪) ‘દાહમ’ના પ્રયાય માટે ‘પિંઢીર’ શબ્દ નોધે છે.

બલકારમ્મિ પિળાઓ, પિઅમા ફલિનીહ, પિંજિયં વિહુણ ।
પિલળં પિચ્છિલદેસે, સહી પિહ્ચ્છા, ગુદમ્મિ પિટ્ઠંતં ॥૫૧૧॥

પિળાઓ બલાત્કાર : । પિઅમા ફલિની । પિંજિયં વિધુતમ્ પિંજિયયં
હત્થપિ । પિલળં પિચ્છિલો દેશ : । પિહ્ચ્છા સહી । 'પિટ્ઠંતં ગુદ : ।

બલાત્કારે પિળાઓ, પિઅમા ફલિન્યામ્, પિંજિયં વિધુતે ।
પિલળં પિચ્છિલદેશે, સહી પિહ્ચ્છા, ગુદે પિટ્ઠંતં ॥૫૧૧॥

પિળાઅ—બલાત્કાર—પરાણે

પિઅમા—^૧ પ્રિયતમા—ફલિની—કાંગ, મુગંધી
ઘડંબો

પિંજિય } —^૨ પિજિત { —પીંજવું, પીંજ્યું
પિંજિયય } પિજિતક

પિલળ—પિચ્છિલ-રૂપસળી જગ્યા-ચીકળી
જગ્યા

પિહ્ચ્છા—સહી

પિટ્ઠંતં^૩—પૃષ્ઠાન્ત—પીઠનો અંત-ગુદા

પિહ્ચ્છ—થાઢી. સં૦ 'પિટર' ઉપરથી 'પિહ્ચ્છ' શબ્દ આવે છે [૮-૧-૨૦૧]

પિહ્ચ્છા—બાપની બેન-ફરે. સં૦ 'પિતૃવસા' ઉપરથી 'પિહ્ચ્છા' શબ્દ આવે છે
[૮-૨-૨૪૨]

પિજ્ઞ—પિબતિ-પીએ છે [૮-૪-૧૦] ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં 'પા' ધાતુ ઉપરથી
'પિજ્ઞ' સાધી બતાવ્યો છે. આ રીતે એ શબ્દો સાધિત થતા હોવાથી તેમને
અહીં લલ્લ્યા નથી.

૧ પિટ્ઠંતં પા૦ । પા૦ ૧ । મુ૦ ક૦ । પેટ્ટંતં । પેટ્ટંતં પાઠા૦ મુ૦ મુંબઈ ।

૨ અમરકોશમાં (વનૌષધિવર્ગ કાં૦ ૨ શ્લો ૫૫) 'કાંગ' માટે બાર શબ્દો
આપેલા છે. તેમાં એક શબ્દ 'મહિલાહ્યા' છે તેની વ્યાહ્યા કરતાં અમરકોશનો
ટીકાકાર કહે છે કે ("મહિલાયાઃ સ્ત્રિયાઃ આહ્ય ઇવ આહ્યઃ યસ્યાઃ સા-મહિલાયાઃ
સમપ્રનામભિઃ અભિપ્રીયતે ઇત્યર્થઃ) જેટલા શબ્દો સ્ત્રીવાચક છે તે બધા પણ 'કાંગ'
માટે વપરાય છે. એ જોતાં પ્રસ્તુત 'પિઅમા' અને સં૦ 'પ્રિયતમા' એ બન્ને શબ્દો
સરસાવી શકાય એવા છે.

૩ 'પિઠ્ઠ' (ગળ દસમો) ધાતુનું ભૂતકૃદંત 'પિજિત' થાય છે.

૪ પૃષ્ઠસ્ય અન્તઃ પૃષ્ઠાન્તઃ—પીઠનો છેડો-ગુદા. ગુદા, પીઠનો છેડો છે એ સુપ્રસીત
છે. પાઞ્ચતરમાં 'પિટ્ઠંતં' કે 'પેટ્ટંતં' છે. 'પિટ્ઠ+અંતં' અથવા 'પેટ્ટ+અંતં' એટલે
પેટનો છેડો-ગુદા.

વથા—

પિંજરમાસામાઈ હમાઈ એસ ઉથ પિંજિઓ પિનાયપરો ।

પુરઓ વિ પિંડચ્છાણં પિટુંતમરેણ પડઈ પિલ્લણમ્મિ ॥૪૧૬॥

અત્ર ‘પિંહડો—પિઠર:’ । ‘પિંડચ્છા—પિતૃષ્વસા’ । इति शब्दभवौ । तथा
પિંજર—પિંજરિ—इति धात्वादेशेषूक्त इति नोक्तः ॥ (५११)

પિંજરુડો મેરુંડે, જંકિંચિપ્પદિયયમ્મિ પિપ્પડિયં ।

તણુએ પિંહોઅરો, પંકસુરે પિટ્ઠસ્વરુરા ચ પેઢા ચ ॥૫૧૨॥

પિંજરુડો મેરુણડ:—वदनद्वयोपेतो भारुण्डाख्यः पक्षी । पिप्पडियं
यत्किंचित्पठितम् । पिहोअरो तनुः । अत्र ‘पिहुरोमो—मीनः’ इति ‘पृथुरोम’
शब्दभवः । पिसुणइ—कथयति—इति धात्वादेशेषूक्त इति नोक्तः । पिट्ठस्वउरा
तथा पेंढा कलुषा सुरा ।

ઉદાહરણ—

પિંજરમાસામાય્યા અનયા પથ ઉત પિંજિઓ પિનાયપર: ।

પુરતોડપિ પિંડચ્છાણં પિટુંતમરેણ પતતિ પિલ્લણમ્મિ ॥૪૧૬॥

ફલિની જેવી ફ્યામ છી વડે, બલાસ્કારમાં તત્પર એવો એ પિંજાયેલો—પિંજાયેલો,
જો તો સ્ત્રી, ત્રિય—સત્ત્વીઓની આગલ પણ ગુદાના—કુલાના—મારને લીધે રૂપસળી
—ચીકળી—જગ્યામાં પડી જાય છે.

પિંજરુડો મેરુંડે, યત્કિંચિત્પઠિતકે પિપ્પડિયં ।

તનુકે પિંહોઅરો, પંકસુરે પિટ્ઠસ્વરુરા ચ પેઢા ચ ॥૫૧૨॥

પિંજરુડ—‘મેરુંડ’—वे मुखवाळु भारुंड पक्षी

પિંહોઅર—તનુ—कश

પિપ્પડિય—ગમે તેમ જે કાંઈ બોલવું—

પિટ્ઠસ્વરુરા

વડવડવું—સાચું ન કહેવું—‘પેપડા

પેઢા

સાંઢવા

} પંકવાલી સુરા—मलिन मय

પિંહુરોમ —मीन—माछलुं. सं. ‘पृथुरोम’ ऊपरથી ‘पिहुरोम’ शब्द आवे છે.

પિસુણ—पिसुणइ—पिञ्चुनयति—कथयति—कहे છે. [૮-૪-૨] धात्वादेशाना प्रकरणमां
‘पिसुण’ने साधी बताव्यो છે एथी एवा साधित शब्दोने अही जणाव्या नही.

૧ ‘विसंहिता विनश्यन्ति मेरुण्डा इव पक्षिणः’ (अनेकार्थसं० कां० श्लो० १७३)
આ० હેમચંદ્ર એ રીતે ‘મેરુંડ’ શબ્દને ‘પક્ષી’ અર્થમાં બતાવેલો છે.

૨ कोई माणस बराबर स्पष्टपणे જેવું હોય તેવું સાચું બોલી ન શકે અને
આટુંઅવલું—असंबद्ध—बोले त्यारे ‘पेपडा खांडे છે’ एम कहेबाय છે.

